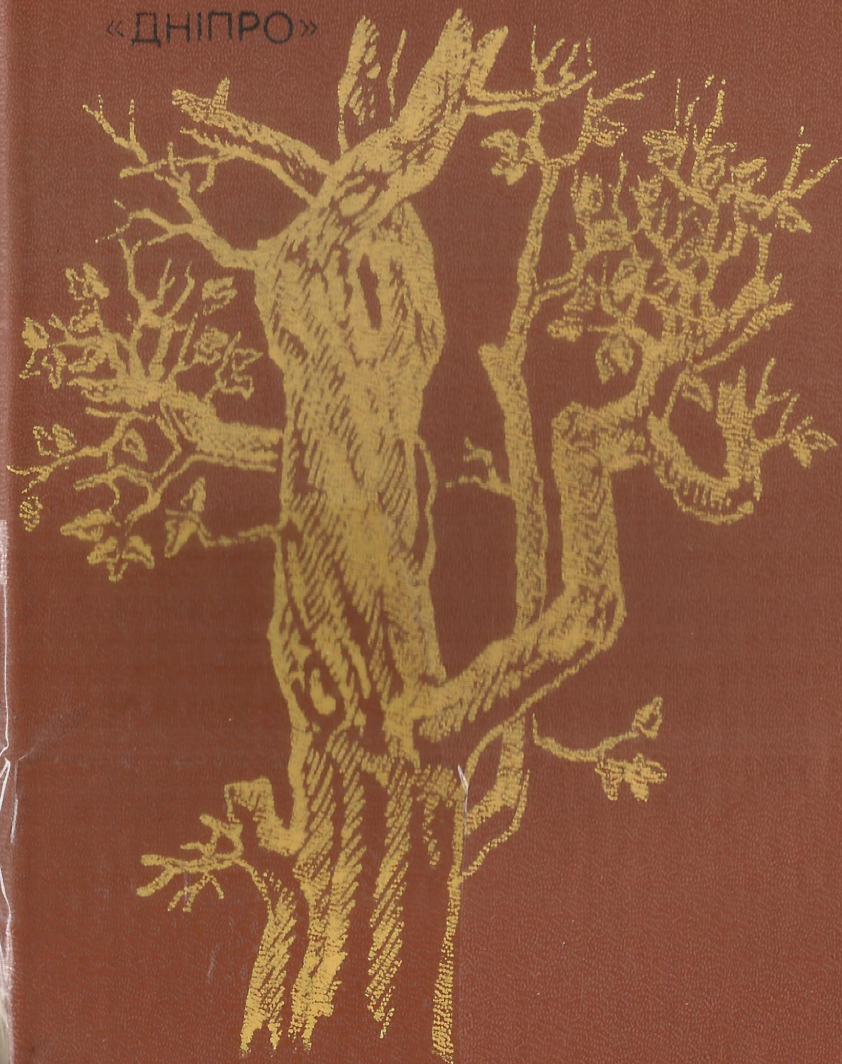

БОРИС ХАРЧУК

ВОЛИНЬ

«ДНІПРО»

БОРИС ХАРЧУК

ВОЛИНЬ

РОМАН

Тетралогія

Книга третя-четверта

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1988

В КАТАЛОГ

В третій і четвертій книгах багатопланового роману автор продовжує життєпис західноукраїнського села на зламі епох, доводить до логічного кінця долю героїв — братів Гнатюків, Зиньки, Антоніни Платової та ін. У романі широко відтворено людські пристрасті, переживання, показано тяжкі випробування, жах фашистської окупації, боротьбу з бандерівськими бандами, правдиво зображені ті часи, коли брат воював проти брата, а батько й син ставали непримиренними ворогами.

В третьей и четвертой книгах многопланового романа автор продолжает жизнеописание западноукраинской деревни на стыке эпох, доводит до логического конца судьбы героев — братьев Гнатюков, Зиньки, Антонины Платовой и др. В романе воссозданы человеческие страсти, тяжелые испытания, ужас фашистской оккупации, борьба с бандеровскими бандами, правдиво изображено то время, когда брат воевал с братом, отец и сын становились непримиримыми врагами.

026867/19 П

ББК 84Ук7-44
Х22

СТРАСТЯМИ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ
ЗІБРАННЯ
РУ ім. Дзержинського
г. Кривий Ріг

X 4702590200—018
M205(04)—88 КУ.8.333.88

© Виправлене й доповнене.
Видавництво «Дніпро»,
1988 р.

ISBN 5-308-00017-4 (кн. 3, 4)

ISBN 5-308-00255-X

КНИГА ТРЕТЯ

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Василина відімкнула двері й, опинившись у темних сінях, відразу зачинила їх за собою. Розгойдана скоба й не знята з неї колодка бухкали в двері, мов у спину, а вона не зважувалася братися за клямку, стояла в сутінках. Не стомилася, йшла з поля поволеньки: недільна днина, то ж чого квапитись? Петро з Зінькою усе перевезли, а от прясницю забули, мабуть, вона десь у запічку. Пришкандибала за нею, стоїть у сінях, ні про що начеб і не думає, ніхто її не бачить, і так добре, що й не хочеться рухатися з місця. Колодка й скоба перестали бухкати. З хати озвався цвіркун, голосний, невгамовний, він ніби спохопився, що навідалась господиня, і вітав її.

«Відсиріло в нетопленій пустці, а він і поселився»,— подумала без роздратування Василина. Кліпнули її повіки. Очі ніяк не звикали до темряви. І враз чомусь стало

жаль старої хати й того голосистого цвіркуна, який розбудив її самотність. Вона навіть усміхнулася йому, невидимому, і навпомацки взялася за клямку. Перекошені двері роз'їхалися з рипінням. Цвіркун затих. З хати у сні полилось біле світло — з вікна аж за поріг сьнячне плетиво, як розмаїте рядно з ткацького верстата, їй під ноги. Вона ступила на те рядно-проміння і спинилась відразу за порогом. Порожня світлиця з облупленими стінами, дірками від цвяхів, від зірваного гака на стелі, вогкими кутками, купками сміття і глини на долівці дихнула їй в груди такою цвілістю, безпритульністю і пліснявиною, що вона заплющила очі й схилилася до одвірка. З сірої павутини, якою павук заснував маленького в дубовій рамці, але без скла образа, на неї одним півоком, бо друге вже зовсім струхлявіло, зорила божа мати, котрій вона не один ранок і не один вечір ревно молилася.

Непосидючий цвіркун на цей раз розбудив не лише її самотність, а й саму Василю. Вона відсахнулася від одвірка, зашаруділа босими ногами по долівці, згадавши, чого прийшла.

Без лави, стільців і стола, без скрині й ліжка світлиця була великою, а ванькир — без мисника, з відкритою чорною пашекою печі, без коцюби в куточку — скидався на паршивенького хлівця.

Вона дочапала до запічка, клякнула — аж хруснуло в колінах, і стала мацати руками по сирій землі. Наткнулася на якесь помело і шпурнула його назад себе. Прясниці не знаходила.

«Чи не викинула її Зінька? — розмірковувала і сердилась. — Хіба їй шкода? Могла й на підпал здуру пустити».

Навколішках, з головою засунулась у запічок. Виїмала якісь гнилі онучі, поламане веретено і, впевнившись, що прясниця пропала, відчула, як у коліно щось муляє.

— А то що зі мною! — присіла вона, як присідала дівчам, коли мати, поставивши її на коліна і змусивши молитися, сама хоч трошки відверталася.

Прясниця лежала під її коліном.

— Слава богу, що знайшлася, — проказала сама собі Василю. — Я так і знала, що вона тут. Де ж їй, капосній, ще бути? Кожної весни я її ховаю у запік.

Проте березового держалка, звичайного патика, на

який чіпляється клоччя, так і не знайшла. Та лихо з ним. Він губиться щороку, і щороку вона на дровітні вирубує собі іншого, то й на цей раз вирубає.

Як дитина радіє чистій сорочці, так Василина раділа знайденій пропажі. Вона якось по-молодому піднялася з колін і, спершись на прясницю, вже не так боляче дивилась на облуплені стіни ванькира, голу світлицю. Покинута хата все ж тримала під немазаною стелею невивітрене тепло оселі. Захотілося навіть посидіти. Але де і на чому? Вона заглянула в піч, пошарила прясницею по черені. Ану ж що-небудь забуто. На черені хоч горіхи суши.

З вікна за поріг у сіни вже не стелилося сонячне плетиво: сонце піднялося. Тільки на покутті по заснованому павуком образіві плигав зайчик. Його запізнілий промінець відбився у вмурованому в стіну люстерці, яке жартувало з павука і з образа святої.

Василина стала посеред хати, тримала незграбно кленову прясницю, як свою молодість, ні, ще більше, як своє життя від дівування аж до сьогоднішнього дня. Оту прясницю подарував їй на вечорницях той, кому вона нищечком упхнула в кишеню червоного кисета на очурику й вишиту хустинку, подарував той, з ким були любові і за ким було умлівання, а вік довелось прожити з іншим. Не з Юхимом — з Яковом. Від Юхима — один спомин: прясниця. Яків давно помер. А Юхим?.. Ще коли за селом були ліси й німці валили дубину, його прибило. Не очуняв. Переставився нежонатим. Хворів він, а музики витинали на її з Яковом весіллі...

Не випускаючи прясниці, Василина підв'язала чорну хустину, що зсунулась на шию, і боязко, ледве ступаючи, наблизилась до люстерка. Якщо у перші не роки, а тижні опісля заміжу вона причепурилася кілька разів перед люстерком, то це добре, а так все часу не було, та й соромилася свекра, свекрухи, пізніше чоловіка, дітей. І тепер, перш ніж заглянути в люстерко, вона обернулася, покосилася на вікна й тоді мляво наблизилась.

Незугарно замуроване, поцятковане часом люстерко вихопило її постаріле обличчя. Вона вперше побачила свої сиві коси, які ховались під хустку, такі поріділі, як висмиканий з великої куделі кужіль. На лобі, під очима, на лиці розтеклися зморшки, наче осінні струмочки на городніх сухих грядках. На тонкій шиї, в ямочці, на заяложеній стьожці висів витертий олов'яний крижик.

Вона не відвернулася від люстерка, дивилася на свій вид, на свої запалі чорні очі, які, може лише одні, чимсь і далеким, але ж все-таки нагадували ті самі очі, з якими вона рідко стрічалася в тому люстерці, ті очі, які часто зорили на неї з лугового озерця, де вона сама пила воду й набирала чоловікові-косареві, винісши йому обід. За зморшками-смуток, з-під осмалених лизливим полум'ям з челюстів брів і вії її тернисті очі, заволожені втомою, ховали глибоку ласку, яка виявлялася так рідко, неначе погожий день у довгу сльоту, чи безконечну віхолицю. Ті очі бували частіше печально-злими, але хто на них зважав? Ніхто. Так само, як і роки не зважили на її колись кругленьке обличчя під білою хустиною, з ямочками-смішинками, пряменьким задержуватим носиком над повними губами — нічого спільного з огрубілими ознаками гнатюківського роду, якому вона дала продовження і довголіття; обличчя, що так пашіло силою і наснагою неусипних днів косовиці, коли ломило спину й мліли руки і коли було найбільшим щастям припасти грудьми до лугового джерельця, а то ще й бризнути на себе водою. Чомусь не втрималося в пам'яті те молоде її обличчя, і тепер вона його ніколи не побачить.

Василина поправила крижика й підперла плечима стіну.

Не випаді недільна днина, хіба відірвала б часинку за прясницею? Петро й так казав, витеше яку-небудь, якщо прясти нетерпець, нічого теліпатися. Не послухалась, потюпала. А тут стіни, поколупані й німі, говорять: покотились літа зимовим сонцем.

Примруженим оком зорить Василина навпроти, де жовтіє відлетіла штукатурка, і мовби бачить свого Якова. Там висів його портрет. Фотограф і з неї робив карточку, але карточка не вийшла, а тепер кому це потрібно? На портреті Яків молодий, але з вусами. Він у круглому картузі й фабричному піджаці: на тартаку тоді робив. Здається, в них ще й дітей не було. І чого він на ній женився? Чого вона за нього заміж вийшла? Він вмер, не знав, і вона вмере, не знатиме. Батькам того захотілося. Вперті батьки були — його тесть і її свекор. Ворогували. Дітей нажили — в одного дев'ять і в другого дев'ять, до розуму всіх довели, а не могли собі простити дитячої забавки, якоїсь вуличної бійки: майбутній тесть майбутньому свекру носа роз'юшив. Не ві-

талися, обминаючи один одного не тільки на дорозі, а й у церкві. Шинок на ярмарку їх звів, поручкалися на доброму підпитку, а щоб зовсім забути, порішили породичатися.

— Яку, чорте, даєш? — підніс стопку Яковів.

— Хоч і дев'яту.

Випили.

— А ти якого, бісе? — купив по стопці Васишинин.

— То і я дев'ятого.

По великодню відразу ж давай за весілля.

По шлюбу, сидячи з молододою на кожусі, Яків уперше хильнув, та так, що, вийшовши на подвір'я, забув, що в нього за день, сів на свиню, яка паслася на припоні, й давай гасати, сороміцьки репетуючи.

Василина навтьоки. Але її привели. Тримали за руки, а Яків, ще не прочумавшись, бив дівчину, яка стала вже йому за жінку, кулаками в лице, бив і не знав за що. Казали, так треба. Потім їм постелили в коморі.

За весіллям — робота від зорі до зорі. Тяжка, безпробудна. І лише вві сні снівся спочинок і веселощі.

Яків не був уже й таким поганим. Василина швидко звикла до нього, як звикають до теплої піджачини, м'яких чобіт, без яких не можуть обійтися. Так і вона не могла обійтися без нього. А він пнувся, вимотував з себе останні жили — і в ліс, і на хурманку, і з сливами по селах, і навіть до дячка на крилас, аби прикупити земельки. І прикуплялась земелька. Оралася, сіялася, хоч будучина виростала на ній надто мізерна, а все ж виростала ліпше, ніж в інших, бо Яків умів, якщо треба було, або швидше збути врожай, або притримати. Він не був зажерливим. Робота ставила його на ноги, робила подарем.

«Як це все давно було!» — Василина похитується, спершись підборіддям на прясницю. А погляд її блукає по стелі, спиняється на тому місці, де стирчав гак, до якого вішали плетену з лози колицку. Тепер у тій колиці, латаній-перелатаній, носять у лбох картоплю, а скільки діток у ній няньчилося? Не всі, правда, вирости. Вони родилися густо, густіше, як жито на полі, але з одинадцяти тільки четверо синів і одна дочка дійшли свого зросту, а решту поїли злидні. Зів'яло шестеро, як в'януть у спеку огірки. Василина родила за працею. Дітей несли до хреста з копання картоплі, з жнив,

а Гриця, наймолодшого, вона привела, мочачи в Горині коноплі. Вони виростили або вмирали.

Нема гака, і не гойдатися на ньому більше колісці. Давно стіни хати вже не чують ні дитячого плачу, ні дитячого сміху. Та й ніколи не почують.

На чому тільки не спиниться Василичине око, відразу згадається або щось моторошне, або щось добре. Вона все згадує давнє, воно видається їй світлим і теплим. Іван, коли сп'явся на ніжки, сам виліз на лаву і вперше глянув у оте вікно, а Павло — в оте, а Петро ніяк не міг вилізти, і батько його підсадив... Наталя була росла, зубки у неї ніяк не прорізувалися, гадали, що буде беззубою. А Гриць ріс мов з води. І не зогледілися. Про тих, що померли, треба б напружити пам'ять, аби нагадати, як називалися, хоча вони всі записані у граматку: і в великий піст, і на проводи батюшка їх почитує. Передчасно скошених янголят — хлопчиків і дівчаток ніби й не жаль Василичі, бо й не встигла надивитися на них, їх клали в такі маленькі домовинки, мов шухлядки, а от за Прісею завжди серце крається: тиф забрав її дівкою у війну, і похована вона не як усі інші, а в братській могилі з москалями, які теж загинули від сипняку.

Снується Василичі минуле. Що не кажи, а менше клопоту, коли діти були маленькими. З якою запопадливістю вона купала синів у духмяному літеплі з трійзіллячком, примовляючи:

— Отут тобі, синочку, барвіночок, щоб вродливі дівоньки не цуралися, отут любисточок на вірне коханячко, отут і василечки для запаху...

Це примовляння ставало своєрідною молитвою-заклинанням, надією, якій, проте, не судилося збутися. Синів однаково сповивала й купала, а вийшли вони не однаково. Куди тільки хто не гне! Петро з Павлом — не дуже їй до душі, але зрозумілі. А Івана з Грицем, їх поривання, думки й гоніння по усіх-усюдах далеко від дому її материн розум збагнути не в силі. Яким вітром зірвало найстаршого і чому він носить десь, що й вона не знає; за що найменший сидів у в'язниці й чому поліція за ним нишпорить?

— Сини-діти — розпука материнського серця, сиві коси й виплакані очі... Йване й Грицю, діти, озовіться!

Блимає, немов синяк під оком, діра в стелі, де чипів гак, на якому гойдалась коліска.

Ні, стара хата вже не вродить дітей. І Василина розу-

міє, що їй тут не няньчити внуків, не купати їх у трійзіллячку і не творити їм молитву-заклинання. Не ставити в тій хаті на столі галасливій челяді снідання і вечерю і самій не сидіти коло припічка з горщиком на колінах.

Василина опускає очі. Долівка. Скільки-то разів вона чепурно мазала її жовтою глиною, посипала піском на свята, і скільки-то поколінь Гнатюків на ній навчилося ходити! Який би безконечно довгий шлях склався з її, Василининих, слідів, що значились тут, коли б їх скласти до купи! Можна б обійти всю землю. І що ж з цього полишилось? Оббиті стіни й купки сміття.

«Січу-січу!» — знову розходився принишклий цвіркун. Василина поставила до стіни прясницю, підняла у ванькирі кинене помело й стала чистенько підмітати долівку. Збираючи сміття в запаску, вона не переставала в думках розмовляти з минулим, викликаючи з вороття забуті картини, живих і неживих людей, з якими зазнала добра і зла.

Потім взяла під пахву прясницю, що накликала перетерпіле, та не забудьте, і, ще раз пронизливо оглянувши покинуту хату, важко перетягнула ноги через поріг, зачинила за собою двері, а потім замкнула колодку знадвору.

Сміття висипала під хлівом, що світив голими кроквами. Черепицю знято, вона стояла в стосиках: Петро ще не встиг перевезти. Чимало вже було й побитої. Василина подумала, що треба б вступити до Сури, насваритися, чому та не доглядає за черепицею і дозволяє сусідським шибайголовам гратися на подвір'ї. Хто, як не вони, понадбивали її? Але не пішла до Сури, потяглась через город на поле, понесла прясницю, щоб ще сьогодні вивести круту нитку на веретено свого життя. Її схилена постать — постать жінки, яку й літа вже не в силі гнути нижче, — замаячила під яблунями.

Василина шпарко дріботіла.

II

Іскри виривалися з довгої труби паровика, чиркали високо й гасли на льоту, не досягши землі, мов зорі. Сухий осінній вечір, а за ним і ніч не давали лозівчанам спочинку. Двигтіння паровика, його рідкі посвисти й

безперервне гудіння молотилки виганяли село до маєтку Рашовських на зарібки. Дочки підміняли матерів, брати — сестер, і горло молотилки ковтало розв'язані снопи, і пливла з-під машини хвиляста солом'яна ріка. Ввечері й уночі засвічувались ліхтарі, які сонно блимали на вкопаних стовпах. Тоді було видно, як у жовтому світлі носилися вихори куряви; міради пилюнок, немов згусточки людського поту, пролитого за весну й літо на чужих нивах, знімалися і кружляли над головами молотарів. Та ніхто на них не зважав. Періодично відчинялися дверцята паровика. Виривалося полум'я і на коротку мить ясніше ліхтарів освітлювало весь тік — виструганий майданчик на стерниську під маєтком,— скирту снопів, що роз'їжджалася і присідала, і бовдуристу скирту соломи, що все піднімалася, неначе сама зводилася з землі. В їдкій пилюці на скиртах і коло машини снували жінки й чоловіки. Остюки й полова забивалися їм за шивороти, дерли в горлі. Люди гірко спльовували і ще зліше кидали вилами снопи, ще лютіше відгортали соломі, примруживши очі, аби не засмітілись.

Машини — паровик і молотилка, широченний пас, який ляскав на шківах,— ніби забавлялися з людьми, змушували їх підкорюватися своїй машинній волі: виривали з рук снопи, сипали в мішок важке зерно, шпурляли соломі на бовдуристу скирту.

— Повертайсь, то тобі не з ціпом!

— Сторонись паса, бо зубів не позбираєш!

Надсадне гудіння заглушувало вигуки. Машина мотала людськими м'язами і нервами.

Оддалік, під самісіньким садом, за вкопаним на чотирьох ногах столиком сиділа в бриджах Ядвіга і пахла з жовтого мундштука через антинікотинову ватку цигарку. Вона відсторонила од себе ліхтарню, щоб не заважала їй позиркувати на стіжки й молотилку, на вагу. Ліхтарня сліпила Цаля, але він не зважувався її відсувати, покунював над розгорнутим блокнотиком. Моргуліс викрикував від ваги цифри, і Цаль заносив їх до блокнота, зрідка вставав, звіряв свій рахунок з рахунком бухгалтера і знову покунював за ліхтарнею, що йому заважала й дратувала.

— Пані Ядвіго!

Вона тримала в зубах мундштучок, і їй не хотілося балакати. Прохолода ночі приємно остуджувала її розпотілі за день обличчя і груди. Повернула голову набік,

але й не покосилася на Цаля, дивилася поверх його голови — під ліхтарнею просвічувалось вишневе листя, яке нагадувало їй свічі в костюлі і взагалі щось таємне й містичне.

— Слічна пані!

— Чого вам? — Вона одвернулася від нього. Далеко за стійками жеврів вогник. То покурював Кжежишевський. Звечора й цілу ніч він кружляє навколо маетки, стереже Ядвігу та її добро.

— Ви мене не слухаєте... Що вам мова паршивого жидка? — бідкаючись, скуб себе за борідку Цаль.

— Я спитала, чого вам?

— У вашому голосі такі нотки, що в мої плечі зашпори зайшли.

— Ні на один гріш, — вона показала нігтик великого пальця, хруснула ним і засміялася, — я вам не поступлюся. Слово є словом. Домовились, хоч зубами гризи, а вугілля на-гора, примовляють гуралі.

— Бачте, ви вже й примовки, а як мені, бідному? Те зерно — одна втрата. Який юда підкусив мене? — сказав, щоб догодити їй. — Прикиньте, слічна Ядвіго, скільки-то вартуватиме, щоб допровадити оті мішки в Гдиню. Мішки ніг не мають. Треба, щоб їх хтось носив, щоб хтось віз.

— Сказала, не поступлюся! — І солодко потягнулася, випроставши під столом міцні ноги.

— Вічко у вашому колючку рубінове? — нараз забув Цаль про свій торг. — Рубін у золоті — великі очі на гарному обличчі.

Ядвіга підняла руку й сама глянула на перстень.

— Перстенок золотий, — проказала.

«Сам бачу, мені не повилазило, який перстенок, — тішився в думці Цаль. — А рубін підроблений, та чим тебе задобрити?»

— Що ви хотіли сказати, пані Ядвіго? — спитав.

— Що рубін — не рубін.

— Бути не може.

— Я-то знаю.

— На такій руці, як ваша, звичайна слюда сяє самоцвітами. Пхи, нащо здався рубін? Камінчик! Вашими пальчиками торкнутися мертвого — оживе!

Ніч клонила Ядвігу до сну. В її вухах переплелось і двигтіння молотилки, і плаксиве Цалеве дзижчання.

З села загуркотіли найняті комерсантом підводи.

Цаль звівся на ноги, обійшов столик і взяв Ядвігу за руку.

— Поступіться, змилуйтесь... невже у вас, слічна пані, немає серця?

За нього просила кожна волосина рудої борідки, по-смикуючись; просили очі, голублячи; просив ніс, похнюпившись над скривленими губами.

— Ні на гріш! — вихопила вона руку й теж звелась на ноги.

— На півгроша...

— Ні на пів!

— На чверть! Хоча б на чверть! — хапав він її руку і силвся поцілувати.

— Тисячу п'ятсот центнерів, — міркувала вголос Ядвіга, — по грошу — це...

— Дріб'язок, один дріб'язок, — перебивав її Цаль. — Навіщо вам голову сушити. Поступіться на двадцять п'ять злотих.

— Ні.

— На скільки?

— На п'ять — і то виходить більше, ніж на чверть.

— Хоча б на десять! Дайте руку. На десять?

— Умовив невіра, — вона не без огиди, але рвучко, по-чоловічому, викинула костисту руку з міцною долоною, неначе на неї була натягнена рукавичка.

Цаль ледве потис її і засунув свою, худу й висушену, під сюртук, у бокову кишеню.

— Гроші давати зараз?

Ядвіга вважала за зайве патякати з ним. Вона ткнула пальцем на кінець стола.

Цаль вловив цей рух, перевів погляд з стола додолу. З-за хромової твердої халяви чобота Ядвіги стирчала нагайка.

Підводи під'їжджали до ваги. Тичкаста постать Моргуліса вигищувала між ними; вози, вантажені мішками, від'їжджали, спинялися. Витягувалася довга валка.

Цаль висмикнув з-під грудей товстенького капшука, тримав його всією п'ятірнею.

Лічитимемо? Слово комерсанта, що тут усі, до гроша.

— А ваші десять злотих?

— Не лічитимемо, я свої відберу.

— Відберіть.

Він розв'язував гичечку капшука, а Ядвіга глумливо

посміхалася, що комерсант носить гроші не в пуляресі, а, як дід, у капшуді.

Цаль відраховані, свої, затиснув у жмені, а в капшуді не встиг донести до столу, коли ніч гримнула пострілом.

Пальці комерсанта розчепірились. Гроші брякнули на стіл, і їх у ту ж мить підхопила Ядвіга.

— Машина? Щось з машиною? — заспокоював сам себе Цаль.

Молотилка гула.

— Залізо, мабуть, попало в барабан, — відповіла Ядвіга.

— Ну, будемо прощатися, — човгав подошвами черевиків Цаль. — Я залишаю Моргуліса. Не підведіть! Хури будуть! Щоб за три дні мені все у Ланівці, на станцію, поки сухо...

Ще два постріли одночасно з різних боків поля струнули ніч.

— Поганяйте! Поганяйте! — крикнув по-єврейськи від ваги Моргуліс Цалеві.

Ядвіга широкими кроками, невпевнено, але гарячково погнала за скирти.

— Кжежишевський! Пане Кжежишевський!

Її голосом забавилась луна й відкинула оклик геть, під чахкання паровика.

Люди барилися подавати снопи й відгортати солому. Голодний барабан зойкав і посвистував.

— Кжежишевський! Де ви?

Загуркотіли, рушили і спинились підводи.

— Стій! Тпру!

— Вйо! Я кажу вйо! — надривався Цаль.

— Я тебе вйокну! Я тебе поїду!

Ядвіга напружувала зір, але нічого не бачила в темному полі. Віяв вітерець. За скиртами на току лементували Цаль з Моргулісом, їх хтось владно перебивав.

Вона, забувши запахнути в кишеню капшук з грішми, метнулася на тік.

Подавальники стовбичили на скирті, опустивши руки. Відгортувачі соломи не бралися за вила й за граблі. Коло машини — перекинений мішок нав'яного жита. Його хтось турнув, і зерно посипалось.

— Пані Ядвіго! — заметушився в гурті візників і якийсь невідомий людець Цаль, угледівши її. — Чому мене з підводами не пускають? Хто вони? Скажіть, що я купив у вас!

Плечистий чоловік з ліхтарнею, яка ще щойно стояла на столику під вишнями, виплигнув на крайній віз з мішками. А якийсь вусань підбіг до машини, плечем торкнувся паса, і він злетів. Востаннє прогарчав голодний барабан, ще якусь хвилину хропів паровик, аж те його хрипіння покотилося по полю й не вернулося.

— Люди! Доброї ночі вам, з молотьбою! — в руці плечистого чоловіка погойдувалася ліхтарня.

Ядвіга важко опановувала себе. Обеззброєний, в шинелі без погонів стояв наструнко, як, мабуть, йому наказали, Кжежишевський. На возі сидів її рахівник, скулений, мов побитий.

— Мовчати! Грабіжники! — на все горло крикнула Ядвіга і теж вискочила на віз.

— Грабіжники! — й собі вигукнув Цаль. — Я ж кажу, яке вони мають право?

Гриць Гнатюк блимнув йому перед носом цівкою нагана, потім наставив на Ядвігу.

— Ось наше право! Злазь, і ні писку!

— Я? Щоб ні писку? — вона вихопила нагайку, цьвохнула нею і шпарко, з усієї сили впerezала Гриця. Наган хльопнув з його руки.

— Стерво! Вас не гноїти у в'язницях, стріляти вас!..

Гриць ошарашено підхопив нагана і, плигнувши на віз до Ядвіги, уже розмахнувся, щоб ударити її рукояткою в лице, та між ними виріс вусань. Однією рукою він зупинив Гриця, а другою вирвав у Ядвіги нагайку.

— Злазь, шибенику! — зігнав Гриця з воза, а тоді приклав до коліна нагайку, вона хруснула, і він кинув її візникові. — Візьми, чоловіче, батога матимеш. А ви, пані, теж злазьте з мішків. Звикли до ридвана, то ж не личить товктися тут, ніби мужичці.

Ядвіга не вступилася з мішків.

— Прошу, злазьте, чи накажете вас зсадити?

Вона розмахнулася капшуком з грішми.

— Гроші, мої гроші! — не тямлячи, що з ним діється, белькотав Цаль.

— Гроші? — перепитував вусань. — Покладіть їх сюди! — він наставив лопатисту долоню.

Занесена рука Ядвіги затремтіла і застигла в повітрі.

Вусань не приймав долоні.

— Силою вирвете? — зухвало перепитала вона. — Тільки не з моїх рук. Беріть, бидло! — кинула капшук

на землю, а тоді й сама легко, на носки скочила з полудрабка.

Візники перешіптувались, молотарі знизували плечима. Стало чути, як вітерець шарудить соломою.

— Наказую — всім до возів! — розмахнувся чоловік ліхтарнею. — Я говоритиму від імені революційного партизанського загону. Чуєте? — його слова карбували ніч.

Володька Собків зганяв із скирт людей, які, проте, йшли неохоче.

Пилип Король зсунувся з ожереду, але зарився в соломі.

— Ходімо, раз просять, ходімо, — підганяв Прокіп Димак жінок. — Раз наша пані буде слухати, то чому б і нам не послухати.

Кжежишевський пантрував, хто з молотарів брів першим, рахівник блимав з-під лоба, повернувши голову через плече, і теж зиркав.

Цаль перебирав золотим ланцюжком свого годинника, а Моргуліс усе штрикав його ліктем:

— Загорніть сюртук, не показуйте годинника.

Гриць знайшов капшука з грішми і передав його вусаневі.

Серед партизанів не видно ні Чорнобая, ні Броневського. Гриця й Володьку лозівчани впізнали, німо підморгували їм і німо запитували, хто ж цей, з ліхтарнею?

Він розправив плечі, відставив убік праву ногу.

— Робота, у нас робота! Ми вночі не спимо, — підійшла перевальцем до воза Ядвіга.

Ліхтарня гойднулася. На Грицюку заскрипіли перетягнені навхрест ремені. Чорний бінокль на грудях, збоку портупея, зліва масивна кобура, а справа дві гранати підкреслювали його командирську владу і страхали. Та ось він скинув кашкета.

— Ще раз вам, люди, доброї ночі! Не бійтеся. Нехай бояться он вони, — гойднув ліхтарнею на Ядвігу, Цаля і Моргуліса, — ваші п'явки! Рішенням революційного комітету нашого революційного партизанського загону, як його командир, суворо наказую помолочене зерно роздати тим, хто його молотив! Роздати негайно! Все! — І він натягнув кашкета.

В запалій тиші було чути людське дихання.

— Зерно! А мої гроші? — кинувся до воза Цаль.

— Гроші підуть на революційну боротьбу за визволення гноблених мас! — відрубав Грицюк і знову повторив: — Все!

Похропували коні.

— За мішки і за роботу!

Але ніхто з молотарів, навіть Прокіп, не рушив з місця.

— Беріть, бидло, розкошуйте. Вам дають! — обернулася до людей Ядвіга. — Тільки пам'ятайте, я стягну столицю.

— Вони в ліс, а нам як?

— Нині хліб, а завтра кримінал.

— Якби ніхто не бачив.

— Добра пісня, та дяк поганий.

Грицюк ніяк не сподівався, що все отак обернеться. Йому хотілося щось відповісти на ці репліки селян.

— Кого вона лякає? — вибіг поперед Ядвіги Гриць. — Беріть хліб — свою кервавицю!

— А ти з свого поля віддай, — осік хтось його.

Ніч сутеніла над током. Вона, чорна, єднала партизанів і молотарів, а ліхтарня, що похитувалася в руках Грицюка, вузькою жовтою смужкою роз'єднувала їх.

Вусань про щось нишком погомонів з Грицюком, і той вже не так піднесено, як на возі, але ж знову-таки не без слова «революційно» крикнув:

— Революційно наказую усім забратись додому. Фірманам — чекати нового наказу.

Люди повільно, часто оглядаючись, зовсім нехотя розходились невдоволені, що воно отак все скінчилося. Дехто зупинявся і стояв оддалік.

Партизани зв'язали руки і ноги Кжежишевському і кинули. Зв'язали рахівника.

— А нас, за що нас? — пручався Моргуліс.

— Щоб до ранку не доніс поліції, — скручував йому ноги, сівши на живіт, Володька.

Ядвіга кусалася. Вже зв'язана, вона качалась по току, не верещала, тільки зло плювалася. Її прикували ланцюгом до колеса паровика.

— Хлопці, на вози!

Затаракотіли колеса. Валка розтягнулася.

— По конях! Та по конях, бо світатиме! — підганяв Грицюк, маючи на увазі розвезти хліб бідності по дворах.

Рипіли колеса, ніби питалися в дороги:

— Куди ж? Куди ж?..

Пожежа бушувала над селом. Не били дзвони: горіла церква. Полум'я лізло з високих загратованих вікон. Тріскотіло, сипалось і плавилось скло. Вулиці й завулки зачаділи фарбою.

Вогонь ще не торкнувся шестигранної продовгуватої дзвіниці, не зірвав зеленої бляхи з п'яти округлуватих бань, тільки освітив їх, і здавалося, що хрести, які з жовтих ставали червоними, вривалися в небо знаменням неминучої біди і жаху.

Заскавуліли собаки, в хлівах заіржали коні, заревіла худоба, а селяни спали.

З бокових кованих дверей, відчинених у ризницю, на церковний майдан шмигнула чорна простоволоса постать. Вона змахнула широкими кажанистими рукавами.

— При-и-хо-ожани! — і, передихнувши: — Браття і сестри! — І луною — з-за Горині, з Ялинця: — «а-ани... а-атя і е-естри!»

Але не той крик, а заграва, що підіймалася і розгорялася, розбудила перших нічліжан. Вони на змилених конях увірвалися в село.

— Вставайте! Церква! Горить церква!

Затарабанило, застукотіло.

— Пожежники! Де пожежники, щоб вас!..

Простоволоса постать з кажанистими рукавами пригнулася і шмигнула в ризницю. Вогонь уже перекинувся у вітвар, гасав по престолі. В ризниці не можна було дихнути. Підняте нічліжанами село затовклося навколо церкви.

— Пожежники! Де вони?

— Якби у місто дати знак!

— А піп, не бійсь, на перині вилежується.

— Йому то що? Аби матушка під боком...

— Піп попом, а пекло відрами не заллеш.

— Носіть воду, розтаку-таку... — вилаявся Федір Брега.

Саме в цей час розчинилися двері ризниці, бухнуло полум'я, із нього, заточуючись, притискуючи щось важке до грудей, виступив отець Олексій.

— Бра-аття і се-естри...

— Батюшко! — потягнув його Федір. — Ви горите! Ваша ряса...

Вже піднесли воду. Линули відро отцеві Олексію на голову. Він підплигнув.

— Що робите, нечестиві! — розняв руки. Під ноги впала товста книга.— Записи, одні метрикові записи я врятував. А євангеліє, святі книги, чаші й образи... Рятуйте, браття і сестри!

Коло отця Олексія затупцював Павло. Він підняв книгу метрикових записів.

— Ризи і чашу треба вихопити! Хоругви! Це найдорожче! — розрепетувався він.

Федір облився водою і пірнув у вогонь. Його нога ніколи не ступала у віттар. Зціпивши зуби, не тямлячі, що робить, зважився перехреститися, гадаючи, що саме цим придушить, віджене від себе полум'я, як нечисту силу, але полум'я пекло; зашкварчало волосся під кашкетом, та Федір добрався до престолу, підняв євангеліє, яке перечитував вогонь. Обпікалися пальці й обличчя, а він шукав очима, що б ще узяти. Торкнувся престолу, а він рухнув. Іскри встали навколо Федора. Кинувся назад, прорвався через ризницю. На ньому тліли кашкет і піджачина, тліло євангеліє, яке він держав обпеченими пальцями.

— Батюшко, ось... що зміг...

І на нього линули води.

Отець Олексій благословив Федора, перехрестивши його, дав поцілувати свою руку. Федір торкнувся її, м'якенької, пухкої, шерхлими устами.

Павло розставляв людей, послав верхівця на хутір за Михайлом, аби підняв на ноги своїх пожежників.

Крик, гармидер і штовханина розворушили село. Всі галасували, і ніхто нікого не слухав.

На перелазі з високо підкоченими штаньми попихкував люлькою попівський пастух Іван. Його нечесана голова схилилась на розхристані груди. Горіла церква, і він мовби грівся на тім пекельнім огнищі, час від часу спльовуючи не без насолоди. Він не мав наміру й братися за відро.

Усіх перекрикував дяківський бас Юзефовича:

— Не товчїться! Не метушіться, бо не загасимо... Слухайте мене! З гаками, сюди з гаками!

Отець Олексій не підпускав матушку близько до церкви. Вони вдвох стояли у своєму садку.

— Чом ти мене раніше не розбудив? — дорікала вона.

— Я побачив вогонь — і у вікно.

— З холоду я прокинулась. Вікно відчинене, мац, а тебе нема. Аж ікота зі страху напала. Хто міг підпалити?

Отець Олексій не озвався. Його маленькі очі нишпорили за пожежею, в їх глибині жевріли дві лихі іскринки, які були готові сипнутися і знову вчинити пожарище, якби його вдалося загасити. Держачи під однією пахвою книгу метрикових записів — живі й мертві душі лозівчан, а під другою обгоріле євангеліє, яке не раз слухали ті душі, він розмірковував: «Ще б на півгодини, хоча б ще трохи забарився зятьок».

Вогонь викинувся на бані.

На підпал отець Олексій пішов без жодного вагання. Звечора він заніс у церкву банку гасу, а опівночі, лишивши попадю, нишком пройшов садом, розілляв гас у притворі — в бабинці. Горіло поганенько. Він підкинув святих книг — апостолів і псалтирів. Вогонь розтікся, попхався на хоругви, поліз у вікна, тоді отець Олексій наробив крику.

«Скачіть, скачіть собі, все одно не загасите», — думав він, спостерігаючи за Федором, якого селяни тримали на плечах, а він гаком наважувався витягнути щось з церкви через вікно.

— Бери ось! — упхнув батюшка книги попаді, — та йди в світлицю. Надивишся, а потім місяць не спатимеш.

— Я і так не спатиму.

— Вгомонись, нову поставимо, — і штовхнув її у спину.

Його ряса тхнула димом, була розірвана. Чи то ревнивець церковного майна Федір, коли потягнув його, розірвав її, чи сам за щось зачепився. Вже не пам'ятав. Теліпаючи рукавами, повзав від гурту до гурту, заважаючи людям збивати вогонь.

— Та відійдіть, батюшко, — відпихали його.

Він жалісно кривився, його борода, задерта вгору, розсипане космате волосся і згорбатілі плечі нагадували скоріше якогось юродивого нещасливця чи розстригу, а не попа Зеленевського, який поважно, в золотих ризах виходив з вівтаря й урочисто проголошував, милуючись собою: «Мир вам!»

— Бані! Палахкотять бані! — тицяв він рукавами над собою. — Втікайте, впадуть! — І біг до огорожі, але прихожани не слухались.

«Все одно не врятуєте, — втішався він. — Не одну неділю над престолом молився я, щоб на церкву впав грім.

І вінчаючи молодих, і справляючи панахиду, молився богіві. Читав євангеліє, причащав, а на душі одне — згоріла б церква. Але бог не слухав молитви. На що він не зважився громом, те я вчинив своїми руками».

— Пожежники! Ану, насос, налягаймо на насос!

— Води, давай води!

— Помпуйте, помпуйте,— сам собі приказував дядько Іван, набиваючи люльку тютюнцем.

— А ти ж чому не гасиш? — накинувся на нього отець Олексій.

Дядько Іван викресав кресалом вогню, запхнув губку в люльку і, притримуючи її пальцями, пакнув на всі груди.

— Питався, тьху, не горить,— дістав він знову кресало, чиркнув, закурив.— Питався вітер бурі, нащо дахи вона зриває?

— Мовчи, підпалювачу. Я тебе знаю!

— Ви не гасите, то нащо я мусив би гасити? Вам десь молитися треба, а я й до сонця перехрещуся.

Отець Олексій відскочив, неначе обпечений. Дядько Іван погойдувався на перелазі. Йому конче хотілося дочекатися, коли впадуть бані. Ніщо в світі він так не любив, як вогонь. Був упевнений, що в грудях замість серця в нього палахкотить вогнище. Ото лишень закурює він від кресала. А колись попівські хліви і клуню він підпалив тим вогнем, що клекотить у грудях. І фільварок пана Рачинського пустив би у хмару, якби не Бартко. Горить церква. Займуться ще й нові попівські оборони, і фільварки. Все згорить, аж тоді в нього, в дядька Івана, буде в грудях, як у всіх, серце, а не кострище.

Струмені води лились напружено й шалено, але церква від того ще більше потріскувала.

Михайло і його пожежники в чорних касках, брезентових піджаках і штанях побоювалися наблизитися до вогню.

Стояли зв'язані драбини.

Павло кричав:

— Лізьте! Лізьте на дах і зривайте бляху!

— Сам лізь, як такий хитрий! — відіпхнувся од нього Михайло.

А коли вони вдвох з Юзефовичем наполягали на нього, він, замість того щоб скерувати струмінь на вогнище, линув на них.

Набилося жінок і дітей. З поля примчали Зінька з свекрухою. Тут же, коло брами, вони стали на коліна і, знявши руки чи до неба, чи до палаючої церкви, зашепотіли молитви. Їхні уста трепетно трусилися.

— Людоньки, ой, що ж то буде без церкви? — бідкалася Василина, ніби по вмерлому.

Зінька в білій полотняній сорочці, навіть розпашку не встигла накинути на себе, біла поклони. Її бліде обличчя з загостреними вилицями, загостреним підборіддям скидалось на обличчя черниці, а не тієї Зіньки, яка зверхньо і з викликом перед самим богом колись виспівувала в цій церкві «Розбійника». Що її привело сюди? Хто поставив на коліна?

І її, і Василину турнуто геть, бо примчали пожежники з Вишневця, з міста.

Отець Олексій затупцював перед ними.

— Надія! Ви наша надія! Рятуйте, що можете. Нещастя, бог послав нещастя — кару на село!

Юзефович з перекошеними плечима, мабуть, тільки тепер згадав про хоругву з білого едвабу, бо шарпонував отця Олексія за рукав і затараторив:

— Пропала, наша хоругва пропала!

Отець Олексій вивернувся від нього. Йому не до хоругви, стежив за кожним рухом пожежників з міста, які розставляли драбини, розмахували сокирами.

«Запізнілися», — відлягло від його серця. — І він гукав не своїм голосом:

— Рятівники — наша надія!..

Полум'я лизало хрести на дзвіниці, на банях. Він дивився туди і бачив не розпечене залізо, а зелену дубину в громадському лісі. Та дубина різалася, падала і чухралася в його уяві. Кругляки звозилися на нову церкву і на нові його, отця Олексія, хороми, на покої не тут, не в селі, а в місті... Нехай спробують, нехай знайдуть підпалювача, якщо навіть матушка нічого не знає.

Пожежники з міста не встигли прилаштувати драбини, коли впала дзвіниця, а за нею бані.

Дядько Іван сховав за пазуху люльку і побрів з перелазу, мабуть, досипати в клуні.

Біганина, штовханина і метушня стихли. Пожежники перестали качати насос. Вигуки «Дайте дорогу!», «Не важайте!», галас і крик неначе пірнули, присипались банями, які з тріском обвалилися. Люди відступили до огорожі. Стояли мовчки, спостерігали. А полум'я бу-

хало, і його язика зливалися в один язик велетенської свічки, яка ледве згасала посеред села. Від пожежі лягали червоні полиски на груди і руки селян. Сюди, до вже колишньої церкви, до її образів щонеділі, в свята і на присвятки вони приносили свої скарги й нудьгу; хто пошепки, а хто в думці благав розради, просив у бога і його угодників доброго врожаю і злагоди в сім'ї, щасливого заміжжя чи женихання. Сполох, і вони з дітьми збіглися на пожарище. Федір з обпеченим лицем, з обпеченими пальцями важко поводив обгорілими бровами. Йому було невтямки, що святі образи згоріли, мов дрова чи солома, і що небесні сили не вчинили ніякого чуда, не залили дощем вогонь. Павло обтрушував свого приношеного піджака, хоча на ньому не засмалилась навіть латочка: він і відра води не линув, сторонився підійти близько до палаючих стін. І зараз прикидав, які видатки понесе громада на будівництво нової церкви і як би тих видатків самому уникнути. Юзефович потріскував пальцями, мнучи долоню в долоні. Йому було байдуже, що пропали ноти, богослуженські книги: а от хоругва, дарована єпископатою і освячена з такими почестями, хоругва, знак єднання свідомих сил нації, туманила йому з полум'я, і він обіцявся перед згарищами придбати нову, коштовнішу і ще гарнішу. Василина не могла розняти набожно складені руки. І ті її руки, виморені й чорні, немов промовляли: «Кому церква стояла більмом?»

Пожежники складали свій реманент на вози, коли через попівську хвіртку зайшов Березюк. Його шойно розбудили. Але він не забувся взутися в черевики, нарядитися в капелюх.

Отець Олексій крутнувся — розірвана ряса не заважала йому — і, розчепірюючи руки, підтюпцем побіг до хвіртки.

— Добродію Березюк! Ви тільки погляньте!

— Милуйтеся! — легко й граціозно махнув той рукою в рукавичці. — До того йдеться, що ляжеш спати, а прокинешся в огні.

— І хто посмів? — трусився з люті й зненависті отець Олексій.

— Ви не знаєте хто? — немов кепкував Березюк.

Навколо нього зібралися Павло, Юзефович.

— Безбожники!

— Ні Чорнобай, ні Савчук не прибігли рятувати церкву! Поліція розбереться! — вже погрожував Юзефович.

IV

Відколи Броневського Грицюкові хлопці відбили від поліції, він ніяк не міг зібрати окружком. Грицюк і слухати не хотів його і Чорнобаєвого застереження розпустити загін і знову піти в підпілля. Партизани — горстка відчайдушних — з світанком розпорошувалися хто куди, в нетрі і яруги поодиночі, а під північ збиралися в умовленому місці і з піснею «Давай, давай Варшаву» наскакували на маетки осадників, на фільварки, де їх зовсім не сподівалися, мстили, ділили панське добро між селянами, наганяли страх і злобу влади. За загоном нищпорили шпигуни, але він якимось чудом рятувався. Броневський був упевнений, що лісовики протримаються недовго. Він домовився з Чорнобаєм, що викличуть Грицюка на окружком і змусять його підкоритися їхній волі. Але окружком було остаточно розбито: товариш Гонтарушив через Збруч: покликано. Броневському було небезпечно залишатися в Кременці, та він, знехтувавши усім, поселився у себе в підвалі, а дружини послав у навколишні села й містечка на відомі явки. Поліція, сподіваючись, що не хто інший, а він гасєє з партизанським загоном, не сунула носа в підвальну квартиру, проте він, вночі вибравшись на вулицю і стоячи за стіною, бачив, як кілька разів і опівночі, й далеко за північ просмикувалась підозріла постать; це, безперечно, навідувався таємний агент. Очі Броневського звикли до темряви. Ні в якій в'язниці не додумалися б улаштувати такий карцер, який він влаштував сам собі. Сидів у примуркові — тісному льошку з гнилою картоплею, повному тарганів, мишей і ще якоїсь погані. На третій день в Броневського не лишилося й шматка хліба. Брало нетерпіння, а чи не провалилася часом Марія?

Льошок не давав простору думкам. Складаним ножичком очистивши картоплю, Адам Сигізмундович незчувся, як з'їв її. Ворухнулися запалі куточки його вуст. Всмівнувся сам собі. Змушував себе мислити, яким чином зібрати членів окружкому, прикидав, як і хто поводитиметься на засіданні, як виправдовуватиметься Грицюк,

І що говоритиме не член окружкому, політв'язень Чорнобай, але це чомусь не в'язалося, думки впиралися в стелю і розсипалися, а натомість уява малювала щось інше, таке звичайне й буденне. Асоціації виривали картинки давнього, яке сплигло й забулося. І він, старий, сидячи відрізаний від світу, вагався, чи воно було. А було ж дитинство, бо люди не родяться дорослими. Його батько у Помор'ї, над Балтикою, мав ґрунт і мав п'ятірко дітей на той ґрунт. І він, Адам, був для батька найбільшою морокою. Посилають його з худобою, кине вівці, корову з телицею — і до моря. Забуде про все і дивиться на сталеві хвилі, а коли пароплав чи парусник нагляне, то й худобу додому не прижене. Вчувається Адамові Сигізмундовичу, неначе шумить-кипить Балтика, галька торохкотить на березі, а то картопля під ногами. Він відгорнув її, спробував прогнати від себе мару минулого. Окружком треба буде зібрати в лісі, бо Грицюк такий, що може й не прийти. Але знову вертається дитинство. І нагадується літній день над морем, свято Петра і Павла. Батько плужка на віз і матері:

— Адам нех обід винесе!

Адам рано пригнав з роси.

— Ти ж гляди не барися,— сказала, нагодувавши його кислим молоком, мати.— Обід понесеш.

— Я тільки трошки побуду,— і, не доївши молока з черствим хлібом, на бігу втираючись порепаними долонями, побіг.

Ще не ходив до школи. А пан навчитель вивів хлопців до моря. Всі на конях. І пан навчитель теж. Неначе улани. Не лише малий Адам,— старі, сам ксьондз притагаунився на берег. І Адамові стало шкода, що батько мусить орати. Море тихе, ледве вигойдувалось, мовби вигрівалося на сонці. Пан навчитель вишикував вершників парами, а сам гарцював збоку на чорному огиреві. Він та ще синок ксьондза сиділи в сідлах, а решта — охляп. Адам добре бачив, як пан навчитель під'їхав до першої пари вершників на білих конях — синка ксьондза і синка того багатія, в якого часто робив Сигізмунд Броневський, як дав їм перстень, який сяйнув золотом. Два вершника відокремилась, клуби коней торкалися один одного, а хлопці тримали над головами обручку, показуючи її всім. Вони спинилися перед самісіньким морем. За ними під'їхали й інші, підступили люди. Щось говорив ксьондз, щось говорив пан навчитель. Хлопці на бі-

лих конях ще вище піднесли перстень, коні ступили в море і, збиваючи хвилю, повільно пішли, неначе попливли. Та ось спинилися. Хлопці, не обертаючись до тих, що на березі, урочисто вигукнули:

— Клянемося тобі, польське море!..— і кинули перстень у хвилі.

— Клянемося тобі, польське море!..— підхопили вершники за паном навчителем з берега.— Наша земля — від моря до моря!

То був обряд вінчання молодого покоління з святими водами. І враз на березі розляглося:

Марш, марш, Домбровський...

Адам співав надриваючись. Він вигищував на хворостині разом з цілим виводком таких же самих обірванців, яким нічого так не хотілося, як сидіти на справжніх баских конях. У смердючому льошку оте давне привиділося особливо яскраво й чітко. Святковий настрої йому таки зіпсував батько. Не дочекавшись обіду, він вертався з поля і, угледівши неслухняного синка-мороку в гурті на березі, зіскочив з воза і був би надавав батогів, але ксьондз схопив за пужално і не дозволив.

Спогади приглушували голод і розганяли самотність. Адам Сигізмундович уявляв себе хлоп'ям, школярем. Одного разу він таки не встерігся батькового пужална. Напровесні, зібравшись буцімто до школи, він ще з трьома відірвиголовами гайнули до моря. Адам викрав із прискринка материного вінчального персня, щоб самому обвінчатися з морем. Коней їм замінила крижина, повіддя — довжелезні палиці, якими вони відіпхнулися од берега. Хвилі підхопили їх, і коли вони загукали: «Клянемося тобі...» — крижину віднесло. Вітер дув з берега, відганяв, а не приганяв сало. За крижиною булькотіло, пінилося чорне провалля, а попереду небо зливалося з морем. Хтось зарюмсав, хтось поліз битися з Адамом, який вигадав вінчання-погибель, а він силкувався відштовхнутися палицею од крижин, завернути назад, до берега. Але крижина не слухалась. Хтозна, чим би це скінчилося, коли б їх не підібрали рибалки... Отоді батько, відірвавши Адама від матері, яка обцілювала його, обливаючи сльозами, віддубасив пужалном, одбиваючи охоту від моря, його грізних хвиль, незважаючи, що мати благала:

— Змилуйся, Сигізмунде, змилуйся, ану ж воно капітаном виросте...

На цьому скінчилося його дитинство. Воно ніби припливло на хвилях з морської безмежності й розбилося об береги — глухі стіни льошка. Натомість сплигло нишнє.

«А що, як Марії не пощастить на явках? Ліпше б не послав її. Чому зв'язкові ні разу за весь час, поки він сидів у поліції, не приносили ніяких відомостей? В лісі, коли його відбили, він дізнався, що Платову забрано у в'язничний шпиталь. А може, рано було починати противоенну акцію? Це нацькувало не лише міністерство безпеки, а й міністерство оборони. Вони об'єднали свої зусилля. Ні, не рано. Люди прокляли б, якби сиділи склавши руки.— Адам Сигізмундович згадував поіменно секретарів райкомів.— Це ж у нас тепер ні друкарні, ні навіть друкарських машинок! — все плуталось, веретенилось.— Що з товаришем Гонтою? Він повинен був прорватися через Збруч, до своїх. Але чому ж мовчить? Де постанови пленуму ЦК, який мусив відбутися? Чи працювати наосліп? І чому про пленум не можна було заїкатися навіть членам окружкому? — суцільний ряд запитань, а останнє вставало наче погроза. Адам Сигізмундович розумів ціну партійних таємниць. Оскільки товариш Гонта, член ЦК, застеріг його, аби нікому й не обмовився про пленум, то він терпеливо мовчав. Вже минули місяці, які місяці, й ніхто нічого не знає. Закон підпільника гласить, якщо верхи мовчать, то низи повинні діяти по-старому.— Але ж пленум? Невже він не дав нічого нового? Самому треба йти на з'єднання з ЦК. Товаришеві Гонті повертатися сюди — все одно, що добровільно віддатися поліції. Але ж чого ЦК мовчить? — і він вирішував: — Сьогодні вночі, не чекаючи й хвилини, виїде до Львова, усе з'ясує, бо далі так не можна. Перевірені люди, як от Чернобай, нічого не роблять, не знають, що робити. За Грицюка йому нагорить, це неодмінно. З партизанщиною ще ранувато. Чим буде пояснювати? Тим, що його арештували? Хіба це пояснення? А Грицюк не дурний. Хоча йому не відомо про секретний пленум, він, нічого не очікуючи, бо підпільникові очікування — гірше смерті, зібрав своїх прибічників — і в ліс. Отож і виходить, що Грицюк — комуніст, а він? Якби не раптовий арешт? — і знову: — Де ж постанови пленуму?» — морок — темний льошок з гнилою картоплею.

Своє особисте, маленьке, як і в кожній людині, з вічними нестатками життя, яке всміхнулося йому сьогодні своїм дитинством, тепер зовсім його не обходило. Не страх, не побоювання і навіть не любов до Марії, що в юності поєднала їх, загнала його в льошок. Йому було б однаково, чи гнів би у карцері, чи у могилі, але щоб працював окружком. Сподівання, що ось-ось надійде Марія, принесе добрі звістки, молодило. Він уже давно не голівся, борода кололася, коли торкався лица. Та й як поголишся в темноті? Прилягти не було на чому. Перехотілося їсти. Нудота від сирої картоплі минула. Поклав голову на долоні. «Окружком зберемо будь-що. А з партизанщиною рано»,— він засинав і не думав про пленум.

Марія не встигла повернути ключем, а він прокинувся. Її легку ходу, неначе вона завжди ступала на пальцях, впізнав відразу і висунув голову з льошка, не наважуючись виходити. Йому схотілося пожартувати з неї, лишити дверці відчиненими, а самому сховатися, нехай подумає, що тут була поліція. Та не встиг цього зробити. Вона раптово зачинила за собою двері, не роздягаючись, вбігла в комірчину, коли він якраз пригинався на драбинці.

— Не ховайся, виходь Адаме,— сказала журно.

— То ти? — нарочито спитався він і з дитячою наївністю відкинув назад голову. Заросле рудою щетиною одутлувате обличчя було заспане, землисте; роблена веселість йому не личила.

— Поліція не приходила? — запитала вона.

— Ні... Вже вечоріє чи світає?

— З обіду щойно.

— А... з обіду. Вдень не прийдуть. Вночі чатували під вікнами.

Марія немов пропустила ці його слова повз вуха. Вона розв'язала хустину: їй було жарко.

Адам Сигізмундович вибрався з льошка.

Марія розстегнула сачка. І тільки тепер він помітив, що її груди то опускаються, то піднімаються. Вона дихала важко і поривисто, наче недавно від когось втікала і ще не могла заспокоїтись.

— Тебе перейняла поліція?

— Тут, у місті.

— Що ж ти казала?

— Що їздила до тебе, у в'язницю.

— А вони?

— Вони й не обмовились, що тебе відбито. Я накинулася, куди чоловіка запроторили, в яку в'язницю вивезли, чому в Луцьку, в Ровно, в Дубно нема? Де він? Поглумилися й відпустили.

— Трусили?

— Трусили.

— З явок, сподіваюсь, нічого не несла?

— Якби несла і витрусили б, то не відпустили б.

— Оповідай, кого бачила? Що чути? — він причинив двері в кімнату, і в снігах стало темно.

Марія сперлася до стіни. Він наблизився до неї. Її голова сягала йому до підборіддя.

— Чого мовчиш?

Вона відступила од стіни, поклала руки йому на плечі й припала головою до грудей. Її гаряче дихання неприємно залоскотало груди.

— Маріє! — трусонув він нею.

— Ні однієї явки нема,— прийняла вона руки й випросталась.

— Що?

— Те, що чуеш.

— Не могли ж усі провалитися?

— Усі не могли. Але усі знають, що тебе арештовано, і не всі знають, що відбито. Явки змінено.

Своїми роздумами вона трохи втішила його.

— Так, ти маєш рацію.

— Але що робити, Адаме? Посилай, я куди завгодно піду.

— Ні, тепер я сам.

— Тобі небезпечно. Я боюся.

— А в льошку? — він нишком засміявся.— Нагрій води, я поголюся і зміню сорочку.

Він не пішов з комірчини, сів на якомусь дранті. Виходу не було. Треба пробратися до Львова, а тоді — до Грицюка. В нього мусять бути нові явки. Без підтримки райкомів його б давно розбили.

Марія гріла воду. Діставши із скрині й принісши сорочку й спідні, оповідала, як Грицюк із своїм загоном зробив наліт на Вишневець, розбив гміну, повипускав арештованих, а коменданта поліції Рашовського захопив з собою в ліс, всипав шомполів і голого відпустив до-

дому. Люди бачили, коли він світив своїми тілесами, пробираючись од села до села.

Адам Сигізмундович вислухав це без особливо задоволення, але нічого не сказав. Примостивши на табуретці дзеркальце, він голився старою бритвою. Бритва тупа, ковзала по бороді. Він притискав її, а вона не голила, а виривала руду щетину. Обличчя пашіло.

Поспішав. Поки видно, треба вибратися з дому.

— Ти ж голоден, а їсти нічого,— зливала йому Марія на руки воду.

— Обійдеться.

— Прийми таз, я переодягатимусь.

Чиста сорочка обдала його холодом, він аж наїжачився, але потім стало так затишно й приємно, що захотілося лягти в ліжко, вкритися й заснути.

— Маріє,— покликав він її, заглянувши з сіней у кімнату.— Ступай на вулицю, якщо нікого не видно, то я піду.

Вона накинула хустину.

Він прислухався до її легких кроків, коли йшла надвір і знадвору, і вже без слів знав, що на вулицях порожньо.

— Посидимо, Адаме, на дорогу,— попрохала вона.

Він сів на краєчок стільця, скинув шкіряного кашкета і незграбно взяв в одну свою її обидві руки з висохлими долонями, трошки стиснув їх. Вона дивилась теплими й вологими чорними очима в його сірі й холодні очі. Він поцілував її в лоб, відчувши запах кіс.

— Прощай, Маріє,— і нарядив кашкета, насунув на лоб, потягнувши за козирка.

Марія не сміла допитуватися, куди пішов і коли на нього чекати. Постоявши у відчинених дверях, вибралась з підвалу.

Броневський не обернувся. Він завернув до автобусної зупинки. Було порожньо. Показався автобус, не кременецький, і це його втішило: менше знайомих. Він зміряв пасажирів через вікна, їх сиділо обмаль, рішуче ступив на приступку. Автобус загув. Тримаючись за поруччя, рушив на задне сидіння. Ксьондз у коричневій новенькій рясі підморгував паничеві, який уминав курку, мовляв, що то мужик: місця спереду вільні, а він назад, аби його трясло. Іхали євреї-комерсанти. Були такі заклопотані, так про щось сперечалися, що ні на кого не звертали уваги.

— Вус, вус?

— Герехт! — стелилося їхне під шипіння коліс.

Автобус викотив з гір, які високими зеленими шапками видніли через вікна, і в'їхав у сосновий ліс.

«Вибратися б з Дубно,— міркував Броневський,— а там ні один комендант постерунку мене не знає».

В Дубно шляхи перехрещуються на Рівно, Луцьк і Львів. Йому пощастило. Він встиг на львівський, хоч автобус був набитий: завтра четвер — день передач у Бригідках, і людей їхало повно, з клунками й кошиками. Треба було стояти. В розмови встрявати не хотілося, та й люди перемовлялися пошепки, оповідаючи під вигицування автобуса свої біди. З уривків фраз, з окремих слів він вловив, що жінки, а їх їхало більшість, з запалом оповідали про лісових хлопців, які відбирають на фільварках хліб і роздають бідним, казали, що їх сила-силенна. Одна жінка присягалася, що через їхне село вони проходили цілу ніч, мали кінноту і гармати.

У Радзивиліві він нашвидкоруч перекусив і до самісінького Львова не прислухався до розмов пасажирів, милувався краєвидами, голими полями з поодинокими, ще не звезеними копами, молоденьким зеленавим завісом, лугами, на яких пастухи клали вогнища. Все це пролітало і знову відновлювалося, неначе повторювалось.

Львів замиготів електричними вогнями. Вони то тягнулись дворазковим намистом обабіч вулиць, то хлюпали з широких вікон багатопверхових кам'яниць, то лились, густо понатикані, з заводських дворич і електростанції. Замкова гора бовваніла руїнами.

Він першим вибрався з автобуса. На станції сновигали підтягнуті, в пригнаних мундирах поліцаї. Мовби їх зовсім не обходило, вони досить-таки байдуже проводжали очима тих, хто виходив з автобуса.

Броневський, не обминаючи їх, зайшов на станцію. Нічні рейси відмінено. Він вирішив, якщо йому пощастить, то сьогодні ж махне на Тернопіль, а там буде видно.

Львів він добре знав. У цьому місті промайнула на шкіряному заводі його юність. В парку перед університетом уперше зустрівся з Марією. Проходячи темними алеями, надибав навіть ту темну лаву, на якій вони любили сидіти; і зараз вона була зайнята. Хлопець обіймав дівчину. Він не випустив її з обіймів навіть коли зачув кроки Броневського, і той, поминувши лаву, почув голосний поцілунок.

Йому можна було і не йти через парк. З університет-

ського майдану він завернув у провулки, вибираючись на Пекарську.

Ноги самі несли його. Ніким не помічений, ніким не знаний, з вузької вулички він прошмигнув у брудну підворітню. Хвіртка була відчиненою, двірник, видно, не мав часу її зачинити.

Вузькими і хисткими дерев'яними східцями, притримуючись за вишуровані поручні, добрався на третій, останній поверх і постукав у неширокі двері. Вони відчинились у ту ж мить.

— Ви? — замість відповіді на привітання почув Броневський.

— Я, пані...

Пані — жінка років тридцяти в чорному закритому платті — трималася рукою за мідну ручку і не запрошувала в господу.

— Мені...

Вона лишила двері відчиненими, пішла, але швидко вернулася.

— Візьміть, товаришу Броневський, — звернулася не за партійним псевдонімом і ухнула в його руку газету.

Він хотів сказати, що йому треба побачитися з її чоловіком, членом ЦК, але вона вже зачинила двері.

V

Антон Чорнобай гемблює віконні рами. В сінях влаштував щось на зразок верстата — поставив на козлах дошку, що впирається в стіну, прибавив на ній планку, аби невикінчена рама не ковзала. Товста соснова стружка, скручуючись, неначе пружина, вилітає з-під рубанка. Вирівнявши матеріал, Антон фуганкує його. Час від часу прикладає вистругану дощечку до ока, чи гладенька; погляд бринить по ній, ніби струна — готова.

Вітер задуває в сіни мжичку. Надворі хвища.

Він зрідка відривається од роботи і стає на порозі. Сивий неприємний світ бовдуриться перед очима. Стріхи селянських хат — наче приношені й вицвілі баранячі шапки.

Під причілком, на місці зрубаного Рашовським явора, — яблунька. Не Антон, мати її посадила. І та яблунька цвіте. Під нею опале жовте з чорними плямами листя, а на ній — рожево-білі ніжні пелюстки.

Він іде до яблуньки. Накрити б її полою, заховати від хвищі. Рожево-білі пелюстки облітають.

Мати — на ліжку, вкрита вовняним рядном. Не чути вищання рубанка, і вона поводить по стелі сполоханими очима. Їй не так коле в грудях, легше дихається, коли син за роботою. Тоді вона мовби бачить його, відчуває коло себе.

Антон заходить із стружками до хати.

— Втомився, сину? — через силу питає вона і сухим язиком поводить по шерхлих губах, намагається зіпнутися, але її лікті безсило впираються в подушку і не можуть втримати маленького, висохлого, та такого важкого для неї тіла.

— Не втомився, мамо, — каже він і спиняється із стружкою перед ліжком. Материне обличчя воскове, на нім зморшки — тінями. — Молока вам підігрію.

Посіпується, ворухиться її підборіддя.

Він розпалює в печі стружки, обіклавши ними низьке горня. По хаті розходить ся легенький запах живиці й теплий дух.

Покришка на горняті починає ворухитися, з-під неї не встигає вислизнути біла піна. Антон вихоплює горня голіруч і наливає молоко в квартиру.

Він сідає коло матері в узголів'я, підмощує їй під плечі подушку і, обнявши рукою, з ложки годує. Вона не сьорбає, а ковтає молоко. Висохлий рот зволожується.

— Легше вам, мамо?

— Добре, сину, — відказує вона. Їй уже можна говорити. Груді зігрілися. — Ну, що ти мене годуєш. Я хочу сама.

— Ні, ні, мамо.

— А ти ж що-небудь їв? — і, не слухаючи його, вона виймає з-під рядна свої руки, відбирає в нього квартиру і ложку.

— Я не голоден.

— Гляди себе, — каже вона.

Він хоче встати.

— Посидь, дитино, зі мною.

В хаті сіро. Через сльозливі віконця нічого не видно, тільки чути шум гнилої сльоти.

Січе дрібний і колючий дощ. Хмари ворухаються, сунуть низько, ще ширше розгортають крила безпросвітку. Саваннесте небо нудьгою і безнадією обступає землю. Так думи — душу. Все втрачено: радість малинових світан-

ків, насолоду блакиті й сонця, щастя рутяного поля. Вдарив би грім, спалахнула б блискавка! Хмари тчуть холодні батоги хвищі, яка болюче стьобає дерева, оббиваючи останне листя, шмагає білі хати, розколупуючи стіни, хльоскає дороги і городи, прорізуючи рівчаки для каламутних патьоків. І хоча б стогони вітру, бурі! Кволе й немічне похлипування з'єдених сухотами грудей. Без сподівання і навіть мольби. Мовби все вимирає. Мовби кінець світу.

В Настиних руках — руках старої жінки, яка стала бабою, тремтить кварта. Її запалі в беззубий рот губи ворушаться, і зривається з голих ясен:

— Закропилася, аж душно стало.

— А тепер спочиньте, мамо.— Антон відбирає в неї кварту, ставить її на столі, підмощує подушку і ховає під рядно материні руки.

— Спасибі Лукійці за молочко,— це мати.

А Антон блимає поглядом на сльозливе вікно. Треба б і собі рами переставити, струхлявіли вже. Взимку, може, подбає, а зараз годі. Гнатюку Петрові до нової хати ладнає. І мати це знає. Антон згодився, бо треба на щось жити. З в'язниці й онуч не приніс.

— Як мені добре з тобою, дитино,— знову мати.— От якби ще невісточка та внук, то і вмирати б було зовсім легко.

Антон обернувся до вікна.

Вона поводить за ним очима, над якими тремтять ріденькі вії, ті очі сухі, повні жалю і смутку. Невже вона хотіла, щоб він розсердився, щоб обернувся до вікна й дивився в сльотяну сіру безвість, яка плаче маленькими шибками, стріхою, сухим бадиллям на городі.

Він не мав що відповісти матері. Віконце, яке ділило і єднало його зі світом, віконце батьківської хати було страшніше, ніж заграшоване в'язничне, бо воно стало раптом віконцем його душі, в якій теж схлипувала нудьга і безнадія. Він не допускав ні на мить, що, вийшовши з-за мурів в'язниці, йому доведеться так марно, так ганебно животіти. А виходу ніякого не було. Грицьоків загін — передчасна, хоч і гарна смерть. Та кому на користь? Вмерти найгероїчніше легше, ніж жити. Він нерішуче одвернувся від вікна і сказав:

— А знаєте, мамо, ваша яблунька зацвіла.

— Під причілком? — мати зіпнулася на лікті.

— Під причілком.

— Не на добро, сину, коли восени цвіте...

— Та ви не розкривайтеся,— він закутав її.— Піду до роботи. Може, нині й закінчу. Якщо вам не полегшає, то завтра поїдемо в лікарню.

— Вигадав, мені та дохторі. Зроду-віку не була, от...— але вона так і не зважувалася повторити ще раз про невістку і внука, журно провела його з хати і наодинці ворушила запалими губами, шепотіла сама з собою, а ніби балакала з невідомими невісткою і внуком.

Рубанок не слухався Антона, то заглиблювався, то ковзав. Зіпсувалася одна дощечка, друга...

Всякого можна було собі намріяти, вийшовши на волю, але такого, щоб виточувати вікна та ще кому, сам люципер не придумав би. Справді, в житті, що на довгій ниві.

З Зінькою вони ще ні разу не здибалися. По правді кажучи, він погодився робити вікна з надією на те, що коли піде до Петра на хутір, то хоч побачить її. Йому не заздрісно, що вона віддалася. Але коли б не за Петра. Чому вона так змінилася?

Ті думки стругалися під шуркання рубанка, і чим гладенькішою ставала дощечка, тим більше вони відшліфовувалися. І на хуторі він з нею не бачився. Петро до хати не запросив. З погордою, але без глузування, хоча не без прихованої зловтіхи, він довго крутив самокрутку, гострим язиком послинив папірця, заткнув цигарку в куток рота і, припаливши, випустив хмарку диму, а тоді мовив:

— Вибирай, Антоне, матеріал,— не рукою, а ногою показував на купу дошок.— Тобі, як майстрові, видніше, що підійде, а що ні. А я нарихтую воза, запряжу коней, аби зараз-таки тобі і відвезти.

— Майстрові, звичайно, видніше,— стримано й спокійно, але з сарказмом відповів Антон.

Купа дошок, не зашита сніпками від негоди (вони й тепер, либонь, мокнуть собі на здоров'я), лежала посеред широкого подвір'я. Перш ніж підійти до неї, Антон обдивився Гнатюкове обійстя: праворуч — довгий глиняний хлів, і в ньому ж хата; через одні двері, широкі, на дві половини, виганяють худобу, виводять коней і самі ходять, ліворуч, навпроти хліва — велика стодола, за нею скирта жита. Ото і все. Вистругане місце для нової хати, яка будуватиметься впоперек між хлівом і стодолю. Трохи привезено черепиці з старих будівель, валяються обземки, недотесані балки. Все має вигляд чогось розки-

даного, якоїсь безгосподарності. Посаджені дерева — вишні і яблуньки — ростуть не рівно, а косо.

Антон став вибагливо перекидати дошки, відкидаючи одні на один бік, другі на інший, витягуючи їх з самого споду, часто зиркаючи на єдине вікно, яке дивилося на подвір'я, сподіваючись углядіти в ньому Зіньку.

Петро вивів коней, став запрягати.

— Зінько! А винеси-но нашійники! — крикнув раз, вдруге і потюпав сам, бо вона озвалася з хліва:

— А заклало б тобі, корову дою!

Її голос був тим же — зухвалим і зверхнім. По цьому Антон не тільки тут, а де завгодно відразу б впізнав самовпевнену Зіньку, запальну й несхильну до понукання.

Петро безперервно кури́в, і тоді, коли викидали дошки на віз, і тоді, коли їхали. Він поспіхом скручував самокрутку за самокруткою, глибоко зату́гувався і різко погикував на коней.

— Чому ж Зінька так і не показалася? — спитався Антон, сидючи за Петром, звисивши через полудрабок ноги.

— Зінька? — оглянувся Петро, пронизливо скошуючи на Антона сірими очима. Ті очі відразу заволоклись димом, який він випустив, пакнувши цигаркою. Обернувся, згорбився і немов не Антонові, а до коней сказав: — Вона тебе боїться...

Антонові здалося, що Петро кепкує з нього, його підмивало підтяти Петра чимось гострим і нещадним, але той знову оглянувся. Цигарка згасла, та він тримав її в губах. Пом'ятій кашкет кумедно стирчав на голові, зсунувшись над правим оком; і голова безпорадно схилена; шия, на якій набрякли жили; тупе підборіддя, обвислий ніс — усе було жалюгідне, скривджене. Скривджено кліпалися вії, тільки густі брови вперто розметнулися, коли він тихо видавив:

— Ти не віриш, Антоне?

Антон повірив, і йому не схотілося його займати.

— Дай і мені закурити, Петре.

Цигарка не клеїлась. Він не скрутив, а зсукав її. Зупинивши коней, Петро витер сірника і підніс вогню.

— Антоне, прошу як рідного, не заходь більше ніколи, не тривож її.

Антон зату́гнувся і мало не закашлявся. Дим відразу ж поплив у голову, запаморочив її.

— Добре, Петре.

Доїхали вони, не перекинувшись і слівцем. А скинувши дошки, Петро, упевнено розсівшись на возі, ніби наказував:

— Ти ж не оскандалься з вікнами, щоб і квартирки, щоб і гарно, і навічно,— він вїокнув, і коні винесли його на вулицю.

Днів через два чи через три вступив подивитися на Антонову роботу.

— Нічого, мені подобається,— плямкнув і поліз у кишеню.— Завдаток грішми, як згодилися, а решту — хлібом.

Антон і дотепер не знає, хто Петрові нараяв, щоб саме він, Чорнобай, майстрував йому вікна. А можливо, ніхто й не раяв, можливо, тут була звичайна погоня за вигодою, згадалося, що Антон колись товкся на лісопилці, столярував, то хто ж тепер міг виготувати вікна дешевше? Віддавши завдаток, Петро натякнув, чи не взявся б Антон за хатні двері?

— Буде видно,— відказав він.

Рубанок знімав стружку. Такою ж стружкою були й Антонові думки про Зіньку. Там, у в'язниці, він вірив їй, хоча сам на побаченні переконував, щоб вона його не чекала, не губила себе. А тепер його надії, задушені в сирих камерах, та не зів'ялі, вирвавшись на простір, було процвіли, ніби ота яблунька за причілком хати, та й осипались, і, прибиті сльотою, розвіялись, покотилися туманом.

Хлюпає холодний осінній дощ. Під його похлюпування Антон робить вікна, через які грітиме сонце і які не впускатимуть холоду. Чи буде Зіньці за тими вікнами завжди тепло? За роботою і думками він не почув хляпанистих кроків.

— Доброго здоров'я! — з-за причинених дверей.

Підняв голову і кинув рубанка.

— Адаме Сигізмундовичу! Якими вітрами? — стиснув руку Броневського і потягнув його в сіни.

— Дощовим, осіннім, Антоне.

Броневський легко одягнений. Його груди промоклі, обличчя вмите. На плечах, на голові не плащ з капюшоном — мішок башликом. Він скинув мішка, і Антон почепив його на стіну, на цвях.

— Майструємо? — крикнув Броневський, ворухнув плечима.— А матінка?

— Вона хвора, Адаме Сигізмундовичу... Дуже хвора. Та пішли в хату.

Броневський зупинив його.

— Я ненадовго. При хворій матері не побалакаємо, а засиджуватися нема часу.

— Може, переночуете?

— Іншим разом, Антоне.

Броневський сів на саморобний стільчик, Антон при-
мостився на верстаті.

— Справи, товаришу...— Адам Сигізмундович весь став ніби туча. Його ніздрі роздувалися.— Все пішло шкереберть,— докінчив він, роздільно вимовляючи сло-
во за словом.

Антон дивився на нього згори. Завжди теплі й при-
вітні очі Броневського були безбарвні, ніякі. Вони хо-
лодили Антона. Хвилину тому розчервоніле від колю-
чого дощу обличчя Броневського поблідло на вилицях.

— Нашу партію розпущено,— тихо, неначе не своїм,
позиченим голосом сказав він.

Антон нічого не розумів, силкуючись збагнути смисл
трьох кинених слів, він дивився в безбарвні, ніякі очі
Броневського, і в нього мало не прохопилося: «Як же
ви постаріли, як же ви подалися, Адаме Сигізмундо-
вичу!» Але це зараз було таким недоречним.

— Розпущено? Партію!..

— Розпущено постановою Комінтерну як таку, що
цілком розклатася в стихії буржуазного егоїзму і на-
ціоналізму,— відчеканив Броневський.

— Партію, всю партію? — не стримався Антон.

Броневський хитнув головою.

Антон мовчав, так, як би мовчав над могилою матері.

У вухах хлипала хвища, колюче обдувала всю його
істоту, голова наливалася розтопленим гарячим оловом,
а в грудях мовби щось обривалося, утворюючи цілко-
виту порожнечу.

Броневський не рухався з стільчика. Його великі,
з дощу червоні руки лежали нерухомо на колінах.

Антон заговорив, рвучко і зло:

— Партію?! Всю партію звинуватити в переродженні?
Можна виключити групу, фракцію! Без них не обходи-
лося, але щоб цілу партію?..

— Так,— одним словом підсік його Броневський.

— Ви читали постанову? Її надіслано?

Адам Сигізмундович вийняв з-під поли піджака газету, яку йому дала дружина члена ЦК.

Антон пробіг очима повідомлення англійського агентства, яке передрукувала польська газета. В ньому сповіщалося, що чимало членів ЦК польської Компартії, а також членів ЦК її прибудов — Компартії Західної України і Західної Білорусії ув'язнено, загнано на Сибір як провокаторів і запеклих агентів світового імперіалізму.

«Невже це може бути?» — перечитував Антон повідомлення вдруге.

— Постанова, де сама постанова? — він ще не йняв віри.

— Ніякої постанови не надіслано, — Броневський став оповідати, як його приголомшило коротеньке повідомлення. Газету він прочитав на залізничній станції, взявши квиток, щоб їхати сюди, на Волинь, але знову вернувся на Пекарську. І Надійка — дружина відомого діяча, члена ЦК з дня утворення КПЗУ, якого якраз заарештували опісля пленуму, на який поїхав і товариш Гонта, ствердила газетне повідомлення тим, що їй самій випадково вдалося уникнути арешту там, на великій Україні. Вона таємно перейшла туди кордон, щоб взяти постанову пленуму, і якби того вечора, коли заарештували чоловіка, була дома, а не на засіданні жіночої секції комуністичного Червоного Хреста, то і їй би не поталанило. А так товариші виручили, вчасно попередили і влаштували таємну втечу назад, у Львів.

Антон слухав Броневського, опустивши голову, колупаючи очима землю.

— Кому ж вірити?

— Партія була, є і буде! — не приймав холодного погляду з Антона Адам Сигізмундович. — Якщо нас не убили розстріли, не згноїли тюрми...

— Але ж — це вороги, а тут свої!

— Свої? — Броневський підняв важкі руки. В його очах мовби зламались льодинки, бліді вилиці почервоніли. — Ні, теж вороги!

— Що ж робити?

— Не здаватися! Від того, що партію розпущено, поліція не перестане висліджувати і хапати нас, комуністів, не перестане обзивати більшовиками. Нині, завтра ми мусимо боротися сміливіше, ніж вчора. Я твердо

вірю, минуть роки, нехай нас і не буде, але підступність не переможе.

Ці слова, проте, не могли зачепити Антонового серця. Він ніби і його самого не відчував у грудях.

— Що ж робити, Адаме Сигізмундовичу, конкретно?

— Завтра з Савчуком щоб були у лісі. Змусимо Грицюка розпустити загін. Налагодимо роботу друкарні... Пам'ятаєш ту просіку, яку ми давно прорубували з Грицюком?

— Пам'ятаю.

— Тільки не падати духом... Дістань мені мішка.

Антон зняв з цвяха зашкарублого мішка, і Броневський натягнув його на голову.

— Адаме Сигізмундовичу, з Грицюком ви бачились?

— Бачився.

— Можливо, не варто обнародувати...

— Приховати правду? Ні!

Антон мляво подав йому на прощання руку.

— Вікна собі готуєш чи замовникові?

— Замовникові... А може, це неправда? Провокація?

Адам Сигізмундович мовчав.

Антон хотів провести його на вулицю, але Броневський жестом зупинив його.

З хати покликала мати. Вона сиділа на ліжку і, мабуть, через двері чула, про що він говорив з Броневським.

— Вам щось подати, мамо?

— Ні... За тобою приходили?

— Знайомий.

— Випив би молока. Мені зовсім добре,— і тут вона закашлялась надривно, вся тремтячи.

Він знову підігрів їй молока, напоїв і вкрив рядном.

— Вигрівайтеся, мамо.

Вже не треба було тягати гемблем, кінчив довбати долотом і збивав вікна. Припасував навіть завіси до квартирок. А в грудях — порожньо. Якби не хвища, знявся б і бродив по подвір'ю, над Горинню, шукаючи простору і розваги. Тепер — збутися вікон, навістити Бартка, щоб завтра... Броневський сказав йому, а як він оповість Барткові? І що скаже Бартко? Так і не надумав, з чого почати,— на камені за порогом виріс Кжежишевський.

— Бог поміч, столярє! — А гвинтівка в руках.

— Дякую.

— Мені жаль, що відриваю од роботи...

— Я закінчую, ось тільки завіс приб'ю.

— Останній, то прибивай. А в хаті хто?

— Нікого.

— І не було?

— Хто прийде в таку хляпаницю? — Антон відставив готову раму і подумав: «Невже Броневський попавсь?» Кжежишевський протопився у сні, заглянув до хати, і, вгледівши хвору Настю, вийшов назад.

— Вона не тифом?

— Боїтеся заразитися?

— Замовч, курвий сину! На постерунку признаєшся, хто в тебе був. Марш зі мною, більшовицька мордо!

— Це арешт?

— Любовне побачення! Одягайся, якщо хочеш, а ні, — роздягненого поведу. Для тебе це гірше.

Настя повзала по хаті. Вона натягнула на себе кожушину, збирала Антонові якийсь клунок.

— Паночку, паночку, — чіплялася за поли поліцейської шинелі. — Ви довго його не триматимете? — впрощувала, але не впростила.

Він узяв під пахву клуночок, перед порогом скинув кашкета.

— Бувайте, мамо. Ввечері до вас Лукійка прийде, а ви не показуйтеся надвір, бо ще більше застудитесь. Петро нехай свої вікна забере. Жита метрів зо два з лишком він нам винен.

— Хто-то, сину, той хліб їстиме?

Вона, хапаючись за лаву, переходила від одного вікна до другого, проводжаючи Антона, якого повів поліцейський.

В солтисовому кабінеті-комірчині, і Кулінич стояв тут же навитяжку, Рашовський гримав кулаком по столу, який аж потріскував. Бартка заарештували за прилавком.

— Гадюки! — пристукував лайку Рашовський. — Вам амністію, а ви? Бандити, злодюги. Сам Комінтерн од вас відхрестився, розпустив шкурників! Ще один недоносок. Руки назад і до стіни! — гаркнув Антонові. Той не знав, що робити з клуночком. — Поклади перед собою, все одно руки скрутимо. Дополітикувались, свої лочі. Навели банду голворізів, які мене пограбували, а тепер церкву підпалили. Я вас підпалю! Чорнобай, хто в тебе був?

— Нікого.

— Я тобі рота розв'яжу! Кжежишевський, наручники і на постерунок.

Забряжчали наручники.

Бартко спробував щось спитати в Антона.

— Мовчать!

В коридорі заголосила Лукійка з донькою.

Їх вели обмитим сльотою трактом. Рашовський захопив на бричку Антонів клуночок та клуночок, який принесла Лукійка. В лице сікло колючим дощем.

На тракті ні душі. Коли наблизились до Липини, Антон побачив Зіньку. Вона йшла навпроти, мабуть, до брата. Спинилася. Не відвернулася, коли порівнялись з нею. Тримала перед собою щось загорнене в хустині.

Він кивнув їй. І вона відповіла, хитнувши головою, не проронивши й слова.

А коли відійшла трохи, наздогнала Антона, розгорнула хустину:

— Візьми хліб. Теплий, щойно з печі, я братовій несла.

А він не міг взяти рожевого, широкого, як решето, буханця, від якого лоскітно пахло кмином: руки зв'язані.

VI

Пилипа рішуче нічого не обходило. Забрано в Рашовських хліб і роздано голоті — чи ж не радість? Ще доведеться платити за нього, платити дорого. Він тоді пересидів у соломі. Навчений. Відтрубив у в'язниці, і тепер його ніхто не обдурить. Їм у двір теж підкинули мішок жита, підкинули в той час, поки Пилип добирався кружними польовими лініями до своєї хижі. В нього й на думці не було, розв'язати скрученого Кжежишевського, Цаля і Моргуліса, припнуту до колеса паровика Ядвігу. Донесуть партизанам, а тоді теж не з добром, і село цвіркатиме. А втішена Якилина засунула мішок жита в сінці, які прибудували з минулої весни.

— Чого ти веселишся? — гаркнув на неї Пилип, коли вона хвалилася, назарік переднівок не страшний, і, тяжко думаючи своє, кинув: — Віднести, треба віднести!

— Куди? Ти сказився? — піднесла руки, пручнулася від тих слів Якилина.

— Віднести в маєток.

— Скажемо, що Максимцьо в Шумейків заробив,— переконувала його.

— Кому скажеш?

— Ніч, хто бачив?

— От, баба бабою: коси довгі, а розум короткий.

— То неси сам! — І вона, що, либонь, недавно піднялася з ліжка, яке було розграбастане, не скидаючи спідниці, залізла в нього, вкрилася з головою.

Пилип дмухнув ніздрями і загував у сінці. За щось зачеплювався, щось перекидав, чимось тарахкотів.

— Мішок, де наш мішок? — крикнув.

— На діжці, щоб ти вдавився.

Підтримуючи мішка колінами, він розсипав жито порівну. Підняв. Можна нести.

Якилині не дрімалось.

— Вставай,— легенько торкнувся її за плечі Пилип.

— Понесемо?

— Понесемо біду з хати. Рашовський, знаєш, що робитиме? Він шкуру живцем дертиме.

Якилина неохоче звисила ноги долі. Вона вся була зморена і спрацьована. Пилип ввечері змінив її біля машини.

Спершу він їй завдав мішок, потім вона йому. Посунули, пригинаючись.

Сходила денниця.

У вивозі, поспиравши мішки до пагорба, але не випускаючи гички з рук, перепочивали.

— Пилипе!

— І не думай вертатися,— витер він чоло рукавом і, підкинувши мішок на плечах, розкарячкувато став перебирати ногами.

— Я не те, щоб вертатися, давай не по-моєму і не по-твоему, кинемо жито на полі. Не бачили і не знали його.

— Знов пересипатися?

— Лишимо в мішках.

— Мішків шкода... Не плети казна-що! Віднесемо і будемо спокійні.

Коли б хто не вгледів, бо сміху-сорому не оберемося. Може б, через поля?

— Брегів обійдем, а там з вивозу і на поля.

Видніло, і зимуватий ранок хапав Якилину за литки. А по спині, з шиї, рівчачком котився піт.

Пилипів кашкет козирком угору, дзьобом, мовби й він захекався і ковтав повітря.

— Ряба! Куди, куди ти сунеш, щоб тебе ондечки грім убив! — розляглося, коли наблизилися до перехресної дороги.

— Батечку, присяй-бо, Іван товар жене,— сказала і захекалася Якилина.— Через дорогу, якби швидше через дорогу.

— Ну й нехай жене!..— ще й лайнувся Пилип, але, неначе качка біжить, похитує хвостом, він шпарко наліг за Якилиною, похитуючи мішком.

Вони на дорогу, а на них попівський табун. Якилина встигла перебігти, а Пилип з мішком між коровами, телицями і вівцями, які то шархалися в боки, то товпилися.

— Коби тобі вилізло! Хто там? Дай товар перегнати! — матюкався Іван, що відгукувалося аж на цвинтарі між хрестами.

Пилип гицав до нього з мішком на плечах. Якилина з того боку дороги люто сичала:

— Скоріше, не стій стовпом!

Худоба, штовахуючись рогами, вівці, гуцаючись, напірали і гнали.

— Гадав, яка мара, а воно ондечки — Пилип! Тьху! — плюнув на дорогу і наступив чорною босою ногою Іван.— Куди тебе пре? І Якилина? Ну, здорові були! — він обділив їх короткими поглядами, які виповзнулися з-під сердитого лоба. Пом'ята шапка — набік, і на ній, і в чубчику з-під неї — головки сухої конюшини: спав у сіні.

— Позичене відносимо,— хоча ніхто й не питався, солоденько зацокотіла Якилина.

— Позичене — не з'їдене. Тербищить, тербищить,— крутив Іван малахаєм.— Ряба, щоб ти витягнулась! — нагнувся, схопив грудку і кинув.— В кого позичали?

— Та,— тільки й витягнув з себе Пилип.— Товар, Іване, розбрідається.

— Виздихав би він йому!..

А Якилина:

— Щось ви до нас дорогу забули. Провідали б у неділю.

— Хіба маю неділю? А, люшки! Я тебе поколю рогами! — він кинув кавулею і сам потягся за нею.

— Не міг проскочити! — дорікнула Якилина Пилипові.

На тоці сновигав один управитель, він же лановий і обліковець Рашовських — пан Юзек Гонтак.

«Слава богу, що їх порозв'язувано», — мислив Пилип. — Добри ранок, пане Юзек, — не скидаючи мішка, вклонився він.

— Добридень, — бухнула свого на землю Якилина. Юзек муркотів собі щось під ніс.

— Жито, ми жито принесли, — показував на мішки Пилип.

— Яке жито?

— Ваше, прошу пана. Нам підкинуто в двір, але ми не полакомилися. — Пилип сказав це, тримаючи кашкета в руках. — Ми чесні, пане Юзек. Куди висипати?

— Нехай стоїть.

— Тут одно в нашому мішку, — взялася за гичку Якилина.

— Ми зараз пересиплемо, — підняв свого мішка Пилип.

— Я вас пересиплю! — верескнув Юзек. — Ти, — намірився він кулаком на Пилипа, ніби хотів вдарити, — на солому і рівняй ожеред, а ти, — до Якилини, — підмети біля машини. Скоро молотитимем!

Якилина загібає граблями, повзає під машиною, і їй хочеться крикнути Пилипові: «Щоб тебе рівняло й не перерівняло, як ти отой ожеред, за твою чесність».

Машину пустили з обіду. Молотарі, пані Ядвіга, яка прискакала з міста на стаєнному жеребці, губи на палець і про все мовчок. Не балакали й другого дня. А Якилина заливала Пилипові сала за шкіру.

— З тобою доробишся! Одну дитину з голоду поховала, тепер і самі... Ніч. Кому підкинули яку гелетку, спитай ніч. Так всеньке село гомонить. Заїкнулася я Прокоповій Гапочці, що ми своє віднесли, вона від сміху за живіт схопилася...

— Схаменися, дурна. Буде твоя Гапочка за крижі хатися, буде до свого товстого заду бабку прикладати, як періщитимуть нагаями. Рашовський подарує? Не на такого напали!

— Чом, чом же не періщать, не трусять по хатах? Добрі люди вже на токах помолотили. Всеньке село — ніби той великий млин. Тільки й чути — шур-шур. А мішки попалили.

Пилипа всього звело. Низенький на зріст, головою по груди своїй Якиліні, він дмухнув носом, і вуса — дві руді з загнутими хвостиками п'явки, настоббурчилися.

— Та я...

В хату боком, майже нечутно увійшов Максим. Пилип умовк, прикусив язика і на його кінчику свою погрозу.

Був пізній суботній вечір.

— Скучив, що приперся? — вирячився Пилип на хлопця.

— Біда б тебе котила, — вступилася Якиліна. — На суботу прийшов. Правда ж, Максиме?

— Ні, — одказав він похмуро і не відходив од дверей.

— Чого ж? — напосідав Пилип. Він стояв серед хати і махав руками.

— Службу покинув.

Якиліна заповзала по лаві.

— Що? — не замахав, а заметляв руками Пилип. — Покинув? Помилуйся, жінко! Твоєї породи. На суботу... — перекривив він Якиліну. — Кажі, прогнали чи сам?..

— Сам.

— Забирайся, поки тичкою не погнав?

— Не піду.

— Ах ти ж паскуднику! — Пилип підскаочив до хлопця, схопив за коміра, відіпхнув від стіни і кулаком в спину. — Я тобі батько чи хто? Щоб твоєї ноги тут не було!

Якиліна зірвалася, аби боронити.

— Сиди, зміюко, бо обом надаю!

Максим, випхнутий у сінці, глухо зітхав:

— Піду світ за очі, а до Шумейків не вернуся, — проказав.

Пилип перестрибнув поріг, його пальці знову вчепились у комір хлопцевої піджачини.

— Відвести? Я відведу!

— Пилипе, змилуйся...

Максим шарпнувся. Затріщав комір, але хлопець не вирвався. Батько тримав міцно. Тримав, вивівши з двору, тримав, ведучи дорогою і через стерні.

— Пустіть, я сам...

— Доведу...

Максим цілий день орав стерню. Чепіги важкі, високі для нього. Коли плуга заглибить, то ще нічого, а коли

дооре до дороги, плуг вискочить, насилу закине його. Якби орав вкругову, а то в складок. Насовпався, в плечах і в ліктях ние. Приплентався з поля, всипав коням вівса, а йому замість вечері — вила в руки, подавати снопи з току в засторонок. Снопи заввишки, як він сам. Вила випадають з рук. Підняв снопа.

— Вище, та вище! — кричить старий Шумейко.

Максим спробував підплигнути з снопом, але старий все одно не зміг його схопити. Сніп зірвався і впав на тік.

— Оббивати? Снопи? — зсунувся за снопом з засторонку старий Шумейко. Вирвав у Максима вила. — Щоб тобі руки повсихали! — І вдарив вилами хлопця по крижах.

Він не заплакав, не скрикнув.

— Пропадуть ви пропадом! — видавив з себе і забрався з клуні.

На Максимовій спині — синець. Неначе голками хто кольне, коли батько сіпне за комір.

— Тату, пустить, я сам...

Шумейки впоралися з снопами, вийшли якраз із стодоли Михайло з старим, коли Пилип завів на подвір'я Максима. Однією рукою він тримав його за комір, другою скинув кашкета.

— Простіть, ви вже мені простіть... Що воно тут наробило? — похитував він оголеною головою.

— Наробило? — блиснули білі зуби в сивій Демковій бороді. — Щоб він під себе наробив! Снопив не хотів подавати. Мале, а до миски — за трьох великих їсть!

— Не слухатись? Ти не слухатись? — затупотів бо-сими ногами Пилип.

Михайло обтрушував своє зелене галіфе.

— Якби просто не слухатись, а то тако кажуть, що ще й погрожував. Кому, старому чоловікові? Тільки розбишаки мають батьків за ніщо. Розбишаки й більшовики. А в нас споконвіку...

Пилип випустив коміра, розмахнувся і вдарив сина в лице.

— Ставай на коліна й проси!..

Максим стояв і мовчав.

— На коліна!

Старий Шумейко, ніколи не думаючи, що воно отак повернеться, вже намірився сказати, щоб наймиток йшов на кухню вечеряти, бо завтра, хоч і неділя, та сно-

пи не звесені, але Михайло, заклавши руки в глибокі кишені й мов хизуючись своєю ставністю, почав:

— Якщо шмаркач не попросить вибачення, не поцілує батька в руку, то — під три чорти! І ти, Пилипе, під три чорти! Мало тебе в криміналі вчили, раз так виховуєш.

Пилип похапцем ковтав повітря. Його вуса посмикувались, запалі щоки надувалися.

Хлопець нагнув голову, мов перед стратою. В голові крутилося і гуло.

Пилип вчепився за комір, потягнув сина до землі, ледве сам не клякнувши на коліна, але швиденько зірвався.

Максим не піднімав голови, Він стояв на колінах. Земля кружляла. І йому здавалося, що вона ось-ось провалиться. Кружляла клуня, молоді деревця. І він плив, плив... але земля не провалювалася.

— Цілуй, цілуй руки! — Мовби не батькове, а чиєсь згори.

Старий Демко тернув рукою об штани, підступив до Максима. Якось вимушено і зніяковіло він підставив для поцілунку руку.

Максим не відчув, що від неї пахло землею і потом.

— Прощаєте, ви прощаєте, дядьку Демко? — пригладжував вуса Пилип.

— Прощаю і вибачаю.

— Ну, то вставай, сину...

Ніч давно змінила вечір. Михайло порипував чобітьми.

— Тепер би й повечеряти, — сказав він.

— Ну, то будьте здорові, — став розкланюватися Пилип. — Не церемоньтеся з ним, а ти, Максиме, слухайся...

— Ні, ні, так діла не буде, — заперечив Михайло. — Куди ж ти, Пилипе? Повечеряємо разом.

Королю рідко випадало посидіти в просторій, з підлогою хаті Шумейків. Від вечері він не відмагався. Якщо його просять, то нащо відмовлятися. А Максим — затятий хлопець — у всіх на очах крутнувся і на вишки, спати. Просив старий, молодий Шумейко, де там.

У світлицю Пилипа не запрошено, але й не посаджено за столом на кухні. Хата-бо в Шумейків не мала.

— Далі, йди далі, — тягнув Михайло Пилипа з кухні. — Ми ж не пани, свої.

На стіл ставила Рая, бо Шумейчиха з кухаркою нікали біля печі, сушили яблука. Рая хотіла насипати картоплю в окремій тарілочці, але Михайло збурився: — З однієї, ми будемо всі з однієї. Принеси солоних огірків і дістань горілочку... під образами.

— Тихіше, дитина,— нишком клала Рая ложки.

Пилип сидів, боячись поворухнутися, аби не розбудити дитину.

Йому було навіть ніяково, коли цокався: чарка дуже дзвеніла. Михайло вихилив одним духом, його батько крякнув і опісля:

— Пий!— виставилися вони вдвох на Пилипа, тріскаючи огірки, аж лящало.

Він випив. Пальцями дістав огірка, поморщеного і не соковитого, щоб ніхто й в думці не дорікнув йому за неделікатність, барився закушувати, а тим часом приємна теплота наливалася в ноги, лоскітно бентежила груди. Від ложки картоплі йому стало зовсім добре.

— Іж,— підганяли його.

Михайло налив ще.

— Завтра неділя, чому б не випити. Завтра випи-мося. Ти, Пилипе, будь як дома. Ми ж свої, не чужої крові. Чи не так?

— А так,— кусав Пилип шматочками огірка, старався неголосно жувати і думав, як би йому взавтра поносити ряднами з поля жито, бо коней ніхто не дасть. Йому не ілося, а горілка пилася. Він навіть спробував сказати якесь слово, але, окрім за здоров'я хазяїв, нічого не виходило, слова не трималися купи.

Рая до столу не підсіла.

Пилипові захотілося співати. Михайло його легенько спровадив. Поминувши хутір, він затягнув чи то бурлацької, чи то босяцької, і та пісня, журна та п'яна, повела його полем.

VII

Дізнавшись, що Чорнобая і Бартка арештовано, що за ним теж полюють, Броневський вирішив відкласти побачення з Грицюком. Він так і сказав Юркові Скибі — вусаню, якого Грицюк послав на явку. Домовилися про чергову зустріч. Броневський тішив себе думкою (він натякнув про це Скибі), що Грицюк зробить наліт на

Вишневець, відіб'є арештованих, бо, що гріха приховувати, одному йому було боязко говорити озброєним людям сувору правду. Вони б могли вирішити, що він просто провокатор. Хіба ж можна звинуватити всю партію? Й не допомогло б повідомлення, надруковане в газеті. Грицюк знає, що міністерство безпеки здатне постачати провокаторів не тільки підробними газетами, а ще більше аргументованими і переконливими матеріалами. Була й ще одна причина. Поліція, осадники, а за ними попи, ксьондзи і рабини на всіх перехрестках трубили про розгін самою Москвою комуністів Польщі, повертаючи справу на так, мовби вони, комуністи Польщі, з свого зародку і дотепер під буцім політичною організацією насправді розвели банди конокрадів, п'яниць, волоцюг, головорізів-розбійників з великої дороги, виродків без бога і без совісті. Прості робітники і селяни не дуже йняли віри цьому, але воно ширилося і, звичайно, не могло поминути партизан. Та чи це pomoже Броневському? То йому здавалося, що так, pomoже, бо його живе слово впаде в уже роз'ятрені душі, то, навпаки, схоплювався: партизани матимуть повну підставу розстріляти його, як конфедента дефензиви. Броневський губився.

Розбитий і знеможений, переповнений сумнівами, він повернувся в Лозівку і вступив до Королів. Сподівався в них переночувати.

Нарочито довго витирав ноги в сінцях, але ніхто не виходив. Не озивалися, коли постукав у двері, тільки зашаруділи, зашэпотілися, та воно й не прийнято на селі стукатися в двері. Клацнув клямкою, привітався. Пилип з жінкою плели з шавару кошеліки, буркнули на його привітання, і їхні пальці на мить застрягли між висушеними жовтими стеблинами, що стирчали на збитих ромбиками ящичках-формах, які вони тримали на колінах.

— Плетемо? — мовив Броневський.

— Як бачите,— Пилипові пальці, тинькаючи, перебирали стеблини.

— А ви мене не впізнали?

Пилип глянув на ноги, груди і обличчя Броневського, презирнувся з жінкою.

— Щось не спом'яну... Ні, і в тюрязі разом не сиділи.

— Пам'ятаєте, над Горинню рибу ловили, потім у вас друкарню ставили...

Пилип мляво, але плів кошелика. Якилинині пальці стали неповороткими, неначе отерпли. Пасмочко злилого волосся випало з-під хустки на затінений лоб.

— Може й здибались, але таки не спом'яну,— тяг своє Пилип і до жінки: — Кінчай кошелика. Витріщи-лась. Мало з тебе жили тягли за криївку? На ярмарок з копу б понести... А ви по ділу чи так собі, чоловіче?

Броневський був радий, що не сідав. Важко вставалося б з лави тієї хати, де і не без його участі поселилися зневіра і відчай.

— Ви не бійтеся, я зараз піду,— сказав він.

«Забирайся, чоловіче»,— хотілося промовити Якилині, промовити не зло, просто, аби він зрозумів, що досить наклика́ти біду на невинних людей, які кошеликами заробляють на прожиття.

— А ви не бійтеся: Кжежишевському не донесу,— пристукував дерев'яним молотком виплетену ручку кошелика Пилип.

— А хто цей Кжежишевський?

— Наш поліцей, хіба не знаєте?.. Не продам, хоч з криївкою ви й підвели мене під монастир. Може, й не ви. Так вам нічого й не треба?

— Ні.

— На наше життя схотілося подивитися? Голе життя...

З грюком і стуком ввалився Іван, мовби не сам, а з усією попівською чередою.

— Ге-ге, ще одного гостя, Королю, приймай. А ти ніби не тутешній? — стукав він перед Броневським кавулею.

— Разом зі мною в тюрязі сидів,— кинув Пилип.

— Якщо в криміналі сидів, то будьмо знайомі! — Іван простяг свою дублену руку, міцно потис і тряснув Броневського, відрекомендувавшись: — Єстем пастух, все одно, що вічний каторжник. Я по ділу. Раз тут всі свої, мене ніхто не продасть. Звечора, а найпізніше вранці на село нападуть улани. В попа був Рашовський. Люди обмолотились, то й забиратимуть у них за панські пуди метрами. Списочка мають...

— А що, хіба я брехав? — кивнув вузьким підборіддям на жінку Пилип.— Чуеш, що Іван каже? Я не телятко, щоб за кимось на поводку. А тепер — сухими з потопа...

— Дурний, от дурний, ондечки,— пристукував палицею Іван.— Даром і в криміналі сидів. Чи ні? А я собі мізкую, раз у нього протизаконне печаталось, то він, холера, мусить знати хлопців, дасть їм знаття до лісу, нехай боронять село, коли такі хитрі! Він же про свою шкуру, аби з тебе її спустили, як з барана. Ой, злуплять! Чи ні? — до Броневського.

— Іване, я нікого не знаю,— підвівся з недокінченим кошелюком Пилип.

— Не знаєш, то хай село пропадає. А ти от хто, тюх-тій, і амба! Не хотів казати, але скажу. Йому хлопці мішок жита в хату, мели, їж хліб, а він жито з жінкою на плечі — і пані Рашовській за ті нагаї, яких мало з'їв. Пер жито з жінкою, аж духу пускався. А я, признатися, мізкував, що про людські очі, щоб ніяка підозра не падала. Чи ти й мене боїшся?

— Іване, що ви мелете? — налетіла на нього Якилина.— Ганьбити нас при чужій людині?

— Свій, раз у криміналі сидів. Нехай чує! А може, ти, чоловіче, донесеш хлопцям? — відмахнувся він від Королів і пробирав очима Броневського.

Адам Сигізмундович мовчав.

— І в тебе заячий дух? Вигоріли б ви... Поплетусь по хатах, щоб люди пашню ховали! — його настовбурчена шапка гойднулася.

Хоча попівський пастух і розвеселив Броневського, але від того стало ще тривожніше.

— Ви б, Іване, ліпше розказали, чи знайшли палія? — звернула мову на інше Якилина.

— Палія? Побріхують, що Антон з Бартком. Їх уже потягли. Ех, нема часу патякати. Ховайте, Королі, хліб, бо улани не помилують. Я не брешу!

Броневський, а за ним і Іван, пішли. Один вгору, на поле, а другий у долину, в село.

— Гей, ти! — окликнув пастух Адама Сигізмундовича.

— Що вам? — спинився той і подумав: «Напевне, прохатиме, щоб сповістив хлопцям у ліс».

Іван підступив дуже близько.

— Хочу вам щось сказати... Ви часом не знали однієї жінки?.. — дихнув він Броневському в лице.

— Якої?

— До Королів ходила... Яюсь і в Чорнобая була... Оксаною Петрівною її,— звиклий завжди горланити, він говорив притишено.— З Кременця...

— Ну то й що?

— Кланяйтесь їй,— пастух рвучко обернувся і, не сказавши ні слова, підпираючись замашною палицею-костурякою, побрів у село. Побрела і його гостроверха шапка, вигойдуючись.

Адам Сигізмундович здивовано проводжав його: звідки він спізнався з Оксаною Петрівною і чому вона запам'яталася йому? І що він про неї знає?

Опісля непогоди протряхло, і в полі було зовсім сухо. Броневський не знав, де заночує, докоряв, що відмовився від побачення з Грицюком. За одну ніч нічого б не змінилося. Сподівання на визволення Чорнобая і Савчука такі ж марні, як і сподівання пастуха, що партизани могли б врятувати село від уланів.

Голі поля, з поодинокими присілими полукипками де-де серед ріль, віяли тужністю, і він себе уявляв обораним полукипком, посірілим від дощів, тільки полукипок все одно буде привезено, вимолочено на зерно. Його ж стільки разів бито ціпами сваволі, топтано ногами, проте від того лише мужнів, а тепер кинуто напризволяще, і ніяке перевесло не в змозі втримати снопастих думок,— чи не безпомічний нудотний полукипок?

— Ви?

— Ти?

Вони ледве не розминулися на вузькій доріжці, йдучи навпроти різними боками.

— Товаришу Гонто, звідки?

Він у сиряку, без вусів, але давно не голений.

— Що ж ти, товаришу Гонто, не впізнав мене? — не випускав його руки Броневський.— Голову завернув убік, прискорив ходу.

— Гадав, хто-небудь з лозівчан. А ви теж голову вбік.

— Та я нізачо не сподівався. Вернувся! — він не приховував, що надто зрадів.— А ми тут! З чого ж починати... Ні, ти оповідай!

— До Короля, щоб якийсь притулок.

— Ні, туди не треба.

— А ви ж, Адаме Сигізмундовичу?

Над рільями — зимний вітер.

— І сам не знаю куди...— потупився Броневський. Від його слів — морозом.

— Холодно,— мовив Іван.— Видно, рано зима впаде... Ваша дружина не змогла сказати, де ви.

— Вона не знає.

— Так що ж, до Кременця?

— Ні, завтра до Грицюка. Він тут таке... Але давай по порядку.

— Не стояти ж у полі! Адаме Сигізмундовичу, а що коли заночуємо в полукіпку! Я звик.

Вони спустилися у видолинок. Рілля грузькувата. Іван, притримуючи шапку, витяг трохи снопів, зробив буду, а щоб шапка не падала, підпер її. На снопах і посідали.

В обох було про що говорити: болі, сумніви, образи і невідступне — де вихід? Все перемішувалось і не вмещалося в словах, мовби їх було обмаль чи вони здавалися незначущими.

Торкаючись один одного плечима й поволі зігріваючись, вони мовчали. Вітер підхоплював цю мовчанку, розсіював на заанімілому полі, яке синіло гонами стержень і мізерного засіву, що зеленів і шелестів.

— Через кордони давно? — спитав Броневський.

— З тиждень.

— Послано чи сам?

— Я втік, Адаме Сигізмундовичу.

— Репресії і...

— Правда.

— А пленум?

— Ніякого пленуму не було. Нас усіх... Військовим Трибуналом мене засудили на десять літ.

— За що?

Іван нічого не відповів. Він не розказував, як його було арештовано, як поводитися з ним у в'язниці, як винесено вирок.

Броневський говорив про провокаторів, називав відомих діячів КПП і КПЗУ, доходив до висновку, що Комінтерн діяв за сфабрикованими матеріалами самої дефензиви.

— Товаришу Гонто, я вірю в комунізм. І комунізм в мені ніхто не вб'є.

Вітер улігся. Був напрочуд гарний вечір з золотим серпиком-молодиком, який висів серед колосся зір.

— Я втік з вагона, коли везли в табори. І тут якою завгодно ціною, навіть ціною власної крові, ми мусимо довести свою чистоту і вірність,— сказав Іван.

— Але як? Мене партизани відбили, вирвали з поліції, та ліпше мені було мордуватися в Березі, бути на-

віть вбитим, ніж на старості чути... Моя юнь... все життя. Організуємо знову окружком...

— Адаме Сигізмундовичу, постанова Комінтерну — закон.

— Діяти без організації?

— Організація — моя совість.

— Зачекай. Що ми без організації? Як ти думаєш працювати? Героєм-одинаком?

— Так, щоб довести, що я не ворог народу.

Іван розбирав колосся і кидав зернинки в рот.

— Чому ж одинаком? Разом з вами, Адаме Сигізмундовичу. І перше, що ми зробимо,— дістанемо й передамо плани укріплення східних кордонів. Наше визволення неминуче. Ми його прискоримо.

В Броневського вертілося, що це скидається швидше на звичайне шпигунство, а не на підпільну партійну роботу, але він не заперечив, можливо, таке доручення, й Іван тільки прикидається, що його заарештували, проте навіщо ж йому було вигадувати, якщо він не приховує того, що думає робити. Вони довго балакали про Грицюків загін і домовились, що загін треба розпустити і створити підпільну групу — Спілку друзів СРСР, яка могла б видавати листівки, вести пропаганду серед населення. Добуття планів укріплень, фортифікацій Іван брав цілком на себе.

Зоряна, місячна ніч обіцяла сонячний день.

Слово за словом, і Іван завів мову про Антоніну Платову.

— Вона була у в'язничному шпиталі, переправили в жіночу в'язницю аж у Малий Ченстохов,— коротко відповів Броневський.

Холод, хоч як вони не заставлялися спинами, не давав їм заснути; зрідка перекидаючись про щось, вони раділи — випадок сьогодні звів їх, і коли б не випадок, скільки б вони шукали один одного і чи найшли б. Випадок інкому важливіший від суворої закономірності.

Все ж заснули. Той сон був коротким.

Прокинулись майже одночасно, стрепенулись, полукіпок роз'їхався, і через солому, через колосся на них бризнуло сонце. Адам Сигізмундович підняв кашкетик, що впав між снопи, і витер його підшивкою, мокруватою від роси, обличчя. Іван вмився росою, згорнувши її долонями з колосся.

Юрко Скиба мав чекати підвечір. Куди ж діти себе

на цілий день? Сидіти в полукапці не було рації, та й зголодніли.

Іван не мав ні гроша, а в Адама Сигізмундовича бряжчала пара злотих в кишені, та що з ними на полі?..

Іван і Адам Сигізмундович пішли. Вони не спинилися в яру, кружляючи по чорторях, чіпляючись за куші терну і шипшини, далекими обходами і манівцями, пока Лицаркою, вброд через Горинь, сховалися у Ялинці.

Пили воду з багнистого джерельця, якою сльозився маленький струмочок. А потім сиділи над ним. Довго і мовчки. Струмочок не дзюркотав, не гомонів, і тільки травиця, що росла в ньому, кволо похитувалась за течією.

Юрко Скиба, зустрівши їх і не впізнавши Івана,— колись один раз бачився з ним на окружкомі,— відчужено зиркнув на нього, даючи Броневському вузлик з харчами.

— На Вишневець наскоку партизани не робили, бо прибув полк уланів. В Ялинці збиратися небезпечно. Грицюк з хлопцями чекатиме в Чорному лісі,— сказав і був готовий їх супроводжувати.

З давніх пір, ще молодим робітником на лісопилці, впізнав Адам Сигізмундович Юрка. Він — селяк, в Смигу на лісопилку прийшов зовсім неписьменним. З вивчення абетки Броневський розпочав з ним вивчення політграмоти. Замкнутість, принесена Скибою з села, назавжди стала характерною рисою його характеру. Тоді, на лісопилці, перш ніж підставити колоду під пилку, він розважливо обмацував її, приміряв, яким боком, а тоді вже різав. Таким був і в підпіллі. Вирішиши, уже в літах, з вусами, він, мабуть, довго обмірковував, іти чи ні йому в партизанський загін. І зараз, партизанячи, для нього нема нічого святішого від загону.

Адам Сигізмундович з Іваном перекушували, а він зосереджено і похмуро мовчав.

Грицюків загін рідів. З тридцяти чоловік лишилася половина. Люди самі розходилися. Вчора ще зібралося двадцять, а нині п'ятеро не з'явилися.

Він повів їх.

Споночіло, коли добралися на місце. Грицюк блиснув ліхтариком, впізнав Івана, обняв його.

— Товаришу Гонто! Оце я розумію. Хлопці, струнко! — крикнув він.— Колишній секретар окружкому до нас у бойовій готовності.

Виструнчився ряд партизанів.

Грицюк погасив ліхтарика, але й в темряві було видно, як він глузливо дивився на схиленого Броневського.

Юрко Скиба стояв правофланговим, витягнувши руки. Револьвер засунув за пояс.

В лісі було тепло. Скидалося не на осінь, а на літо. Зрідка бувають подібні вечори, вони мовби приходять з літа до осені в гості, ведучи з собою безхмарність і теплий вітер.

Грицюк знав, що Іван добивався через Збруч на пленум ЦК, піднісся духом: «Зараз усе з'ясується!».

— Хлопці, вільно! — скомандував він. — Але не розходитися. Я поговорю з товаришами, — кинув він Іванові й Броневському.

Адам Сигізмундович зупинив його.

— В нас секретів нема. Про що говоритимем, нехай усі чують.

Від блілого місяця і від зір — на поляні тіні; довгі, рівні й не хиткі. Ліс спочиває, огорнений синявою, перевитою, неначе заплоччю, промінням. Ні тріску, ні тривозного шуму верхів. Так, мовби все втомилося і наслухає просвітлену тишу.

— А що ви можете сказати? — заклав пальці за ремінь Грицюк.

— Говорити багато не доведеться, — кашлянув Броневський, не спускаючи очей з партизанів. — Рішенням Комінтерну нашу партію розпущено, а тому...

— Плітки дефензиви? — обірвав його і вискочив наперед Грицюк. — Ми це чули! Нас не обдуриш!

Юрко Скиба на один крок подався із строю.

— Товариші, — не ступаючи з місця, вів Броневський. — Я кажу правду. А тому загін треба розпустити і піти в підпілля. Не можна ризикувати собою, коли нас так мало. Там... — але він зупинився і не міг докінчити, що там, за Збручем, серед керівного складу партії проведено масові арешти, і скінчив: — Не можемо допустити, щоб нас розбили гуртом...

Грицюк вихопив пістолета.

— Доведіть, доведіть про розпуск партії, бо інакше, як за провокаційні чутки, революційною волею я скараю вас! Чуєте?

— Я недавно звідти, — неголосно сказав Іван. — Я переходив туди на засідання пленуму. Але ніякого пленуму не відбулося.

Юрко Скиба впізнав Івана. Він ще сумнівався, коли Грицьок оголосив, що прибув товариш Гонта. Ступив крок назад. Іванову оповідь про те, що він сам бачив і переніс, обірвав сухий постріл.

Партизани хитнулись.

На мураві, головою в кущину папороті нерухомо лежав Юрко Скиба, і його вже мертва рука стискала нагана, яким він сам собі пустив кулю. Пустив прямо в лоб, над переніссям, де сплелися усі зморшки.

Антон і Бартко сиділи в одній камері. На допитах їм інкримінувалося те, до чого вони не мали жодного стосунку: наведення партизанів на маєток Рашовських і підпал церкви. Каткування і погрози не проймали їх так, як глузування поліцейських.

— А що, комуністи, догралися? Самі більшовики вас не потерпіли.

По ночах, коли на загразоване віконце камери падала залізна віконниця і її обіймав могильний світ темряви, затиснутий з усіх боків каменем, цементом і залізом, вони — живцем вмуровані у цю пастку — запитували себе: в ім'я чого їм жити і вмирати? Глухі в'язничні стіни німо мовчали.

VIII

Гнили яблука. З розчиненої комори на вулицю несло винним, нудотно-солодким духом.

Вірка, Костик і Юрась у запасах виносили яблука з комори, а Варвара — їхня мачуха, розкладала яблука на розстелених околотах: живі, але змокрилі, до живих, надгнилі окремо, а зовсім гнилі викидали на гній. Вона повзала на колінах, її руки відгортали яблука наліво, направо або кидали перед себе. Коли купа була перебрана, вона, повернувши округлувате лице до комори, гукала:

— Діти, та не порпайтеся!

Віра, присівши, легенько висипала свою ношу, а Кость з Юрою впускали запаски, і яблука падали з гуркотом.

— Чи вам нагнутись несила? Діти, що ви робите? Може б, яке яблуко лишилось, надіб'ється і почне гнити.

— Нехай вони тобі всі погниють, — скалився Костик, а Юрась уже з відібраних, розкладених на околоті ви-

брав найбільшу і найгарнішу золоту ранету і, держачи її обома руками, знахабніло впивався в неї зубами.

— Юрчику, надгниле б їв,— прохала-мовила Варвара.

— Надгниле? Сама їж, а як тобі шкода, то на,— і хлопчина шпурляв надкушеним яблуком у підмурки комори.

Варвара не зважувалася гримати на пасинків, вона добре знала, чим це може закінчитися, а тому благальним голосом, хоч в її грудях кипіло й клекотало, зверталася до Віри, щоб присоромила хлопців. А Віра казала:

— І тепер їсти не можна? То ховайте за пазуху! Поки носимо, поки й ласуємо, а потім знов на ключ і не випросиш.

У тому була правда. Яблука зірвали, засипали в засіки, щоб на продаж. Комора замкнута, а кинулися до них — гниють.

— Вірсю, хіба ж я їх замикала?

— А хто? Хто? — вибивали перед Варварою ногами, мовби йшли навприсядки, Кость з Юрою.— Повиростаємо, тебе замкнемо, як ти оті яблука.

Варвара, мов обципала курка, порпається в яблуках, час від часу зиркає на браму, чи не їде Павло.

Загуркотить віз на бруківці — пасинки й пасербиця никнуть, хапливо висипають свої ноші, бігцем до комори. Але віз прогуркотів; не батько, і вони знов мов навіжені скачуть, сміються, а то давай кидати гниляками в собачу буду, хто попаде. Собака гарчить, рветься з короткої прив'язі. Костик влучає не тільки в дашок чи стінки, в саму буду, а Юрась пнеться й собі. Незчулися, коли коні внесли на подвір'я воза.

— Батько! — плеснула руками в долоні Віра і шмигнула з очей. Кость присів, буцім перебирає з мачухою яблука, а Юра розмахувався яблуком, та кинути не встиг.

Проте Варвара не жаліється. Павло встав з воза і сам бачить: під коморою надгрижена ранета, собача буда обліплена гниляками.

— То ви отак помагаєте матері? А ти не можеш їх прутом?

Костик розгинається, щоб чкурнути в комору. Вірка і Юрась несуть повні запаски яблук. Тільки-но Кость зібрався плігнути, батько вперщив його по ногах ба-

тогом, який обплітається змієюю, і хлопець падає, вда-
ряючись лобом об землю.

Віра опускає запаску. Яблука покотилися по подвір'ю.
Зчиняється крик, що аж собака забивається в буду.

Костик рвонув за льошок:

— Ноги моєї тут не буде! — Він скидає з себе запаску
і топчеться по ній.

Павло за ним з батогом, а він з городу:

— Підпалю! Все підпалю!

Вірка Юру за руку і гайда з подвір'я.

Варвара схлипує, витирає фартушком сльози.

— Навраписти, лихі! Людоньки!..

— Цить! Цить, бо й тебе! — і пужално вгинається
в Павлових руках, і батіг з червоним кутасиком нервово
посіпується.

Брама відчинена, і Варвара, замовкнувши, дивиться
порожньо крізь неї на вулицю; ні, несила їй звестися
на ноги і йти геть, таких думок у неї вже давно нема;
припухлі очі з-під намоклих вій обходять обійстя, в яко-
му не вивітрюються бучі й сварки і в яке вона вросла
по шию; її очі з великими, але не банькатими білками
і ясними, неначеб вимитими сльозою чоловічками впи-
раються в Павла, і він опускає пужално.

— Яблук ще до чорта перебирати? — його голос
тоскний і тонкий.

— Й двох засіків не випорожнили.

Павло, мов підстьобнутий, бокує до воза, за віжки і,
не сідаючи, завертається з возом, борозенний стриже
вухами, налягає на дишля, який ледве не висаджує
вікно, чиркає в підвіконня і обвалює стіну.

— Збісився, що ти робиш?

Але жінчин докір примається цокітливими колесами
воза, якого коні понесли, мов дитячого візка.

Варварі не хочеться піднятися і згорнути виколупану
дишлем глину, не хочеться їй перебирати яблука. Вона
сидить на колінах. Ні про що не думає, а гарячі сльози
тихо й сумно ллються, капотять і не висихають на гаря-
чому обличчі без єдиної зморшки — сльози підсвідомої
туги й сорому за себе, за свою молодість, яку зв'язала
з вдівцем, і вона злизує їх, солоні, з повних уст, ковтає
розкритим ротом гіркувато-хмільний дух прогнилих
яблук.

Віз знову торохкотить, голосно і надсадно, ніби з-під
коліс вискакують камінці бруківки.

«Завернув дітей чи що там з ним?» — Варвара обличчя в фартушок, щоб ніхто не бачив її сліз.

З воза висаджуються Сура з Резею. Павло навіть подає руку старій, коли її нога стає непевно на стельвагу.

— От і помічники,— каже і веде їх у комору, а коли Сура з Резею виносять яблука, й собі примощується коло Варвари, відгортає і відкидає гниляки.— Змарнувалося, скільки добра змарнувалося!

— Сам винен, не заглядав до комори,— Варвара йому.

— От на, маєш, а ти ж де була?

— Я?..

— Що я? Ти господиня чи наймичка? От...— і крутить головою, а язика висолопив. Гниляк сам потрапив у руку, шпурнув ним.

Сура, не висипавши своєї ноші, вийняла з запаски гниляка, мило дивиться на Варвару, на Павла.

— Паночку, га, паночку?

— Що, Сурко? — встав Павло.

— А їсти дозволите, паночку?

— Не наробилась і вже обідати?

— Паночку, я ось,— і показала руде гниле яблучко.

— А! Іж!

Сура тернула гниляком собі в груди, гнила шкірочка прилипла до камізельки, вкусила, і її щелепи швиденько то з'їжджаються, то роз'їжджаються.

— Мама без зубів, вони можуть тільки гниле або печене яблуко з'їсти,— сказала Резя, з ніяковості зашарівшись перед Павлом і Варварою, які з недовірою стежили за Суриними щелепами.

Вона проковтнула і знову відкусила.

— Нехай їсть собі на здоров'я,— всміхнулася Варвара.

— Їсть то їсть, але яблука щоб до одного перебрали, бо я до млина,— труснув Павло головою.

— Що в млині робити?

— А тут що робити? Мене нудить від змарнованої праці.

Млин зачинений. Під ним стояла фіра, на ній хтось спав на мішках.

Павло дав своїм коням їсти, відчинив млина, а той, хто привіз молоти, не прокидається.

В млині також стояло кілька неповних мішечків. За-

ради них Павло не хотів пускати млина. «Назбирається — тоді, а то тільки камені з'їдаються».

Безгамірно, ледве чутно через прогнилі заставки цюркотіла вода. На вальцях, коло самісінького коша сидів годований щур. Він не злякався, коли Павло відчинив двері, почував гострою лапкою жирного животика. І мов дрімав.

— А щоб ти здох! — Тупнув на нього Павло.

Щур вишкірив кілочки зубів, червоними очима вп'явся у нього.

— Ах ти ж!

Але щур і не посунувся, і лише тоді, коли Павло накинувся на нього з пужалном, шмигнув на кіш, на бантини, волочачи за собою білого хвоста.

Безгамірно стікала вода, але Павло не міг заспокоїтися. І мов та вода, що не текла, а нила, смоктало в нього під ложечкою, ніби там сховався отой щур, якого він прогнав.

— Гей, ти, до млина привіз? — крикнув він з порога. Чоловік, що заснув на хурі, невдоволено підвівся. Кашкет козирком на потилицю.

— Заснув, їй-богу, заснув, Павле. Ніби дрімав, а потім склонило.

— Захарко? — звів Павло здивовано брови.

— Та я. Не впізнав? Багатим буду, трясця його матері.

Це був Захарко — Брегів родич.

— Що ж ти, Павле, байдикуюєш, а млин стоїть.

— Стоїть, бо нічого молоти.

— Як так?

— Улани підчистили в селі під мітлу.

— За Рашовського?

— При чім тут Рашовський?.. Винна тічня головорізів, яка тиняється десь по лісах. Село вже без хліба, а ще до різдва ого-го!

Захарко зсунувся через полудрабок, почував потилицю, поплював на руки.

— Поможи скинути мішки.

— Зажди!

— Часу не маю. Лаштуюся до весілля.

— Все одно я млина не пущу. До вечора, може, трохи більше збереться. Двох чи трьох я відіслав. Он мішки стоять. Мені невігідно заради дріб'язку пускати.

— Смієшся?

— Який сміх?.. Весілля коли?

— Тижнів через два.

— Встигнеш... Вальцювати думаєш? Ну, це не ранише, як через тиждень, бо хто вальцює? Дери їм будь-як,— і почав розпитувати, за кого віддає дочку, за який посаг згодились і що воно за зять.

— Павле, змилуйся, пусти млина.

— А зять із злидарів? Що? Безкінник? Так і знав.

— Невже не змелеш?

— Старшу віддаєш? Стара, трухлява дівка. Знана річ, маєш щастя, що і такий знайшовся. Попа вже згодив, кабанця годуєш?

— Прощу тебе, ми ж родичі...— зводив самотужки Захарко мішка.— Пособи...

— Змелю — до весілля з'їсте. Ще мені дякуватимеш.

І мішки лежали на возі, аж це підїхала ще хура. А тоді Павло згадав, що йому конче потрібно на поле — наймиток там зяблить, то щоб часом огріхів не наробив. Захарко і так, і сяк умовляв, пусти млина і їдь, не помогло.

При каганці піднято заставки. Вода хлинула, повернулося лопатисте колесо, і млин загудів.

— В чергу, в чергу, Захаре,— не дав Павло нести йому жито до коша.— На вагу, мірчук візьму, а тоді...

— І з мене мірчук?

— Ніби колесам не однаково, чие збіжжя — родичів чи чуже.

— Бери, тільки мели.

А на вальці, щоб спитлювати, Захарко так і не допросився. Мусив лишити у млині, але, несучи разове і побачивши, що на його пшениці вже вмостився щур, забрав додому.

Мірчук, хоч і невеличкий — півмішечка, Павло не лишив у млині. Вночі могли вкрасти. В голодного завжди хліб на умі.

Поганяв селом. По хатах зрідка світилося. І ті рідкі вогники ледве пробивалися, а в Павла від того не було ніякого смутку, навпаки, чорні кострубаті хати за кривими тинами, наче старці над дорогою, веселили його. Рідкі вогники мовби тягнулися до півмішка його мірчука.

Ілько вже чекав, щоб розпрягти коней, закотити воза під шопу. Впоравшись, він заніс мірчука на кухню. І йому б пора на спочинок. Павло сидів над вечерею.

Парувала гречана каша на молоці, але він не брався за ложку. Волосся непричесане. В ньому, короткому і злиплому, заплуталися його короткі, з тупими пучками пальці.

Варвара в світлиці присипляла свого сина.

Наймит спитав, що йому ще робити. Павло чесав пальцями волосся.

Пізно, а діти не вернулися. Самі вони й не вернуться, треба йти за ними, збирати їх. Кость чкурнув на город, повіявся, очевидно, на поле, до Петра, а Віра з Юрком — до бодацької баби. Завтра не пошлеш Ілька зяблити, бо хто ж буде з худобою, і так по обіді не виганяли на пасовисько. З досвітку Павлові треба за Костем, а Варварі — за тими. Він буркнув їй це своє рішення, але вона й не озвалася. Буркнув ще раз.

— Твої діти, ти й ходи, а я щоб у Бодаки?..

Не проковтнувши й ложки вечері, посунув Павло надвір. Під хлівами, на гноеві, хтось згинався і розгинався, але собака не гавкав.

— Кость?

— То я, дядьку.

— Ілько? Що ти там на гноеві?..

— Збираю.

— А, неси...— Він погунав до комори, враз збагнув, що Ілько ще застав Резю з Суркою, які перебирали яблука, і, мабуть, Сурка їла гниляки, а тепер Ілько підбирає їх, аби віднести жидівці: зятьок! Іншого б разу надавав би йому, щоб не тягнуло, куди не слід, але не хотілося ні з ким балакати.

Комора зачинена. Варвара не забулася. Обдивився хліви, засунув на штабу браму. Робив це бездумно, за звичкою. Через садок сутеніло сусідське подвір'я, за городом — теж сусідські хати. Забув про дітей. В душі прокидалося те, що часто різало його: якби обнести своє обійстя, садок і город муром, щоб тільки пташка могла залетіти, а то вічне підглядання сусідів, їх кури й свині на городі.

Варвара погасила лампу. А йому спати не хотілося. Він сів на колоду біля льошка, сперся плечима до стіни. З льошка тхнуло яблуками. Змарнувалося трохи, але виручка все одно буде, і то не мала, більша, коли б продав їх з яблуні. Він став підраховувати, який матиме прибуток у цьому році з усієї господарки, з млина. Хліб — на ціну золота. До Рашовського, до попа і до

нього посуне всеньке село. Від голоду якраз би й окопався муром, але ні, ліпше земельки... Хтозна, як у Петра повернеться з купчою. За б'ятьківщину, яка і перейшла й не перейшла до нього, він Петрові не все виплатив. Може, Петро вернеться назад і йому гроші вертатиме. Було б эле, бо Віру випхнув би туди, а потім і менших розбишак, а тоді — пануй собі. Загинав пальці, підраховував. Губи ворушилися, беззвучно вишіптували цифри — центнери пашні, злоті, нові гектари... Пальці перестали слухатись, розгиналися, цифри переплутувалися в голові, раптом стали перетворюватися в цеглини, вимуровуватися навколо нього, і коли мур став високим, мішки збіжжя, злоті затанцювали, засміялися. Він і собі пішов з ними навприсядки. Вони подинці, а згодом гуртом переплигували через мур. Став хапати їх, все одно вискакували. Вже тільки сам, а вони сидять на мурі й сміються, і йому ніяк до них не добратися, скаче, кричить... Задохався, впрів і прокинувся. Його одяг був вогкий — випала роса.

Зірвався, струснув мару-сон і, хоч ще було рано-рано, пішов за Костиком.

В полі холод щипав за ноги.

З хутора Кость з Абрумом виганяли Петрову худобу. Василина подала Костеві щось у хустині, мабуть хліб і сало, на пасовисько.

Павло заквапив.

— Сину! — покликав він.

Кость випустив з рук хустину й дремену в навтьоки. Летів з горба на горб, не передихаючи.

— Сину! Синочку!

Хлопець зупинився. Але тільки-но Павло ступив, як він знову одбіг далі.

— Мамо, ви б надумили... ви б...

Василина підняла хустину з хлібом і салом, дала Абрумові.

— Я ж тебе палюгою! — погрожував Павло.

— Палюгою тепер не стримаеш, — сказала Василина. Павло крутнувся. Забрався.

Коли він з городу переступав через перелаз, в браму входила його перша теща, помахувала сучкуватим костюмом, а за нею нерішуче кралися Вірка і Юрась.

Купча — урядовий папір з гербами й печатками, який не тільки узаконював купівлю землі, а й на віки вічні закріплював її за Петром і Зінькою, за майбутніми спадкоємцями їхнього роду, — не видавалась. Справу переслано з гміни в повітове староство, а звідти — в канцелярію воеводи. Слалися скарги і прохання президенту, але на них ніхто не відповідав. Зінька більше переймалася купчою, ніж Петро. Вона під'юджувала його, щоб переробив документи на своє ім'я, викресливши з них Гриця. Через Гриця — за її переконанням — вони не мають життя. Він — як страшне прокляття над їхніми головами і душами. За ним полкує поліція. Через нього й купчої не виробляють. Але Петро ніяк не міг зважитися виправити документи. Досить того, що Іванову спадщину він посів, що Івана за всіма паперами, які замкнено в скрині, мовби й не було в їхній родині. З Грицем так не можна. Що б сказала мати? Вона ж наполягала на тому, аби ті десятини було поділено. Петро сам погодився. І слово, дане матері, вважав святим. Проте Зінька поступово, день за днем вперто наполягала на своєму. Петро, не очікуючи купчої, виплачував Кучковському потроху гроші. Кучковський не відмовлявся, брав, бо вони йому до зарізу потрібні. Зінька глузувала, кпила, глумилася, що ті гроші котові під хвіст; настане-бо час, витурять їх з горба, і тоді — в старці, торбу на плечі, простягай руку: «Подайте, та подайте, люди добрі...» Вона кривилася, нишком шепотіла це, щоб свекруха не чула. Але Петра не допікало. І чим більше вона старалася його вмовляти, тим упертіше він захищався і боронився, запевняв, що не вірить у панську ласку, якщо не захочуть, то й святий боже не pomoже. Одначе скоро переіначився. Переіначили улани. Партизани, в яких пропадав його брат, не підкинули йому й зернинки, а улани забрали на користь Рашовського віз жита з Грицькової долі. Сам і одвіз. Мало того, за брата і його, і матір, і Зіньку відшмагали шомполами. Битий, він кричав, що сам видав би брата поліції... Потай від Василя Петро в нотаріуса переробив документи й одвіз до Луцька. Тепер, здавалося б, запинки не могло й бути. Про Петрове відступництво знали двоє — Кучковський і Зінька. Кучковському самому вигідно, щоб покінчити з продажем землі, бо де

візьме гроші, якщо доведеться б повертати. Він сам не раз розніхував у старостві, як би прискорити справу; і після перероблення документів зоддалік, приховуючись, туманно став доводити Петрові те, що йому років два тому коротко і в вічі випалив панок у старостві,— вихреститись на поляка. Іншого виходу нема. І не треба шукати. Сама ж церемонія вихрещення — дурниця. Ксьондз обкрутить моментально. Хіба не однаково, бути католиком чи православним? Петро заїкнувся Зінці про цю пораду. Земля вартіша віри. Була неділя, і Зінька вернулася з церкви, з Мухівки. Коли-то свою збудують? Вона вирячкувато глянула на Петра і плюнула йому в обличчя. Тиждень не балакала з ним і свекруху запалила, що Петро збирається вихрещуватись. Вони згуртувалися вдвох, і Петро пішов до сповіді, визнав свій гріх перед Зеленецьким, який сповідав і причащав у своїй хаті. Отець Олексій поважно проказав: «З часів хмельниччини, сину мій, воюємо ми за свою віру, і поляки, затям, через багато століть знову не знаходять нічого ліпшого, як перевернути нас у католиків. Остерігайся, бо прокляття віків на твою душу...»

І Петро не міг переступити через «прокляття віків», щоб виробити купчу. Поки тяглося й маринувалося, хутір собі розростався непевно, повільно й непомітно. З весною треба було братися за хату. Не тільки вікна, які вигемблював Антон, лежали в stodолі, готувалося каміння, ушаки і балки. Петро без особливого запалу брався за роботу, а Зінька хапалася й підганяла його.

Видалися останні теплі дні. Щоб їх не прогавити, вона найняла Короля і брата Самійла бити опоку. З Петром возили її. Фіра заїжджала в глибоку, видовбану ковбаню на Лицарці. Зінька носила важкі брили крейди, розгойдавши, викидала їх на віз.

У порваних чоботях, у спідниці, крізь яку місцями світилася груба полотняна сорочка, вона мовби без ніякого напруження, зігнувшись, твердо стоячи на дебелих ногах, литки виривало з вузьких халяв, довгими руками рвучко піднімає першу-ліпшу брилу й, неначе дитину, вигойдує перед собою.

Петро вибирав брили менші. Щоб висадити їх на віз, підпихав коліном.

— Чи в тебе сили нема? Не наївся? — колюче й брідливо кидає вона, вихоплює брилу з його коліна.

— Так, так його, Зінько! — підохоче її Самійло, завісши лома над білими грудями каменю.

— А тобі що треба? Довбаеш, то й довбай, а то й до тебе доберуся! — відтинає вона.

Петро сперся ліктем на драбину, відставив ногу. Часто спльовує і каламутно дивиться під колесо.

— Втомився? — Зінька тісніше підв'язує кінці хустини під підборіддям. Її груди вигойдуються. Голова на витонченій шиї насмішкувато повертається до Петра. На Зіньчиних бровах, на губах білі порошини крейди. Не брови і губи, а ті порошини кепкують з Петра.— Коти мені брили до воза. Я сама викидатиму, здохляк!

Пилип з Самійлом відколупали ломами каменючище. Воно зірвалося і з гуркотом упало на купу опоки, аж менші камінці посунулись, покотились під віз. Петро оступився.

— Злякався! Та ти ще й боїшся? — Зінька штовхнула його — і сама носити опоку.

— Зіно, коні не довезуть,— зиркав то на неї, то на воза Петро.

— Не довезуть? Сама підпряжусь, тебе підпряжу. Та підкочуй мені, чи ти зовсім охляв?

Петро не підносив, підкочував опоку.

А за віжки він брався сам. Їхали з гори, Зінька гальмувала колесо й сама притримувала воза, держачись за драбину й повільно чеберяючи ногами. Не спустившись з гори, вона підставляла ногу під колесо, спиняла воза, розв'язувала ланцюги, розгальмовуючи, і, гукнувши, щоб Петро сідав, сама вискакувала на кострубате каміння.

На рівній дорозі коні тягли без натуги, а малий горбочок — віз скрипів і порипував. Коні хропли, мотляли головами.

— Ну, стерво! — Петро хльоскав віжками.

— Не давай, не давай спинитися! — переривисто гукала Зінька, підпихаючи воза.— Ще, ну ще! — Благенька, потерта блузка потріскувала на її спині.

— Ах ти ж мое нещастя,— Зінька обіймала шию з куцою гривною, і коняка теплими губами впиралася в її повні груди.

На подвір'ї каміння не скидалося, а висипалось. Підставивши плече, Зінька смикала полудрабок вгору, і з-під нього опока викочувалась додола.

Петро казав, щоб скидати її на купу, але Зінька відібрала в нього віжки, виїжджаючи, крикнула:

— Мамо, з Абрумом складайте опоку в стоси!

Порожняком, стоячи на возі, гнала щодуху. Петра підкидало на голій дощці, і він тримався обома руками.

Самійло давав Пилипові прикурити. Вони посідали, попихкуючи смачно цигарками, розганяючи їдкий димок, що ліз їм у вічі.

— Надовбались, рученьки болять! — Зінька осадила коней і не випускала віжок. Її брови, густі й широкі, заламались, ледве не сходячись в перенісці, вії зірчили. Було незрозуміло, чи вона жартувала, чи сердилась.

— Ти, сестро, набиту опоку вивези, — озвався в неї над головою Самійло.

— Вивозити не твоє діло. Найнявся — бий! — Вона не лізла за словом у кишеню. Кинула віжки кобилі на хребет і владно скочила на землю. — А ти, Петре, чого сидиш? І тобі перекурити б? У неділю насмалишся. Осінь не літо, пригорща дощу — і ногу з болота не витягнеш. Самійле, Пилипе, за роботу.

— Управителькою б їй, — чортihnувся Король. — Дорвалася кицька до сала.

— Побалакай мені! Я тобі дорвуся...

— Била б сама, — відплюнувся Самійло.

— Знайшов чим злякати. Та я трьох таких, як ти, за спідницю заткнула б.

Петра не тягнуло курити. Важке каміння, яке поносив, давало себе знати, поколювало під грудьми і в роті було гірко. Проте самому собі не хотілося признаватися, що допікає виразка шлунку. Примічав, опісля тяжкої роботи завжди не гаразд.

— Зіно, люди роблять, чого ти справді? — мляво й розслаблено проказав він.

— Відчепись хоч ти, причепо, — роззявленим чоботом, з якого з-під пальців стирчала солом'яна устілка, вона підбила камінця, що підкотився під ногу. — Взяло на корчі, то сядь і посидь!

Петро підкочував брили, але не викидав на віз. Зінька сама вмощувала їх. Її набряклі, розпухлі пальці з задирками коло куцих нігтів, з подряпинами чіпляються за камінь, мов до тіста. Їй ніби байдуже; б'ють чи ні опоку, швидше б навантажити воза.

— Петре, за віжки, і поїхали!

— Порожнячком ти з кіньми за хлопа, а вповні боїшся, аби не вивернутись.

— Бовдуре,— шпурляє вона Самійлові, не зиркнувши навіть на нього.— Воза з гори треба комусь притримувати?

Ходка за ходкою, а там і обід. Зінька наполягала, щоб робітникам Абрум відніс, нічого їм тарагунитися з Лицарки, гайнувати час, але Василина присоромила її: борщ вистигне, каша прохолоне, де видано, щоб люди, які на тебе роблять, були невдоволені обідом. Покійний Яків, бувало, примовляв: сам голодуй, а молотника нагодуй. Абрум почав розпрягати коней. Зінька не дала.

— Гайда за опокою. Привеземо і їх заберемо на обід.

Петро приліг під стіжком. Не підняла його, сама поїхала і вернулася з такою хурою, що коней геть змилила.

Самійло з Пилипом розвантажили опоку.

Василина поставила обід на столі, кликала їх, а Зінька змушувала, щоб в стос складали.

Самійло попрохав помити руки перед обідом.

— Пан, рученьки йому помити. В нас криниці нема, воду возимо, витри руки соломою і швидко за стіл,— кинула йому Зінька, сама витираючи руки віхтем соломн.

Обідали разом. Петро тільки відлежувався.

Хатина тісна, з низькою стелею, з одним вікном в світлиці і з одним вікном у ванькірі, де годі повернутися. Але чисто. Долівка вимазана жовтою глиною, густо посипана піском. Від глиняних стін, що добре не висохли,— вільгість, коло образів темні плями — сирість. Їли з високої полив'яної миски. Пилип підставляв хліб під ложку, щоб не капати на церату. Зіньці ставало не по собі, коли він голосно сьорбав, стромляючи ложку глибоко в рот.

— Насипайте ще, насипайте, мамо,— тримала вона ложку сторчаком.

Василина підійшла до столу з вухатим баняком.

— Самійле, поки борщ сиплять, вріж хліба, не лілуйся,— і за обідом вона поганяла брата.

Кашу з шкварками зачерпувала по півложки, відгортала од себе шкварки. Ні Пилип, ні Самійло не зважувались брати шкварки. Її в душі спочатку це веселило, а потім роздратовало.

— Та їжте шкварки, щоб вам...

Василина винесла недоїдки борщу собаці чи свиням і, вернувшись у хату, сказала, що на подвір'ї чекає Лукійка.

— Ну й нехай чекає... обідаємо,— хрестилася до об-разів, а говорила свекрусі Зінька, і до Пилипа з Самій-лом: — Ви їжте!

Але й вони поклали ложки.

Лукійка балакала про щось з Абрумом, котрий кру-тився коло воза, та, забачивши Зіньку, ступила до неї.

— Петра дома нема, Зіно?

— Нащо він вам?

— Та я від Чорнобаїхи. За вікна ви їй винні...

— Намолотимо, віддамо, а зараз нема.

— Вона слаба, син,— Лукійка не сказала Антон,— у тюрмі, а хліба нема, та що тобі говорити, сама му-сила б знати.

— Намолотимо — тоді. Не наберу ж у запаску з оже-реду!.. Мамо, чуєте, Петро кислого молока напився?

— Що?

— Петро?..

— Напився.

— То чого лежить? Ей, господарю, поїхали!

Абрум загнузував коней. Втомлені, вони не крутили головами, покірно роззявляли пащі й не гризли, як це звичайно буває, вудил, не пофоркували, повільно ру-шили собі, хоч їх ніхто не підганяв.

Зінька височіла на возі.

— Сідайте, та скоренько!

Петро наздогнав підводу у воротах, не спинився, коли Лукійка його гукнула.

Василина, маленька і похила,— в чорному, і сорочка, колись біла, теж з чорним від поту й бруду комірцем, наглухо застєбнутим синеньким гудзиком,— стояла на розі хліва-хати, опустивши чорні руки.

— Як же так, тітко? — гостреньке Лукійчине підбо-ріддя видалось наперед, і її обличчя стало ще більш видовженим.

— Намолоченого нема, правда... Та воно за нами не пропаде. Може, хоч мисочку борошенця? — Вона ста-ралася заглядити неприязнь і досаду Савчучки.

— Що мисочка? Зінька й бога не боїться...

Василина миттю пішла й винесла миску борошна,

а що Лукійка не мала в що взяти, то зняла хустку і пересипала туди.

— А оце шмат сальця,— подала жовте і товсте, наче кусень мила, вийнявши з-під запаски: воно лежало в поділку спідниці, заткнутій за крайку.— Свому та й Антонові передаси.

Лукійна понесла Васишин гостинець. Сонце, перехилившись на захід, мідяно вибринювало в вицвілому за літо небі.

Зінька даремно хвилювалася: повозили опоку, а погода стояла суха, та за молотьбу не бралися, чекали, поки Павло звільнить машину.

Вечорами, коли в тихому полі засинало й не шелестіло навіть сухе бадилля, коли Абрум забирався до дому і свекруха з Петром лягали спати, Зінька сідала під стосами каміння. В накинутій на плечі теплій хустині, поклавши руки на випнуті коліна, в темені, що огортала її, вона мовби зросталася з отими стосами й не відчувала самотності. Думала одне й те ж: швидше поставити б хату, вкопатися підмурками в землю. Хто тоді посміє зрушити їх? Хуторське життя, диковите, зате спокійне, їй так подобалося, що вона не могла собі уявити, як жила раніше і чи могла б жити інакше, а людські заздрість і хула поза очі її не обходили. От багато дечого вони з Петром не встигали. Ніби скалка в око, обжитий через дорогу та й поля в межу — хутір Шумейків. І криниця вже в них. Але як побилися за кіпця, ні Гнатюківська нога до Шумейків, ні Шумейківська до Гнатюків. Та чи не найбільше допікав Зіньці сусідський сад. Йй інколи хотілося бігти і ламати його. Осінь суха, та, незважаючи на це, вони теж розіб'ють сад, і в них він зашумить, не стирчатимуть жалібні прутики. Петро згодився уже за щепи в рільничій школі у Вишневі, а там вони — найліпших сортів. Марить Зінька про свій сад.

Тук-тук і:

— Мамо... мамо...

Вона незчулася, коли і хто підійшов до вікна. Не її, звісно, кличе. Ще стукає.

Зігнута, прихилилася нижче. Гриць? І пішла прямо на нього.

— В гості чи зимувати? — сполохала його впівголоса. Він до стіни і руки в кишені.

— Зінька? Добрий вечір.

— Добрий... Чого прийшов?

— Попрощатися...

Вона відтягнула його од вікна, цупко стиснувши за лікоть.

— А чи не міг би ти йти собі своєю дорогою? Чого тебе тут носить? Поліція цькується, гавкає, хліб за тебе забирає. Спекалися, а ти лізеш? — вона не кричала, а грізно шепотіла.

— Маму поклич мені...

— Шумейків зараз покличу.

— Зінько!

— Що? Може стрілятимеш?

Гриць осікся. А Зінька вже не погрожувала Шумейками. Не випускаючи його лікоть, вела з подвір'я в поле і благала:

— Ні, ні, ти не розбудеш їх, матері й Петра? Нехай собі сплять. Ти й не показуйся тут. За нами поліція стежить. Добре тобі, прийшов і повієшся, а нам? Матір ти не повинен бачити. Вона похвалиться Наталі, Наталя Федору... Тобі ж гірше, а нам? На постерунок. В селі арешти...

— Зінько...

Вона тягнула його, не перестаючи вигадувати страхиття і жахи.

— Иди, іди, Грицьку, й не показуйся.

— Що ж, піду...

— Добрий, який ти добрий,— вона обвила його за шию, притиснула до грудей і поцілувала.

Він злегка відсторонив її і мовчки рушив у долину. Зінька стояла, ніби стерегла, щоб часом не вернувся. Його постать зрівнялася з полем. Тоді мовила сама собі:

— Прощавай...

Ні свекрусі, ні Петрові — нікому не призналася, що він був і що вона його випроварила. Але вечорами ще довше засиджувалася під стосами каміння.

Через тиждень й сама забула: садили сад. Вона з Петром їздила за щепами. Вибирала по одній, придивлялася, щоб і кронка не густа, коріння не обсічене і з землею, щоб кора не погрижена, без болячок. Взяли сто яблуньок і осінніх і зимових. Тричі перепитала садівника, як садити. Всю дорогу сама не сідала і Петрові не дозволяла сісти на фіру, щоб не пошкодити деревця. Сама обережно позносила їх на город і коріння вкрила

рядном. Город виорано і заскороджено. Петро шести-метровим шнуром відзначував, де копати ямки. Зінька тримала шнура, натягувала його, примірялася довго і напружено і, коли впевнювалася, що ямка буде навпроти ямки, значила кілочком і пересовувала шнура.

Василина наготувала гноївки. Зінька зачерпнула її з іржавого казана просто долонею. Йй видалося, що загусла. Підлила води і не дозволила більше розводити: коріння згорить, садівник казав...

Петро копав ямки.

— Ширше, та й глибше треба,— вона вихоплювала в нього городника.— Отак!

Він йшов за щепами, брав оберемок.

— По одній, неси по одній, бо зіпсуєш!

Василина клала трошки гною в ямку. Гній підливали гноївкою. Зінька, пальцями розтерши землю, присипала це, і тоді ставилась яблунька, обгорталася такою перетертою, розпушеною землею, наче розмоченим і подрібленим хлібцем, яким годують курчат. Зінька обсіпала коріння, не спускаючи погляду із стовбура, наказуючи:

— Петре, ти рівненько...

Матір і сина допікала її запопадливість, а вона трусилася над кожною ямкою, над кожною яблунькою і, обтоптуючи вже посаджену, веселими і ясними очима милуючись нею, мовби сама росла, казала:

— Сьогодні й кілочок коло кожної щепки, щоб вітер не поламав, сьогодні і соломкою кожну щепку, щоб зайці не погризли.

Х

Роман Гаврилович Грицюк стояв над могилою Скиби — горбочком сирої землі. Перетягнутий ременями, з гранатами, а гвинтівка в руках — похмурий і жорсткий. Скинув чорну баранячу шапку, яка сиділа хвацько набакир, і густа чуприна — півнячими гребенями. Згорбився. Його погляд пришиклый і тремтливий. Якось ніби заточуючись, не піднімаючи важкої голови, ступив до старого, порослого мохом пенька, зашаруділа трава під чобітьми, і сів. Гвинтівка між колінами. Горбочок сирої землі — на осонні, за дубами. І дуби, високі, старечі,— зеленими копицями над Грицюком. Між дубами гінка береза. Вона мовби ховається за ними. І кругом

ліс, тихий, спокійний. Над його зубастими верхами чиста блакить. Заходить сонце, і довгі тіні падають на сиру могилу.

Гостро пахнуть папороть і перепріле листя.

На дубі постукує дятел. Замовк. Оглянувся, ні, не на Грицюка, і пурхнув на сусідній стовбур та й почав знову повагом свою роботу, з лікарською зосередженістю і неквапливістю, непомітно піднімаючись майже з самісінького долу до крони. А там, на гіллі,— білка. Хвіст під себе, дримає.

Довшають тіні. В них влітається і його, Грицюкова.

— Був чоловік і нема,— каже він. І перед ним — не могила, живий Скиба, вусань, розважливий, мовчазний. Ніби стоїть, як тоді, на току в Ядвіги. «Намолочене — біднякам, Романе...» — і спроваджує підводи. Грицюкові брови — сухий мох. А з-під них — журба. Він мовби чекає, що з-за кушів вийде Скиба: «Хлопці, юшка вистигає!..» — а сам брався за ложку, коли всі наїдалися.

Робили наліт на одну гміну, Грицюк відмовився його взяти.

— Нам нічого, а в тебе — жінка, діти...

Скиба тільки всміхнувся, лукаво і їдко. Наліт не вдався. Потомлені хлопці спали в чорторії. І Грицюк спав. А Скиба сидів над чорторием і чатував їх на зламі ночі. Прокинувся Грицюк.

— Приляжте трохи...

Він знову тільки осміхнувся.

Гасли зорі й вишневів схід.

Грицюк довго мовчав, аж набридло. І Скиба мовчав.

— Думаєте?..

— Мрію...— одказав.

З'їхалися докупи Грицюкові брови. З-під них уже не побачити ні Скиби, ні того вишневого ранку над чорторием. А Скиба ніби стоїть, он, за кущами, і коло нього жінка, діти, яких Грицюк ніколи не бачив.

Затремтіла гвинтівка, стиснута між колінами, затремтіли коліна. Грицюк дивився на сирий горбочок. Грицюк плакав. Він був страшний.

Хруснула гілка. Володька ступив до могили. Тепер могила Скиби — умовне місце їхніх сходок. Але Володька не зважився наблизитися до Грицюка, підпер дуба й відвернувся.

Зачулися голоси: Гриць ще з кимось.

Роман Гаврилович поволі піднявся з пенька, відійшов

у гушавину, витев баранячою шапкою очі й збив її набакир.

Володька перекинувся про щось з Грицем і глухенько хихикнув. Щось хруснуло. З дуба, певно, плигнула кудись білка.

— Ви вже тут, хлопці? — спитався Грицюк.

— Тут,— сказав Гриць.

— Щось усіх не бачу.

— Ще не зійшлися, Романе Гавриловичу.

Грицюк перемовлявся зоддалік. Наблизився, але не став тиснути руки. Перебитий ременями, широкоплечий, ставно викинув наперед ліву ногу.

— Ось що, хлопці, тепер ми самі собі командири. Хто слухає Броневського і Гонту, може до них, а хто за мною — чекаю через тиждень. Отут! — і він ткнув на могилу Скиби.

Володька, Гриць і ще двоє не знали, що їм казати.

— За тиждень надумаєте, приходьте...

— А тепер? — вихопилося в Гриця.

— Хто куди хоче.

— Я приїду! — став Володька перед Грицюком.

Надійшли нові партизани. Пахмурні, з кашкетами на очах. Зброя в руках, а наче не їхня.

Грицюк не зробив ніяких застережень, покосився лютю на них і повторив:

— Зберемося тут,— не сказав, що коло могили, і став по черзі ручкатися.— Ну, тільки за боягузами матері не плачуть...

Він не затримав нічий в своїй руці, не обмовився більше й словом на прощання і попрямував у зарості. Грицеві хотілося окликнути, спинити його, але за Романом Гавриловичем вже шелестіли куші.

Вибравшись на стежку, Грицюк запетляв видолинками. А потім горбком, молоденькою посадкою понад графським ставом. Давно вже смеркло, і він не побоявся вийти на греблю, перебрів на лівий берег Горині, а там знову понад графським ставом, поза Мухівкою і дійшов полями до католицького цвинтаря. Білили кам'яні хрести, і чорніла між ними його постать. Він зігнувся коло чийогось склепу, мабуть, дуже знатної родини, бо широка цементована плита була обнесена важким ланцюгом, який дугасто звисав. Двері в склеп були зачинені на колодку. Він спробував потягнути її, але колодка трималася дуже міцно. Тоді став шукати

інших склепів, у віддалених кутках. Наткнувся на такого, що був без залізних дверцят, з кам'яною плитою. Відкотив цю плиту і сповз униз. Рядочком стояли домовини. Під одну з них засунув гвинтівку і, відв'язавши гранати, став скидати з себе ремені. Ремені, портупею, гранати і нагана — теж під домовини. Впоравшись, виліз зі склепу. Камінь став на своє місце.

«Вам зброя не потрібна, ви не стрілятимете»,— поглизував він у думці з мерців, закримічуючи склеп — навкис від каплиці, під молодою ялицею.

З цвинтаря йшов безпечніше, але все ж не трактом, манівцями, поминувши Вишневець, Мухівку і повз садибу Пилипа Короля, з загороди прямо впав на подвір'я солтиса Кулінича. Він затямив це подвір'я, коли розвозили лозівчанам осадницьке збіжжя. Цявкнув собака під шопою, а згодом хтось затовкся в сінях. Грицюк не стукав у вікно, стояв за дверима. Собака то втихав, то знову гарчав.

— Кого там? — розчинилися двері, і на порозі став Кулінич. Він босий, у штанах і спідній сорочці.— Хто там? Не дають людині поспати. Вже забув, коли штани скидав.

— Добрий вечір, пане солтисе.

— Хто ти будеш і чого тобі треба?.. Та замовкни! — крикнув солтис на пса.

— Придивіться, може, впізнаєте?

Вечір ховав Грицюкове обличчя, виразне й дуже примітне. Хто хоч раз бачив його, то вже не забував.

У хаті спалахнув каганець.

— Д-до...— не міг вимовити Кулінич, впізнавши того, хто наставив Бартка крамарем.— Але ж... розумієте, в мене ні бланків, ні...

— Розумію, розумію, пане Кулінич. Я прошу, щоб ви дали мені звичайну довідку, написану від руки, що я громадянин Лозівки, і скріпили печаткою.

— Так печатка ж у канцелярії! Але я зараз...— Кулінич наважився відірвати ноги від долівки, а вони мовби прилипли. Він пересилив себе. Переплутав черевики: лівого на праву, а правого на ліву.

А в канцелярії за столом у жовтавому світлі його неголене підборіддя дуже посіпувалось, і посіпувалась на ньому кожна волосинка.

Грицюк сидів коло дверей.

— Як ваше, перепрошую, прізвище і...

— А, як хочете! — кинув Грицюк, заклавши руки в кишені.

— Без зброї, тільки без зброї! — підняв угору руки солтис.

— Та ви пишійте!

Кулінич над силу водив ручкою, а скінчивши, довго кукав на печатку і, приклавши її, сказав:

— Ось, готово... прошу... А прізвище? Либонь, не сподобається?

Грицюк проглянув довідку, заховав у нагрудну кишеню.

— Що ж, побуду й Семенюком.

А Кулінич стояв навияжку, і його руки не переставали тремтіти.

— Дякую, пане солтис. Можете йти і спати.

— Можна додому?

— Та чого вас тіпає пропасниця? Я без зброї, обмацуйте, — він розстібнув піджака і виставив груди.

А Кулінич стояв і розкланювався.

Тієї ж ночі Грицюк пішки добрався до Кременця, звідти досвітком автобусом до Золочева, а там — на Підляшшя. Йому в дорозі так і не знадобилася видана вкрай переляканим Куліничем довідка. Поліція здибалася на кожному кроці. Їхав автобусом — їхало двоє поліцаїв, пересів на потяг і теж їхав з поліцейями, але вже з іншими. Навіть розмовляв з ними. Але яке їм до нього діло? І було дивно, що відразу після лісу міг вільно, нікого не боячись, перебалакуватись з пасажирами, жартувати, виходити на зупинках і пити пиво.

В потязі він навіть трохи заснув і тому, коли ступив на перон своєї кінцевої зупинки в Малому Ченстохові — суто польському містечку, де самі костьоли й костьолики, мав цілком пристойний вигляд, а коли в голярні його підстригли й поголили, то й зовсім добрий. Костьоли й костьолики випирали на вузькі й темні вулиці. Купками черниці. В чорних і білих сутанах. Чоловіки траплялися зрідка. Черниці, наблизившись, опускали на лица чорні чи білі каптурі. Це робили і старі, й молоді. Боком і нагнувши голови вони поминали Грицюка.

Жіночу каторжну в'язницю він знайшов дуже швидко. Вона за цегляним муром, відразу за ринком. І вхід до неї, мовби у монастир, — висока чавунна брама, на якій

мідна корона. Очевидно, в'язниця в якомусь старовинному замку.

Грицюк відразу потрапив у коридорчик чергувальні. Далі залізні двері, а у віконці — вартовий.

— Я на побачення.

Вартовий спитав, до кого, і зателефонував у канцелярію. Чекати довелося довго. Вартовий поклав навіть трубку, але не проганяв його з коридорчика, зачинив віконце.

— Платова? Вам до Платової? — гукнув він.

— До Антоніни Платової, — сказав Грицюк і дихнув вартовому в обличчя.

— Є така. Можете побачитись. Через годину.

— Я почекаю.

— Ваші документи.

Грицюк подав довідку.

Вартовий і не глянув на неї.

— Через годину. Перепустку одержите тут.

Грицюк і не сподівався, що все обернеться так добре. Вибравшись у місто, він згадав: без подарунка на побачення не годиться. Швендяв між костьолами. Деякі з них старовинні, з сірого важкого каменю, а є й новенькі, викладені з білих полірованих плиток, а тому скидаються не на справжні костьоли, а на ляльковий модерн. Тільки високі чорні хрести на них — важкі, потворні.

Не знайшовши путнього продуктового магазину, він купив у кафе невеличкий торт. Упаковка — золоті й срібні папірці — дуже зваблива. Ніс торт і кпив із себе: чи ж не подарунок Антоніні?

Вартовий подав йому перепустку, відчинив залізні двері, але не пропустив, зупинив. Він відібрав торт і зачинився в чергувальні. Нудно тяглися хвилини.

— Тепер можете йти, — подав сяк-так зв'язаний торт, але Грицюк не звернув на це уваги.

Подвір'я — глухою підковою. Відразу ж за дверима, які впустили його, він потрапив до рук жінки в поліцейському одягу, яка й повела його.

В коридорі не бракувало світла. І чим далі вони йшли, тим ставало все світліше.

Доглядачка відчинила перед ним засклену кімнату. Він сів на лаву. В кімнаті не було стола. Грицюк роздивився і побачив, що засклена кімната кругла і лави в ній — колом. До неї з чотирьох боків сходяться кори-

дори. Коридори — глухі. Глуха й кругла засклена кімната. Повно електрики.

З якого ж коридора виведуть Антоніну? Йому не сиділося. Намагався не зиркати по боках, позад себе, дивитися тільки вперед, але очі самі поверталися то ліворуч, то праворуч. Ніби й нічого не думалося, але з кожною наступною хвилиною йому ставало все душніше. Він скинув шапку, розстебнув комірця і став пригладжувати волосся.

Чи Грицюк першим побачив Антоніну, чи вона його? Мабуть, він її. Але якийсь час барився, розпізнавав, бо Антоніна йшла без конвою. Вона виростала з глибокого коридора. Війнулися поли її смугастого в'язничного халата. Вона бігла. Грицюк застебнув комірця — а вона вже на порозі. Протягнула руки. Він стиснув їх у своїх, незграбно схилився і поцілував.

— Романи, що з вами? — прошепотіла, але не приймала рук.

А він забув, що тут, у в'язниці, він не Роман, не Грицюк, бо ж зовсім на інше прізвище.

— Сідаймо, і розкажіть...

Тримаючись за руки, вони опустили на лаву.

— Говоріть нишком, — попередила Антоніна і, вставши, ніби щоб зручніше вмотитися, нахилилась над його вухом. — Тут мікрофони...

Грицюк, і не підозріваючи цього, та й конвою нема, ледве не розпустив язика, ледве не випалив всього, що мучило його, тільки міцніше потис її руки.

— Не мовчіть.

Він глянув на принесену ним коробку з тортом, одвів свій погляд вбік, а потім глянув їй в обличчя.

Антоніна змінилася: змарніла. Але це ще більше підкреслювало правильні риси її обличчя і робило його гарнішим, вродливішим. У смугастому халаті, важкому і незугарному, губилась її така знайома і така недоступна для Грицюка тонка постать. Її очі стали ще більшими і ще синішими.

Грицюк дивився на Антоніну і вбирив її всю, з косами, гладенькими над лобом і накучерявленими над маленькими ніжними вухами, з очима, чорними бровами і стуленими устами — стиснутим болем...

Вона не знала чого він прийшов. Необсмалена половина лиця почервоніла, наче в дівчини, і це так йому

не пасувало, так не личило до жорстоко розкидистих брів. Але Антоніна давала йому надивитися на себе.

— Я прийшов попрощатися,— сказав він.

— А як же ви? Що тепер? — і вже не Грицюк, Антоніна вбирала його всього очима.

— Не знаю... Ніхто нічого не знає...

Антоніна звела очі на стелю, де, на її думку, було вмонтовано підслуховувача, і мовила:

— Що ж, кожен хто куди?

— Не вірю! Я не вірю в цей розпуск. І я проб'юся...

— Куди?

— Туди! — він сказав це слово так, що їй стало зрозуміло,— на схід. І згодом: — А ви вірите?

— Не знаю.

Тоді Грицюк:

— Горстка,— він назвав партійний псевдонім Скиби,— кулю...— і показав собі на лоб.

Антоніна щільніше стулила уста.

— Врозтіч! Усі врозтіч... А ви в нашому селі не були?

— Якже, ще позавчора,— сказав він і затявся. Треба ж було вступити до Антоніниної матері.— Позавчора... А вашій матері ми недавно завезли трохи жита.

— Як же вона? Розкажіть...

Грицюк мовчав, не мав що розказувати.

— Якби ми трохи протрималися, допомагали б...

— Зовсім стала стара, десь-то зовсім стала стара...

А мене без суда і без слідства...

— Чорнобая і Бартка знову за ґрати. Ніби підпалили церкву.

— Вони? Церкву?

— Звісно, не вони. Може, й випустять їх. Та що з того?

Антонініне біле обличчя поволі гасло, тьмяніло. Короткі й вузькі борозенки, яких не було знати раніше, навкіс зачорніли над устами.

— А ви, як же ви, Антоніно?

— Як я? — чорні борозенки не розорались.— В нас наглядачкою,— а, ви ж не сиділи в Луцьку,— соціалістка за партійністю і шовіністка за покликанням. Відбуваємо каторгу. Соціалістка наглядає, щоб добротню білизну шили для війська, щоб давали норму. А оця альтанка,— вона обвела очима засклену кімнату,— її витвір. Так що ми з вами зовсім не у в'язниці, а в альтанці.

Грицюк наважився щось сказати, але продзеленчав дзвінок.

— Знак, що побачення закінчилось,— піднялася Антоніна.

Грицюк так і не випускав її рук.

— Батько? Як батько? — спиталася вона, не зважившись назвати Броневського.

Дзвінок продзеленчав удруге.

— Бачились?

— Бачився...

Чорні борозенки розорались на Антонініному обличчі, вона пригнула Грицюкову голову і поцілувала його в густу чуприну.

XI

Тицькатими, короткими до ліктів і довгими до передпліч руками,— рукави злегка закасані,— Зінька допра-ла останню сорочку. Бовтала нею в балії. Вода була кална, і було її небагато. Водюю не розливалися. Та й то сорочка — Василичина, на неї вистачить і тієї води, що лишилася після великого прання.

Петро викидав з хліва гній. З кошари весь уже забрав на поле, а тепер вичищає хліви. Поки худоба на полі, треба впоратися. Петра не видно. Шпурляє з темного хліва купи гною.

Зінька перехилила балію, викрутила сорочку.

З-за купи гною перед дверима вихилився Петро і сперся на соховила. Зарослий, штани закасані до колін.

— А хай би воно згоріло,— і плюнув на гній.

Зінька підняла сорочку, скрутила її, і потекла вода повз балію, на її груди, за оголені лікті.

— Переробився? — І тріпнула сорочкою.

Петро ще більше схилився на держално. А Зінька розкинула сорочку на купі кругляків, де вже сушилася білизна, і взялася виполіскувати балію. Злила воду собі під ноги і підняла балію перед себе.

— Зінько, та чи ти дуру наїлася? — схопилася на ноги (сиділа під колодами і щось латала) Василичина.— Я ж поможу...

— Нічого, мамо, зі мною не буде,— Зінька крутнулася і не дала змоги свекрусі взятися за балію. Ніби граючись, вона підняла її, широку і важку, обтягнуту

двома товстими обручами. Василина забігала то вперед, то назад, смішно розчепірюючи руки. Зінька поставила балію косяком на купці дровець, щоб сушилася.

— Стоїш, а ти стоїш собі бовдуром! — накинулася Василина на Петра.

— Та нічого зі мною не буде,— відрізала ще раз Зінька і задерла свою ногу, щоб перелізти через ворину в кошару.

— Сіла б спочила... Куди ж ти?

Це Василинине ніби спинило її. Вона не перескочила через ворину, стала роззуватися. Скинула шкарбуни, заткнула за крайку запаску і поділ потертої, що аж світилася, спідниці. А тоді — через ворину.

Василина сплеснула в долоні.

— Ти що, до гною?

Зінька ходила при надії. Вона вся ніби роздалася. Озираючись на свекруху з якоюсь неприємністю і відразою, мовляв, а хто, ви будете викидати?

— Та глянь, ти глянь тільки на себе,— тицяла Василина на невістчин живіт, який не могла приховати і заткнена настовбурчена запаска, і стара чорна спідниця.— Петре, не давай їй!

Зінька взялася за держално соховил, і Петро відступився.

— Не треба, може, тобі не треба. Он і мати кажуть...

— Що мати? Підсип коням оброку. Спочинь та кидай на віз і в поле, а я вже з хліва. Скоро худобу прижене...

— Воно б добре, поки худоба в полі,— докінчив Зіньку Петро.

Василина стояла перед кошарою. Не сварила сина і не гримала на невістку, схилила голову до босих брудних ніг, тихенько вернулася до колоддя і, взявшись за голку, благала:

— Петре, щоб вона ж там не надрилася...

Чув чи не чув він материнський клопіт-жалобу? Підсипав коням вівса. Втомлений. З досвітку коло гною. Третій день возить. З кошари ще не так важко було. В кошарі гній підсох. Хоча угноення з нього так собі, але на віз і з воза легко. З-під коней теж нічого було вибирати. І з-під корів. А з-під свиней — руки віднімає. Підсипавши коням, Петро не хапався відразу за соховил, мовби нарочито хотів ще трошки перепочити. Він закинув на саму потилицю м'ятого кашкета і підвів до-

гори свого низького лоба, на якому вже давно злипло волосся.

Зінька відразу шубовснула за купу гною в тісний хлівець. Петро перегнав льоху до кабанців, і вони рохкали там, кувікали, засовували рила між дошками і силкувалися виплигнути до Зіньки.

Гній твердо вталований. Зінька спочатку намагалася, глибоко штрикнувши вилами, виривати його, але було нелегко, і вона стала знімати шар за шаром. Гноївка просоталась між пальці ніг.

— Замовчіть! Розрохкались! — вона ткнула сохovitи-лами до свиней, але вони не втихали.

Хлівці в Гнатюків благенські. Але під одним дахом. Худоби ж — дві корівчини, бичок, телиця, гурт овець... Весною, літом — кошара виручає, а коли почнуться дощі — тіснота, усе вкупі, за дрючками-перегородками.

Гній не смердить Зіньці. Запацялась сорочка над коліними. Руки міцно стискають замашне держално, і вона намагається якомога далі кидати гній на купу. Їй щось не чутно, щоб Петро накладав на віз. Вибралася з хліва, щоб високу купу трохи розсунути, бо заважає, а Петро з кашкетом на потилиці і лоб догори.

— Носа відвертаєш?

— Що? — отямився він.

— Носа відвертаєш? Смердить?

— А що ж, пахне? — спробував він звернути на жарт.

— Авжеж, що пахне! Булкою! Але запахне, як ти так повертатимешся.

— Ну, чого ти? Я встигну, — і взявся за соховила.

Зіньці його зовсім не жаль. Посердилася, і робота кипить швидше.

Петро брав гній з купи і шпурляв через ворини на віз.

— На десятину хватить? — Зінька з хліва.

— Що чи хватить? — Петро з-за купи.

— Угноїти.

— Може, й хватить.

Похропують коні. Чавкає, падаючи, гній, що його викидає Зінька.

— А гній добрий.

— Свинячий найліпший.

— Треба його нам, Петре. Поле пісне, наче борщ у піст. І запаскуджене. А прикупити гною ніде не можна?

— Хто продасть?

— Думаєш, на лубині пшениця буде?

— Мала б...

— Якби гною... Я чула, що Березюк якісь добрива виписав.

— Березюк! А гроші? Щоб Кучковському віддавати, твій морг продали. А де ті гроші?

Зінька втихла, товклася в хліві, кричала на свиней і знов:

— Встигнем вивезений приорати чи ні?

— Погода покаже.

— Треба б приорати, щоб навесні яру пшеницю під культиватор, бо озимина на лубині... от побачиш, вродить одна смітюха.

— Не пророч...

— А під картоплю за зиму ще назбирається?

— Повинно.

— Соломою не будемо палити. Всю на підстилку. Та чому ти не везеш?

Петро нічого не відповів, відсапнувся. Віз накладено до половини.

— Я ж не машина, та й навозився...

Коні похрумкують обрік.

Василина на кругляках-колодді. Латає мішки і час від часу неспокійно зиркає на кошару.

— Якби більше гною, то воно, звичайно,— тягне Петро,— поле б швидше виробилося. В Галабурди — він про сусіда Шумейка,— все мов з води росте, а в нас і на городі...

Зінька і на це нічого.

— В Галабурди...— знову Петро. Це Зінька дала сусідам таке прізвисько. Само собою вихопилося воно якось у неї, коли Шумейків собачище вскочив у сіни. Нагнала його кописткою, крикнувши: «Брись, Галабурда!» А потім і пішло, сусідські кури — Галабурди, сусідські пацята — Галабурди, Демко з Демчихою — старі Галабурди, Михайло з Раєю — молоді Галабурди. Петро, Василина і Зінька інакше й не називають сусідів.— У Галабурди хліві, то і гною...

— Ой! — з хліва Зінька.

Петро, накидаючи гній на віз і вголос роздумуючи про Галабурду, не звернув уваги, що Зінька давно не шпурляє гній з хліва.

— Що там? Що з тобою? — гукнув він, викинув гній, на віз і тоді крутнувся до хліва.

— Петре, що там? — підхопилася Василина.

Зінька стояла у самісінькому кутку. Встромлені сохвила держалном перед нею. Руками, короткими до ліктів, всіма десятима пальцями, великими, м'ясистими й цупкими, трималася за живіт і дивилася чи то на держално, яке щойно піднімала, чи то на льоху і кабанців, які нагло рожкали, чи просто перед себе в кінець хліва, де зі стелі звисало густе павутиння.

Петро наглянув її, перехилившись за одвірок.

— Зіно,— покликав.

А її губи покусані.

— Зінько!

З її очей сльоза, єдина, велика,— кап і покотилася обличчя.

— Відступися! Чого прикипів? — турсонула Василина Петра.

— Мамо, з Зінькою... щось з Зінькою...

— Не знаєш?.. Дай дорогу! Я шию і весь час на голках,— вона по гноеві сповзла у хлів. Її очі з сонця нічого не бачили.— Що, навикидалася? Чи я не казала?

Зінька не рухалася з кутка.

— Руку, давай руку,— простягнула їй свою свекруха.

Але Зінька не приймала своїх рук, які лежали поверх запаски і заткнутого подолу спідниці.

Василина скоцюрбленими і висохлими пальцями торкнулася тих рук, погладила їх, і тоді з Зіньчиних очей скотилася друга велика сльоза.

— Болить? — І Василинині очі тужно спинилися на невістчиній сльозі, яка зачепилася на підборідді, й сама Василина сплакнула, але не гірко, не надривно, нишком, ніби й не сплакнула, а пустила сльозу, щоб обмити очі й ліпше бачити в темноті.— Переболить. Та ти не бійся. Я народила їх стільки... і всякого було, в полі і де завгодно. Тримайся за мене, і пішли. Нам щоб до хати...

— Я сама,— проказала Зінька, стиснула губи але тільки-но наважилася ступити — ойкнула.

— Петре, та прокинь гній з дверей, бо не вилізти! — сердито grimнула Василина і взялася за держално, щоб самій розсувати високу купу. Але сохвила в її руках тільки повзали по гноеві.

Петро і сохвилами, і ногами розсовував багнисту купу.

— Та виходьте! Що ви там шепчетесь?

Василина підпихала Зіньку.

— Помаленьку, доню.

Петро простягнув руки, щоб схопити Зіньку. Нагнувся, взяв її поверх ліктів, і вони вдвох з матір'ю: вона з хліва, а він знадвору висадили Зіньку в кошару.

— Теперка б до хати... нам би до хати,— приказувала Василина і до Петра: — Не стовбич, відбий ворини! Не скакати ж через них.

Він не шукав сокири, навалився на ворину, і вона тріснула.

Зінька ледве переставляла ногами.

— Нащо...— хотіла щось спитати, але прикусила нижню губу й, переступивши через розсунуті ворини, опустилася на моріг.

— Солому, неси солому,— крикнула Василина Петрові.

Він вихопив снопа і розв'язав перед Зінькою. Василина розривняла його.

— Скотися, скотися, доню, на соломку. Там тобі буде легше,— допомагаючи невістці, розв'язуючи на ній крайку і запаску, відкочуючи спідницю на коліна, казала: — Петро, падай на коні і до баби!

— До баби? До якої? — і він потупився.— По Мар'яну?

— Гони до міста. За Сторожуком, чи як його. Трухом!

Петро виліз на воза, зачав помалу скидати гній.

— Та чи ти маленький?! — Василина підставила своє плече під драбину і, де стільки сили взялося в неї, піднесла догори.— Тепер скидай, швидше.

Поки Петро вимощував воза, вона загнуждала коней.

— Мамо, без рядна воно не личить, щоб за лікарем, винесіть,— озвався він, завертаючись на подвір'ї.

А Зінька лежала на голій соломі. Її голова на перевеслі. З землі вона бачила, як крутнулися і заскакали по сухому грудді важкі колеса, як Петро, понукуючи коней, розправляв на ходу барвисте рядно. Йї стало боляче, і вона підкулила ноги.

— Корчі? Тебе на корчі? — гладила її коліна, гладила її лоба Василина.

А через дорогу Демчиха і присідає, і спинається, цікаво, що там у сусідів?

— Сусідко! Сусідко, а йдіть-но сюди,— Василина йї.

Демчиха ще вагалася, і Василина підбігла до неї, а, вертаючись на подвір'я:

— Всенький день я на голках. Латаю мішки, а вона прала дещо, а потім до гною. От і навикидалася...

Демчиха йшла, трималася за поділ довгої спідниці, спинилася і теж трималася за поділ.

— Та що ви, бійтеся бога! За бабою! Борзенько за бабою! — і опустила поділ спідниці, стала розмахувати руками.

— Петро до міста...

— Нащо до міста? До Мар'яни через поле. Ви не можете, я сама побіжу, я сама приведу.

Василина стенулась.

— Ні, ні... не Мар'яну,— і Зінька тяжко повела очима.

— Та не слухайте ви її.

— Тоді я сама, сусідонько. А ви вже води нагрієте.

— Борзенько, бо...

Зіньці хотілося крикнути, щоб спинити свекруху, але стискало горло. Не могла підвести голови. Заойкала, застогнала.

— Цить, дурна. Не ти першою, не ти останньою,— тарабанила відром Демчиха.

А небо було синє й високе. І під ним, на подвір'ї, серед ожередів і колоддя, Зінька на розв'язаному снопі — розпухла і немічна. Навіть яблуньки, недавно посаджені, без листя, ніби пужална з землі, тепер були вище неї.

Василина бігла через межі, бігла стернями, ріллями і не знала, що казати, як просити Мар'яну-кацапку. Хоча б дома була. А що, коли відмовить?

Мар'яна сплітала цибулю в вінок. Біля її ніг грілася і мурликала чорна кішка.

— Свахо, га, свахо,— переривисто проказала над її головою Василина. Мар'яна й не ворухнула бровою, плела собі.

— Біда, ой, коби ви знали, яка у нас біда... Зжальтеся, змилюйтеся...

— Коли біда, то до діда? Когось наврочено? Я вроків давно не знімаю.

— Свасюню, з Зінькою... розродилася!

— Чи не біда? — і не переставала підбирати цибулю. А кішка муркотіла ще голосніше.

— Та такий випадок... Я на голках...— розказувала схлипуючи.— Ви вже не відмовте, молю вас...

Мар'яна — самі кості й шкіра.

— Ой свахо, свахо, то з макогоном, а біда — з поклоном?

— Чи ж я тому виною? — Васирина розняла руки долонями догори, мовби викликала на них свою душу.— Вона, Зінька, на соломі...

— На соломі?

— Я ж розказувала, видибала з хліва, а до хати до-
братися сил не стало...

— Розум не пускає, а серце крається,— сказала, підій-
маючись, Мар'яна.

— Дитини шкода,— вгадала її думки Васирина.— Ну
що воно винне, янголяточко?

Мар'яна сама собі осміхнулась — у куточках широких
уст ніби тінь збиткування і глуму.

Вони дріботіли поруч. Васирина нижча, Мар'яна вища.
І кішка — за ними.

І що вони ближче підходили до гнатюківського наділу,
тим все голосніше чулось Зіньчине схлипування. Те
схлипування мовби поганяло Мар'яну. Васирина всю до-
рогу старалася тупотіти трохи попереду, а тут Мар'яна
випередила її, що Васирина й не могла наздогнати.

— Собака, там собака відв'язаний. Та ви вже не
бійтеся...

Мурза й не гавкнув на Мар'яну.

А вже вернувся Петро з міським лікарем. Сторожук
не злавив з воза. Він держався за свою валізочку і ко-
ротко повторював:

— Двадцять п'ять злотих!

— Пане докторе, змилюйтеся...

— Зі всіх так беру... Я не можу збивати сам собі ці-
ни! — Він зрідка блимав на Зіньку, яка то заплющувала,
то розплющувала очі.

— Але ж, пане докторе...

Сторожук постукував по валізочці пальцями.

— Мар'яно! — крикнула Демчиха.

Зінька лежала з заплющеними очима.

Мар'яна стала перед нею на коліна.

— Не натужся, дочко. Не треба,— і до Демчихи, яка
тяжко зітхала.— Нецьки, рушника...

Причимчикувала Васирина, і вони вдвох з Демчихою
забігали то до хати, то на подвір'я.

Мурза не зачепив Мар'яниної кішки. І кішка сіла під
колодами, не наважуючись наблизитись до жінок, які
упадали коло Зіньки.

Колись, не раз приймаючи пологи, любила приспівува-
ти та приказувати Мар'яна, та все вже позабувалося,

повивітрувалося, але й зараз вона не могла обійтись без тієї приспівки-приказки, що, мов молитва, не тільки полегшувала, але й звеличувала її поважну роботу під наглядом Сторожука, який не злавив з воза.

— Під горою зелененько, по місяцю ясененько, родися, сину-серденько...

Зінька скрикнула так голосно, що, здавалося, розколося небо, і умовкла.

— От, от він! Козак! — Мар'яна піднесла й показала всім немовля.— Кругленький, як огірок. Гей, ярая пшениченька, щоб не від'ярилась; солоденька соколина, щоб не віддалилась...

Зіньці стало враз легко й вільно. Вона спробувала підвестись.

— А ти не ворушись, полеж. Без тебе вода освятиться, без тебе його скупають. А тобі б горілочки з любистком...— Мар'яна передавала немовля Василю, а воно дзвінко, на весь горб подавало про себе голос.

— Купайте, сповивайте, свахо,— сказала Мар'яна,— а ти, Зінько, не забудь бабу на хрестини і на весілля покликати.

— Куди, куди ж ви, свахо? — спохопилася Василина.

А Мар'яна йшла, не оглядаючись. Шелестіла її спідниця. І не за Мар'яною, перед нею чинно ступала чорна кішка.

— Глумитись, насміхатись наді мною? — буркнув Сторожук.

— Пане доктор...

— За візиту, за згаяний час... У мене повно клієнтів. Самі бачили. І кому це потрібно? Самі привозять, а тут якась баба...

— Я... Я вам заплачу.

— Петрику, води нема. Раз скупала, а ще ж треба,— загортала Василина немовля.

— Я... я заплачу вам. Догляньте, пане докторе, за нею, а я тим часом води привезу.

— Двадцять п'ять злотих.

— Так це ж, коли пологи?.. А з пологами ж уже...

— Мені все одно.

Зінька сп'ялась на короткі лікті, встала.

— Петре, що ти торгуєшся? Злазьте, пане докторе, з воза. Я поїду по воду!

Шурка запустив вуси. Вони не росли. А був же він рудий, аж червоний, і в дитинстві його прозивали рудою командою. З роками чуб вибілівся, навіть потемнів. Зачісував його догори. Чуб пишно й гривасто — річкова хвиля на сонці — п'явся над лобом. Шурка зачав голитися. Проте борода не росла. Замість бороди — руденький пух. Тиждень не торкайся бритвою, не видно. Але Шурка доглядав за собою. Жив у дворі Березюка. В цегляному будиночку на високій кам'яній підмурівці мав невеличку кімнатку, хоч весь будинок порожній. Цей будиночок — управительський, але оскільки граф Рачинський давним-давно не появляється в своєму маєтку, то Березюк переселився в покої — на перший поверх. Шурка в усьому хотів наслідувати панка, хотів бути схожим на тих міських кавалерів, які велосипедами приїжджали до панни Зосі. В своїх потаємних думках він, вигнаний батьком і матір'ю з дому, високо підносився над своїм мужицьким походженням, ні за що й ні про що міг дошкульнути фільварківську челядь бидлом, ніби сам того позбувся, і не переставав уявляти себе майбутнім зятком самого Березюка, чоловіком Зосі. Її наречений, цього ніхто, крім нього, не міг і припустити, він милувався собою в люстерці. Плив вечір, і було по роботі. Рудаві брови і такі ж вуса дратували його. Він розгладжував брови, а вуси готовий був повисмикувати, щоб не псували виду. Та вже якось добув помади, огризочок в такій собі блискучій кругленькій цяцьці, якою користувалась панна Зося чи її мати. Цю цячечку знайшов у парковій алеї. І тепер підмальовувався. Чорніли вусики, і він усміхався в люстерці. Вийде у парк на шпацер, ех, щоб місячно і щоб Зося бачила! Одягнутися поки ні в що. Якби лаковані черевики, якби штани кльош, якби сорочку із стоячим комірцем, якби краватку з золотою шпилькою... Шурка хльоснув себе долонями по колінах. Замість лакованих черевиків — на ногах чоботи, великуваті, з чужої ноги. Купив на ярмарку. Халяви хромові, а передки — шевро. Наглянцюеш — блищать, а через день рудіють. А штати? Не з валу. Але й не кльош. Приношене суконне галіфе. Сорочка — вишивана на всю пазуху. Манжети застібаються на кнопочку. І манжети вишиті. Сині й жовті хрестики, сині й жовті візеруночки. І більше ніяких ниток. Шурка вкоськує себе тим, що вишиван-

ка — це в нього і понад лаковані черевики, понад штани кльош і всякі там панські краваточки: все-таки національне, своє. З коміра випинається його м'язиста шия. Він торкається пальцями своєї гладенької юначої шкіри.

В Шурчиній кімнаті одне вікно. Воно дивиться в парк. Крізь нього, розчинивши навстіж, він уже не один вечір наглядає, вийшла чи ні Зося на гуляння. Вона виходить по заході сонця, але коли ще видно. Влітку у білому платті. Нагляне її Шурка, і бентежно солодко йому. Зося між буками. І йому здається, що не дівчина,— висока біла квітка там, за вікном. То тягнуло Шурку з хлопцями-пожежниками на вечорниці, в садки до дівчат, а десь з кінця літа біла Зосина постать заступила йому туди дорогу. З досвітку він на коня, гасав по полях, на зборню в пожежній збиралися рідко, бо ж не до того, а надвечір — до вікна. Зося блукала парком сама. Вона блукала і водила за собою його мрії — чарівні пташечки на тендітних крильцях. Кожного вечора зарікався, що завтра й він вийде на шпацер. Уже знав, що Зосі сказати, з чого почати розмову. Але й завтрашнього вечора застрявав у вікні. Знав, що своїми виходинами спурхне мрію.

Похолодало, і Зося вже не в білому, в чорній сукні й сірому светрі. По суботах, щонеділі приїжджали на велосипедах міські панки-кавалери. Вони брали Зося під руку. В парку — сміх, жарти. Тоді Шурка зачиняв вікно, щоб не чути, не бачити, і озутий, одягнений лагав на тапчан, заплющував очі, а коли розплющував і втуплювався в стелю, бачив Зося в білому.

Він ні разу й не перемовився з нею словом. А якось була нагода. Зосі захотілося прокататися верхи в компанії з міськими кавалерами. Двоє їх приїхало! І Шурка, проходячи повз веранду, чув перемовляння Зосі з матір'ю. Мати казала, щоб з ними поїхав і Шурка: він, мовляв, прекрасно знає місцевість, добре їздить на коневі. А Зося відповіла: «Потрібен він нам, отой недоросток!» І Шурка мусив вдовольнитися тим, що його покликато осідлати коней. Збурився, хотілося зникнути кудись, але зникати нікуди. Осідлав лошаків.

Забути б після того випадку Зося, відігнати од себе думки-надії про неї. Так ні. Ще глибше, ще болючіше всмокталися в душу.

Буки вартували сині вечори. Синіми вечорами в Шурчиних грудях розпускалися ніжні чуття. Очі ставали

неситими. По-хлопські, грубо й жадібно, тягнуло його до панської зманіженої вроди у синій вечір.

Нині він підфарбував вуси. Нині чи ніколи!

Синій вечір. Над сірим парком. Старий парк легко дихає в синяву. З синяви, з-за парку хлюпає Горинь.

В алеї не видно Зосі. Управитель Березюк — зліг. Вибаचाє їй. Певно, коло батюся.

«А може, вона давно вийшла, а я не помітив?» І чекав ще. Втихало гомінке фільварківське подвір'я. Наймити загнали череду. Наймити заковували в повітку вози.

«Певно, що давно вийшла... Нині чи ніколи?» — і Шурка, потягнувшись, вийшов з кімнати. Ступив з порога, а навстріч молодиця в хустці на мульку. Гандзя. Вона в дворі за ту, куди пошлють. Частіше годує свиней. А то з дійницею.

— Куди так вирядився? — до Шурки. — Гляди, а то ще ворони вкрадуть!

— А тобі що? — набасився він.

— Мені? Та з твоїми вусами? І на помело не годяться, щоб піч підмітати.

— То йди собі.

— Овва, і зачепити не можна, розсмердівся,— і понесла дійницю повну молока на кухню.

Була вже оддалік, Шурка їй вслід:

— Бидло...

Він відразу завернув за цегляний будиночок, у парк. Під ногами де-не-де листя. Але його ще мало, і воно не шурхотить під ногами.

Світилося тільки на кухні. В покоях темно. Шурка підійшов з саду до двоповерхової кам'яниці з білими колонами, з балконом на південь, на Горинь. Двір ген за кам'яницею. Там хтось помпував воду. Помпу недавно поставили. Шурка за кущами бузку. Його нікому не видно. А на білі колони — зорі, а перед білими колонами — клумби, і на них жоржини. Гарно. Постояв і поплівся в парк. З центральної алеї зійшов на бокову і став спускатися до Горині. В роті гірко, а в грудях порожньо.

«Вернутися і спати. Даром виряджався».

На обриві, над річкою — обвита хмелем альтанка. Зося її не любить. А може, там?

«Нема, сам посиджу».

Зігнувся, щоб заглянути всередину, а з лави:

— Хто там?

Шурка оступивсь. На лаві сиділа пані Гелена. Вона в чорному, але ж її голос.

— То я, пані. Вибачте,— і хотів йти.

— Ви не мене шукаєте? — спинила вона його.

— Ні.

— А я подумала, з паном недобре. Він заснув.

— У покоях не світиться, пані.

— Спить... Зося в місті, а я тут...

«У місті?» — на думці у Шурки.

— А я спочиваю...

«Вона собі в місті, а ти чекай на неї»,— глузував з себе Шурка і знов зібрався йти.

— Посидьте, хлопче. Мені хочеться подихати вільним повітрям. Одній страшно.

На Шурчині плечі повисли пасма хмелю.

— Чому ви стоїте? Сідайте.

Шурка й не сподівався, що потрапить у таку халепу.

— Що ж, можна й сісти,— проказав він і вступив у альтанку.

— Правда, гарно й затишно тут? — спиталася Гелена.

Шурка підняв голову догори, опустив її вниз і мовчав.

Легіт синього вечора розсіював гіркоту сухого полину з-над горинських оболонь, домішував її до виново-солодкого духу червоних яблук-циганок, що лежали купами в саду. Тягнуло легким і здоровим холодом з ріки, і віяло сумом з парку, сумом опалого листя. А над тим сумом ледве чутний шепіт верховіть, так, мовби буки, сосни і дуби десь високо в синяві торкали своїми верхами зорі. Шурка не відчував ні змішаного з полином духу яблук, ні здорового холоду ріки, ні суму опалого листя. Він вдихав святково-нудний одеколон, яким віяло від Гелениних рук. Святково-нудно віяло від її кіс і від плаття. І Шурка думав, де б дістати такого масла чи духів, щоб собі намастити волосся. Тоді б його чуб був би ще гарнішим.

— Ти не любиш вечора? Мовчиш і не відповідаєш? — Гелена усміхнулася і підсіла ближче до нього.

— Чого ж не люблю? — відказав він.

— А я до твого приходу, коли ще було видно, молилася.

Шурка тільки тепер побачив, що вона тримала в своїх руках товстенького молитовника, і він згадав: Гелена католичка. А Зося з батьком тієї, що й Шурка, віри. Як Березюка з Березючкою вінчано? І чи вінчано?

— Я молилася. А за що?

— Може, вже підемо, пані?

Вона піднялась і поклала свою ручку йому на плече. Сказала:

— Ще трошки...

Шурка не тріпонував плечем, подивився на її ручку. На пальцях блищали персні.

Гелена схилилась над ним.

— Я молилась за наш парк і за оту альтаночку.

Але це Шурку зовсім не вразило. Він думав, чому перед ним не Зося, а її мати. І йому хотілося розпитувати про Зося, але побоювався, щоб не видати себе. Не хотілося прогавити випадку, щоб хоч чимось привернути до себе увагу її матері. Геленина ручка лежала на його плечі. Він незграбно повернувся, незграбно взяв ту ручку, припав до неї губами, поцілував і зірвався на ноги, щоб втікати. Гелена закинула руки йому за шию і притягла до себе його голову.

— Мій... Я хочу, щоб ти був мій. Цей вечір...

Шурку кидало то в жар, то в холод. Тверді під корсетом груди Гелени впирались в його рамена. Ногами вона ледве торкалася землі. І її руки, її коси, вся вона, бенкетно-нестямна, раптом ніби стала молодою, дівчиною. Шурка дивився поверх її голови і стояв з опущеними руками. А вона прихилилася й прихилилася до себе його шию. І він торкнувся губами її святково-нудних кіс, поцілував ще раз, і, мов збожеволівши, зі всієї сили обняв. Гелена не рознімала своїх рук. Не рознімала й тоді, коли він її підніс.

Синій вечір уже почорнів.

Шурка нафарбованими вусиками торкався Гелениного обличчя, а її м'які уста відшукували його тверді губи і, відшукавши, вже не випускали їх, жадібно випивали силу і наснагу з мужицького, хлопського сина.

Стиха гойдався парк. Внизу, під обривом, скидалась в річці риба.

Шурка не стямився, коли сам лишився в альтанці. Він напівлежав на лаві. Під головою — забутий молитовник. Десь на селі брехали собаки.

Тоді його обдало холодом з ріки: долиною котився сірий густий туман. І потягло сумом опалого листя.

Крадучись, виповз з обвитої хмелем альтанки і злодійкувато обминув панські покої з темними і лякливими йому вікнами. Оглядаючись, зайшов у цегляний будиночок, відразу ж зачинившись на ключ. Лампи не світив. Черк-

нув сірника: сорочка зім'ята, і на грудях — сліди помади.

Він скинув сорочку, засунув під подушку. Але й лігши, не міг заспокоїтися.

Вранці челядь не дочекалася його снідати: Шурка на коня і гайнув у поля. Він у Березюка по-колишньому б, за панщини, за ланового, а по-теперішньому за об'їждчика. Хоча на полях порожньо, доглядає озимину, щоб не спасали.

Кінь під ним сірої з яблуками масті. Несе його і потьохкує селезінкою.

Ще ні пастухів, ні орачів на селянських нивках. Над полями ранок з туманом. Шурка заїхав у туман, вкрився туманом. З села гнав риссю, а на полі спустив поводдя. Кінь йшов собі дорогою, а Шурка безсило погойдувався. Заїхав би він хтозна-куди, не спинився б, якби Горошко-ва Хима з остраху, — налетів же він так негадано, — не крикнула:

— Ряба, куди ти?

Хима пустила корову в панське жито. Туман і ранок. Не чекала об'їждчика.

Шурка взявся за повіддя.

Хима лупцювала корову. А вона, голодна, сухоребра, випиралася, захоплювала пашекою зелене жито.

— Вирвалося, їй-бо, вирвалося, голубчику, з рук. Я її ось тут, над дорогою пасла. Ряба, щоб ти зотліла! — кляла корову і виправдовувалася Хима.

Шурка прокинувся.

— Випасати? Ви мені випасати?

А Хима вже витягла свою рябу з жита і гнала її дорогою.

— Стійте! На фільварок!

— Синочку, зглянься! Їй-бо, вирвалося. Вскочила на часинку, і тебе наднесло. Хліб, хіба ж я випасала б...

— Знати не знаю!

— Синочку, та що ти? В того Березюка не відкупишся. А ми з тобою сусідами були. Отаким тебе, без штанів пам'ятаю. Пожалій бабу...

— І не просить, і не скімліть. Сказав, на фільварок!

— Ліпше вдар, бий мене, а не тягни, — і вона підставила плечі.

Шурка наїхав на неї, вихопив з її рук мотузку і потягнув корову до себе.

— Балакати ще мені з вами! Ану! — і вперіщив корову нагаєм.

Кінь загищав під ним, і корова побігла.

— Стій! Стій, навіжений! — крикнула Хима. — Тобі, я тобі заплачу якого злота, але не жени на фільварок. Клянуся, що заплачу!

Шурка не спинився.

— Бісе, чорте... Аби тебе нагла дорога побила! — Хима бігла, бігла за ним і пристала.

Він ледве не загнав корову. Хіба їй встигати за конем. Корова чалапала. Її дихавки аж двигтіли. Вона заревила.

Хима сподівалася, що Шурка пожене трохи корову і відпустить. А він потягнув її в двір. А в дворі прив'язав до штахетів і посунув на кухню снідати.

«Ім тільки попусти, то й не боятимуться, на очах у шкоду пускатимуть. А мені ховай баньки перед Березюком, — думав він. — Заплатить штраф, десятому закаже». Похльоскував себе по халяві нагайкою.

А Гандзя від помпи:

— Ранній і з здобиччу. І хто тобі дурний попався? — сказала і сміється, ніби ще щось знає про нього, але сказати не хоче.

— Дивись, а то й ти попадешся!

— Тобі? Не на таку напав!

Шурка поминув її. Далі від гріха. Наймити і наймички неначе змовились, проводжали його довгими поглядами. І Шурці здавалося, що вся челядь уже знає, що він був учора ввечері з пані Геленою в альтанці. Похльоскував нагайкою по халяві, підганяв себе. Перехотілося їсти. Знову б на поля, під туман.

Він на кухню, а кухарка йому:

— Управитель тебе кликали.

— Мене? — перепитав Шурка.

— Та тебе ж... Зараз будеш снідати чи потім?

Він взявся за клямку, щоб йти, але спинився.

— Ти часом не знаєш чому?

— Вони нам не кажуть.

Шурка зовсім зів'яв. Потримався за клямку і — будь, що буде — посунув хмарою. Це ж і з Геленою зустрінься. Ліпше б втопитися чи повіситися.

Піднімався сходами, і кам'яні сходи під ним вгиналися.

— Дзінь добри! Просим, пан вас чекає!

Він спинився. То з веранди весело вітала і запрошувала його Гелена.

«Вона дурна, що така весела. Це ж Березюкові тільки б пронюхати...» — роздумував він.

Березюк з Геленою снідали.

Шурка низько вклонився і боявся піднімати голову.

Брякнула виделка — в Шурчиних грудях ніби щось обірвалося.

— З одужанням вас, пане інженер.

— Щойно заїжджав до мене підкомісар Рашовський. Він був дома, в своєму маєтку, — почав Березюк. — Кажав, що хтось рився в наших кагатах.

— В наших кагатах? На полі? — викрикнув Шурка і підняв голову. — Не може бути!

Гелена, гріючи об чашечку руки, посміхалась йому.

— Не може бути! — викрикнув знов Шурка.

— Може чи не може, але Рашовський казав. Не треба було закопувати в полі, і взагалі — твій обов'язок варувати.

— Та я його під землею найду, пане інженер. Я щойно з поля. Одну корову притягнув, застав на житі.

— Що корову? Де селюки візьмуть на штраф? Три дні в двір на роботу, і корову відпусти.

— Слухаюсь, пане інженер. А я зараз у поле.

— Макаре, не гони його. Нехай вип'є з нами кави. Хлопець ще й не снідав. Правда ж?

— Дзінькую... Але що з кагатами?! — і не сів.

Він до управителя — хмарою, а від управителя — шулікою.

«Картоплю? Х-хі, та нехай вони тобі її всю покрадуть. Добре, що ти нічого не знаєш», — вихопивсь на коня.

Кагати над шляхом. Чотири, попарно в ряд. Один розкрито з ріжечка.

Шурка заглянув — мішків п'ять набрано. Обійшов кагати, шукав слідів. Не видно. Злодії носили на дорогу.

Він нарочито вернувся нескоро, нехай управитель думає, що шукав. А знайдеш, чорта в зуби!

Березюк прогулювався навколо клумби, під жоржинами.

— Багато надібрали?

— Добряче, десь-то з хуру.

— Скільки мішків, я запитую?

— Може, чотири, а може, й п'ять.

— Нині ж перевезти у двір. Скільки мішків недостає, з тебе вирахую. Об'їждчик мені! — І Березюк не захотів нічого слухати.

Перевезли картоплю, і Шурка сновидою коло кагат. Хима відробляла штраф за корову і голосно, щоб усі чули, кляла його.

З надібраного кагата не дорахували сім мішків. Березюк усе ретельно записував.

Вечір, а Шурка не відчиняв вікна. Він забувся підчорнити свої вуси і не розглядав себе в люстерко. Розвалився на канапі. Сім мішків панської картоплі — і пропали тобі лаковані черевики, штани кльош, біла сорочка з стоячим комірцем і краватка. І наднесло Рашовського! Якби сам наглянув, загорнув би кагат, розрівняв би, і комар носа не підточив би.

В коридорчику хтось ніяк не міг відшукати клямки. Шурка не піднімався. Клямка клацнула, і в кімнату зайшла Манька — сестра.

— Добрий вечір, Шурко.

Наїжачив брови.

— Мама не пускали мене, але ж передачу татові, а я роззута...

— Що? — Шурку зірвало з тапчана. Йому було душно. Він розчинив вікно. В парку синій вечір, і під буками знайома самотня постать.

ХІІІ

Грицюк з гушавини, а Володька вже на полянці,

— Чекаєш?

— Чекаю, — відказав і підправив тугий патронташ, який осунувся.

— Більше нікого?

— Нікого.

Скибина могила сохла, сіріла й ніби вкрилась попелом. Ліс окутував її сивою тишею.

Розгорталась, пручаючись, ліщина. Ще один. Шелест. На поляну лісовий зайчисько. Причаївся і скік у куші. За зайцем — Гриць. То він його нагнав. За Грицем — ще двоє, разом. І ще один.

— Всі? — спитав Грицюк.

— Либонь, так, — відказав Володька.

На дорогу харчі — тугі патронташі і в кишенях сухарі. П'ять, а Грицюк шостим. Він сів.

З Ялинця — на Чорний ліс, а там — до Збруча.

Заросла стежина, і розступається сива тиша. Грицюк попереду, а Володька останнім. Гвинтівки, хто яку добув. У Грицюка короткий кавалерійський карабін, а в решти — піхотинські, російські й ще австрійські. Найгірше, що і набої до них різні.

На узлісся не показувались. З-за дерев на горбах, за трьома соснами,— Лозівка в долині, на лівому березі Горині. А вона — на правому. Гриць спинився. За графським парком, з того боку дороги,— третім від вигону старий батьківський двір. Хліви без дверей і світяться латами, а хата мов сирота.

— Пішли,— підганяв Володька.

Гриць ще раз оглянувся на хатку — стару печерицю.

Над голубим плесом ставу летіли журавлі. Летіли довгим ключем, який розтявся надвое. Ключ різьбив синь. Журавлі несли в сумному небі на своїх крилах землю, яку покидали.

І, хто й почав з них шістьох, попливло:

Чуеш, брате мій...

Грицюк обернувся — осмалена половина лица жорстока, червона.

— Хлопці, націоналістична маршова,— відрізав Володька.

Грицюк мотнув рукою, пішов, сам підтягуючи:

Кру-кру... кру-кру-кру...

Чи то кликали журавлі в небі? Чи співали хлопці?

Сірий шнур розтинав небо і проторював далекий безконечний шлях, шлях у хмарах і над хмарами, з сонцем і без сонця, шлях за долею — розлучницею-звабою. І за плечима — мерехтіння домашнього огнища, білий ромашковий світ дитинства, чистий, наче полотняна сорочечка, і голодний, дивний, з Котигорошком і сталевою булавою, з Кирилом Кожум'якою на половців, чистою весняною краплею з-під стріхи і веснянкою на вигоні. Кру-кру... Рута-м'ята, і на ній — материнська сльоза. За плечима, в мерехтінні. І межею — доля-розлучниця. Кру-кру... В нові світи! Холодний океан міжзоряного простору, і під ним — доли й гори своєї землі. За них життя і смерть.

Межа і безмежжя — за долею-звабою. Рута-м'ята і на ній материнська сльоза.

...слід по журавлях...

Сірий шнур перетягнувся через став, замрів над лісом і, то розпадаючись, то знову з'єднуючись, став поминати шестірку людей, на яких скрипіли патронташі й подзвякувала зброя. Сірий шнур поминув їх, шез у високості неба, а Грицюк вів і вів за собою хлопців. Ніхто не перемовлявся. Ніхто не приставав. Так, мовби над ними прихилилася вічність, і вони йшли в ту вічність, спокійні й рішучі. Ліс ховав їх.

Рівні й довгі просіки. Але тільки перетинали їх. Грицюк збочував на манівці. Траплялося пробиратися стежечками, де давно не ступала людська нога. Безпечніше-бо.

Скінчився Ялинець. За ним — ріллі, чорні, масні. Вруна озимини. І на обрії — темним крилом Чорний ліс.

Грицюк спинив загін.

— Підемо чи спочинемо?

— Чого тут спочивати? Спочинемо там,— це Гриць кинув за ріллі, за вруна озимини.

— Не гуртом, по двоє. Гвинтівки в руки — і підпиратися, мов палицями. Щоб ніхто не запримітив.

Здавалося, що до Чорного лісу кілька гонів, а воно балки і вибалки. Переходили завидна, а зібралися — стемніло.

Грицюк вів за компасом. Часто піднімав портупею, яка теліпалася при боці, дивився на компас і збочував ліворуч чи праворуч. Грицюк у повній бойовій готовності. Пістолет, гранати — все забрав зі склепу.

Ліс усе густішав, ставав дрімучішим: у темноті яскравим білим світлом спалахували спорохнявілі дупла.

Перепочивали над потічком. Володька пив воду долинами, а решта припали до потічка губами.

Вечеряли сухарями.

Спочатку не наважувалися розкласти вогник, але без нього в лісі нудотно й беззахисно. Вогнище спалахнуло: відразу стало тепло й весело.

— Ото якби ще каші,— сказав хтось.

— Сала і півака, то можна б і до гробу...

Грицюк наказав усім спати, а сам підкидав у вогонь гілляччя. Хлопці, розлігшись колом, попростягали ноги до вогнища. Серед них шістьох Грицюк — найстарший.

Раніше в його загоні були й зовсім літні, але розбіглися. Грицюк не думав про тих, хто його покинув. Не думав про Броневського, всупереч якому не розпустив хлопців, а зібрав найбільш відчайдушних. Не сподівався він, що отак швидко й безглуздо покінчиться лісова війна. Загін ріс, і були хвилини, коли Грицюк уявляв себе ледве не генералом тисячних загонів, розсіяних по всіх кутках і закутках не тільки східних кресів, а Галичини і Підляшшя. Він марив гарматами, танками і навіть літаками. А звелось ні на що. Він мав підстави так марити. Стратег з нього ніякий, але ж у кожному підпільному райкомі були відділи військової готовності. І ті відділи не дармували. Вони збирали зброю і провадили вишколи. Хіба один Грицюк зорганізував собі загін? А коли б їх усіх об'єднати, коли б допомогти...

Згасала ватра.

«А чоботи в хлопців обносилися,— думав Грицюк.— До кордону доберемося босяком».

Гриць промерз і стріпнувся, прокинувся.

— Холодно? — спитався Грицюк.

Хлопці заворушилися.

— З таким спанням можна й закуліти.

— Зашпори в печінку зайшли.

— А ти міцніше підпережися,— це комусь Володька.— Ведіть, Романе Гавриловичу.

— Та почекайте, перевзуюся.

— А нащо тобі перевзуватися, все одно тільки халяви на ногах.

Загасивши вогнище і розмівши його, рушили. Грицюк знову попереду, а Володька — останнім. Володька мастак стріляти. Візьме на мушку, на сто кроків з нагана вцілить. Тим і припав Грицюкові до душі. Він у нього ніби за заступника.

Строга й чатливо-погрозлива симфонія нічного лісу, який чекає осінніх бур і хвищ. В її задумливості й обважнілості, коли майже беззвучно б'ють фанфари,— падає на землю кленове листя, коли виграють жовті бубонці — тремтить золото беріз, коли вітер-смичок поводить по струнах червоної калини і ще зеленому листі — трепети, коли звучить тополя — арфою, а дуб — органом, тоді вже чутно нотки великої негоди й великого боріння.

Спочивали вдень, коли сонце. А йшли ночами.

Поминали села, щоб ніде не лишити й сліду по собі. А ліс не видасть.

На якомусь хуторі ледве не зіткнулися з прикордонною сторожею. Поховались у байраці. Грицюк послав Володьку в розвідку. І Володька не з'явився. Чекали півгодини, а минуло півтори, подумали, що попався. Він пішов босяй. І по росі безшумно зсунувся до них.

— Романе Гавриловичу, можна пробиратися.

— Зачекай, яка місцевість? — пошепки обізвав його Грицюк.

— Місцевість дуже вигідна. За байраком — лісок. Там поле. До самого кордону.

— Пройтися чистим полем? — спитався Грицюк, і це насторожило хлопців.

— Я пошукаю іншого шляху, — викликався Гриць.

— Так не чисте поле. Ви послушайте, — гарячився Володька. — На полі купи кукурудзи. Пока тими купами. Що, не проб'ємося? А чи волю задобути, чи дома не бути!..

Грицюк не квапився. Він ще й ще раз розпитував, чи широке поле, чи крутий берег Збручу, голий чи зарослий.

— На полі тільки кукурудзяні купи. Високе бадилля. Зате над річкою — верби.

Грицюк щось довго обмірковував.

— Хлопці, а хто згоден прикривати відхід? Хто буде перебиратися останнім?

— Я! — коротко сказав Володька.

А інші мовчали.

З байраку пересунулись у лісок. Лісок ріденький, просвічується. Поле з купами кукурудзи — відразу за ним. Все, як казав Володька.

Грицеві не було страшно. В усякому разі, не так, як тоді, коли він збирався переходити кордон самотужки. Всю дорогу він заспокоював хлопців тим, що прикордонники гуртом не патрулюють і їм легко вдасться прорватися.

Їх шестеро залягло на краю ліска.

Грицюк відчепив від пояса гранати і взяв у руку.

— Зарядити гвинтівки. Без потреби не стріляти. Повземо по одному. Коло кукурудзи спочинок.

Перед Грицем бовваніла купа, до якої він мав повзти. Грицюк наказав, кому і до якої кукурудзяної купи добиратися.

А Володька мав сидіти в ліску. На той випадок, якби надбігли прикордонники, він мусив би зірвати гранату,

щоб відтягнути їх від річки, а тоді вже самому наздоганяти групу.

Виповзали з ліска попарно.

На полі шелестіли кукурудзяні копиці, шуміли густі верби, і тим, хто повз, видавалося, що той шелест і шум прикривають їх.

Грицюк добрався до однієї копиці, посидів за нею, а потім порачкував далі.

Хлопці один від одного кроків на десять.

Грицюк присів. До ліска і до річки віддаль майже однакова. Його партизани, його повстанці, просувалися за ним.

Висвистував тужно вітер.

І раптом — постріл, короткий, глухий. З лісу. Постріл, а не розрив гранати.

Грицюк прихилив голову до землі.

Тупотіння кінських копит.

Грицюк зірвався на ноги.

— Хлопці! За мною!

А над полем — так-так-так... Застрочив кулемет.

Гриць був уже під самісінькою кукурудзяною копицею. Він не встиг підвестися, ліву руку відкинуло і зашкело. Але ще бачив, підвелася постать над полем і впала. Один... Другий... А Грицюк кидав гранати. І вставали вогняно-чорні стовпи під вербами.

Гриць вповз у кукурудзяну копицю. Голова йшла обертом. По полю скакали вершники.

— Два вбитих?

— Три.

— А два втекли? Два?..

Володьку доставлено не у Волинське, а в Тернопільське воеводське управління поліції безпеки: спроба перейти кордон вчинена з території Тернопільщини, в районі Волочиська.

Того ж дня в Тернопіль прибув Сергій Заремба.

Володьку тримали у бідненькому готелі брудного передмістя. В тому готелі найчастіше зупинялися дрібні комерсанти, які приїжджали на гендель. Заремба теж поселився тут. Його кімната поруч з Володьчиною.

Володька нудився. Швендяв у кіно, волочився за першою-ліпшою дівкою, але марно: ні одна з них не хотіла з ним вступати у розмову, навіть не підморгувала, а знижувала гостренькими плечима і поверталася спиною. Він

накупив ілюстрованих тижневиків і гортав їх, чекав, сам не знаючи чого.

Двері в номер відчинилися без стуку. Володька зсунувся з зім'ятого ліжка: перед ним — Заремба. Він у цивільному і тримався так, ніби в себе дома. Підсунув собі крісло, сів і, не дивлячись на Володьку, клацнув сигаретницею, сам взяв раніше довгу сигаретку, пом'яв її, а тоді простягнув сигаретницю Володьці.

— Дякую, але я не палю...

Заремба дістав запальничку, якої не було видно в його руці. Коли він прикурював, можна було подумати, що прикурює не з запальнички, а від своїх пальців з черво-неньким лаком на нігтях.

— З бандою Грицюка покінчено,— сказав він.

— Я зробив усе, що міг,— сказав Володька.

— Знаю... Вас перебиралося шість?

— Шість.

— Останні розбіглися? Де вони?

Володька витяг з кишеньки піджачка складений учетверо список.

— Тут прізвища і адреси.

Заремба курив і читав цидулку — поіменний перелік колишнього чималого загону повстанців.

— Це мене не цікавить,— процідив він.— Дрібнота. Де Броневський і Гонта?

— Не знаю, пане підкомісар... Цебто я їх бачив. Але ж вам відомо, я доповідав про розкол. Грицюк від них зовсім відколовся. Він був за зброю, а вони — проти... Коли ж капезу на капусту, то вони зовсім... ну дві партії!

Заремба згорнув цидулку і заховав: він мав рацію, що сам виїхав сюди, в Тернопіль, а не чекав на Володьку в Луцьку. Тут ні його, ні Володьки ніхто не знає. Але що зараз робити? Яким чином добути і Броневського, і Гонту?

— А ти б не міг пристати до їхньої партії? — спитався він і вичікував.

— До чієї партії? — зашарудів Володька тижневиком.

— До Броневського.

— Пане підкомісар,— і Володьчин голос задерев'янів.— Не можу, я більше не можу... І як я до них?

— Що ти не можеш? — Заремба сидів боком, а тут різко повернувся до нього.

— Не можу злодієм... по п'ятах... Нерви не витримують!

- Чи ба, в тебе нерви?
- Я хочу чесно, відкрито... і...
- Доказуй.
- І за велику ідею!

— Мене не обходить твоя ідейність... А нерви я можу заспокоїти. Для криміналу годі того, що ти був у банді. Володька підвівся, сів.

- Я ж не сам... ви... і ви ж обіцяли...

— Мое слово тверде, офіцерське. Робота не закінчена. Ти в наших руках. Вибирай: або під суд, або далі з нами. На зім'ятому ліжку лежали жужмом тижневики. І сам Володька пожмаканий, скоцюрблений.

— В газетах уже надруковано, що з шести втікачів через кордон,— вів Заремба,— п'ятьох забито, а один зник, і його розшукує поліція. Цей шостий — ти. Чи не прекрасна нагода, щоб тобі знову зв'язатися з Броневським?

— Знов прикидатися, висліджувати...— по-хлоп'ячи наївно сказав Володька.

— Вибирай... Для твоєї ідеї Броневський страшніший, ніж ми. Петлюра шукав спілки в Пілсудського, а не в Леніна і Сталіна.

Володьці, який покуштував злигоднів у загоні Грицюка і якого таки мучило, що він у пастці дефензиви, хотілося крикнути: «Ви всі однакові! Набридло!» Але він тримав язика за зубами.

— Вибирай... Нам досить віддати тебе Рашовському, і, коли він дізнається, що ти теж грабував його збіжжя, пам'ятаєш, на тоці, він з тебе шкуру живцем спустить.

— У мене, може, батько, мати...— почав і не докінчив Володька. Юнацька кров клетотіла в його жилах.— І ви... ви обіцяли, з Грицюком скінчиться, мене знову приймуть до семінарії, я зможу спокійно вчитися. Де ваше слово... офіцерське?

— О, тобі ще хочеться в семінарію! — Заремба провів пальцями по своєму підборіддю.

- Авжеж хочеться. Батьки стягувалися.

— Тепер їм не треба буде стягуватися. От що,— Заремба висмикнув шкуратяного гаманця.— Я забувся. Нашу розмову з цього б почати,— він подав пачечку банкнот.— Це тобі за службу. Пиши розписку і одержуй.

Володька ніколи раніше не бачив такої сили грошей. І не залізом, папірцями.

— Ніякої розписки, і гроші мені не потрібні,— він став лицем до вікна, за яким, неначе курник,— брудне передмістя.

— Може, покликати поліцію? — сказав і спохопився Заремба.

— Кличте! — крикнув через плече Володька і не обернувся.

Заремба старанно згорнув гаманця. Номер тісний. По ньому не находишся.

— Думай, міркуй,— і вийшов.

Володька у номері сам. Стояв коло вікна і відчував присутність Заремби.

«Гроші, він тикає мені грішми. Я не якась шкура! Березюк казав, червона мерзота — наша загибель! Але коли я в спілці Заремби пішов на них, на Грицюка, то вже ж що не за гроші. А тепер, що ж тепер? — думки стріляли в голові.— І потім, Грицюка можна було одурити. Броневський не з тих. Він легко не повірить.— І перед Володькою проходили різні люди, хлопці-повстанці, Грицюк, який любив його за те, що влучно стріляв.— Грицюк? А де він? Газети пишуть, що п'ятьох вбито. Брехня. Він опізнав. Убито трое. А Грицюка і молодого Гнатюченка не знайдено. Прикордонники перемовлялися, що в річці було багато крові, аж хвилі червоні. А що коли Грицюк живий? Коли Гнатюченко живий? Я ж не зірвав гранати. Я вистрілив і подав знак прикордонникам. Чи не ліпше було б усіх застукати в лісі? Заремба був згодний, але вище начальство наполягало, щоб коли переходитимуть кордон. Ліс великий, і чи вдасться? — Володька відганяв ті думки, а вони верталися знову. І знову проходили перед ним хлопці-повстанці ще живі, і от — мертві, стяті кулями. Двоє з заплющеними очима, а в одного очі розплющені, великі, сірі. В них ні страху, ні нестями — ненависть... Відігнав ті очі, й Броневський, згорблений, круглолиций і рішучий...— До нього не підступиш!»

Володька підійшов до самісінького вікна. Плигнути — і на брук головою. А ліпше було б там, на краю ліска, не стріляти прикордонникам, зірвати гранату і самому підірватися. Він відштовхнувся від підвіконника і назад, назад, впав на ліжку і накрав голову подушкою.

Без стуку знову з'явився Заремба.

— Вставай.

Володька рвонув з голови подушку і підклав її під груди.

— З грішми? Ви знову з грішми? — його червоні банькаті очі вирячилися.

— Я прийшов запросити тебе в ресторацію. Там і поговоримо. Хочеш до семінарії — воля твоя.

XIV

Покрова — в Лозівці храм. Церква з димом, але храм святкують. В неділю, свята й присвятки лозівчани молилися в Бодаках. Там і Зеленевський з Юзефовичем разом з бодацьким попом і дяком службу правили. А на покрову наїхало попів з різним почтом. Служили під небом, на згарищі. Згарища вже нема. Навезено дубів і сосни. Повно. І за церковною огорожею, і під нею. Згарище розрівняно і засипано піском. Замість престолу — поміст, встелений ряднами. З кожної хати взяли по рядну. Приїжджі попи в дорогих блискучих ризах. А Зеленевський у старих. Все згоріло. Ні панікадила, ні лампадок. Два підсвічники на помості. Зате староста Павло постарався. Хто хотів і хто не хотів, мусив купити свічку. Люди тримали в руках палаючі свічки. І ті свічки робили відправу урочистою, гарною. Набилося селян з навколишніх сіл. Не кожного разу храм та ще на вулиці. Голосно виспівував хор. І Василина, затиснена в гурті старих жінок, з свічкою стояла в цілковитому забутті. Вона мовби перенеслась в якийсь інший, неземний світ, у світ райської краси й душевного спокою. Її не приваблював полиск попівських риз, і вона навіть подумала: «Настелили на помості, щоб патлаті ніг не замарали». Василина зворушував і підносив хор. Там, серед хористів, Зінька. І Василина чула її високий жайворонистий голос. Шкода, що Петра нема, Петро з дитиною.

А навколо неї шепіт:

— Наш — що мокрий горобець.

— Мухівецький вирядився... в малиновому...

— І реве ж!

— Нам би такого попа.

Василині ставало бридко: хто б перемовлявся, а то старі жінки. Тьху! Мухівецький — Кудкудаков, чорнявий і високий, на голову вищий від всієї попівської братії, верховодив церемонією. Він не міг і хвилини постояти на

одному місці, рвучко помахував кадилом і своєю поспішністю квапив Зеленецького, якому хотілося довше тягти службу.

Але відправа затяглась.

Люди розбрєдалися втомленими. Родичі до родичів. Цілувалися. Храм. І з нетерпіння перескакували через огорожу, щоб швидше до святкових столів, до повних чарок.

Попи, не скидаючи риз, потяглися за Зеленецьким. Через хвіртку, в садок. Кудкудаков на ходу знімав з своїх плечей малинове одіяння, і Зеленецькому це здавалося блюзнірством. Квапиться, ніби його хто в шию гонить.

Стіл уже накрито.

Отець Олексій стояв на покутті й тримався за хреста, що звисав на його грудях на срібному ланцюжку, і благословляв трапезу.

А Кудкудаков налив жінкам.

— Червоненького? По першій всім білої! І по повній, щоб по кінець днів по повній лилося...

— За покрову і за наш новий храм,— нову обитель, яку зведемо, щоб під її боготворящим...— проказував отець Олексій.

Юзефович відчував, що в словах отця Олексія явно чогось не вистачає. Він знав, чого не вистачає, і, поки не випили, додав:

— В наших славних запорожців заступницею була покрово... і її образ...

— Гаразд предки пили, подай і нам господи! — проказав Кудкудаков і перехилив чарку, стукнув нею об стіл, потягнувся за курячою ногою. Березюк до дна не пив, а Михайло заховав свою спорожнілу чарку за тарілки.

— Вгощайтесь... Я вас дуже прошу,— піднялася над столом матушка Павлина.— Церква згоріла, приход зменшився. Я не жаліюся, хоча в нас не те, що раніше.

Це почула глухувата дячиха й собі сказала:

— Церква з димом, і ми без парастасів.

«Мовчала б, жаба. Ти й раніше скупердяжничала. Взимку і льоду не випросиш. А щоб на гостину розщєдрилася? З богом говориш, а на чорта дивишся»,— ледве стрималась, щоб не пхикнути, матушка Зеленецька.

Кудкудаков цокнувся з Березюком.

— Чом ви самі? Де ваша любляча половина?

Березюк підняв чарку.

Матушка Павлина казала матушці Митродорі, що Ге-

лена католичка і, мабуть, тому не прийшла. Рашовський з Ядвігою теж не прийшли. І не будуть. Зять Михайло передав. А вона ж їх сама просила.

— Забороняли будувати церкву,— мовив отець Олексій.— Костьол можна ставити, а нашу!..

— Ми начували,— озвалися попики.

— Беруться католики за нас! — сказав Юзефович.— Ми з отцем Олексієм і в староство, і в воеводство.

— Здається, Рашовський,— повернув голову до вікна Кудкудаков.

— Де Рашовський? Підкомісар? Звідки Рашовський? — сполохався Юзефович.

— На постерунку! — сказав Кудкудаков.

За столом хихикнули.

— Отець Созонт, ви думаєте, мені страшний постерункок? — напосідав дяк.— А кепкування ні до чого. Цікаво, що б ви робили, коли б у вашу церкву прислали ксьондза?

— Сховався б за вашу білу хоругву.

— Тихіше, тихіше, добродію,— успокоював їх Березюк.

Юзефович, користуючись нагодою, що нема Рашовського і католички Гелени, розпалився, забувши про білу хоругву, яка згоріла.

— Католицизм!.. Загляньте в історію! Поляки жидам ключі від церков віддавали. І всі визвольні війни, хмельниччина — бої з католицизмом. Що нас об'єднувало? Віра. І вам, отець Созонт, я давно хотів сказати, легковажити не слід. Кругом відправи нашою, українською мовою, а ви старослов'янською. Тут католики, а ви тянете в третій бік, до Московії. Московія вас не врятує! Час давно подумати! Якщо не будемо в одному лоні?..

— Добродію Юзефович, ми ж не на церковному соборі,— присаджував його Березюк.

— Говоріть, говоріть,— наливав чарки Кудкудаков.

— За єдність, вип'ємо за єдність! — простягнув свою чарку Михайло.

— За нашу соборну церкву і соборну державу! — підвівся Юзефович. Всі сиділи, а він, випивши стоячи, перекинув чарку дном донизу і виставив наперед груди. Йому хотілося вибалакатися про автокефалію, про ту роль, яку вона має відіграти в суспільному житті. Вже два десятиліття, як та церква, заснована під проводом доброї пам'яті Симона Петлюри, несе засади самостійності, керується тими засадами, не плентається підніжком

Московії, та невгамовний Кудкудаков, не чекаючи ніяких тостів, знову взявся за чарку.

— По єдиній! — прицмокнув він.— Не карай мене, господи: чи я горілки не п'ю, чи я жінки не б'ю, чи я церкви не маю, чи я в шинку не буваю? Смик!

Юзефович скорчив неприємну гримасу.

За столом утворювалися окремі партії. Бодацький і залісецький попки засперечалися, які треби брати вигідніше — грішми чи натурою? Отець Олексій доречно вставляв, що це коли як.

Кудкудаков пересів до жінок, і його голос заглушував усіх. Він аж налягав на Раю, оповідаючи, як за молодих років, особливо навесні, в його душу вселявся біс і як тягнуло його до розкішних жіночих возхолмій.

Михайлові не слухалось те базікання. З Березюком і Юзефовичем вони утворили свою окрему партію. Березюк їздив лікувати серце до Львова. Він там дещо прочув.

— Обстановка складається серйозна. Навіть дуже серйозна. Пахне війною.

— Про війну давно торочать,— сказав Юзефович.

— Тепер вирветься. Німець піде на Польщу.

— А нам що з того? Який хосен?

— Німець завоює Польщу, а тоді вдарить на совітів.

— Байка, добродію Березюк. У Гітлера із Сталінім договір.

— Ви слухайте мене. Я був у Львові і від певних людей чув.

— Не перебивайте, добродію Юзефович,— наставляв вуха Михайло.

— Я не перебиваю. Але в них договір.

— Договір договором, а війна буде. Треба готуватися до змін.

— Чого ж наш провід мовчить? — спитався Михайло.

— Провід своє скаже. Військовий вишкіл треба посилити,— і Березюк повів мову про німецьку залізну дисципліну, про німецьку точність. Згадав про Коновальця, про Мельника. Переказував про вбивство Перацького. Це не просто собі вбивство, терор, а відповідь на заморожування Біласа й Данилишина.

— Кого-кого? — не дочув Юзефович.

— Наших національних героїв.

— А знаєте, хто його вбив? — Березюк зробив зупинку і таємниче підніс палець.— Бандера!

— За таким я б в огонь і в воду! — Під Михайлом закрипіло крісло.— На самого Перацького, а ми?!

— Бандера! Раніше ніколи не чув,— проказав Юзефович.

Те, що ніхто з чоловіків і не пробував залицятися до жінок, тільки роздмухувало пристрасті до жіночої статі в Кудкудакова. Жінки похихикували, попирскували, заслонювалися долонями, слухаючи його теревені. А він сукав мотузки з піску.

— Не можу, більше не можу... Ну й залицяльник ви,— заходилася Рая.

— Сіла братія трапезувать,— гудів Кудкудаков.— І трапезувала з дванадцятої дня до шести вечора. Діло...

Осмілили й смиренські попики, взявшись до келихів. Жінки повставали з-за столу, смикають їх за рясина, а вони не чують.

Кудкудаков закинув свого хреста собі на спину, щоб не заважав, і готовий був битися об заклад, що ще вип'є півлітри. Пити йому не дали, всунув у кишеню під рясина недопиту пляшку на дорогу.

І він, і бодацькі довго товклися, поки повилізли на вози. А Кудкудаков у брамі спинив коней, щоб докінчити оповідь про молодецьке трапезування.

Дядько Іван відчинив браму.

— Набралися, як лини мулу! — і матюкнувся їм услід.

Втомлена матушка відразу лягла. Кухарка прибирала огризки, а отець Олексій молився. Він стояв на колінах. Образи від самісінької стелі до долівки. Перед ними лампадка. Світло від жовтенького гнотика вихоплювало страждальне обличчя Ісуса Христа. Але отець Олексій його не бачив. Воно мінилося, троїлося або зовсім зникало. Він проказував до всіх святих:

— Господи, мати божа і ви, всі святі угодники і заступники, утвердіть і захистіть мене. Я не скарида і не богохульник, як Кудкудаков. Вічний раб божий. Стратився немало, свята покрово, на тебе, але й ти допоможи мені.— Його язик тяжко повертався.— Кабанця заколов, півдесятка курей порубав, індику зарізав, а муки питльованої, а вишнівочки, а горілочки, дорога, що й казати. Допоможи ж і ти тепер мені! — він забив поклона.— Допоможи перевезти в містечко дубів на балки, сосни на крокви і на лати. Допоможи вибудувати хатинку, щоб

своя. І нехай громада не противиться. Я багато літ їй служу, нехай вона мені раз послужить.— І забив поклона.— В твою честь, покрово, зібрав я друзів-приятелів і не каюся. Допоможи ж перевезти богохульника Кудкудакова на іншу парафію, а на його посади мого сина, котрий поневіряється десь далеко. Не за себе грішного упадаю. Для нього хатка. Допоможи ж! — нахилився, забив поклони.

XV

Іван Гнатюк звик до нелегального, підпільного життя під личиною Шкраб'юка. А старому Адаму Сигізмундовичу Броневському воно було тяжке, нестерпне. Найголовніше, що він не вбачав у цьому ніякого смислу. Ще існували старі явки, старі зв'язки. В будь-якому кінці повіту можна знайти притулок, пересидіти день-два. Але бралось до зими, а значить, кочовому цигануванню — нині тут, завтра там — приходить кінець. Треба було щось вирішувати. А що вирішувати, Броневський не знав. Водячи Івана по зв'язках, Броневський заохочував людей, щоб не губилися, трималися і чекали. Це було просто сказати, не губитися, триматися і чекати. Але триматися скільки? Чекати на що? Хто б міг відповісти? Іван на зв'язках держався осторонь. Коли ішли далі, він розпитував про комуніста, з яким стрічались, розпитував докладно, ніби слідчий, та не заїкався, для чого це йому, і та таємничість старому не подобалася.

Відвідавши чимало гмінових містечок, вони йшли до Кременця. Через гори. Броневський ніколи не любив зброї, не вмів стріляти. Тепер за його поясом наган. Він муляв.

Іван ішов попереду. Спинився коло верби над ручаем, і Броневський наздогнав його підбор. Іван обернувся.

— Розійдемося, Адаме Сигізмундовичу,— він похмурий і зосереджений. Сірий кашкет — з-під козирка не видно очей — старив його. А літній одяг — легкий піджачок, синя сатинова сорочка й штани на випуск — молодили.

Броневський потис йому руку обома, м'яко й турботливо.

— Чекайте на мене дома. Сам прийду або кимось перекажу.

— Одягнутися тобі б тепліше, сину,— Адам Сигізмундович вперше так звернувся до нього. І оте «сину» боляче вразило Івана. Він не попереджував Броневського, що вони розійдуться під самим Кременцем, не говорив йому, куди має йти, як і не заїкався, що родом з Лозівки.

— Я гадав, що ми разом...— сказав Броневський.— Марія розстаралася б для тебе теплішого, щоб піддягнув.

— Ніколи... Та що холод? Кров молода, не замерзну!

— Коли ж сподіватися?

— Десь за тиждень.— І додав: — Небезпечно буде...

Броневський зігнутий, з куцими руками. Приплюснуті носки чобіт загнуті ковзанами.

Іван подався прямо на скелясті кручі. Не стежкою, через каміння. Вгорі туман. Над ручаєм верба. Хотілося зиркнути позад себе. На Броневського чи на вербу?

Адам Сигізмундович ковзав важкими чобітьми вздовж ручаю. От він знову сам. Сів на голому камені — кострубатій брилі, яка зірвалася з гори й зачепилась над стежкою.

Туман клубочиться хвилями, димить над скелями. То вкриває їх, і гори зливаються з небом, то сповзає. Сірі туманісті думки клубочаться в голові, не розповзаються, облягають душу. Було — округком, райками... Літа, десятиліття конспірації... Снується туман. З дерев щідиться листя. Адам Сигізмундович не може розібратися і збагнути логіки подій. Яка доречність у природі! Зцідяться жовте іржаве листя, і натомість весна. А тут? Якби з ним одним, якби його одного, всю партію підрубано, виврвано з корінням!.. Хлюпоче гірський ручай, дзюрчить... Підрубано надії, прагнення, сподівання. Туман, туман... І він, мудрий підпільник Адам Броневський,— неначе ота одинока сосна на вершечку скель. Гойдають і ламають її буруни, спихають у прірву. Тріщить її коріння. Чи втримається, чи вистоїть? Саміття... А туман лягає хвилями на гори. І внизу, в тумані, виграє ручай. І за ручаєм — думки. Куди понесло Івана? Не сказав. Певно, так треба. А може, він відшукає ту ниточку, яка обірвалася? І надія, маленька, мізерна. Не може так все скінчитися, не повинно? Він бадьорив людей, вивіrenих, стійких, крем'яних. А вони слухали його з кам'яними обличчями. І тоді: хіба Скиба не був стійким?

Адам Сигізмундович мацнув нагана, підправив його за поясом.

Густий туман не сповзав з гір, і верхи скель не білили під небом.

Під чобітьми — листя іржавої осені.

Що лишалося в нього на тій вкритій туманом землі під невидимим небом? Ні дітей, ні рідні. Одна Марія — часточка його самого. З нею, з Марією, з молодечих літ з юним запалом — по дорозі страждання за краще, за світліше. Не для себе. Для інших і для всіх. Було побоювання, але з нього бралася міць. Був страх, але з нього виростала сміливість. І ні разу зневіри й ні разу відчаю.

Пригадався Львів. Робота на шкіряному заводі, коло смердючих чанів. Костогриз і вапно роз'їдали руки. Страйк і демонстрація. Ховали вбитого на барикаді молодого робітника. Несли труну під кулями. Поліція стріляла. Поліція боялася мертвих. Вони з Марією в траурній процесії. Крок за кроком. Кулі й пісня...

Адам Сигізмундович вибрався з лісу. В тумані вгиналася і вигиналася бруківка. Він звернув, було, за насип, але передумав і розмірено пішов обочиною дороги.

Наздоганяли автобуси. Траплялися підводи й піші. І все те обминало й обминало його.

Уже в місті він нарочито не пробирався завулками, впевнено, наче після роботи, прочимчикував повз автобусну зупинку, повз магазини й магазинчики. І на щастя чи на нещастя,— ніде ні одного синьомундирика.

В підвалі світилося. Світло лампочки крізь фіранку пробивалося вгору. Він хотів постукати у вікно. Знав, з-за фіранки майне постать Марії, але тільки прогупав під вікном і спустився в темний підвал.

Не постукав у двері. Потягнув їх на себе. Марія сиділа на ліжку й оббирала картоплю. Картоплинка — волоська горішина — вислизнула з-під ножа і покотилась під ноги. Марія не скрикнула, встала, зачинила двері й обняла Адама Сигізмундовича. Він поклав голову їй на груди і на хвилинку заплющив очі. Потім легенько розняв її руки й притис до себе. Марія припала лицем до його грудей. Він поклав руки на її сиві коси. Світло електролампи заливало кімнату-комірчину. Все в ній стояло по-старому: фанерний ящик замість стола, вкритий цераткою, етажерка з книгами, ліжка. В плиті горіло. Витав домашній теплий дух.

— У твоїй руці ніж,— сказав Адам Сигізмундович.

— Ах, забула,— Марія поклала ножа на плиту й знову занурилася лицем у чоловікові груди.

Адам Сигізмундович притис її міцніше.

— А то чим ти так колешся? — вона торкнулася його пояса.

Адам Сигізмундович дістав нагана й не знав, куди його подіти.

— Дай мені, я сховаю,— вона взяла нагана й засунула під подушку.

Адам Сигізмундович скинув кашкета й сів на табуреті перед плитою.

— В мене і гаряча вода, і чиста білизна.

— Так, добре б помитися,— сказав він.

Вона метнулась у комірчину, внесла таз.

— Я в коридорі, під краном.

— Холодно,— сказала Марія, допомагаючи йому роздягтися.

Таз поставлено на відро. Адам Сигізмундович мив руки, а Марія намилювала йому голову, спину.

Випари заволокали кімнатку.

— Ноги сам помиєш, а я дообираю картоплю,— вона злила брудну воду й налила чистої, колотнула — гаряча, і плеснула холодної.

Адам Сигізмундович у чистій сорочці, рукави закасані. Сидів на табуреті, а ноги в воді.

Марія не оббирала, а здирала з дрібненької картоплі лущайку.

— Ти вже знаєш? — спитався він, поклавши руки на коліна.

— Чула,— відповіла Марія. Вона розуміла його з півслова.— Таки правда?

— Правда, Маріє. Розпущено...— і дивився собі під ноги.— Пропало, тепер усе пропало...— почув: з Маріїних рук випала картоплина.

— А ми з Оксаною Петрівною вірили й не вірили... Що ж буде?

Запало мовчання.

Адам Сигізмундович поворухнув ногою. В тазу хлюпнула вода.

Маріїні полинялі брови то розгладжувались, то збиралися гармошкою, а в Адама Сигізмундовича: одна — вища, а друга — нижча.

Зашкрябав голосно ніж. Картоплини вислизали й гупали на долівку.

— Не губи картоплі, Маріє. Дрібна?

— Дрібна,— сказала вона.— І та не своя. В нас ні грошика. Тиждень мене робітники годують. Хто хліба, хто крупи, а оце картоплі принесли.

Він став розпитувати, що нового в місті. Оповідала: Оксані Петрівні повернуто хату й садибу. Найменшого випущено з в'язниці. Хворий на сухоти. На роботу ніде не беруть. Вона має навідатися. Сама розкаже. Робітництво гомонить про різне. Чимало таких, що, мовляв, Москва здавен на Польщу зуби гострить, і тому іншого й сподіватися було нічого. Владі, поліції на руку. Хто кляне, хто мовчить. А всі чекають. Чого? Війни?

— Гітлер прийде, гірше буде,— сказав Адам Сигізмундович.

Він розповідав про незгоди з Грицюком. А Марія на боці Грицюка. Ліпше смерть із зброєю в руках. Поліція спокою не дасть, хоча арешти припинилися.

Картопля вкипіла й розварилася.

Її не було чим задурити. Марія вкруто посолила.

Адам Сигізмундович підняв ложку, але в двері постукали.

— В комірчину! Швидше! — вона подала йому нагана і до дверей.

— То я. Що ви так довго не впускаєте?

— Заходьте, Оксано Петрівно.

Адам Сигізмундович впізнав знайомий голос і вийшов із схованки.

— Слава богу,— сказала Оксана Петрівна, побачивши його.— Марія все побивалася за вами. А з якого боку чекати? У вас і вечеря на столі. Я хліба принесла.

XVI

Сам не знав, як залишився живий? Хто його врятував: ніч, копиця кукурудзи чи поранення? Мовби прокинувся після страшного сну. Не міг отямитися, що з ним і де він. Крізь бадилля пробивався ріжок місяця. Гриць поринув у забуття. Тіло стало легким. Він мовби летів кудись униз. В грудях було добре. Найменшого відчуття болю. Ріжок місяця висів низько, неначе чипів на кукурудзинні. В голові зашуміло. В роті сушило. Ворухнув язиком. Піднебіння і губи спечені. Занила рука. Морозило. Йому не хотілося, щоб крізь бадилля пробивався мо-

лодій місяць. Йому хотілося зігритись. Шуміло в голові, й свистів пронизливо вітер. І тоді він став пригадувати, усвідомлювати, де лежить. Копиця кукурудзиння, гостроверха, складена, ніби горстки конопель, а він в тих горстках. Стрільба... Розриви гранат... Кого вбито? Всіх чи хтось перейшов? Коні! Тупіт, гуркітливий тупіт. Гриць уперся рукою, яка не боліла, в землю, але тільки-но зіпнувся — зашелестіло сухе бадилля — і повіки склеїлися. Коли розкрив їх, з-під гостровершого шепітливого кукурудзиння — небо. Воно було далеке і сине. Ріжечок місяця вже не чипів на бадиллі, а висів дуже високо. Вітер гудів у вухах. Гриць ліг на живіт. Попереду, над річкою, гойдались-бовваніли верби, широкі, волохаті. Він ліг на правий бік і поволі виповз з кукурудзиння: живий!

«У ліс! — вистукувало у скронях.— Поки тихо, поки ніч...» Він підпхнувся правою рукою, а ліва так заболіла, що застогнав та уткнувся лицем у тверду, пересохлу землю. І щоб не крикнути, припав до неї губами. Нудило. Поки не ворухився, біль утихав. Висока стерня кукурудзи заступала дорогу. Спам'ятався, що до річки повз у міжрядді. Та перш ніж відіпхнутися рукою, він потягнув корч кукурудзиння, але той не піддався. Став колупати його пальцями, відірвав шматок, відчахнувши, немов з вишневого кілочка, і застромив того шматочка в зуби. Ліг на правий бік, підштовхнувся і — кидок. Солодкувате кукурудзиння скрипіло в зубах. А міжряддя бігло до лісу й губилось. Він згадав, що там, де лежав, полишив гвинтівку. Вернутися, повзти за нею! Віддихаючись, одв'язав набитий набоями патронташ. Тепер непотрібний. Полегшало. І він не зупинився, щоб передихнути під купою бадилля, до якого добрався. Вже було чути, як шуміли кущі. Узлісся. Але від болю оніміли плечі й руки. Серце спинялося. Ліг горілиць. Повіки склеїлися. В голові — тук-тук... З ніг, з рук, з плечей — з усього тіла неначе виходили зашпори. Повіки розклеювалися так, ніби їх хтось розрізував. Біль відсовувався з тіла й збирався в одному місці, липкому і пекучому, над лівим ліктем. Над ним схилялось хмарне, але зоряне небо, сине і густе. Хмарки швидко бігли. Бліднув місяць, який, неначе баранець, розгублений і нерозумний, стояв собі, а набігали хмарки — сиві вівці — й буцали його, і він буцав їх, вовнистих, своїми золотими ріжками, і вони розбігались, і молодий місяць наставляв

свої ріжки до холодного світового простору. Він був байдужий і німий. А зорі з-за поділок хмар горіли звабливо й тепло. І чи поодинокі, чи цілими гуртами, густими, аж вогняна стружка курилась між ними, вони, здавалося, кожпа зокрема, тягнулися до Гриця, тягнулися з незбагненної високості до того поля, на якому він лежав. І їх не могли заступити хмарки. Небо неймовірно бездонне, але не мертво, живе стояло над Грицем. Серед незчислених його зір і зірочок, які мерехтіли й переливалися, він відшукав зірочку, малу, тьмяну і самотню. Але варто йому було глянути на інші, як та зіронька загубилась. І він подумав, що вона впала й згинула. Йому ж захотілося дивитися на небо, на місяць, на густі гурти зір, від яких сипалася іскриста стружка. Йому було однаково: жити чи вмерти. Мала тьмяна зіронька знайшлась і не щезала. Він знову наглянув її і потягнувся до неї, а вона сипала й сипала на нього свої промінці, неначе спускала золоту міцну нитку, за яку він повинен був ухопитися. І всі зорі неба, і молодий місяць плели йому міцні нитки. Гриць повернувся на правий бік і відштовхнувся. Раз, ще один раз. Поки ніч. Довше б ніч. Він хапався за кукурудзяне стерновище і повз. Куц. Він дотягнувся до ліщини і ліг. Пекучий біль. Заснути і все забути. Вогка земля і пронизливий вітер зривали на ноги. В переліску вже можна й не повзти. Але він збагнув це не скоро. А збагнувши, довго силівся, затим піднявся. І пішов від куца до куца, хапаючись за пруття, оступаючись, вихитуючись, ніби на підпитку. Ноги тремтіли й не слухалися. Тепер була ціль. Добратися до байраку, десь тут, недалечко. Він доплівся до нього, сів на краю на мураві й не зійшов — сидячи сповз униз. Руки мокрі від роси. Облизав їх. Лизав росу з мурави і так заснув. Спав довго. Мабуть, дуже довго, бо його розбудило сонце. Воно не припекло, скоріше осліпило. Весь був обмазаний землею і без кашкета. Лівий рукав набряк від крові. Гриць розстебнув і рвонув сорочку. Від пазухи донизу. Сорочка не рвалася. Рвонув удруге і відпанахав поділ. Спочатку поволеньки, а потім, зціпившись, смикнув лівого рукава і роздягнувся. Куля вцілила вище ліктя. За вечір кров присохла, а зараз знову потекла. Він нарвав листя бабки, витер його долонею і, обклавши рану, став замотувати її відпанаханим шматком сорочки.

З порожнім лівим рукавом Гриць вибрів з байраку, обійшов хутірець. В кишені ще були сухарі. Їх годі вкусити. Він просто смоктав чорну скоринку. Вона й не розмокала, він ковтав її, але спохопився: сухарів мало, а додому далеко. Він продирався тією ж дорогою, що йшли сюди. Ноги підкошувались.

«Потічок, тільки б до потічка»,— казав сам собі. І йому здавалося, що біг до потічка, а насправді ледве представляв ноги.

Добрів до нього і жадібно пив воду, мовби боявся, що потічок стече і висохне. Мить передихнувши, знову ковтав теплу зелену воду, а вдовольнившись і підвівши голову, лежав на грудях, побачив навпроти себе сити зелену жабу. Вона сиділа на тому березі і дивилася на нього зеленими злими очима. Час від часу надималася, ніби збиралась ось-ось переплигнути через потічок і проковтнути Гриця. Він підняв здорову руку, але жаба ще зліше дивилася на нього.

— Чи-их!

Гриць пошукав грудку чи камінчика. Не було. Набрав з дна потічка болота і шпурнув.

Жаба плигнула в потік, на Гриця. Він аж відсунувся. А вона попливла за течією. Він став і не міг далі йти без палки. Зелена жаба не вилізала з голови. Інколи він бачив її перед собою в траві, бачив, як вона надимається, і тикав туди палицею. Перш ніж напитися з зустрічного потічка чи джерельця, він сік палицею по траві, прогонив ту нечисть. А в дитинстві зовсім не боявся жаб, сам кидав дівчаткам, і вони кидали йому жабенят за пазуху. А до бузька вони кричали:

— Іване!

І бузько оглядався з болота.

— Ловиш жаб? Лови, лови...

Тепер велика зелена жаба нагадувала йому того полковника в зеленому мундирі з кулаками-довбешками, який допитував його на заставі, коли перший раз наважиться пересікти кордон. І він не міг спокійно задрімати, добравшись того місця, де вони ще позавчора розкладали з хлопцями вогонь, де безпробудно спали, а Грицюк їх вартував.

Чорний ліс ховав Гриця.

«Додому не піду,— міркував собі.— Через Горинь і до баби Насті, до Чернобаїхи. Не прожене, дасть притулок. А заживе рука, за кордон чи тут...»

Гриць безпомилково відшукував місця їхніх недавніх зупинок. Вони були для нього мовби телеграфними стовпами. Але чим їх ставало менше, тим йому робилося сумніше: «Невже врятувавсь? А інші?..» І тепер на останній, колись їхній першій зупинці, він дуже довго сидів. Ще було видно сліди ватри. Але вона вже ніколи не спалахне.

Він вступив у Ялинець і скоро добрався до трьох сосен. Лозівка, Лицарка і Чернча мріли перед ним. Спустився з горба і не на греблю, де обабіч старі плакучі верби, поза Павловим млином, бо, дивись, так і нарвешся на когось, вийшов на Заріку. Сіна давно скошені, а молода трава не виросла. Хлипав вечір. Гриць пригнувся. Добре було б в Чорному лісі. Хоч не лишилося й крихти сухаря, хоч їв молодесенькі сиріожечки на біленьких ніжках з рожевенькими шапочками, синю ожину, але почував себе спокійніше, затишніше. Заріка місцями мочариста. В подертих чоботях чавкала вода. Від Ялинця він взяв навкіс, щоб виткнутися перед мостом, за графським фільварком. Вузкий міст, викладений з кругляків, без поручнів. Через той міст возять сіно і вигонять пасти на Заріку. Гриць постояв перед ним, придивлявся, чи на тому боці нема кого. Горинь вирувала. Хвилі билися об палі, на яких вгиналися зв'язані кругляки. Вузька вуличка від Горині в село зяяла порожнечою. Міст хитався під ним. Він підганяв себе. Кінець мосту. Послизнувся з насипу, але не впав. Тепер повернути праворуч, перелізти через дріт і під городами до межі Чорнобаїв. Гриць пригнув дріт і закинув ногу, а з-за спини, від графського муру:

— Грицю...

Він переліз через дріт і чекав. До нього хтось біг. Жіноча постать. Але чи міг подумати, хто б це?

— То я, ти не впізнав мене? — за дротом спинилася Зося. Вона в теплому светрі. На плечах шаль.— Я давно помітила... Вгадувала, а коли ти ступив на міст...

— А ти що тут робиш? — спитався він.

— Я? Нічого,— і взялася рукою за дріт. Я тут гуляла. Розумієш, Бартків Шурка не дає проходу. Через нього в парк не показуйся. Раніше з вікна витріщався, а тепер чіпляється.

— Мур, а в вуличці я тебе не бачив,— сказав Гриць.

— А я спустилася з муру, коли ти послизнувся на насипі.

Гриць стояв боком і ховав прострілену руку. І треба ж було Зосі його впізнати! Було зачекай на Заріці, не жени.

— Ти мовчиш, боїшся мене? — І вона хитнула дротом.

— Чого ж?

— Не бійся! Я нікому не видам,— Зося хитала дротом і дивилась собі під ноги.— Нікому...— мовила тихо.— А ти все одно не віриш.

— Можеш видавати. Я нікого не боюся!

— Ти не знаєш, а я думала про тебе,— вона перестала хитати дротом, загорнулася шаллю і руки кулачками на груди.

— Про мене? — І Гриць закинув здоровою рукою назад чуба.

— З тих пір, як ти над річкою...— Та й не доказала.

— А...— протягнув Гриць.

— Що в тебе з рукою?

Він стояв боком.

— З лівою... Боже, на рукаві кров! Ти поранений?

— Так.

— Тобі треба до шпиталю.

— А, заросте... ще грубша буде,— відмахнувся Гриць.

— Якби я могла, якби я вміла... Я нічого не вмю.

— А що, власне, тобі треба вміти? — спитався він так, ніби насміхався з неї.

Зося, хоч і відчула цю насмішку, зовсім не образилася.

— Тобі дуже боляче, Грицю?..

— Переболить і перестане.

— Вибач, я не буду тебе тримати,— вона знову хитнула дротом, сподіваючись, що він подасть їй на прощання руку.

Але Гриць не подав руки.

— Мені пора,— і не сказав «прощай», загулав між молодими вербами.

Збоку грайливо текла Горинь. Оглянувся: Зося все стояла на тому ж місці, за дротом, і в темряві було видно, що вона схилена.

Вузькою межею годі йти, і він простував городом.

Солом'яна стріха, низенька хата Чорнобаїхи з перекошеними віконцями відчинена. І Гриць подумав: «Тітка Настя не спить». Опинившись у сніях, він довго товк-

ся, заким знайшов клямку. Переступив високий поріг і почув:

— Хто там? — з печі.— Не ти, Лукієчко?

Гриць зайшов за бугай.

— Хворієте, тітко? — спитався.

— Я думала Лукійка,— вона спустила з печі ноги.— Хто ж ти, дитино? Чий будеш?

— Гнатюків я, Гриць, тітко.

— Звідки ж ти взявся? — і шурнула на лаву.

Гриць підтримав її.

— Та не трудися, дитино. Я сама. Стара баба, але на піч ще вилізу і з печі злізу,— вона сіла на лаві й забухикала кашлем.— Ядуха причепилася. Коби не ядуха, кхи! А я думала, Лукієчка вісточку яку...

— Від Антона?

— Сидить... знову сидить. То за політику чіплялися, а то за церкву... Ніби спалив її. А він сном-духом не відає,— тітка Настя знову пожалілася на ядуху, стала журитися Лукійкою і її недолею. Син, Шурка, панує, а вона з донькою на хлібі й воді.

— Я поранений, тітко,— сказав Гриць.

— Поранений? Стоїш і мовчиш! Ой лишенько,— вона встала і заметушилася.— Гарячої водиці тобі... Куди ж тебе?

— В руку, тітко.

— Ти вже посидь, а я розпалю, води нагрію, рану промию...— Вона за щось зачепилася, і щось покотилося по долівці.

— Я допоможу вам, тітко.

— А чим ти поможеш? Дров не треба. Хмелинням паю. Лукійка занесла в'язочку,— казала тітка Настя, зігнувшись під прип'ік.

Вона висмикнула з ліжка соломи і, відслонивши за-слонку, вигорнула з печі ще не перетлілий присок. Гриць підступив, щоб роздмухати присок, але вона не дала, переривисто дихала. Солома не займалася, а коли спалахнула, Настя підсунула хмелиння, і воно затріщало. Полум'я гріло її чорні малі руки й висохлий малий вид.

Гриць прихилився до стіни.

— Сідай, тобі ж тяжко,— сказала тітка Настя і не знала, де його посадити.

Гойднувся Гриців порожній рукав.

— Кров! Ой лишенько, ти весь у крові і в землі. І де тебе так! На перев'язці в фершала був?

Він мовчав.

— Сам собі фершал,— сказала вона і ще більше заметушилася, приставила горня з водою і в мисник за макітрою. Дістала макітру і в скриню. Вийняла сорочку.— То нічого, що вона стара. Поношеним полотном ще краще перев'язувати. Зараз покраю.— І все це вона робила швидко, в один момент.

В горняті забулькало. Сполоснула макітру й завісила рядном вікно.

— Промиемо в ванькирі, бо на хаті треба всі вікна завішувати.

Ще горіло хмелиння, а вона добула звіткись свічку, запалила її і поставила на комині.

— Спалити його, чи що? — підняла тітка Настя піджака з лави.— Ні, може, випереться, а тобі я дам Антонового,— і дістала із скрині.

— Тітко, він же зовсім новий.

— А ти слухай, що я кажу, і мовчи. Давай-но оте ганчір'я розмотаємо,— вона обережно торкнулася перев'язаної руки.— Ставай над макітрою, а я поливатиму водою, щоб розм'якло.

— Зривайте, тітко. Я рану бабкою обклав.

— То вона, певно, висохла,— і підвела його до макітри.

Від теплої води саморобний бинт з сорочки розлип і швидко розмотався.

— Чи ж не пошкоджено кісточок, дитино?

— Де там? Дряпнуло.

— Йодини нема. Ні горілки, ні денатурату. Воно б і гасом можна. Так теж нема. Ти вже не прогнівайся, але доведеться сечею. Не смійся з баби. Баба лихого не хоче. Мій батько було підтявся косою, то теж сечею. Допомогає. Візьми шматину, стань у сінях або на хаті і на шматину, а я перев'яжу.

Грицеві ніяково.

— Ви так перев'яжіть.

— Лишенько, та послухайся мене.

І він мусив був зробити, що вона прохала.

Змочена сечею і прикладена до рани шматина з полотна до того запекла, що Грицеві хотілося підскакувати. А тітка Настя поверх неї намотувала іншу, розрівнюючи, щоб було гладенько, щоб не муляло.

Від свічки на комині похитувався маленький павучок — падала тінь. Світла бракувало, і Гриць відчував,

що тітка Настя перев'язувала рану майже навпомацки. Скінчивши з раною, вона зробила шлейку, накинула йому на шию і підв'язала руку.

— А тепер я зіллю воду і ти сам вмиешся.

Вона подала йому рушничок і допомогла втертися.

На столі парував крупник. Гриць не помітив, коли тітка Настя підігріла його.

— Їж, їж, дитино, бо свічка догоряє.

Він зачерпнув повну ложку. Пісний крупник, теплий, заправлений цибулею, лоскотав у носі. Тітка Настя підкраювала хліб.

— Може б, ще ложку? Та що я питаюся? — І вона вилила в миску все, що лишалося в горнятї.

Гриць виїв і облизав ложку.

Вона поклала його на ліжко, збивши подушки. Вкрила рядном, а поверх кожухом.

Гриць якийсь час чув, що тітка Настя шаруділа його штанами. Мабуть, витирала їх. Йому було дуже тепло.

Хтось торкнувся його лоба. Він щось промуркотів.

— Вставай, вставай, дитино.

Він взяв руку тітки Насті і торкнувся до неї губами.

— Не треба. Нащо, дитино? Я не попадя. Вставай, підемо до Мар'яни. Я вже була у неї. Ану ж у тебе кісточки зачепило, розтрощило.

Грицеві нікуди не хотілося йти. Але тітка Настя подавала вже йому штани, підсовувала черевики.

— А мої, де мої штани?

— Натягуй, які даю. Твої на опудало. Навесні на коноплі, щоб горобці лякалися.

Зимнувато після теплої постелі. Гриць за порогом наїжачився.

— Я б не будила тебе... Ану ж кісточки роздроблено. Нам би на поле, бо лихо не спить.

Гриця непокоїло, як зустріне Мар'яна. Чи таїть вона й досі злобу на Петра? Тітка Настя ніби вгадала його сумніви.

— Ти не переймайся. Мар'яна тільки огляне ранку, і я тебе заберу.

Досвіток, а Мар'яна сиділа на порозі.

Гриць вклонився їй.

— Що я тобі, ікона яка? — сказала вона.— Показуйно свою болячку.

Пологи приймала, від пристріту лікувала, а тут і самій страшно.

Тітка Настя розбинтувала рану.

— Ну й вцілило ж, навиліт,— Мар'яна м'яла руку, промацувала.— Болить? А так болить?

— Не дуже.

— Кісточку не колупнуло? — дивилась Мар'яні в руки тітка Настя.

— Ні,— сказала Мар'яна.— А лице жовте, ніби після жовтухи: багато крові витекло.— Вона послала Чорнобаїху за підбивом-зіллям з широким листям, а сама заходилася намочувати крамну шматину березівкою — настоєм денатурату на березових сережках.

Березівка пекла вогнем. Гриць і не застогнав.

— Терплячий ти. Не гнатюківської породи.

Він аж ніяк не сподівався, що воно так обернеться.

— Виспатися треба. Під очима ліхтарі й сам хитається,— журилась Мар'яна, залишаючи його в себе.

Хлопець і слухати не хотів про спання, але жінки присилювали лягти.

— Ти вже нагодуй його, Мар'яно.

— Ні, сама їстиму, а його моритиму.

Він накрився з головою і заплющив очі. Мар'яна підтягувала вовняне рядно, що сповзло з його плечей, і сама собі шепотіла:

— Навіщо ви, молоді, мучитесь і матерів мучите? Маєш щастя, що влучило в руку. Коби в голову? Славний Максим Залізник, але до булави треба голови...

Вона піклувалася про нього, годила йому, зовсім того не виставляючи, але він все ж відчував, що між ним і нею — прірва. Вона ні разу не спом'янула про Антоніну. І від цього йому було боляче. А сам він теж не розпитував про неї, щоб не робити боляче їй.

Його не брав сон, а потім навалився, поборов.

Розбудила Чорнобаїха. Прочумуючись, він збагнув, що вона з села.

— Я дещо принесла тобі,— сказала та й стала діставати з кошика.— Бинт, йод, вата,— вона клала пакуночки на стіл.— І масло.

— Звідки ви набрали, тітко?

— Як і сказати тобі,— вона оглянулась по хаті. Мар'яна на дворі цюкала сокирою.

— Не треба тратитися, тітко.

— Я зовсім не тратилася,— не своїм, ніби позиченим голосом.— Зося принесла.

— Зося? — і Гриць звів рівні брови.— Я бачився з нею, коли ішов до вас.

— Вона сказала, що ще прийде. Я змовчала, де ти, а вона не повірила, що я не знаю. А чим вона дихає? Панська кров. Не знаю, бігме, не знаю, що їй передати.— Може нехай прийде?

— Нехай прийде, але не сюди. Я чекатиму на неї в Захиті. Якщо навідається сьогодні, то ввечері, а ні, то завтра ввечері...

— Тільки ти стережися! — промовила вона боязко.

Мар'яна намазала рану йодом, обклала ватою і перев'язала бинтом. Вона не допитувалася, де Чорнобаїха все те роздобула. Масло, чималеньку грудочку в білому папері, поклала в полив'яну мисочку і поставила на столі.

— Білого б хліба йому,— сказала.— Я спечу паляницю. Але на соді, а треба б на дріжджах. Та й мучиці б питльованої,— вона мовби натякала Чорнобаїсі, щоб та пішла до Гнатючки, в них є і мука, і до муки, але той натяк був непевний, невловимий.

— Та що ви мною переймаєтеся? — обірвав її Гриць.— Я цілком здоровий! Нічого мені не треба. Не мали клопоту, а я приніс.

— Який нам клопіт,— Чорнобаїха йому.

— В нас, що в печі, на стіл мечи,— сказала Мар'яна.— Сиділа турком, а зараз є хоч до кого обізватися.

Вони говорили-радили, скорботно дивлячись одна на одну, але так і не могли надумати, де взяти питльованої муки. Прохати в сусідів, розпитуватимуть, нащо, для чого, а треба ж, щоб ніхто нічого не провідав.

— Добре, що я живий. Не на пухкеньких булках виріс, на житньому хлібі поправлюся,— мовив Гриць.

Чорнобаїха допомогла Мар'яні всадити паляниці в піч — і додому. Господарка — гола хата з трійкою курочок, але ж не кидати її.

Паляниці були рум'яні, підпечені. Грицеві не хотілося їсти, але Мар'яна розламала паляницю, намазала маслом.

— Іж, тепленька.

— Намажте собі, сам не буду.

— Мені? Істи масло? Та зараз піст. Піст і п'ятниця.

— Паляниця не скоромна.

Мар'яна відщипнула дрібочку.

— Я їм... Та не заглядай мені в рота...

І Гриць зрозумів, що вона обидилась.

Вечір опустився раптово. Гриць накинув піджака на-опашки.

— Я пройдуся...

— У що б зодягнути тебе? Промерзнеш на сіль, а в мене — сачок і спідниці. Камізельчку піддягни,— і вона скинула з своїх плечей.

— Не замерзну, тітко Мар'яно.

— Я тобі й пробиту руку хустиною пов'яжу,— і змусила його взяти камізельку, а щоб ліву руку не підіймав, щоб рана не ятрилася, пустила полу під пахву і поверх піджака хотіла вперезати.

— Не треба, рукою підтримуватиму.

— Проходься оддалік від дороги, на цвинтарі. Хрестів не боїшся?

— Мертві не встануть.

— Не встануть, як живі не збудять...

Долина, і над нею цвинтар; білі хрести розпростерли руки.

Добирався Гриць до Лозівки, світили зорі. А нині небо захмарене. Було випало кілька безхмарних днів опісля холодних злив, і знов — сіверко.

За Защитою, на схилі — недалечко від села — сестрина, Наталчина, садиба, а ген над шляхом над Ридомльським — Петрів хутір. Не видно. Грицеві не хотілося ні до сестри, ні до брата — до матері. Тільки б зиркнути на неї. Він подумав, що був завжди з нею не дуже ласкавим, нелюдимим.

Північний вітер куйовдив Защиту, і сиві хмари, які він пригнав, облягли землю.

За дорогою, перед яром на висипі — груша, тонка й висока. Вона дуже колюча, і дрібні дичечки тримаються на ній цупко, до снігів. Під нею стояла Зося.

Гриць гарячився: «Я так і питаю, чого їй від мене треба?»

Зося бігла з висипу.

— Я все ворожила, прийдеш чи ні? Заплющувала очі й на пальцях, отак,— і показала.— А пальці не сходились. Тепер зійшлися.

— Що ж, я прийшов,— це було зовсім не те.— «Чого тобі від мене треба?»

— Ти повірив мені, правда?

В Гриця на думці своє, але спитав:

— У що повірив?

— Що я не видам.

— Дякую за йод і за...

— Я мазі дістану. Кажуть, є в аптеках. Забулася, як називається. Та в мене дома записано. А ось візьми,— простягнула пакуночок.

— Що ще? І взагалі...

— Бери, не соромся,— впихала вона пакуночок в його руку.

— Нащо це ти, Зосю?

— Аби швидше рана заросла. Я хочу, щоб ти був здоровим.

— Я і так здоровий.

— Вчора на тобі лиця не було.

— Я тебе не розумію.

— А я рада, така рада, що ти повірив, що прийшов,— і замовкла.— А Чорнобаїха дуже добра. Як же твоя рука?

— Рука заживе.

Вона торкнулася порожнього рукава і, мов обпікшись, опустила руку.

Грицеві стало незручно.

— Ти не замерзла? Вітер...

— У мене теплий светр і шаль. А вчора ти був забрюханий. Пішов, а мені так хотілося взяти і посадити тебе в теплу ванну.

— Уявляю, що сказали б твій батько і мати...

— Я їх не боюся, Грицю! Тобі важко зрозуміти, а я не можу висловити, вилити, що в мене на серці. Вони... батько й мати для мене чужі. Я наче в сильці. Мені... тяжко. Іноді так буває тяжко, що хочеться руки на себе накласти.

З дівочих грудей просилося сказати: щастя, що вчора його зустріла, що він прийшов, що весь нинішній день для неї великий і радісний. Але не могла. І за те, що сказала, було соромно.

Йй аж ніяк не хотілося, аби він допустив, що вона зманижена панночка.

Гриць тримав у руці пакуночок. Він роздумував над її словами. Давно над річкою вона говорила так само. І, як і тоді, так і тепер, йому хотілося втішити її.

— Тобі треба працювати, Зосю.

— Для кого? І що я вмію? Закінчила гімназію, білоручка.

— А ти в школу. Діти тебе б любили.

— В школу, якої нема?

— А знаєш, ти б сама, без школи,— і він вчепився за цю здогадку і став з запалом радити, як це зробити, можна, бодай би, по неділях, коли діти пригонять з павовиська, а скоро зима, то й у будні.

— Бачиш, який ти розумний, а я не могла сама додуматись. Все читаю про Гражину, а сама...

Гриць не знав, хто така Гражина, але не перепитував.

— Тобі не лячно самій, полями?

— Я і завтра сюди прийду. Можна?

— Приходь.

Вони дійшли разом до дороги.

Гриць не знав, що робити з пакуночком. Він ніс його під полою, щоб непомітно сховати під подушку.

Мар'яна стояла під хатою і виглядала.

XVII

Хлопчик, немовля — Зіньчин і Петрів син,— помер нехрещеним. Без імені. Отець Олексій відмовився ховати. Петро збив домовинку. Поклали в неї малесеньке тільце. Василина під голівку — сухого зілля, васильків і материнки. А Зінька стояла перед домовиною навколішки. Не було в її очах сліз — черства й гостра гризота. Петро чекав, коли вона скінчить молитву. Василина перехрестила, поцілувала безіменного онука в ніжки.

— Мізерним вродився, як скелочко... Де-то вижити?

Зінька підняла сина з домовини, пригорнула до грудей, поколисала і, сплакнувши, неначе заспівала, поклала його назад. Петро підняв віко, закрив сина і став забивати цвяхи.

Не несли, везли на цвинтар. Петро збоку, а Зінька з свекрухою за возом. Домовинка за драбинами, й віз мовби порожній.

Петро сам викопав яму, під батьківським каменем. Зінька підняла з воза домовинку.

Гриць з Мар'яниного порога бачив матір, Петра і Зіньку — на цвинтарі. Мар'яну понесло туди, і, коли вони поїхали, вернувшись сказала:

— Зіньчине померло. Нехрещене... Бог не дає щастя...

Коні поволі тягли воза, і Петро вперше їх не понукував. Зінька і він на передку, а Василина на заденку.

Проїздили повз Наталине подвір'я. Федір із стодоли з ціпом. Не вони, він привітався.

— Звідки, що всією хатою?

Зінька тпрукнула, і Петро спинив коней.

— З похорону,— відповіла Василина.

— Наталко, ти чуєш? — гукнув Федір.— Мале вмерло! А ми й дзвону не чули.

Наталка з дитиною, а друге — більшеньке, само бігло. І стара Брежиха з хлівця.

— Вже поховали? Переказали б,— Наталя з гіркотою і стала гукати дитину.

— Так воно ж нехрещене, і ми без попа,— зажурено, ніби виправдовуючись, сказала Василина.

— Без попа? — стара Брежиха жажнулася.

— А ми своїх у той день, що народилися, до хреста,— спирався на ціп Федір.— Хтозна, виживе чи ні, але нехай вмере по-людськи, по-християнськи.

Петро тримався за віжки й не вступав у балачку. А тут не стримався. Нахлобучив кашкета.

— Якщо моє нехрещене, то не людина? Собаче, по-вашому? Вйю, коні!

Наталя цвіркнула Федорові, стара Брежиха вступилася за сина, а Петро повйюкував на коней.

Зінька відняла у нього батога.

— Не гони. Хіба коні винні?

Колеса перестали стукотіти, віз ледве поскрипував.

— Було не спинятися... Всяке тобі в душу плює!..

— Бо воно таки правда, сину...— почув з-за спини матеріне.

— Нехрещене, а що то йому на тамтому світі буде? — й собі Зінька.

— Та мовчали б уже ви! Хрещене чи нехрещене, яка різниця? Яка? — крикнув Петро.— Було нести. Хіба я не давав?

— Ми ж не тебе винуємо, сину.

— Мало вмерти і вмерло! А воно мені миліше, ніж Федькові хрещені й живі.

В'їхали на подвір'я. Петро кинув віжками, розпрягай, Зінько, коней, і зіскочив зі стельваги: свині огорожу в хліві рознесли, нову треба ставити. Василина поскаржилася, що води нема, а після мерця треба б усе вимити.

— Я привезу, мамо,— і Зінька, не злізаючи з воза, завернулася.

Вона викотила з-під хати велику бочку. Василина підставляла свої руки, допомагаючи висадити її на воза. — Та ви вже відступіться, мамо, а то покалічитесь.

Василина відступилась.

Зінька підкотила бочку до задка, сперла на дошку, яка трошки висовувалася, але не могла обійтися без Василини. Свекруха підтримала бочку, а невістка підставила під неї коліно, і потім вони вдвох стали підпихати бочку на воза.

Бляшану лійку, погнуту й діряву, Зінька вкинула у відро. Коні рушили, і вона побігла, на ходу гицнувши на полудрабок.

Воду брали за Ридомльським шляхом. Під високою горою, на якій кострубатився графський ліс, били джерела. До них важко під'їжджати. Пагорб дугою, під ним джерела, а за ними — трясовина. Заходила на трясовину спутана корова чи коняка і не могла вибратися, борюкалась і тонула. Пускали під живіт мотузки, запрягали пару коней и витягали.

Про ці джерела розповідали різні небиліці: що колись, у давнину, трясовина була ще жахливішою, а джерела глибшими, а вода смачна, цілюща. Сліпі промивали очі й робилися видющими. В кого крутило ноги, мив, і вони переставали боліти. Худоба з пасовиська сама бігла до джерел. Та вони мали якусь таємну силу, зтягували в себе, і що людей, що худоби загинуло! З часом джерела замулились, трясовина заросла, але й цілюща вода кудись витекла. Проте й тепер вона смачніша, ніж в будь-якій криниці.

Зінька сходила до джерела по розмитих сходинках, видовбаних у пагорбі, нагиналася: в джерелі відбивалося її обличчя, відбивалося небо, і вона кожного разу, ніби не воду, зачерпувала саму себе, зачерпувала небо і виливала в бочку.

Крізь діряву лійку розливалось чимало води. Вона вихлюпувалась на полудрабки, на солому, якою бочка була підмощена. Але Зінька не жалкувала ні себе, ні неба. Зачерпувала й зачерпувала з джерела. Вода крутилась виром у лійці. В бочці гуділо.

Кожного разу, везучи воду, міркувала, що все треба відкласти й викопати криницю. Привезеш зранку, а під обід води вже нема. Те напій, те сполосни, і буває так, що й вимитися нічим.

Вона на подвір'я — Василина задеренчала відром.

Зінька випрягла коней, забралася на віз і, лігши горилиць, стала ногами зсовувати бочку.

— Не сунь, бо ще впаде!..— спинала її Василина.— Може б, діжу підкотити, щоб швидше?

— Води шкода, розіллється.

Вона взялася за чопа, а відро тримала напоготові. Вода хлинула сильним струменем. Зінька поставила відро на землю. Воно наповнювалось, замінювала порожнім, а повне виливала в діжу. Не розливалось й краплинки.

Василина стояла коло воза і дивилася так, ніби з бочки текла не вода, а молоко чи мед.

Вона сама хотіла носити воду, але Зінька зіскочила з воза і взяла відро з її рук.

— Ще чого не вистачало? Я з сил не вибилася.

— Хіба я відро води негодна піднести, доню?

— Годні чи негодні, але я сама,— і вона руками схияляла бочку. Рештки води, що зцідилися у відро, Василина взяла, щоб нести у хату. З кошари вийшов Петро.

— Дайте-но, мамо... Нап'юся.

— Кружечку зараз винесу.

— Я так,— і нагнувся над відром.

— Попиваєш водицю, а жінка надривається?!

Петро захлинувся і вирячився — з-за рогу хати показався солтис. Він підняв коричневого високого капелюха, сказав «дай боже» і замахав синім засургучованим конвертом.

Василина не бралася за відро. Зінька гупнула порожньою бочкою.

— Щось принесли, пане солтисе? — Петро підійшов до нього.— З податками я розплатився. Третю рату віддав.

— Знаю! — протягнув Кулінич.— Тут із староства.

— Де б сісти? — кинув очима по подвір'ю Кулінич.

Зінька тягла його до хати, а Петро — на колоди.

Зінька і Василина стояла навпроти Петра і солтиса.

— Прочитайте... Там польською, а мені тяжко розібрати.— Петро підкотив клешню, яка сповзала.— Та й то вчився одну зиму.

Солтис відірвав печатки, поважно розкрив конверта, тріпонував ним і висипав на коліна тоненькі сині й червоні аркушки.

— І моє подання тут? Вернулося? — потягнувся до

білого аркушика, густо списаного чорним чорнилом, Петро.— Пан Кучковський писав.

Солтис взяв у руки синю смужку паперу з державним гербом.

— З канцелярії самого президента,— підняв брови, але ще не читав, ніби вичікував, як це вплине на Гнатюків. А вони насторожились і поніміли.

Солтис сказав, що відписує сам секретар канцелярії, і знову звів брови.

— У-у-ша-новнему во-во-єводе,— укав і вокав Кулінич.

— Воеводі, а не мені? — заглянув у червоний аркушик Петро.

— Що ти за цяця, аби тобі сам секретар президентської канцелярії відписував? Авжеж, що відписує він воеводі.

— Я-бо йому, президенту, подання...

— От він і відсилає те подання воеводі, аби той розібрав. Чуеш, тут так і віддруковано! — підняв червоного папірця з гербом Кулінич.

— Тільки й всього? — Вихопив того папірця Петро, перекинув його на зворотний бік. Але зворотній бік зовсім чистий.

Секретар президентської канцелярії писав до воеводи синіми друкованими літерами, а воевода на синьому теж з державним гербом папірці — червоними.

— Тут від секретаря воеводської канцелярії,— шелестів синім аркушиком солтис.

Зіньці видавалося, що він, солтис, нарочито тягне з читанням, вимучує, але терпеливо чекає. Васирина склала руки, мовби до моління, і схилила на них голову.

Куліничеві було незручно укати і вокати перед Гнатюками, він спочатку прочитав про себе, а що писалося майже те саме, що й у попередньому листі, то без труднощів, навіть дуже швидко прочитав уголос.

— Від воеводи в повіт? — спитався Петро.

— Авжеж, з воеводської канцелярії в повітове староство! — Кулінич твердо.

— Що вони, подуріли, надкидаються моїм поданням.

Солтис відібрав у Петра червоний аркушик паперу, поклав його до синього.

— Надкидаються? Я б так не сказав. Герби й підписи вищих урядовців. Усе-таки треба розуміти. І кругом про тебе, про мужика,— розрівнював ті папірці.

Петро зів'яв, тупо дивився на Кулініча, який нишком силкувався прочитати останнього листа з земельного відділу повітового староства. Він був без герба і на тонкім папіроснім папері. Друковані літери на ньому розповзалися, а деякі були вибиті. Добре, що не довгий, і солтису не треба було надто натужуватися.

— От і все ясно,— протер Кулініч очі.

— Що ясно? Читайте, пане солтис.

— Тут вже до тебе безпосередньо... Так і починається: пане Гнатюк...— читав по-польськи і переказував по-українськи, що повітове староство одержало подання, писане ясновельможному президенту і переслане з воєводства, що розібрало подання, але купчої видати не може, оскільки продаж землі великими наділами на певний час припинено в зв'язку з комасацією, яка тепер розробляється для всього світу.

— Так що з купчою пропало,— Петро похмуро.

— Пропало? — Зінька підступила до колоди. Її рот відкритий. Вона не мала чим дихати.— Пропало?..

Василина із схиленою головою на набожно складені руки журно хитнулася і печально тихо промовила:

— Ой і чуло мое серце, що не бачити нам земельки вкупочці... Не бачити як свого вуха...

— А я, признатися, думав, що купчу несу. На могорич сподівався.— Кулініч згорнув папірці, і не засовуючи їх у конверт, подав Петрові.

Петро не взяв їх. І Кулініч поклав усе те на колоду. А коли сам підвівся, Зінька схопила його за руки.

— Що ж тепер? Виженуть? — і де й ділась її запальність і рішучість, її впевненість господині, хазяйки поля, де орала і саджала яблуньки.

— Чого ти до чоловіка причепилася? Чим він зарадить? — підлобувато глянув Петро на солтиса.

— Якби ви з купчою, не одну пляшечку, пане солтис...— кривдість хапала Зіньку за горло.

— Начаркуешся біди-лиха,— і на Василяниних скривлених губах застигла гірка посмішка.

Петро зашелестів листами, розгорнув подання, на яке так надіявся, посилаючи його у Варшаву. Подання було чистеньке й не пожмакане, ніби його ніхто не читав.

— Що ви ніби з вмерлим? — Кулініч кахикнув.

— Бо ми і з мерлим,— сказала Василина, і з її губ не зникала гірка посмішка.— Вони сина, а я внучка... поховали.

— Мале, не шкода. Ще не одне буде. А з землею? По-квапилися Павлові продавати. Але ж староство пише, що комасація розробляється. Грунти будуть вирівнювати. По інших повітах почалось. Там усіх на хутори. В нашому комасацію розроблять, а тоді й вам з купчою повезе.

— Ви впевнені, що так буде? — хапнулася за Куліничеві слова Зінька.

— Впевнений чи ні, але чогось так здається... І ще можу порадити — вихрещуйтеся в католиків, і купчу дадуть.

— В католиків? — Василина спустила руки, які весь час тримала набожно, і, не проронивши й слова, посунула від колод.

Петро гортав папірці, Зінька мовчала, ніби думала: Петро ще вичитує, що їм дозволена купча.

— Ну, бувайте! — Кулінич підняв капелюха і невдоволено ступив прямо в поля. Не запросили Гнатюки до столу, і він раптом повернув до Шумейків.

Зінька сіла поряд з Петром. Вони мовби задерев'яніли на колоді. Вмерло немовля. Тяжко. Але знали, що робити. Поховали його, стільки й горя. А тут? Оплакуй, голоси,— живцем у землю не ляжеш.

Стосами біліла набита опока. За плечима — горою дубові одземки. На хату. Під шопою і вікна готові. Для кого? Нашо? Марна праця. Шкода рук. Шкода сил.

— Петре...

А він босими ногами розтирав землю.

— Петрику,— Зінька схилилася на його плече.

Не спихаючи її з свого плеча, підняв голову, повернув,— козилок торкнувся Зіньчиного лоба.

— Все спродати!

Її відкинуло від нього.

— І в село?

— Поїдемо в Америку, раз тут місця нема.

Петро ні разу не згадував про Америку, і Зінька вирішила, що він жартує.

— Інші їдуть, то чому б нам не спробувати? За свою кєрвавицю покутуй тут! В Америці нема того. Православний, католик — всі однакові перед законом. Там закон що бог. Усі рівні перед богом і перед американським законом.

— Зелененько, бо далеченько, Петрику!..

— А що ж по-твоему?

- З Кучковським треба обмізувати.
- Без Кучковського тепер і кроку не ступиш.
- І я з тобою. Ми підемо вдвох.

Василина покликала їх їсти. Її голос підняв їх з колони. Петро глибоко зітхнув, і широкі ніздрі його довгого носа надулися. Зіньці завжди, коли він отак зітхав, було неприємно. В подібних випадках Петро ставав дуже злим, і найменша дрібниця виводила його з рівноваги. Він бив kota, який підлазив під ноги, кидав об землю квартою, яка стояла на столі, ламав усе, що потрапляло під руку. Зінька відмахнулася від матері-свекрухи, а вона вдруге покликала їх і подалася за Петром, який простував на дорогу. З горба — у видолиночок, і сховалася їхня садиба. Петро не переодягнувся: в чому повзав у хліві, латаючи перегородку, в тому й до Кучковського. Він і не накинув на себе святчного, коли ховали немовля. А Зінька в недільній гарній спідниці. В ній і по воду їздила. І чорна хустина на ній нова. Переодягнутися б Петрові. Але вона це тільки подумала.

Маєток Кучковського — за Ридомльським шляхом. В тому маєтку тільки й панського, що від дороги він обсаджений густим живоplotом туї — панськими кущами, які зеленіють також у графському фільварку.

Наближався до того маєтку — єдиної широкої будівлі, єдиної крислатої верби перед нею, Петрові брови розпогоджувалися: злість гамувалася, він гидував безгосподарністю Кучковського.

Пани Кучковські — він і жінка, сина й дочки не було, — якраз заходилися із сніданком.

В хаті — підлога, але сміття, що й не переступиш. З давно не митих і за літо засиджених мухами вікон — сірі пасма світла. Стіл завалений всячиною. Решето, клубки ниток у тарілках. І до того тхне, що не продишнеш.

Петро спинився серед хати, а Зінька біля дверей.

— Прошу сідати, — пан Кучковський приймав щось із стола і накривав його краечком брудного рушника, а його пані сиділа на кріслі під теплою грубою. — Ми каву на снідання, то й ви...

— Снідайте собі, — бридкувато сказав Петро і не зважувався сісти на лаву своїми заяженими штанами.

Зінька кашлянула і прикрила рота кінчиком хустини: «Ми теж, прости господи, разом з худобою, але хіба в нас несе?..»

Кучковський налив пані з мідного, позеленілого зверху кофейника кави у чашечку, собі в скляночку, відкрив маслянку і взявся краяти хліб. Буханець був непочатий. Замахнувся ножем, шарнув... Скрикнула пані Кучковська. Буханець випав на долівку.

— Миша! Миша! — пані підплигнула на стільці, підняла ноги і закрилася долонями.

— З буханця... в хлібі була...— куценька руда борода Кучковського посмикувалася. Він стояв і не знав, що робити.

— А ви б її, кляту, ножем, пане! — порадив Петро.

— Де ж вона? — Кучковський нахилився під стіл, мовби миша сиділа там і чекала, щоб взяли її за хвіст.

— Та що у вас, ката нема? — перестала усміхатися Зінька.

Кучковський підняв буханця, і перерване мишею снідання почалося. Пані не хотіла нізащо їсти хліб, а Кучковський казав, що відрізав їй з половини, куди миша й не добралася. Сам він сів боком до Петра й Зіньки та не звертав на них ніякої уваги.

— Тут солтис папери приніс,— буркнув Петро і нарочито не додав «пане».

— Папери? Давайте сюди,— Кучковський відсунув склянку і відкинувся у кріслі.

Петрові нічого не лишалося, як подати папери.

Кучковський розгорнув конверта, сьорбав каву і читав. Кава капала з його бороди на червоний і синій папірці, на Петрове подання.

— Стіна, китайський мур! — І шпурнув папірцями.

— Відмовили? Пан президент відмовив? — тримала чашечку на блюдці пані Кучковська. Її все ще лякала миша, і вона сиділа на кріслі, підкуливши під себе ноги.

— А що президент? — сьорбав Кучковський каву.— Не вихрестяться на католиків, купчої не буде.

— Чому б вам не вихреститись? — в руках пані Кучковської дзенькнула чашечка.

— А кольки! — пронизливо і зло випалила Зінька.— Ліпше в Америку!

— Еге ж, ми думаємо в Америку,— почав Петро.— А тому завдаток і все, що частинами...

— Пане Гнатюк, поборемось, ми проламаємо мур...— з борідки Кучковського висипались крихти хліба.

Підкомісар поліції Рашовський грудьми наліг на стіл. Його короткі товсті ноги на стільчику-підставці. Тупоносі підковані чоботи, випиралися з-під стола і мовби хотіли буцатися. Волосаті руки перед чорнильним прибором.

Він сидів на оксамитовій подушечці.

Напівдрімав.

Ввели Чорнобая, а за ним і Бартка.

Рашовський не міняв своєї зручної пози.

— Ви знаєте, чого вас покликано? — Він покрутив своїми великими пальцями.

Барткові довгі вуса обвисли, обличчя ніби кулачок. З куточків посинілих затиснутих уст: «Звів, то й починай перехресний допит».

Антон — руки за спиною.

— Знаємо! — неголене, заросле обличчя осміхнулося.

— Чого? Ану, скажи? — Рашовський ще більше навалився грудьми на стіл і знову покрутив великими пальцями.

— Випускатимете нас.

Під ногами Рашовського перекинувся стільчик-підставочка. Підкомісар перестав крутити великими пальцями. Його зчеплені долоні стиснулися.

— Звідки ти знаєш?

— Ми це знаємо давно,— сказав Антон за себе і за Бартка.— Ми всі довгі дні, які просиділи, це знали. А от дивно, що ви цього не відали...

— Хто вам проговорився? — підкомісар звівсь над столом, але відразу ж ногою підсунув стільчика-підставку і прийняв попередню позу. Ясно, що Чорнобаєві ніхто не проговорився. Але він ще має нахабство кепкувати.— Я випускаю вас. Але це значить, що ви нам, поліції, зовсім не страшні!

Барткові звислі вуса помітно піднялися: «Правда чи сон?»

— Ви нам цілком не страшні! А коли б страшні, я б цієї хвилини вас...— Рашовський взяв себе за горло.

— Як і ви нам,— сказав Антон і, щоб не дратувати підкомісара, покірно запитав:

— Звинувачення в підпалі церкви з нас знімається?

— Поліції мало діла до святочних домів схизматиків,— одрубав підкомісар, даючи зрозуміти, що про церкву натякати нічого.

— Ми прочули, що і в інших місцях церкви згоріли.

— А ти що, став богомільним?

— Та ні. Просто ксьондзи підбурюють католиків. Фанатики палять церкви, щоб на їхнім місці будувати костьоли, а ви звертаєте на комуністів.

— Поліції мало діла до схизматиків! Що робитимете на волі? — Він тримав перед собою кулаки.

— Що всі,— відповів Бартко.

— Кожного дня щоб на постерунок. Без дозволу з села і ногою.

— Нам не звикати,— згоджувався Бартко.

— Я б радив узятися за розум.

— Скільки лаптя не вари, а він усе догори? — наче підтакнув йому Антон.

— Я виварю, виварю... Одне слово, і в окріп. В моєму окропі не побунтуєш... Повторюю, ви нам не страшні... Та й то, сама Москва плюнула на вас з високого дерева. Марш, лайдаки! — підкомісар завершив своє напутнє слово і був задоволений.

Козирнули дозорці.

— Поголити і помити! — крикнув Рашовський, вказуючи на Антона і на Бартка.— За їхній рахунок.

Бартко мовби у сні, приемному і забутливому. Не вірилося, що випускають. В'язничний перукар не пожалів його вусів. А Барткові здавалося, що вони є. Вставши з крісла опісля бриття, взявся їх розправити, а під носом голенько.

— На двадцять літ омолодив,— сказав перукар, збагнувши Барткове замішання.

Наглядач упхнув Барткові домашнього клуночка. В коридорі нагнав Антон.

— На волю, дядьку!

Бартко повільно сунув коридором, спотикався на в'язничному подвір'ї, неначеб ось-ось мав розлягтися оклик дозорця, що прогулянка закінчена і пора повертатися в камеру.

Їх випустили не через браму, провели через вузьку хвіртку. А Лукійка з Манькою чекали під брамою. Першим їх уздрів Антон. Лукійка кинулася до них. Тут, під в'язничним сірим муром, над яким височів костьол, вона, висока і худа, налетіла на Бартка, припала до нього, а він обняв її рукою. Лукійка взяла його клуночок. Бартко безпалою рукою погладив по голівці дочечку.

Антон сподівався, що прийде мати. Але її не було.

— Неждано-негадано вас...— всміхалася Лукійка, а в очах сльози.— Це ж ми з Манькою передачу, а вони нам: «Чекайте, самі вийдуть».

«От чому матері нема?» — подумав Антон.

Вони вже відділились од в'язниці, Лукійка спохопилася: торбу з хлібом забули під брамою. Манька гайнула за нею і наздогнала їх, коли спускалися хідниками до рундуків. Антон взяв ту торбу собі на плечі, а Манька несла його клуночок, легенький, майже порожній. Бартко слухав Лукійку. Вона все розказувала про Шурку. Антонові не з руки встрявати в їхню розмову. Нехай погомонять. Манька задивлялася на рундуки, на бинди і на стрічки, що звисали там.

— Церкву ставлять! Там таке! — оглянулася Лукійка на Антона.— Для вас робота знайдеться.

— Аби шия, а ярмо знайдеться.

За Мухівкою, вже були коло мосту, затарахкотіло згори. Наздоганяв Петро.

— Гриць їхній поранений,— Лукійка нищечком, щоб і донька не чула.— В руку. На полі, в кацапки Мар'яни лікується.

Коні несли воза. У ньому трое — Петро, Зінька і Кучковський.

Антон та й інші на стежці, а Петро ще й об'їхав їх. Але коло мосту осадив коней. І Зінька з воза:

— Сідайте, підвеземо!

— Нас багато, цілою купою! — відгукнулася Лукійка.

— Та не гордуйте, нам по дорозі.

Бартко глянув на Антона: «Сідати чи ні?» А Зінька знову гукала. Лукійка підіпхнула Маньку.

— То візьміть дівчину...

А Антон сказав:

— Під'їдемо, якщо просять.

Кучковський підсунувся, даючи місце. Петро лицем до коней. Бартко з Антоном ноги через полудрабки, Лукійка з Манькою коло Кучковського, всередині.

— Надовго? — Зінька через плече.

— Скільки дадуть,— це Антон.

— Може, тепер і не чіплятимуться,— вставила Лукійка.

— Поліція панстова — палка дубова,— не знати для чого сказав Кучковський. Але його не слухали.

Зінька з своєю бідюю: вони від війта, з купчою, неначе кіт з салом. Що вже старалися, а кінця не видно, Міняй віру! Ніби та віра панам у боці сидить.

— Танцюй, якої грають,— підлив Антон масла.

— Ти натанцювався? — огризнулася Зінька.

Коні виволокли воза на пагорб і побігли. Безлисті липи шуміли. Тільки вони, старі й дуплисті, думав Антон, завжди стрічають і проводжають його.

— Не до танцю, коли черевики тиснуть,— погодя Зінька.

Шушукали безлисті липи.

За вигоном перед селом спинилися.

— Вам на гору? — здогадалася Лукійка.— Дякуємо красно.

Висаджувалися Бартко з Антоном.

— Нам з тією купчою, як собаці на дроті,— сказав Петро.— Словом, Антоне, даремно вікна робив. Не розраховувався я з тобою, та ти вибач. За мною не постоїть...

Коні взяли ліворуч. Лукійка, Бартко і їхня донечка потяглися до свого обійстя.

Антон йшов селом. А з кожних воріт, з кожного перелазу:

— З поверненням! Жив-здоров?

— Тримаюся...

— Тримайся... Отаманом будеш!

Хтось переказав Насті, що син вернувся. Побігла притьмом. І за руку, його клуночок собі під пахву та від людських воріт додому. Ще набалакається, набачиться, як село живе. Вона вела його за руку, неначе маленького, вела серединою вулиці, аби всі бачили.

Антон і свого порога не переступив, а по селі шу-шу — вернувся. Будуть переміни!

Але ніяких перемін не було.

Сталось, що випорочила Лукійка. Ранок. Антон сокиру на плечі і — на церковний майдан.

А вже тиснуть морози, і небо просіває крупку — сніжок через сито.

Тесали балки і платви. Опецькуваті дубові одземки, одному не обхопити,— на балки, рівні й довгі дуби, що встигли потовщати,— на платви. Дерево ще добре не висохло, хоч і без кори,— кору облуплено,— але сокири дзвенять, відскакують і з трудом впиваються в нього.

Антон у камізельці на натільній сорочці. Самійло й камізельку скинув. Один Бартко в піджаку. Він і в шапці. Безпала права рука тільки підтримує топориче. Лівак.

— Та не бралися б ви, дядьку, до балок.— Антон йому.— Тешить платви. Зручніше й легше.

— Що ж, ви з балками самі? — Бартко сказав це з притиском, з ноткою явної образи, вступаючись сам за себе, за свою честь теслі.

З платвами безперечно зручніше і легше. Дуб лежить між ногами. Він молодий і не такий твердий. А над тим, що на балки, не розкарячишся. Бартко сидів на одземку і високо заносив сокиру над головою.

Самійло на будівлі з першого дня. Він валив ці дуби, що лежать купами, в громадському лісі, возив і складав їх. Наробився до останнього поту. Тому й теше без особливої запопадливості. Втомився. Йому однаково, цюкати балки чи платви.

Антон коліном лівої ноги на гладенькому безкорому одземку, а права — на землі. Сокирою чах, вдруге у те ж місце і підважив. Тріска відколюється, та ще й не піддається. Її не заклиниш. А він мовби нарочито впивається сокирою глибше, щоб було тяжче. Відсовується на коліні, пускає рівно сокиру, а потім, вернувшись назад, відколює тріску і відкидає її геть ногою. В чуприну набивається тирса. Чуприна сива, а тирса біла.

Коло дубів теслярів з п'ятнадцять. З свого села й чужі. Зеленевський квапиться з церквою: навесні — зводи-ни. Тоді своїми майстрами не обійдеши, тоді треба буде справжніх, які на церквах руки набили.

За трісками попові на кухню приходять дядько Іван. Сніжок, і череда в хліві. Він у повсякденній облізлій заячій шапці. З-під неї — очі примружені й насмішкуваті. Сідає на дуб, перед Антоновим носом, і тримається так, ніби підрядчик, який командує всіма, хто з сокирами.

— Посидь, ондечки, а то й мене підстружеш,— каже він Антонові і набиває люльку з зісмоктаним цибухом.

Антон сідає. Дядько Іван вгощає всіх, хто хоче, тютюнцем, потрясає кисетом.

— Ваші папірці, мій тютюнець! Кантук! Кури, заким пописько не одвіз на фабрику. Іж дим, скорше гигнеш!

Крутяться грубі самокрутки. Але теслі не сідають перекурити. Щойно на роботу. Згинаються над балками, над платвами. Бартко цюкає.

— Значить, тешеш? — каже дядько Іван.

Антонові не куриться, але пускає дим.

— Сам палив і сам будуєш? — хитро мружиться, бісу-вато.— Теши, теши, аби було де дзвона повісити, аби по твоїй душі бевкнув.

З подвір'я, за попівським садом, лементує кухарка, щоб тріски швидше ніс, а він попахує люлькою, чекає, що Антон скаже.

Антон мовчить.

— А Бартко старається... Іч, як старається,— знову дядько Іван.— Так ніби собі палаци... А Самійло! Ще б сорочку скинув. І то, безбожники, а церкву, кроть вашу соть... Догралися? Все одно, що рубати, аби сокирою?

— Поки дубину, дядьку...

— Та скільки ж буде це поки? Ти скажи мені! — і виждав.— Нічого ти не скажеш! Хлібця треба. От і заробляй, тягни з себе жили, поки не пересохли.

— Хлібця всім треба,— сказав Антон.— Тіста нема, мішу з глини.

Дядько Іван вийняв з рота люльку.

— Тіста нема? — і пакнув, аж у люльці зашкварчало.

— Та де ти запропастився? — гукала з подвір'я наймичка.

— Кричи-кричи, аби тебе на живіт взяло! Теж... гли-на! — І до Антона: — Гадаєш, я вірив, що ти її палив?— кивнув на те місце, де стояла церква.— Так і вірив! Але що церква. Спалили, нову ставлять, аби було де лоби розбивати. А ти мені постав, ти постав мені!..— і не доказав, що поставити.— Тіста нема? Ну і їжте глину, щоб вас розперло!

— Самі знаєте, що воно за хліб з глини.

— Знаю, чому б не знав, бо всі, як оті два куми на ба-зарі. Йдуть у місто, аж гульк — на дорозі запечена ли-няка. Один і каже: «А що, куме, з'їлись б ту лinyaку, коби вам заплатив золотого».— Подумав другий і каже: «А чому б? З'їм, коли дасте золотого». І з'їв. І така його досада напала. Це ж кум на всеньке село, трясця його ма, розтрубить. А в того, що золотого стратив, ще більша досада. Що жінці повість? Ото як схопить макогоном. Набазарювались. Йдуть з міста, а на дорозі знову за-печена лinyaка. І другий кум зрадів їй, ніби рідну маму зустрів. «А ви, куме, з'їлись б оту лinyaку, коби я вам дав золотого?» — «Та вже, що з'їв би!» І з'їв. Обидва квити. Вже й розходиться їм треба, розійшлися. А тоді перший кум: «Куме, заждіть-но, спитатися щось хочу».—

«А що?» — «Ото йду я собі, думаю і ніяк придумати не можу, за що ми ті лinyяки їли?»

Антонова цигарка гасла.

— Понаїдалися лinyяк,— сказав дядько Іван.— А чого? Один тягне до лісу, другий до біса. Той думає, що пан щастя дасть, той надіється, що йому хтось принесе. З неба мапна спаде... Ага, спаде.

— Жито треба сіяти, дядьку.

— Коби ж його не толочили! А то або витолочать, або стоколоса така вродить!..

— Що ж, по-вашому, земля пісна? — кинув Антон коротко. Він говорив коротко і натяками.

Дядько Іван, попівський наймит, розумів його.

— Земля, ондечки, ніколи не опісніє, коли її не запаскудити.

— Та що ви, оглухли? — вилетіла з хвіртки наймичка і сама стала нагрібати тріски в запаску.— Пропав, ніби з мосту впав. Це ж і жданики можна поїсти.

— Чуєш, чуєш, Антоне! Корова реве, ведмідь реве, а хто кого дере — і чорт не розбере. Від чужого собаки відбився б, а свій зажере.

— Несіть тріски! — гримнула наймичка.

— Неси, неси... тобі більше треба,— дядько Іван і не нагнувся, ступав по трісках. Став:— Може, тютюню, Антоне?

— Щось не куриться.

— Значить, поки дуби?

— Ага, сокира гостра, дядьку.

— Точи, гостри, аби не тупилася,— і потягнув порожняком, без трісок. Над його заячою шапкою — димок від люльки. Поніс над собою той димок. Ще спинився. Прижмурився на теслярів, ніби знав, хто церкву спалив, а їм, бач, махай сокирами, дзижчи пилками, але не хотів сказати, забрав таємницю з собою.

Антонові робота не давалася. Сокира стала важкою. Він сів на обзёмкові й, сидячи, обрубував, стругав його. А думки в голові відколювалися все важче й важче, важче, ніж тріски з сучкуватого дуба.

Хліба всім треба їсти. Йому, Антонові, треба. Даром ніхто не дасть, не нагодує. І врубуеться сокира.

Обідають гуртом. На попівській кухні. Піп ставить обіди, щоб не розходилися по домах, не тратили часу.

Коло стола, за яким уплітають, цеберки з помиями для свиней. Відхилить двері отець Олексій, зиркне, чи не по-

ра б кінчать? Крикне попада на наймичку, а наймичка Тодора взялась під боки, обличчя пацаловате, червоне, ткну голкою — кров цівкою. І відчуває Антон себе маленьким, приниженим, безпорадним. Бартко дивиться тільки в миску. В піджаку обідає. Самійло і тут в одній сорочці. Хрестик на чорній ниточці на його грудях.

Підіймаються теслярі, скриплять лава і стіл.

— Хрестіться! Хрестіться! — Тодорине лице ще червоніше. — Дякуйте богові...

Антон дивиться на неї з сумом, а вона — з погордою. Він дякує за обід. Він один відвертається од образів. Тодора брязкає мисками.

Знову за сокири. Летять цурки.

А надвечір майстрів провідує Павло. Він порядкує, бо наймає їх і розплачується з ними. Тримається-посмикує за куценьку борідку, шкутильгаючи в незугарних чоботях. І одяг на ньому незугарний. Штани з латками, піджачина мовби з чужих плечей. Аж ніяк не скажеш, що хазяїн, власник млина. Приміряється до вже обтесаних балок, прикидає щось коло обтесаних платв, міряє їх кроками.

— Добрий матеріалець? — зачіпає його Антон.

— Добрий то добрий, — Павло шкрябається в потилиці.

— А що, може, не на те йде?

— Як то не на те?

— Мало б що можна з такого матеріалу... Хоча б школу. І місце дуже зручне.

— Ти мені замовчи! — Павло турнув цурки ногою. — Громада сама знає. Дав тобі кусок хліба, заробляй! Громада тебе не питалася і не питається!..

— Хто ж вона, та ваша громада? — Антон спокійненько.

А тут і отець Олексій в куценькій рясі, наче стара жінка в короткій спідниці.

— Громада... — Павлова борідка вгору. — Ви чуєте, батюшко, йому невтямки, що таке наша громада.

— Якщо ваша, то чому ж, втямки, — сказав Антон.

— Ми! — ткнув у груди Павло. — Вся Лозівка — наша громада! А твоя? Де твоя?

— Старосто, знайшли з ким балакати. Про таких давно в святому письмі сказано: і прожену, і скараю їх мечем огненным, ненависники і вороги-бо мої суть!

— Так варнякає ж!

— Я його за свій стіл впустив,— підвищив піп голос, щоб усі чули.— Впустив яко християнина. Ісус Христос вчив прощати ненавидців своїх. А він ложку на стіл і не перехреститься. Чи можу впускати його в свою святу хату? Де образи, йому не місце!

— І тут йому не місце! Пригріваємо змію...

Бартко глибоко загнав сокиру. Самійло випростався. Теслярі перестали тесати.

— То, може, нам усім тут не місце? — спитався котрийсь.

І теслярі загомоніли.

— Ви мені тихіше, заступнички! — Павло до них.

— Чоловік працює...

— Піт проливає... То чого б?

— Справді, чого б чіплятися?

— За роботу! — крикнув Павло і повів отця Олексія до готових балок, тихо про щось перемовляючись.

Антон підняв сокиру. І сокири задзвеніли.

Присунула з рядом Павлова Варка. Нагорнула трісок. Павло завдав їй на плечі.

— Пришли дітей. Нехай ще діти за трісками прийдуть. Натесано! Все одно розберуть.

Отець Олексій обмацував стругані дуби.

ХІХ

Зінька з Петром прокидали сніг. Нанесло, навіяло його за ніч. Сніг заліг коло хати, що й дверей не відчиниш. Кучугуриться сипкий, змішаний з землею. Довелося двері зняти з завісів. Прокидали його лопатами-шухлями. Вітер тут же підхоплював сніг і ніс у поле. Подвір'я — з одного боку вітер прикотить, а з другого видує. На подвір'ї сніг не втримується, руда земля неначе б вінниками підметена. А коло хати, коло ганочка-причепи, через який виводять худобу й самі ходять, намело. Нагорнуло коло стосів крейди, під колодами, де було за що зачепитися.

— Зимою тільки війнуло, а загуде, завіє, хату з комином закидає.— Зінька уткнула важку лопату-шухлю в кучугуру і давай снігом розтирати руки. Петро в рукавицях кожушаних з одним пальцем.

— Що ж ти йому зробиш? Від снігу не загородишся.

— Скинув би рукавиці. Намокнуть, пропадуть.

— Ет!

— А ти розітри руки. Відразу зігрієшся.— Зінька набрала в пригорщі снігу, рухлива, збадьоріла — з-під вії грайливі Іскринки-сніжинки гарячі, кінчик носа буряковий, щоки — червоні яблука. Сипонула тим снігом незмі'ятим Петрові в обличчя.— Вмийся, ти ж ще не вмивався!

— Ху! — нащетинився Петро і, не знімаючи рукавиць, витерся.— Маленька, чи що?

— Виросте, Петрику, сад, тоді нас не задуватиме,— сміялася Зінька.

— Який сад? Ти при своєму розумі? Як же він виросте?

— Мені не віриться, що ми поїдемо.

— А що маємо робити? — Петро з такою силою жбурнув повну лопату-шухлю снігу, що він розсипався у повітрі й сиво-попелястою хмариною закрутився над подвір'ям.

Зінька додивилася, як та сиво-попеляста хмарина розпорошилася, і стала прокидати замет.

Відгорнувши сніг од ганочка-причепа, Петро покопався за хату. Заліпило й вікно те, що на захід. Наклало на загату, і в хаті потемки. Під снігом шибки не замерзлі.

— Зінько! А винеси-но віничка, бо ще вікно розіб'ю! — крикнув, але чи почула.— Вітрисько ж! Зверху не крутить, мете низом.

Петро промітав мале вікно, до половини закладене соломою, а на шибках малювалися не бачені ні ним, ні Зінькою пальмові вузьколисті віти.

— Здорові були, сусіди! — з дороги.

— Доброго дня,— стримано відказав Петро.

На дорозі нечувано-негадано — Михайло з Раєю.

— Не занесло вас?

— Відкопуємося,— відгукнувся Петро.

— В нас теж нанесло, хоч у комин лізь,— сказала Рая.

«Підняло їх раненько, Галабурд»,— подумала Зінька.

— Чув, зовсім хочете махнути від нас! — Михайло ступив до огорожі-дроту на кілках, яким обнесено від дороги гнатюківську садибу. Став на кучугурі по коліна в снігу.

— Може й махнемо,— Петро неголосно.

— А чи варто?

Зінька закопалася в заметі.

— Може б, не варто? — повторив Михайло.

«Він щось знає»,— Зінька руки в рукави.

Михайло глузував:

— Не хочете нам сусідами бути?

— Ми не хочемо? — Петро провів маленьке вікно й кинув Зіньці віник.

— Запросіть, зайдемо,— озвався Михайло.

— Просимо, хоч і зараз,— сказала Зінька.

Михайло кивнув Раї: давай провідаємо.

— Нам же в село. Тобі в кооперацію,— пручнулася вона.

— Встигнемо,— він їй через замети.

Рая по його слідах.

Зійшлися під рогом хати. Зиркали одні на одних. Без неприязні, з якоюсь незрозумілістю.

— Ходім.— Зінька стала вбік, даючи дорогу Раї.

Коло причепи знову низом нанесло рудого снігу. Зняті з завісів двері, низькі, збиті з тонких соснових дощок,— стояли під стіною.

— Куди ж тут у вас? — спиталася Рая.

— Прямо...

Рая застукала чобітками, бо ж у снігу, й закудкудакали кури, засокотали. В кутку — драбинка, набита дранка на жердині й кругла дірка в курник.

«Разом з курами»,— відзначила Рая.

— Тю-тю, та не кудкудакайте, дурні,— заспокоювала їх Зінька.

— Тепер туди? — Рая вказала на двері праворуч, чекаючи, поки Михайло обмете чоботи.

— Туди, туди... — Зінька не могла зважитися, називати Раю на «ти» чи на «ви».

З відчинених дверей, з цілковитої темряви потягнуло кінським потом, міцним перегноєм. Було чути, хрускають коні й ремигають корови.

— Там ще двері,— сказала Зінька.

— Клямки не знайду,— поскаржилася Рая і сама собі: «Разом з худобою».

Двері відчинила Василина.

— Швиденько, не впускай зимна,— і знітилася. — Гадала, що Зінька з соломою, а то ви? — стала коло печі, відразу за порогом, ліворуч, і не без чудування-здивування стрічала Раю і Михайла.

Рая кинула оком на кухню-ванькир: піч, віконце, яке Петро промітав, стіл-шафочка — нижня половина мис-

ника, верхньої ніде поставити, бо заслонила б вікно. Убогість.

Зате на хаті — по-іншому. Чистіше й видніше. Два вікна. Ліжко з високими бильцями, скриня, накрита чорним рядном у широкі зелені й чорні смуги, а між ними тоненькі червоні й білі. Канапка. І вона застелена рядном.

— Отак і живете, Петре? — Михайло височів ледве не під саму стелю.

— Отак...

Те, що Михайло з Петром на «ви», нітрохи не вразило Зіньку. Посварилися, побилися за межу і ворогували. То й треба на «ви».

— Сідайте, Раю,— припрошувала Зінька.

Рая сіла на канапі. Під стіною рогожка. Під обома вікнами рогожі. До вузьких підвіконець підвішено пляшечки. Вікна хоч і подвійні, але з них тече по мотузочках у підвішені пляшечки.

— Роздягнулися б,— сказав Петро.

— Що ти, в нас холодно! — Зінька взялась за бильце.

Михайло сів коло столу. Петро навпроти — з другого кінця.

— Що ж, в Америку? — Михайло закинув ногу на ногу.

— А що робити, коли тут не дають! — і Петро потер носа. Голова підборіддям на груди. Не піднімав її, щоб не стрітися з Раїними очима. Відчував, що вона дивиться на нього пронизливо, гостро.

— І не дадуть! Поляки не дадуть! — Михайло впевнено.

— Самі кажете і самі розраюєте,— прорвало Петра.— Думаєте, мені тут неміло? Та я б коліньми свій горбок обповзав.

— І так обповзали, Петре,— зітхнула Зінька.

— Своє, рідне,— додала Рая.

— Але ж не дадуть! Мучать! — метнув Петро.— Чорт з ними. Навесні Кучковський знайде купця, гроші верне. Купець все, що розстаралися, відкупить, а восени поїдемо.

— Навіть так? — Михайло зосереджено.

— А що ж? — Петро ще нижче нагнув голову.— Можете купити, Михайле, ту кемпу. Тільки виручите...

Зінька цупко вхопилася за бильце: «Певно, Михайло того і зайшов».

— Свого вистачить. Свого досить,— відказав.— А з Америкою заждить,— і кліпнув повіками, ніби щось приховав за ними.

— А що з того чекання? Силою зженуть! — відтяв Петро.

— Ви не гарячіться. Все, що можу сказати,— і він знову кліпнув повіками.— Хотілося б, щоб ми сусідували. І так в ті Америки пороз'їжджалось. Весь люд туди! А хто тут буде? Хотілося б сусідувати.

— І щоб у доброті,— додала Рая.

— По-сусідськи,— сказав Михайло й піднявся.— Не порить гарячки, Петре.

Вони ще трохи посиділи й забралися, а Зінька з Петром не могли збагнути, чого їх провідувано?

Василина біля печі у валянках, які тримаються на добромому слові, але не розлазяться, бо в калосах. Зав'язалася великою вовняною хусткою, сховала руки в короткі рукави оббитої дощами і снігами, зашкарублюї на черені кожушини. Зимно їй. В обличчі ні кровиньки. Чує її серце: недобре, що Галабурди приходили, ой недобре. Серце боляче б'ється під вилізлою, неначе баран, кожушиною.

— Принесла б, Зіночко, соломи,— і виставила свої валянки.

— Я зараз, мамо.

Петро вернувся з двору, проводжав Михайла і Раю.

Василина розпалила в печі. Палахкотіла солома. Скручувала віхті, кидала їх і наставляла руки, грілася.

Зінька сполоскала картоплі. Петро підпер голову край столу.

— Може, не треба гризтися... може, Михайло щось знає? — Зінька з ванькира.

— Що він там знає? Став будь-що на стіл, і я поїду!

— Таки поїдеш?

— Не чекати ж з хмари погоди!

— Діти, рідні мої, та не бийтеся рибою об лід.— Василина крутила віхтя.— Вернемося в село. Переговорить з Павлом, і вернемося. Бо все з порохом, бо все ні на що.

Гасла піч.

— Мовчали б ви, мамо!

— Я нічого.. Та хіба я?.. — і стала дмухати на вогонь.

Петро не дочекався сніданку. Вдягнувся у гуню. Зінька спиталася: поїде молодими чи старими.

— Які виведеш!

Запрягли молодих.

Коні вистоялися і, батога не показуй, брали вскач через замети. Вивіз повен снігу, і Петро погнав полями.

З села у місто дорога пробита. Ідеш і їхати хочеться, але Петро не помічав дороги. Коні бігли самі. Під Мухівкою він круто завернувся і — назад, у село.

Через Павлову браму не перескочиш і дишлом не проб'єш. Тесова, глуха. Над нею новенький дашок, покритий білою черепицею.

Петро метнувся до хвіртки, щоб її відчепити. Зсередини велика колодка. Звисає ніби на дверях Цалевих магазинів. Прив'язав віжки до паркана. На Павловому подвір'ї ні заметів, ні кучугур. Затишно. Сніжок тільки на покрівлях.

Петро в гуні ввалився в хату. На кухні його стріла Віра. Вся в матір, у Сяньку покійницю. Ставила на плиту вухаті баняки. Ось-ось не донесе й переломиться.

— Батько дома?

— Ага, дядьку...

Павло підбивав у маленькій книжечці з обірваними палітурочками мірчук, а Варвара зшивала килимчасте рядно. Найменший синок їхній, Сергійко, бавився на підлозі з котом.

— Добре, що дома застав,— сказав Петро.

Павло згорнув книжечку, неначе б брат від порога міг побачити, що там у ній.

— Я збираюся до млина.

Ні він, ні Варвара не просили Петра роздягатися, не просили сідати.

— З бідою я, Павле...

Павло пригладив волосся з рівним проділом. Здогадувався, по очах здогадувався, що Петро почне про купчу, але не питався про його біду. Пригладивши волосся, заховав книжечку і надув губи.

— І гірко, і тяжко, Павле... Хто б сподівався? З купчою, вважай, пропало.

— Я ж її вам не вироблю, Петре,— сказав Павло.

— А кому тепер легко? — Варвара підсунула на коліна килимчасте рядно.

— Десь-то на всьому світі нема нікому гірше, як мені.— Петро розстебнувся. Душно.— В Америку надумав!

— Ідьте,— сказав Павло.— Гроші Кучковський віддає?

— Де він тепер візьме? Навесні. Але нині Михайло вступив, Шумейко. Не радить він з Америкою.

Павло дивився на Петра, але думав своє, підбивав мірчук і зовсім не слухав.

— Так... так.. — промовляв собі.

— Наші мама не радять. А з хутора зженуть. Та що ж? Куди ж? В Америку? Коби мама молодші...

Варвара перестала снувати голкою: «Чого доброго, він ще свекруху накіне? Досить з мене пасинків і пасербиці!» Вона лупнула на Павла, а він мовби нічого не чує. Могла б, вколола б голкою.

— Так... так... — він підбивав мірчук. Не дорахувався, пригадував, де ж загубив півпуда.

— А хто нас у тій Америці чекає? От Михайло і радить,— Петро до ладу і не до ладу вставляв оте «Михайло радить», буцім воно мало вплинути на брата.— Я поганяв до міста. Вернувся...

— Так... так,— проказував Павло. Півпуда знайшлося. З Березюка мірчук не взяв. Привезуть ще молоти, тоді, а в книжечці записав, аби не забути.

— От я і вернувся, брате,— Петрові нелегко випаляти все одним духом.— Може б, мені назад, в село? Може б, вернули батьківщину? Половину заплачено, але я...

— Як то вернути? — з Павлової голови вилетів мірчук. Його очі зайнялися.

Варвара стьобнула голкою і мало не вкололася.

— Як то вернути? — перепитав Павло.

— Щоб я назад... Словом, я вам гроші, а ви мені садок і город. Розпродану землю не верну, хоча б садок і город. Брат братові не pomoже, то хто pomoже?

Варвара цитьнула на Сергійка, що тягав за хвоста kota.

— Чужий не верне, а в брата можна? — Павло зручніше сів на кріслі.

— Кому ж, якщо брат братові...— Петрові було зовсім душно, і він розстібнув піджака.

— Себе, Петре, рятуєте, а мене? А мене? — Павло витягнув шию, мовби підставлявся різатися.— Діти ростуть.

— Рік-два, і старший — парубок! — скрикнула Варвара.

— Куди їх діну? Де їх посаджу? Треба грошей? Віддам, все сплачу.

— Що ж, поїду в Америку!

— Вам видніше. Не буду ряяти і не буду розраювати,— сказав Павло.

Петро мотнув полами сірої гуні.

Він пішов, не зачиняючи за собою дверей. І хвіртки не зачинив. Не розв'язав, зірвав віжки з паркана.

— Їю, таку-розтаку!..

Сани кидало в затоки, а він цьвохав батогом. З-під копит — зледенілий сніг. Куріло-туманилося. Петро чудом тримався. Не перекинувся, не вивернувся.

В гміну! До агента, який відає переселенцями!.. Він швидко переписав гнатюківську сім'ю, став розпитувати, чому Петро переселяється, скільки в нього поля і ще всяку нісенітницю.

— Ви мені шифкарту! — рубонув Петро.

— Пане, все те не так швидко. Ніхто не горить! А Америка, ви уявляєте, що таке Америка? Я сам туди збираюся... — йому ще не траплялося, щоб отак людина з'явилася і в ту ж мить її відправляй. Розпитували усе до дрібниць, сиділи днями. Через тиждень знову розпитували те ж саме. А той? Прокрався чи бандит? — Я вам дам спочатку папери...

— Давайте, пане!

— Солтис, а потім війт їх підпише...

— А мені однаково: сам бог чи чорт!

З тими паперами, які шелестіли на грудях, Петро кинувся до саней.

Агент, боязкий єврей, вибіг на поріг, спостерігав за майбутнім переселенцем, якого з жінкою і старою матір'ю він виряджатиме за море, і не міг второпати, що ж діється з його клієнтом.

В роті Петра гіркувато, нудно. Голоден.

— В шинок,— сам собі.

Але в нього не було грошей.

«Цаль дасть в набір,— подумав.— Перекушу».

Цаль у шинку не сидів. У конторі. Але трапився Моргуліс. Він вступився за Петра.

— Дайте, що хоче. Маєте справу з господарем,— сказав шинкареві. Петрові принесли шкалик горілки, кухоль пива і ковбаси.

Шинкар поставив маленьку чарочку.

Петро випив, але ковбаса застрявала в горлі. Випив пиво. Повен кухоль, гранчастий, півлітровий. Випив не передихаючи. Стер з губів долонею білу піну. Насадив на виделку кружечок ковбаси. Не в чарочку, а, закала-

тавши, перекинув шкалик у кухню, в якому осідала клаптями біла піна, перелив горілку. Не відчував гіркоти, і в грудях не запекло, коли знову припав до кухля. Потепліло в ногах. І йому стало шкода самого себе, Зінки.

«Ну її, ту ковбасу! Встану і поїду!»

— Налити ще? — спитався з-за прилавка шинкар.—
З морозу не бере?

— Розбавляєте водою, то й не бере! — відтяв Петро.

— Фе, розбавляємо? А ти більше пий! Розбере...

— Став у набір! — Він відсунув кухля.

— Пива?

— Горілки і пива!

Шинкар сам відпускав і сам обслуговував. Ще рано, і в шинку нікого.

Петро спочатку вихилив пиво, надлив з шкалика горілки і теж вихилив. Йому стало так тепло, що скинув гуню, поклавши її коло себе на кріслі.

Став крутити кухлем, обертати його навколо гранями.

— Гей, ти! Чуєш? — шинкареві.— Забери чарочку, бо вона мені не подобається.

— Пий, закусуй, а я потім заберу.

— Забери, бо розіб'ю! — стукнув Петро порожнім кухлем.

Шинкар підскаочив і вхопив чарочку.

— Їж, ти їж! Ковбаса нечіпана. З гірчичкою.

Петро дмухнув носом, і шинкар відступився.

— Розбавлена?.. Казав, більше пий!

— Іди сюди, Шмілко, чи як тебе?

— Що пану треба?

Петро схопив його за руку і посадив.

— Будеш пити зі мною?

— Я на роботі...

— Будеш! Давай чарочку. Я вгощаю! Я!

Шинкар пішов за чарочкою і не вертався.

— Де ти, псявіро?

До шинку ввалився гурт селян.

— Гей, ви! — крикнув Петро.— До мене!

Селяни сіли собі за столик.

— Чуєте! Жид не хоче зі мною пити. І я з ним не хочу! Вип'ю з вами! — Він схопив недопитий шкалик, схопив тарілочку з ковбасою. Наблизився, вихитуючись.— То вам нема в що налити. Гершку, неси!

Селяни й не думали замовляти собі горілки.

— Горілки! Ще горілки! Сюди! На стіл! І вина! Я вго-

щаю! — він сам брав з прилавка склянки, не чіпаючи чарочок.

— Великий набір! То буде великий набір! — зупиняв його шинкар.

— Що мені, великий чи малий? Я гуляю! — Він вихопив з рук шинкаря горілку, налив селянам, цокнувся з ними і, коли вони випили: — Гуляю! Може, останній раз! Чуєте, Гнатюк, Петро Гнатюк гуляє!

Селяни зиркали на нього, впізнавали.

— Нема горілки! Ей ти, давай!

Хтось ще переступив шинок, і Петро потягнув його до гурту.

Силою перехилив йому в рот свою недопиту чарку.

— Гуляю і їду до Америки! До Америки! Чуєте!

— Сядьте, заспокойтеся,— хтось із селян.

— Не вірите? — і Петро дістав папери.— Їду, а тому п'ю! П'ю на дорогу. Горілки!

Вже розповзлися чутки, що в Цалевому трактирі Гнатюк вгощає наліво й направо. Йшли ті, хто хотів випити, або просто цікавий.

Петро покидав з себе усе, лишившись в одній сорочці. Він ходив з пляшкою по шинку. Наливав усім:

— За моє здоров'я! — А сам пив з пляшки.— Їду! Прощай, мати Україно!

— Ні, ні, я пити не буду,— впирався якийсь молодий хлопець.

— Не будеш? — Петро рвонув себе за груди і розпахавав сорочку.— Будеш! Усі будемо! Прощай, земле!

Він зовсім не пам'ятав, що бив пляшки, перекидав столи і несамовито кричав:

— Прощай, земле!

Хто його вдягнув і посадив у сани?

XX

На церковному майдані встановили трачку — пиляли дошки. Вручну. Окрім пилорізів і теслярів, чимало й різноробочих, підсобників: Пилип Король і Прокіп Димак підкочують колоди, носять і складають готові платви і балки.

Брама на церковний майдан завжди відчинена.

В'їхав з голими саньми і підсанками дядько Іван. В'їхав Павлів наймит Ілько.

— Під'їжджай сюди, до купи! — Павло дядькові Іванові.— А ти, Ільку, зажди.

Отець Олексій крутився поблизу майстрів. Перемовлявся з Михайлом.

— Почали? — Павло до попа.

— Пилипе, Прокопе! — гукнув Михайло.

Вони причовгали.

— Беріться!

— За платву?

— Та за платву! З того кінця, а ми з того.— Михайло підбіг до тоншого.

Йому на допомогу Павло. Піп теж підставив руки.

— Підняли і на сани! Дядьку Іване, Ільку, чого ворон ловите? Ану, сюди!

Але платву довелось спершу висадити товстим кінцем на сани, а тоді тоншим занести на підсанки.

— По землі волочиться! — писнув отець Олексій.— Треба відсунути підсанки, бо розламається.— Він сам підносив платву, але не міг зрушити її з місця.

— Старається, старається патлатий,— майстри нишком.

Підсанки відсунуто назад.

— Тепер прив'язати!

— Отець Олексій, покладемо ще одну,— втрутився Павло.— Дорога добра, коні дотягнуть.

— Та за яку ви беретеся?! — гримнув Михайло на Пилипа і на Прокопа.— Вона і крива, і тонка. Витягуйте он ту, спіднизу!

Виволікли й ту платву на сани, а з балками тяжче. Хоча вони коротші й класти їх на короткі сани, але важкі.

— Дошки! На дошках покотимо! — радив Прокіп.

Гуртом, а сил замало.

— Майстри! — кликнув Михайло.

Антон загнав сокиру в дерево. Підійшов перевальцем, Прокіп з Пилипом кречуть коло балки.

— Куди ж ви платви і балки готовенькі, отче Олексію?

Піп — руки на колоді, але перестав натужуватись.

— Хто ти тут такий, щоб розпитувати? — Павло тупнув ногою.

— Яке твое свиняче діло? — підскочив до Антона Михайло.

Прокопові й Пилипові не втримати балки. Дядько Іван

за люльку, гмикнув Ількові, аби відступився, і балка скотилася по дошках на землю.

— Контроль мені!

А вже сходилися теслярі й пилорізи. Бартко безпалою рукою потер лоба.

— Та ніякий я не контроль. І бути ним не збираюся,— сказав Антон.— Цікаво, куди воно, готовеньке,— кивнув на навантажені сани,— громадське?

Отець Олексій очима на Павла, на Михайла.

— Чого він причепився? Чого йому треба?

Майстри брали в дядька Івана тютюн, закурювали. Збилися в окремих гурт. Що воно буде?

— Палати собі з громадського лісу? — вів Антон.

Не так ті слова, кивання бровою бісили отця Олексія.

Михайло стиснув кулаки. Павлова цапина борідка — колюча.

— Громаду ви питалися? — Бартко різко.— Кулаки, Михайле, не показуй. Не такі...

— Моїх забаглося покуштувати! — обірвав Бартка.

— Для них громада — табун! — Дядько Іван вийняв з рота люльку.— Кулак — їхня громада!

Прокіп сів. Хвилина вільна, чом не передихнути?

Ілько ховався за спину Пилипа, а Пилип ховався за нього.

— В морду громаду, ще й носакком ззаду,— сказав Прокіп.

— Бунтуеш? Дихати не даеш? — Михайло був готовий схопити Антона за петельки.

— Не погрожуй, Михайле. Та й справа у нас не до тебе, до твого тестя,— сказав Антон.

— Як то? — підкинуло Павлом.— Не до нього справа! До мене, до всіх нас у тебе справа! Знаємо, чого тобі б хотілося! Не вчорашні!..

— Павле, а що тобі? — Бартко здвигнув плечима.

Отець Олексій забігав очима то на зятя, то на майстрів, то на свого пастуха, то знову на зятя.

— В пеклі, в віхолі, в геєні огненній тобі! — слав Антонові прокляття.

— Негарно, негарно, отче Олексію,— мовив Антон.

— Та що там казати? — виступив наперед Самійло, який стовбичив збоку.— Звалити платви, скликати сходку. Громада дозволить, нехай батюшка будуються...

Дядько Іван став вибивати люльку.

Прокіп спробував устати.

А Пилип пригинався за Ільком.

— Ти клав платви на сани, щоб їх скидати? — підняв кулаки Михайло.

— Громаду не чіпай! — рывкнув Павло. — Треба буде зібрати, без підказок зберемо! — Він шарпонував себе за поли піджака, який на ньому мовби з чужих плечей. — На церкву коштів треба, грошей треба. Ліс все одно кому продати. То чому б не своєму, не нашому батьюшці. Даром не бере. Ви ж платите, батьюшко? — Павло крутнув палець перед його носом.

— Плачу... по закону... законно...

Прокіп знову сів.

Майстри, що було підступили до навантажених саней, відсторонилися вбік.

— А крикунам пельки заткнем!

— Якщо він платить, то... — в гурті майстрів.

— Закон законом...

— Випустили з буцегарні, води в рот — і мовчи! — гаркнув Михайло. — Антонові все одно. Безбожник! А ви ж, дядьку Бартко, в бога віруєте?

— Відрікаюся, я відрікаюся його сповідати, — отець Олексій поважно і чинно перехрестився.

— Ви скажете, що ми церкву палили? — кинув Антон.

— Хто палив, нехай поліція того шукає! — озвірів Михайло. — Пилипе, Прокопе, за роботу!

Антон зрозумів, що йому з Бартком і Самійлом не пересилити отця Олексія і його заступників. І про підпал церкви він зовсім недоречно.

— Громаду? Ми скличемо сходку. Виженемо вас геть з села! — погрожував Павло.

— Як бог Адама і Єву з раю, — підкинув своєї отець Олексій. — Безбожники... антихристи... Анафему правив і ще справлю!

Майстри чекали кінця сварки, яка почалася на Антонову користь, але так скоро обернулася навпаки.

— Слухаєте! Ви його слухаєте? — насідав на них Михайло. — Бандита слухаєте?

Антон, стиснувши губи, холодно глянув на людей. В тому його погляді ні докору, що не стали за ним, не заступилися горою, ні прохання співчуття чи жалоби, ні зневаги, — полиск нікому не зрозумілої віри і трошки туги за чимось.

— Я бандит, бо ненавиджу овечок з вовчими іклами і пазуряками, бо ненавиджу чесноту п'явок...

— Бандит і е! — загорлав Павло.

— Та ти гірше конокрада! Люди, відхрещуйтесь від комунії! — лютував отець Олексій.

Теслі й пилорізи стали розходитися, оддалік спостерігаючи за Антоном.

— Мене змішуй з землею, а партію не чіпай!

— Кому ти доказуєш, Антоне? Плюнь, ондечки,— віріс між ним і Михайлом дядько Іван.— Вони ще дочекаються Гонти. А Гонта їх всіх спитає. Той не попустить...

— Чия сила, того й влада,— позіхнув Прокіп.— За дрючки, чи що? Чого ти ховаєшся, Пилипе?

А Пилип все пригинався за Ільковою спиною.

Самійло ліворуч Антона. Бартко праворуч.

— Гей, ви! Чого розбрелися? — крикнув Михайло до майстрів.— Допоможіть!

— А ви до роботи! — погрозив Антонові й Барткові Павло.— За громаду заступатися... Громада сама за себе постоїть!

Антонові не терпілося сказати щось вбивче, підкосити пиху і самовпевненість. Дядько Іван його стримував:

— Плюнь, тричі плюнь!..

Майстри допомагали вкочувати на сани балки. Вкотили. Рушили сани. З-за відчиненої брами, з-за дощатого тину погейкування і матюки: спускалися з косогору, який діти виповзали своїм катанням, і матюками спиняли коней, щоб не вивернутися.

Павло і отець Олексій вернулися на майдан наглянути, чи майстри добре працюють.

— А що, батюшко, припер я його тим, що ви за матеріал гроші, що ніби купуєте?

— Виручили... Але треба буде, старосто, по акту провести. Сатана не дримає, коли бог спить.

Говорили тихо. Антонові не чути.

Врубувалась сокира, виростали гнів і ненависть. Летіли цурки, сучкувався біль і щем. Стискалися руки і клетотіла жадоба лютої помсти. За неправду, за ганьбу за приниження, за образу. Антон розгинався, піднімав сокиру — Бартко цюкав-тесав балку зосереджено, вдумливо, а Самійло квапливо, несамовито; опускав сокиру і бачив позад себе Пилипа Короля. Ні за чією спиною йому схватися. До Антона плечима. А Прокіп насвистує, щоб легше колоди підносились. Теслярі й пилорізи витирають піт і горбляться.

Майстрам піп давав обідати, підсобникам ні. Не давав і Антонові. Бартко і Самійло самі відмовились. Ходили додому.

Чорнобаїха поставила мишину на стіл. Антон почав їсти, а вона тихенько, зовсім нечутно дочапала до печі й дивилася, як він брав ложкою борщ, як відламував хліб. Їв задумливо, над силу, щоб не смутити матері. А вона це бачила. Стурбувалася, що борщ не вдався. Та нехай вже поїсть. Хоч трошки. Вже потім вона поставить запеченої гречаної каші, помащеної шкварками. Вийняла тепле горня. Згребла шкурку, але не викинула її. Антон з дитинства полюбляє гречану шкурку. Так же тихенько, зовсім нечутно дочапала вона до столу й поставила перед сином кашу, а недоїлий борщ прийняла. Антон ще й не покуштував каші з шкурочкою, була весела і задоволена. Коли ж шкурочка захрумтіла на синових зубах, її обличчя від щастя аж зарум'яніло. Але Антон кволо став їсти кашу. Тяжко на душі в нього. А кашею душі не наситиш, навіть коли каша із шкурочкою. Настя не питалася, що ж трапилось. Антон за шапку.

— Вже? — вона полохливо і журно.

— Треба, мамо...

— Ідеш на поле? До Мар'яни?

— Попрощаюся з Грицем.

Мати вийшла за ним на поріг і стояла, доки його було видно за сусідськими хатами.

Того дня дядько Іван і Павлів наймит ще возили матеріал на попівські палати в місто, але Антон ніби не помічав. З хеканням врубувалися сокири. І в тому цюканні не виділялося дзенькання Антонової. Воно зливалось в один гук.

Зимовий день короткий: Антон потемки сліпав за цвинтар, до Мар'яни. Хоч поліція не дозволяла йому нікуди одлучатися з села, Броневський через нього дізнався, що трапилось з Грицем Гнатюком. Адам Сигізмундович прислав Марію, Антон і розповів їй, що Гриця поранено. Куля вирвала шматок м'яса, але кістки не зачепила. Рана гоїться. Марія передала Антонові прохання Броневського, щоб не накликав на себе ніякої небезпеки і щоб не занепадав духом. Антон Барткові і Грицеві не сказав про ті відвідини. Власне, казати було нічого. Броневський, мабуть, сам не знав, що робити, послав Марію, аби Антон часом не думав, що все пропало. А оце Марія

з'явилася і вчора. Першого разу вона ніби ходила на прощу до Почаєва, а вчора ніби верталася з прощі. Мороз, а вона легко одягнена. І знов без ніяких особливих новин, ото тільки щоб Гриць негайно вирушав до Кременця. Ще вчора це передано Грицеві, а сьогодні він піде. Антон човгав по снігу. До Мар'яниної хати й сліду нема.

Гриць вже був одягнений, ходив по хаті, а Мар'яна дуже напосідала, щоб він доїв галушки.

— Скажи хоч ти йому, Антоне,— благала його, коли він тільки переступив порога.— Мізерний, аж світиться, слабенький. А дорога йому, видать, неблизька. Та ще ніч. Виб'ється з сил.

— Я зовсім не голоден...

А Мар'яна за ним з мищиною.

— Я ж не гусак, щоб у мене запихати!

— Антоне, а може, ти, і він коло тебе? Вечеряйте вдвох.

— Ставте, тітко Мар'яно, галушки на стіл і давайте мені ложку,— сказав Антон і повів Гриця до стільця.

Мар'яна підсипала галушок.

Гриць мляво їв.

— Коло миски мерзне, за роботою окуліє,— жартував Антон.

— А Мар'яна длубалася коло припічка. В них своя різмова.

— Зося на мене чекає,— сказав Гриць і опустив очі за ложкою.

— Що ж ви позривалися? — спохопилася Мар'яна.— Я вам заважаю? В мене робота у сінях, а ви погомоніть.

— Я вже піду, тітко...

Вона зупинилася посеред хати. Хустка з'їхала набік.

— Дякую вам, тітко, що доглядали, поїли і годували мене.

— Було б за що дякувати...

Гриць без шапки. Припав до її руки.

— Нехай тебе бог береже,— сказала Мар'яна, обхопила Грицеву голову і сплакнула.

— Тітко, він ще повернеться, а ви йому мерлини,— сказав Антон.

— Загорнися, сховай душу,— Мар'яна загортала шаликом Грицеві груди.

Вона провела їх до рогу хати і, коли вони були вже біля цвинтаря, все шепотіла:

— Щоб тобі тяжка дорога стелилась рівненько...

Антон з Грицем пхалися по снігу. Антонові не хотілося оповідати Грицеві про сьогоднішній випадок на церковному майдані.

— Зося й з вами хотіла бачитися,— і Гриць прискорив ходу.

Антон нічого не відповідав. Мати, та й сам Гриць признався, що Зося приходила до нього, приносила ліки, а також і харчі, й, коли вона появлялася, Мар'яна завжди лишала їх наодинці. Антон сприймав це не без побоювання, але змовчав.

— Ви знаєте вона дітей читати і писати вчить по хатах,— сказав Гриць.

— Знаю.

— Йй би треба допомогти... Вона сама рветься...

— Поки батьківського ременя не скуштувала?

Грицеві стало якось незручно, і він подумав, що не треба було б, аби Зося його виряджала.

Вони виткнулись на дорогу.

— А втім, я її добре не знаю. Тобі видніше,— сказав Антон.

На горбочку, в снігу,— груша. Під нею чекала Зося. Вона не ступила навстріч. Майже нечутно відповіла Антонові:

— Добрий вечір,— і стала за Грицевою спиною.

— Як ваші школярі? — спитався її Антон.

— Вчаться... І є такі розумні! Шевченка декламують.

— Гриць прохав, щоб вам допомогти. Завжди буду радий... Ну, прощай, Грицю.

— Зося, так ти вертайся... Підете вдвох,— сказав Гриць тихо.

— Чого їй квапитися? Проведи його, Зося, а я зачекаю.

Білі поля. Горбасті й білі. Випогодяне з обіду небо рясніло тріскучими зорями над холодними заметами.

Зося по лівий бік Гриця. Перейшла на правий, щоб часом не торкнутися плечем його пораненої руки. Взяла Гриця під руку. Вони йшли полями. Спочатку дві, а потім одна цяточка в сніговому завою. Спинилися. Гриць подав Зосі пакетик.

— Це що?

— Тобі подарунок. Ти мені приносила шоколад, але ж я не дівчина.

— Грицю, ти про Володьку розказував... що він з ва-ми... А він знову у семінарії.

— Семінарії? Антон це знає?

XXI

На явочній квартирі на хутірці їх було троє: Броневський, Гонта і Гриць. Іван час від часу піднімав фіранку, слідкував за вулицею. Гриць не знав, що це його брат, а старший Гнатюк хоч і знав, але не відкривався.

Гриць зиркав на Гонту, переводив погляд на Броневського. Йому не подобалося, що вони надто обережні, що в них нема тієї рішучості й відвертості, яка була властива Грицюку. Перед початком будь-якої операції, навіть найменшої, Грицюк збирав увесь загін і говорив, чому й для чого вони мають те робити. Гонта ж коротко сказав, що сьогодні треба пробитися в штаб прикордонних укріплень. Він докладно з'ясував, яким чином вони зможуть туди проникнути, але що там робитимуть, то вже їх з Броневським справа. Хлопець у їхній волі. Він думав про Грицюка, де він, чи живий?

Той, кого вони чекали, — поручник штабу прикордонних укріплень Єндриховський. В час існування окружкому Броневський зв'язувався через Єндриховського з військовими партійними трійками. Іван розшукав поручника. Це було не дуже просто. Коли вони розлучилися з Адамом Сигізмундовичем під Кременцем, Іван подався до Корця. Вернувся не через тиждень, як обіцяв, а через два. Броневський довго вагався: підтримувати Івана, вироблений ним план операції чи не підтримувати. Його не лякало ризикування своїм життям. Партієць-діяч, він вважав, якщо боротися, то відверто, віч-на-віч, а шпигуноманія — фокуси для бульварних романчиків. Але все ж Іван переконав його. Переконав тим, що задумана ним акція корисніша в даній ситуації за тисячу мітингів і демонстрацій. Війна між Німеччиною і Польщею неминуча, і військові укріплення на східних кресах не стільки дорогі самій Польщі, як Німеччині. Вони й будувалися за участю німецьких спеціалістів. Поручик штабу цих укріплень оповідав, що оглядати їх (будівництво повністю закінчено) нібито з командуванням генерального штабу будуть навіть представники німецьких збройних сил... Сталося так, що Іван з Броневським немало напи-

ляли лісу для тих укріплень. В тих укріпленнях їхній піт і мозолі. А проти кого?

— Час ніби спинився,— мовив Гонта і знову потягнувся до вікна.

Він думав: «У свої б руки всю документацію укріплень і передати куди треба. Це буде доказом, на що здатні комуністи КПЗУ».

Гриць дивився на нього — густий хвилястий чуб спадав Іванові на високе чоло. Іван відчув братів погляд, зиркнув на Гриця, усміхнувшись, і схилив голову.

«Чому він так,— подумав хлопець.— Начеб хотів щось сказати, а чи мені привиділось?»

Нарешті дочекались поручника. Він був у цивільному, але виструнчився перед Броневським і Іваном Гонтою.

— Генерал генерального штабу має прибути сьогодні рівно о п'ятій,— доповів.

— А зараз? — Гонта потягнувся за кишеньковим годинником.

— Без чверті одинадцять,— стоячи наструнко й не дивлячись на годинник, відказав Єндриховський.— Генерал приїде один, а на завтра чекають Ридз-Смігли з усім почтом.

— Адаме Сигізмундовичу, в нашому розпорядженні шість годин. Встигнемо?

— Номер генеральської машини ви знаєте, поручнику? — Броневський не слухав Івана.

Поручник назвав номер.

— Він буде однією машиною чи кількома?

— Невідомо, товаришу секретар окружкому.

Поручник, доповівши, о котрій годині приблизно генерал має проїхати лісом під селом Вілійкою, за яким розміщено їх штаб, цокнув каблуками. Через три години закінчувалася його відпустка. Через три години він уже мусив бути у штабі й чергувати біля телефонних апаратів. Якби операція провалювалася вже у самому штабі, поручник з партійною трійкою повинен зробити все, щоб ні Броневський, ні Гонта, ні Гриць не потрапили в лабети контррозвідки й польової жандармерії. Поручник доповів усе, підняв два пальці до козирка і стукнув каблуками. Він поспішав. Йому ще треба буде у Вілійці переконати у військову форму.

Броневський квапив збиратися в дорогу.

— Як твоя рука? — недовірливо зиркнув Гонта на Гриця.

Гриць випростав її, зігнув у лікті.

— Забув, коли боліла, — захоробував хлопець.

Вони вибрались на тракт і сіли в автобус. Взяли квитки до Корця, останньої прикордонної станції, але виїшли, не доїжджаючи туди, і три кілометри йшли пішки, ліворуч від Корця, у ліс в напрямку Вілійки.

Було пів на четверту.

В лісовій сторожці чекав Ярослав Шрамченко — син Оксани Петрівни: чатував доставлену сюди зброю. Ні він, ні лісник і не здогадувались про операцію. Лісник раніше переховував у своїй хаті підпільників. У його хижі кілька разів спочивали перебіжчики з-за кордону. Останнього разу він переховав Івана. Так вони познайомились.

Гонта й Броневський не вступили в сторожку. Гриць виніс гранати. Кожен узяв по одній в кишеню. Гриць припасував собі за поясом пістолета, під полою.

Іван з Ярославом йтимуть дорогою.

Вирішили так: буде одна машина — зупинять, хай і гранатами, а буде дві чи три — операція не відбудеться: не дадуть ради.

Сніг давно не сипав, і дорога — гола бруківка.

Була четверта. Генерал вже повинен за годину бути у штабі прикордонних укріплень.

Гонта, обдумуючи до дрібниць операцію, на яку вони зважилися, зараз так не нервував, як Гриць. Йому ніхто не сказав, що їм треба у штабі. Його справа: перестріти разом з іншими машину, висадити з неї генерала. А тим часом Гриць більше, ніж будь-хто, готувався до цього дня, за місяць навчився водити машину. Коли висадять генерала, він сяде на місце шофера, а там, що кажуть Адам Сигізмундович і Гонта.

Ліс тихо гойдався. Шум котився високо над його верхів'ями. Легкове авто, чорне, французької марки — тупориле, на високих колесах вискочило з-за повороту.

Гриць розпізнав номер.

— Іде! — прошепотів.

Гонта зупинився й подумав: «Добре, що тільки одна машина».

Авто вихопилося зненацька, й вони ледве не сплутали, кому з якого боку іти. Грицеві з правого, щоб відразу взятися за кермо.

Авто було метрів за п'ятнадцять. Воно не зменшувало швидкості. Гонта з Грицем не сходили з бруківки. Вони

махали руками. Авто мчало прямо на них. Шоферу, очевидно, дано команду не спинятися. Тупе рило авто неблаганно напорювалося на катастрофу. Задні вікна затягнуті білими шторками. Рокіт мотора, здавалося, все наростає. Мотор гудів у самих вухах.

Вони не збочували. Броневський заліг у кюветі.

Різко загарчало гальма. Гонта підбіг до машини з одного боку, а Гриць з другого.

— П'яні? Чи що? — загорлав, відчинивши дверці, шофер.

Гонта рвонув двері з другого боку і наставив пістолета.

— Тихо! Стріляю!

— Грабіж!

Гриць блимнув цівкою пістолета перед носом шофера.

— Виходь! Швидко!

Шофер просунув з авто плече, а Гонта потяг за руку молодого капітана — ад'ютанта генерала, що сидів спереду.

Вони взяли їх без пострілу: підстаркуватий генерал не чинив опору.

Підбіг Броневський. Вони їх пов'язали й відвели в сторожку під варту Ярославові, а самі квапно перевдяглись і — в машину.

Мотор заревів, і авто підкинуло. Гриць сидів за рулем, Гонта поряд в погонах капітана, а Броневський сидів у генеральському на задньому сидінні.

Ясно били фари, коли майже на повному ході машина зупинилася перед брамою військового містечка. Брама в ту ж мить роз'їхалася. Машина прошмигнула, і Адам Сигізмундович з Гонтою вийшли. Черговий не перевіряв документи. Сам начальник штабу прикордонних укріплень вже давно очікував генерала. Це був полковник, старий, але кремезний. Він чітко віддав рапорт, втягнувши в себе живіт і виставивши груди. Група його штабних офіцерів стояла рівною низкою.

— Вільно, — сказав Броневський і втомлено подав полковникові руку, а потім став здоровкатися з офіцерами.

— А ми вас чекали, — крутнув полковник лівого вуса.

— Погана дорога, — сказав Гонта.

— Що ж, до нашої ресторації, — і полковник зробив гостинний жест.

— Нема часу, пане полковнику. Завтра урядова комісія,— сказав Броневський. — Нам треба підготуватися.

Полковник не наполягав. Поки укріплення споруджувалися, він тут начальникував, а зараз до нього приповзли чутки, що його нібито мають намір кудись перекинути. Звичайно ж, поставлять якусь міністерську або генштабівську мишу.

Широке подвір'я з низенькими солдатськими бараками обнесено частоколом.

Полковник буркнув:

— Пане генерал, а ваша машина?

— Нехай стоїть,— відповів Броневський і покосився на Гриця.

Вони ввійшли у барак і стали спускатися в підземелля. Жовто блимали електричні лампи. Провівши гостей у свій кабінет, полковник зупинився коло свого столика. Броневський з Гонтою вмостилися у зручних обтягнутих шкірою кріслах. Штабні офіцери, їх було уже менше, стояли.

Ні Адам Сигізмундович, ні Гонта не знали, з чого почати розмову. Виручив сам полковник.

— Вам, пане генерал і пане капітане, мабуть, було б цікаво поглянути хоча б близькі бліндажі? — Пишні вуса надавали йому мужності й героїчності.

— Можна б і поглянути,— відповів Броневський і крякнув.

Полковник бачив, що він дуже втомлений дорогою, і тому сказав:

— Тут недалеко. В нас підземні ходи...

У дверях Броневський спинився і байдуже мовив полковникові, аби він захопив план укріплень. Полковник передав це своєму заступникові, але коли йому було вручено грубеньку папку, взяв її під пахву і не простягнув Броневському.

Гонта тямив у військових спорудженнях. Прориті темні тунелі, широкі забетоновані бункери — ніщо не пропускало його око і манила грубенька папка, яку тримав полковник під пахвою.

Броневський заглядав у кожний закуток. Бійниці ще були порожні, чекали на дула гармат. Кулеметні гнізда теж пустували. Скрізь чистота.

— Прошу вас, пане полковнику, покажіть мені план,— попрохав Броневський.

Полковник чемно вручив йому папку. Броневський осідлав себе окулярами. Тоді підкликав Івана і наказав, щоб той розгорнув план і знайшов у ньому бункер-укріплення, в якому зараз перебувають. Іван взяв папку до своїх рук.

— П'ята сторінка, пане капітане,— улесливо підказав полковник штабу укріплень.

— Так, так,— похитав Броневський головою і попросив Гонту, щоб зробив у своєму блокноті відмітку.

В другому бункері-укріпленні Броневський не просив, щоб розгортали план, а у вузькому зачастоколеному проході сам довго копався в плані й щось занотовував собі в блокнотик. Рушили далі, він ледве волік ноги. Офіцери і його, і свого полковника пропускали наперед.

— Я дуже втомився. Дорога,— зітхнув Броневський.

«Просив же до ресторації»,— подумав полковник, але не запропонував це вдруге.

— Дорога, і не звик я до ресторацій,— тягнув Броневський, переходячи на фамільярний тон.

— Повечеряємо у мене дома,— зважився сказати полковник:

— В тиші й самі,— сказав майже інтимно Броневський.

— Ви й переспати у мене зможете, а зранку надивимося,— пропонував полковник, не дуже придивляючись, як на Броневському бахматиться мундир і що в генерала ніякої військової виправки, зате його ад'ютант — як з голочки. Він зрадів, що так обернулося. Дома вже про все з генералом зможе поговорити — і про ті чутки, що доповзли до нього.

На цьому оглядини укріплень скінчилися, і Броневський, подякувавши штабним офіцерам, які його супроводжували, запросив полковника в його ж кабінет на конфіденціальну розмову.

— Хоч це й порушення інструкції, але план укріплень ми візьмемо з собою. В мене є деякі зауваження,— сказав полковникові.

— Прошу, пане генерал!

Гонта заховав папку в портфель. Їхня машина стояла під самим баракком. Сідаючи, Броневський шепнув полковникові, що вони під'їдуть до його котеджу, а тоді машина вернеться.

У брамі вартові віддали честь.

— Ліворуч, беріть ліворуч. До котеджика, в якому світиться середнє вікно,— попросив полковник шофера.

Машина м'яко котила.

— Спиніться. Приїхали.

Гонта виплигнув з машини. За ним вийшов полковник. А Броневський барився.

— Чверть години, пане полковнику, я подихаю повітрям. Дуже гарне у вас повітря. А пан полковник тим часом...

— Розумію, пане генерале... Моя дружина й не сподівалася на такого гостя. Та ви вже даруйте...

Щойно полковник зайшов у парадне, як Гонта сів на переднє сидіння й машина повільно покотила, вирулюючи з військового містечка.

Гриць натиснув на газ. Вони проскочили Вілійку — почався ліс. Гонта торкнувся Грицевого плеча, начеб погладив його, й сказав зупинитися, не заглушуючи мотор. Він вийшов і поманив до себе Гриця. Броневський теж повільно вибирався з заднього сидіння.

— Попрощаємося,— сказав Гонта. Він обняв Броневського. Тоді обняв Гриця і, обіймаючи, тиснувши його до себе, проказав: — Я — Іван, та не Гонта. Я — твій брат, Грицю...

Хлопець затремтів: білий світ почорнів йому в очах — не міг промовити й слова.

«Я все знаю і про тебе, і про всіх інших... Обійми, Грицю, маму...» — стояло йому у вухах братове.

Броневський теж на таке не сподівався і мовчав.

Іван ще раз обняв Гриця, Гриць припав до братових грудей. Іван відштовхнув його від себе.

— Полонених випустити, машину спалити, сторожку спалити — всі кінці в воду,— наказував він. Стояв запальний і грізний, як вогонь. Повів чорною бровою, усміхнувшись, кинув: — Підпільницьке життя небезпечне, але прекрасне... Бувайте, Адаме Сигізмундовичу, бувай Грицю, бувай брате...— і, притискаючи під пахвою папку, пішов у ліс.

Він ішов не оглядаючись.

Сталось між святами — різдвом і водохрещами. Зібрав Михайло хлопців-пожежників, поставив по два в колону. Хлопці одягнені по-домашньому, без пожежницьких касок. І Михайло в домашньому, святковому. Чорна барабаняча шапка набакир.

— Струнко!

Парубоцтво завмерло.

Шурка вийшов з колони і розгорнув прапора.

— На прапор рівняйсь!

Зашуміло жовто-блакитне полотнище, перевите червоно-чорною стрічкою на тонкому деревку.

Сніг, і порипує мороз. На майдані перед кооперативом і солтисовою канцелярією збіглося трохи людей. Найбільше дітей, обірваних, у батьківських недоношених піджаках — поли нижче колін, у материнських лейбиках — рукава заковчені, а на ногах — личаки й онучі. Зося з ними. Біла шапочка-берет з ангорської вовни, коси гладенькі, а шубка чорна. Та біла шапочка над головами дітей. Діти задирають до неї голови, але їм не дотягнутися, малі.

Михайло став на одне коліно перед колоною, і його губи торкнулися прапора.

— Я дух одвічної стихії, що зберіг тебе від ординської потали і поставив на грані двох світів творити нове життя...

Шурка вище підніс прапор. А з графського парку галасливо й надривно каркало вороння. Сива стара ворона сиділа на телеграфному стовпі й так надималася, що ось-ось лопне. За нею з безлічі гнізд, наліплених на розкидистих дубах і буках, репетувало все вороняче царство.

Шеренги наструнко.

Мовби з-під землі десь взявся дяк Юзефович і, викинувши наперед руку, простуджено вигукнув:

— Здобудь українську державу або вмри у боротьбі за неї!

— Будь... будь... — шеренга.

Падало вороняче каркання і лягало на морозяний сніг.

— Кро-ком руш!

Колона хитнулася. Шурка попереду, з прапором, а Михайло збоку. Марширували селом. В колону самовільно приєднувалися парубчаки-підлітки. Михайло не боронив. За Шуркою, в голові колони, Йосип і Василь Гала-

бурди — Михайлові родичі, чие прізвисько Зінька перенесла на всіх Шумейків.

До хвоста колони приєдналися Павлові Костик з Юрком. Один вищий, другий нижчий. Старалися потрапляти усім в ногу, але не потрапляли.

Слизько, і хлопці ковзались.

Михайло сам затягнув пісню про те, що повіе буйний з зелених степів, і її підхопила колона.

Марширують хлопці-добровольці...

Шурка ліворуч ніс прапора. Але руки не ціпеніли. Рукам було гаряче, а грудям млосно. Він зовсім не чув своїх ніг. Не чув самого себе.

...на кривавий тан...

Гупала колона чобітьми, і Костик з Юрком забули про свою мачуху, про злого батька, про все, що пригнічувало й душило їхню сваволю. Перекрикуючи колону, Костик тонко виводив:

...ви-зво-ляти братів-українців з московських кайдан...

Доходили до Лицарки і верталися назад. З-за тинів, з воріт виглядали чоловіки, жінки.

— Колядники мені!..

— Розколядувалися на наші голови!

— І не похрипнуть?

— А що? Ловко, матері їх ковінька...

— Таким би гвери...

— Доколядуються на свої голови!

Антон теж вийшов і став край свого незагородженого двору. Хлопці повз нього — чітко, зі свистом.

«Задурманює Михайло голови», — подумав Антон.

Дітлахи обліплювали колону зі всіх боків. Їм теж хотілося марширувати і виспівувати.

Зося — біла шапочка — угледіла, як Антон зло натягнув на лоба кашкета з навушниками, як зло одвернувся, і собі відокремилася від гурту дітлахів. Ті перепиняли її, кричали щось, а вона, збентежена, ступала до фільварківського муру.

Біля кооперативу Юзефович кидав угору шапку і кричав:

— Слава! Слава!

Він підбивав, щоб і Павло кидав шапку своїм синам, які в шеренгах.

— Мороз, добродію...

Колона просувалася до Липини. І вже не Михайло, самі хлопці затуляли своїх, стрілецьких... Вони мовби поверталися з невидимого походу. Ой та зажурились, молоді й розбиті, покидаючи Збруч-ріку. А стояти не було сил.

— Подуріли! Проти поляків!

— Йй-богу, вони доколядуються!

Це з-за тинів і на перелазях.

А Михайлові годі було спинити хлопців.

Ой не тішся, ляше,
Що по Збруч, то ваше.
Ще жива козацька слава...

Якби вони витягували, не промовляючи роздільно слів, то можна було б подумати, що співає церковний хор. На Липині чорніли розкарячисті липи, засніжені й немічні. Вигін пас рівненькі білі замети. Рашовський вимчав з-за лип на залубних санях-однокінках. Кжежишевський біг перед ним. Колона не переставала співати, насовуючись на них. А вони летіли на неї. Зіткнулись на краю села.

— Бандити! Розійдись! — звівся на сани Рашовський.

А Кжежишевський рвонув дrevко з Шурчиних рук. Хлопець заточився і впав. Тоді Кжежишевський наступив на прапор і став топтатися по ньому. Шурка вчепився за його ногу.

— Облиш! — почув Михайлове.

Кжежишевський відбився от Шурки чоботом.

— На постерунок! Всіх на постерунок! — І для страху Рашовський вистрілив у повітря.

Той постріл ще більше налякав гайвороння, і воно ще дужче закричало. Кость з Юрком шмигнули з шеренги. Хвіст колони став розсипатися.

— Пане підкомісар, — спробував, мабуть, відпрошуватися Михайло, але Рашовський горланив: — На постерунок!

Шурка піднявся. Хлопці-пожежники — ніби роздратовані й залякані собаки. Гарчать, але ні з місця. Надбігли селяни. Стоять юрмами.

— За мною! На постерунок! — Рашовський завернувся і став саями в голові колони.

В юрмі Бартко. Руки в кишенях.

— Радій! — Шурка йому. — Тепер ми з тобою рівня! Рашовському однаково, ти чи я!

Кжежишевський розмахнувся прикладом, підганяв колону з хвоста.

— Людоньки, за що ж їх? Вже й повеселитися не можна? — схлипнула Лукійка і з юрби за Шуркою.

Бартко спинив її. Колона гойднулася, і над нею розлігся високий Шурчин голос.

...вернуться ще тії
Стрільці січовії,
Затремтить... Варшава!

І благальне Михайлове:

— Хлопці, та не треба!..

Кжежишевський розмахував прикладом, але пісня не втихла. Ту ж саму, про Збруч і Варшаву, почали хлопці, вступивши у місто.

Надбігло ще поліції. Засвистали, заляскали дубинки, але хлопці з співом промарширували на в'язничне подвір'я.

— Що з ними? По камерах, пане комендант? — звернувся до Рашовського начальник в'язниці.

— Я їм дам зараз соборну і незалежну! — Рашовський виплигнув з саней.— По двоє з колони виходь!

Вийшли Михайло з Шуркою. Рашовський вихопив у котрогось з поліцаїв дубинку і простягнув Шурці.

— Бери, а ти, Шумейко, лягай!...

Михайло завагався.

— Лягай на снігу і скидай штани!

Михайло зсунув штани і ліг животом.

— Бий! — Рашовський до Шурки.— Міцно, а то тебе покладу.

Шурка відкинув дубинку.

— Я не буду...

— Сволоч! Шумейко, встати!

Михайло встав і застібнувся.

— А тепер ти лягай! Чуєш?

Шурка пручнувся, але поліцейські повалили його на сніг.

— Шумейко, візьми дубину!

Михайло підняв її, відкинуту Шуркою.

— Ну, р-раз! — прикрикнув Рашовський.

Шурка не встиг підняти голови, а Михайло боляче різонує його дубиною.

— Ну, приказуй за мною! — тупнув Рашовський.— За соборну!

— За соборну! — вимовив Михайло і опустив дубину.— За незалежну! — повторював Михайло за Рашовським.

«Я ж тебе»,— подумав про Михайла Шурка і став ковтати сніг.

— Досить! — махнув Рашовський рукавичкою.— Тепер лягай сам!

І Михайло знову не впирався. Ліг покійно, спокійно. Не від побоїв, од тієї Михайлової покірності почервонили Шурчині очі. Він схопив несамовито дубинку, і Рашовський не встигав за ним відраховувати удари.

— За нььку! — тягнув Шурка.

— Досить!

Шурка ще раз вперіщив Михайла.

— Двое виходь!

— Пане підкомісарє, брати,— вказав на Йосипа і на Василя Кжежишевський.

— Добре, що брати! Нехай навчать один одного стояти за Україну!

— Я ляжу першим, Василю.

— Ні, я, Йосипе.

Василь випередив Йосипа і розпластався на снігу.

— Розмахуйся, сильніше розмахуйся, бидло!

Василєве тіло здригнулось.

— Ото за самостійну! Відсоборуй! Віднезалежнуй!

Заремба був готовий прийняти Володьку, коли черговий приніс йому папку нових документів для ознайомлення. Він розкрив папку і перегорнув донесення й інструкції. На кожному документі вгорі зазначалося: «Цілком секретно». Поринув у читання. В черговій інструкції міністерства підкреслювалося, що оскільки КПЗУ знешкоджено, то на порядку денному стоїть питання боротьби з ОУН. Про ОУН згадувалося й раніше. Ця організація завжди стояла під номером два серед підричних і протиурядових. Посилення репресій проти ОУН пояснювалося її шпигунством на користь Німеччини.

Заремба розписався, ствердивши підписом, що з інструкціями і документами ознайомлений, і закрив папку. Він був задоволений собою. Інструкції завжди приходили до нього заднім числом. Своєю роботою він завжди їх випереджав. Так і тепер. По всьому воеводству у нього інформатори. І його турбувало найголовніше, скільки і яку зброю мають націоналісти.

Володьку він викликав дуже вчасно.

— Як ся маєте, пане семінаристе?

Володька нарочито натягнув на себе сутану. Волосся на його голові — космате й довге.

— Вчуся...

— Що новенького в семінарії?

— В семінарії як в семінарії,— Володька й не здогадувався, що Зарембі потрібно, і вважав за краще змовчати.

— Давненько ми не бачились...

З того часу, відколи Володька знову в семінарії, його ні разу не кликано в поліцію. Думав про всяке: може, справа зв'язана з тими, що переходили кордон, а можливо, в семінарії щось трапилось.

— Дома давно був? — офіційним тоном запитав Заремба.

— Я ще ні разу не був, пане...

— А батько приїжджав?

— Батько і мати. А я сам не показувався...

— Страшно?

Володька зам'явся.

— Тепер підеш. Нас цікавить...

— Батько казали, що Чорнобай повернувся.

— З Чорнобаєм самі впораємося. Нас цікавить Шумейко... Михайло Шумейко. Він водиться з пожежниками?

— Він.

— Нас цікавить, чи є у них зброя. Зрозуміло?

— Пане... пане... з комуністами, а то проти своїх?

— А хіба Григорій Гнатюк не був тобі своїм? — запитав Заремба.

XXIII

Петро знов був у Кучковського. З купчою на землю йому показано дулю, таку смачну і велику, що годі її проковтнути. Думалося, плекалося і кохалося єдиним наділом. Солодко марилося довгими роками. В безсонній уяві засівалася та земля, розкорінювалася садом. Хутір! Гладкі коні. Тальовані сани й віз... На що не кинь оком — господар, хазяїн. І ніби серце вирвано із грудей. Подавився землею і хутором. З Кучковським остаточно домовлено, що навесні продадуть. Петро гроші в кишеню, і прощай мріє-звабо і муко!

Він плівся навмання. Розлягалася земля, замерзла під снігом.

З осені до Гнатюків почав навідуватися вчашати Михайло. Він відмовляв їхати в Америку. З Шумейками неначеб помирилися, і коли обзивали їх Галабурдами, то нишком, за зачиненими дверима. Петро і особливо Василюна тяжко сприймали Михайлове вчашання, а Зінька ходила до Галабурдів на вечорниці прясти кужіль. Не цуралася позичати в них солі й сірників. А Петро не вірив Михайловим умовлянням, не хотів слухати про переміни, які нібито мають от-от настати. Сказано, поки гладкий схудне, то худий здохне. Шумейкові що? Хутір за ним навечно, земля вироблена, сад родить, а він сам з кооперативу тягне. Вступився було Барткові, тепер і рогачем його не витуриш. Не брехав би Петрові, що з кооперативу ніякої користі! Мовчав би, а то прийде і п'ятякає, що тільки витрачається.

Скрипів під чобітьми сніг. А морозяне повітря, гостре і чисте, забивало дух.

В Петровій голові про все відразу: і про продаж поля, і про те, що буде там, в Америці. Він відніс агентові по переселенню всі документи. А з Цалевим шинкарем так і не розплатився. Про Петрову п'ятику-гульбу довго всяке плели, Зінька з матір'ю сварили його, а він шкірився холодно й черство. Ніхто не знав, що ходив до родичів тих, чії діти перебралися за океан, перечитував їхні листи; і йому було дуже приємно, що вони живуть там ліпше, ніж перебивалися тут, що там аби руки і голова. Дехто сповіщав, що має власну автомашину, і Петро, читаючи це, мовби сам сидів за кермом власної легківки. Супроти тих листів Михайлове умовляння чекати перемін для нього нічого не варте. Він плівся навмання полями і ніс в своїй душі згубу всього свого минулого, яке, правда, зараз випнулося одним тільки цвяхом — жадобою до землі; ніс усе своє сучасне — того зламаного цвяха — жадобу до землі, і на його місце забивав у душу нового — невизріле, але радісне відчуття майбутнього. Той новий цвях, молитва іншому світові, який привітав би і приголубив його, був тоненьким і без головки, гнувся і не забивався. Він боляче коловся. Петрові ставало важче й важче. Він уже не задумувався, куди простує.

— Та не падай ти...

Петро вкопано став.

— Мое ти зведеня!

Він зупинився перед самісіньким садом Рашовських. За дротяною сіткою по шию в снігу молоді яблуні. Не лише стовбури, а й низьке гілля обв'язане соломою. А його, ті, що він посадив, зовсім яблуньки-діти,— голі. Не обв'язували. Зайці не обгризуть, то вимерзнуть.

— Мое ти зведеня, вставай!

В саду Ядвіга і Степанко на лижах. Вона піднімала його за руку, а він, ставши на лижі, падав знову в сніг. І сам він, у білій шапочці, яка гладенько прилягає на голові, закриваючи вуха, в такому ж білому светрі, штанці тільки сині, подібний до великої грудки снігу. Ядвіга називала його зведенням і змушувала натягнути рукавички, а він її не слухався, червоними рученятами — гусячими лапками заривався у сніг і сміявся. Петро якийсь мент не помічав Ядвіги. А вона, струнка й весела, в сірому спортивному костюмі, спершись на бамбукову палицю, піднімала до себе його сина.

— Ну, поїхали,— не сердилася, а прохала Ядвіга.

— Я хочу в поле.

Петро почув Степанів голос, і його обличчя почервоніло.

— Поїдемо в поле, якщо тобі хочеться...

Степанко сам підхопивсь і, струсивши навколо нього сніг метелицею, відіпхнувся палицями і поїхав просто на Петра.

«Сітка! Зачепиться і впаде»,— подумав Петро.

Степанко, присівши, завернувся біля самісінької сітки. Ядвіга мчала за ним, по його колії.

Петро підбіг до сітки, пригнув її.

— Перелазь... Чого стоїш?

Ядвіга не встигла налетіти на Петра.

Степанко глянув на батька-мужика, глянув здивовано й відчужено синіми очима.

— Я сам,— сказав і перекинув одну ногу з лижею, другу через заметену снігом сітку.— Мамо, лови!

Ядвіга палиці наперед, підкулила ноги, переплигнула через сітку і стала наздоганяти Степанка.

На білому полі — дві пари гладеньких слідів. А Петро все ще пригинав сітку. Він повагом розігнувся. Чи його хто не бачить? По шию в снігу маячили молоді яблуньки в порожньому саду. Ядвіга з Степанком спускалися в долину, до джерел і трясовини.

«Я думав, що він усе маленький,— стрельнуло в Петровій голові. А він великий. Бавився з Ядвігою, падав

у сніг, бо хотів на поле,— і став лічити роки.— Так і є, в школу ходить. А оце на вакації».

— Си-ссину... синочку...— прохрипів.

Степанко летів у долину.

Перед Петром ніби в тумані мерехтіла замерзла долина.

Він відчув, що холодно в ноги. Став іти, аби зігрітися. «Куди ж я? — отямився, бо взяв на долину.— І так занесло мене, сам не знаю чого, сюди»,— і повернув назад, на свою горбаку. Вже не стало видно ні Ядвіги, ні Степанка. Вони, обминувши гору, мабуть, зайшли у графський ліс, а Петро зупинявся, дивився на замерзлу долину і ручкував ліворуч. Жорстокі чуття морозною хугою застугоніли в його грудях. А день був напрочуд гарним. Від безхмарного синього неба синів білий сніг. Поля ніби святкували, застелившись білими обрусками, і закликали до себе в гостину сонце. Воно не гордувало. Воно лягало на ті скатерті золотим промінням. І поля сміялися золотистими іскрами. З-під Петрових чобіт — рясна пороша. Сонце і поле не шкодували своєї радості-святкування, хоч Петро й розтопував її, і обділяли його своїм сміхом-порошею, яка осідала на коліна, на поли сукняного піджака і золотилась.

«Боже, скільки днів я не дораховуюся в своєму недовгому житті! — Стугоніла в його грудях морозяна метелиця.— Були щасливі дні, а гулькнули чорні, забрали Антоніну, Степанка... Чорні, недораховані. Були лякливо-бентежні, а насунули чорні, забрали Ільку, а з нею і другого сина чи дочку? Не знаю... Чорні, недораховані. Настали жертівні, з Зінькою, і в ті, споєні мукою-потом, ввірвалися нестерпні й забрали нехрещену дитину... Чорні, недораховані, втрачені дні життя!»

Серед полів, недалеко від свого і тепер вже не свого голого хутора, він став сам звинувачувати себе, докоряти за Антоніну. Це ж яке б життя могло бути! І діти б коло них. Неділя, діти щебечуть... Петро зціпив зуби. Докоряв собі й за Ільку, свою чорняву недолю. Вблагати б її, а ні — силою вирвати з циганського табору, плюнути на всі суди-пересуди і ввести у свою хату дружиною. Забрати б її з матір'ю!.. Петрові пересихало в горлі. Докоряв собі й за Зіньку — свою першу і свою останню любов. Якби не вона, якби не Зінька, що б з ним сталося? Він любив Антоніну, любив за красу, якої йому бракувало. І він одружився з Антоніною, але її душа була ча-

рівнішою за її вроду, і Петрові годі було збагнути чари тієї душі. Він полюбив Ільку, полюбив за її порив і запальність, яких йому теж бракувало. І його серце, спалахнувши тим Ільчиним поривом, тією її запальністю, забилось дужче. Але як злякався, що воно може зовсім згоріти. Іншою була Зінька. Без синіх очей і русих кіс Мавки, не терника з дикого колючого гілля,— вся рідна, своя. Він у ній, і вона в ньому. На люте зло Зіньці він одружився з Антоніною, на люте зло Зіньці носило його з циганами. Він мстив Зіньці й самому собі. Як ненавидів Антона! Антон відбирав од нього Зіньку, і вона йшла за Антоном. А тепер, коли вони разом, докоряв собі. Ні, не за те, що став її чоловіком, а вона йому жінкою. Докоряв за той гній, який вона викидала... Чорні, недораховані дні...

Коли він ступив на подвір'я, Зінька виводила з хліва коней. Вона вже випустила корову, руду й стару, з одним зламаним рогом, тільну телицю такої ж масті з маленькими сивими ріжками. А одну корову продали. Телицю вона прив'язала. А корова була відв'язаною, і коло неї розкарячкувато, мовби побоюючись ступати по снігу, стовбичило злякане теля. Вивівши кобилу, Зінька пустила її, і кобила, підійшовши до корови, стала разом з нею їсти сіно.

Петро не завернув до хати. Він постояв під стріхою. Зінька вивела сірого огиря, міцно тримаючи його за гнущечку. Огир скажено вертів своїм широким крупом, рвався до Машки. Зінька прив'язала його до кошарної ворини, оддалік від телиці, і сказала, щоб Петро підкинув йому сіна. Огир довбав копитами сніг, іржав, але Петро, не звертаючи на нього уваги, дійшов до купи колод, змів рукавицею сніг і сів. Зінька по черзі вивела старшого і молодшого лошаків. Старшого підпрягла з кобилою, а молодшого з огирем. Вона не розсердилася, що Петро не виніс сіна. Сама — до стіжка і стала смикати дерев'яною ключкою. Несла сіно великим оберемком. Воно пахло зарікою і літом, набивалося в її коси, в губи. Не було видно її очей — ріжечок чорної хустки над оберемком сіна, а під ним, тим оберемком, з чобіт — голі коліна, червоні й гарячі на морозі. Сіно розтрушувалось, і за Зінькою стелилася доріжка. Петро бачив її, але й слова не казав Зіньці. А вона відкинула з оберемка огиреві, який смикнув уже роззявленою пащею з її рук, дала лошакам і трохи залишила кобилі й корові.

Петро тупо і п'януvато дивився на худобу, неначе не розумів, нащо її виведено на подвір'я.

Зінька підгорнула сіно, яке розтрусилa, і сказала:

— День славний. Нехай худібка побавиться, а то тісно в хліві...

— Ти б ще овець вигнала,— промимрив Петро.— Мала б роботу заганяти...

Але Зінька цього не чула. Вона пішла до сіней.

Корова, телиця, кобила і малий бичок рудої масті, а огир і лошаки — сірої. У Гнатюків завжди на худобу і на коней панувало ті дві масті. Ще колись раніше і коні були гнідими, як кобила, але коли Павло купив у Рашовського огиря, сірого, ставного, то від кобили пішли сірі лошата. А тепер свій огир.

Корова, хоч і стара, з мідною бляшечкою у вусі, і телиця з бляшечкою, законтрактвані, бо породисті.

Був у Гнатюків бик. Теж породистий. З тим биком Петро на виставки їздив. Там навіть фотографували його. Та фотографія — Петро тримає за повідець, зачеплений за кільце в боковому носі, могутню тварюгу, неначе тура,— ще й досі десь валяється.

Худоба й коні похрумкували сіно, розтрушуючи його на снігу.

«Ні, баба таки бабою, вкинула сіно, його більше затопчуть, ніж з'їдять, перемішають з снігом»,— подумав Петро.

Зінька — в одній руці шкребачка, а в другій щітка — чистила кобилу. Понад усе вона любила її. І за те, що приводила лошат, і за те, що була смирною, покірною. Корова підставляє голову, щоб її почухати між рогами, не диво. Зінька вишкребла шкребачкою боки і клуби, провела щіткою. Кобила від задоволення пригинала хребта. Зінька підлізла їй під живіт. Кобила не пацала ногами, давала шкребти себе й чистити, мовби розуміла Зіньку. А коли та скінчила і стала чистити її передні ноги, вона піднімала їх і розумними печальними очима поводила за Зінькою, переставши хрумкати сіно.

Петро знав ціну худобі. В дитинстві й коли парубкував. Охоче їздив у нічне, а потім відвик. Відколи у Гнатюків Зінька, він зрідка в жолоби заглядає. А зараз йому байдуже, неначеб і не його худоба й коні.

«Чорні недораховані дні... дні життя»,— Петро то піднімав, то опускав голову. На якусь мить він замилювався Зінькою, замилювався якраз тоді, коли вона провела

шкребачкою по огиревому хребту. Вистояний, годований огир Шимель, охрещений так Павлом ще лошатком невідомо за що й чому, пришулив свої гострі вуха і ледве не гризонував Зіньку за голову. Своєю вдачею він не нагадував кобилу. Йому не подобалася ні шітка, ні шкребачка. Відбиваючись, він готовий був зірватися з прив'язі. Петро б уже вдарив його. А Зінька не стала й загнздувати.

— Шимель, дурненький,— погладила вона його за космату гриву, дуже густу, яка сама заплелась в кількох місцях. Шимель витягнув довгу шию.— Я ж і сінця тобі, і розгнздала тебе. Шимелику ти мій...

Огир поклав на Зіньчине плече голову.

В цей саме мент і замилувався нею Петро. Йї округлими плечима і пружнистою постаттю, очима, які дивилися на нього з-за синьої косматої гриви, колінами, які не боялися морозу. Він відчув її так близько, як годину тому на полі, коли думав про неї. Але це була маленька мить.

— Зіно,— покликав Петро.

— Що? — вона глянула з-за густої гриви.

— Я от думаю, що Антошці посилочку треба б...

Зінька не могла збагнути, якій Антошці.

— Йї мати в тебе пологи приймала... То вже інша річ, що не вижило.

— Посилай! — відказала вона, і її голова сховалася під Шимелевою гривною. Йї хотілося кричати: «Ти б, чоловіче, й циганці подарував би, ну, хоча б цього огиря!»

Якби Зінька сказала, що посилку треба послати, Петро вислухав би це спокійно, ще раз підтакнув би, і на цьому скінчилося. Зіньчине «посилай» підштовхнуло його. Він вскочив у шопу. Затріщала диктова пака, яку тримав на збіжжя опісля обмолоту. Відібрав листи дикту, відірвав планки і виніс до колод. Збивав ящичка. Все горіло. Мовби його хто підганяв. Дзижчала пилочка-ножівка, вистукував молоток.

Зінька з ненавистю шкребла Шимеля, він угинався і тупцював на місці.

— Чи у вас будня нема? І в неділю не дармуєте?

Зінька закинула руку з шкребачкою на коневу шию, уткнулася підборіддям у гриву.

— Мій миленький не дармує, Михайле!

— Що збиваєте, Петре? — гукнув Михайло.

— Ящички для посилок готує... Ото поїдемо в Америку, а ящички полишимо. Дивись, хто-небудь щось і при-

шле, аби з голоду не поздихали,— сказала за Петра Зінька.

— Не набридло вам тією Америкою втішатися? Худібка, коні... Чого вам ще треба? — Михайло переводив погляд то на Зіньку, то на Петра.

— Вселиться в нього біс, найсвятішим хрестом не виженеш,— дорікала Зінька.

Петро збив ящикка, кинув його на сніг і сказав:

— Сідайте, Михайле.

— Постою...

— І так довгі. Куди вам більше рости? — зачепила його Зінька.

Михайло сів на колоді.

— Чули, з кооперативу мене вигнали... сьогодні.

Петрові очі заблищали.

— За маршировку? — спитався він.

— За те саме, за що вам купчої не дають,— відповів Михайло.— Поляки поляками!.. Розплатимосся! Вони ще свого дочекають... А худібка ваша розкішна.

— Істи є що, то чому ж їй не бути розкішною,— сказав Петро.

— І щоб від такого добра втікати? Буде час, а він скоро буде, заросте ваш хутір. Все як у вінку...

Зінька слухала Михайла й добрішала.

— Я вступив, щоб запросити вас у гостину, ради неділі...

Аби Зінька не дала згоди, Петро сказав поспішки:

— З часом у нас, Михайле... Худоба не порана.

— А в нього вічно часу нема,— кинула Зінька.

— Так я ж не прошу, щоб ви зараз, негайно. Стемніє, заходьте ради неділі... Як ви, Петре?

— Як вона,— кивнув на Зіньку.

— Прийдем, коби горілка була.

— Та вже для вас я постараяюся,— обіцяв Михайло.

Зінька йому зухвало підморгнула.

Коли він забрався з двору, Петро набундючився.

— Дуже він потрібний, Галабурда.

— То сиди сиднем, я сама піду!

Це знову був той жар, який Зінька сипонула Петрові під ноги. Він ускочив з ящиком до хати і, було чути надвір, сперечався з матір'ю.

Зінька шкребла шкребачкою. Петро напхав у ящик сала. Василина загорнула в пілочку грудку масла, принесла сухарів, які ніколи не виводилися.

— Мамо, оріхів принесіть!

Він забив ящикка. Шукав хімічного олівця, а потім згадав, що адреси не знав. Не хотілося нікого посилати до своєї колишньої тещі. Запріг коней. Ящикок-посилочку між коліна і сам гайнув до неї. Круком звалився на Мар'яну. Пужално тонким кінцем у руках.

— Мамо, Антонініну адресу!

Мар'яна не посміла й заперечити йому, вийняла з-під настільника конверта. Він вихопив його в неї — і тільки й бачила Петра.

Здавши на пошті посилку, тихим, зовсім іншим, неначе б підмінили його, повертався Петро з міста.

Зінька давно попорала худобу, позгрібала розтрушене сіно.

Петро сам розпріг коней і, завівши їх у стайню, накрит попонами. Коні спотіли. Сам заволік сани під шопу.

Зінька одягнулася в добру сукню і чепурилася перед дзеркалом. Наслинювала палець і розрівнювала брови.

— Може б, і мені переодягнутися, Зіно?

— Як хочеш!..

Він підняв тяжке віко скрині, але Зінька не дала йому ритися в ній. Витягнула його костюм і кинула на ліжко. Петро роззувся.

— Штани поверх чобіт пусти. Помнеш,— не оберталася вона, бачачи його в дзеркалі.— Та не натягуй маринарки. Зараз сорочку дістану.

Вона розправила на ньому плечі маринарки, перев'язала самов'яза. Про посилку не обмовилась. І це було найкраще.

— Ви ж не засиджуйтеся там допізна, діти,— наставляла їх Василина.

Єдиний раз, на хрестинах, був Петро в хаті Шумейка. Тоді Зінька наймичкувала у них і подавала на стіл. А тепер все змінилось, в крайньому разі для Зіньки.

Широка, бляшана лампа — двадцять четвертий номер,— з бляшаним зісподу нікельованим абажуром висіла над столом і розсіювала спокійне яскраве світло. При ній видно всі кутки й закутки.

Рая підбігла до Зіньки.

— Роздягайтеся... в нас тепло. Ми будемо тут, бо в хаті померзнемо,— і допомагала Зіньці скинути сачка.

Від Петра не уник Демків — старого Галабурди — погляд, яким пройняв свою невістку за те, що запобігала перед колишньою наймичкою. Той погляд не уник і від

Зіньки, і вона гордовито пройшлася по Шумейковій хаті, стала край столу, щоб світло падало на її обличчя. Дивилася владно й зверхньо на Демчиху, яка несла тарілки.

За стіл сіли вчотирьох. Старим нездужалося. Нехай собі на кухні. А донечка вже спала.

— Ви хотіли горілочки, Зіно? — підняв Михайло пляшку.

— І я вип'ю, — сказала Рая.

Коли підняли келишки, щоб цокнутися, Зінька наздогнала Петра на ногу, щоб не пив, бо конатиме.

— Щоб наша доля нас не цуралась, — сказав Михайло.

— Щоб краще в світі жилося, — додав Петро.

— Закусуйте, Зіно. Чим є. Спеціально не готувалися. — Рая підсовувала тарілку з холодцем, блюдечко з хріном. А Петра припрошувати не зважувалася.

Михайло розбалакався після першої чарки.

— Полякам ще покажемо. Вони затямлять...

— Поки вони нам показують, сусідо, — вставив Петро. Зінька пила і не п'яніла.

А Михайла розбирало.

— Всиплю я ще Рашовському! — Він доказував, що Рашовський нарочито пустив буйду, нібито на в'язничному подвір'ї його пожежники самі себе лупцювали.

«Чи не для того ти закликав мене, аби прикрити свій сором», — подумав Петро.

— Скинули мене з крамаря, а мені байдуже! — вів Михайло, наливаючи келишки. — Терпіти лишилося недовго. Скоро війна з німцями. Поляками закурить. Прийдуть німці, а тоді... — він вичікував, яке це справить враження на Петра й на Зіньку.

— Правда, це правда, — підтвердила Рая, мовби їй це було достеменно відомо. — Тому нікуди рухатися ви не повинні!

— Куди їм рухатися? Та вони й не встигнуть!

Чи то від горілки, чи то від почутого Зіньці стало вільно й широко.

XXIV

— Ти будеш його читати? Не смій! — Варварині кулаки затремтіли. — Ради мене, ради себе, ради нашого сина!

А Сергійко, з чубчиком-йоржичком, з олов'яними очима, присмирнів, горнувся до матері.

— Неси, батьку, на поліцію! — гримнув Костик.

Павло налюбився.

— Неси,— сказав Костик вдруге.— Тобі не первина.

— Забирайся до школи!

— А дрова з Ільком хто різатиме? Юрко з ранцем, я дома. Юрко дома, я з ранцем. Хіба то вчення? А ще плачешся, моїм синам наука не того...— Костика винесло з хати.

Варвара гідсно сплакнула. За нею і Сергійко.

Павло вигнався на ганок.

— Ільку! Рихтуй сани!

Варвара допомогла йому одягнутися. Виряджала.

На козлах — дубова відлога з громадського лісу. Костик з Ільком пиляли її. І Костик на повен голос, аби батько чув, розказував Ількові, чому батькові приспичило до міста. Вони з Ільком товаришували, хоча Ілько й старший.

Павло крутнув батогом.

— Костику, втікай,— прошепотів Ілько.

Але Павлові не до сина, не до Костика-хвостика, як його обзивала мачуха.

— Брам! Відчиніть!

Побіг Ілько, а Костик собі гмикнув.

Павло не відразу погнав до коменданта поліції. Спирився в тестя. На поліції завжди повно люду. З кіньми не сховаєшся, знайомі причепляться, чого і чому, а йому того не хотілося. Ліпше, щоб ніхто не бачив. Крадькома, почував за собою провину, зайшов на поліцію. В чергувальні куняв і позіхав черговий. І більше нікого. Павло збадьорився, став, як завжди, впевненим у собі. Без тіні хвилювання, задерши голову, не попросив, кинув по-панібратськи, що йому до пана Рашовського, мовби завітав не до урядової установи, а до нього додому, мовби черговий — наймит Рашовського, а не поліцай поліції панствової, і, не дочекавшись згоди, відчинив двері кабінету.

Рашовський щось писав. Короткі ноги — на стільчику-підставці.

Павло почував себе ні в тих ні в сих, що увірвався без стуку, Рашовського це роздратувало. Перо скрипіло, він і не думав покласти ручку.

— Пане...

— Знаю,— відмахнувся підкомісар.

— Прошу, пане, але ж...

Рашовський вмочив ручку в чорнильницю і полишив її там.

— Колись, дуже давно, я пам'ятаю, пане Рашовський, ви самі наполягали, аби я послав туди, до совітів, листа, то я гадав, що для вас це зараз потрібно.

— Ви його читали, пане Гнатюк?

— Що ви! Принесли мені його заклеєного, а я вам,— він витягнув листа, на якому було безліч марок, штемпелів, і поклав перед Рашовським.

— Можете забрати,— сказав той.— Зараз мене інше цікавить. Ага, в тому листі, ви звернули увагу, він від жінки вашого брата. Від Олени. Вона сповіщає, що Іван у в'язниці. Дослужився. Тепер енкаведе йому покаже!.. Олена просить, щоб ви, всі брати і сестри, допомогли їй грішми. Прочитайте, пане Гнатюк.

— Вона просить грошей? — перепитав Павло.

— Прочитайте, а я закінчу справу... В мене до вас ще два слова.

Павло потягнув до себе конверта, але не розпечатував.

— Батьківщина за Петром, Іванова частина в батьківщині,— міркував уголос.— При чім я?

В білостінному кабінеті коменданта поліції не було затишшя.

— Прочитали? — в'їдливо зазвучав голос Рашовського.

— Нащо читати? Досить того, що від вас почув.

— Я вас не розумію, пане Гнатюк,— якимось аж співчутливо проказав Рашовський.— Все-таки брат... одна кров! Чому б їй, вашій братовій, не зарадити? — Він мовби глумився над Павлом.

— Т-так, брат...— видавив той, згадуючи, що колись за тим столом його пригощали кавою.— Глузуєте з мене? — Павло мужикуватого пригнувся над столом.— Смішки... Не спав, недоїдав... господарка, земля...— виривав із себе кожне слово.— Мое — тільки мені! А тепер? Я й тепер в лахах,— він смикнув себе за борт старого куцого піджака, неначе показував, у яких шатах мусить перебиватися, щоб велася його тота господарка.

— Ваш Іван для нас — зеро,— намалював Рашовський в повітрі коло.— А що з вашим найменшим? Де Грицько?

— Звідки я можу знати, що ви запитуете? — викрикнув Павло.— Раніше Іван, тепер той... Що я їм, за батрака? Віється десь. Шукає біди на свою голову.

— Сімейка...

— Балакали, що тинявся з бандою,— казав Павло про Гриця.— З бандою затихло, хтозна, де він? Може, й головою наклав.

— Якби наклав, чого б я розпитував про нього, пане Гнатюк?

— Ви про сімейку, а що мені робити? Що?

— Радив би вам, пане Гнатюк, своїх, від першої жінки, не спускати з прив'язі. Мають щастя, що дали драла з маршировки...

— А, ви про те?..

— Запам'ятайте, бо поліція з особистими стосунками, я маю на увазі себе і вас, не порахується.

— Пане Рашовський, я запевняю, що це було тільки один раз! — Павло випалив одним духом і ніби звільнився од чогось важкого.— Але що мені з оцим листом?

— Що хочете,— байдуже сказав Рашовський, і його рухливі червоні повіки підтягнулись вгору.— Оскільки самі вступили, ще раз вам кажу: поліцію обходить Гриць. А цей лист... Все ж ваша братова, не моя...

Павло мав твердий намір залишити листа Рашовському, але він йому непотрібний. Мусив забрати.

Тесть і теща — Лопух і Лопушиха — кликали Павла на калганівку, а він упирався. Не розповів, чого його приперло. З міста і без ніяких покупок? Лопух розглажував розкладисту бороду і похитував низькими плечима. Лопушиха, огрядна, дорідна, неповоротко піднімала дебелі ноги на сходи цегляного будинку.

— Гостинчика внучкові...

Але Павло не дочекався.

Поскрипували посторонки — коні взяли риссю.

«Все ж ваша братова»,— неначеб голос Рашовського за Павловою спиною.

Іхав замерзлим ставом. Так ближче. Сани на підризах, не затикують. Тільки торк-торк...

«...ваша, не моя...»,— той же голос.

А з ставу добре видно колишній тартак. Це коли лісу було багато, його тут обробляли. Батько працював на тартаку. А він, будучи Павлусем, носив йому їсти. Іван підріс і працював разом з батьком. Обом їм горнята у кошелі... На тартаку циркулярки, зрізки... гори тирси... На тартак з повними горнятами, а з тартака із скісками...

Горбастий вигін з липами — над Павлом. Поминув його, але не у село взяв, на гору.

Петро з Зінькою готувалися до молотьби. Машини під самим стійком. Коні ще не запряжені до кірата. На дишлах — шлеї.

З-за стійка — Федір з Наталкою, а з-за хати — Павло.

— Відкались, що рук мало, а помічники валом котять! — стрічала Зінька Федора з Наталею і Павла.

Петра на подвір'ї не видно.

Абрум гойдається на дишлі, виглядає Шумейкового наймитка Максима. Вони вдвох коней поганятимуть.

— Де Петро? — перехилився Павло з саней.

А Федір жартував з Зінькою.

— Ну й здорова ти, кумо, — тиснув її руку вище ліктя. — Кров з молоком. Нам би удвох з тобою, а то моя ні богові свічка, ні чортові кочерга.

— Дітьми ти й вола замучиш! Правда, Наталко?

Наталка в терновій хустці на лоб.

— Бог знає, з ким єднає, — і плямкнула.

Федір і Наталка відмовлялися снідати, але Зінька повела їх у хату.

— Від Івана? Від моєї дитини? Матінко божа! — Василина витерлася запаскою. І сльози покотилися по її обличчю, ясному і світлому.

Павло поклав листа на стіл.

— Не радійте так, мамо. Радість не дуже велика, — сказав.

А Василина не знала, куди діти свої очі. Вони і плакали, і сміялися. Йї мовби віднімало мову.

— Наталко... Федоре... Матінко божа...

Зінька злякалася за свекруху.

Петро вшивав паса. Пустять машину, щоб часом не обірвався.

Він проколював його швайкою, міцно стягував сирцем-ушивачем: не хотів помічати листа.

— Від Івана! Від моєї дитини... — Василина збирала в запаску сльози.

— Невже лист? — вихопилося у Федора.

Лист лежав на столі коло порожніх мисок і буханця хліба. Його ніхто не зважувався читати.

— Мамо, — Федір обняв за плечі Василину. — Чого ж ви плачете? Написав, — жив-здоров!

— Не од Івана. Од Олени, — кинув Павло.

— Від невісточки?.. — Василинине ясне й світле обличчя запеленалось тінню тривоги. — А що з ним, з дитиною? Матінко божа!

— Читайте! Не мучте матері! — крикнула Зінька.

Петро перестав зшивати паса.

— Читайте ви, Павле,— взяв листа і подав йому.

— Коли так хочете, можу прочитати...

Василина їла очима синього конверта, списаний листок, якого Павло добув з нього. Вона зовсім перестала дихати.

Лист був російською мовою і дуже коротенький.

— «Дорогі родичі, мамо, брати і сестри Вані»,— почав Павло.

Затремтіли Наталині губи.

— «Хоч я ні разу вас не бачила, але полюбила давно, як і Ваню, вашого сина і брата».

Павло читав, але його зовсім не проймало.

— Невісточко, яка ж ти?..— плакала Василина.

Петро покосився на матір.

— «Тепер настигла нас біда. Ваня сидить, а коштів у нас завжди було обмаль. Отож уклінно прошу вас усіх, вишліть що-небудь, а ми з Ванею за те вас повіки не забудемо...»

— Де сидить? — обірвав Петро Павла.

— В тюрмі! Хіба не чуеш?

— У тюрмі? — похилилася Василина Федорові на груди і пташкою забилася на тих грудях.

Зінька перебирала пальцями торочки хустини.

— «Родичів у мене ніяких,— читав далі Павло,— щоб допомогти, бо я з детдому,— на цьому слові спинився і закінчував:— Любляча вас...»

— Звідки вона? — не второпав отого «детдому» Петро.

— Або я знаю,— бовкнув Павло і знову прочитав:— «...бо я з детдому...»

— Певно, з якогось дідівського дому,— сказав Федір серйозно.

Павло з Петром засміялися.

— Чого ви на кутні? — присоромила їх Зінька, хоч, по правді кажучи, не тільки цього, а й багато інших місць у листі не збагнула. Слова якісь не свої, перекручені.

Василині ще тяжче було добрати в них смислу, але вона зрозуміла одне — Іван арештований.

— Провідати б його, дитину...

— Провідати? То ж за границею!..— накинувся Петро на матір, неначе вона посилала його за кордон.

У Василичиній голові все переплуталось.

— Хіба туди можна посилати? — Петро зміряв Павла.
— Треба послати,— сказав Федір.
— Чому ж не можна? Куди хочеш можна послати,— недоброзичливо відповів Павло.
— Злотими, чи як? — це вже Зінька.
— Доларами! — пояснив Павло.— Продайте Шимеля. Ви ж батьківщиною гараздуете!
— При чім тут батьківщина, Павле? — підступив до нього Федір.
— Ти не хочеш, ми самі пошлемо, з Петром. Наталя підхопила матір.
— Авжеж, авжеж...— мовила Зінька.
Під вікном загупало.
— Прийшов Михайло надавати в барабан,— і Петро підняв паса.

XXV

Антон спав. Руку під голову. На високій пругкій подушці не дуже йому зручно: плечі зсунулись. Мати підставила під ноги стільця. Не прокинувся. Ще хотілося їй збити подушку, але побоялася. Розбудить. А він котру ніч уже спить погано. Все чула з печі: вовтузився, вставав, човгав надвір, і голосно рипали двері. Стояла над його узголів'ям. Попелясті пасма-хвильки — розсипався чуб на подушці. Вона, лебедячи двома зашкарубленими пальцями, яких давно не гріла кров, відгорнула ті пасма, щоб не лізли йому в очі. В його заплюшені очі. Не прокинувся. Стояла над ним під старими образами. Сама як образ. Тиха і леліюча. Глибокі впадини на її обличчі, жалюгідні складки і чорні ривчачки. Своїми очима — висохлим сивим квітом-морозом — вона, мати, голубила, умліваючи, його волосся, ті довгі гривасті пасма, які забілили гребенями річкової хвилі на вітрі; пестила, п'яніючи, його брови, які нарочито поросли над затіненим чолом; милувалась, радіючи, його молодим обличчям, його жилавими долонями...

Антонові снівся сон. Поля. Зеленасте жито. Лава за лавою. Чисте й густе. Ні синьої волошки, ні червоних маків у ньому. Зелено, зелено й синьо — поля і небо. Великий зелений світ. Жайворонки.

Вони із Зінькою ідуть польовим шляхом. А обабіч них зеленаве жито лава за лавою. Воно шумить, виблискує

на сонці і десь там далеко, на обрії, запливає в небо. Вгорі — жайворонки. Руденькі пташки мерехтять крильцями. З-під крилець на голову йому й Зіньці — дзвінкий спів. На їх голови — пісня поля.

Він у білому, і Зінька теж у білому. Вона в білій сукенці, перетягнутій синім пояском. Спинилася, гладить неповне і м'яке колосся, а воно ще не вміє жебоніти.

— Наливається, Зіно?

— Наливається,— відказує вона.

— Ото буде нам що жати...

Зінька висмикнула руку з жита, і між її пальцями — відірваний колосок. Забіліла на шляху.

— Куди ж ти? Зінько!

Потонув голос у житах.

Антон і собі за нею. Шумить обабіч нестигле колосся, виблискує на сонці й пропадає за обрієм. Спів жайворонків усе вище, вище і розсипався сонячним промінням.

Зінька під білими вишнями. Викрутила з криниці води. Відро на цямрині.

— Напийся, Антоне.

Він схилився до повного відра, коситься на неї, і хлюпає вода.

І нема вже полів, зеленавого жита, жайворонків. Білий вишневий сад. Не видно гілля. Все у цвіту. У цвіту Зіньчина голова. Її дві коси за плечима. У цвіту Зіньчині груди. І дихають вони цвітом. У цвіту Зіньчині руки. І їх не видно з-під цвіту, як і не видно вишневого гілля. А між пальцями м'якенький житній колосок, який не вміє жебоніти. У цвіту Зіньчині ноги. Боса чи взута? Вся вона у вишневому цвіту. Вишневим білим цвітом пахне її сукенка, її коси за плечима. Вишневим цвітом усміхаються її уста.

— Пий ще, Антоне.

— Напився.

У відрі білий вишневий цвіт.

— То ходім у сад,— каже вона.

Вишні обсипають їх цвітом.

Йому боязко взяти її за руку. А вона сіла на траву.

— Чого стоїш, Антоне?

Він сів, Зінька поклала голову його собі на коліна.

— Спочинь,— її пальці у його чубі. Зірваний м'який колосок торкнувся лоба.

Заснув у цвіту. І тоді подвійний сон. Зінька побігла. Вся в білому, вся у цвіту побігла в лан зеленавого жита.

Стала на горбі, розкинула навхрест руки. Зі всіх сторін видно її. І полум'я. Червоне, високе. Зайнялася Зінька на горбі серед житів. Руки розкинуті. Горить. Зінька — палаючий хрест!.. На горбі.

Антон закинув голову і розплющив очі — над ним стояла мати. Тішила свою душу і стерегла його сон.

Антон пригладив рукою чуба і спустив із стільця ноги.

— Як же ти солодко спав, сину! — мати відійшла од ліжка і, ніби присоромлена, сіла на лаву.

Антон їй нічого не сказав. Потюпав до дверей. Вернувся у хату, а мати все сиділа на лаві. Сховавши під запаску руки, вона стиха погойдувалась.

Антон заснув перед обідом. Присвятки. Тож і столярний інструмент його відпочивав. А вже церкву звели і відкрили бляхою малі бані.

Обідати б пора. Але як легко Насті було стояти ув синовому узголів'ї, так тяжко зрушитися їй з лави і прочапати до печі. Там бо тільки одне-одним горнятко з відірваним вухом і в ньому ненза — кулеша. Тому бариться вона з обідом. Тому журно похитується і, дивлячись на густу, але сиву синову чуприну, мовби хоче сказати: «Батька застрілили, та не був сивим... Дуже молодим зі світу зігнали. А твоя, сину, голова — як наше життя. І наша хата, поколупана, обвалена. Вічно в ній ненза і на покутті, і в печі, і на столі. З тим осоружним словом — ненза, — якого не замінять десяток інших: біда, злидота, нужда, горе, нужда, — мати в пелюшках виносила її, Настю, бо тільки на вулицю стала вибігати, з усіх кутків чулося:

— Нензине шмаркате, а вже ходить...

Одружувалися з Антоновим батьком, тесь, доброї душі людина, переливаючи з пляшки, ніби видавляючи з неї горілку-отруту, все одно надушив тільки по півкешка, приказував:

— Пий, сину, невістко, пийте, діти, нензу, — не вип'єте! Вкриєтеся нензою, недовго спатимете... Вона розбудить!

Чисту правдоньку сказав тесь. Не випито нензи. І хата Чернобаїв — її замок.

Стеля гнітить Антона. Низька. Виходив на вулицю, вивів недоречний сон з хати. На вітер. Антон високий перед матір'ю. Але вкупі з нею відчуває себе завжди маленьким. Хочеться їсти йому, але, як і в дитинстві, соромиться признатися. А тоді так же не раз сиділа мати загорьовано. Найчастіше напровесні. Антона носило то до річки за молюсками, то на вигін за квасцем. Годували-

ся волоком — попареною і м'ятою цибулею з пасльоном і кропивою. Губи і язик ставали зеленими. Антон добре наїдався, і коли випадало, що батько, було, пристаряється десь мучиці, а мати спече коржів, то що може бути ліпшим від коржів з молоком? Тоді у вікна їхньої хати тепліше гріло сонце. Тоді само воно сідало на покутті за стіл. Мати ськала Антона. Він любив тикатися в її коліна головою. Найчастіше це було взимку. Ще далеко до провесни, до весни з квітучим городом, білими вишнями під тином і перед вікном. Мати виймала з печі горохвяники — пироги з житнього прісного хліба і гороху. Горох намочувався звечора у макітрі. Вдосвіта мати терла його, піддержуючи макітру коліном на лаві. А потім готові горохвяники зсипалися з пательні у макітру, в якій на самісінькому дні — розтертий з олією часник. Мати підгицувала макітру, накривала зверху мискою, аби вони трохи відійшли. І перший горохвяник, рогатий, обмочений в олії і часнику, йому — Антонові. Все забувалося, що надворі сніг, а він без чобіт. Нічого не хотілося. Потому мати ськала йому голову. Скільки раз у в'язниці він згадував, як клав свою голову матері на коліна.

— Будем обідати? — спиталася Настя.

Антон мовби підпірав головою стелю, а вона давила. Можна б йому попросити в Павла трохи грошей наперед. Все одно відробить за церкву. Мав таку думку. Але це було б уже остаточним свідченням того, що він здався, що зі всім примирився. Павло, безперечно, покрутив би носом, пожалкував би громадських грошей і, перш ніж дати їх, щось сказав би таке, що Антон кинув би гроші йому під ноги. Занехав думку кланятися. Мати теж про це не заїкалася, як і не заїкалася, що в другого Гнатьюка, в Петра — Антоном зароблене збіжжя.

— Обідати? — знехотя проказав Антон. — То насипайте, мамо...

Затаракотіло прямо з вулиці і спинилося під їхньою хатою.

Настя не встигла піднятися з лави, а Антон подивитися у вікно, розчинилися двері — і на порозі, держачись за клямку, Зінька.

Доброго дня вам! — у Петрових чоботях, бо великуваті, з довгими халявами, в Петровому піджаку, бо по-мужськи скроений і по-мужськи застібається; росла, рожовощока, незмінна. І її вітання пашисть здоров'ям.

— Доброго дня,— відказала Чорнобаїха.

— Боржок привезла вам. Давайте мішка, аби пересипати! — і не переступила порога, лишила двері незачиненими, пішла.

Настя витягла мішка з-під постелі. Подала Антонові.

А Зінька вже поставила свого повного мішка на попа, перекинула його через полудрабок і розв'язала гичку.

Антон витріпував свого, порожнього.

— Та давай швидше! — пригримнула на Антона.

— Квапишся іншим боржникам розвезти? — він грубувато, хоча йому зовсім того не хотілося.

— Слава богу, більше боржників не маємо,— відповіла Зінька втішено, а не ображено і прикусила нижню губу.

Антон знав цю її вдачу. Зінька прикушувала нижню губу, коли була задоволена.

Він підставив свого мішка. Зінька уткнула в нього розв'язану гичку, яку тримала рукою, і зерно посипалося. Воно лилось, як із ковша, дихнувши літнім полем, стернею. Антонові ж наснилося зеленаве жито.

Він тримав мішка, і в нього не ставало мужності й сміливості глянути на Зіньку, розповісти їй свій сон, розповісти їй, як вона була білим цвітом і стала палаючим хрестом.

— Підтріпни свого мішка, бо розсиплеться,— боязко сказала Зінька.

Антон підтріпнув, гупнувши ним об землю, і мішок розправився.

— Дивись, мале міще, а в нього влазить більше, ніж у мій,— підняла вона свого за ріжечки і потрусила.

— Більший?

— Авжеж що більший... Ну, ви! — на коней, які відгризалися один від одного: Шимель від лошака.

«Тобі б хотілося, щоб у тебе все було більшим»,— подумав, але не сказав Антон.

Зінька підняла свого мішка. Мотузочок, що ним зав'язувалася гичка, випав на землю.

— Що за біда? Чого він розв'язався? Подай-но, Антоно,— і згорнула мішка.

Він подав їй мотузочка. Вона його не взяла,— висмикнула з його руки і заховала в кишеню.

— Дома прив'яжу...

— То як з Америкою? — спитав Антон.

— А тобі хотілося б, щоб поїхали? Всім хотілося б, щоб поїхали! — кинула вона, ніби зненависть і злобу, і, випроставшись, грізно поглянула не на Антона, на село. Її брови — чорні лезочка. З-під них вогонь, що їх гартує. Не такою була Зінька в Антоновому сні. А можливо, якраз такою?

— Мені? Щоб хотілося?

— Всім хочеться! Так і чекають!

— Зіно...

Вона міцними руками взялася за віжки і повернула до Антона голову.

— Зіночко...

Її чорні брови-лезочка не стали іншими.

— Пізно, Антоне! — і натягнула віжки.— Почекай-но, я завдам тобі мішка. Мати ж не здужає,— і вона скочила через полудрабок.

Антон підставив плечі й повалив мішка.

За Зінькою загуркотіло.

Він заніс жито в хату.

— Куди ж ти? Не на долівку, на лаву,— мати допомогла поставити мішка. Спертий до стіни, на місці відра з водою, він зависочів у кутку, біля дверей, не чужакуватим гостем — третьою живою істотою в хаті Чорнобаїв.

Куди Настя не поверталася, мішок жита впадав їй у вічі, вона дивилася на нього і бачила Зіньку. Не говорено, що жито змелють, що напечуть хліба. Забулося про обід. Антон кудись посунув, і мати не спиняла.

Він — до Бартка. Їм обом з села заказано, то в Кременець, до Броневського, послано Лукійку. З тих пір як заявлялася Марія, як виряджено Гриця, од Броневського ні голосу.

Здорожена Лукійка запивала втому водою.

Антон був не дуже впевнений, що їй вдасться принести від Броневського щось нове, щось особливе.

Манька влітала в коси червону бинду. Лукійка купила. У Бартка без дзеркала, і дівчина задивлялася на себе в шибочку, а заплівшись, стала перед матір'ю, перед батьком, перед Антоном, радіючи: правда ж, гарно!

— Та біжи вже на вулицю, непосидо,— відпускала її мати.

Манька здогадалася, що з Антоном у них якась своя мова, і їй на вулицю перехотілося.

— Ступай, ступай,— повчально сказав Бартко.

Червона бинда війнулася з-під хустини.

Лукійка відпила води.

— Навіть не виділася з ним, з вашим Броневським...

— А з його жінкою? — спитався Антон.

— Бачилась, та що з того? Чорна біда. У нас на столі покоти, а вже весною зацвіте все, любо, а там — самий тобі твердий камінь... А той Броневський десь крадькома перебивається. Словом, ховається, і життя його на волосочку, бо коби впіймали... і про нашого Гриця — мовчок.

— Кепські діла,— сказав Бартко.

— Що кутя без меду,— поставила Лукійка бляшаного кухлика.— Ото тільки вони передали, що на польське свято, чорти там їх знають, що у них за свято. З нашим великоднем збігається.

— Тчеці май? — підказав Антон.

— Либонь... Ото в той день треба б проти війни. Поляки хочуть війною на більшовиків...

Антон погладжував на коліні кашкета — одного про зиму й про літо. З весни знімав навушники, пристебнені до підшивки.

— Що вам робити, толком не скажу.

«Противоенну демонстрацію в день панської конституції»,— подумав Антон.

Лукійка, не беручись більше за квартиру, сказала:

— Барткові з тими ділами — годі! Хочеш, Антоне, то сам, а його мені не тягни!

Бартко пальцями здорової м'яв безпалу руку.

— Лукійко...

— Думаєте, Самійло вам pomoже? Жінка до нього вернулася. Розвод взяла і вернулася. Тепер за спідницю її тримає. Добре робить!

Бартко стиснув свої руки.

— Лукійко...

— З давен Лукійка,— і осіклась.

Антон збагнув, що не переконати, не стримати їй Бартка і сказав:

— Ми і вас візьмемо з собою, Лукійко.

— Кому я, баба, здалася?

З тим і рушив Антон додому. Хоч вістку — не зірку з неба — принесла Лукійка, а все ж вістка.

Коло коперативу його перепинила Зося. Пройшлася з ним.

— Про Гриця нічого не чули?

Узяв її за руку.

— Глухо.

А вранці — до роботи. Антон з Бартком — латати дзвіницю.

— Хто хреста поставить? — питався у робітників міський майстер.

Павло з отцем Олексієм і тут наважилися скористатися — не найняли усіх майстрів. Свої — дешевше.

— Я поставлю, — сказав Антон.

До дзвонів хреста винесли інші. А там він завдав його собі на плечі й став повільно підніматися на риштування. Хрест гнув його донизу, а навколо ширшав і ширшав овид.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Зжаті й скошені поля. Стерні. Худоба й вівці розбрелися. Для них немає меж. Стерні мужицькі чи панські — байдуже.

— Куди прешся? Отаманша!

— Та не спиняйте, Пилипе. Не в шкоду ж?

— На своєму їй мало? Таке, Химо, стерво... Отаманша!

Отаманша — чорна корова з гострими ріжками, підтягнутим животом і капшучковим вим'ям, викачана в гною, через п'яте-десяте хапаючи траву, ішла вбік од гурту.

— Спугав скрутивом, а її тільки на припін!

— Шумейківський норів, — поглузував Прокіп.

— Коби сама! Всю череду за собою тягне. Дивіть, дивіть, — вівці за нею. А що, не казав? Отаманша! — погрожував Пилип кавулею. Він за підпасича. Замінив Максима. Хлопця взяли до конопель. Вода холодна. Демчиха і Рая не полізуть. То його — викидати. З матір'ю.

— Не кричіть, Пилипе. Біс з нею. Посидимо, побалакаємо.

— Вона дасть посидіти? Вже на Рашовському, Прокпе.

— А моя Зозуленька, хоч пусти її на чорну землю, пашу знайде, — хвалилася своєю корівкою Хима.

— Пилип і сам не проти, щоб посидіти, погомоніти про те, про се, хоча що воно за мова в Прокопа і в Хими, просто спочити, бо ноги віднімаються. За Шумейковим товаром-вибриком тільки молодими ногами бігати.

Прокопова корова теж за Отаманшею, але він і вухом не веде. Розбалакує з Химою.

— А чи то правда, кумо, що ви з півнем кожної неділі на ярмарок? — ноги під себе, по-циганськи, і брови напустив.

— На який ярмарок? З яким півнем?

— З своїм! Послівка на всю околицю. Неділя, Хима тю-тю-тю, за півня, в кошелік і на ярмарок. Циняться, ярмаркує півнем у Вишневці. Мало дають. Додому. А на другу неділю з півнем у Почаїв. Ярмаркує, не спускає. Півень звук, щонеділі сам у кошик і на ярмарку з того кошика кукурі-ку!

— Куме, не брешить...

— Щоб я та брехав?

— Вам завжди, аби поглумитись... Якась репиндя сплете, а ви своїм язиком гала-ла...

— Йому нужник чи віттар, аби посміятися,— заступився Пилип за Химу, бо знав, що про півня Прокіп сам усе сплів.

— Кумо, ви не ображайтесь... А який той півень, червоний чи зозулястий?

— Та я його давно продала.

— Продали? А кажете, що я брешу.— Прокіп розвів руками.— А нужник чи віттар, то знаєте, що з нашим попом одного разу...

— Вертаються,— обірвала його Хима.

Прокіп не встиг виповісти про попа: з громадського лісу виїхала кавалькада. Рашовські з гостями верталися з ловів. Коні гарцювали.

— Втікаймо, бо пруть на нас,— Прокіп схопився на ноги і пантрував за своєю коровою.— Вони чорта підстрілили, лихі...

— Ми пасемо, а вони тішаються,— мовив Пилип і посунув завертати Отаманшу з панської стерні.

Хима свою за мотузку.

Кавалькада вигналась на поля. В небо стрельнуло шампанське.

— Панове! — голос Рашовського.— Он Горинь! Перед цією річкою я п'ю за нашого Ридз-Смігли!

— За Ридз-Смігли!

— Тихо! Ще не все. Коли ми переходили Горинь, він, Ридз-Смігли, командував нашою третьою армією, і він сказав нам, легіонерам: «Ви переходите Горинь, і з вами переходить велич Польщі!»

— За велич Польщі! — котилося стернями.

Пилип завертав худобу і отетеріло замилувався кінми та вершниками. То були поліцейські й осадники. Поліцейські в синьому, осадники в зелених мундирах. А Ядвіга — як богиня. Люди, навіть пани, в такому не ходять.

— Сказ на них напав. Не інакше, як перед своїм сконанням,— прошепотіла Хима.

— Пане Рашовський, ваші поля?

— Мої!

— Пані Ядвіго, худоба ваша?

— Хлопська!

— На ваших ґрунтах? Лайдаки, схизматики пасуть?

— Провчити їх, панове!

Хима потягла за мотузку. Але її Зозуленька рвалася до гурту. Замакали вівці, збиваючись до гурту. Вершники врізались в отару. Прокіп відрікся своєї корови і — до яру, в Защиту.

— Стій!

Хтось вистрелив.

Хима зойкнула. Її ошпарено нагаєм.

— На панському попасаєте?

— Займайте!

Пилип ховався за Отаманшу, а Ядвіга — в ботфортах, розшитому гаптованому кунтуші, малинових штанях — ніяк не могла дістати його, щоб ударити. Отаманша — капосна й зухвала, вкусить муха, конем не здоженеш, а тут мовби задубіла. Замість Пилипа, Ядвіга лупцює її, а вона тільки згинається. Кирея за плечима Ядвіги — чортовими крилами мах-мах.

— Паненочко, панночку, не свое пасу...

— На аркан його!

В Пилипа відняло язика. Не міг ним поворухнути аби вимовити, що худоба Шумейкова. Отой, що крикнув: «На аркан!..» — Заремба.

— На аркан? — Ядвіга вихопила з сідла зіжмакану мотузку. Вона обіцяла заарканити живу дику кізку, коли вирушали на лови. Але й зайця не вдалося підстрелити.

Рашовський з осадниками зганяли корови.

— Куди ж ви мою? Моя не ступала на панське...

Пилип уже й не ховався за Отаманшу.

Ядвіга закинула мотузкою, і Пилипова голова повисла у петлі. Отаманша відскочила.

— Пані Ядвіго, відпустіть, бо задушиться,— крикнув Заремба.

Пилип беркицьнув на землю. Петля не здавлювала шиї, але він і не спробував, щоб вихопити з неї голову.

— Вставай! — і над ним свиснув нагай.

Підплигнув Пилип. Ядвіга смикнула за аркан.

— Наперед з ним, а ми за вами! — вигицував у сідлі Заремба.

Озброєні осадники виганяли худобу на дорогу.

— А ти куди? — перехилився з сідла над Химою Рашовський.— Один втік, а ти не втечеш. Гони худобу!

Хима поплелася з хворостиною.

— Алюром! — Ядвіга пришпорила рисака, і Пилип, щоб не задушиться, побіг.

— Швидше! Швидше!

Він випередив рисака.

А дорогою — повільно. Ядвіга з заарканеним Пилипом, за ними — корови й вівці. Осадники по боках, а Рашовський з Химою — за отарою.

«Напасся, щоб вас...» — кляв Пилип, але мусив не приставати, бо мотузка в'їдалася в шию.

На стернях біліло бабине літо. Тонке павутиння бабиного літа заарканило стерні.

З Ридомльського шляху навпростець через поля — вершник. Він мчав навскач і раз за разом вигукував одне слово. Вимчав напереріз зайнятої худоби, крикнув:

— Війна! — і перескочив дорогу. Не спинився. Вже був оддалік і знову: — Війна! — Не було кому сповіщати: поля. А він: — Війна!

Його кінь летів через павутиння бабиного літа.

— Хто він? — загарцював коло Рашовського Заремба.

— Наш осадник...

Білили стерні.

II

Майдан кишів, гойдався, але не вгинався. Нова церква блищала різнокольоровими гранчастими шибочками, за якими грати, п'ятибанно і п'ятихресно молились небу,

не згинаючись до землі. Пахтіло живицею і масляними фарбами, які ще не висохли.

— Залізним кулаком!

— Бам,— і попливло.

Рашовський задер голову до дзвіниці. Але знову бевкнув дзвін, бевкнув мідно, наліто. А з Вишневеця, з костьолу — щербато і калатливо, з Мухівки — дзвін чутніше, а в Лозівці — тривожно, в усїєї сили, на обидва береги Горині й далі, долиною — в Бодаках.

— Закидаємо їх шапками, псякрев!

Гули дзвони.

Максим з підлітками, Павлові обидва синки серед них кружляли за натовпом. Максим трохи запізнився. З-за спин, з-за голів йому видно, Рашовський тикає руками, б'ється сам з собою.

— Розпинайся...— з майдану.

Максим почув це, принішкле й кпливе, але хто його сказав? Майдан кишів.

Павло відштовхнув Максима, коли той захотів пропхатися в гущу. Хлопцеві стало дивно: сходка, а Павло не поблизу Рашовського, отирається за людьми. Скнаристий кашкетик на ньому — млинець з пупком, а з борідки так і сплигує: «Воюйте собі. Я в літах, діти не доросли...»

— Хто там — розпинайся? — Рашовський ступив наперед, хитнувся його бляхований козирок.— Я розіпну! Сліди наші цілуватимет!..

— Вже одного такого слухав...

Максим наштовхнувся на дядька Івана. Той не смалив люльки, але, як завжди, спирався на свій малахай.

— За тамтої війни начувся,— проказував дядько Іван.

Рашовському не вирвати його з натовпу: селяни обступили.

— З обозом захопили мене... Наобозився... Кого тільки не возив? Так один догорланився, що сорочку на собі розірвав. Теж, ондечки, еднаймося, братаймося, бо на-суне московська навала, все відбере. А я йому: бреши, бреши, а з мужика мене ніхто не скине.

— З мужика не скине, а кулі не розбирають, Іване,— хтось йому.

— Не стріляй, то й у тебе не будуть!

Максим більше наслухав майдан, ніж Рашовського. Майдан гойдався, і Максима носило з боку в бік.

— Всі як один!..— викрикував Рашовський.

— Нехай гірше, аби інше,— з майдану.

Антон стояв поблизу дядька Івана. Він мовчав, а Максимові хотілося, аби щось сказав. Думав Антон про антивоєнну демонстрацію, яка не вдалася? Максимові не здогадатися. Він був на цій демонстрації. Молода Березючка вивела дітлахів, яких учила по хатах. Вона ходила з ними по селу, і дітлахи вигукували, що не бути війні. Це було зовсім незрозуміло, як і те, що Антон після служби на цьому ж майдані проклинав жахіття війни, якої ще не було і про яку ніхто не здогадувався.

— Білому орлові служити не будемо! — лунко й погрозово.

Майдан одвернувся від Рашовського. На церковному тину стояв Михайло.

— Люди, ні один з нашого села в армію!

Під Михайлом — купка хлопців-пожежників.

Максим і собі туди.

— Не нам за панів під кулі! — гукнуто з натовпу.

Всі почули, що гукнув Антон. Майдан не знав, кого ж слухати: Рашовського, Михайла чи Антона? Майдан розхитався. Осадники, які оточували Рашовського, накинулися на Михайла. Вони стягнули його з огорожі. А Кжежишевський протискувався до Антона.

Шурка і обидва Галабурди перескочили через огорожу, надзирали з попівського саду.

— Стіймо! Не даваймо Антона!

За дядьком Іваном крикнув і Максим.

А Кжежишевський врізався у натовп, рвонув за рукав Антона, і натовп розділювався.

Закували Михайла. Закували Антона. Селяни з майдану за ними.

— Молебен! Перед ким служити? — перепиняв Рашовського отець Олексій.

Рашовський гукнув до селян:

— На молебен!

Гув дзвін.

Повели Антона й Михайла в парі.

— На молебен,— сказав Максим дядькові Іванові.

— Еге ж, до худоби...

Над Лозівкою, над Горинню пливли мідні дзвони.

Максим не міг дотумкати, що ж воно діється. Він проводжав Антона і Михайла.

В Липину, на старе обійстя з зарослою муравою по двір'я, прийшла по плату до Сури за комірне Зінька.

— Михайле! — окликнула з побоюванням.

Сура гримнула на Бейл, щоб ховалася в хату.

— Скоро вернуся, сусідко! — гукнув Михайло і спинився. Він закинув голову на плечі, пихато розставив ноги.

Кжежишевський замірився на нього кольбою.

— Михайле, за що? — стала між ним і поліцейським Зінька. — За сходки? Я нарочито не пішла. І Петра не пустила.

Антон повільно ступав не обертаючись. Його руки за спиною зв'язані.

— Вари, Зінько, вареники і скажи, щоб Рая не переймалась! — Михайло ступав легкою ходюю.

— Наїсишся! Вицидімо з тебе сироватку! — стискував зуби Кжежишевський.

— А як з тебе? — відгризнувся Михайло. — Антоне, ти мені допоможеш?

Антон змовчав. Біля лип вони порівнялися.

Максим спинився коло криниці, за старим гнатюківським обійстям. Йому було шкода Антона. Він ненавидів Зіньку, яка вигналася на дорогу до Михайла, а з Антоном ні слова.

Гули-калатали дзвони.

Максимові треба було на хутір, до худоби.

З селян, певно, тільки дехто на молебен, бо майже на кожному подвір'ї купчаться. Розбіглися з церковного майдану-муравльська і мітингують самі між собою. А діти — селом лящить! — грають у війну. Максимові теж захотілося стріляти, наступати, брати в полон. Та він уже з Абрумом на пасовиську. Ото дадуть перцю!..

Старі Шумейки снували біля хлівів наче ніч. Рая біла за щось у хаті дочку, бо та рюмсала, за ворітьми чутно.

Максим, щоб не накликати на себе біди, швиденько зайняв худобу.

— Хліба візьми, очмано..

Але мовби й не чув Демчихи.

Напудивши вівці, які потягнулися за Отаманшею, він забіг до Гнатюків.

Василина плакала на колоді:

— Чого ви, мамо? — стenalася перед нею Зінька. Вже вернулася з села.

Максим почув тихе Василичине:

— Як же не плакати? Війна, невісточко...

— А нам-то що? Петра не візьмуть, мамо!

— Людських, своїх скільки загине...— Василина брудними руками витирала сльози.— Гриця нема дома. Чи ж побачу його?..

Максим до кошари — порожня. Абрум уже погнав.

Михайло з Антоном — в одній камері. Без ліжок. Замість матраців — солом'яні мати на цементі.

— Тобі не привикати, Антоне,— Михайло хихикнув, розлігся на маті, закинувши за голову руки.

— Не дуже розлягайся. Простудишся,— сказав Антон.

Михайло сів.

Антон пригинався, розминав руки, щоб кров не холонула.

— Скажи, Антоне, тільки чисту правду: думав ти коли чи ні, що нам з тобою удвох доведеться сидіти?

— Ми ще не сидимо. Нас щойно сюди кинули.

— Не крути... Сам знаєш, про що питаю. Думав ти чи ні, що мене з тобою можуть заарештувати?

— Ні, не думав.

— А заарештували за одне й те ж. Так? — Михайло пронизував очима Антона.

Тому не довелося відповідати, бо Шумейка покликано.

Антон ніхто не чіпав. На його вимогу, щоб принесли води і ковдру, надзорець несамовито кричав:

— Дезертирів і зрадників поять кулями!

В камері ставало дедалі холодніше. Щоб не заснути,— сон разом з холодом виповзав з цементу і навалювався на Антона,— він змушував себе ходити. Човгав. Яку довгу дорогу вичовгав за весь час він у в'язничних тісних камерах? І треба ж було наостанку знову потрапити? По-дурному, необачно. Сподівання, що гряне війна, ширилося давно. Але війна не німців з поляками: сподівалося війни німців у спілці з поляками проти більшовиків. Селяни міркували по-своєму: нехай гірше, аби інше... Війна грянула раптово. В цій раптовості Антон зовсім не розумів, як діяти. З Броневським хоча кінці й не відрізано, але путніх зв'язків не було. Броневський десь у цілковитому підпіллі. Отже, на фронт ні одного солдата. Що мало бути опісля, не думалось. Він ламав над цим голову в холодній камері...

А саме в цей час Гриць Гнатюк постукався до Чорнобаїхи. Він був свідком розмови Броневського з поручи-

ком Єндриховським, який допомагав викрасти план фортифікаційних укріплень східних кресів. Поручик вважався, не розумів ситуації, а Броневський сказав: «Ти — солдат, і твій обов'язок — фронт!» Якраз це Гриць і мав сповістити Антонові, а також і про те, як загинув у лісовій сторожці Ярослав Шрамченко: машину спалити не встигли — наскочили прикордонники...

Михайла вкинули до Антона в камеру розпухлого, побитого. Але він швидко опанував собою.

— Вони в мене хотіли зброї, Антоне.

— Якої зброї?

— В них є свідчення Собкового вилупка, ніби я ховав зброю! — Михайло матюкнув Володьку. — Сопливецьке, стало семінаристиком, увивалось навколо Зосі, потім у червоній партизанці, а насправді — конфідент. Давно б за горло! Я їм дулю, а не зброю! Зброя знадобиться!

— Володька вашої вишеньки ягідка, — сказав Антон, — а ти лаеш його.

— Нашої? — скипів Михайло.

— А чиеї ж?

— Ти розумієш, за що нас арештовано? За те, що ми проти війни? — Михайло вичікував. — Ні, тут глибше. За те, що ми українці! — він звівся з мати й погордливо дивився на стелю.

— Якби, Михайле, за те, то все б село арештували...

— Беруть тільки свідомих! Та ти мене кинь перекопувати! Польща пенькла... А що з нами зроблять?

— З нами? У штрафний батальйон.

Їм не дали досперечатися. Як сказав Антон, так і було. Того ж вечора їх судив польовий військовий трибунал.

— Пан естесь комуніста? — питався Антона полковник.

— Так, я комуніст.

— Не ведзялем, не ведзялем... Прендко карняку!..

III

Петро не підставив Кучковському крісла, не просив його сідати. Сам носився по хаті, неначе чогось шукав. Заглядав під ліжку, за скриню, щоб уникати нестерпних і нешляхетних ублагань збіднілого шляхтича.

— Пане Гнатюк,— улесливо й терпеливо, з наголосом на першому складі вставляв за кожним своїм словом Кучковський.— Повірте, пане Гнатюк, я без гроша...

— А в мене є? Вошва, а не грошва! — Петро мало не загнув матюка.

Кучковський скинув з голови чорного капелюха, колись елегантного циліндра, а тепер погнуту пропалену каструлю, до якої пришито надпорені крила. Рідке сиве й поруділе волосся — намочена костриця. Давно його розчісував.

— Пане Гнатюк, але ж ви обіцяли...

— Обіцяв? — чулось Петрове з-за скрині.— А купча?

Кучковський коротенькими крочками добрався до скрині.

— Хіба я винен з купчою? Скільки ми разом їздили...

Петро до канапки, а Кучковський за ним.

— Не обходить мене, хто винний! Я і так вам наплавтисся на добре слово!

— Пане Гнатюк, моє слово — слово шляхтича! — він підносив угору свою каструлю-циліндра.

— Ваше слово, а мої гроші! — Петро поліз на покуття.

— Гроші ваші, але ж земля! Моя земля! — наступав шляхтич, але не міг приневолити Петра, щоб той хоч спокійно його вислухав.

— То беріть собі, якщо ваша!

— Тепер беріть? А що ви навесні, пане Гнатюк, співали? Навесні стільки купців було! Ми погодились, що продамо, що я верну ваші завдатки і ви поїдете собі, пане Гнатюк, до Америки...

— Ви в Америку мене виганяєте? — Петро перестав нишпорити по хаті й, роздратований, навісний, став перед Кучковським.— Мене в Америку?

— Я? Що з вами, пане Гнатюк? Я сказав, що ми домовлялися, але коли вам перехотілося, хіба наполягав? Я погодився чекати... Я повірив, пане Гнатюк, вашому гонору!..

Петро стримав на кінці язика щось грубе й брутальне: до світлиці увійшла Рая з донькою.

— У вас своя мова, а мене наднесло...

— Яка там розмова, Райко! — відмахнувся Петро.

Кучковський ворухив ротом, беззвучно проковтуючи слова. Він прочував, що Гнатюки з Шумейками на ножах, але Петро ласкаво ущипнув кругленьке й пов-

неньке личко дівчинки, а Рая сиділа на канапці, наче у себе вдома.

— За батьком скучилася? — говорив по-дитячому, ластився Петро.

— Дуже скучилася,— показала дівчинка й забігала по хаті.

— Марилько, посидь!

— Нехай бігає, Райко.

— А в нас такого нема,— показала дівчинка на рядно, яким була застелена скриня.

Петро усміхнувся і, ніби щось згадавши, став пригладжувати чуба. Його очі заблищали. Дивився не на Кучковського — на Раю, мовби вони тільки вдвох. Сів коло неї. Рука в руці, а голова набік, і пасма чорного волосся, густого і дріткого, робили його вищим. А Раїна голова опущена.

Дріботіли ноженята по долівці.

— Марилько, посидь.

— Райко, а чого ти її Марилькою? Маринкою краще. По-нашому.

— А чи не все одно.

— Ти Маринка, а не Марилька. Правда ж?

Дівчинка завагалася.

— Ні, я Марилька!

Кучковський то натягував, то скидав циліндра-каструлю, то шарпав себе за поли, але Петро його не помічав.

— Що з Михайлом? Де він може бути? — сплакнула в долоні й червоними очима дивилась Рая.

— А ти не переймайся,— взяв її за плечі Петро і непомітно, але міцно стиснув.— Повернеться...

— Його ж на передову...

— Не встигнуть...

Рая підняла голову, і її червоні очі — повні туги і відчаю.

Марилька зарилася в материн поділ.

У ванькирі впала коцюба чи крючок.

Петро прийняв руки з Раїних плечей і схопився з канапи — через поріг Зінька.

Кучковський зняв циліндра-каструлю.

— Пані Гнатюкова...

— Ви знов за грішми? — Зінька склала руки на груди.

— А за чим же? — сказав Петро.

— Ми вам не дамо й злото! — Зінька вихитувалася перед Кучковським, і її повні груди широко дихали.

— Але ж умова... договір?

— Війна, людей убивають, а ви за грішми?

Кучковський зблід.

— Я знайду управу!

— Геть з хати! — крикнула Зінька.

Кучковським вистрілило від Гнатюків.

— Зіно, даремно ти з ним так, — сказав Петро.

— А що мені панькатися? Досить перед непотріб'ю накланялась. В'ївся!

— З ними тільки так і треба, — тягнула за Зінькою Рая. Вона підняла і пригорнула налякану Марильку.

Зінька не рознімала рук з грудей. З-під розстебнутого комірця розпашки оголювалась її засмагла, як і обличчя, шия. Верхня губка, на якій порошилися вусики, мовби відразу наростили, бо зачорніли, трошки піднялася і скривилася неприхованим презирством до Раї, до її білого обличчя, яке стало шаріти.

— Не встигнуть його на фронт? — питалася Рая Петра і Зіньку. — А я все побоююся, що вб'ють...

— Тижня не мине, як повернеться, — впевнено Петро.

— Чуєш, Марилько, наш тато повернеться. — Рая обняла і поцілувала доньку.

Зіньчина верхня губка здригнулась.

— Повернеться... Я обіцяла йому наварити вареників.

— Осадники рихтуються в Польщу, то непереливки, — походжав Петро.

Зіньці не було чим вгостити Марильку. Вийняла з бутля вишень.

Марилька хапнула їх рученятами з ложки і в рот.

— Не ковтай кісточок. Замурзалася. От свинка, — витерла Рая Марильку. — А що треба сказати тьоті?

— Дзінькую, — сказала дівчинка.

Рая взяла її за руку.

— Ми ще, може, ввечері завітаємо до вас. Тяжко одній.

— А ти не дуже переймайся, — мовив Петро.

Вони й з сіней не вийшли, а Зінька до нього:

— І чого ти вертишся перед нею?

— Перед ким? — Петром струснуло.

— Перед Райкою!

— Ти що, не на ту ногу встала? — він потягнувсь за кашкетом на полицю, під якою вішався одяг. Цю поли-

цю і дерев'яні вішаки з головочками зробив і подарував Михайло.

— Не втікай... За кашкета не берись! — Зінька потягла Петра за рукав.

— Та що з тобою?

— Зі мною? — верхня Зіньчина губка знову всіялась чорними вусиками.— Ти скажи, що з тобою? Кучковського, старого чоловіка б посоромився! Причісується перед нею,— Зінька перекривила Петра, показувала, як він пригладжував чуба.— А потім сів коло неї, за плечі обняв...

— Йй же тяжко... Дурна ти.

— Авжеж, я дурна... А вона розумна? Шкірить до нього свої відьомські зуби! А ти обіймаєш її!

— Зіно, бійся бога!

— Ти бійся, безсоромнику! Мамо, де ви? Ви теж бачили.

Василина з-за порога, на хату чапати їй не хочеться:

— Недобре ти робиш, сину,— і похилилась.

— Та що ви, змовилися? Всі на мене! — закричав Петро і пальці в чуприну.

— Щоб Галабурдами тут і не смерділо! — розкричалась Зінька, зірвала зі стіни полицю, наступила на неї.

— Вгомонися! Що з тобою? — Петро широко розчепірів руки, наважився обняти її, але Зінька відіпхнула його.

— Діти, світ б'ється, і ви б'єтєся... Ох, я давно відчувала, що не веде до добра оте братання з Шумейками.— Василина, зітхаючи, почала в запічок.

— Не цілуй! Ти огидний мені!

— Зіно! Зіночко, ламай полицю. Не треба Галабурдового духу. Але ж, Зіночко...— він знову стиснув її в свої обійми.

Зінька пручалася обома кулаками від його грудей.

— Пусти!..

А' Петро тугіше обнімає її за стан.

— Дурненька, та хіба ж я проміняю тебе? — І він потягнувся до неї устами, гарячими і вологими.— Я завжди спрагую тобою...

Вона вже не виривалася, не штрикала його кулаками, схилила голову на його груди, та враз відкинулась.

— Не проміняєш? — і чорненькі вусики на її верхній губці стали розсіюватись, а погляд зробився лукавим. Лукаво затремтіли її довгі вії. Брови округлювались.

— Зіньочко...

Вона не дала себе поцілувати, припала до Петрових грудей.

— А хто тебе знає...— промовила йому в запазуху.

Петро цілував її коси. Вони пахли втомою літнього вечора.

Зінька перехилилась назад, але не для того, щоб вивратися: щоб розкинути руки і обняти за шию Петра.

На долівці валялася потрошена полиця.

Василина швиденько накинула на себе лейбичка і навіть не застєбнулася в хаті.

Сам бог їх не розбере — Зіньку й Петра. Одне ногу підвihnє, а друге свою ламає. То билися, то вже обнімаються. Вдень. Ніч для них коротка!..

Василина спересердя чортихнулася. Не до вподоби оті любощі-обнімання. Нехай би на самоті, куди б не йшло, а то серед білого дня і при ній. Фе!.. З Яковом вони купу дітей привели, але вона так і не тямить, щоб коли з ним цілувалася. Вночі, і то було неловко. Ото тільки єдиний раз, на перелазі, коли була дівкою... Соромлячи і гудячи сина й невістку, вона непомітно добралася до Наталі. Перелізла під дротом і через садок, щоб не робити круга, до воріт. А з подвір'я — голосіння. Василина залопотіла під високими жоржинами — буйним квітником, якого Наталя розвела під вікнами. Ноги підкошувались, і вона зачепилась, повисла на перелазі.

Наталя, знявши руки, ридала.

Діти — двоє дівчаток і хлопць-карапуз — теж знімали руки над собою. Хлопчина ще не вмів ходити. Він лежав, перекинувшись горілиць, і кричав, неначе його різали.

— Мамцю!.. Мамусю дорогенька, що ж я тепер?

Від доччиного голосіння хитався під Василюю перелаз, через який вона не мала сили переступити, хиталася земля і в очах темніло.

— Як же ти тепер молотитимеш, Федоре, молотничку мій!.. Як же ти тепер оратимеш, Федоре, орачу мій! — дужче невістчиного знімала крик стара Брежиха.— Ні мотузка тепер всукати тобі, ні коси тепер взяти тобі, ні дитини на руки підняти, ні святому образіві перехреститися, Федорику!

— Татусеньку наш!.. Батеньку дорогесенький!

— Загинемо тепер, діти! Щоб він був ногу зламав, як

нам ту вість приніс... вість-сухоточку, солтусяка недобрий!..

— З Федором, та що ж з Федором, сироти ви мої? — заголосила Василина з перелазу.

— Поранено, ой, поранено його, мамцю...

— Де ж ти, синочку-голубчику? Це ж нікому нагодувати тебе, нікому напоїти тебе... Хто ж водицю підносить тобі? Якби вернувся, я б і подушечки м'які під голову, я б ноги теплим рядом...

Наталя знімала руки до матері, до свекрухи, упала коло дітей.

— Федоре-каліко!.. Доленько скалічена!..

— Та хто ж тебе видумав, хто зчинив-пустив, каліковійно?

Ридання жорстоко стелилось у поля.

IV

Без трави-паші поруділа за літо гора. Але Максим з Абрумом гонять туди. Нехай гонять, аби худоба не стояла. Господарям не до них. Хлопцям теж не до неї. Завернуть у Лицарку — і Максим у ковбані, де рвали опоку. Там у норі — пута. З ними ховаються, бо стара Демчиха і стара Гнатючка не милували б. Хіба видано, щоб овець путати? Максим укошкує Отаманшу, чухає, примовляє до неї, а Абрум тим часом скручує її ноги.

— Коротше,— каже Максим.

І Абрум його слухає. Він обмотує путом вдвоє коров'ячу ногу і просовує гудзя в петельку.

Отаманша відчуває, що ходити їй буде нелегко й крутить рогами.

— Повернись, Галабурдихо!

Корова скаче конем. З роздратуванням вона рие землю. Але вузьке путо ще дужче в'їдається вище її ратиць, і вона мусить пастися.

Хлопці спутують руду Гнатючку, а баранам чіпляють на шії кийки-довбешки, коротенькі, замашні. Чіпляють кийка-довбешку і білій вівці з пацьорками. Та вівця шкодливіша баранів. Прищуливши вуха, задерши голову і ніби хизуючись своїми двома пацьорками, наче коралями, жене хтозна-куди. З кийком-довбешкою їй не здобувати. Плигнула, а кийок-довбешка її по колінах.

Вона швидше, кийок-довбешка ще дужке й частіше по колінах.

— Міряємося! — Абрум кидає палицю.

Максим підхоплює її.

Вони міряються — рука на руку. Абрумова зверху.

— Так і бути, тобі першому, — каже Максим.

Абрум жене в село, а Максим з товаром. В селі ніхто ніякої роботи не робить. Збірня за збірнею. І хлопців тягне туди послухати новин. Максим заздрить Абруміві, що йому випало першому.

— Ти ж там не барися! — кричить він, піднімаючись на Лицарку. Любо і вільно йому на горі. Ширшає світ. Видно маєток Рашовських. Там якийсь рух. Він долоню над очі: так і є, вибирається Ядвіга. З подвір'я хура за хурою, вона за ними. Спинилася коло передньої, мабуть, щось наказала, і трухом. Ех, йому б такого коня, що під нею, він би заарканив Ядвігу, тягнув би її по всіх полях, по всіх селах, аби знала, як збиткуватися. Курить за хурами. І Ядвіга-вершниця вигицує чортом.

— Втікають... — каже Максим сам собі материнським голосом, і тоді в ньому щось говорить батьківським, щоб не дуже тишився, бо ніхто не відає куди воно повернеться. Але він більше вірить матері. Хоч і батькові теж вірить, бо по-батьківському треба б, аби всю оту панську шатю-братію перевішано чи бомбами рознесено. Але їх ніхто не вішає, а бомби тут і не рвуться. Якщо зробило кого калікою, так Брегового Федора, і то десь на фронті. А що воно за фронт, Максим не уявляє. Через їхнє село війська не проходили. Пролітало кілька літаків, але високо... Максима мучить ще й те, що Березюк не рухається з села. Ядвіга знімається. Може, й він? То вже Абрум розкаже. На збірні про все говориться. Там уже кілька днів тому поділено всі панські й попівські землі. Там коїться таке, що Кжежишевський не наважується з'являтися. І Максим знову проказує сам собі впевнено, по-дорослому:

— Будуть зміни...

Спутана Отаманша не може вгомонитися. Вона реве. Витягує довгу шию і ніби трубить в ерихонську трубу. А за нею і біла вівця з пацьорками:

— Ме-ме-ме!

Максим періщить корову палицею.

В небі — гу-гу... Але нічого не видно. Літак вилетів з полів. Він летів дуже низько. Зелений, аж салативий.

Летів урівень з Максимом. На його крилах і на хвості ніяких позначок, а раніше були з білими орлами. У вікні літун в чудернацькій шапці. Всі інші віконця заслонені. Від літакового рокотання прилягала травиця і вовна шерстилась на вівцях. Літак полетів через Горинь, на Заріку, і Максимові здавалося, що над Ялинцем зачепиться за дерево. Спостерігаючи за ним, хлопець не зогледівся, коли вернувся Абрум.

— Ти вже? Ну, тепер я...

— Нічого йти,— відказав Абрум і став шкрубатися у вусі.

— Невже нічого нового? — прохопило Максима.

— Те ж саме...

— Що те саме?

— Ділять землі... Прокопова Гапка з Горошчихою аж посварилися. Та кричить, що на огрідку собі відхопить, а та кричить, що собі під капусту...

— Гапка з Химою? — перепитав Максим.

— А то ж хто? — відповів Абрум, явно не задоволений з того, що теліпався на збірну.

Максим підтягнув очура.

— Ну, а ще що?

— Плетуть усяке. Ніби по тюрмах людей розстрілюють... Чекають, як і ми з тобою...

— А Березюк не рухається?

— Де там? Він теж на збірні.

— Чого ж йому, вовкулаці?

— Бачив би його! Дристовою палицею вимахує і від гурту до гурту. Прийдуть, каже, совіти,— передам фільварок новій владі. Хіба я господар? Батрак у Рачинського...

— Добрий мені батрак!..

— Вимахує палицею і совітів хвалить.

— Поки він тут, вони не прийдуть, Абруме,— сказав Максим і похитав головою.

Вони зайняли худобу на стерні. Хоча Абрум зі зборні нічого особливого не виніс, але Максима поривало туди. Цікаво, чому Березюк там з палицею? Десь-то висліджує, хто куди клонить... І помчав би, але з яру — солдат. Прямо на них. Абрум з Максимом презирнулися. Може, той солдат розвідник і за ним з яру зараз військо висипе? Вони поїднимали палиці. Солдат підійшов до них, поздоровкався і сів. На його кашкеті, замість ко-

карди, дірочка і кругленький невилинялий зелений кружечок.

— Ви з отого села? — кивнув на Лозівку.

— Ага,— сказав Максим.

Солдат оглянувся боязко, нишпорливо і скинув кашкета. Під його очима висіли сині мішки. Губи були покусані, з заїдами, а груди запалі.

— Де ваша рушниця, дядьку? — спитався Максим.

Солдат всміхнувся, не дивлячись на хлопців, і став розшнуровувати черевики. Його пальці потріскували, мовби ламалися.

— Поліції у вашому селі нема? — зв'язував докупи черевики.

Абрум насторожився.

— Є один, Кжежишевський, але він побоюється з хати виходити.

— От що, хлопці, мене ви не бачили,— обвів солдат їх втомленими очима і став тугіше обв'язувати обмотки.— Добре?

— Не бачили то й не бачили...

— А хто б з вас обмінявся зі мною кашкетом?

Абрум відразу стягнув свого, з переламаним козирком.

Солдат нарядився. Кашкет стирчав над його вухами.

— Твій ще менший,— сказав Максимові.— Я б і мундира скинув, але ваші лахи на мене, певно, не налізуть... Поза селом тут є дорога на Почаїв?

— Можна яром, через Защиту,— показав Максим рукою.

Солдат перекинув черевики через плече.

— Ви ж не продайте мене, хлопці...

— Дядьку, візьміть яблуко,— Максим витягнув з торбини зорю.— Дали б хліба вам, але самі не маємо.

Солдат взяв яблуко.

— Дякую,— і кинув його в обвислу порожню кишеню мундира.

Він почимчикував дуже швидко, весь час пригинаючись. Не зминав з стерні, щоб скоріше добратися до цвинтаря.

Абрум нарядився в кашкет-рогатівку.

— Дай я спробую, чи мені пасує? — попросив Максим.

Підшивка на кашкеті була липкою.

Згодом хлопці схопилися, можливо, солдат у ярку зброю залишив. Обширили глодові кущі. Даремно.

З полів — знову літак. І ще нижче. Кидали на нього палицями.

— Втікаєте?

— Втікайте, щоб вас почавило.

Абрум клявся, що літун сварився до нього з вікна пальцем. Докинути б палицею, розбити б вікно, але палиця не долітала.

— Гей, ви, голопузи! — крикнуто до них.

Коліна в обох підігнулися, аж то Шурка. Піт з нього градом, і в кишені щось стискає.

— Що тут за солдат був?

— Та був,— розтягнув Максим.— Абруміві кашкета подарував.

— Куди він?

— Зовсім він мені не подарував. Ми обмінялися з ним,— виправдовувався Абрум.

— Куди він? — гаркнув удруге Шурка.

— Та он туди,— показав Максим на ярк, з якого солдат вийшов, а не Защиту.

Шурка підскочив до Абрума, дав йому голованця.

— Торгуеш, пархатий! — і побіг у ярк.

— З револьвером, сатана,— прошепотів Максим.

— Нащо йому той солдат? — кліпав повіками Абрум.

Була пора гнати додому. Сонце сідало, але його ще було довго видно з Лицарки.

Хлопців не втримати на хуторі. Вечерею їх не втримаєш. У село. На майдан, а там ні душі. Всі за село валять. Максим з Абрумом — через городи.

За селом ставили браму. Бартко з Самійлом вкопали стояки. Над ними перекладаина й кроковки.

— Завтра, а може, й увечері будуть.

— Визволителі!

— Наші! Уже в Ланівцях.

— Совіти!

— Брати!

Ніхто не зганяв людей. Ніхто ними не порядкував. Самі збіглися і не розходилися. Не можна було розібрати, хто про що говорив. Язики у всіх розв'язалися. Хто про що, а Хима з Гапкою сперечалися про землю. І Лукійка з ними. Прокіп з гармонією через плече. Сипав тринди-ринди. До перекладаїни — драбина.

— Та давайте квіти! — Самійло з драбини.

Його Стефка подала йому кінець вінка. Вінок довгий, з смеречини і жоржин.

А Шурка з жовто-блакитним прапором увивається.
І до Березюка:

— Клятий лях мов у воду. А треба б зброю відібрати.
Дезертирував із зброєю.

— Чуеш, про нашого солдата? — Максим Абрума
під бік.

Самійло обвив довгим вінком перекладину і кроковки.

— Держи прапора! — Бартко йому.

Самійло вхопив держално, на якому була намотана червона матерія. Покрутив тим держалном, і замаяло червоне полотнище.

— Люди, їй-богу, Стефчина спідниця!

А Шурка сердито:

— Посередині не прибивай! Збоку.

Самійло не слухався. Шурка на драбину.

— Чуеш! З одного боку ваш, а з другого наш.

— Та нехай чіпляє! — гукнув Бартко.

Шурка відняв у Самійла молотка. Цвяхи в зубах.

Над брамою залопотіли два прапори — червоний і жовто-блакитний.

— Грай, ондечки, щось путне, а то свині в ріпі, свині в ріпі, поросята в моркві!..

Прокіп розтягнув гармонію і, припавши до неї вухом, вичекрижував весільного марша.

— Ой і гарно ж! — Хима обняла Гапку.

Дядько Іван крутнув малахаєм і до Березюка:

— Може, обмінємося?

— Прошу,— сказав Березюк і простягнув свою дристову паличку.

Попівський пастух погладжував зав'яленого сучкастого костура.

— Міняйся, Іване! — підбивали його.

— Чого ж ви? — настоював Березюк.

Максим з Абрумом очікували, чим скінчиться.

— Передумав я, пане Макаре. Воно і гарненька ваша, та бичків нею не завернеш.

— А ваша мені б знадобилася,— сказав Березюк.

Прокіп ніби награвав марша під їхню розмову: дум... дум...

Пастух не сподівався, що управитель так легко погодиться, а той казав:

— Прийдуть, Іване, визволителі, ти на моє місце, а я до бичків...

Лукійка засміялася.

— Тоді й обмінємося,— буркнув дядько Іван.

Максима взяло зло на Березюка, а ще більше на Бартка і на Самійла, які не хотіли втручатися в розмову, не присадили управителя. Зате Шурка верховодив:

— У совітів якраз так і ведеться — пастух у постолах за царя, цар у постолах за пастуха, бо москаль сам у постолах ходить і всіх у постолах за собою водить!

Бартко пригукнув до сина.

— Я своїми руками заробляю, батьку.

— Воно видно, з чийого поля худобу займав,— цвиркнула йому Хима.

Березюк вимахував палицею.

Стемніло, але ніхто не розходився. Березюк підкликав Бартка і став казати, що більшовиків личило б зустріти з хлібом-сіллю на рушнику, що Зося з Геленою спекли великого буханця, завітчали його калиною.

— Та ми вже таким, який у нас є, зустрінемо, Макаре,— відказав Бартко і відступився од управителя.

— Ваша справа... Я не наполягаю.

— А може б, я принесла,— завертілася перед Бартком Зося.— Рушника я сама вишивала.

— Нехай буде тобі на весілля,— і Бартко примружився.

Цього вечора і цієї ночі червоні війська не прийшли. Село не спало. Навперебій валували собаки.

Максим з Абрумом простирчали б коло брами цілу ніч, але ж треба на росу. Пилип, Максимів батько, прогнав їх. Вони примчали на хутір досвітком. Корів ще не доено. Зінька ніби нарочито довго вимивала відро, перемовлялася з Петром, який сновигав по подвір'ю. Абрумові терпло в грудях. Максим уже вигнав свою череду й окликнув його.

— Додожуйте, тітко,— заблагав Абрум, стоячи за кошарою.

— В тебе що, горить?

Зайнявши худобу, він попудив її з усіх ніг. Максим у видолинку чекав на нього.

Погнали на Лицарку. Згори — уквітчана брама і гурт людей.

— А що воно, Абруме, значить червоний прапор і отой другий? — питав Максим, путаючи Отаманшу.

Абрум копнув під бік корову і сказав:

— Політика!

Його мати, Сура, завжди вживала це слово, коли їй щось було незрозуміле чи незбагненне. В матері він його і перейняв.

Начіплювали кийки-довбешки вівцям на шиї.

— Що воно на Бодацькому мосту, Максиме?

— Йдуть! Вони йдуть!

Хлонці облишили череду на Лицарці. Щоб легше біглося, покидали з себе лейбики і покидали на горі.

Підрозділ червоної кінноти випередив їх.

Бартко,— кашкет під пахву,— тримав на рушнику, вишитому півнями і з торочками, чорне бухоня хліба з великою шишкою, а на тому бухоняті в склянці — сіль.

Бійці позіскакували з сідел. Молоді, юні.

— Наболілися, чекаючи...

Бартко глянув на Химу, ступив із хлібом-сіллю.

— Брати!..— і не міг нічого більше вимовити.

Максим з Абрумом підбігли, коли боець-молодик поцілував хліб і обнявся з Бартком.

Червоні кіннотники везли з собою гармонію.

— Колько, «Катюшу»!

Солдат-гармоніст заграв. І почалася нерозбериха. Всі обнімалися і цілувалися з бійцями. Бійці брали дітей на руки, частували їх. Грала гармонія, і вся Лозівка висипала з хат, збилася в одну запруду нестримної радості, гарячих обіймів, ще гарячіших сліз, кланялася в ноги червоноармійцям.

А попівський наймит — дядько Іван, якого стискали з усіх боків, вибрався з натовпу, підійшов до осідланого коня і поцілував його копита.

Село німіло-сплакувало і всміхалось од щастя.

Урочисто височіла Лицарка. Червоний горобинець і червона калина гнулись над перелазами. Діти замаювали червоним горобинцем і червоною калиною солдатських коней.

— Та ви нашої!..

Людям хотілося співати й танцювати.

Прокіп ушкварив голака. Боець-гармоніст допоміг йому. Затанцювала жінота й дівки, віднімаючи одна в одної кавалерів-визволителів, не даючи на мить їм передихнути. В танець чоловіцтво і парубоцтво. І в тому вихорі Лукійчине, чи Химине, чи Зіньчине, давно вистраждане і не втаєне на святі:

— Земля тепер наша?

І відповідь під гопак з юначих червоноармійських грудей:

— Панська і попівська — ваша!

— Все — наше!

— Грай, Прокопе!

Максимові хотілося запам'ятати хоч одне обличчя червоного воїна, доторкнутися б до його гімнастерки. За старшими не протовпишся. Абрумові пощастило. Боець зняв з нього кашкета-рогатівку, шпурнув нею на землю, її стали дотоптувати, а натомість подарував пиріжок-пілотку з зірочкою. Не встигло село витанцювати свою радість — бійці на коні.

— Розвідники ми! За нами — багато!

Вони виїжджали, а їх за стремена.

А з Бодак — грім. Просувалися війська. Бряжчали гусениці танків. Присадисті зелені машини з червоними зірками на боках, з поодинокими головами у шоломах з люків мчали на село. Передня машина, не перестаючи ревіти, спинилась.

— Наші тут були?

— А були!..

Танки забряжчали. За танками — труби, оркестри. Машини, кінні, піші.

— Ото сила!

— Гармати!

— Ще не таке побачите!

— Ну й сунуть!

— Земля гуде!

Березюк торкнув Шурку за лікоть і покосився на браму, мовляв, нашого прапора не знімають.

За оркестрантами в червоних полотнищах машина. Дівчина у військовому розсипала з неї листівки.

— Дівка — і солдат! Страмота! — плюнув дядько Іван.

Максим ухопив листівку. Не вмів читати. Але мальованець — животавий пан б'є нагаєм хлопа у ярмі.

І знову Лозівка німіла-сплакувала в обіймах, чіплялася за колеса автомашин, піднімала на руках воїнів.

А вони їхали і їхали через уквітчану браму туди, на захід.

Поговорювано, що ввечері буде сходка. Але поки червоні колони не зупинялися. І їм не було видно кінця.

На краю шляху — Василина. Стрічає і проводить солдатів. Стрічає і проводить, видивляючи їх. Бартко

мовби згадав про неї і командирові, що спинився на коні, аби води напитися:

— Її син десь там, у вас,— і показав йому на неї.

Командир хитнув головою.

— Не горюй, мамаша, придет...

— Прийде?

Але він уже поїхав.

Просувались колони. І Лозівка гомоніла:

— Земля — нам!

З Прокопа цідився піт. Натомився, граючи. Солдати почастували спиртом з баклаги, і він грав і приспівував:

— Земля — наша!

Стара Чорнобаїха кілька разів заговорювала до Бартка. Він втішав її, що Антон повернеться, а вона все шепотіла:

— Бачив би ти ту радість, синку...

І щастя втомлює. Хима з Гапкою, обнявшись, сиділи на висипу над шляхом, звисивши ноги, і насолоджувались військовим походом. Бартко з Лукійкою запрошували бійців у гостину. Самійлові якийсь боець казав, що трактором, який ото потягнув гармату, оратимуть, а Стефці ніяк не вірилося.

Людей не загониш до хат.

Про що говорив Березюк з бійцями, не чутно, бо він намагався триматись осторонь. На нього ніхто не виказував, що він управитель. А з його Зосою бійці танцювали, і вона з ними цілувалась.

Пилип втретє чи вчетвертє заїкався Іванові, що осадницькі хутори спорожніли, але пастуха це не обходило.

З листівками роздавано червоні прапорці, і зірочки роздавано з машини, яка з'їхала на оболоңю. Ця машина з будою, вся пишно заквітчана.

Максимові не дісталася зірочка, її перехопила Зося.

— Відберіть у неї... Вона пані,— Максим ображено.

— Ага, управителя дочка! — загорланили навколо.

Червоноармієць, який роздавав агітматеріали, недовірливо зміряв Зося, але вона не захотіла віддавати зірочку.

— Експлуататорський елемент? — крикнув на неї червоноармієць.— Панів нема — земля народу!

Не тільки Максим, але й багато хто не міг добрати глуду в цих словах, а Зося відступилася від агітмашини.

Тут на червоноармійця напосів дядько Іван:

— Земля землею, а ти скажи: хліб у вас є?

- Є, діду!
- А сало?
- І сало є!

А Максима лисоголовий солдат повів у танець.

- Грамоту знаєш?
- Де там, дядьку.
- Підеш у школу!..

v

— Комуністи, до броні!

Північно-західна околиця Варшави — окоп, проти-танкові рови і задротування ще в хвилиночій обманливій тиші, в тій тиші, що наступила опісля артилерійського вогню та бомбардування. Вмовкли польові телефони. З командного бліндажа шмигонув у машину, яка тільки підкотила, генерал. Вже у машині, вовтузячись на задньому сидінні, він стягував з себе мундира, щоб перевдягнутися у цивільне. Мундир викинено через вікно. Зіжмаканий, з блискучими орденами й медалями він впав у калюжу. Оддалік викинуто штани з широкими лампасами. Вони мовби сушаться над кюветом. За машиною туди, до широколампасних штанів, до мундира, який орденами і медалями в калюжу, покотився кашкет...

З ривчака — польової борозни — нахильцем постаті. Погони з плечей — і на Варшаву.

— Сини ойчизни!

З окопів затинькали кулі. Затинькали по постатях нахильцем. Поручик Єндриховський вискочив з окопу. Зататакали кулемети. Але поручик не впав. Над окопами закишіло. Солдати розсіяним роєм, стріляючи без наказу і без наказу заряджаючи зброю, мчали за поручиком. Вони заточувались, падали на коліна і горілиць від огню фашистської атаки, яка почалася.

Поручик Єндриховський вистрілив останній набій і рвонув гранату. Антона і Михайла не встигли кинути у це пекло. Вони були на марші за півсотню кілометрів. На марші в сосновому ліску, під час короткого перепочинку, командування батальйону покинуло їх напризволяще. Командування на коні, а їм куди очі бачать. Штрафний батальйон було сформовано виключно з поселенців східних кресів. Його погано обмундировано і озброєно старими гвинтівками.

- Додому?
- А то ж куди! За кого воювати?
- Гуртом, бо по одному переб'ють!

Антон ловив настійні викрики батальйону, що за одну мить з військової одиниці, що підкорялася кожному слову команди, без'язикою отарою бредучи шляхами Польщі, раптом зашуміла і сама заверховодила. Кожному видавалося найстрашнішим те, що він у мундирі солдата і що того мундира неможливо позбутися. Радилися, щоб вдертися в село і силоміць переодягнутись. Вже набиралося таких в десяток. Михайло обіцявся їх повести. Зривалися погони. Антон вигукнув:

— Батальйон, шикуйсь!

Штрафники принишло настовбичились, але, зрозумівши, що це вигукнув до них Антон, такий самий, як і вони, штрафник, загорланили.

— На села, а там у цивільне й додому!

— Батальйон, шикуйсь!

— Хто ти такий, щоб тут начальствувати!

— Знайшовся?..

— Може, на передову нас?

— Мали ми тебе десь...

— Кулю, і щоб кавкнув!

Сосновий лісок пришумлював штрафнянські погрози. Старі й молоді сосни гомоніли звичайним глицевим гомоном.

— Я першого ж покладу на місці, хто не підкориться! — Антон загнав набій і взяв гвинтівку наперевіс. Він стояв один, а проти нього десятки. — Батальйон, шикуйсь!

Михайло закинув гвинтівку на плечі. Штрафники спостерігали за ним, особливо його приборічники, ті, яких він обіцяв повести за собою. Вони шикувались коло нього.

Не по-військовому, чітко й злагоджено, але все ж батальйон вишикувався. Він скоріше нагадував полонених.

Антон приставив гвинтівку до ноги.

— З заходу — фашисти! Зі сходу — визволення. А ми в кільці. Кругом і польова жандармерія, і поліція. Хто хоче загинути, геть!.. — він ледве стримувався, говорячи про витівку вдертися бандою в село. — Треба йти маршем, усім разом. Якщо доведеться, то силою пробиватися на схід, аж поки не зустрінем Червону Армію. Тоді складемо зброю — і по домівках. Тепер пришити погони!

— Червоні не помилюють! Руки назад — і в Сибір!

Антон глянув на голову колони.

— Гуртом-бо воно легше...

— Ми не можемо гаяти часу! Хто за мною, кроком руш! — І Антон пішов попереду, не оглядаючись.

Батальйон розколювався і роз'єднувався. По два в ряд з Антоном ступило четверо, шестеро... Навколо Михайла скупчились і мітингували. Відривалися, наздоганяли поодинці, гуртами, щоб приєднатися...

Порідилим виколихався батальйон з лісу.

Марширували ґрунтовим шляхом, ковбанистим, піщаним і глиняним, поміж високих висипів, шляхом виснаженої і бідної землі.

Антон допровадив батальйон до пристанційного містечка, в якому вони висадились. Обминати містечко не було рації. На підступах до нього Антон оглянув колону і сказав, що спробують сісти на поїзд.

Містечко зустріло їх так, як і тоді, коли прибули до нього. На його вуличках начеб похоронні юрми. Міщани рухались туди й сюди із своїм добром, несучи клумки, пхаючи возики. Вони незадоволено збочували, даючи дорогу батальйону.

На відкритому пероні готувалися до посадки. Антон зупинив батальйон за огорожею, а сам — розузнати, куди потяг. Перон запруджено панством, яке приперлося з валізами, дітьми і горами бебехів. Зрідка військові. В їх супроводі — залізничники. Дами вгамовували дітей і самі ридали.

Антон гукнув, куди чекають поїзда. Кілька рук махнули йому, показуючи на схід. Антон подумав, що треба метнутися на вокзал, але в цей час появився паротяг. Він повільно сунув колією, хрипло чакхаючи. Антон вернувся до батальйону.

— Хлопці, на перон! Відтіснити панство і в середній вагон! Без гармидеру. П'ятеро до мене! — і він передав команду батальйоном правофланговому.

Посадка була небаченою. Лізли у вагони. Щоб доступитися до приступки, штрафники перескакували через валізи. Їм вдалося окупувати вагон, але в цей час з начальником потяга налетіла польова жандармерія. Антон з п'ятьма солдатами-штрафниками цього очікував. Жандармерія вимагала документів і погрожувала розстрілом.

— Інші Варшаву рятують, а вони?

— Вони свої шури!

— Де закон? Де право?

Стоголосий перон кляв штрафників і сторуко хапав їх за ноги, за плечі, але не міг спинити. Батальйон оволодів дверима вагона. Штрафники дерлися до приступки.

В цей час Михайло наспів з рештками ватаги. Ватага прилучилася до батальйону. Антон побачив, що з вікна захопленого вагона полетіли валізи.

— Банда, а не військо!

— Поліція!

Наган з рук жандарма цівкою мацонував Антона за груди. Він крикнув:

— Хлопці, роззброїти!

Випав наган, вистрілюючи на землі. Хтось зойкнув, і пролунав гудок паротяга.

Постріл зчинив паніку, і панство схлинуло з платформи.

Вже рушав поїзд, коли Антон з п'ятьма своїми, кинувши обеззброєних жандармів, наздогнали задній вагон.

Сів чи ні начальник поїзда? Розшуки по вагонах нічого не дали. Машиніст поклявся, що на проміжних станціях зупинок нема. Коло нього на варту став сам Антон. Треба було чекати, що поїзд рано чи пізно, але наважуватимуться зупинити. Перший полустанок промайнули без перешкод. На другому семафор було опущено, але машиніст не збавив швидкості. Поїзд прочихкотів повз перон, з якого жандарми погрожували зброєю.

Проте в'їжджати на велику станцію Антон не осмілювався. За вагонами пролітали поля і переліски, чепурні села. Ешелон раптово зупинився, прогуркотівши через залізничний міст.

Батальйон вийшов і вишикувався.

Антон повів його в лісі.

Сюди не долунювала канонада. Низько пливли сиві хмарки. Батальйон йшов по опалому листі серед розколеного вереснем світу.

Михайло кілька разів наважувався пояснити Антонові, чому він і його прибічники вирішили наздогнати і з'єднатися з ними, але Антон не слухав. Він простував попереду, і за ним поспішали.

Село чи присілок — висилали стежу. Новини з кожним притоптаним кілометром ставали все втішнішими: постерунки поліції розліталися, війти і навіть солтиси складали з себе повноваження, наступала смуга без-

владдя. І коли батальйон опісля донесень стежі, що шлях вільний, вступав у село, вимаршировував через нього, цей похід викликав недоумство й побоювання обивателів.

За всяку ціну треба було прорватися до Львова.

Батальйон крався манівцями.

Довгоденні переходи виснажували людей.

Всі більш-менш значні шляхи й дороги, які довелося обходити, запружені втікачами. Уся шляхта Польщі, відцуравшись од своєї землі, кидала її в огні й, налякана, переполохана, втікала в Угорщину, в Румунію.

стежа донесла, що в містечку у в'язниці — розстріли. Антона збивали з пантелику, радили не зв'язуватися з містечком — Малим Ченстоховим. Але взяло верх не стільки бажання допомогти ув'язненим, як те, щоб поповнити з запасів тюрми себе продовольством. Сухі пайки давно скінчились, і штрафники всі до одного поривалися у розвідку. Без Антонового нагляду вони добре облапошували селян, реквізуючи хліб і до хліба. Кроками бойового маршу ішов батальйон бруківкою. Містечко переповнене біженцями. Двері установ позачинювано. Де-не-де вибиті вікна. Антон подумав: «Адміністрація в'язниці, мабуть, спішно виконує свої останні обов'язки».

Прихід батальйону був єдиним порятунком. З сторожових вишок, з балконів і горища будинку адміністрації кулемети поливали бараки. Стрільба, лемент.

Дозорці не скоро відчинили масивну чугунну браму.

Начальник тюрми з'явився, щоб прохати допомоги, але, не побачивши серед солдатів батальйону ні одного офіцера, раптом сам вигукнув команду, щоб приступом взяти бараки. Його і дозорців тут же зв'язали. В цю в'язницю було зігнано багатьох ув'язнених з інших в'язниць і колоній. Їх начальник власноручно розстріляв охоронників, які наважилися втікати. А тим часом в'язні підняли повстання. Вони були переконані, що фашисти їх все одно не помилують. Чи не однаково, від чийх куль загинути?

З двох вишок кулеметників знято залпами з-під муру.

Штрафники вдерлися в кам'яницю адміністрації. Один за одним з балконів падали синьомундирники.

Стрільба припинилася.

Ув'язнені виходили в смугастих халатах. Криваву червону стрічку на рукаві винесла Антоніна. Ні Антон, ні Михайло її не впізнали.

Шурка жив у маєтку. Другий день проходили війська. Батраки полишили службу. Залишилася одна кухарка. Шурці довелося доглядати коней. Його ніщо особливо не мучило, не дуже переймався, бо все складалося так, що залежав од Березюка. Куди управитель, пан інженер, туди і йому, Шурці, дорога.

Червоноармійці зупинялися в маєтку на короткий постій. Березюк умів з ними обходитися. Ще тоді, в перший день приходу, коли село в нестямі кинулося в обійми першим радянським підрозділам, Березюк зустрів червоноармійців хлібом-сіллю. Вони в'їхали у маєток, і Шурка чув:

— Єсть що розкуркулювати!

— Не життя — малина!

— Ми їх, панську наволоч!..

А з веранди — кінці довгого рушника хвостато теліпаються по землі — Гелена з високою пшеничною булкою-парастасом.

— За дідівським, за нашим українським звичаєм, — кланявся червоноармійцям Березюк, підносячи у кришталевій чарці вино.

Бійці випили по черзі.

Березюк неугавно гомонів про панську неволю, про своє принижене становище. Гелена шанобливо запрошувала бійців до господи.

— Ніколи нам, — сором'язливо відпиралися вони.

А один, хоробріший і наполегливіший:

— За вино дякуємо. Але дурня валяти нічого. Ти нам не заливай, — сказав і їдко всміхнувся до Березюка, одначе не обізвав його брутально. — За телицею заїхали. Нам на кухню треба.

— Прошу! Хоч усю череду, — Березюк щедротно розвів руками. — Я допильнував. Це все, — окинув будівлі, парк, — не моє, народне. Ви і розпоряджайтеся! — і по-манив Шурку.

З цього моменту і почалося: то сіна для фронту, то дров. Шурка все видавав і складав у кишеню розписки. Коли передавав їх Березюкові, той не рвав.

— Голота, а не армія, — казав.

— Явний розбій, — стверджував Шурка.

В маєтку — розгардіяш. Але свої, тобто селяни, ще не осмілювалися тягнути панське добро. Ворота в маєток —

навстіж. На подвір'я час від часу заскакували ватаги замурзаних забіяк-хлопчаків і зникали.

Ввечері село галалакало біля солдатських кухонь на майдані. Шурка повештався там і в свою кімнатку. В нього був намір все-таки порадитися з Березюком, що робити. Відклав до завтра. З брами за Лозівкою нишком знято їх прапор. А що далі буде? В коридорчику тернув сірника — морок.

— Не треба...

Шурка не мав духу дмухнути на сірник. Загасила Гелена і лапнула Шурку за руку. По його тілу — тиньк.

— Ти боїшся? — спиталася Гелена.

— Ні...

— То зачинися на ключ.

А він по паузі:

— Я не думав, що ви...

Гелена повторила своє прохання.

Насторожено, скрадно брякнув ключ у замку, але не зачинив одлуння гармонії й бубна з майдану. Високі дівочі голоси зливалися з солдатськими басами — село справляло своє весілля — одруження з волею.

Гелена повисла Шурці на шию. Вона дуже заламала руки, відірвалася ногами від долівки, і він відчув її такою, як тоді, на березі Горині, в альтанці.

— Пані, не треба...

Вона своїми грудьми впиралася в нього, але не могла їх збентежити, ба навіть зігріти.

— Такий час... — Шурка холодно дихнув.

Гелена не давала йому говорити. Вона тягнулася до його губ, впивалася їхнім зимним диханням.

— Націлюю тебе...

Йому стало шкода її. Він торкнувся пальцями її кіспаутинок, м'якеньких, шовковистих. І від того дотику його пальці запашіли.

У Гелени мліли руки. Але вона не рознімала їх.

— Націлюю тебе...

Її слова були гарячі, пекучі.

Шурка не обняв, заграбастав її всю, тендітну й зманіжену, і, притискаючи до рамен, поніс.

Хитнувсь морок...

А на сільському майдані — багаття біля кухонь, і коло багаття, освітлені полум'ям, дівочі й парубочі ноги витинали танець вогню і ночі. В губах попівського пастуха не гасла люлька...

Коли Шурка закинув голову, підклавши під неї кулака, в його груди бухнув бубон з майдану. Нестерпно різко заграла з майдану гармонія. Він розтер лоба.

— Поцілую ще раз...

— Ах, пані...

Десь заіржав кінь...

— Шурко, востаннє! — Гелена взяла в обидві долоні його обличчя і поривчасто поцілувала. Не в губи — в чоло. — Відчини вікно і підсади мене! — вона не просила, наказувала.

Шурка відхилив фіранку і, притримуючи клямочку, щоб завіси не скрипіли, розчинив вікно. Ще голосніше озвалася гармонія і бубон. І шумів парк.

— Не треба мене підсаджувати, — сказала Гелена. З табуретки вона стала на підвіконня, на карниз...

— Ви впадете!

А вона вже була за вікном.

— Можеш зачинятися.

Шурка стояв чорним силуетом.

— Ми виїжджаємо, — сказала Гелена.

— Куди? — Шурка поринувся у вікно.

— Виїжджаємо сьогодні... В Кременці моя рідня... — І пішла.

Шурка стояв приголомшений. Він з грюком зачинив вікно. Потягнув і відірвав фіранку. В його свідомості замелькотіло: то Березюки щось спаковували, то часто кудись їздили.

«Мовчали, а самі давно драла!» — подумав. Його взяв страх. Він кольнувся його грудей. Шурка заходив по кімнатці. Страх не покидав його. Невидимий і грізний, він схопив за плечі, взяв за руки. Але Шурка пересилив себе. Він примусив себе вийти надвір. З майдану — музика і співи. Йому стало ще страшніше, і, не усвідомлюючи, чому й нащо, подався до покоїв.

— Мамо, де ти так довго пропадала?

То був голос Зосі. Він спинив Шурку за живоплотом бузку.

— Сідайте, розкудкудакались!

А в Шурчиній голові: «Березюк сам коней налаштував». І в нього визріло бажання — рвонутися, перекинути бричку.

— Татку, можливо, ми даремно?..

— Що даремно? З тебе не досить того, що за зірочку

експлуататорським елементом обізвали?.. Нині з маєтку телицю, а завтра?

— Що ти їй, Макаре, пояснюєш?

— Треба б Шурці сповістити,— мовив Березюк.

Гелена замовчала, і він продовжував ладнати коней.

Шурка не показався їм на очі. Заскрипіли ресори. Об'їхавши клумбу, бричка покотилася не в центральні настіж ворота, а в бічну вулицю, до зарічанського мосту. В Шурки так і не визріло бажання перепинити бричку. Бузковий живопліт дерся йому в очі.

З майдану линула нестримна веселість. Село спопеляло тією веселістю ніч. І було дивно, що в графському маєтку темнота і сторожка тиша, бо завжди ж навпаки — веселість тут, у маєтку, а за його мурами і потемки, і пересторога.

Шурка дотеліпався до стаєнь, поспускав собак. Волохаті здоровили заплигали навколо нього, лижучи йому руки. Шурка обійшов з собаками парк, постояв над Горинню і вернувся у свою кімнату. Не зачинявся. Собаки полягали на порозі, а він розтягнувся на долівці. Страх знову кольнув його в груди, схопив за плечі, й Шурка притиснувся до підлоги. Раптом близько, мовби під вікном, заграла гармонія і забив бубон. Шурка перекинувся горілиць.

Не світало, він зібгав клуночок — свої сорочки — і вибіг на поріг. Собаки навалювались на нього. Голодні. Він прикрикнув і розігнав їх, сам у парк. Навпроти свого подвір'я видерся на мур і сповз униз.

Сільським шляхом тягнувся обоз.

Шурка зачекав, поки він переїде, і подався до батьківської хати. Він мовби виріс на порозі, розчинивши двері. Хата повна червоноармійців. Батько пригощав їх. Наглянув Шурку і, замість того щоб закусити, кинув:

— Вернувся?

VII

Мундир на Михайлові розстебнутий. Закине ногу, а чи махне рукою — мідні гудзики з мідними орлами подзвякують. Михайло в кріслі, плечима до стола. Рая пускає до нього Маринку, а вона не зважується підійти, одвигла. В хату напхалося: тесь-пїп з дяком, Петро з Зінькою, свої. Слухають Михайла.

— Проривалися грудьми, з боями,— кидає він коротко, оповідає знехотя, то виставить себе, то про Антона добрим словом обмовиться.— Ми врятували з ним цілий батальйон! Тюремників звільнили.

— Надоумило, його, Чернобая,— тягне, ніби молитву, отець Олексій, і всі відчувають, що Антонове прізвище він вимовляє з презирством.

— Так, у нас тільки й поголоску, що генералітет з фронту, одні комуністи проти німців! — висловлює попову думку, щоб було ясніше, Юзефович.

— Та ми з Антоном!..— не слухає тих теревенів Михайло.

Не лише його тестеві і дякові, Петрові теж не подобається, що Михайло розпинається своєю дружбою з Чернобаєм. Одна Зінька слухає його з повагою і їй начеб аж чогось лячно.

Демчиха — то з кухні, то на кухню: Михайло цілий, здоровий, а їй усе не віриться.

— То як же воно тепер буде? — питається Демко. Його черепкувата голова зав'язана рушником. Він дивиться з-під того рушника турком на Михайла і неначе продовжує: «Постарів і розхворівся я, сину...»

— Що вже не буде, а добре, що наш Михайло дома,— відказала за нього Рая і ні від кого не криється своїм цнотливо-гарячим поглядом, яким втоплюється в Михайла.

— Як буде? — похоплюється він.— А я що, пророк!

— Тут, як ті голодранці вступили,— Демко тісніше стягує кінці рушника,— село догори ногами ходить!

— Доходиться,— буркнув Юзефович.

— Всі летіли на шлях, мовби на пожарище! — Рая зиркнула на Зіньку.— А я не ходила і не піду!

— І даремно,— підтяв її Михайло.

— В тата усі ті дні голова розколюється... зв'язують її,— надула Рая губи.

— А я ходила і ходитиму! — сказала Зінька.— Петра не пущу, сама піду. Від мене ніщо не відкусять...

— Кому-кому, а вам з Петром за більшовиків молитися. Вони купчу принесли на землю безплатно,— підморгнув Михайло.

— Хто знає? — тернув свої вусики Юзефович.

Михайло підхопився і став допитуватися, де його солдатський наплічник.

Рая закинула його під лаву. Михайло позганяв з лави гостей, витягнув наплічника і поставив на стіл.

Петро сидів, спершись на перильце крісла, і не вступав у балачку. Але йому стало цікаво, що ж у наплічнику? Припер, мабуть, Галабурда добра.

Михайло розстебнув наплічника і обережно вийняв з нього гарну коробку — військового радіоприймача.

«Так і є, розжився!» — позаздрив Петро.

А Михайло викинув стрілу-антену, крутнув ручкою, і на всю хату вдарив похідний марш.

— Трофей! — розлокотив руку.

Маринка зраділа музиці.

— Татко весілля приніс!

Юзефович підсунувся до стола.

— Потрібна річ...

— Інші дрантям запасалися, а я знав, що брати,— сказав Михайло.

— Ви музику, а я вареників не наварила...

— Обіцяла ж, Зінько! Пригадуеш? — Михайло їй моргнув.

Зінька зарожевіла.

— Мама уже там третій увар кидають,— мовила Рая.

Скінчився марш, і диктор щось почав гаркавою мовою.

— Берлін! — зірвався Юзефович. Він відштовхнув Михайла, нахилився вухом до приймача, мало сам не залазючи в чорну коробку.— Берлін,— сказав тихіше, і його губи лишилися відкритими. Вусики спорхували.— Берлін... Чшш!

Отець Олексій беззвучно встав. Без ряс, в чоботях і заправлених у халяви штанях мав вигляд селянина. Довгі патли видавали його.

— Передають повідомлення командування,— сказав Юзефович і знову наставив своє вухо.

— Знає німецьку,— мовив Михайло, кивнувши на нього.

— А то по-німецьки балакають? — спитався Петро.

Диктор замовк і знову марш Вагнера.

— Що вони там передавали? — Демко скинув з голови рушника.

— Територія Польщі очищена, і скрізь встановлюється новий порядок! — Юзефович проказав це, ладнаючи свій голос під голос диктора.

— Очищено? А сюди вони не прийшли,— і отець Олексій безсило сів.

— То ж то воно! — одрубав сердито Демко і став рушником пов'язувати голову.

Демчиха несла вареники, і Зінька за нею, з сметаною.

На коротких хвилях радіоприймача Вагнер гримів насолодою перемоги і беззастережного панування.

— Що ж, вип'ємо, люди, за наші похорони, — підняв Демко чарку.

Зінька не могла взяти цього до тямку.

— Які там похорони, дядьку? Вас ще довбнею не доб'єш! Голова переболить і перестане...

— Будемо сподіватися, добродію Шумейко, — цокнувся з ним Юзефович.

Демко сердито дмухнув у вуса, хіба їй, Зіньці, його наймищі, збагнути, що воно в світі діється?

— З нами бог, а з ім'м бога... — отець Олексій благально закотив білки.

Вагнер вів на коротких хвилях полки рішучості й впевненості. Вони, ті полки, ступали залізною ходюю.

— Нині за фільварок, завтра за нас, — сказав, перехиливши чарку, Демко. — Березюк утік...

— А може, нас не чіпатимуть? — Петро колупнувся виделкою у варениках.

— Помилують? — блиснув Демко очима.

— Не можуть же всіх на Сибір? — промовив і налякався власних слів отець Олексій.

— Сибір великий! — відчаювався Юзефович. — Березюкові добре... А нам? І як воно сталося? Чекали німців, а воно...

— Марші виграють, щоб вам заклало! — Демко погрозив чорній коробці кулаком.

— Чекали, мов бога, а воно антихрист, — отець Олексій не міг допити своєї чарки. — За які гріхи?

Грім вагнерівської насолоди пануванням, його зневага до всього розчавленого і придушеного, цей марш твердої залізної ходи, якого приніс Михайло в чорній коробці свого наплічника і поставив у хаті, де зібралися боязкість і розпач, у хаті, що ніколи не чула такої музики, осточортів старому Шумейкові.

— Та заткни його, Михайле!

— Добре грають, — сказав Петро, — і як воно виходить?

— Всередині батареї, — пояснив Михайло і виключив приймача.

Зіньці було то радісно, то тоскно. Вона зневажливо глипнула на Демка: сидів би старий на печі й не рипався!

— Совіти довго не продержаться! — кинув Михайло.

Всі потягнулися до нього. А він більше не мав що сказати. Цього ж його переконання було не досить.

— Не встигнуть загнати в колгоспи? — тримав на штрикнутого вареника Петро.

— Це від нас залежатиме...

— Ясно, що від нас! — озвався Юзефович.

— Що ти плетеш? — підперся кулаком Демко. — Та їх така сила насунула, що... ех, марна балачка.

— Вже ж совіти не будуть гірші за поляків, — викрикнула Зінька.

— Кому як, — на це Рая.

Демко відмовився пити. Синове повернення не впокоїло його. На Зіньчине щастя він вибрався з-за столу і надвір — голова розколювалася.

— Полежали б, тату...

— Обійду обійстя, помилуюся полями, поки свої...

Коли він пішов, Михайло роздратовано:

— Не такий чорт страшний, як його малюють.

Випивалося, і розмова потекла веселіше. Посоловілий Юзефович сам настроїв приймача. Диктор німецькою мовою знову передавав якісь зведення чи читав наказ. Юзефович до того розходився, що від одного помаху його руки від більшовиків — попів.

Петро все більше й більше похмурнів.

— Що з тобою, сусіде? — запрошував цокнутися Михайло.

— Хтозна, що йому прибандюрилось, — пхикнула Зінька і випила з Михайлом.

— Не журися, Петре. Ми своє візьмемо, — стукнув Михайло порожньою чаркою об стіл і до Зіньки пошепки: — Ввечері його нікуди не пускай...

Отець Олексій згадав, що матушка дома на самоті, а Юзефовича не можна було відтягнути од приймача.

Петро з Зінькою дякували за гостину.

Рая тулилася до Михайла.

— Коли тебе не було, тільки й розрада, що, було, посиджу у них, — хвалилася вона.

Петро плямкнув і взяв Зіньку під руку.

Йому було обридло з отцем Олексієм і з Юзефовичем. А дома теж чомусь ні кудкудак, ні кукуріку. То Михайлів

приймач, то старий Галабурда лізли в голову, і не хотілося братися ні за яку роботу.

Прийшов Михайло. Зінька скоріше до плити, жарити і парити, а Михайло — не треба, за Петра і з хати. Посідали за стосами крейди. Гомоніли. Їх прикривав осінній вечір. Петро часто сякався, і Мурза від того гавкав.

Зінька не помітила, коли і куди вони щезли.

Заступила ніч. Вітер стугонів, і сік рідкий колючий дощ.

Михайло виїхав легким возом. Петро чекав на нього в долині. Поїхали. З поля — у вивіз і в село. Ні скрипу коліс, ні цокання копит. Завивав зойкливий вітер.

Петро заторохкотів сірниками.

— Та не кури, — цитьнув Михайло.

Переїхали попівське подвір'я і спустилися нижче.

Ніч і сльота присипляли село. Ніде не світилося.

Михайло підїхав під кооператив. Він швидко шмигнув з воза, а Петро зам'явся, але теж зліз, гулькнувши ногою в рівчак.

Михайло відважив ломиком замок. Петро наїжачився, коли двері розїхалися. Він усе поривався сказати, що Михайло має ключі, але той і всередині теж орудував ломиком.

В кооперативі Петру знайомий кожний куточок, а не бачив навіть полиць і розкладених на них товарів.

— Ти пильнуй, а я сам!..

Петро вийшов на дощ. Став на розі, аби бачити коней і шлях на два боки. Капало з козирка і з носа.

Михайло упхнув йому ящик.

— Неси на віз. Та підходь до порога, бо не встигнемо.

Ящик тяжкий. З милом. Петрові стало шкода мила, відсиріє. Притрусив ящика соломою, а Михайло вже з другом.

— Ворушися! Що ти як не свій?

Михайлове сичання і поцитькування ще більше рознервувало Петра, він перестав позиркувати на шлях, підбігав до порога кооперативу, вихоплював у Михайла ящики, відра, сувої, звалював усе це купою на віз. І вже не Михайло, Петро очікував його коло порога.

— Слухай, може досить?

— Неси!..

Петро чалапав по грязюці.

За ящиками, повними відрами і сувоями — кінська збруя, набиті мішки. Під кінець Михайло викотив бочку дьогтю. Вона була без верхнього дна.

— Бочки б не треба,— сказав Петро.

— Котімо.

Перехиляючи її,— дьоготь хлюпався,— котили до во-
за. А випхнути тяжко. В обох йохкало в животах, коли
підсаджували бочку на віз.

Михайло взявся за віжки, але згадав, що забув ломика.
Петро стояв на задку, тримався за бочку і терп усім
тілом, поки Михайло вернувся з ломиком.

Іхали красти однією дорогою, а з краденим повертали-
ся другою, через Липину.

Воза підкидало на бруківці.

— Михайле, тихіше... хлюпається...

— А ти тримай!

Петро нахилився над бочкою, розчепіривши руки.
Пальці були в дьогтеві.

Заднє колесо стукнуло у вибоїну, і дьоготь Петрові
в очі.

— Роз!..

— Не матюкайся!

— Так в очі ж! — і Петро грудьми затулив бочку.—
Тепер поганяй! Жени!

А Михайло їхав помаленьку, бо під гору. Дьоготь у боч-
ці встоявся, не хлюпотів, але Петро не розпрямлявся.
Груди мокрі.

Іхали не до себе на хутір, полями до ожередів Рашов-
ського.

Михайло качався і душився зі сміху, а Петро засмаль-
цьований, неначе прокис у дьогтеві, садив матюки.

Поховали крадене у солому, захопивши дріб'язок.

— Тепер кури,— сказав Михайло.

Петро поставив собі відро на коліна і всю дорогу до
хутора помовчував.

З тим відром ввалився він у хату.

— І де ти волочишся? — Зінька з постелі.

— Мати сплять? — спитався Петро.

Василина спала.

Він скрутив цигарку, витер сірника,— груди в дьогтеві,
обличчя в дьогтеві.

Зінька в сорочці до колін з-під рядна:

— Де тебе носило?

— Матір не буди...— Петро закурив, не погасивши сір-
ника. Дим від цигарки відганяв дьогтем, і дьогтилася йо-
го посмішка.— От, Зіно,— поставив перед нею відро.—
Матимеш чим прати, та й добра...

— Ти красти? — здогадалася Зінька. Сорочка війнулася вище її колін,— розмахнулася і ляснула Петра в обличчя. Загас сірник, і випала з рота цигарка. Вона вдарила його ще раз. Петро не боронився.— А то за що кара? — Зінька бухнула в ліжку і зарилася в рядно.

Петро повільно роздягнувся. У спідніх і сорочці він довго сидів, тяжко дихаючи. Потім ліг коло Зіньки, але не вкрився й кінчиком рядна. Так і заснув.

Зінька встала, вкрила його і стала спорожняти відро, дбайливо розтикуючи-ховаючи мило, нитки, сірники. Вона почистила Петрові чоботи, а засмальцьований одяг викинула на горище.

Петра розбудив Михайлів голос.

— Нащо, сусідко, гнеш новеньке відро?

Петро не почув, що відказала Зінька. Сон відлетів. Петро збагнув, Зінька гне відро, аби ніхто не впізнав його, краденого. Він вигукнув:

— Де мої штани?

Зінька кинула їх з ванькира.

— Що снилося? — гукнув Михайло, заходячи в світлицю.

— Спав безпробудно,— сказав Петро неправду.

Він довго вмивався, пирскаючи.

— Ти б гарячою водою і з милом,— Зінька кинула йому злизок і до Василини: — Картопля вкипіла, мамо?

— Ще як дуб...

— Коли ж те снідання? — витирався Петро.

— Нема часу,— обірвав Михайло.— Пішли!

Зінька покосилася на них обох.

Вони — в село, а біля кооперативу — рух. Прокопова Гапка розперезалася.

— Жену, людоньки, гусей на Заріку, а воно відчинено. Чи то вже торгують? Де там — порожнісінько...

— Дош, сльота, якраз красти,— сказав Павло, видивляючись на сліди, але їх за ніч розмило.— Тут підводою стояли...

Бартко з Самійлом говорили щось Антонові.

Михайло відразу до них. Подав усім руку.

— Злодійство? Давненько в селі не було чути...

— Безвластя, і користають,— мовив Бартко.

Антон невдоволено:

— Давно пора свою міліцію встановити! З першого дня!

— Хіба в нас нема? — Павло зоддалік.— Кжежишевський же є! Не дав драла!

— Його давно повісити треба! — крикнув Шурка.

Михайло схопився за це:

— А він ще живий? Може, він і крав? Бо кому ж? Ану, Шурко, приведемо його!

— Приведіть! Хоч тумаків дамо! Даром хліб наш їсть, а в селі злодійство!

— Та вгмоніться! — почав Антон.— Кжежишевський за своє одержить. Але ж при чому він тут?

Петро терся то коло Павла, то коло Бартка. Він почував себе непевно.

Злодія не ввіймано, і селянам хотілося зігнати на когось злість. На кому ж ще, як не на Кжежишевському, на поліцейському. Антонові не вдалося стримати Михайла і Шурку. Вони помчали і приволокли його, збивши по дорозі з нього шапку.

— Чернобаю... пане Чернобаю, ми ж з вами на лісопилці разом... у мене діти...— Кжежишевський на колінах повз до Антона.

— Прикіпчити гада!

Бруківкою — боком ще не протряхло — на велосипеді, з червоною пов'язкою на рукаві, з гвинтівкою за плечима під'їхав Гриць. З ним ще два хлопці, теж з червоними пов'язками на рукавах — народна міліція.

VIII

Грубо нарізане сало зі шкіркою, засмалені шматки шинки,— горою в тарілці. Смажена капуста, тлуста і гаряча, щойно з горщика, і ячня, не розбовтана, не закалатана: цілими жовтками. Стіл застелено обрусом, не дуже чистим, з плямами. Фрозина — Ількова мати — робить збирочки з кінчика того обруска; обрамлене хусткою, полинялою, старою, її обличчя — обличчя старої баби — вижмакане і пісне. Вона причепилась край столу. Павло, Варвара саджають її на покуття. Вступилася і дала місце Ількові. За нього, за сина, частують і приймають її.

Павло не поставив усім чарочки. З однієї.

— Трутка,— наливав собі горілку,— а не розживешся. Наш кооператив облапошили, жиди в місті все позачиняли, очікують моменту. Насилу випросив у Цаля. За ваше здоров'я, Фрозино!

— Пийте на здоров'я,— розгорбилася вона.

Павло не допив, хлюпнув на долівку, налив з вершечком і підніс чарочку Фрозині, мало не цілуючи її в руку.

— Хіба я годна стільки випити?

— Пийте... Пийте на здоров'я,— силувала Варвара.— Сало, шинка, ячня... Від такої закуски не п'яніють.

— Ти доп'єш,— перехилилася Фрозина до Ілька. Горілка опекала їй рота, вогняно і гірко потекла в горло.— А нехай її! — Вона втерла пальцями губи, обвислі й потріскані, взяла рукою шматочок сала.

— От і виделочка вам,— показала Варвара на виделку, яка лежала перед Фрозиною.

Павло покосився на Варвару.

Фрозина з руки начепила сало на виделку і вкусила його.

Ілько не хотів, щоб йому доливали, але Павло дзюркнув по вінця.

— Пий! Колись мене вгощатимеш...

— Аби було чим,— сказала Фрозина.

Ілько недобре глянув на матір: Гнатюк насміхається, а вона не розуміє.

— Дай боже, тітко,— випив до Варвари і передав чарочку. Горілка і їжа йому не смакували.

— Закусуй, Ільку. Ти нам наче свій. Чи й тебе просити? — Варвара піднесла майже порожненьку чарочку і думала: «Пити чи ні?»

Фрозина сп'яніла, бо голодна. Смажена капуста висипалася з виделки, і Фрозина підставляла під неї скибку хліба.

Іли з одних тарілок.

Павло не підпускав Костика і Юрка до горілки. А їм хотілося випити, і вони не тягнулися до тарілок.

— Налийте хлопцям, хазяїне,— попрохала Фрозина. Їм налили.

— Покидаєш нас, Ільку,— мовив Павло.

— Корову нам дали, хазяїне... Коло своєї господарки треба,— почала Фрозина.

— Що ж, марикувати, я думаю, не будеш? — поклав Павло перед собою на столі руки. Його борідка і вуси розчесані. Проділець на голові рівенький.— За одним столом, з однієї миски їли завжди, як нині...

Ілько не пережував, проковтнув шинку.

— Може, ти коли й обіжався,— звертався Павло до нього,— може, й я був винний, але чого не буває? Злом

я тебе ніколи не спом'яну. Своїх дітей я менше милував, ніж тебе. Господарка, робота... Тут і рідну матір не пощадиш...

— Мій Ілько не такий, щоб таїти зло,— Фрозина ви-збирувала обвислими губами кришки з долоні.— Може, коли й сердилися на нього, не при столі згадувати.

— Ваша правда, Фрозино,— підтакнула Варвара.

Ількові було мулько сидіти.

— Він, бідолашний, зрісся з вами,— казала Фрози-на.— Прибіжить, було, в неділю на часинку і — назад. Я надивитися на нього не встигну, а він: «Костик мене чекає».

— Друзяки,— похвалилася Варвара.

А Костик підсів до Ілька та все умовляв його:

— Наїдайся! Нехай собі балакають...

Павло заходився коло чарки. Він довго грів пляшку в руці. Хоч і личить запити батракові проводи, але ж горілка не вода — з криниці не викрутиш.

Фрозина випила на цей раз більше.

— Коби нам не дали корову, а зараз і про земельку поговорюють, то Ілько добував би... Вибачте, що строку не добув, і я зриваю...

— Хазяйняйте, господарте... Я не проти! Держи, Ільку, чарку! — Павло потягнувся через стіл.— Тепер інші часи, хто був пан, пропав...

Варвара допитувалася, яка корова дісталася Фрозині.

— Знаєте, я й не сподівалася. Комітетчики привели. Рябу таку, з отаким вим'ям... А чим зимувати її, не знаю...

— В нас ще не роздавали,— мовила Варвара.

— Роздадуть! — вицідив Павло.— Пий, Ільку! Ти тепер господар. Оженишся.

— Куди йому? — вступилася мати.

— За Резею, за жидівочкою, він давно упадає. Але я не радив би! Хоч тепер і їхне право, але запам'ятай, Ільку...— Павло перехилився через стіл і взяв його за плече.

Ілька запекла хазяїнова рука. В грудях щось збунту-валосся. Він і почервонів, і посинів.

— Що-що, а цього не буде! — на Фрозині аж розв'я-залася полиняла стара хустина, і її вижмакане обличчя надулося.

— З своїх шукай, Ільку... Хіба мало дівок? — Варвара високо скинула брови і зухвало скривила губи.

— Та що ви до нього причепилися? — накинувся Костик.

Павло прийняв руки з Ількового плеча і до Фрозини.

— Якщо вам сіна чи соломи, щоб перезимувати рябу, то я можу пособити...

— Красенько б дякувала вам, хазяїне, — вклонилася та йому за столом. — А вже коли у вас яка робота, то тільки скажіть...

— Нам би ще солому на вишки...

— То ти, Ільку, сьогодні допоможи. Я б і сама, та до корови...

— Якщо так, то ми зараз коні запряжемо. Костик відвезе і зароблене, і вас, а я з Ільком — до соломи, — підвівся Павло.

— Нехай буде по-вашому, — піднялася й собі Фрозина.

— Та їжте ще, — всаджувала її Варвара.

Ілько мусив згоджуватися носити солому.

Юркові теж забагнулося проїхатися, і він першим побіг, щоб чіпляти шлеї до воза, запрягати коней.

Мішки з житом — Ільковий зарібок — стояли в коморі. Павло поприсовував їх до порога, а на порозі — вага.

— Я вам вірю. Нащо їх важити? — вмовляла Фрозина.

Але Павло Павлом. Допоміг Ількові підняти мішка, поставити на вагу і поставив гири.

Фрозина не розбиралася на вазі. Покладалася на сина. Павло стулював мідні носики, витримував рівновагу, і вони погойдувались.

— Як в аптеці! Чесно заробив — твоє!

Ілько навантажив три мішки. Мати всілася на них. Вона кланялась і дякувала Павлові, кланялась і дякувала Варварі. Юра вчепився за віз.

— А ти куди? До соломи! Вірко, і ти давай. Длубаєшся коло свиней...

Юрі стало кривдно. Костик поїхав, а йому не можна. Навовчився і потягся на гноївку.

Ілько пішов до стодоли за вилами.

Павло зачиняв комору.

— Роздають голодранцям корів, а вони не мають їх де поставити, — сказав.

— Загине худібка, — похитала Варвара головою.

Солома на городі. Молотили машиною, складали там, бо у стодолі — снопи. На зиму її треба сховати. Пропаде. Віра з Юрком насмикували її. Ілько брав на вила, спер-

шу притоптавши, піднімав над собою цілу копицю. З-за настовбурчених соломин, з яких осипався пил, світилися сердиті очі. Нізачо б він не погодився до тієї соломи. Павлове право скінчилося. Але Ількові нетерпець, щоб вступитися до Резі. Сталися зміни, і він усе частіше про неї думає. Чаркували на його проводах. Мати до нього з горілкою, а він усе прикидав, як би викрутитися, щоб мати сама додому. Ота солома допомогла. А то став би її носити! Нехай би хазяїн з хазяйкою. Наробився на них! Ілько старався якомога більше прихоплювати вилами. Кониця була такою великою, що не пролазила в діру, на вишки, коли подавав-запихав її. А розправляв там Павло.

— Захоплював би менше...

Ілько висмикував вила. Солома трусилася на нього. Дрібна, і устюки залазили за комір. Не витрушував. Ніс ще більшу копицю. І вона не була для нього тяжкою. За кожним разом соломи на городі ставало все менше. Він підбирав її. Солома осипалася, коли йшов, падала під ноги і притрушувала останній день його наймитування.

— А ти будеш до нас приходити? — допитувався Юра, згромаджуючи солому.

Вірі не хотілося, щоб він кидав їх, і вона мило дивилася на нього.

Ілько обливався потом.

— Буде видно,— і підносив над собою копицю.

Він думав про Резю. Це ж у них уже й корова є. А Резя біля корови ходити не вміє. Зате вона шие. На машинці. При Гнатюках він матері стерпів, але дома нехай не допікає. За тими думками він і не розчув, що вишки вже напхані, і налетів з копицею на Павла, коли той зсувався з діри, чіпляючись ногами за дилі.

— Облиш тут. На підстилку буде.

Ілько кинув солому під ноги.

— Що ж, прощай і не згадуй лихом.— Павло витріпався і подав Ількові руку. Такого ще ніколи не було.

Ілько подав свою, відразу ж її висмикнувши.

Вони вийшли на подвір'я.

— З тіткою б попрощався,— Павло йому.

Ілько завернув до хати і під вікном:

— Тітко Варко, бувайте!..

Вибігла Варвара, а за нею і Сергійко. Він з хустиною-вузликом.

— Ільку, то тобі гостинець,— навчено малий.

— Бери,— напосіла Варвара.— У вас є малеча, а ти з порожніми руками.

Ілько взяв вузлика.

Віра з Юрком провели його за браму. Вони б з ним аж за село, та він не захотів і зупинив їх. А тут і Костик вертався. Віра з Юрком на воза, щоб хоч грошки проїхатися.

Костик скинув кашкета, вимахував Ількові, а той вузликом з гостинцями. І Юрко вимахував. Та цього Костикові видалося замало, він перехилився через драбину; кашкета з Ілька на себе, а свого йому на голову. Юрко стиснув свого, і йому стало жаль, що не зумів раніше придумати мінки з Ільком.

Сільський тракт заболочений. Камінці подекуди повиколупувались. Видно сліди танків і тягачів. Армія відкотилася на захід. Тепер хоч і зрідка, але ще просувалися невеличкі групи, малі загони.

За майданом Ілька наздогнали військові на підводах. Вози без драбин, плоскі, а на них — амуніція. Візники, дарма що у формі, більше скидалися на дядьків, ніж на військових. На них не видно зброї, можливо, під брезентами.

— Гей, ти! До Львова далеко?

Ілько на обочині. Костикового кашкета зняв, непевно держить вузлика.

Де той Львів? Знати не знає.

— Скільки кілометрів?

Ілько покосився на телефонні стовпи, на візників.

— Триста чи чотириста?

— Може, й буде...

Червоноармійці-візники зареготали.

— Сідай з нами!

Ількові — до Резі. Їм треба все обдумати, все обговорити. Це вже почалося давно, коли він з нею. Але так пристрасно і з мукою не тягнуло його раніше до Резі, як нині. Збагнув, що більше не наймит. Але й з солдатами проїхатися — немала честь. А вони перемовлялися, що люди тут забиті й затуркані. Скільки кілометрів до Львова? Убий, не скаже. Дальше свого села не бувають. Сірник на четверо колять... Ілько з кашкетом у руці наблизився до передньої підводи, гицнув на передок.

— Та ти сідай добре! До Львова повезем...

— Що ви?

— Боїшся?

— Чого б я мав боятися?

— Тоді давай з нами!

— Ні...

— Ти що, осадницький синок?

— З наймитів я, дядьку,— мовив солдатові-візникові.

— З наймитів? Тепер наймитувати не будеш! У нас усі рівні! А що ж ти так заробився, що босий?

— Нам дали корову, і хазяїн перевів взуття на хліб. Та я звик у постолах. Тепер ще тепло. Спасибі, що підвезли. Мені сюди,— і зіскачив біля криниці.

Іхню розмову чули інші візники-червоноармійці.

Коли Ілько сидів на підводі, йому хотілося, аби вся Лозівка бачила, що їхав з солдатами, а біля криниці раптом став озиратися на всі боки, чи бува не запримітить хто, що він до Сури — Резиної матері.

— Бреше, що з наймитів! Зараз вони усі в дідівському!..

Ілька боляче вразили ці слова. Він спустив у криницю відро, витягнув його і напився води.

Валка солдатів одгужкотіла.

Не через подвір'я, поза безверхими гнатьюківськими хлівами пробрався Ілько до хати, підступив до сіней, а з них:

— Знову той гой!..

Ільком перегнуло. Сура обізвала його. Він подався до стіни, а в сінях герготали по-своєму, по-єврейському, Резя з матір'ю. Він дозадкував до рогу, а звідти у сливняк. У грудях мовби щось відірвалося, та ось воно запеклося, занило, й Ілько побіг. Він утік. Був під яблунами. Швидше б на гору, через Загороду і полями на Ридомльський шлях!

— Ільку!

Скошена і невиросла трава колола його ноги.

Резя бігла: перепиняла його. Він чув її дихання.

— То я... Спинися...

Ілько став під яблунею кінець саду. Не обернувся до Резі. Вона заступила йому дорогу.

— Ти злякався матері?

Стояв потуплений.

— Боже ж мій!..— Резя в сльози, взяла його за гудзик і крутнула тим гудзиком.— Мати так собі... А ти?.. А я...

— Не треба, Резю...

— Ні, я не пущу тебе!.. Тепер усе змінилося!

— Що змінилося? — Ілько прийняв її руку і ступив. А Резя поряд з ним.

Він межею, а вона борозенкою.

— Наш Абрумчик теж більше не наймит...

— І нехай...

— Та що з тобою?

Похилений гнатюківський дуб. Петро з Зінькою підкопали його, хотіли звалити з кореня, — Павло не дав. Побилися тоді. Дуб похилився. Яма під ним не засунулася. Поросла бур'яном.

— Ілька! — Резя взяла його за руку. — Я ж ні в чому не приневинна!

— Я? По-твоему, я?

— Сядьмо... Ну, послухай мене...

Резя держала його за руку, опустила на межу і потягнула Ілька до себе. Він простягнув ноги у борозенку і став п'ятою рити землю. Резя вперлася ліктем на його коліно. З-під білої легенької хустки на Ількові груди потекли дві чорні коси.

ІХ

На фільварку поралися комітетчики — тимчасова лозівчанська влада. З ними Агузаров Авер'ян Парамонович — присланий у село інструктор-пропагандист.

Роздавали бідноті худобу.

Коло кам'яних стаєнь прудився народ, але в стайні не впускали нікого. Хто держав за повідок бичка, хто корову, хто коня. Додому не вели, очікували, яке то щастя іншим впаде, вивіряли в худоби зуби, плескали її по клубах, розглядали копита. Тут же мінялися.

— Що не кажіть, куме, а вам таки щастя...

— Хоч раз на віку!

— А мені бичка! Ні запрягти, ні доїти його...

— Так вам же коня!

— Якби ще корову...

— Мед, то й ложкою йому, нетрудженому чортові!

Антон у папірець і викрикнув:

— Королю Пилипові...

Перед стайнями притихли. Ті, що з худобою, попустили повідки.

— Корову! — махнув Антон папірцем.

Якилина з Пилипом давно вже очікували на свою чергу. Якилина все підштовхувала Пилипа, мовляв, а коли ж нам? Вони вдвох стояли перед самим Антоном, їм не

було діла до тих, хто уже розжився, розбагатів. А Антон, Бартко і отой чужий, великий з широкими плечима чоловік ніби забули за них. Антон мовби теж чужий, з папірця вичитує і щось відмічає. Та що він людей не знає в лице? Поставили б роздавати її, Якилину, вона б раз-два навела порядок. Хто одержав своє забирайся і не мозоль очей, не дражни. Поки Антон обділював інших, Якилина не могла встояти, не терпілося їй, а викрикнуто їхнє з Пилипом прізвище, і в неї дух забило, ворухнутися несила, тільки очі стали широкими, вологими...

Шурка, на фільварку йому кожен закуточок зрідні, поволеньки чобітьми рип-рип у хлів. Антон викрикує кому, а Шурка виводить коня, корову чи що належить. Він знає фільварківську худобу.

— Пилипе, іди бери...

А Пилип Якилину ліктем під бік: «Що брати, коли не виведено... Тут порядок! І з землею так буде. Раніше розділять на папері, а тоді вже сажнями!»

Максим виткнувся до батька і до матері.

— Ведє!

— Королям?

— А їм...

Спочатку з хліва Шурка, а за ним — лиса, чорна з білим на лобі корова.

— Пилипчику... Максимцю...— Якилина і руки наперед себе.

Шурка нукнув на корову, потягнув її, бо впиралася, а Якилині здається, що не на корову, на неї нукнув.

— Не твое, гөрлаєш і пошарпуєш? — накинута на Шурку.

А він наче не помічав її, мотузку до себе.

— Прошу, Авер'яне Парамоновичу...

Люди одержували худобу з його рук.

Агузаров, посміхаючись, взяв мотузку, підняв кашкета і блиснув голеною головою.

— Т-сать, Пилипе Васильовичу...

Якилина не могла збагнути, до кого він промовляє, а це ж до її Пилипа.

— І ви, Якилино Гуріївно,— вів Авер'ян Парамонович.— Гараздуйте, щасливійте і, т-сать, дякуйте Радянській владі,— він простягнув мотузку.

Пилип переминався на босих ногах. А Якилині двічі казати не треба. Вона вихопила з рук Агузарова мотузку. Той хвалив Якилину за те, що гримнула на Шурку.

— Т-сать, видно, що худібку любите...

— Її та не любити? — Якилина обняла корову за шию, а та, відчувши, що її не тягнуть на мотузці, ледве не буцнула Якилину рогом у груди і завернула до хліва.— Пилипе! Стоїш, щоб тебе!.. Допоможи! — Йй не було боляче, сердилася на чоловіка: йому корову, а він як засватаний.

— Прутом її, Якилино!

Антон завернув лису.

— Ведіть,— а сам знову за папірця.

Максим наганяв корову, а Якилина вела. Пилип і собі до мотузки. Тепер вони з Якилиною тримали мотузку в дві руки.

— Вим'я що відрол

— Антон їм не поскупився...

— Станьте, оглянемо!

Якилина не зупинялася і тягнула за собою Пилипа.

— Тепер ваше, не видеруть!..

Односельчани обступили їх. Не пускають. Гапка мацає за дійки.

— Людоньки, недоена!

А Хима:

— Така в сто разів вартіша коня, якого нам дали...

Пилип обернувся:

— То, може, обміняємося?

Якилина, якби могла, кулаком пельку заткнула б йому. Але сама Хима поп'ятилася.

— Та нехай уже буде, як е...

— Одчепіться! Корови ніколи не бачили! — сердито крикнула Якилина.— Підганяй, Максимцю... І видоїти, і पोласти її треба...

Односельчани розступилися.

Королі вели корову, а за ними — хресний хід. Аж до брами.

— Молода дісталася...

— Дійна!

Пилипові мила ота хвальба, швидше б додому.

— Підганяй, Максимцю... Ти теж з нами додому, стирчати тут нічого тобі,— Якилина синові. Рада, а все ж думає: «Дожила б Ганнуса!»

Від Максима й сліду. З фільварку допоміг вигнати, і ведіть самі.

— Пилипе, а Максим?

— Десь там.

— Я ж йому дома! Щоб не рипався... Нехай інші,— і вмовкла, бо назустріч Михайло.

— Розжилися? Закоролювали?

Пилип випустив мотузку, а Якилина міцніше стиснула її.

— Вділили нам, дякувати богові...

— Скоро й землі приріжуть! — випалив Михайло, розкарячкувано стоячи на стежці.

— У вас, може, робота? Може, допомогти? — Пилип йому.

— Не треба, без вас обходимося.

Пилипові кортіло розпитатися, чи оті нові порядки довго протримаються, чи, може, сонце блиснуло і зайде, а тоді непотрібно б і ту корову брати, щоб не довелося назад, але Шумейко подався до фільварку. Капелюх з заломленими крилами. Зиркнув з-під тих крил на Королів і нишком свиснув.

Перед панськими стайнями не втихав гамір.

Степан Горошко — Химин чоловік — об'їжджав подарованого коня. І Прокіп теж об'їжджав подарованого, свого. Вони вже домовилися, що будуть спрягатися. Степан з Прокопом верхи і наперегонки, а Хима з Горпиною за ними.

— Здоганяй, здоганяй одна з другою, бо чоловіки на конях, тепер їх не вдержиш! — горланув Михайло.

— Не все тобі їздити!

— Пора і нам!

— А пора...

— Засмієшся, коли сам з коня впадеш!

— А ще впадеш...

Михайло не радий, що зачепив Химу і Гапку. Їм слово, а вони — десять. Їм жартома, а вони — ножаками.

— Тепер наше право!

— В запік, і носа в шматиночку!

Михайло тупо окинув односельчан, розпрямив плечі й кроковито підійшов до комітетчиків. І він теж не що-небудь, в комітетчиках. Правда, з ним ніхто не рахується, але то вже Авер'ян Парамонович наполіг, аби й Шумейка до влади, влада бо повинна представляти усі прошарки суспільності.

— Роздаєте? — спитався Михайло, як рівний рівних.

— Закінчуємо, — відповів Авер'ян Парамонович.

Антон відзначав у списку прізвище Бартка, а Михайло подумав: «Що ж то ти собі потягнеш, Чорнобаю?»

Люди теж не дурні: Бартко тепер пурис. Їх наділили, а що Шурка для себе виведе? В Лукійки і в Маньки аж очі вилазять.

Антон махнув папірцем, наважився сказати, що там належить Барткам, а з-за бузкових кущів — Костик з Максимом. І Абрум з ними.

— В покоях погром! — заверещав Костик.

— Там таке!..— виплигнув перед комітетчиками Максим.

— Що за погром? — обернувся до хлопців Антон.

— Дядько Іван... попівський пастух... Нумте туди!

Жінота, зібралось її зі всього села, бо ще ж курей, гусей і качок почнуть розбирати, сипонула від стаєнь.

— Дядьку Іване! Це ж кримінал! — закричав на нього Антон.

— А ти не кричи. Вгомонись, ондечки...

— Ви, ви вгомоніться!

За Антоном — Бартко, Авер'ян Парамонович... Люди товпилися в бібліотеку, а дядько Іван затоптував книги, читав їх своїми ногами, ставлячи на сторінках брудні печатки.

— Зв'язати його!

— Він п'яний!

— Ви п'яні, дядьку Іване? — Антон потряс його за спину, хотів одіпхнути, а він вирвався.

— Не підходь! У мене, ондечки... Таку почувую силу, що всім голови попровалюю.

Авер'ян Парамонович подався наперед.

— Народне добро, а ви нищите?

— Оверку, я не знаю, хто тебе прислав... Звідки приїхав, туди й забирайся!

Антон вирвав з його рук малахая. Дядько Іван дихнув міцним перегаром.

— Темнота у нас, Авер'яне Парамоновичу,— пояснивав Михайло.— Напилося, бидло, і море по коліна.

Дядько Іван виривався од Антона, од Бартка і нарешті здався, заточився і звалився на долівку.

— Та нехай проспиться!

Максим підклав йому під голову книжку.

— Постережіть його хлопці, поки проснеться,— сказав Антон.

Михайло не відступав од Агузарова. Куди той, і він собі. Закидав, чи не обридло йому в їхній глушині, де після панської сваволі — злидні й розпушта. Закидав, що,

може б, до нього, на поле, послухати радіо. Батареї здають, але ще грає.

— Курей і гусей без нас, Авер'яне Парамоновичу, розберуть!

— Трохи покрутимось...

З великою худобою було простіше, а з птицею біда. В'язали півням крила. Гусаки гелготали і видиралися.

— Антоне, сказав би ти! На штуки не лічи. Хіба то гуси, що ти мені? От у Сурки гуси,— репетувала Хима.

На Антона, на Бартка напірали зі всіх боків. Особливо на Бартка, бо йому, бачите, і корівку, і коня, а Манька ще й кантарчик собі. Чи не зажирно?

Над фільварком пір'я, мовби хто подушки розв'язав.

Агузарову явно не подобалося те паювання. Чи не ліпше було б утворити замість фільварку радгосп? База для цього підходяща. Однак такої інструкції не було. Фільварок розтягували до ниточки.

Як не старався Антон, щоб усім догодити, але не міг. Роздосадувана Гапка тикала йому курми, яких сама пов'язала і які помліли.

— Що ти мені дав? Людоньки, хіба вони хоч яйце знесуть?

А Бартко не мав голосу. Варто йому розкрити рота, як перебивали і виговорювали за корову, за коня і за Шурку, який у Березюка розбійничав, а тепереньки іншому богові молиться.

Антон став дорікати чоловікам, що вони не вгомонюють жінок, і це трохи вплинуло. Але ненадовго, бо почалася дільба возів і кінської збруї. І тут уже ніхто нічого не міг зробити. Возів менше, ніж коней. Та й не всі вози однакові.

— Мені воза! — тягнув Антона за руку Степан.

— А мені? — тягнув за другу руку Прокіп.

Антон розривався.

— Ви ж будете спрягатися. Беріть і воза, і збрую на двох.

Степан до воза, і Прокіп до воза. Хима із Степаном тягнуть його до себе, а Гапка з Прокопом до себе. Та й та своїх курей, гусей і качок на віз, а вони квокчуть, сичать і татакають...

— Гапко, заברי своїх задрипаних і відступись! Наш віз!

— Ваш? А кольки?

Віз сюди-туди поскрипує.

— Прокопе, воза мені дали...

— Ні, мені! Тобі заклало? Ти не чув?..

Авер'ян Парамонович умовляв Степана, Антон — Прокопа. А Гапка запустила пазури в Химчині коси.

— Отак! Отак, ондечки... Бий свій свого! — дядько Іван. Оп'яніння ще не вивітрилося, але встав, забрався з покоїв. Очі посоловілі, сумні.

— Людоньки, вона задавить мене!..

Михайлові наваксовані чоботи з високими вузькими халявами скрипу-рипу. Нема йому діла до голитьби.

Степан до Авер'яна Парамоновича: не мішайся. Прокіп Антона стусаном:

— Відібрати у них коней і воза!

— Відібрати? — Хима з хусткою на шії.

— В нас? — Гапка підіткнула спідницю.

Ніби й не дерлися вони щойно. Розлюченими кішками в своїй однастайності на Авер'яна Парамоновича:

— Ми тут господарі чи ви?

— Наїхало і порядкувати?

— Го-го-го! — дядько Іван з малахаєм. — Нароздавалися?.. — і сміється чорним ротом...

Х

Березюк на порозі розстебнув портмоне, вийняв повісточку і ще раз перечитав, у який йому кабінет, хоч цифра кабінету вистукувала у нього в голові з того моменту, коли поштар вручив йому оту повісточку — вузьеньку смужечку з великими страшними літерами. — НКВС. Коридор, довгий і вузький, відлунював від його власних кроків, а він ступав легенько, ледве торкаючись черевиками підлоги, спиняючись перед кожними дверима, обертаючись то ліворуч, то праворуч. Кабінет, у який його покликано, в самісінькому кутку. Березюк смикнув з жилетки годинника на ланцюжку. З'явився на п'ять хвилини раніше. Заховав годинник і відступився від дверей. В коридорі напівтемно й пустинно. Десь вистукувала друкарська машинка. Дзеленькнув телефон, і кахикнув черговий. Це там, у передньому кінці коридору, звідки Березюк зайшов. Чергового він зовсім не запам'ятав. Солдат як солдат. Тільки без погонів. На повісточку глянув сонно, повернув і, позіхнувши, махнув рукою, показуючи, куди далі. Березюк напружувався, хотів почути, про що

балакає черговий по телефону, можливо, про нього, але нічого не почув. Знову смикнув годинника. Минули якісь секунди. Час зупинявся. А друкарська машинка дуже то-рохкотіла. Він дивився на стрілки годинника. Вони не рухались. Але годинник чикав. Березюк не зважився заховати його, прикрив долонею, а коли поглянув на нього знову, велика стрілка нахилилася до римської цифри — XII. Він збагнув, що краще не дивитися на циферблат, не слідкувати за стрілками, які невидимо відмірювали його хвилювання, але не поклав годинника в кишенюку жилетки. Золотий ланцюжок пісочився у його пальцях. Голосно бамкнув настінний годинник. Там, біля чергового. Тоді Березюк заховав свого і постукав у поліровані двері. Йому ніхто не відповів. Постукав удруге, сильніше, і, не чекаючи запрошення, прочинив їх. В кабінеті — стіл і два стільці. Березюка ніхто не чекав. Чи не переплутав, на котру годину? Втихло цокання машинки, і Березюк чекав, що ось зараз увійде з готовеньким вироком той, хто його викликав, оголосить вирок і — на Соловки. Тепер час линує шалено. Але ніхто не йшов. Друкарська машинка зацокала, і настінний годинник там, біля чергового, вдарив половину. Березюк очікував тієї половини. Він вирішив, що коли його ніхто не прийме, піде до чергового. Ще тихіше, ніж сюди, ступив назад. А коридор відлунював. Черговий їв ковбасу з булкою. В нього був чималий апетит. Булку він рвав зубами, а ковбасу відкушував з кулака, не здаючи шкірки.

— По... по... вістка! — проковтнув.

Березюк подав йому.

Потім взяв вузеньку смужку і швидко пішов у напівтемний коридор, до дверей кабінету. Його випередив офіцер у довгій шинелі. Той офіцер увійшов до кабінету, в який Березюк стукався.

«Ну, зараз почнеться», — промайнула думка.

Офіцер скинув шинелю і вийшов.

— Громадянин Березюк?

— Так.

— Зачекайте, — офіцер не спинився, кинув розпорядження почекати і зник за якимись дверима.

Березюк залишився сам з собою.

Відзвонював настінний годинник, вистукувала друкарська машинка. Кілька разів показувався і зникав офіцер. Тепер Березюк добре затямив його зовнішність — чоботи гармошкою, штани пляшками, а волосся густе, кучеря-

веньке. Він одганяв від себе другу думку, що на друкарській машинці йому заготовляють вирок, просто витримують, нарочито виморюють безглуздим чеканням. Обурення проти брутальності чергового, зневага до того, як він жер, а не їв булку з ковбасою, уминаючи їх жовтими від куріння зубами, обурення офіцером, який безтурботно прогулювався собі по кабінетах, підняло в Березюка приспану лють, приховану злобу.

— Прошу до мене,— нарешті покликано його.

Березюк не старався більше ступати ледве чутно. Він перегнувся через стіл і подав повістку.

Офіцер відрекомендував себе — капітан Смоляр. Він вказав Березюкові на крісло і простягнув сигаретницю. Березюк сказав, що не курить, а про себе зазначив: «Цигарочки польські, не свої...»

Стіл перед капітаном Смоляром — голий. На ньому тільки одна повістка.

— Ваше ім'я і прізвище?

— Макар Кіндратович.

— Ага...— капітан Смоляр витягнувся.— Рік народження? Соціальне походження? Взагалі, розкажіть про себе.

Березюк, будучи студентом, писав кілька разів свою автобіографію, а так ніколи більше вона не була потрібною. Він старався говорити якнайкоротше. Капітан Смоляр пустив клуби диму, і за тим димом, за сірими колами по його очах, які не приховували явного презирства, Березюк здогадувався, що тому, хто його допитує, відомо далеко більше, ніж він оповідає. Тоді став говорити ще коротше.

— Одружились ви по закінченні вузу? — перервано його.

Березюк у своїй оповіді оминув своє одруження.

— Так,— відказав і подумав: «Навіть і це вам відомо». Власне, він зовсім не знав, чому його викликано. Це був не арешт, профілактичний захід.

— Говоріть... Я ж просив усе, що про себе знаєте,— повторився капітан Смоляр.

— Мое життя куце й коротке, товаришу капітан.

— Даруйте, але, громадянине Березюк, у нас допитувані не мають права... Ну, ви розумієте? Можете звертатися просто — громадянин начальник...

— Я не знав... Я думав...

— Нічого, нічого... прошу, говоріть.

Березюкові цей офіцер більше подобався, ніж черговий.

— Так от, громадянин начальник, за спеціальністю я інженер, але ж посади ніде посісти не міг. На заводі — мое українське походження. Польський фашистський уряд чинив усякі перепони. Тому я мусив зректися спеціальності і стати на службу в графа Рачинського. Мушу довести до вашого відома, що фільварок я приберіг до приходу наших. Тепер, може, й робота по спеціальності знайдеться. Ви собі не уявляєте, як ми чекали звільнення!

— Чекали? — перепитав капітан Смоляр.

— Квітами вам дорогу встеляли.

— Ви встеляли? — капітан Смоляр погасив цигарку, ткнувши її в попільницю.

— Всі українці.

— Я не дитина, громадянин Березюк, а ви не такий наївний, як прикидаєтеся, — сказав капітан Смоляр.

Березюкові одразу захотілося курити.

— Ваше прізвище неодноразово фігурує в документах дефензиви, як одного з верховодів ОУН.

— Мое? Я в ОУН? — Березюк замахав руками. — А що воно означає, те ОУН? Пам'ятаю, якось написав я статтю, і вона була видрукована в газеті. Статтю про те, щоб у Лозівці — село, де я служив на фільварку, — відкрили школу нашою мовою. В школі поселився поліцейський і в класі, де мали вчитися діти, поставив корову. До чого допускався польський уряд! В зв'язку з тією статтею мене поліція тягала. А про ОУН вперше від вас чую.

— Громадянин Березюк, я ще раз повторюю: ви один із зверхників націоналістичної організації, — голос капітана Смоляра, хоч і приглушений, але надто впевнений.

Березюк, щоб якось відволікти розмову, попросив:

— Дайте, будьте ласкаві, громадянин начальник, цигарочку. Ніколи не палив, а зараз не можу.

Клацнула сигаретниця.

Від гіркого диму Березюк закашлявся. Ноги і руки ослабли, а голова стала важкою.

— Вам хочеться, щоб я був націоналістом, то нехай буде до-вашому.

— Націоналістом ви стали по своїй волі, — сказав капітан Смоляр.

— Якщо ви покликали мене, щоб сперечатися, то, будьте певні, мене вам не пересперечати, — Березюк глибоко зотягнувся і не вийняв цигарки з рота.

— Я вас викликав, щоб ви назвали імена вашої аген-
тури,— капітан Смоляр пригнувся над столом. Його при-
мружені очі зробилися неповороткими.

— Я можу вважати це,— Березюк вийняв з рота ци-
гарку,— своїм офіційним арештом?

— Яке це має значення? — погрозово: не стало ви-
тримки у капітана Смоляра.— Ви у наших руках!

— Я не допущу, щоб зі мною говорили подібним то-
ном! Я плекав надію, що ви принесете мені національне
визволення, а не російську брутальну лайку!

— Ах ти ж, сволота! — капітан Смоляр зірвався з-за
стола, одначе тут же стримався. Він висунув шухляду
стола, викинув з неї стопку паперу.— Криком ні ви мене,
ні я вас не візьму. Ось ручка, папір. Прошу за годину
викласти все, що я пропоную вам, громадяніне Бере-
зюк...— він загойдався у чоботях гармошкою, у штанях
пляшками, і загойдалося його підборіддя з ямкою, під-
перте високим коміром з кубиками.— Я залишаю вас,
щоб не заважати!

Березюк спокійно докурив цигарку.

По коридору загупали: службовці розходились на обід.

Малий кабінетик — стіни зовсім голі й давно не білені,
від портретів тільки дірочки,— гойднувся і поплав. Бере-
зюк умочив перо в чорнильницю. Він і не доніс ручку до
паперу, його погляд спинився на вікні. Воно було без
грат, але за ним, на подвір'ї, проходжувався вартовий.
Це було колишнє поліцейське подвір'я. Та й приміщення,
в яке Березюк прийшов добровільно, теж поліцейське.
Березюк став за стіною і почав слідкувати за вартовим.
Він спокійно відмірював шлях від рогу до рогу довгого
будинку. Березюк зняв з вікна нижній гачечок. Вікно
відчинилося. Він трохи відслонив його, і вартовий, пере-
ходячи вперед і назад, цього не помітив. Подвір'я обне-
сено частоколом. Але тільки б добратися за ріг. Варто-
вий туди не позирає. Коли він обернувся до Березюка
спиною, той розчинив вікно навстіж. Ризикував. Щоб
прокрастись, скинув черевики і, будь, що буде, виплигнув
з вікна. Хапаючись за стіну, швидко сховався за ріг (ка-
бінет, у якому сидів, крайній). Мав щастя. За рогом глу-
хий мур. Ось чому вартовий туди не поглядає. Але Бере-
зюк припишк за рогом. Почув чи ні вартовий, що він
виплигнув? Не почув, бо загорланив:

— Кому там жарко, що вікна відчиняє?

Далі Березюк уже не тямив себе. Він видряпався на мур і плигнув на міську вулицю.

Була погоня чи ні?

Пристойно одягнений, але босий. Його ноги біліші крейди. Чалапав по тротуару. Перехожим могло видатися, що чоловік застав його у коханки, а тому стало не до черевиків.

Він, довго не думаючи, вигнавшись на центральну вулицю, прослизнув у вузьку хвірточку між кам'яними стовпами до костьолу — пристанища багатьох поколінь іезуїтизму. Всі дні звільнення він був відчинений.

Його ніколи не заносило в цей костьол, помпезний і знаменитий, який кілька років тому відсвяткував сторіччя своєї участі в першому польському повстанні проти царату. З нагоди цієї дати костьол обновлено, а поляки-католики Парижа, хоча воно й не дуже в'язалося, прислали в подарунок пам'ятник Словацькому, який і поставлено в костьолі, біля задньої бокової стіни, тут-бо поета охрещено, і він маленьким тут молився. Гелена не раз хвалилась-пишалась тим пам'ятником, запрошувала Макара, щоб він пішов подивився, але той відпихався. І зараз йому не до цього. Костьол переповнений. Органів не чути. Прихожани молилися нишком, сиділи на лавах, стояли на колінах. Березюк перехрестився всією п'ятірнею зліва направо і теж опустився на коліна. Тут могла б бути його Гелена. Він пересовувався з кутка в куток, буцім ревно молячись іконам у нішах і виїмах, а тим часом якраз вишукуючи свою жінку. Він обповзав костьол, але її не було. Ксьондзи стояли мовчки перед престолом. Березюк знову опустився на коліна. Прихожани мовби покаменіли. Над ними в стінах височіли погруддя богів, біскупів — арцибіскупів у сірих кам'яних шапках з кам'яними хрестами у руках. Тут, під їхніми кам'яними, але не мертвими очима, притаївся дух ненависті, кари, дух жадоби крові. Березюк відчув його усім своїм еством і вперше вільно зітхнув за весь сьогоднішній день. Йому навіть спало на думку, що коли б сюди за ним увірвалися, то прихожани і ксьондзи, кам'яні боги не видали б його. Але хвилини самозаспокоєння відлинули, і тоді він згадав, що саме в цьому костьолі є ксьондз, до якого його Гелена ходить сповідатися, до якого вона приїжджала навіть з Лозівки, той ксьондз духовний наставник і Гелени, і її матері. Він часто бував дома у тещі. Але всі ксьондзи спинами до прихожан, а по спинах, та ще в

святочному одіянні, не влізати. Березюк, хрестячись і б'ючи поклони, пересувався у боковий притвор, де продаються свічки, хрестики і образки.

— Ойца свентего Антонія?..— запитався. Продавець господніх речей у сутані відповів, що зараз служба. Березюк наполягав, що у нього невідкладна справа, і, коли б чернець не помітив, що він босий, можливо й не погодився б турбувати ксьондза, який стояв у ряду з іншими перед престолом.

Стосунки між Березюком і отцем Антонієм ніякі, якщо не погані. В глибині душі вони скоріше один одного ненавиділи, ніж поважали: схизматик і католик. Отець Антоній мусив поважати Березюка вже за одне те, що той не перечив Гелені й тещі відвідувати костьол і носити туди чимало грошей... Нічим іншим Березюк не був йому зобов'язаний, бо колись, коли тільки-но народилася Зося і її треба було нести до хреста, за всіма існуючими законами (якщо мати католичка — й дочки католички, а сини, коли батько схизматик, — схизматики) Зося мав хрестити ксьондз, але Березюк не дозволив, охрестив у попа, отець Антоній ледве не відлучив Гелену од костьолу. Згадалося все Макарові, й кам'яні плити під його босими п'ятами стали ще холоднішими.

Ксьондз у білих шовкових шатах наглянув Березюка нескоро. Перш ніж до нього наблизитись, він скинув окуляри в тонесенькій оправі. Його обличчя, повновиде, гладеньке, бліде, не видало найменшого здивування. Березюк припав до ксьондзевої сухенької руки, але отець Антоній і тоді продовжував бути цілком спокійним. Він тільки схилився до Березюка, і той прошепотів:

— Я втік з енкаведе...

Ксьондз начепив окуляри в тоненькій оправі, глянув на ченця, котрий стояв за рундучком з господніми товарами і, благословляючи Макара, сказав:

— Зачекайте... Я зараз вернусь...

Довершувалась врочиста меса. Склепіння храму мовби поволеньки піднімалося вище й вище.

Отець Антоній вернувся без білих шовкових шат. Він вивів Березюка з костьолу і через подвір'я, обсажене квітниками, провів за собою у келію.

На подвір'ї і коли піднімалися сходами, було чути величальні звуки органа. Вони затихли в келії.

Ксьондз був надто зосереджений, і його розумні очі дивилися жорстоко. Він розчинив шафу, вийняв рушника.

— Помийте ноги, а я зараз дістану вам шкарпетки і мешти.

Березюк задер ногу над раковиную.

— Який номер ви носите?

— Сорок перший,— сказав Березюк.

Отець Антоній задлубався в шафці, де стояло взуття, ніби в нього була взуттева крамниця.

Коли Березюк помив ноги і взувся, тоді ксьондз:

— Тепер розповідайте, як усе трапилось?

— Мене викликали на допит. Я знаю, що за ним стався б офіційний арешт,— він замовчав, що його випитувано про ОУН, напіраючи на те, що допитувано за співпрацю з пілсудчиками, всіляко підкреслюючи і грубість, і брутальність.

Отець Антоній стояв біля стіни. Його високе чоло, срібні скроні і така ж срібна потилиця маячили перед Березюком, куди б він не відводив свій погляд.

— Що ж ви робитимете?

— Треба негайно втікати.

— Куди?

— У Львів.

— Так... А ви знаєте, що вашу сім'ю негайно зашлють на Сибір?

— А я думаю з сім'єю. Я б дуже просив, щоб ви негайно дали знати Гелені, що я у вас,— Березюк хвилювався.

— Я пошлю послушника. Гелена прийде, якщо її ще не схоплено,— мляво проказував ксьондз.— А чи не ліпше вам залишитися у нас?

— Стати ченцем?

— Не подобається?

Березюк рішуче відкинув цю ідею.

— Ні, тільки до Львова. Кордону між німцями і совітами ще не встановлено.

— Ви через кордон?

— Буде видно.

— А у Львові у вас є де зупинитися? Я можу дати рекомендації.

— Не завадило б... Але це опісля.

— Я зараз пошлю послушника,— сказав ксьондз і залишив Березюка в келії.

Годинник показував, що з моменту його втечі промайнуло всього півгодини. Капітан, очевидно, не вернувся з обіду, а вартовий все-таки проворонив, бо погоня поча-

лася б. Добре, щоб Гелена ще нічого не знала. Попередити б її. Зрозуміло, що за квартирою буде встановлено нагляд.

Ксьондз вступив у келію, але не заважав Березюкові думати. Ксьондз сів за бюро і став писати листа. Під скрип пера Березюк обмірковував, вдасться чи ні зв'язатися йому з крайовим проводом. А що коли всіх заарештовано?

Отець Антоній заклеїв конверт, надписав адресу.

— Прошу. По цій рекомендації вас приймуть будь-коли: вдень і вночі. Але коли б, ви розумієте...

— Адреса буде відомою тільки мені!

Ксьондз відкинув широкий манжет рукава.

— Гелена ось-ось надійде,— сказав і став заводити годинничка.

— Всього сорок хвилин, як я утік.

— Тим краще. Може вони ще не схопилися.

Над дверима дзенькнув дзвоник.

Гелена вся в чорному. Чорний газовий шарфик одним кінцем на груді, а другим на плечі. Той шарфик війнувся і сповз з її кіс, коли вона побачила в келії Макара.

— За мною не допитувались? — підбіг він до неї.

— Ні, ніхто...— Гелена закинула кінець шарфика на плечі.

Ксьондз підняв руки і благословив Гелену.

— Я залишаю вас. Тут ніхто не потурбує.

XI

Коротконога й животата корова горбилась і ревіла. Вона не хотіла йти. Її очі були червоними і сумними. В білих корів завжди червоні очі. Але вони не завжди сумні. Авер'ян Парамонович підганяв корову. Антон тягнув за мотузку, яка зачеплена за недовгі, бо сплиані роги. Корова ставала, ревіла, горбилась, задирає голову,— Антон не міг втримати за мотузку,— висолоплювала зеленого язика.

— Наганяйте її, вже недалечко.

Авер'ян Парамонович плескав долонею по гладких клубках. Корова, наревівшись, чалапала. Її широкі ратиці ковзались по стежці.

— В тій хатині вона й живе? — Авер'ян Парамонович мало не налягав грудьми на корову.

— Еге ж.

— Т-сать, я відразу так і подумав. На відшибі. Столинська реформа.

— Жіноча доля. Її мати з москалем, проти волі батьків. От і посадили, коли дитина знайшлась, на полі. А люди й зараз дражнять москалихою й кацапкою.

— А вона, Платонова, справжня революціонерка,— сказав Авер'ян Парамонович.

Корова знову вперлася, щоб згорбитися і ревти.

— Нехай нареветься.

Авер'яну Парамоновичу були вдивовижу помежовані поля. Хоча він і не виходець із села, звук до безмежжя. А тут і хутори острівцями. З літератури і різних директив, які були так розповсюджені в період колективізації (віськова частина, де він служив рядовим бійцем, тоді стояла в Західному Сибіру), та й на власному досвіді — теж брав участь у розкуркулюванні, знав, що хутори — вороги усуспільнення.

— З хуторами роботи у нас буде...

Антон допікала неслухняна корова. Він мовби пропустив оте Агузарове, але, зиркнувши на нього, подумав: «Сам проти хуторів, а до Шумейка і обідати, і вечеряти...» Корова перестала ревіти. Вона раптом сама посунула, схиливши голову.

— Відсумувала за старим хазяїном і пойняла, що до нового,— пожартував Авер'ян Парамонович.— А чому ж вони самі не прийшли за нею? Ми ж виконавця послали?

— Я ж казав, що молода поранена.

На подвір'ї ні кілка, ні деревця, щоб прив'язати корову. При дорозі хата ніби причепа. Антон замотав мотузку коло слупа. Чорна кішка шаснула в сіни, і з'явилася Мар'яна.

— В гості до вас, тітко...

— Да, мамаша. Ви до нас, т-сать, не йдете чи часу не маєте? Корову вам привели...

— Бачу, що гості,— Мар'яна, не спустившись з порога, покликала дочку.

Антоніна — сачок наопашки і під ним рука на шлейці — стала за матір'ю.

— Вони корову нам, дочко!

Антон нижчий, Авер'ян Парамонович вищий і дебелиший — перед порогом.

— Ти вже, Антоніно, вибач, що не навістив. Роботи...
— Чула,— вона пішла з порога. На її ногах арештантські шкарбуни. На босу ногу в них. Ноги тонкі, висушені.— А я вигоїтися не можу.

— Це ж тобі ліків...

— Треба в лікарню,— сказав Авер'ян Парамонович.— Чи ще не встановлено?

— Ліків не треба. Гриць Гнатюків привозить...

— Я вже сама її виходжу,— мовила Мар'яна, стоячи біля дочки.

Антон почував себе так, мовби чимось завинив перед обома жінками. Мати не раз дорікала йому, що не навідається до них на поле. А вона провідувала часто, навіть носила дещо. Він то зиркав на приведену корову, то на Авер'яна Парамоновича.

— Я й не познайомив вас! Це, Антоніно, повпред нашої звільнення!

— Військовий політпрацівник,— відрекомендував себе Агузаров.— Товариш Чорнобай багато і тепло про вас говорив. Ви справжня героїня, революціонерка!

Антоніна здоровою рукою одмахнула від себе ті слова.

— В нас проказують, що скромність людину прикрашає,— вів інструктор-пропагандист.— Але й зайва скромність... Шкода, що поранені. Та нічого. Скоро вибори. Ми оберемо вас...

— А то вже як народ захоче, а не ви, товаришу військовий політпрацівник,— одказала Антоніна.

— Народ треба переконати! Ви не надієтесь, що вас оберуть?

— Я просто ніколи не думала.

— Радянська влада вміє шанувати людей, які не шкодують за неї своєї крові.

— Дивно і вчено ви говорите, чоловіче,— сказала Мар'яна.— Ми люди прості, і нам треба по-простому. Куди ви думаєте її забирати?

— Не забирати, мамашо. Ми оберемо її депутатом.

— Ви вже вчених забирайте чи обирайте, а її нікуди не пушу.

Антон, щоб притишити цю балаканину, почав:

— Тобі, Антоніно, годуватися треба добре. Корова якраз впору. Свіже молоко... А за пашу не турбуйся, підкинемо фіру-другу...

Антоніна — хусточка на ній куценька, в сині крапочки, а арештантські черевики великі, й вона в тих черевиках, у

тій куценькій хусточці — мала й беззахисна. Тільки гладеньке волосся під тією хусточкою не заслонює її впертого лоба. Під чорними бровами очі синіші й темніші.

— Ми тієї корови не візьмемо, Антоне!

Кругловате й пом'яте обличчя Авер'яна Парамоновича стало ще більш пом'ятим. Він застібнув поли широкого і довгого пальта, яке обвисало на його плечах. Кадровик, і в цивільному йому надто вільно.

— Що було панське, тепер наше!

Антон хитнувся. Твердіше вперся ногами в землю.

Мар'яна прислонила голову до одвірка. Чорна кішка лащилась коло її ніг і муркотіла.

Антоніна не звернула уваги на Авер'яна Парамоновича, який розпинався про соціальну нерівність і право на експропріацію поневолених. Коли він скінчив, спиталася:

— А ти, Антоне, теж узяв собі корову?

— Я нічого не взяв! Та мені й не треба. Ти ж слабосила, виморена...

— Мамашо, корова тепер ваша,— апелював Авер'ян Парамонович до Мар'яни.

— Чужа праця, чоловіче добрий, боком вилізає...

— Нащо ти трудився, Антоне? — мовила Антоніна з болем.— Та якби все у корові, триматися б мені Гнатиюків...— їй було тяжко говорити, і вона не хотіла говорити.— Є щось більше, є щось вище...

— Я ж сказав, що ми оберемо вас!..— Авер'ян Парамонович вимахував руками, запевняв і обіцяв.— Нам всі дякують, а ви?..

— І ми дякуємо. Але заберіть корову. Є ж багатодітні...

Антон вловив у Антонініних очах іскрину жалю, яка швидко згасла.

Її очі ще на одну мить заясніли, знову стали синіми, темними. Авер'ян Парамонович розкинув поли пальта.

— Дозвольте,— йому було важко стояти, і він сів на призьбі. В Антонініній душі невисказане й непридушене:

— Панським добром манькіруєте... Злочинці на волі, а... Люди добре роблять, що вам курми в обличчя...

— Ти про тих, що кооператив пограбували? — поліз у кишеню за кисетом Антон.— Скористалися, сволочі, безладдям... А курей теж треба було комусь розподілити.

— Я не про те, Антоне. Наші лозівчани здибали Березюка. Вишпацерує собі по хідничках. Переказував, перемелеться і знову повернеться. Шумейка ви в комітетчики...

— Що ж, накажеш мені Березюка арештовувати? Є влада. А до Шумейка за що присікаєшся?

— Знову ти, Антоне, своїм боком...

— Говори ясніше!..

— Ясніше? А хіба найменший Гнатюк не розказував тобі про свого найстаршого брата? Гонта — це ж найстарший його брат.

— Знаю, Антошко.

— Знаєш, як він, Броневський і Гриць добули плани укріплень?

— Та знаю.

Авер'ян Парамонович уже не раз чув прізвище Березюка, чув прізвище і Гнатюків.

— А хто він, т-сать, найстарший брат? — запитав.

— Сидить,— кинув Антон Агузарову.— Колишній секретар нашого окружкому.

— З капезеу? — перспитав Агузаров.

Антон скрутив цигарку.

— Що ж тут нам думати?

— Не думати?.. Я думаю про свого проданого сина і думаю про Гонту,— вела терпеливо Антоніна.

Мар'яна гріла великі пальці в пахвах камізьельки.

— Дочко, не набивайся. Хіба тобі більше всіх треба?

— Я вас не розумію,— встав Агузаров з призьби.— Нехай вам буде відомо, що по всій країні прокотилася хвиля великих і малих процесів над ворогами народу. Капезеу, я не торкаюся діяльності рядових членів, зовсім себе скомпрометувала, і її керівники, т-стать... Захищаючи їх, ви що, проти Радянської влади?

— Я проти несправедливості! — Антоніна повернулася до інструктора-пропагандиста і прямо глянула йому у вічі.

Агузаров не опустил очей. Він теж дивився на неї прямо й рішуче. Його очі сяяли сталевим блиском. Великі й разючі з-під білих брів, вони пропікали Антоніну.

— Наш командир полку теж там. Якірський прихвостень!

Антоніна не знала, хто такий Якір і за що посаджено якогось командира полку.

— Залізна рука революційної влади ворогів не милує. Мало хто прикидався комуністом. І я б радив, товаришко Платова, навчитися розбиратися...

Біла корова, прив'язана до слупа, не ревіла.

За гнівною суперечкою, яка не знати б чим скінчилася, наднесло на велосипеді Гриця.

— Та тут вся влада!

Антон зрадів йому. Щоб зам'яти тяжку розмову, він спитався:

— Що нового в міліції?

А Гриць уже розумів, що тут якісь нелади й що Антон хапається за нього, наче за якийсь якірець.

— Вийшов я з міліції. Не по душі,— і, поставивши велосипеда до стіни, підійшов до Мар'яни, передав їй кошіля.

— Сину, скільки ти будеш нам возити всякої всячини?

— А я нічого не привіз. Панчохи, дріб'язок...— Гриць не спускав очей з Авер'яна Парамоновича, який палав гнівом.

— У селі вас шукаю, виukuю, а ви на полі!

Антон аж стрепенувся. З цвинтаря прибігла Гапка.

— Теличку, ту, що ви дали, вкрали!— вона ламала руки, хапала за поли Антона, підскочила до Авер'яна Парамоновича.

— Хто вкрав? Коли?

— Коби я знала? Щоб йому, проклятому, руки й ноги повсихали, щоб йому ворон очі випив...

— Тітко, не клени! За кордон, т-сать, твою теличку ніхто не заведе!— сказав Авер'ян Парамонович.

— Я ж пестила її...

— Тобі теличку? То бери корову. Відв'язуй і веди додому,— підіпхнув Гапку до корови, прив'язаної до слупа. Вона заревіла.

Антоніна була байдужою. Гриць заслони́в її від Чорнобая і від Агузарова.

— За Рашовськими і сліду...

— Повтікали, Грицю...

ХІІ

Десь другого дня після роздачі панської худоби, інвентаря і возів у Лозівці з'явився учитель. Ні Антонові, ні Агузарову, ні людям не до нього. Учитель вже був немолодим. Його приставили на квартиру до Павла Гнатюка, щоб швидше спекатися. Він прийшов пішки з Вишневця. З тугим портфелем на багато застібок. Пи-

лип Король був у цей день виконавцем. Він і привів учителя до Павла.

— Приймайте квартиранта...

Варвара замішувала в цеберці положу.

— На один день? — спиталася вона.

В кухню, де все запліснявіло й відсиріло (Варвара нарочито нічого не мила, не давала мити й Вірі), зайшов Павло.

— На день чи на більше, як уже домовитеся,— сказав Пилип.— Доручено, щоб до вас привести, я й привів.

Павло в такому одязі, що хоч торбу на плечі й по милостиню. Волосся тільки гладеньке, як завжди, і з рівним проділом. Він зігнувся чомусь над цеберкою.

— Кого ж ти нам привів, Пилипе?

— Або я знаю...

— Вчитель я,— сказав немолодий чоловік в добротному синьому пальті з сірим каракулевим коміром.

— Пан навчитель? — розігнувся Павло над цеберкою.— У нас усе по-мужицькому, а ви?.. Чи ж сподобається у нас?..

Варвара витерла руки об товчач і, не змиваючи їх, підправила на голові хустку.

— Ми не панського роду.

— Не панського, але й не мужицького,— сказав Павло.— Коли власті розпорядилися, треба приймати...

— Ви вже, Королю, допоможіть внести речі панові навчителю,— Варвара відчинила двері у ванькірну кімнату.

— Мої речі зі мною,— сказав учитель.

«Правда, що не пан»,— подумала Варвара.

— Ну, то бувайте,— відкланявся Пилип.

Не Варвара, сам Павло ввів учителя до світлиці.

— Ось тут, на канапі, спатимете. Вона тверда, але підстелюватимем сінця. Може, й незручно, що спатимете в одній кімнаті з нами, але вже вибачайте...

— Яюсь перебу'юсь.

Павло гукнув Варварі, щоб ставила на стіл. Та вона сама вже поралась.

— Ви з наших чи їхніх?..

— Тепер усі наші, господарє.

— Я так. Вибачте... Як же вас?

— Уласом Денисовичем зовусь, а прізвище мое Дорошенко. І я тутешній, ваш!

— Воно відразу видно...

— Скільки ж вам платити, господарє, і за харчі, й за нічліг?

— Та давайте до столу. Якось зійдемося.

— Обідати ще рано, і я хочу подивитися на школу. Хто б мене спровадив?

Павло не став набиватися з вгощанням. І, коли Варвара мовила, що вона вже все нарихтувала, відказав: «Не пропаде».

Улас Денисович поклав свого портфеля на канапу. Варвара зодягнула Сергійка. Йому до школи ще рано, та вже він покаже, де та їхня школа. Павло наминав свою борідку: навряд чи в тій школі можна вчити.

А Сергійко радий, щєбетливий. І поводить він себе серйозно, по-дорослому. В грубому пальті ще опецькуватіший. Не йде, а котиться поряд з Уласом Денисовичем. Школа на вигоні, але там Кжежишевський.

— Не знаю, чи діти зможуть вчитися,— каже він.

Улас Денисович голубить його своїм блакитним поглядом.

Кжежишевський охоче привів учителя в клас. Хоча тиждень тому звідси виведено корову, але чутно гноєм.

— У той куток не ходіть,— застеріг Кжежишевський.— Стеля тріснула, впаде на голову.

— А де парти? — спитався Улас Денисович.

— Парти? Їх давно порозбивано. На дровітні валяються. Струхлявіли, і навіть на паливо не годяться.

Все ж учитель оглянув їх, звалених купою на купі. Він торкався до них своїми костистими білими пальцями, журно хитаючи головою. Став сердитий. Вуси настовбурчились. Не підступай! Таким і поплівся з подвір'я. А Сергійко покотився за ним.

— Стайня, а не школа. Правда?

— Марнотратники,— сказав Улас Денисович.

— Темнота,— заклав рученята в кишеньки Сергійко.

Учитель не вернувся з Сергійком додому. Пішов у сільську канцелярію. Тут повно народу. Він вийняв папірця, вже показував його Антонові та інструкторові-пропагандистові, поклав перед ними його на столі, ніби він мав якусь силу.

— У вашій старій школі тільки курник зробити!

Люди шу-шу... загомоніли.

— Не все відразу. Москва, т-сать, не відразу будувалася... У нас важливіші справи.

— В мене моя найважливіша! Будинок на фільварку порожній?

— Вікна побиті. А чим їх склити? — Антон запустив п'ятірню в чуба.

— А хто у вас коло церкви мешкає?

— Піп...

— Посилайте зі мною виконавця, коли вам ніколи. Я огляну, чи годиться під школу.

— Непосидливий, — хтось від порога.

— Жили без школи, то й зараз перебудемо. Давайте швидше з землею!

Улас Денисович занервував.

— Дасте виконавця чи ні?

— Попівський будиночок підходящий!

Антон послав Пилипа, щоб зібрались комітетчики.

Учитель роздягнувся. Він перестав нервувати, здогадуючись, чому потрібні комітетчики, і прислухався, скільки десятин думають виділяти на душу. Канцелярія не зачинялася. Хтось заходив, хтось виходив. Стояв міцний дух тютюну. Селян-безземельців, отих вічних наймитів чужих полів, — земля для них не віддалена мрія, земля уже майже в їхніх руках, які пропахли нею з дня їх народження, — ніщо не змогло б примусити залишити канцелярію. Комітет засідав у їхній присутності. Антон коротко сформулював пропозицію — виселити попа. Михайло першим підняв за те руку, але коли стали обмірковувати, куди ж діти отця Олексія, натякаючи, щоб Шумейко забрав тестя, він підказав — підселити до дяка. Згодилися.

Ця постанова стала відома отцю Олексію раніше її офіційного оповіщення.

Збіглися братчики й сестрички. Переносини були сумні й плаксиві. Павлина голосила:

— Вивозили б уже на Сибір, ніж...

Отець Олексій показував, що забирати. Виносилися шафи і скрині. Наймичка не залишила Зеленевських. Вона допомагала голосити матушці.

На попівське подвір'я привезли поламані парти. Сільська дітвора розставляла їх, влаштовувалася за ними, мов на уроці. Парти не могли встояти. Вони звалювалися, і дітлахи з ними. Павлів Костик і Пилипів Максим товклися біля парт.

Бартко сказав, що потрібно чимало матеріалу, аби їх полагодити.

— Стіни попробуємо, стелю нічим підперти,— вголос роздумував Самійло.

Костик потягнув кудись Максима.

— А цей учитель подібний на Шевченка,— кивнув.

— Шевченко! Нас Шевченко вчитиме,— понесли діти по селу.

А матушка Павлина скрикувала, витираючи сльози:

— Як же я з нею, з дячихою?.. Двері б окремішні...

Уласу Денисовичу тут поки робити нічого. Він постояв трохи біля поламаних парт.

— Вчитися хочете, козаки?

Хлоп'ята і дівчатка засоромились, збились в одну купу.

— Що ж ви мовчите? — Бартко їм.

— А чому ж не хочемо? — якийсь один насмілився.

— Зачекайте мене тут, я скоро вернуся, і ми підемо з вами по хатах. Перепишу вас,— мовив учитель.

Діти сторонились його. Улас Денисович вернувся на свою квартиру. Він у хату — і Павло за ним.

— Будете обідати? — спиталася Варвара.

— Якщо ваша ласка, господине.

— Я вам поставлю у ванькирі. Ми тут обідаємо.

— Добренько. Я тільки візьму з світлиці свого портфеля.

Павло вранці сам був не проти посидіти за столом з учителем, а зараз він сів оддалік, біля порога, і не скинув кашкета. Варвара принесла тарілку супу і тернула її край пальцем: зачепилася сажа.

Улас Денисович став їсти.

— Мені в школу буде близенько. Правда? — терся об його коліно Сергійко.

— Значить, виселили попа,— сказав Павло і покликав до себе сінка, щоб не заважав панові навчителеві.

— Так йому і треба,— вихопилась Варвара.

— А ви знаєте, пане навчителю, млини, певно, теж відбиратимуть?

— У вас є млин? — підняв ложку Улас Денисович.

— Паршивенький, але меле.

Варвара стояла з тарілкою каші.

— Відберуть.

— От добре, що сказали, бо я збирався камені набивати. Тепер не буду! Нехай хазяюють!..

Варвара поставила кашу.

Малий Сергійко відсунувся від учительових колін. Улас Денисович — прямий, а не схилений за столом.

Не повну, по півложки набирав каші. Не доїв. У Павла проривалося попередити його, щоб увечері не затримувався, бо з гасом скрутно, ніде купити.

Учитель подякував за обід і підняв свого великого портфеля. Павло підібгав під лаву ноги, щоб він часом не зачепився, проходячи, а Варвара ступила за ним на ганок.

— Портфеля забрав. Дав би бог, щоб не вернувся,— Павло зорив у вікно і з'їдав очима квартиранта.

Сергійко, роздягнений, затупотів до дверей, вигнався на подвір'я, але вчителя вже не було.

Улас Денисович не знав, що до попа можна через городи. Вдвое ближче. Він давав чималого круга. Над ним звисали сонні верби, а він міркував, яка ж зла і нелюдяна жадоба до власного, до свого.

— Шевченко! Шевченко! — загорланила дівтора і втекла.

Він вдав, що нічого не чув. У попівському домі стукіт і гам. А під верандою стояли незабрані шафа і скриня. Попівська наймичка щось винесла і вагалась, куди ж його покласти. Отець Олексій звалював на плечі клунки. Не міг завдати.

— Діти, допоможть...

Хлоп'ята й не рушилися. Стоять неначе мокрі горобці. Улас Денисович поставив портфеля з багатьма застібками, хотів допомогти священникові, але той понатуївся і сам завдав ношу.

— Він, ондечки, як натурливий третяк!

Учитель повернувся на той голос. В браму зайшов дядько Іван.

— Переносимось, отче? — А сам сперся на палицю, і усмішечка така тоненька, гостра. Задоволений.

Піп гицнув до нього плечима.

А Улас Денисович вже з дівторою. Кого потягнув за носа, щоб висякався, дівчаток погладив по голові.

— Скільки ж у вашому селі кутків? Ану, хто скаже? Дівтора — обскубаними зайчатами.

— Невже ніхто не знає?

Тоді якийсь обірванець. Прокопа Димака.

— Чому б не знали?

— Я тебе запитую, а ти мене? — учитель якраз його потягнув за носа.

— Ну, є Липина... Загороди... А вам який треба?

— Мені всі потрібні... Я хочу переписати усіх школярів. З якого ж кутка почнемо?

Обскубані зайчата заскакали. Кожному нетерпець, щоб його записали першим. Обліпили учителя, повели. В дорозі посміливішали. Прокопів похвалився, що вміє віршика напам'ять. Пані Зося навчила. Був би прочитав «Заповіт», але збився.

Улас Денисович почав переписувати з Липини. Не минав ні одного двору. Діти-поводирі за ним і через перелази, і через двори. Зрідка траплялася хата, щоб з неї хто-небудь учився. Батьки не розуміли, чи ліпше набавляти дітям роки, чи збавляти. Просили, аби одного записували до школи, а другий нехай дома,— це де по двоє дітей, а де одинак, сушили голови, хто ж з товаром, якщо йому до школи? Улас Денисович записував усіх. Ніхто не повинен відсиджуватись. А його засипали питаннями, де ж чобіт набратися? Нехай школа безплатна, все'дно видатки, і немалі! Матері перемовлялися через тини, що, мовляв, і наших переписав, а де йому тих книжок і зошитів? Та не це бідкання вражало учителя — нужда і біда людська. В яку б хату не потикався — холодна, сира і брудна. І той холод, що виповзав з глиняних долівок, з припиків, коло яких смердючі цеберки, та сирість, що витискалася з тонких глиняних стін, потемнілих від вологості, той бруд, що не змивався з віконечок на чотири шибочки у вузьких рамах-хрестиках, стерегли ряди образів і образочків, подекуди затикані рушниками: охоронці селянської недолі.

Й двох кутків не переписано, а вже темрява. Сполошився Улас Денисович: батьки зададуть чосу його провжати. Розпустив дітей по домівках, наказавши, щоб більше ніде не барилися. Залишившись сам під вербами, які вигойдував осінній вечір, він відчув, що його портфель став тяжчим. Звів коміра од вітру. Треба вертатись на квартиру, де йому обіцяна канапа. Не турбував би тільки господар своїм розпитуванням! В його хаті не холодно, не сиро і не так уже й брудно. Голодним собакою загарчала хвіртка у глухій брамі. І за нею — а-я-яй!

Улас Денисович прискорив ходу. Біля льошка Павло тримав за комір Костика і бив його палицею. Хлопець звивався ужем, але не міг вирватися.

— Я тобі дам фігури пиляти.

Учитель своєю кволою рукою схопив палицю.

— Не бийте! За що ви?..

А Варвара з порога:

— Як же не бити його, пане навчителю? З Королевим, з таким, як сам, фігуру спіяляли. Ганьба, сором!.. Костик вирвався і дреманув за льошок.

Улас Денисович повернувся і вийшов з двору. Він уже був на вулиці, коли люто гримнула хвіртка. Павло зачинився на ніч.

Вечір, і село вимирало.

Худий пес хвоста під себе і звернув із стежки: злякався.

Учитель і собі насторожився, завернув у канцелярію, щоб проситися на нову квартиру. Але вікна канцелярії поснули, заплющені. Вертатися ж у хвіртку, яка люто гримнула за ним, не було ніякої охоти. Куди ж підітися? Він стояв посеред села, тихого й непривітного. З вузької попівської вулиці виткнулась гінка постать. Вона спинилась, а потім нерішуче ступила до нього. То був Костик. Він спостерігав з-за льошка за учителем. Коли той забрався з двору, хлопець через городи — на вулицю. Улас Денисович не впізнав його.

— Ми з Максимом ту фігуру спіяляли, щоб було чим підперти стелю. Самійло говорив. Фігура новенька, дубова...

— Так то ти? Де ж тепер ночуватимеш?

— Мені то що... А ви?

— Підемо до тієї школи,— сказав Улас Денисович.— Пізно, та й не звик я набридати людям...

Костик похвалився своїм героїством, а про що тепер говорити? Та й мовчати незручно.

— Ми ту фігуру занесли під попівський ганок...

— Було б тільки відчинено...

Вони зайшли на подвір'я, і Костик потягнув учителя під горіх. В попівському будинку хтось товкся. Щось запищало, заскрипіло. З ганку по дошках з'їхала тачка. Якийсь чоловік пхав її наперед себе. Випхав по городу, перекинув за дріт і знову вернувся в будинок, не підозріваючи, що за ним стежать. Коли він став нагортати в тачку каміння і тиньк, Костик нищечком:

— Попівський пастух, той, що бив фільварок.

— Дня для нього мало? — Улас Денисович ступив з-за горіха.

— Зачекайте... Він, певно, знов якусь шкоду?..

Учитель, ковзаючись, забрався на ганок.

Дядько Іван вантажив камінці й тиньк. Він дуже неохоче розігнувся, зачувши, що в нього хтось над головою.

— Не видно, а ви сліпаєте...

— Мені то видно, а чого ви сліпаєте, пане учителю?

— Я сюди ночувати.

— Ночувати? — дядько Іван гойднувся над тачкою.— В селі уже хат нема? О, то з вами і Павлів синочок. А я чув, що ви в нього, в Павла, пристроїлись,— з осміхом і: — Що, Костику, батько знову дер як сидорову козу?

— А ви звідки знаєте, дядьку?

— Я б та не знав?.. Де ж тут спати? Ні ліжка, ні чим постелитися, ні вкритися. Пописько все забрав.

— А де ж ви спите? — Улас Денисович.

Дядька Івана ніхто ніколи не запитував, де він спить і чим годується.

— О, в мене палати, трясця його ма...

— То кидайте роботу і приймайте нас.

— Боюсь, щоб у вас боки не заболіли. Ось вивезу я той груз, а тоді подумаємо.

Костик допоміг підтягти тачку.

— Дітлахів шкода мені,— казав дядько Іван.— Дуже вже хочуть вчитися, горобенята. Дай, думаю, повивожу груз, і з школою швидше буде.

Тачку виволочено. Дядько Іван — до Костика, аби відвів учителя до Антона. Нехай у нього переспить, раз не зумів поставити на путню квартиру.

— Де ж ваші палати, якими ви хвалилися?

— В stodолі ж ви не переспите? — кинув дядько Іван.

— А чому б і ні? Пальтом постелимося, пальтом вкриємося, по-солдатськи... Іди й ти, хлопче, з нами.

Дядько Іван задер голову до неба.

— Тьма-тьмуца, хоча б швидше місяць зійшов,— і дивуючись з учителя, повів його до stodоли.— Якось нефайно, а ще мені комітетчики!..

ХІІІ

Буває восени — сонце ще не за горами, але безпромінне, відгоріле і відцвіле сонце, і спроквола володарні сутінки. Тоді порожніють поля і дорогами гур-гур — орачі з плугами. Десь воно отак на душі в Гриця. Тільки мало зорано ним і нічого не заволочено. Носило, крути-

ло Грицем, а прибився додому. В народній міліції, можливо, й досі б пропадав: неспокійно, метушливо, особливо в самісінького початку, коли ще банди осадників подекуди чинили опір, вовкуючи по лісах, коли ганялись за ними і своє життя часто залежало від останнього набою, яким застрілювано відчайдушного бандита. Ті гарячкуваті дні тягнулися недовго, тижнів зо два, бо Червона Армія теж не панькалася з рештками білоорловців — власників хуторів на східних кресах. Гриць вибивався з сил, але не втомлювався. Та й то, пересиджуючи з Адамом Сигізмундовичем у нелегальних норах, вешталась по всіх-усюдах, зимуючи й літуючи під чужим іменем, нічого путнього не робив. Іван через кордон, а їм — безпросвіток, поліція і конфіденти, тільки й надії було, що скоро воля. Пірнув з головою у її вир. Червона Армія на підступах, а Адам Сигізмундович організував добровільний загін міліції. Спочатку Гриць з ним, а потім відокремились. Один на Кременеччині, другий на Вишнівеччині. Кишені повні набоїв — жовтих, з білими головками, ніби малі чоловічки. Носив у кишенях життя не одного осадника-білоорловця, як і вони — його життя. Крадіжки чи грабежі? До них руки не доходили.

Та й обкрадали і грабували в ті дні панське. В Лозівці — кооперацію. Тоді Шумейко міг би Кжежишевського на гілляку. Гриць врятував його. Кжежишевський не вовкував із зброєю. Але вже не чути, щоб никали білоорловці-недобитки. Військова влада змінюється цивільною. Замість гміни — район. Міліція вже не добровільна, у формі. Гриця загітували, та, коли написав анкету, про брата не втаїв, зазначив, що у в'язниці, — бо від братової Олени лист за листом, відразу після звільнення вона слала їх Павлові, Петрові й Наталі, а він заявлявся до матері й перечитував, — відмовлено. Те місце в анкеті, де зазначено про Івана, обведено і підкреслено червоним олівцем, помітив, коли новий начальник міліції викликав, аби здав зброю. За що ж посаджено Івана? І на серці крига. Все вимерзло в грудях. А в скронях тіп-тіп. За що? У голову вдаряла кров. Кров шалено пульсувала в жилах, але крига на серці, й у грудях — мороз. Мучило, гнало до Броневого. Скаржитися? Жалітися? А новий начальник міліції, гортаючи його анкету, мовби ненароком:

— В одного твого брата млин, а в другого хутір?

Вернувся додому, до матері. При Антонові й при Авер'янові Парамоновичу навіть Антоніні не боявся відкрити правду. Та всі й так знають.

«Чипить ще осіннє сонце, та вже володарні сутінки»,— думав.

Петро з допомогою Михайла виробив папірця, що поле — шість гектарів — на два номери: три за Грицем, а три — за Петром. Переписано на Гриця і худобу, і коней, немов вони з матір'ю держать окремішню садибу. За тим папірцем Петро навіть не середняк, міцненький біднячок. Сурин Абрумчик більше не наймигує. Та й що то за наймитування, товар попасає. Сура ж у комірному! Зате з неї тепер плати не допоминаються. Нехай сидить.

— На тебе записано. З плужком би,— Зінька до Гриця.

— Треба орати, щоб на весну,— Петро за нею.

А в Гриця усе кипить, усе полум'яніє.

— Іди, іди з плужком, сину,— мати.

Гриць примушує сам себе.

Запрягаються коні. Не стара кобила з лошаком, а викоханий Шимель і такий же сірий, але вихорошений, вистояний четвертак. Вони незвиклі до плуга. Рисаки.

Петро, потягуючись, буркає, щоб Гриць не жалів їх, щоб добре заглиблював плуга.

Василина повісила гладущика на кілок і за плугом. Обведе Грицеві коней.

— Давно за розум. Щастя, що не попався, як Іван.

— Авжеж, що щастя.

То Петро з Зінькою.

Холодні чепіги поплигують у Грицевих руках. Він натягує віжками і стискає зуби.

З подвір'я — і на стерню. Василина за Грицем по тій стерні. Вона не коле її. І Василина не піднімає високо ніг, суне ними, начеб ковзаючись, маленькими і сірими, але розпухлими, а тому з набубнявілими горбочками-пальцями і придавленою, роз'їханою ступнею. З-під широкої і довгої спідниці її ноги мовби висохлі, з нездертою корою патички. Гриць зупиняє коней, і вона шпарко дріботить по стерні, бере Шимеля за кантару. Жеребець не хоче спускати своєї гривастої голови. Він підкидає нею і задирає догори Василинину слабку руку. Як не старається Василина, щоб дріботіти збоку, а Шимель норовить копитом їй по п'ятах. Гриць заглиблює

плуга. Шимель з четвертаком рвуться вбік, угинаються, їм не до смаку тягти плуга.

— Скураеш у мене батога!

Василина оглядається і дивиться так на Гриця, немов він їй погрожує батогом. А батіг волочиться за ним. У свіжу борозну падають ворони. Гриць плентається за плугом, борозною. А мати по низенькій стерні під косу. Роззута.

— Кось-кось, Шимелику... Призвичаюйся, сіренький...

Огир вже не норовить чалапнути її по ногах. Він глибоко затоптує стерню, вгрузається в землю шипами, але час від часу метляє головою і шарпає Василену за руку. Вона веде його вздовж торішньої борозни. Гриць оратиме вскладок. Житнисько. Упоперек горба, щоб весняні води менше вимивали. З гори коні й не похрапували. Скінчилася торішня борозна, вперлася у стежку-межу — кордон гнатюківського, — блиснув леміш і завернули. Коням стало важче, а Грицеві легше. Плуг сам заглиблювався, і треба тільки підтримувати чепіги. Шимель не крутить головою, нагнув її. Борозенний теж тягне рівноважено, рівно.

— Може б ви пустили їх, мамо?

— Та вже обведу, — Василина держиться за Шимеля. Він тягне і плуга, і її. Все частіше й частіше вона позиркує на Гриця, на свого найменшого, і її глибоко запалі очі під осмаленими в челюстях печі бровами жеврючі, теплі. Вони ніби й посиніли, ні, поголубіли злегка, а то ж було зовсім вишвіли, неначе на літньому небі сива хмарка. Вона хоче про щось розпитатися в Гриця: ще за поляків Іванові «долярами» посилали, а вчора йому і невістці по посилочці. Ящички навіть Михайло збив. Але вона не зважається. Землю записали за Грицем. Любив би її, землю! Коби не крутило ним, який-то господар був би.

На хату, на хліви матеріал гнив... Слава богу, панство минулось. Але що воно з тією землею тепер? Не насмілилася розпитуватися про Івана, і про що Гриць думає, а про земельку згадала: як же синам без неї? Пустила Шимеля. Не збочить.

— Що ж тепера, Грицьку? — придавлено й вимучено. І стояла на стерні мовби не на своїх ногах.

— Ви за Івана, мамо? — він кривуляв борозною.

Плуг шарпнув біля Василичиних ніг. Вона не оступи-

лася. Спочатку очі в борозну, а потім за плугом, який не спинявся.

— Кажуть, до колгоспу заженуть...

Гриць гейкнув на Шимеля.

— Заженуть так заженуть! — кивнув матері.

Василина стояла над свіжою борозною. Гриць дійшов дороги, завернувся. Мати не рухалась з поля. Він потягнув віжками, нагнав коней, і навпроти матері тільки відбалувалася сіра скиба. З Васицининих очей капнула в борозну солоня сльоза.

Коли Гриць повертався назад, мати вже не стояла над борозною. Він присипав її сльозу сірою скибою. На скиби падало вороння.

Василина кволо йшла з поля. Гриць дивився на її згорблені плечі, а бачив і почорніле обличчя матері, і її чорні руки, і її чорні ноги. Її обличчя завжди пахло городом. Руки пахли городом. А ноги — завжди землею. Мати поволеньки йшла з поля і ніби вросла в землю.

Нащо орати? Для кого?

Гриць вирвав над дорогою плуг і знову заглибив.

Перші загони Шимель не вередував. Огир неначе сподівався, що волочити плуга недовго. Але полегша наступала тільки тоді, коли Гриць вихоплював плуга. З часом борозни розширилися одна від одної. Дійшовши загі, Гриць ручкував праворуч. В долину — і праворуч Нагору — і праворуч. Шимель заїржав. З його морди — клапті піни. Клапті мила з-поміж його задніх ніг. Він усе поривався ліворуч і тягнув за собою з борозни четвертака. Плуг виплигнув. Гриць збивав коней назад, щоб не робити огріхів. Батіг ще більше драгував Шимеля. Але Гриць хльостав коня, і на огиревому крупі звивалися надуті довгі вужачки. Огир не міг примиритися. Загнузданий, він тягнувся до трави сосонки, яка у видолинку цілою плантацією, скуб її, іржав, і те іржання відлунювало з графського лісу. До обіду Гриць не перепрягав Шимеля. А з обіду перепріг у борозну. Вередун тепер не міг тягнутися до трави сосонки. Збоку — відбаловані скиби, а перед мордою — борозна.

— Вкоськав!.. — злорадно до коня.

— Іга-га!..

А він його батогом. У борозну — і клапті мила, і клапті легкої піни. Гриць замучився.

Над полями, над гнатьківськими гектарами, що випнулися горбатими плечима, висло сине-сине небо. Воно

було однаково високе і над долинами, і над горами. Осінь підняла обрії, розширила простір. На зоране поле падає жирне вороння. Чорна ворона з сірим дзьобом, великим і залізним, важко перевалюється за Грицем, вибираючи черв'яків. У її великому залізному дзьобові дві чорні дірочки.

Сонце ще чипить на небі, але гасне.

Грицеві не хочеться додому і не хочеться зачинати новий загін. Він випрягає коней, спутує їх до пари. Шимель геть втягнув живота, і його довга густа грива розтріпана. Не вибрикуватиме. Гриць лягає грудьми на землю і кладе на долоні голову. Ні про що не хочеться думати. Оранка виснажила всі думки, і вона черствим перелогом у голові, яку важко піднести з долонь. Серце завмерло і не б'ється.

— Ора-а-чу-у! — гукає Зінька.

Гриць чує, як вона йде. Шурхотить низенька стерня, і під її ногами вгинається земля. Але він не піднімає голови. Зінька збирає кінську зброю, зв'язує її.

— Плуга б треба під щопу,— вона. Але без докору.— Я його на плечах, а ти шлеї і віжки. Плуга можуть украсти. Поле.— З плугом на плечах (леміш на грудях, а чепіги за головою) вона згонить коней у видолинок, на сосонку.

Ірже Шимель.

Шурхотить низенька стерня, і вгинається земля. Зінька пішла. Гриць лежить хвилину-другу, перекидається горілиць — високе небо. Воно дратує, бо недоступне. Сідає, і його погляд стелиться по полях, туди, до Зашити, блукає, туманиться. А на обрії списують тополі. Його очі перемовляються з полями. Про що? Нащо? Поля тихнуть, німіють.

— Грицьку-у!

Він встає і піднімає зброю. Там його чекають з вечерею. Але в роті навіть слина гірка. Нехить їсти. Нехить бачити брата, братову і матір. Кудись би йти. Щезнути. Відрада — Антоніна. Та й до неї нехить. Обрії потемніли. На обр'ях списують тополі.

Гриць приносить на подвір'я зброю.

— Догукатися не можу.

— Я вечеряти не буду, Зінько. Скажи матері, щоб залишила в горняті,— і подався в поле.

Зінька здивовано:

— А ми чекали...— і відвернулась.

Тихими полями Гриць рушив у село. Добрався до Загороди, мимо незваленого дуба, і на свою колишню садибу. До Шурки Савчука. Пригнув дріт у колишню Зіньчину садибу, під яблунями на Барків двір і в низьку хату. Лукійка коло печі, яка ніколи не палахкотіла у неї так перед великоднем. І сама Лукійка розчервоніла, поситнішала.

— Шурка? — і ожогом до печі.— На фільварку. Там шукай!

Палахкотить піч, і палахкотять Лукійчині очі: «Тепер і ми господарі!..»

Гриць настовбурчився і попхався з хати. На фільварок ліпше пробратися з-над річки, ніж з центрального ходу. Ще хто трапиться. Чому з міліції вигнано? Дореволюційнувався? Знають, кому довіряти, а його в-шию. Він перетинав сільський тракт, щоб спуститися під муром до річки, а там у парк. Перетнув парк. Чимчикував під муром, а назустріч — ряса з-під піджака. Володька. Він перший упізнав Гриця, хитнувся вправо — мур. Не розійтися.

— Слава Ісу...

А Гриць не привітався: весь скулів.

Володька ховав свої очі, які никали під опущеною головою.

— Семінарію скінчив? — тільки і впік Володьку.

Батьків рішив провідати... Ти, певно, Грицьку...

Гриць вступився із стежки, обминув його. Володьці трактом соромно. Тулиться до муру. Він обернувся до Гриця, не піднімаючи голови. Але той віддалявся.

Не так би скінчилася та зустріч ще тиждень тому. Тепер Гриць не став навіть вислуховувати Володьчине виправдання. Та й сам він завагався: чорти його знають, яким чином Володька врятувався, коли переходили кордон. Коли довідався, що він знову в семінарії, сумніву не було: продав усіх. А тепер засумнівався. Могло ж трапитися так, що прикордонники їх раніше вислідили й чекали. Володці легше було втекти. Але чи прийнято б його без запроданства до семінарії? Справа давня. Запакувати його, але Грицеві не полегшає. Він спустився до Горині. Тут ловили рибу. Тут зводив Броневського з Королем, щоб поставити у нього підпільну друкарню. Того дня, здається, була громовиця. Відгриміло, і наче не було. Тільки в пам'яті. А Грицева пам'ять стала

незлюбивою. Під шлюзом клекотіла і кипіла вода, була водоспадом. Вона мовби промивала минуле, і Гриць лютував на себе, що оступився Володьці з дороги. Буде погань попиком і глузуватиме в душі, що усіх перехитрив. Та чим далі посувався Гриць над Горинню, вода в ній ставала тихішою, спокійнішою. Річка текла широким плесом, відстоювалась під кручами. Річка не меженила. Вона тут надто повновада і не гонить хвилі. Він перестав думати про Володьку, Грицюка і Броневського. На тому березі похльоскували верболози. Там вони колись сиділи з Зосою... А того дня чи раніше, коли зводив Броневського з Королем, стрівся з Зосою тут, на кручах. Було по дощу, і вона шукала серед бузкового цвіту трипелюсткового і п'ятипелюсткового щастя. З нею хтось був. Ах, Володька!..

З Ялинця, з-за Павлового млина,— шелест. Верхи. І шелест вздовж греблі. Верби. Верхи лісу — шелест на Гриця. І верби — шелест. А він в тому шелесті над Горинню. Сам змеженів. На тому березі похльоскують верболози. Шелестіли буки й дуби. Він ішов алеями парку.

— Хто там? Стріляти буду.

Гриць став і посміхнувся.

— То ти? — підбіг до нього Шурка. — А я вартую. Вчора якісь нелюди з муру цеглу вибивали. Відігнав. Тут мають відкрити будинок пристарілих. Вже й комісія приїжджала. Мене найнято вартівником,— пояснював.

— А я собі прогулююсь...

— Гуляти можна скільки захочеш.

Шурка не ліз до нього з розпитуванням. А Гриць почав вивідувати у нього про Березюків здалік, ніби його й не цікавило.

— Добра в тебе служба, раніше і тепер. Раніше, мабуть, було ліпше?

— Яке там ліпше?

— Березюк платив.

— А що мені Березюк? — і витягнувся перед Грицем. — Признатися, одурманив мене.

— Він чи Михаль Шумейко?

— Він і мене, і Михалю. Тепер я знаю, де правда. Березюк в усьому винен. Він — гад...

Гриць розсміявся.

— Тобі весело? Коби не дременув, ми б з Михалем першими йому петельку! Ти б не оборонив його, як Кжежишевського.

— А куди ж він дременув?

— Ніби в Кременець. Дехто з наших бачився з ним.

— А я й не чув.

Вони наблизились до будівель. Шурка сказав новину: Галабурдів Йосип кудись зник із села. А куди, ніхто не знає.

— Ну, мені в той бік. Чуеш, собака? — Шурка подався. — Невже знову за цеглою.

Гриць повернувся у парк. Тут сиро і смердить воронячими гніздами. Березюк у Кременці. Але де там його шукати? У Кременці мати Гелени. Це ж Березюк не один рік у Лозівці, а Грицеві й невямки, що управителева теща була під боком. Йому треба знайти Зосю...

Гриць прошмигнув під своєю старою хатою.

На городі — похилий дуб.

Чи думалося Грицеві, коли перебивався з Броневським, криючись од поліції, коли нишпорив за осадниками-білоорловцями, що настануть отакі важкі й немилосердні дні.

Ні, зовсім по-іншому колись мріяв про визволення. Воно поставало справедливим судом. І якщо когось каралося, то не його. Тоді йому було ясно: грішники — праворуч, невинні — ліворуч. А тут усе переплуталось. І в тій плутанині, коли Антонові не до нього, скоро дільба землі, його тягнуло до Зосі, дочки управителя, яка приносила колись йому ліки й проводжала засніженим полем.

А куди зник Галабурдів Йосип? Та й чого йому зникати? Гриць пам'ятав його. Парубчак. Його батько не з бідних.

Загородка і поля. Зорі — курчатами.

Гриць не вступив до хати. Під шопу, де спав, укриваючись тулупом. Перекидався з боку на бік: «Було, звітати на фільварок, коли Березюк ще не дременув...»

Ніч довга. Не пересилив її. Темно, і Петро з Зінкою спали, а він зайшов до хати і став перевдягатися.

— Хто нічкує?

— Спить, мені до міста.

Петро й не прокинувся. Мати злізла з печі, мовчки видибала за ним. Він виволік велосипеда.

— Ти ж скоро вернешся, сину? — її голос простуджений.

— Та скоро... — ногу в педаль, підтягнувся.

Над полями не світало.

Дорогу перебіг заець.

З Ридомльського шляху Гриць звернув на Залісецький. Розвиднялося.

Але зорі ще тільки пригасали.

Він виїхав на шосе. Велосипед стало підкидати, а тому він з'їхав на стежку. Віз світанок з поля у місто.

Ще порожньо на базарній площі, яку минув. У нього не було іншого виходу, як розпитатися про Березюка на міліції, але, проїхавши костьол, за ним особнячок, і на лаві, перед відцвілою клумбою, — Галабурдів Йосип. Гриць зіскочив з велосипеда.

— Ти що тут робиш? У селі усі кажуть, що пропав..

— Очікую наречену, — Йосип не піднявся з лави.

— Наречену? Хто ж вона?

— Та ти її повинен знати... Вона про тебе навіть розпитувала.

— Зося?

— Хто ж іще?

Гриць не спер велосипеда до штахетів. Поклав його на землю перед клумбою.

— Це особняк її баби?

— Ага.

Гриця щось підхопило й понесло на ганок.

Особняк зовсім не Березюкової тещі. Костьольний. Але Зося тут стрілася з матір'ю. Йосип влаштував через отця Антонія. Гриць стукався у парадні двері, а Зося передавала матері:

— Татові не треба через кордон. Він змінив прізвище і працює автобусним диспетчером. Держи свого нового пашпорта.

Гриць зайшов у чистенький коридор. За ним — Йосип. А з бокових дверей — Зося з Геленою.

— Нам пора, Зося, — Йосип кивнув головою.

Гриць не міг одірвати очей від її білої шапочки. Вона сказала:

— Я заручена...

Два пальці — мізинець і безіменний — не згинались і не розгинались. Білі, крейдяні, до них не доходила кров. Стирчали врізнобіч. На них не росли нігті. Але Антоніна відчувала мертві пальці. Вони заважали. Особливо, коли шила. Нитка заплутувалась між ними. Тими пальцями вона не могла її скинути. Доводилося лівою рукою. Та й не братися б їй за роботу, за дрібне шиття: рана не зажила. А хто сорочку обрубить? Мати скроїла. Показала їй, як. За тим шиттям, повільним і марудним, застав її Антон.

Опісля того, коли приведену їм корову забрала Гапка, Антон двічі чи тричі заходив до них на поле. По селу поголоска: зачастив неспроста. Давно б Чернобаїсі купу онуків. Але дурний. Тепер за нього не одна б дівка в Горині топилася. Мар'янина ж — удовиця, та ще й з кривою рукою. Та вже кому на роду написано... Поминула чи не поминула ця поголоска Мар'яну та Антоніну? Він приходив пізно, вночі. Не засиджувався, не скидав кашкета, і Мар'яна косилась недобре то на нього, то на старого образа, запучкованого сухими васильками. Не помічав. У нього мова про вибори, про школу, про землю, про те, що вистраждане і здобуте. Тепер тільки б не випустити, тільки б з толком, усе до ладу. Коли він говорив, Антоніна, сидячи на постелі навпроти нього, милувалася його обличчям. Воно оживлювалося внутрішньою пристрастю, переконанням чогось великого. Пристрастю правди. Він говорив коротко. Але пристрасть його переконаності не стиралася, вона проступала з куточків стиснутих губ, зламаних брів і худих вилиць. Він не приходив, щоб втішати. Життя не вкочена доріжка. Він завжди в цьому був упевнений. Кому не хочеться на готовеньке? Забрюханих тягне на чисту доріженьку. А хто її пробивав?..

Антоніна йому не перечила. Чому перечити? Він і не згадував про корову, про Авер'яна Парамоновича, хоча багато про що висловлювався його словами, і Антоніна це розуміла. Вона ні разу не проводжала його. Коли відходив, Мар'яна зітхала і хитала головою.

Антоніна підкинула на колінах сорочку, встала од віконця, щоб було де сісти гостеві, а сама на постіль.

— Руці не боляче? — спитався Антон.

Нитка зачепилася за крейдяні мертві пальці. Вона виплутала нитки.

— Побереглася б, не шила б...

— Двох пальців позбулася. Ти хочеш, щоб і рука зміла? — Антоніна смикнула голку.

— Я не лікар...

І незручна пауза.

Мар'яна сипонула на стіл диньок — гарбузового насіння.

— Лускайте,— а сама до припічка.

Антон дзьобнув пальцями. Гризонував, а лушпиння виплюнув у долоню. Захотілося йому пожаліти Антоніну. Лушпиння коле язик. Виплутувала нитку з неживих пальців, ледве не зірвався, щоб допомогти, а тепер вона силує нитку в голку, вушко маленьке, нитка сирова, груба. Білі пальці — мізинець і безіменний — стирчать уріз-нобіч. Антоніна слинить нитку, а вона не засилується. Він стиснув липке лушпиння в кулаці, встав і, не кажучи й слова, взяв у неї нитку, взяв голку.

— Та не тягни, сорочка по землі волочитися...

Антон з острахом підняв поділ сорочки — конопляне вибілене полотно дихнуло берегом, річкою і літом. Липке лушпиння йому заважало. Як і Антоніна, він теж наслинив нитку, розкачав її в пучці, і нитка засилулася.

Мар'яна коло припічка. Гляне на Антона і очі додолу. Він сів на лавку, диньки не лузались. Антонінина гола шия і груди з ямочкою бентежили, впікали. Провів долонею по щоках.

— Я до вас запитатися...— спохоплено.

Антоніна обробляла довгі й широкі рукава.

Мар'яна ступила од припічка.

— В середу землю ділитимемо,— невпевнено й глухувато тягнув Антон.— З тією коровою якось не так, то чи нарізати вам, чи ні?

— Якби близько,— плямкнула Мар'яна.

Антоніна прийняла шиття з колін.

— Не второпаю тебе, Антоне.

— Нині ще понеділок,— сказала Мар'яна.

— Та почекайте, мамо. Понеділок чи середа...

Антон вже знав, що Антоніна і від землі відмовиться.

— Ніяк не второпаю... Ти ж сам розпинався, що буде колгосп.

- З рік ще не буде...
- Рік чи два, яка різниця?
- А мо', нехай приріжуть з морг, дочко?
- В плуг самі запрягатимемося? Що ви кажете?
- З кіньми виручимо,— Антон упевнено.
- А мо', того кагалу і не буде?

Мар'яні хотілося вихопити в дочки незакінчену сорочку: люди з добром у хату, дочка ж відвертається.

Антон сьогодні завітав раненько, і виконавець за ним. З району хтось приїхав. З ніг збився, заким розшукав Антона, і він, виконавець, кинув багатозначно общипаною брівкою, мовляв, перебив любощі.

Антоніна знову не проводжала Антона. Коли вони пішли з виконавцем, мати й почала.

- Комизишся ти даремно.
- Хіба я комижуся?
- Посивієш,— схилилася на стіл і заридала.

Антоніна поривисто дихала. Мар'яна плакала в долоні. З притиснутими до очей долонями вона розігнулася і зачапала з хати.

Антоніна перестала шити. Вона порожньо дивилася перед себе. Її сині очі були сухими і спраглими.

На подвір'ї мати привіталася з кимось. Антоніна вколола себе голкою. Урвалася нитка.

— Кого бачу?

— Не сподівалась? — Грицюк лунко загував чобітьми, на порозі знімаючи шапку.

Мати не увійшла за ним.

— Що в тебе з рукою, з пальцями? — тряс він її простерту ліву руку і, натрясаши, взяв обережно праву.

Він був у синій ватяних штаних, заправлених у халяви із свинячої шкіри, в синій фуфайці з пом'ятим коміром. Такого одягу Антоніна ще не бачила. Штани і фуфайка прострочені. Тепло йому, але незугарно.

— Одяг на тобі дивний, і взагалі, звідки ти взявся?

- З тамтого світу.
- Гриць дещо казав...
- Гнатюк?
- Вія.
- Гриць живий? Я сьогодні тільки з поїзда.
- А речі?

Вони перебивали один одного. Грицюка більше цікавило, як вона, Антоніна? Збурення в тюрмі? В останній момент і поранило. Антон порядкує? А на обійсті нічо-

го не змінилося. Та загублена хатка на відшибі. Мати теж не змінилася. Не впізнала його. А він же їй, було, зерна підкидав з осадницького маєтку. Грицюк теж не дуже змінився. Змужнів. А Антоніна? Така ж, як і на побаченні у в'язниці.

В обвітрєній хатці за селом, край цвинтаря, оживало давнє, переплутувалося з сьогоденним.

— Ще тепло, ти холоду не боїшся?

— Запрошуєш на гуляння?

— Як паненка хочуть,— відказав насмішкувато, аби не здогадалася, що коли увійде мати, то розмова не клеїтиметься.

Антоніна сачка на плечі.

— Рука в рукав не лізе?

— А я так призвичаїлась. Куди ж ми?

Він узяв собі під руку її порожній рукав і провів до дверей.

Мар'яна на призьбі. Мовби чекала когось. Різномілиць Грицюк чомусь їй не подобався.

Над полями — осінь. Вона запізнилася цього року. Жовтень, але тепло.

— Посидимо на горбах?

— Не люблю я, Романе, цвинтаря.

— І я не люблю. А он гайок. Грибів назбираємо.

— То наша Защита. Я не хочу туди,— Антоніна заперечливо похитала головою, і русяві кільця волосся з-під біленької хусточки вище її скронь загойдалися.

— Куди ж?

— У поле.

Грицюк кахикнув і пожалкував, що ніхто не здогадався посадити біля її хати розкішного парку.

Вони йшли чиєюсь париною.

— Тут на межі й посидимо,— сказала Антоніна.

Межа висока, і пірийка на ній не вигоріла. Грицюк з плечей фуфайку, підшивкою на межу. Антоніна зухвало повела бровою і, присівши на фуфайку, поклати руку на коліна.

Грицюк став якимсь іншим, притихлим, дитинячим. Він зірвав довгу травинку, зав'язав на ній гудзя. Травиця рвалася.

— Всі зараз у начальники... І ти на менше, ніж секретарем райкому, не приїхав?

— Що-що, а начальство з мене липове,— зірвав Грицюк іншу травичку.

— Ти завжди хотів командувати...

— Хотів?.. Треба було. Я ж тобі не розказав, що зі мною сталося, коли майнув за кордон. Щастя, що не прийняли за шпигуна,— він опустил брови. Червона осмалена сторона його обличчя нахилилася до Антоніни. Він оповідав, як з ним поводитися. Не тепле обіймання. Різко довелося. Хто на слово повірить, що по своїй волі, а не шпигун? Врятувало поранення. На Збручі прикордонники порешетили. Потім таке, що ліпше б, як Скиба. Вилікували, працював у колгоспі, згодом у емтеес. Що таке? Машино-тракторна станція.— Зав'язав гудзя на травиці. Не перервалася.— Скоро й тут межі затріщать...

— А в колгоспах що, Романе?

— Агітувати не буду. Сама переконаєшся.

— Люди впираються... Землею їх наділять.

— Підуть...

— А ти?

— Запитувалася про речі?.. Я чемодан на свою стару квартиру. В Бобриковій майстерні якраз емтеес і бути...

«Ковтнув ти холодного й гарячого...» — подумала Антоніна і прихилилася круглим плечем до його широкого, сильного.

Від зім'ятої травиці зелені плямки на його пальцях.

— Не до начальства... Та й не в начальстві щастя, Антося...

Оте «Антося» — ласкаве і миле. Вимовив його принишло, але дуже тепло: не один рік леліав його під серцем, щоб сказати тут, на широкополлі, під безхмарним небом. Та досить було Антоніні почути його, і вона непомітно одсахнулася. Він, проте, одразу збагнув її, але не хотів признаватися сам собі й, запинаючись:

— Може б, Антося, разом?.. Половину прожито, а другу разом?

— А про Гонту щось чув, Романе?..

— Про Гонту?..

XV

Федір верхи вимчав на попівське. На картоплинську земля пухка. Кінь грузне. Опустив повіддя — розрізаний і зшитий солдатський ремінь. Ранок розплющувався й сіро зазірав у Федорові широко розкриті очі. Ранок піднімався з-за графського лісу. Там, на голих вербах, які

пальчилились і коцюрбилились, висіла червона денниця. Зір-ка, здавалось, одірвалася неба і трималася на тих паль-частих скоцюрблених верхах. Вона, червона і стигла, на-гадувала Федорові ракету, яка, спалахнувши, не опуска-лася на землю. Поля не чекали сонця. Воно не могло їх зігріти. Ранок розплющувався, а лани спали, вперезав-шись межами. Земля спрацьована й зморена. Навіть клапті озимини, не тут, на людському, чорніли мізерно, забуто. В межу з попівським — його, Федорове. Зяб. За попівським — панське. Колись батько, покійний Андрій, не раз оповідав, що тут усе було громадським. З нього вділили їм, Брегам, смужку завширшки десять кроків — морг. А попівського — гони!.. Зяб поганенький. Тільки й того, що поколупано. Наталка сама зябила, бо він, Фе-дір, на війні. Сидить верхи, а вітер задирає поли зеленої шинелі з широким хлястиком. Федір і в мундирі, і у військових черевиках, і в обмотках. На голові круглень-кий цивільний кашкетик. І коли б не той кашкетик, сі-рий, з маленьким козирком, а військовий, якого приніс (та вже малий ним тішиться), коли б сідло під себе,— улан, кавалерист. Довоювався. Прийшов покалічений. Мати, жінка і діти вмолили бога: куля в передпліччя, а не в лоб. Могла б і в лоб, тоді б тлів у чужій землі. Передранкова тиша... Яка вона мила і дорога. Стоїть денниця-ракета. Скільки їх, зелених, жовтих, шкварчало над Федором? Пазурами дер землю, заривався носом, щоб врятуватися. Ракети відшкварчали, відтгохкали ку-лі, а бомби, міни, гранати і снаряди гули ще довго, у сні. Військовий лазарет. Навтьоки. А потім уже до своїх: «Панів захищав?.. Оборонець...» Федір позіхнув. Денни-ця блідла. Не виспався. Фронт не ввижався. Не підбра-ли його санітари, хірург не виймав осколки. Передпліччя ще зовсім не затягнулось, шкіра молоденька, наче в шой-но народженої дитини. Федір не спав, бо думав про свою вузьку смужечку і попівське картоплиння.

Сірий кінь затоптався.

— Не бався... Сірий ти мій! — і пестив його м'яку гриву, розплітав. Пестив і розплітав так, як колись дав-но Наталчину дівочу косу, а може, ще миліше й уваж-ніше.

Гнатюківський четвертак під ним. Купив. Федір гла-дить м'яку гриву і згадує про торг. Того дня він тільки-но вернувся. Наталка йому на шию, діти на шию, а мати торкнеться його рукава і відступить, торкнеться його

плечей і відступить... Впевнилась, що він, їхній сіяч, орач і молотник... Тоді ж Наталка, що Петро коней спродує. Пішли до нього. Петро примружився:

— Грошей навоював? — і крутнув носом.— Галабурда теж радість припер.

— Голий-голісінський, Петре,— Наталка йому.

— Чим же платитимеш?

Тоді Зінька з свекрухою: що гроші ще не встоялися, що можна й почекати. Не чужому, своєму. На тому й погодились. Він забрав коня. Тепер ні з ким підпрягатися не треба: пара своїх. Годувати буде чим. Осадники скрити полишали. Не зябити Наталці. Він би виорав глибоко, на півтори п'яді...

Спадала завеса ранку. І знизу, з села — гомін.

— Ідуть! Ну, Сірій! — Федір торкнув коня.

З видолинку на нього — Наталя з дітьми, мати. Вони махають йому руками, рученятами. А він туди, на гомін з села. І Сірій несе його, несе навпростець, через ріллі, грузькі, чорні, через озимину, молоденьку, зелену... Сірій перескакує через врослі столітні межі. Він високо підкидає задніми ногами і срібними печатками блищать його задні копита. Потьохкує, грає селезінка, неначе він, Сірій — коник-четвертак, урозумів радість верхівця і сам зрадів, розпатлав свою гриву, прищулив чуткі вуха, звеселів, що може летіти через межі й борозни, впереріз тій дорозі, вузькій, польовій, яка привчила його ще лошаком нікуди не збочувати.

Федорове обличчя без випнутих вилиць і западин, воно повненьке, ніби не виснажував його порох бою, ніби не перекошував його ляк і не кривив біль. Неголене, бо не субота і не перед святом, але борода на ньому не щіткувала, і рудувато-жовті, негарні волосинки не стирчали над губами, не прилипали від поту підборіддям. Її не було видно. Його обличчя, відмолоділе, неспокійно живе — наче півповняк-місяць, тільки нетерпляче й гарніше.

Знову з села все відчутніший гомін. Дорога не вмещала людей. Галасливо, гамірно, тіснячись, вони підганяли самі себе.

Федір побачив безліч голів. Ті голови погойдувалися.

Ранок уже продер очі. З села чулося іржання коней, мукання корів, бекання овець... Здавалося, що селяни зі всіма своїми статками вирушають у поле.

Вивіз глибокий і вузький. Виткнувшись з нього, з тієї роваки, люди збочували. Хто дорогою, хто стежками обабіч, а хто полем. Вимахували чоловіки, трусили жінки, лізли старі й бігли діти. Федір не з'їзджає на дорогу.

— Ділити? — хотів крикнути, але голос зірвався.

Людські голови загойдалися перед ним.

— Ділити! Авжеж ділити! — гукнув хтось один, чи багато, чи всі одразу.

— Ді-іли-ти!

Десятки уст вимовляли це слово, передаючи його один одному, обертаючись, викидуючи це слово з багатолюдного вивозу на поле — свою радість, свою мрію.

Федір стиснув ногами за боки коня. Але не рушав. Люди вже порівнялися з ним. Він упізнавав односельчан. Вони щось кричали йому. Всі були збуджені, веселі. Серединою дороги, затиснуті зі всіх боків, простували Антон, Бартко і Авер'ян Парамонович. Федір садонув п'ятами коня. Сірий затрусив над дорогою.

— Та куди ти прешся з конем? — хтось ударив Сіро-го по морді, і він захропів.

Федорові хотілося, щоб Антон чи Бартко помітили його. Не помітили. В Антона під пахвою папери. Бартко з сажнем на плечі. Вони обидва перемовляються про щось з отим чужим, з совітом, і їм не до Федора.

А люди напірають не тільки з вивозу. Вони біжать польовими стежками.

— Ділити землю?

— Зараз ділитимуть!.. Ско-о-рі-ше-е...

З-за Лицарки — довгі й червоні промені сонця. Низькі промені. Вони падають людям під ноги.

— Ділити! Антоне, мені!..

Федір в який уже раз чує оте «Антоне, мені!» Це хтось запізнілий, що шойно прибіг із села і наздогнав людську повіль, сам влившись у неї. Федір не розрізняв близьких і далеких знайомих, не розрізняв родичів. Для нього усі однакові. Його мати, Наталка з дітьми влилися в людський потік, а він не звернув уваги.

Поля, мабуть, ще ніколи не бачили разом так багато людей. Раніше, навіть у жнива, тільки за селом, і люди розбігалися по своїх горбах, щоб там поодинокі гнути спину. Тепер вони йшли великим гуртом, громадою, йшли, розправивши плечі, всіма живими поколіннями, а Прокопова Гапка, посвистуючи носом, несла свого чималого живота, якого не приховувала настовбурчена

запаска. Гапка квапила Прокопа, щоб наздогнав Антона. Федір усміхнувся з Гапки, але їй байдуже.

Горбасті лани — зігнуті хліборобські плечі, заорані й перелогом. Не змертвілі, почорнілі під вітрами осені, вкриваються ріденьким туманом, шелестять сухими бадиллинами, а молоде вруно — день тільки розвиднився, — зазеленіло, заграло. І безліч селянських очей, досвідчених, старих очей з-під картузів і опущених хусток замилювався полями, вгадуючи по росах, по черстовому ґрунті види на урожай, до якого так далеко; інші ж очі, молодші, а надто дитячі розбіглися по гонах, зачорніли ріллями, зазеленіли озиминою, — щасливі.

Федір знав таємниці важкої хліборобської мудрості. Взимку, коли все було під снігом, він визначав, якими будуть жнива, а восени вгадував весну. Він один був на коні, і йому далеко видно.

Люди текли нескінченним потоком. Без музик, а неначе тягнувся весільний потяг: свати, батьки і діти землі.

— З якої починатимуть?

— Фільварківської чи попівської?

— А може, з Кучковського?

— Кому першому?

— Кому?.. Кому?..

Федір тримався поблизу Антона. Люди перемовлялися, не слухаючи один одного.

Десь з полів, ніхто й не зогледівся, перед отією величною процесією появилася Якилина. Вона задихана. Свитка на руці.

— Антончику!.. Голубчику!.. Ти ж на рівенькому нам!.. — їй щось перехопило горло.

Бартко озирнувся, шукав Пилипа, щоб той угомонив жінку.

— Бабо, замовчи. Наріжемо!

— На рівенькому... Я сама вибрала...

А серед людей:

— Це ж як кожне почне собі вибирати...

— Та нехай покричить...

→ Всім буде...

«Всім то всім, — подумав Федір, — але не вся земля однакова. Різна є земля...»

— Тут і почнем, — сказав Антон, звертаючись до Авер'яна Парамоновича.

Якилина проходила до Антона. Він вийняв папери з-під пахви.

— Наріжемо, тітко. Не зобидимо.

— Якої хочу?

— Якої хочете. Вам тут, на кучковському, на фільварківському чи на попівському?

— На фільварківському, Антончику...

— Тоді зачекайте... Почали, Бартко?

Той сажня з плечей, а всі так і пантрують за тією розкарякою в його руках.

Затаракотіла підвода. Самійло з купою хлопців. Вивезли кілочки, аби було чим відзначувати.

— Грицю, завертай сюди!

Гриць з плугом. Старі коні в плузі.

«Пустив тебе Петро»,— у Федора на думці.

Авер'ян Парамонович підморгнув Грицеві. Гриць готовий хоч зараз прокладати борозну. Самійло скидає кілочки. Про все у них домовлено.

Антон оббіг очима юрбу.

— Горошко... Степан? Вам намірятьмем!

Люди загули.

Хима крутилася перед Антоном, а її Степан не міг пробитися до неї.

— Господи поможи! — Бартко махнув сажнем.

Хима помчала за ним, плутаючись у спідниці. Підняла її, випередила Бартка.

— За мною, міряй за мною! — благала.

Степан стояв перед Авер'яном Парамоновичем і Антоном, скинувши шапку.

Та ось люди розступилися — пан Кучковський.

— Добрий день,— і його «р» м'яке, подібне до «в» і «л». Не сердитий він. І не кричить.

Федір чекав: зубами вгризеться Кучковський в Антона.

— Ділите? — і Кучковський підняв брову.

— Ділимо,— відказав Антон.

Степан Горошко позадкував за Авер'яна Парамоновича.

— Я давно знав, що так буде,— Кучковський махнув рукою.

— Ви напанувалися. Нехай люди поживуть!

Кучковський обернувся на той голос. Це крикнув Павлів Костик. Кучковський не знав його.

— Я давно знав, що так буде. Я хотів би спитатися, землю ви забираєте, а з податками? З кого братимуть? І враз залягла тиша. Справді, як же з податками? Антон зиркнув на Авер'яна Парамоновича.

— Кому землю нарізано, той за неї і платитиме...

— А я ні? — перепитав Кучковський Антона.

— За що ж ви платитимете, коли вашу землю...

— Дякую, дуже дякую, що відібрали у мене податки...

Степан Горошко вибіг з-за кремезного Авер'яна Парамоновича, який розстібнутими полами пальта ховав його від Кучковського.

Самійло забивав у землю першого кілочка. Від дороги.

— Відорюйте! — розляглося Барткове.

Степан рвучко вхопив за гнуздечку колибу.

— Грицьку, ти ж рівненько.

Федір зліз з коня. Його здивував Кучковський. Недотепа. Землю, його землю в нього з-під ніг, а він ще дякує. Потеліпався, а погода вернувся. Радить Антонові, як ліпше міряти. Він інженер, знається... Дурному закон не писаний! Мати, Наталка з дітьми коло Федора. Він їм пошепки, що коли почнуть попівське міряти, тоді проситиме Антона, аби відміряв йому картоплинська того, що межує.

За чорною борозною Горошкові десятини. Степан не допомагає Грицеві поганяти коней. Степанові відміряно і оборано. Костик тримає за гнуздечку кобилу.

За чорною борозною Степан і Хима. Їм важко переконатися, що це вже їхнє поле. А вже намірюють іншим, уже Самійло забивав кілочка... Хима стає на коліна, мовби хоче молитися своєму наділові, зривається, хапає за шию Степана і шалено гне його до себе.

— Подуріли!.. Показилися!..

— Тобі наріжуть, теж скажишся...

— Вже й скажуся?..

Хима вгризлася пазурами в землю, відколупала, піднесла до очей, роздивлялася, нюхала, прицмокувала і давала нюхати Степанові...

Чиста просторинь осіннього неба висла над полями.

Федір нетерпеливо стискав повіддя.

З гурту на відмежовані Грицем наділи вибігали ошасливлені люди. Чоловіки з жінками, з дітьми... Пилип Король буркотів щось невдоволено своїй Якиліні, мабуть дорікав, що коли б не вона, то і їй уже нарізано б. А ті, за чорними борознами, які відтепер стали межами, не

розходилися з своїх полів. Нарізано Прокопові Димаківі. Його Гапка лягла на землю, простерла руки, обняла її...

Антон квапили.

— Швидше міряйте! Кілочок забили, й годі. А вони ще оборюють...

— І то правда, нащо оборювати?

— Мені тільки кілочок! Я не сплутаю. Вночі впізнаю.

— Авжеж, з зав'язаними очима впізнаю...

Бартко кидав сажнем широко, розмашисто. Не скупився, посував його на п'ядь-дві уперед...

Авер'ян Парамонович нудився. По його балухатих очах було видно, що селянські щастя і радість йому незрозумілі, чужі для нього. Він теж підганяв Антона, аби швидше закінчував.

— За три дні не впораємося,— сказав Антон.

— Липнуть до землі, т-сагь, як мухи...

— Антончику, врїж і нам... Я передумала. Прости дурній!

Антон усміхнувся, дивлячись на Якилину.

— Врїж земельки! Врїж її, святої, чорної...

— Не знаєте, чого хочете...

На поле зі всією школою Улас Денисович. Діти до батьків, а потім вертаються до нього. Неслухняних нема. Улас Денисович поздоровляє людей з землею. Його козацькі вуса вистрибують з-за піднятого каракулевого коміра.

— Дітки, не галасуйте. Не заважайте людям працювати... Спокійно спостерігайте і запам'ятайте...

Ще кілочок. Самійло загатив його сокирою. З Кучковським закінчено, поділили. Костик з Максимом покидали на воза невикористані кілочки.

— На попівське! Гайда на попівське!

Федір скочив на коня. Він не очікував, поки люди потягнуться на попівське. Помчав. Наталка повела за ним дітей. Стара Брежиха побігла підтюпцем.

Ніхто не знав, кому Антон намірюватиме першому, але здогадувались: на попівському і Самійлові, і Брезі...

Федір пустив коня. Він одміряв кроками од своєї межі, прорив носком рівчака. По се буде його. Тут забити кілка. Його обличчя стало ще молодше, ще запальніше... Заким появився Антон і Авер'ян Парамонович з усією громадою, Федір із своєю сім'єю очікував їх за проритим рівчаком-позначкою на попівському картоплинні.

— Антоне, намірью мені! Тут моє... межа в межу...— Федір не переступив рівчачка-позначки.

— А може, я собі наміряю,— озвався Бартко і кинув сажнем.

Федір скочив до Антона. Той вигукував:

— Ну, давай, Бартко, собі, потім Самійлові...

— А мені?— скипів Федір.

Бартко міряв од дороги. Сажень не переступив рівчачка-позначки. Федір точно виміряв кроками.

— Самійле, забивай!

— Або мені тут, або нікому! Чуєш! — крикнув Федір, зупиняючись перед Бартком.

— Тобі що, поля мало? Зараз Самійлові, а там тобі наміряю...

— Моє межує тут...

— Ну й що, що межує... За інших часів давали б за сто верстов — у руки б цілував... Уступися!

— Ах, так! — Федір розмахнувся і вдарив Бартка. В передпліччі щось тріснуло, і Федір відчув щось липке...

— Людоньки! — і оніміло в небі, яке височіло над полями.

XVI

— Тут що, суд? А хто дав право вам? Вам! Вам!..— Павло затупотів, затряс кулаками. В суглобах ніг і рук — хруст. — Вам! — кричав на всю канцелярію, яка тепер називалася сільрадою.

За столом, плечима до вікна, Антон, Авер'ян Парамонович край столу, Бартко з другого боку, Улас Денисович на лаві, а винуватець Павлового крику — Костик — біля порога. Плаксивими очима він вимолює захисту і порятунку.

— Хто дав право? — не втихав Павло.

— Ви коли перестанете його тероризувати? — кулак Авер'яна Парамоновича ліг на вигнуте коліно.

— Битися! Ім тільки б битися! Весь рід такий. Кулаками правоту стверджують. — Бартко безпалою долонею підпірав лоба. Він явно натякав на те, що Федір Брега, Павлів швагер, теж пустив у хід кулаки.

Антон покосився на Бартка, і той закрився безпалою долонею.

Павло не помічав або вдавав, що не помічає Бартка.

— Він, оте собака,— і ткнув пальцем позад себе на Костика,— мій кал і моя кров. Що хочу, те і вчиню з ним!

— Вгомоніться, Павле Яковичу,— Антон поклав перед собою долоні.

— Щоб я вгомонився? Ви мого синка збиваєте з пантелику! То фігуру зрізував, а тепер чужі поля ділити! Вуха повідкручую! — і він затупотів на Костика.

— Господаре, ви знущаетесь над сином не перший раз,— сказав Улас Денисович.

— Вам ясно: він мій...

— Попереджую,— грізно подивився Агузаров.

Павло ікнув. На нього, безперечно, більше подіяв агузарівський погляд, ніж те, що той почав було говорити.

— Попереджую, що віддам до суду, якщо ви, т-сать, торкнете його пальцем... Ваш син майбутній активіст!.. А в нашій країні син за батька і батько за сина не відповідає!

— Цебто?.. Як-то?..— Павло відкрив рота, кривоzubого, негарного, і не міг його закрити. Його не прокурени, але жовті зуби, здавалося, гойдалися самі собою.

— А так!

Улас Денисович хотів щось пояснити, але Павло вже опам'ятався, і вчитель мляво осміхнувся.

— Цебто син бандит, а батькові й слова заборонено сказати?— випалив Павло і вперся очима в Антона.

— При чому тут бандит?— тріпонував Антон кучмою і повернувся до Авер'яна Парамоновича.

Павло по-своєму збагнув той його рух — пішак, сам ні бе ні ме, під совітове крильце...

— Батько повинен поважати сина, а син повинен поважати батька...

— Товаришу вчитель, ви вчите куркуля поваги?— безпала Барткова долоня зсунулася з лоба.

— Ми його примусимо поважати...

— Ви хочете натравити батька на сина? Ви хочете, щоб син зубами батькові в горло?— Павло аж посинів, неначе його хтось схопив за горлянку.

— Я вже сказав, що у нашій країні син за батька не відповідає... У нас батько батьком, а син сином!

— А у нас батько і син — одно! Ви чуєте — одно! — Павло зціпив зуби, але вони цокотіли. Козлина борідка давно не стрижена — розхристаним куценьким помелом.— Віддавайте під суд, судіть! Млина конфіскували!

Я не допущу, щоб мій синок... щоб на нього марикування...

— Не перестанете тероризувати, судитимемо! — Агузаров проказав це впевнено, рішуче, мовби побренькував ланцюжками.

— То судіть!

— Косте, якби він доторкнувся до тебе пальцем...— повчав Авер'ян Парамонович.

Павло гойднувся до порога, і хлопець першим вискочив у коридор.

А на майдані людяно. Колишній солтис отирався, все задкуючи. Він мовби понижчав, мовби зменшився. Його ще недавно повненьке обличчя, пихатеньке, баклажанисте, з м'ясистим стручкуватим носом, тепер мовби зсохлося. Коли Павло спустився зі сходів, Кулінич кахикнув.

— За сина дурняли...

Люди розступилися. Їм стало зрозуміло, що Павло звернувся до Кулінича.

— За сина? Яке кому діло?

— А таке, що тепер не можна ні на дитину, ні на жінку крикнути. Відразу кримінал!

Костик начував батьківську мову з-під сільради. Люди тягнули за батьком.

— Тичкою б!

— Я б йому показав, як скаржитися!

Кулінич кахикнув.

— Раніше в канцелярію тягли мужика за податки, а тепер за рідних дітей... пхі...

— Не бийте, і тягнути не будуть!

Павло спинився. Ілько, його батрак, запашекував. Павлові під чобіт трапився якийсь камінчик. Підбив тим камінчиком, човгнувши підощвою по землі.

А Ілько тряс Костикові руку. Ілько парубок, а Костик — довготелесе хлопчисько, підліток. Він якось подурному дивився на Ілька, кашкетик за останньою модою на правому усі, чуб злиплий і нечесаний. І засміявся Костик дурнуватим сміхом.

— Я до вас додому, а тут таке...

— Батько хоче їхати на мені, не поїде,— нарочито грубим голосом сказав Костик.

Ілько відкликав його за сільраду.

— Діло в мене...— і зам'явся.

— Діло? Та я для тебе все що завгодно.

— Все що завгодно не треба...— Ількові незручно було признаватися, чому заявився у Лозівку.

— Соломи чи ще чого? За свою працю ти мусиш все чесно одержати. Я пам'ятаю, батько солому обіцяв.

— Що там солома! — Ілько скривився, очі неначеб вимиті, а щічки палахкотять.— Давай сюди, під верби...

З-під верб, попівський город за ними, Костик угледів, що батько з Куліничем забралися з майдану.

— Або ти, Ільку, щось накоїв, або хто й зна що... Кажи прямо, чого хочеш? — він розставив ноги і надувся. Ілько відвернув голову вбік і мовив:

— Резю... розумієш?..

— Що Резю?

— Ну, виклич...

— Ото і вся премудрість? Думає, діло серйозне. Та я її зараз!

— Зажди,— Ілько взяв Костика за руку.— Я чекатиму її під загородою, коло підкопаного дуба.

— Добре, добре,— Костикові біляві довгі вії, загнуті догори, заметеликували.

— Ти ж скажи їй так, щоб Сура, щоб мати не чула,— застерігав Ілько, не випускаючи Костикової руки.

Костик ще більше заламав кашкета на вухо, руки в кишені й незалежною ходою, перехилиючись, розвалюючись, посунув під вербами. Ілько довго спостерігав за ним, але коли Костик порівнявся з криницею, махнув через тин на попівський город, побоюючись, що Резя швидше буде коло дуба, ніж він.

А Костик не поспішав. Коло криниці він забалакав з Лукійкою, яка набирала воду. І таки Лукійка спиталася його:

— Ти не знаєш, чому Фрозина внадилася до Сури?

— Яка Фрозина?

— Та вашого наймита мати.

— До Сури? Вона й нині тут?

— Може, ще перед ворітьми стоїть, бо бідкалася, що з порожніми відрами дорогу їй переходжу.— Лукійка переливала воду з криничного відра у своє, і її погляд, хитрий і далекоглядний, переливався, очі мінілися. Вона примітила Костика з Ільком під вербами і здогадувалася, чому Фрозина приперлася до Сури.

— А звідки мені те знати. Треба було розпитатися,— відказав Костик і, поминувши криницю, подався поза безверхими гнатюківськими хлівами.

Лукійка дочекалася, аж він промелькнув під хатою, і підняла на коромисло відра.

— З таким жениханням... і полюбиться ж!

Костик наткнувся на Фрозину. Вона стояла перед порогом і не зважувалася його переступити.

— Що ви тут робите, тітко?

Фрозина була зажурена. Вицвіла потерта хустина з пообриваними торочками прикривала її губи. Вона щось шепотіла, мовби молилася.

— Резя в хаті?

Від одного того імені під Фрозининими очима засмикались мішкуваті зморшки.

— Чи ви не знаєте?

— Та вік би мені не знати,— прошепотіли її губи з-під хустки.— А Сурка дома?

— Чого ж ми товчемося під порогом?— Костик вхопився за клямку, і двері роз'їхалися. Він і не здогадався, щоб пропустити Фрозину поперед себе, ввійшов у сіни.

Фрозина стала на поріг і глянула поверх Костика. А він уже відчинив хатні двері й допитувався, чи дома Абрум, хоч він був у хаті, щось тесав. Резя за машинкою, і Сура з голкою.

— Абруме, давай на вулицю, а до вас, Сура, гості.

Фрозина вступилася з порога: Костик з Абрумом чкурнули повз неї. Тоді вона причинила за собою двері.

Сура раз за разом посмикувала голку, але голка не витягувалася. Так і не витягнула її.

— Сідайте, Фрозино... Певди в ногах нема...

— Де вона є, та правда?— Фрозина мовби поскаржилась.

Строчила-тарахкотіла ручна машинка. Резя нахилилася, втягнувши голову в шию, над шиттям.

Чорноголова Бейл накинула на голі плечі якесь покривало і, зиркаючи на матір, забралася з хати.

Фрозина мішком звалилася на брудну лаву і обома руками сперлася об костур. Вона погойдувалася злегка усім своїм тілом. І кожна складочка на її обличчі, руки, що обхопили костур, плечі горбком промовляли до Сури: «От я й знову прийшла. Що будем робити?»

Сура й сама не менше переймалася тим самим, що й Фрозина. Не витягнувши голки з ниткою,— латала хлопцеві сорочку,— вона, обернувшись до дочки, сказала:

— Перестань шити... Голова розболілася,— і обхопила голову.

Резя чорними очима — темрявою ночі хлюпнула на матір, на Фрозину. Фрозина аж отерпла.

В хату ввігнався Амбрум, показав Резі щось на мигах, і Резині очі загорілися, заблищали, і вже не ними, чорними, з яких хлюпала темрява ночі, а іскрометними глянула на всіх і в чому була побігла за Амбрумом.

— Куди ж ти? — крикнула Сура.

У Фрозининих руках заскрипів костур.

— Що будемо робити, Суро?

— Ви мене, а я вас питатимуся...

— Свого я не можу вгамувати.

— А я свою можу? Що хочеш їй кажи, а вона знялась... Хіба здожену її...

— Боженьку, нащо караєш мене?.. З такою невісточкою...— Фрозинин рот прикритий хусткою. В ньому заблькотіло, заплямало.

— З невісточкою? Мені дуже твій гой потрібен?— Злість розпирала Сурине обличчя.— Якби не твій син, ні муки, ні горя... Наш рід, наша вся сім'я...

— Мій син? — костур заскрипів.— Та коли б не твоя сучка...

— Ой вей, Фрозино!..

— Так-так! Сучка! І на страшному суді так скажу. Втрете припираюся до вас, щоб поговорити, щоб ладком. Я у хату, а твоя... твоя з хати. Сама поговори! Сама надоум!

— Ти свого гою надоум!

— Це мій гой?

— Гой неотесаний! Мужик!..

Фрозина з усієї сили вчепилася в костур, а Сура забігала по хаті, розчепіривши пальці, куценькі, крючкуваті.

— Сурко, Сурко, я ж не битися до тебе,— і вона заплющила повіки.— Чому Резя втікає... Третій раз втікає...

— Фрозино, чи ж мені спинити її?

— Рабином, пеклом настрахала б...

— Ай, що вже тільки я не придумувала!

— Мій сьогодні втік з дому. Сподівалася, що в тебе застану його. Йй-богу, оту костуряку на його плечах' поламала б...

— Ой, не було його тут... Щоб він і не дійшов...

Накричавшись, вони притихли. Загойдалася Фрозина

над костуром. Загойдалася Сура. Матері-неутішниці. Ввижалося їм обом, що, поки гризуться бідую, їхні діти десь укупочці, але в цьому страшно було признаватися.

— Я свого надоумлюватиму. Людей проситиму, щоб надоумлювали, але ти ж і свою, Сурочко...

— Поведу я, поведу її до міста, в синагогу. Я нічого не пошкодую рабинові, аби він тільки вговорив, аби умовив.

Фрозина витерла кулаком рота і прикрила губи хустиною.

— Мій з'явиться, ти його тичкою! Гонил..

Сура тулила до грудей худі руки з куценькими пальцями. Вузький халат з надірваним комірцем ледве прикривав її коліна в латаних-перелатаних доччиних панчохах.

— Так ти чуєш, гони його!

Сура нагнулася, і халат подовшав.

Фрозина збігла на вулицю. Лукійка коло криниці з купкою молодиць. Молодицям та Лукійці неначеб до Фрозини ніякого діла, неначеб і не знають її. Голосно між собою:

— Репетує з Сурою, а він з нею...

— Та вже, що з Резею. Під гнатюківським дубом...

Фрозина крізь зуби:

— Помагай бі,— і замаячила під вербами. Вона втікала од молодиць, як від своєї ганьби.

На Павловому обійсті тихо. Все попорано. З сіней чути, що Гнатюки не самі. Але вертатися незручно.

Віра з кухні, вона коло плити з баняками:

— Тітка Фрозина тут...

— Фрозина? Заходь, заходь,— покликав Павло.— Багачкою стала?

Фрозині стало ніяково. І чужий чоловік — Кулінич — за столом.

— З радістю чи з бідую?

— Яка там радість, хазяїне...

— Нині все ваше!

— На синка, на Ілька скаржитися прийшла,— і, не соромлячись Кулінича, продовжила:— Може б, якось поговорили з ним. Сплутався з тією нехристкою, з Резею...

— Сплутався?— Павло дмухнув носом.— А мене самого за рідного синочка останніми словами пробирали. В сільраді. Ти хочеш, щоб і за твого мені дісталось?

- Хазяїне, він у вас служив...
- Служив...
- Може, вас послухає...
- Не той час, пальцем дитину зачепиш і — кримінал! Ні... Ні... Ваше право, ви і радуйтеся.

XVII

Мар'яна тримала торбиночку, а Настя пересипала в неї з вузлика мак — сине дрібне насіння.

— Має добре родити. Лукійка принесла в'язочку, — маківки головасті, що гарбузи. А все що солодкий...

— Пани непотріб не сіяли.

В одній хустці два вузлики. Пересипала Настя з одного мак, розв'язала другий.

— Тут льон.

— Гай, гай, хтозна, коли я льон сіяла, — сказала Мар'яна, взяла плоскеньке, слизьке зернятко і попробувала на зуб.

— З весною все треба сіяти. Тепер усе треба сіяти, Мар'яно. Чи Антоніні сорочок не треба? — Настя мацала пучками льон, а очима — зіниці розширилися — таки Мар'яну.

— Що треба, то треба, Насте... — вона посновигала по хаті, принесла мищину. — Торбинку потім пошюю.

— Тільки не забудь, Мар'яно, і мак, і льон приховай од мишей, бо стерелять, капосні... А що то Антоніна під хатою копає? — перевела вона мову.

— Для квіток.

— Тепер і квіти потрібні... Щоб гарно... — і не змогла втриматися: — Десь мій Антон обіцяв навідатися.

— До нас, Насте?

— До вас, — вона розгорнула білу хустину, в якій принесла насіння маку і льону, собі на колінах.

— Добрий, людяний ваш син, — Мар'яна ворушила пальцями льон у мищині.

— Поженилися б вони вже з Антоніною, — сказала Чорнобаїха, і біла хустина сповзла з її колін.

— Так і я думаю, Насте.

— Кращої пароньки і не треба. Обое вимучені, обое не молоді... Тоді б я вільно і на тамтой світ, — Чорнобаїха не помічала, що біла хустина в неї під ногами.

— А я на тамтой світ ще не хочу. Онука б вибавити...

— Онука? — Настя вимовила тихо й лагідно, неначе когось погладила. Вони сиділи одна навпроти одної — дві старі жінки. А мова у них була про молоде, про щасливе. Маленька, похила Мар'янина хата, яка через нудне віконце впускала світло дня, глухими кутками наслуховувала їхню мову.

З подвір'я — чоловічий голос. Настя не обернулася до віконця. Та й Мар'яна впізнала по голосу Антона. Старі жінки притихли. Їм не хотілося балакати. Та й нащо? У вузлику-торбиночці принесений Настею мак. Чи зацвіте він? Чи заторохтить маківками. Солодких маківників на весілля б. У мищині — льон. Чи й він зацвіте? Чи витіпається, чи спрядеться і чи забіліє білими сорочками на молодій і молодому?

— Вони кудись пішли з двору, Мар'яно.

— Пішли...

Настя з Мар'яною глянули у віконце. Антон з Антоніною ішли полем.

Старі матері проводжали їх і в думках-сподіваннях сіяли для них мак і льон, терли мак на маківники, а з льону шили сорочки і для них, і для їхніх дітей — своїх онуків. Настя приминала шкарбуном білу хустину...

Антон з Антоніною й не здогадувалися, що хтось та очить на них. Вони були цілком безпечними. Пізня осінь. Розхукана холодними вітрами земля під їхніми ногами, жовтувате з боків і сиво-чорне всередині небо над їхніми головами.

Антоніна скопала під хатою. Під квіти. Вона зовсім не чекала Антона. Прийшов — здоров. І не він її, вона його повела полями в Защиту.

— Хочу посадити калину, — сказала вона, — під хатою.

— Я допоможу тобі.

Антон одібрав у Антоніни заступа. Він йшов з лівого, а потім перейшов на правий бік, щоб заступити її од вітру. На горбі добре пробирало, за цвинтарем тихіше, а в яру — тільки над головою свист. Антон держав заступа за залізне вушко, в якому сиділо держално. Йому не було кого затуляти од вітру. Антоніна ступала вузькою стежкою, а він по траві.

— Пам'ятаєш, як мене отут дражнили, а ти захищав? — Антоніна показала на якийсь корч.

— Хто тебе дражнив? Від кого я захищав?

— Давно... В дитинстві...

— А, ти пасла гусей, і хлопчиська прозивали тебе цацпакою... Я якось зовсім забув, а ти пам'ятаєш... Дитинство! — Він промовив це машинально, зовсім не пригадуючи, хто саме з його ровесників насміхався з неї, не пригадуючи, якою вона тоді була. Мабуть, у сорочці до п'ят, а волосся — кружечком.

— Я, Антоне, часто згадувала Защиту і завжди бачила себе маленькою...

— Ти давно вже велика...

— А тобі б не хотілося бути знову малим, пасти гуси?..

Антон опустил заступа на землю. Погладжував держално і зосереджено дивився на нього, мовби побачив там щось таємниче.

— Не тільки мені, всім людям, навіть старим, хочеться вернутися в дитинство. Тому й народжують дітей і люблять їх, тому так няньчаться з онуками,— він підняв очі на Антоніну, але відразу ж опустил їх.

Вона ще ніколи не бачила його таким. Він здавався їй м'яким і теплим.

— Ти он про що... Викопай он ту калину.

Зашита вся перетикана калиною, на якій червоні ягідки. Той кущик, що його показала Антоніна, на горбочку, під ліщиною. Антон підперся заступом. Вчепився пучками за ліщину і вибрався на горбочок. Він широко став обкопувати кущик калини, а з голови не виходило: «Не треба було при Антоніні про дітей. Це ж її син, її Степанко десь з Рашовськими...»

Антоніна й собі забралася на горбок. Він обкопав кущик. Вона потягнула за пруття.

— Обережніше, а то зірвешся,— сказав Антон і підтяв заступом коріння.

— Рясна зародила,— підняла Антоніна кущика.

— Що ж, понесли додому...

— Треба швидше посадити, поки земля на корінцях не обсохла, бо не прийметься.

— Осінь, земля не обсохне.

Антоніна завдала кущика собі на плечі, корінням наперед. Антон, підтримуючи її за плечі, звів з горбка.

— Ти, певно, погано думаєш про мене, про Авер'яна Парамоновича?— спитався він раптом.

Антоніна гойднула червоною калиною.

— З дня в день якщо чогось не ділимо, то радимося, порядкуємо.

— Здається, все поділили?

— Скінчили з землею, з панськими і осадницькими скиртами. Повір, набридло. Ні сну, ні спочину...

— Комусь і це треба, Антоне.

— А знаєш, коли я був би щасливим? Якби щось майструвати. З якою б радістю я ставив хати!.. Торік, цієї весни, коли возилися з церквою, я інколи забував усе на світі. Так приємно, коли дерево оживає під сокирою...

Вони стояли в затишному яру на мокрій траві, поруділій і гнилуватій.

— Ти скажеш, хто ж тобі не дає?— спитав він.

Антоніна мовчки заперечливо хитнула головою. Йому здалося, що вона зрозуміла його. Таким прихильним і трепетним став її погляд. І її чорні брови не були нахмурені, а під ними спокійні сині очі. Вони поманили його, як колись Зіньчині. Правда, Зіньчині були нетерплячі, вони пропікали, а її задумливо-тихі, лагідні. Вони були такими й тоді, коли він, Антон, у формі польського солдата вів батальйон, щоб скласти зброю Червоній Армії. Антоніна йшла з батальйоном. Він з нею тоді багато про що говорив. Тоді й пізнав її ближче, але тримався оддалік. Тепер вони стояли вдвох. Пізня осінь ворушила рудою мокрою травою.

Антон нахилився до Антоніниного плеча. Він спробував обняти її, але вона опустила з плеча кущик червоної калини, і червона калина розділила їх.

— Не треба, Антоне... Я не можу...

Він не ворухнувся з місця. В душі він поглузував сам із себе: «А я їй, що майструвати хочеться... От і вибудував собі нову хату!..»

Червона калина погойдувалася на Антоніниних плечах.

Вона донесла її додому. Не почавила. Вся стала нетерплячою, поспішливою. Вбігла у хату.

— А де ж Антон, доню?

— Антон?— перепитала вона.— Мабуть, уже в селі.

Чорнобаїха підвелася з лави.

— Де моя хустинка? Насіння в ній було, Мар'яно.

— Хустинка у вас під ногами,— сказала Антоніна, наблизилась до тітки Насті й підняла хустину. Вона тріпнула нею, але сліди брудних шкарбунів не витерлись.— Хустина звисла з її руки білим прапорцем.

Мар'яна — жалоба й докір. З тугою зиркала на дочку і винувато на Чорнобаїху. Та зізналася їй, що Антон повинен був навідатися неспроста, хоч і без сватів, не виз-

нає він, як і Антоніна, цього старого звичаю, але ж із сватанням. І Мар'яна з Настею умлівали-виглядали їх через вікно.

Чорнобаїха взяла свою хустину.

— Бувайте здорові,— а перед нею кола, то жовті, то чорні, жовті й чорні кола на незбулу надію.

Мар'яна прибрала з стола торбинку з маком і мицину з льоном. Вона затарахкотіла в запіку посудом. І те таракотіння дошкуляло Антоніні безмовним, гострим докором. Вона нишком подалася з хати. Під хатою жалісно нявкала чорна кішка.

Антоніна застебнулася, поминаючи цвинтар. Те, що вона зважилася зробити, визріло давно. Вона була переконана в Івановій невинності. Не минав ні один вечір, не минала ні одна ніч, щоб вона не линула до нього думками, щоб не розмовляла з ним. Лігши під теплу грубу, вкрившись ряденцем, вона починала з Іваном розмову. І блукали вони по горах — по зелених волинських Татрах, спочивали на високому шпилі Невінчаних скель. І вона питалася: «За що тебе взято?» А він відказував: «Певно, за те, що люблю наші гори, бо більше ні за що». Антоніна не могла спати. Їй хотілося, щоб Іван приснився. І він снівся їй весь у чорному, в такому чорному, в якому вона його ні разу не бачила.

XVIII

Мокрий лапатий сніг. Він сипле густо, засліплює. З сірої, з чорної безвісті його ніби шпурляє хтось лопатами. Біла земля. Пухко.

Роман Гаврилович розстібає піджак, обтріпується. Але не встигає він застебнутись, сніг знову лягає на плечі, на лацкани.

Гриць змітає долонею твердий шар з Антоніниного коміра. З долоні щідиться вода.

— Небо розв'язалося!..

Сніг валить сліпо. А під ногами мокро. Ступиш — і чавкає. Все ж сніг встигає танути.

Вони втрюх за містом, на Вишневецькій горі, під телеграфним стовпом. Гудуть дроти. І на дроти сідає сніг. Наліплюється, наліплюється, а потім відвалюється, падає.

З гори не видно міста, до третього стовпа не видно. Ніхто не йде і не їде. Сніг не перемигає шляху. Він лягає рівно. Вирвалася б попутна машина, бо через півгодини не проїдеш.

Сніг топиться, капає за комір, і Антоніна ворухить тремтливими плечима.

Роман Гаврилович перестав обтрушуватися. Стоїть сніговою бабою.

З міста — світло фар. Машина реве, буксує. Гриць біжить на жовті фари, піднімає руку... Машина світить, гуде, але не їде. Шалено крутяться колеса.

— На Кременець? Ви на Кременець?— кричить Гриць.

Фари сліпнуть, загоряються.

— Штовхай! — з відчинених дверцят і рукою — за борт.— Допоможеш випхати, підвезем....

Мотор гарчить з перебоями.

— Я не сам! Нас троє!

— Глушман! Ну тебе... сказав — штовхай!

Гриць гукнув у хуртовину. Антоніна з Грицьком самі мчать на вантажника.

— Обламалися?

— Застряли.

Шофер у кабіні, а його напарник з Грицем за бортом. Завищало, гаркнуло — стартер. Машина здригнулася. З-під задніх коліс — збитий сніг і грязюка.

Мотор заревів, і машина, гойднувшись, виїхала на бруківку. Мотор запрацював приглушено, рівно.

— Вискакуйте там, але, якщо в дорозі доведеться злязати, то ми вас попросимо...

Роман Гаврилович приладнував дошку за кабіною, щоб було де сісти. Вони взяли Антоніну всередину.

Машина повзла черепахою. Їхали навпроти вітру.

Коли виїхали нагору і коли машина покотилася швидше, освітлюючи жовтими фарами шлях, сніг повалив ще густіше. Гуляв гнилий вітер. Засніжилась Антонінина вовняна хустина козирком. Сніг чіплявся на брови і залплював очі.

Роман Гаврилович подумував, що в таку погоду найліпше сидіти в теплій хаті, розпалити грубку березиною чи сосниною... А більше нічого й не треба. Роман Гаврилович витріпував сніг і зводив коміра.

Сніг не намерзав, танув на обличчях.

Під Горанкою — половина дороги — знову застрягли.

Знову штовхали вантажники. А поїхали, Гриць мовив:

— Тут, під Горанкою, мій брат Іван бився у бригаді Котовського... Кресанули його шаблюкою по крижах. Це мені Броневський розказував.

Роман Гаврилович повів оком на Антоніну. З хустки козирком капав розталий сніг.

— А я цього й не знала, Грицю,— сказала вона.

Машину закидало.

Чим ближче до Кременця, Антоніна частіше поверталася проти вітру, вдивлялася в далеч. Що намагалася побачити? Коренасті липи і ясени, засніжені й кострубаті, стояли вздовж шляху. З їх гілля, з телеграфних дротів — сніг навісом. Зграйки польових горобців мерзли на гіллі й на дроті.

Сніг заліплював їй очі. Вона змітала його з брів, протирала очі, силкуючись у сірій далечі побачити гори, Бонну... І чувся їй цокіт сокир. Падали дуби.

— Ху! — обтріпувався Роман Гаврилович.

Спуск крутий. Скрипіли і пищали гальма.

— З такою дорогою,— сказав Гриць.

Вантажник спинився, під'їхавши до ресторації. Антоніна пам'ятала її, якраз на рогатці. Але тепер вона була зовсім з іншим написом — чайна.

— Щось турецьке? — спитала, прочитавши цей напис, Антоніна.

— Чай — чайна,— відказав бувалий Грицюк. Він сплигнув на землю, держачись за борт, підставив Антоніні руку і, коли вона висадилася, підбіг до кабіни, щоб розплатитися.

— На який біс нам твої піньонзи! Пивом угостив би!

Роман Гаврилович поплівся за шофером і його напарником у чайну. Він гукнув з порога:

— Може б, і ви погрілися?

Гриць з Антоніною вдали, що ніби й не до них.

Гори захищали місто, і сніг трусився тут, мов через сито.

Роман Гаврилович не засидівся у чайній.

— Іродові шоферські душі, просили пиво, а мусів по чарці...

— Міськрада в повітовому управлінні? — спитала Антоніна.

— А то ж де? — сказав Гриць. — За стіною ліцею.

Вони якийсь час ішли центральною вулицею, а потім звернули до ратуші. На фасаді червона вивіска з золо-

тими літерами. Саме про таку вивіску Грицюк думав колись у підпіллі. На ратуші — червоне полотнище.

— Канцелярії люблять чистоту і тишу. Ноги витирайте, але не дуже гупайте.

В коридорі, застеленому доріжками, що залишилися з часі староства, Гриць мовив:

— Туди... В самий куток.

Він був у Адама Сигізмундовича, коли велосипедом приїжджав у Краменець шукати Зосю.

— Ось двері...

Перед ними купка людей у черзі.

— Стукати чи так заходити?— Антоніна презирнула з Романом Гавриловичем, з Грицем.

Хтось буркнув, що товариш заступник голови зайнятий.

Грицюк потягнув на себе мідну ручку.

— Заходьте,— пропустив Антоніну, штовхнув у плечі Гриця.

Адам Сигізмундович зник, що двері його кабінету то відчиняються, то зачиняються, а тому не піднімав голови. До того ж приймав набридлого відвідувача. Той навалився грудьми на стіл і помахував якимось папірцем.

— До вас можна, товаришу заступник голови?— кинув од порога Грицюк.

Адам Сигізмундович махнув рукою. Відбивався він од відвідувача чи од Грицюкових слів?

— Дві кімнати! Тільки дві! Постанову винесемо і...

Грицюк ступив до столу.

— Забюрократились, Адаме Сигізмундовичу?

Відвідувач відкинувся від стола. Броневський висмикнув з рота довгу цигарку, розвіяв дим.

— Та тут усі свої! А я глушмак глушмаком! Ви давно чекаєте? — Він зірвався з крісла, підбіг до Грицюка, обняв, кинув, заграбастав Антоніну, притис до своїх грудей.

Спантеличений відвідувач позадкував до дверей.

— Наднесло вас, я вже було вимолив третю кімнату...

Адам Сигізмундович заметушився.

— Не чекав... Йй-бо, не чекав. Які ж ви здорові, молоді й красиві... А Грицюка вже було поховали.

— Такий час, що мертві воскресають.

— Додому, давайте додому. Марія буде рада. В нас сьогодні судачок, Тосю... Як твоя рана? Гриць казав, я не міг навістити. З часом...

У кабінет постукали.

Адам Сигізмундович розвів руками — самі бачите. Вискочив з кабінету, сказав, що прийому не буде, а тоді швиденько до столу, шухляди на ключ, зачинив сейфа.

— В нас колективне прохання,— Антоніна всміхнулася. Її волосся змокріло і прилипло до чола.— Приймайте нас тут,

Адам Сигізмундович схопив під пахву червону папку.

— Додому! Ви мої гості. Там про все поговоримо. Скільки літ думалося, боролосся... По дорозі я вступлю у крамницю. Ви вже вибачайте. Разом і зайдемо,— він був од душі радий цій зустрічі. Йому про все хотілося оповісти, всім поділитися.— Тепер квартири ділимо. Робітникам. Мороки! Каналізація ні к чорту не годиться. Дош, сніг — у місті потоп. А що в квартирах діється? Сам не радий, що мене настановили... А ви ж як? Грицюк? Платова?

— Живемо,— сказала Антоніна.

Адам Сигізмундович вів її під руку. Він був заклопотаний, але не втомлений. Таким енергійним і молодуватим, гладенько голеним вона його ніколи не бачила. Одяг старенький, м'ятий... Вона подумала, що й для себе квартиру, певно, роздобув. Але він вів їх на робітничу околицю. В магазині взяли пляшку вина.

— Гульнемо! — жмурився Броневський.— Що?.. Заслужили ми з вами! Правда, Романе Гавриловичу? Ходжу я вільно вулицями міста, а мені здається, чи не сон? Дійсність! Воля! Ні, ми ще всі до кінця не збагнули смаку волі.

Гриць плентався позаду.

Броневський багато говорив, говорив за всіх, сам того не помічаючи. Антоніна, Роман Гаврилович — підпілля, окружком... Гриць — разом на нелегальному становищі. Він їм усім — батько. З ким, як не з ними, набалакатися?

Так і дійшли до його півпідвалу.

— Згинайтеся! Не забулися? А то гулі наб'єте,— і з ганочка:— Маріє, приймай гостей! Кого я веду?

В кімнатці горіла електролампа. Зразу стало тісно й неповоротно. Марія обертала, крутила, розглядала Антоніну і зацловувала.

— Доню... мила... Адаме, роздягай мужчин!

Мокрі піджаки і Грицева свита лягли на ліжко.

Замість стола — той же фанерний ящик, накритий цараткою. Роман Гаврилович і Гриць примостилися за

ним, щоб нікому не заважати. Адам Сигізмундович нарізував хліб.

— Я помагатиму накривати на стіл, тітко Маріє.

— Виймай тарілки. Ти знаєш, де вони. А я підігрую рибку.

— Адам Сигізмундович вже хвалився.

— Рибалка... Надворі мете?

— Ми ледве добралися. На попутній.

Всілися тісно. Ніби родиною.

— А як у селі? Землю поділили? Чорнобай там у вас? Наш чоловік. Жаль, стрічатися не будемо. Тепер новий адміністративний поділ. Без повітів. Райони і область.

— Адамчику, люди з дороги, голодні...

Налито всім вина.

— Я, признатися, сподівалася, що ви в люксовій квартирі,— сказала Антоніна.

На що Броневська:

— Є багатодітні, а ми?.. Пам'ятаєш, у яких бараках гніздилися? Нам ще не побудували. Адам Сигізмундович не розповідав? У міськраді відбою нема.

— Люди набідувалися. Люди заслуговують, Антоніно,— мовив Броневський і підняв чарочку:— За ваше здоров'я! За нашу спільну радість! — Його немолоді очі промінилися.

«Він завжди таким був»,— подумала Антоніна.

Тітка Марія силувала Антоніну їсти рибку.

— А що ж ви? Де ви, Романе Гавриловичу? Буйна голова — партизанити! Тепер переконалися, що це було ні до чого?

— За що боролися, Адаме Сигізмундовичу, те маємо. В старій майстерні я. Чекаю, емтеес відкриється...

— От і я Грицеві раджу, щоб на курси трактористів. Трактористом буде!

— Не заговорюй зуби!

Гриць вирішив, що саме час сказати про Івана, про те, чого вони, власне, прийшли втрюх.

Ліва брова Адама Сигізмундовича посунулася вгору, а права опустилась.

— Час звільнення щасливий, а разом з тим загрозовий і напружений. Перед Жовтневими святами з кляшторської дзвіниці знято два кулемета. Демонстрацію хотіли розстріляти, сволочи! Погань не спить. І її немало, як каже наш голова Курбанов Платон Миколайович.

— Може б нам поручитися за нього? Ми ж знаємо його, Гонту!..

Адам Сигізмундович звів очі на Гриця.

— Новина: Березюк, ваш управитель, утік! Не все так просто. А скільки причаїлося? Платон Миколайович Курбанов...

— Ваша правда, Адаме Сигізмундовичу, не все так просто,— сказав Роман Гаврилович і захотів перекосити свої брови: ліву вгору, праву вниз, але йому не вдалося, смішно заморгав.

Грицем пересмикнуло, мовби риб'яча кісточка застрягла в горлі.

ХІХ

Михайло виїхав до Львова з яблуками. Через Радзивилів, Броди. Дорога санна. Вибрався після обіду, їхав цілу ніч і тільки раненько дотягся до Підзамчого. Його вразило, що у Львові дуже багато військових. Вони і групами, і поодинці. Проскакували машини, затягнуті зеленим брезентом. Регулювальник з червоним і жовтим прапорцем спровадив на захід низькі танки з позакриваними люками. На вулицях у кількох місцях трапилися таблички з червоними хрестами, з стрілками і цифрами — 200 м. Показчик військових госпіталів. Це було незвично. Війська через Лозівку давно пройшли. А тут щось було схоже на півднійну. Люди на тачках і однокінками везли кудись меблю, якесь майно. Біженці чи перебиралися в нові квартири? Мимо старенької православної церковки, повз католицьку каплицю, в якій, незважаючи на вранішній час, яскраво палахкотіло світло і не було ні душі, Михайло під'їхав до Стрийського ринку. Не встиг обрати собі місця, спинитися і вчепити коням опалку, а його обступили покупці.

— З яблуками? Почому яблука?— вони розгрібали солому, висмикували ящики і через дірки вгадували, що за сорт.

Він одбивався від них.

За сannyaми — гам. Ринок викрикував, галасував, шумів, клетотів... Під накритими столами м'ясо: свинячі рила, баранячі голови з рогами, волові стегна, вінки цибулі; й тут же — мішки картоплі на снігу, а коло них — спеку-

лянти з дорогими матеріями через руку. В палаточках приватні торговці. Костюми і пальта на тремпелях під відкритим небом. Дитячі забавки, сопілки, ліплені глиняні півники і фарфорові статуетки мадон-богородиць. Губні гармошки й гармонії, що розтягаються, наче ковальські міхи. До пальт і костюмів прицінювалися українською з галицькою говіркою, їм відповідали дивно російською, а м'ясо і цибулю виторговували польською.

— Пане, проше пане...

— Товаришу, не лізь!

— Та ви ся вдуріли? Лупите?!

Різномовна, бурхлива бистрина клекотіла і не захлилася. Ринок сам по собі. Не заважала міліція, і ніхто не збирав місцевого. Всім було наплювати, який устрій і які закони. Торговці яблуками, перекупщики, відшукали Михайла в натовпі, прив'язались. Тут мало силу тільки одно — бариші!.. А на високому горбі в зимове сиве небо впирався золотими хрестами величавий Юр, байдужий і до ринкової суєти, і до танків, які відлязгали на захід.

Михайло поштовхався на ринку, прикинув, що можна дещо купити, і вернувся до своїх саней. Він підсипав коням оброку, скинувши шапку, попросив мужика-галичанина, який снідав хлібом і салом на своїх санях, аби приглянув за кіньми, і рушив у місто. Йому треба було на автобусну станцію. Але він не знав, де вона. Довелося розпитувати на кожному перехресті. Не дійшовши до університету, в глухуватому завулку раптом у залізній брамі натрапив на німецьких вартових. Вони були в касках і зеленувато-сірих шинелях, з короткими автоматами. Йому стало приємно, що він стрівся з німцями, і, добравшись до рогу, він оглянувся: приємно-ласкава посмішка з'явилася на його тонких губах. Німецький вартовий теж всміхнувся і підправив на своїй голові каску, неначе збирався у похід. Приємно-ласкава посмішка довго не сходила з Михайлових уст. В ній було щось пихате й погордливе.

Автобусна станція за собором Юра. Чемодани, клунки і позіхливі пасажери.

Михайло прямував до квиткових кас. Над головою:

— Громадяни пасажери, автобус...

Ще раз і польською, і російською.

Михайло порівнявся з автобусом, певно, що з тим, який мав зараз відходити, бо біля нього товпилися, і дівчина-

контролерка з сумочкою на грудях перевіряла квитки. Шофер уже сидів за рулем, і йому через вікно чоловік у синьому комбінезоні подавав путівку.

Михайло роздивлявся того, що в комбінезоні, зі спини. Мороз, а він без шапки. Спина пряма, плечі розлогі. Білявий рідкий чуб.

Автобус вихлопнув синій дим.

Михайло крутив пужалном. Упізнав Березюка. А той не помічав його.

— Панові яблук не треба? Я привіз...

— Диспетчер, привіт! — зачинив шофер вікно.

Березюк хвилинку-дві барився, розглядаючи вокзальний натовп, а потім обернувся до Михайла.

— Яблука?.. Я зараз здам чергування. Зачекайте...— він пішов на станцію легко і впевнено, не згинаючись. Комбінезон щільно обтягував його міцно збиту високу постать, перехоплену широким поясом. Пасажири мовчки поступалися перед ним.

Михайло покрутив пужалном. В юхтових великих чоботях, у сіряку, він був і вайлуватим, і неповоротким, а гостроверха бараняча шапка робила його дрімучим селюком.

«Забере мене Березюк до себе додому? Де то він живе? В комбінезоні, без шапки... Мабуть, у теплій білизні й вовняному светрі... Не покаже, де живе, отже, знати мені не треба... По чубові його упізнав. А так, хто подумав би! Комбінезоник...»

Березюк вийшов швидше, ніж Михайло сподівався.

— Де ж яблука? — і блиснув золотими зубами.

— Яблука є, пане інженер. Коні на ринку.

— Ви справді з яблуками?

— Аякже.

— Що ж мені з вами робити? Буквоїд Юзефович... А ви мене легко розшукали?

— Не так уже й легко.

До трамвая — два кроки. Дзеньк, стук — і поїхали. Березюк сам купив квитки. Трамвай маленький, мовби хатка на колесах. Задній майданчик відкритий. Там і стали, щоб нікому не заважати.

— Яблука треба продати... Ціняться нічого. Ви правду писали, — сказав Михайло.

— В мене є знайомий. У нього приватний ресторанчик. Він і купить.

— Гуртом?

— Не одно ж кіло...

— То добре, бо на ринку усе невстояне...— Михайлові давно кортілось погомоніти про що-небудь інше, але чи в трамваї доречно?

— Невстояне?.. Полетить у них все догори дном,— перекривив когось Березюк.

Михайло боязко залупав навколо.

Вони перебралися через рейки на лівий бік. Протовпилися через ринок. Галичанин уже поснідав і сидів у шапці. Він сказав, що з коней спадали дерюги, понатягував. Михайло гойднув йому головою, мовляв, дякую, і на Березюка — покупець, гуртом бере яблука. Швидко одчепив опалку. Поїхали. Березюк спроваджував його у якісь вулички і закавулки. Вони гулькнули в закиданий різним хламиддям і нечистотами двір. Михайло не встиг накрити коней, як появился кругленький господар приватного ресторанчика.

— Прив'яжи коней і — за мною. Порожні ящики тобі спакують, а гроші потім,— гукнув Березюк, чекаючи біля низеньких, оббитих червоною бляхою дверей.

Михайло вайлувато крутився біля саней.

За Березюком він спустився мовби у якийсь льох: прохід і вузький, і низький, а вийшли в чистенький передпокій. Тут Михайло роздягнувся, помив під краном руки, і вони опинилися в затишному залі ресторанчика, вікна якого були завішані тюлевими гардинами.

— Ресторанчик ще зачинений. Він відчиняється після обіду. Прошу,— Березюк підставив Михайлові крісло в білому чохлі. На столі — пиво і консерви.

— А ми самогонку гонимо. Нічого, ліпше казьонки. От забув привезти,— Михайло зручно сів у крісло і пригладив волосся.

— Самогонку робить, але не впивайтеся. Ми пропили не один слухний момент. Україну пропили,— різко кинув Березюк.— Енкаведе не чіпало?

— Бог милував,— одповів Михайло і подумав, що даремно признався про самогонку.— Юзефовича, дяка, тягали.

— Його не зацапають. Служителів культу поки не чіпають. А взагалі треба якомога обережніше. Якраз для цього мені хотілося й побачитися, щоб застерегти... Вгощайтеся пивом.

Пиво у пляшках. Воно запінилося у кухлях. Михайло смоктнув і, відсунувши кухля, облизався.

— Ви радите обережніше?

— Єдиний вихід: якомога довше протриматися, не видавати себе,— повчально казав Березюк.

— А в мене таке враження, що все пропало,— зітхнув Михайло.— Землю поділено, селянство на десятому небі.

— Поки не загонять у колгоспи.

— Що ж, сидіти й чекати, поки не загонять?— з болем, з люттю.

Березюк пильно глянув у його вічі.

— Страшно в колгосп?

— Всього позбутися?

— А доведеться вступати! Вступати першому, щоб не видати себе, щоб протриматися! — Березюк весь час не випускав Михайлович очей з своїх.— Така інструкція проводу! Вам зрозуміло?

Михайло кивнув.

Після цього Березюка неначе прохопило. В його мові замелькало — Берлін, Краків. Кілька разів повторювалось — Бандера. Зараз він у Кракові. З ним вся молода еміграція. Є цілі військові формування, полки, а може, й дивізії. Для певності, що це так, він похвастив тим, що Зося там, у Кракові. Коли ще кордон було не закрито, кілька разів переходила. Між іншим, з нею із Лозівки один...

— Галабурдів Йосип?— здогадався Михайло.

Березюкові спало, що йому відомо й про натяки на Зосин шлюб з Йосипом: фіктивний, на той випадок, якби попалися енкаведистам, коли перебиралися з Кременця. Все обійшлося. Можливо, Йосип і плекав які надії, але ж треба було комусь чемодани носити.

— Це старе, а про Йосипа й батькам не передавайте. Михайло ковтнув пива і відщипнув ребини.

— У Львові багато німецького населення. Вони й переселяють. Хочете, можу й вас зробити німцем. Виїдете.

— Ні, я ліпше тут.

— Тут, тільки тут, Михайле. Чистьте зброю і держіть порох сухим.

— Німці нападуть?

— Весь світ цього чекає... Тоді — одні цурки. Ви бачили німців? Вояки! Це не червоноармійці, забита, некультурна маса. Пікантність! Я був на знаменитих збо-

рах приєднання наших земель, чи возз'єднання, як офіційно називає преса...

— Вас обирали делегатом?

— Ні, я гість. Жіноцтво вищого совіцького офіцерства у пишному, накрохмаленому. Їм і не втямку, що це нічні сорочки, а не бальні плаття.

Бочечкою укотився господар ресторанчика, поклав перед Михайлом гроші.

— На ринку ви стільки б не вторгували. Будьте спокійні! Я не заважаю?

— Випийте з нами пива,— запрошував Березюк.— Я оповідаю про кирзові чоботи й нічні сорочки.

— То давнє,— пхикнула бочечка.— Вчора заходить офіцер з двома ромбами. Кительок з польської шерсті. Я помацав, славна шерсть. Він — отчественная. А я йому: врі да меру знай. Я не здешній. Тогда чаво спрашиваеш?— він. Нічого у них нема.

Михайло заховав гроші.

Пили пиво. Гомоніли.

Тим же чорним ходом вивів Березюк Михайла у двір. І коло саней:

— Фільварок розграбували?

— Облапошили, пане інженер.

— Я б просив, якщо можна, переписати, хто яку худобу, який реманент? Дуже б просив...

— Чого ж, перепишу.

— Випаде, що знову з яблуками,— я влаштую, то щоб не забув.

— А ви гадаєте, приватні ресторанчики вціліють?

— Державному яблука збудемо. Тільки ж списочок... А коли б щось особливого у мене, я відразу — послання.

Михайлові конче потрібно на ринок: матері на спідницю, Раї на плаття... В дворі халамиддя, нечистоти, а в голові вертілося: «Чи не заради отого списочка писав Березюк Юзефовичеві, що яблука надто в ціні?»

XX

Не вжився Гриць з братом і братовою на полі — перебрався з матір'ю в село. Сварки мовби й не було, погиркалися. Але-бо так здавалося. Хоча Петро не гримав на Гриця, Гриць не горланив на Петра, вони нищечком знищували один одного. Сталося ввечері. Петро сидів за

верстатом і латав чоботи. Лампа на верстаті. Гриць нагнувся і читав книжку. Петро тільки пофиркував і забивав цвяхи. То правіло йому підсунь, то віск загубився, достань. Понукує і понукує Грицем. Коли він за чобітьми, всі мусять перед ним на пальцях. Давно засунув у цеберку з помями стару зашкарублу підшову, аби розмокла, бо навоюк не вріжеш. Понукує Грицем за тією підшовою, а сам закурив і пускає дим носом. Гриць занурився у книжку. Петро, покуруючи, одставив лампу.

— Читай, читай!.. Що ж ти не читаєш?

Гриць з ляском згорнув книжку. Піджака на себе.

— Будьте здорові! Сам житиму...

— Іди, іди...

Василина в розпач.

— Та що ж воно діється?

Зінька напρινдилась.

— Роботу мені знайшов! Розчитався?! Нема того, щоб за діло!.. Трудно йому свою ступу підняти,— бундючився і плювався Петро.

— Мамо, не спиняйте його,— не давала Зінька Васи-
лині вмовляти Гриця, аби лишився.

— В старій хаті житиму!

— Сину, завтра... і я з тобою!

Гриць не послухався.

Впала зима, і тиснули морози. Він скулився, загорнувся: книжка за пазухою — франківський «Мойсей». Коли був з Антоніною і з Грицюком у Броневського, купив у Кременці книжок. Тепер найбагатші магазини — книгарні. Скрізь продають книги. Листоноша навіть носить по хатах. Але їх не дуже купують. «Мойсея» позичив у вчителя.

Гриць не знав, що робитиме в хаті-пустці. Але він сунув туди, провалюючись нижче колін у сніг, з силою витягуючи чоботи, мало не роззуваючись. Туди, бо більше нікуди. А стріла його колодка. Він не знав, що вона не замкнена ключем, начеплена так собі, про людське око. Крутив її на один бік, на другий. Не піддавалася. І скоба сиділа міцно. Та досить було потягти колодку вниз, як відчинилася. Він здивувався своїй силі, що зірвав її. Гола хата — промерзла. В ній давно не палилося, а тому й не пахло теплом. Він прислонився до стіни — обдала льодом. Зачав тупотіти, ходити. Але ж ніч не протупаєш, ніч не переходиш. Зазирнув у піч, в грубу — ніби не завалені. Книжка заважала йому. Поклав на комині — за

паливом. На подвір'ї копиця соломи. Сурина. Сура тепер теж господиня. Їй дано корову. Вона розвела курей, гусей. І все це в безверхих гнатюківських хлівах. Він нагорнув оберемок соломи, заніс у хату. Під льохом стояли сухі тички. З-під квасолі. Павло поскладав. Набрив і тих тичок. А метнувся з соломою у піч, у грубу — вогню нема.

Сура послала Абрумчика подивитися, хто там товчеться на тій половині. Абрумчик і приніс вогню. Він довго стояв коло порога. Гриць розпалив у печі. Задиміло. Абрум пішов і вернувся з тичками з-під льоху, хоча Гриць і не просив. Хлопець сновигав по хаті, хотілося вивідати йому, чому тут появився Гриць, нащо палить у печі й у грубі, коли хата — пуста. Гриць ламав до коліна тички і кидав у вогонь. У Абрума заболіли ноги. Він зачав стояти на одній нозі, мов чапля, і, впевнившись, що нічого не вивідає, подибав, сказавши на добраніч.

Сухі тички потріскували, полум'я скакало, і Гриць не встигав їх ламати і підкидати у піч, в грубу. Тепла не прибувало. Від тичок не лишалось жару. Вони перетлівали, мов солома. Він приніс ще з-під льоху, кинувши посеред хати. Мороз пробирався крізь двері. А в печі гуло. З долівки сирість. Полум'я бухкало в челюсті. Коли він підкидав ломаччя, рукам і грудям було тепло. Вогонь жер тички. Знаття б Павлові, чим Гриць палить. Ото було б крику! По одній тичечці він збирав, аби затичити квасолю, бережно склав, щоб на весну було готовеньке, а Гриць палить... Грицю було весело з вогнем. Смушева парубоцька шапка набакир, на чолі чорні кучері. Ні в Петра, ні в Павла, ні в Івана нема таких кучерів, як у Гриця. Вони мовби намавлені й завити дбайливим перукарем. Вилиці, губи, підборіддя у нього ніжні, дівочі, а ніс — гнатюківський, довгий і негарний. Особливо негарний, коли Гриць у задумі, в зажурі: опускається, вдовжується, і його кінчик стирчить бараболькою.

Він дивився на полум'я, і мовби в ньому щось бухкало, миготіло й потріскувало іскрами, невидимим колом закрутилися його думки, одні відпалахкотіли, інші пригашені, а ще інші ятрючі, страшніші вогню... Він був у цій покинутій хаті. Зогрівався і став осмислювати, чому опинився тут, що з ним? Його мучила неправда і кривда. Він хотів думати про щось інше, про те, що можна б справді на курси трактористів, якби відкрилися, але це було невідомим, далеким і майже нездійсненним. Відразу спливав Іван, а потім немолодий Скиба, його могила у

лісі. Найбільше, чого він зовсім не хотів чіпати, само спалахнуло в ньому,— Зося. Переконав себе, що не любить її, що не може її любити. Якби не та зустріч коло зарічанського мосту... Звідки тоді Зося взялася? І от перед ним до дрібниць, з усією очевидністю почала уявлятися кожна їхня зустріч, там, під високою дикою грушею, за селом, у яру.

«Ти сторонишся мене?» — дорікнула Зося, і він підступив ближче. Йому треба було тоді одвернутися і піти геть. Чому він того не зробив? Щоб тепер каратися?.. А вона схилила йому голову на плече. Боліла рука. Він трошки відхилився, її голова сповзла йому на груди, і він сам нагнувся до неї. Він вірив, що вона завжди чекатиме на нього, і одурив самого себе. Вона замужем, і Йосип її чоловік, а в селі й не догадуються. Якийсь час навіть виправдовував Зося; батьки присилювали, вони переконали її, що збільшовичений Гриць тепер на неї тю-тю... Тим і вгамовував себе. Де вона зараз? Броневський сказав, що Березюк утік з-під слідства. Гриць жбурнув у піч зламані тички і думав, що коли б навіть Березюка, її батька, посаджено,— а посадити його є за що,— все одно Зосі не відцурався б... Не покинув би!

В печі горіло, а в грубі пригасло. Він роздмухував у грубці, ще підкинув у піч. Чому, ну чому все так повернулося? Тепер би тільки й жити. Кругом свої і все своє. Чому в інших простіше, ясніше і щасливіше? Бартко головою сільради, Самійла наставлено крамарем, Антон верховодить... і він, Гриць, був щасливий у той день, коли ділили землю. Він межував...

— Грицю, ти що, оглух? — мати давно увійшла з клуночком і стояла посеред хати.

Він скинув смушку. Впрів од матиного оклику: чи не підслухала вона його сповіді? Гриць ступив до неї, волочачи за собою соломку. Зняв з її плечей клунки.

— Мамо, ніч і сніг... — оглянувся, а посадити її ніде. В хаті — неначеб вернулися з біженців.

— Нічого, сину... От калошу загубила, — вона стала вигрібати сніг з-за халяв валянок. Піднімала ногу, а нога не піднімалася. І соромно було їй показувати синові коліна, прикривала їх спідницею, натягуючи поділ.

Він узяв її за худенькі плечі, посадив на клунок.

— Вікна замурувало... Як ми витримаємо? — глянула на нього і швидко прийняла очі.— Віддихаюсь і буду палити. Аби було чим. Не замерзнемо,

— Вранці я добуду сокиру, нарубаю дров. А поки ще тичок принесу.— Гриць бігцем до сіней. Не чекав, що скаже мати. Боязко її і шкода. Тяжко з нею наодинці. Буде ганити.

Коли він вернувся, вона стояла біля печі. І піч, і груба гули, та не тужно, весело. Василина не пускала, щоб полум'я вилітало в комин, посунула вогнище в глибину печі. Переламати ж тичку їй було важко. Вона поставила її на землю, пригинали усім тілом. Тичка вигиналася, але не тріщала.

— Я наломлю,— Гриць накинувся на тички, і тільки хрустіло з-під колін. Він ламав їх і складав на купочку перед піччю. А поламав — робити нічого.— Чи ще принести?

— Доста, сину. Побудь зі мною.

Гриць став біля одвірка.

Мати журно дивилася на нього й мовчала. Він чекав її докорів. А вона брала наломлене ним ломаччя, кидала в піч. І йому було ще гіркіше. Чому з тіткою Настею, з тіткою Мар'яною, коли вони виходжували його, не відчувалося тієї гіркоти?

— Тобі не зимно, синку?

— Ні.

— Голоден. Це ж і не вечеряв,— вона переступила через поріг, розв'язала клунка, швиденько щось вийняла з нього і піднесла йому.— Хоч закропись...

— Я не хочу їсти, мамо.

— Бери! Ну що ж я могла ще принести? — вона протягнула йому цілушку хліба з салом.

Гриць узяв цілушку, сало й тримав перед собою. Йому хотілося сказати матері, що він зовсім не винен, що, певно, не треба було забиратися з поля, аби не завдавати їй жалю, але признатися не міг. Почав їсти. Помаленьку, надсилу.

В родині Гнатюків не було заведено, щоб дякували матері, коли вона і годувала, і поїла. І Гриць не подякував за вечерю. Годувати і поїти дітей, обпирати їх — то був незмінний Васишин обов'язок. Вона й не вимагала ніколи ніякої дяки, того доброго слова, яке так рідко чула від когось із синів, а від декого не чула й зовсім. Вона відвикла од повчань, настанов. Сини великі. Вогонь з печі вихоплював її груди, бляшаний гудзик, пришитий сировими нитками на чорній обшмаганій свиті, її руки,

які вона поклала на припik. Ті руки, що змолоду таїли так багато тепла, але щедро роздали його дітям, землі й худобі, тепер і від вогню не могли зігрітися. А голова її в темноті. Василина і в темноті не спускала з Гриця очей. Він бачив її руки, груди, присохлі, запалі, бляшаного гудзика...

— Я піду завтра, мамо, по сліду і знайду калoшу...

— А, бог з нею... тільки б скрути!

І западала мовчанка. Та Василичина душа не мовчала. Василина не вмiла, і їй не було потреби виливати словами свій біль, свою муку, свою радість і свою любов до найменшого сина. І той мовчазний біль-мука, та мовчазна радість-любов були більшими понад найвищі, найблагородніші людські слова. Промовляти мовчанкою здатна тільки мати.

Грицеві захотілося зробити їй щось добре.

— Ви постелетесь, мамо, на печі. Я соломкою підмошу.

— Я де завгодно можу... Де ти, дитино, ляжеш?

— На соломі.

— Коби топчан. Під грубою не замерз би,— вона полаяла грубу, чи тепла.— Нагрілась...

Гриць приніс ще соломи і з оберемком на піч. А вона його не пустила, змусила, аби поклав, розрівняла під грубою, підмостивши вище під голову. Ряденце з клунка, подушку. Одне ряденце під спід, а другим щоб накрився.

— Паном буду, мамо... Тепер вам постелимо.

— Я сама. А ти лягай.

Він роззувся, а вона за онучі.

— От і матиму чим підстелити, а на ранок в тепленькі озуешся...

Він ліг, накинувши поверх рядна піджака. А Василина довго не лягала, стояла в Грицевих ногах плечима до теплої стіни.

— Пора і вам,— сказав він їй.

— Боюся комина зачиняти, а то почадієм...— і раптом:— Івана нашого не випустять?

— Хтозна.

— А тебе не посадять, сину?

Гриць мало не крикнув: «За що?» Відповів тихо:

— Не посадять, не бійтеся, мамо...

— Стара я і нічого не тумкаю. За поляків чекала більшовиків. За поляків — ти в тюрмі, прийшли ті — Іван.

Вік його вже не бачила і десь-то бачити не доведеться...— задумалась. Раніше щастя — земля, земля! А вам з Іваном не до неї. Тепер усім надавали. Такі, що й орати не вміють, набралися. Але скоро до кагали, то нащо вона? — і не стала чекати, що відкаже на це Гриць, почала на піч затикати комина.

Ті її слова одігнали від нього сон. Він сказав: «Поїду я, мамо, до Івана...» — і не вовтузився, не перекидався. Василина вкрила його ще своєю свиткою і знову стала в його ногах під теплою грубою.

Він незчужся, коли заснув.

Морозяна ніч, студена й чорна, вона ночіла у Василюнінім серці. А Грицеві снівся Броневський. В міськрадівському кабінеті.

«Адаме Сигізмундовичу, підпілля, арешти... Ви пам'ятаєте, коли ми у штаб прикордонних укріплень?.. Пам'ятаєте? Ви були безстрашним генералом...»

Одна брова у Броневського вище, а друга нижче...

Він прокинувся од гомону. Звівсь на ліктях, мати палила в печі, в горнятї щось варилося, а повз нього ходив Павло. Взад, вперед.

— Довго вилежуєшся. Коби на перині, а то на соломі...

— Не всім на перині...

— А то хто як хоче! Тепера всі рівні, чи новий закон тебе не торкається?— Павло пощипував свою борідку, а потім закував у руки...— Чи всіх не порівняєш? Пальців п'ять на одній руці, і то всі нерівні? Та то вже як знаєш, тобі видніше.

— Та не мучив би ти його, Павле,— озвалася Василина.

— Хіба я мучу? Через таких, як він, у мене млина, мамо, забрали. А ще не те буде! Та беріть, обжирайтеся! Голодранцями були, голодранцями й поздыхаєте... Ти думаєш тут жити, Грицьку?

— Тут.

— Так я зайшов сказати: в хаті можеш сидіти, але сад, город — мій! Тепер зима, а завеснить, щоб не було непорозумінь. Ти ж заслужив. Нехай тобі наріжуть на попівському чи фільварківському.

— Мені не треба, Павле.

— Святим духом житимеш? І за тички, які спалено, коли Петро перевозитиме хліви, я кілька ушаків собі візьму...

— Бери їх хоч зараз.

Павло не чекав, що Гриць буде ладен усе віддати. Старого Шумейка досвітком приперло в село. Він і передав не без зловтіхи, що Петро з Грицем не помирилися, що Гриць забрався на батьківщину. Павло чекав сварки: вважав батьківщину своєю. Город і сад — не млин, і він міг би постояти, але Гриць на них не зазіхав. Павло хукнув у руки. Гриць озувся, сидячи на соломі. Павлові навіть стало шкода його.

— Постіль, столика б вам...— сказав, погляд з брата на матір.— У мене столика можна.

— Я зроблю собі, Павле.

— В мене дошки є. Та й в Петра матеріалу досить. Я думаю, він не відкаже. Он і Авер'ян Парамонович приказує, що Москва не зразу будувалася...— він човгав, низько піднімаючи ноги, по хаті. Спинився.— А тепер на весілля проситиму. Вас, мамо, і тебе, Грицьку. Вірку оддаю.

— Воно ж мале,— вибігла од печі до порога Василина.

— Вже шістнадцять. Місце добре трапляється.

— На Старосілля, Павле? Я прочувала,— сказала Василина.

— Туди. Вода охреститься, і шлюб... Так що прошу, а поки бувайте...— І вже з-за дверей:— Столика у мене можна. І дощок.

Василина відставила горня.

— Вмивайся, Грицьку. Молоко спражилось,— і ні слова про Павла, наче не було його, наче не він приходив.— У Сури корова. Сура і горня, і молока. Я відро і кружечку в неї позичила...

Йому поболювала голова, але, вмившись надворі снігом, витершись рушником, який подала мати, голова мовби стала легшою.

— Калошу ви знайшли?— сказав, глянувши на її ваянки.— Коли ви встигли?

— Та я загубила її в кучугурі за хатою,— Василина линула молока в кухлик, що стояв на підвіконні.

Вони снідали стоячи, а в хату ввалився Петро. Усмінений, рожевощокій. Він так ступив у ванькир, неначе мати й Грицько його дожидали. Ані трішки не був збентежений, стривожений, схвильований.

— Я привіз постіль, шафку, деяке начиння,— промовив урівноважено, мовби про це було домовлено.— Ще щось

буде потрібно, то ви вже, мамо, самі візьмете. Ходім, Грицьку, допоможеш занести в хату.— Гриць від несподіванки поставив недопите молоко на підвіконня.

— Раз привіз, позносимо, Петре,— а сам подумав, що, мабуть, мати вчора з ним домовилась.

Василина повеселішала, ожила. Вона нічого не знала і не могла здогадуватися, чому Петро привіз постіль, шафку... Нехай сини живуть не разом, аби в ладу.

А Петро задоволений.

Швидко внесли розібрану постіль, зібрали її, поставивши на хаті під грубою, де вона колись стояла. Шафка — горішня половина мисника. Петро не забувся захопити з собою дощок. Шафку поставили на дошки, щоб не гнила.

— Чорт! Стільців забувся! — вдарив себе об поли Петро.— Все одно ще дещо треба буде привезти... З худоби одну корову віддаємо. Так буде ліпше, Грицьку, щоб їй тут,— говорив він.— Нам з Зінькою тяжко без матері, але звикнемо. Земля на два номери, і ми звикнемо, щоб нарізно, ніхто не підкопається. А потім, може, з хуторців зганятимуть, то і ми з Зінькою до вас... Приймете чи одмовите?— всміхнулися його губи, очі блиснули. Кожне сказане ним слово було добре продумане, вивірене. Поїдемо, мамо, на поле, за коровою.

— Брати нам худобу чи ні?— спиталася Василина Гриця.

— Чому ж не брати?— напосідливо мовив Петро.— З нового року податі встановлять. У кого одна корова, молока менше братимуть, а в кого дві... Тепер і молоком, і м'ясом, і яйцями... Чим тепер тільки не обкладуть...

— Що ж, візьмемо, мамо. Ви на поле, а я в місто. Я скоро вернусь.

Василина із смутком зиркнула на Гриця, мовби спиняла його.

На подвір'ї товклися Бейл з Абрумом. Видибала Сура. Абрум гладив Шимеля, а Сура побоювалася, що кінв вдарить його.

— Звикай до коней. У колгоспі господарюватимеш,— кивнув йому Петро.

Сура очима перемовлялася з Василюю — помирилися сини?

Коні понесли з подвір'я. Бейл і Абрум на санях. Петро не зігнав їх. Гриць чвалав у місто. Петро навіть хотів його підкинути, але на морозі й пройтися добре.

Білів сніг, і на ньому синіли пташині сліди.

Роман Гаврилович глемзав у майстерні. Гриць усівся на старому відрі. Не розказував, що у них з братом, а почав, жартуючи:

— Я на роботу...

— Так ніякої ж роботи, Грицю. Формально промкомбінат. Хазяїна нема, але й інструменти він поховав. Бачиш, що я роблю.— Роман Гаврилович з презирством кинув на порожній верстат запаюну мищину.— Дочекаємся емтеес: будеш трактористом.

— Коли ж ту емтеес відкриють?

— Закладуть колгоспи і відкриють.

— Мені не залишається нічого більше, як свою кузню налагодити...

Перемовились, і Гриць заікнувся про Івана. Грицюк їхати не радив. Балакали про Собкового Володьку: зник, пропав, заховавсь...

XXI

Над жолобом легенька пара. Гуркотить вал, розкручує линву, і глухо бовкає відро. Жолоб обмерзлий, бородастий, але парує. Взимку вода в криниці тепла. Коні п'ють з жолоба, висмоктують з льоду. Дядько Іван викручує воду, а позад нього — матушка Павлина. У рукавичках і замерзає. А дядько Іван бариться, не підпускає її до корби. Нехай померзне. Йому худобина вартіша. Коням теж не тепло. Викрутив відро, вилив у жолоб і помішав воду рукою, немовби зігрівав її. Матушка руку в руку, відро на животі. Коні напилися і — самі до брами.

— Ви давно, матушко, тут?— він здивовано.

Павлина рвучко обернулася, стала спиною і стук-стук носочком чобіт об втоптану стежку.

— Я, матушко, останнє відерце...

Ніби не до неї.

— Чому ж бо ви самі, матушко? А кухарка? — дядько Іван зчепив з линви відро, відійшов од криниці.

— Кухарка! — зірвалося в попаді з язика. Вал загуркотів, корба замелькотіла.

Дядько Іван, відставивши із стежки своє відро, добув люльку, набив її, пучкою придавлюючи тютюн, і розкресався кресалом. І набивав люльку, і кресав вогонь, та все наглядки, як матушка налягає з усієї сили на корбу, як та корба тягне її, бідолашну, назад, вимотує і вилом-

лює. Достала відро, поставила на цямрину — плечі тремтять, руки дрижать, захекалась. А дядько Іван пакнув, і тоненький, грайливий синій димочок пониткував над люлькою. Дядько Іван без бороди, збрив, занехав її, а вуси під Уласа Денисовича — учителя, тільки не ростуть вони в нього пишно, вузькі й обвислі. Він попахує, пускає дим в попадю і почісує своє голене підборіддя, неначе лоскоче сам себе. Матушка Павлина розігнулась, крижі болять, але хапнула відро, вода хлюпнула за її халяви, понесла, вигинаючись. А нести їй на горбок, до церковної брами. Дядькові Іванові якраз у протилежний бік, та він із своїм відром за попадею. Горбок ковзкий, слизько. Вона заточувалась, відро перегинало її.

— Вам, бува, ондечки, не тяжко, матушко?

Попадая перекинула відро в другу руку, ковзалась і мовчала.

Дядько Іван у личаках, і йому не слизько.

— Ледачий ваш батюшка, нема того, аби вибіг, аби допоміг... Попелом, пісочком, ондечки, посипав би...— і задоволений: дочекався, що попадає сама воду носить.

Але цю картину, милу і насолодну, зіпсувала Брегова Наталя. Винесло її з брами. Дядько Іван хотів спитатися, чи не допомогти попаді, а вона, Наталя, з усіх ніг з горбка, за відро.

— Я донесу вам, матушко,— і на дядька Івана:— Допомогли б! А ще християнин!

Йому думалося: біля брами зверне ліворуч, на попівське, пак тепер шкільне подвір'я, але Наталя так його роздосадувала, що вернувся назад. Дурному закон не писаний. А тут ще коні лазили по подвір'ю, самі не зайшли в хлів. Дядько Іван розкричався на них. У попівській хаті-школі засвітилося. Вдень вчаться діти, а ввечері — батьки. Дядько Іван не вчився. Тепер не пастухує. Тепер він шкільний сторож. І одержує платню, державну. От що значить переспати одну ніч на сіні з таким чоловіком, як Улас Денисович Дорошенко. То була пам'ятна ніч. Ні дядько Іван, ні вчитель, ні Костик майже цілу ніч не спали. Крізь погано зашпакльовану черепичну покрівлю клуні вогняними голочками прошивалися зорі й місяць. Під ними не вгавала розмова про волю і неволю. А в ногах і в головах шкреботіли миші. Дядько Іван лежав, і йому не вірилося, що поряд з ним учитель, пан... Очевидячки, липовий учитель?.. Та вже ця ніч далеко.

Нині дядько Іван великий в Лозівці чоловік. Він і шкільний сторож, і, так би мовити, завгосп: при школі пара коней, город... Ні тими кіньми, ні тим городом ніхто ще не скористав і чи скористає, але дядько Іван доглядав коней, а на город вивіз гній. Сторож, завгосп, конюх і гнойовіз в одній особі, з Уласом Денисовичем душа в душу. Він знає, коли дзвонити на урок, а коли з уроку, живе культурно, не за сонцем, за годинником, стінним у полірованому ящику, з товстим циферблатом і римськими цифрами. Мороки з цим годинником було чимало, намучився, поки до нього призвичаївся. З тиждень він дзвонив, і тоді дядькові Іванові було легше тямити, коли треба калатати дзвінком. Годинник вдарить, і він калатає. Але дзвони в годиннику зіпсувались, і дядькові Іванові довелося затямлювати цифри, а їх же більше, ніж пальців на обох руках. Щоб йому було легше, Улас Денисович попервах ставив крейдою рисочку на полірованому ящику. Дійде велика стрілка до тієї рисочки — і калатай дзвоником. Ну й сердився дядько Іван на годинника, на його циферію, якої не міг запам'ятати. Та й зараз спитай його, котра година, він толком не скаже, але з дзвоником не помиляється і без крейдяної рисочки. Ввечері — школа дорослих, і йому дзвонити не треба. Він теж любить посидіти, подивитися, як такі, як Горошкова Хима і Гнатьюкова Варка набираються грамоти. На місці Уласа Денисовича він давно дав би їм одкоша: пеньки пеньками! Химі простити можна, а Варка — перша господиня на селі. Тьху!

Світиться в школі, а дядько Іван обходить обійстя. Коні зачинені, а інші хліви пустують. Він обходить обійстя і слухає, як на селі співають. Що не вечір, співають. На всіх кутках. Так ніби парубків і дівок побільшало, а чи старі чоловіки знову запарубкували, а старі жінки знову задівували. А пісні ж які заводять: «Гаю, гаю, гарні брови маю...» О! Дядько Іван наставляє вуха: не іначе, як Пилип Король знову виводить. Щоб він запався. Наслухавшись пісень, прямує у клас. Сідає біля дверей, на задній парті. Слава богу, що парти пороблено великі, що за ними можна сидіти. Він сідає ніби інспектор. Йому не любо наслуховувати, коли Улас Денисович втовкмачує у бабські голови (грамоти захотілося) абетку. Але сидить тихо, не перебиває. Перед ним — зібрана дружина. Вечірняки — Королів Максим і Барткова Лукійка, дівки

ї старі баби. Улас Денисович викликає якраз до дошки Прокопа Димака.

— Напишіть, прошу вас, по-римськи цифру чотирнадцять.

Лампа висить над дошкою, і Прокіп мало не зачеплює її кучмою. Дядько Іван любить послухати, коли читають. Опісля того, коли пишуться, завжди читають. Але ще не написалися. Прокіп стискає грудочку крейди, дошка порипує, крейда кришиться з-під пальців, і чорна тінь на стіні теж пише.

«Римське чотирнадцять! Ану, ану, Прокіпе!» — Дядько Іван зводить свої підстрижені, чи не дивина, брови, і з-під них — запальна цікавість.

Прокіп р-раз — і паличку навскіс, р-раз — і паличку навхрест! Акурат, як на жовтому циферблаті. Десять. Він хвилинку роздумує, доставляє до десяти дві палички. Крейда і кришиться, і сиплеться... «Ну, так і я зумів би,— думає дядько Іван.— Але ж це тільки, ондечки, дванадцять...»

— Ви написали дванадцять,— каже Улас Денисович.— А я просив чотирнадцять.

Максим сичить, шипить, підказує Прокопові. А той не збентежився. Задумався. Вперся лобом у дошку, неначе сліпий віл у ворота. Та враз схопився і до тих двох прямих паличок одну за одною палички. Дописав до кінця дошки. Не вміщується. Зачав з нового рядка.

«Ти дивись, як навчився!» — дядько Іван сам собі.

Улас Денисович не перебиває його. Максим пирскнув і змовк. Більше ніхто не пирскає.

«Мужик мужиком, а науку збагнув»,— думає дядько Іван, і йому шкода, що він знає тільки до дванадцяти, а не чотирнадцять, як Прокіп. А Прокіп вивів останню, чотирнадцяту паличку, перенісши її в третій ряд, бо на стіні не напишеш, і поклав крейду.

Максим підняв угору руку. Дядько Іван зрозумів, що тут щось не так. Він став примічати, що люди в літах, поважні чоловіки й поважні жінки, сівши за парту, ставали дітьми, вони задирали вгору руки, побачивши, що хто-небудь помилився, і їм було приємно, що вони можуть його виправити.

— Хто ще, крім Короля Максима, бачить помилку?— Улас Денисович показав на дошку, де красувалося безліч білих кілочків. Ніхто помилки не бачив.

Максим витер ганчіркою Прокопову римську цифру чотирнадцять і написав свою.

— Я відразу, ондечки, що воно не так... Це ж коли б отак довго писали, то де й паперу стільки?

Прокопа заіло.

— Хто б повчав? Ви й розписатися не вмієте.— І він мовби на зло дядькові Іванові швидко накривуляв на дошці своє прізвище і з погордою глянув на весь клас.

— Димак! — проказав дядько Іван. Він дивився на дошку, і йому здавалося, що кривульки, якими Прокіп розписався, нагадують дим. Улас Денисович приганив Прокопа і завдав йому написати отої чотирнадцятки аж три лінійки.

Опісля цього почалося читання. Читав Максим. Вголос. Максим, можна сказати, з усіх у найвишій групі. Молодий, і науку любить. Йому б удень вчитися, але переріс. А Сурин Абрум вчиться з дітлахами. Сьогодні продовжували Шевченкових «Гайдамаків». Улас Денисович своїми словами до того місця, на якому спинилися, і Максим почав про Гонту. Дядько Іван раював. Чи бач, а він і не знав, що про Гонту книжку складено. Та то про старого. А про нового ще не написано. Новий Гонта себе ще не виявив. Але він себе ще покаже, бо ні пани, бо ніхто не міг його знищити. Ходить десь між людьми, дожидаючи слушного часу. А й про старого послухати кортить.

В класі пробито стіни, з'єднано попівську вітальню, їдальню і спальню, ледве чути дихання. Жовте, каламутне світло над Максимом, а над людьми темна стеля. Вона на підпорках. Друга підпорка з фігури, яку зрізали Максим з Костиком. За столом — Улас Денисович. Лисий широкий лоб, козацькі вуса: Шевченко.

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні...

Максимів голос лункий, напружений. Максим вчитує, а дядькові Іванові хочеться підспівувати. Так славно написано! Простому чоловікові так не утнути. Святий чоловік писав. Що не слово — за серце, що не слово — за душу; так і хапає, так і тисне зі щемом, слухаєш і не знаєш, чи ти на землі, чи ти на небі. А Максимів голос починає зриватися: Гонта несе на плечах своїх синів. Банкет, а він сином яму...

Хима ридає, Мотря заводить... У дядька Івана теж сльози. І коли Максим дочитує розділ, наступає така тиша, мовби все повимирало. Всі тихо розходяться.

Дядько Іван сидить якийсь час, і його стару голову колупають різні думки: то прудкі, то тяжкі-тяжкі. Улас Денисович пішов до себе в кімнату. Де була попівська кухня і комірчина, там живе. Дядько Іван зачиняє школу, гасить лампу і теж іде за вчителем.

Улас Денисович щось записує. Відклав ручку.

— Тепера не знайдеться такого чоловіка...

— Якого? — запитується учитель.

— Ви ще питаєте? Такого, аби не пожалів своїх дітей за народ.

— Гонта!..

— Старий Гонта... А про молодого ви чули?

Улас Денисович не чув. Дядько Іван здивувався. Все на світі відомо Уласові Денисовичу, а про молодого Гонту не чув? І він починає оповідати, як той молодий Гонта появився на світ, як пани наслали голод, щоб помер голодною смертю, бо ніякі доношки його знайти не могли.

— Доношки?

— Пілсудський всіх донощиків збирав.

— Де ж він, молодий Гонта?

— Серед людей...— і повторив: — Як пить дать, серед людей. Якби його не було — ого-го. Та ви вже пишть, не буду вам заважати.

— Знову спати у клуню? Лягайте, Іване, в хаті.

— В хаті душно.

На селі ще виспівують, але дядько Іван підкидає на плечах гуньку, не заслуховується і забирається в сіно. Улас Денисович ніяк не може його привчити, щоб він спав у хаті.

Вранці коням сиплеться обрік, розпалюється і на кухні, і в класі, бо хоча й неділя, але треба палити, а то за добу так охолоне, що завтра дівтора посиніє.

Вариться сніданок і обід. Порядкують удвох. Холостяки. Дядько Іван зосереджений, задумливий. Вчора, в суботу, навпроти неділі, Улас Денисович його поголив і брови підстриг. Щосуботи голиться дядько Іван. Спочатку йому було дуже незручно, і він все побоювався, що без бороди зуби болітимуть. А тепер йому навіть приємно.

Снідають картоплею. Макають картоплю в сіль, в олію і їдять з хлібом, який для них пече Королева Якилина.

— А що я вам скажу,— починає дядько Іван.

— Що скажете, те і почуємо.
— Сміятися не будете?
— Невже я з вас коли-небудь сміявся?
— Не сміялися... Але дайте, ондечки, слово... І щоб ша! Щоб нікому! — Дядько Іван прикладає до губ палець.

— Секрет?

— Таємниця,— каже він, але раптом махає рукою.— Ні, ліпше не треба.

— Кажіть, Іване. Я даю слово...

— А, снідаймо... Ліпше снідаймо. Не була баба дівкою, то й не буде,— він мокає в олію картоплю і облизує пальці.

Улас Денисович не наполягає, бо дядько Іван з характером: чим більше прохатимеш, тим довше відмовлятиметься.

І справді, через хвилину він знову говорить:

— Але ви, онде-онде, нікому?

— Я дав слово,— Улав Денисович прикинув, що той оповість щось про молодого Гонту.

— Так от, Уласе Денисовичу, я вам хочу,— дядько Іван витер свої руки об коліна. Очі то розширяться, банькати, то звуються і бігають.— Я вам кау... Побрили ви мене, брови підстригли, а я довго не давався... Тепер хоч на зальоти... Але я вам кау...— запнувся.— Хочу вчитися писати і читати...— вуха почервоніли, і його голова падала з пліч.

— Я сам вас примушував. Ганьба, жити з учителем і бути безграмотним.

— Неловко... Пересуди...

— Які пересуди?

— Дуже мені стало обидно... Так, я вам кау, обидно. Вчора отой Димачище взяв і розписався, а я що, гірший?

Улас Денисович дістав з етажерки зошита, взяв олівця.

— Хоч і зараз почнемо.

— Тільки, щоб ша! Ви не знаєте наших людей. Вони одразу: книги на фільварку палив, а тепереньки вчитись! Доглядав би коней. А я й сам не доберу, що на мене тоді напало. Геть усіх би до одного повбивав би, все підпалив би...

— Мийте, Іване, руки й почнемо, бо з обіду мені в сільраду.

Дядько Іван почухався.

— А час же у вас буде?

— Я вас учитиму з усіма.

— Ні, з усіма я не буду! — відрубав дядько Іван і стиснув кулаки.— З усіма — для мене смерть.

— Мийте руки!

Дядько Іван прийняв начиння, сполоснув тарілки й ложки, розставив на плиті, аби сушилися, а тоді набрав у рот води і став зливати собі на руки.

Улас Денисович не бачив, бо діставав з етажерки букваря.

— Я, ондечки, готовий...— і кинув брудну ганчірку, якою бралосся за гарячі баняки і каструлі і якою він витер руки, на стільчик.

— Ви з милом!

— А-а... та вони чисті!

Вони перейшли у порожній клас.

— Тільки ви мене вчить не з патичків, а щоб я відразу розписувався.

Дядько Іван сів. Улас Денисович розгорнув перед ним букваря, відкривши його на літері О. Скраєчку намальовано обруч, а посередині друковані і писані О.

— Знаєте, як оця літера називається?

— Отой обруч? — потягся дядько Іван очима. Руки він тримав під столом, не показував. Од них і досі гноєм тхне.

— Не обруч, а О. Повторіть — О.

— О,— окнув дядько Іван.

— А це вірно, що тут обруч намальований. Під ним так і написано: обруч.

— Хм, лихо твою ма...— повеселів дядько Іван.— Мальованець, ще й підписаний...— і сам собі: «Хіба то наука? Раз, і вивчуся!»

Улас Денисович перекинув сторінки назад.

— А це що за літера?

Дядько Іван побачив скраєчку гака й сказав:

— Гак.

— Намальовано гака, але як літера називається?

— Ну, якже — гак! — сказав ображено дядько Іван.

— Ге, а не гак,— і він перекинув сторінку за сторінкою.

— Хе,— дядько Іван спантеличено.

— А це що за літера?

Дядько Іван побоювався обманутися і довго вдивлявся на мальованця.

— Так ніби решето... І якщо гак — ги, то тут решето — ри!

— Зовсім не ер, а ес, і намальовано не решето, а сито...

— А я думав — решето. Сито, їй-богу, густіше... Хіба то сито?

— Нам на ньому муки не сіяти,— мовив серйозно Улас Денисович.— Нехай собі так і буде. А почнемо ми з вами з самісіньких азів.

Те, що вчитель з дядька Івана не насміхався, не так дошкуляло, але він був спантеличений і подумував, що не осягне науки.

— То що ж воно за літера? — повернувся Улас Денисович до обруча.

— О.

— Тепер дивіться, якщо до того О та підставити крючок, то буде А. Писане А. Друковане ж зовсім інше. А ще ж і маленьке, і велике. Тепер ставайте до дошки,— учитель одним махом написав літеру крейдою і сказав, щоб дядько Іван теж написав.

Крейда забілила пучки.

— Ви собі йдіть, Уласе Денисовичу, а я сам.

— Пишіть, невже я заважаю?

— Не те, що заважаєте, але йдіть собі...

— Ось вам зошит і олівець. Навчитесь на дошці, тоді півсторінки у зошиті.

— Та йдіть, кажу вам!..

Учитель нічого не сказав, підморгнув, виходячи з класу.

Дядько Іван довго стояв перед чорною дошкою, роздумуючи, писати йому чи ні. Вчителеве рівненьке велике писане А з розкаряченими ніжками, з перекладиною на-смішкувато глузувало з нього. Він кілька разів підносив руку, але опускав. Нарешті торкнувся крейдою дошки. Дошка зарипіла, і він обернувся. А клас порожній. В ньому рядочками парти. Він посунув руку вгору, вниз, але розкарячені ніжки, так, як в учителевого А, у нього не виписувались. Вони якісь стулені, лякливі. Не став чіпляти до них перекладини-посмішечки. Витер. Почав знову. Підмальовував, наслинивши пальця, підтирав, а ніжки — костурами. Розсердився. А тоді мовби трохи й вийшло. Не витер. Написав ще одну літеру. Вона була таким же недорікуватим близнятком. Учителева неначе ж з книжки стрибнула на дошку. На лобі виступив піт. Дядько Іван став писати літеру за літерою. Одна

плигала вгору, друга вниз. Скінчивши, він одійшов од дошки, сів за парту. Вчителеве А, як А, а його ніби кроква.

XXII

Загальний вагон, що він у нього пропхався, вірніше, в який його упхнули, весь час закидало, хитало і вихиляло. До Волочиська не знайшлося вільного місця. Стояв у тамбурі, підсунувши чемодана до стінки. Поїзд кланявся кожному стовпові, часто зупинявся, і він заважав тим, що виходили, і тим, що входили. Нерозторопний у дорозі, бо незвичний до переїздів, мабуть, що простояв би отак і до Києва, та провідниця зжалилася над ним. Вона забрала його у своє купе. Вночі пасажири рідше всаджувались і рідше висаджувались. На деяких зупинках вагон не відчинявся. Провідниця не виходила з червоним і жовтим прапорцями. З м'якого вагона вона принесла дві склянки чаю, вгостила Гриця. Так припрошувала, що відмовитись було ніяк. Гриць розламав навпіл свою паляницю.

— Чи ж ви далеко їдете?

— Далеко,— відповів. Говорити не хотілося. Але за чаєм балачка зав'язалася.

— Бачу, що західняк. Західняки всі на один копил — прошу, дякую, пані, і соромляться... Будьте мов дома. Ми тепер однакові. В загальних вагонах місць не вказують. А ви чекаєте, щоб вас запросили...

— Набідувалися ми за панства! — і Гриць навіть признався, що їде у Воркуту.

В Києві довелося нам'яти боки в касі, поки закомпостирував квиток на Москву. Простирчав на вокзалі, широкодахому, незатишному і холодному. Не було часу виглянути в місто. Побачив трамвай, що завертається перед вокзалом, а Дніпро, коли їхав через міст. У московському вагоні було не так набито. Його запрошували сидати, поступалися місцем біля вікна.

Москва зустріла морозом. У довідковому Грицеві порадили, що до Воркути найліпше літаком. Негарна, з порубцьованим обличчям жінка — співробітниця довідкового бюро — була настільки доброю і ввічливою, що зв'язалася з аеропортом, замовила Грицеві квитка, розповіла, який номер автобуса ходить в аеропорт і де він стоїть — ліворуч на привокзальній площі.

Після обіду літак піднявся з Внукова. Одномоторний, двокрилий. Сидіння обіруч круглих віконечок. Гриць летів з якоюсь геологічною партією. Неймовірний рев, повітряні ями, в які літак то падав, то піднімався, вимотували. Не міг дивитися у віконечко, закинув голову на плечі і, блідий, з заплющеними очима, ні про що не думав. Хотілося одного — на землю. Літак сідав через кожну годину-півтори льоту, а то й раніше. З нього виносили пошту, брали якийсь вантаж. Гриць спускався по залізній драбинці, яку викидали з літака. Сніг, а так би й ліг. Не було реву, не було повітряних ям, і він, обводячи поглядом білі сніги і чорний ліс, скупу й сувору природу, яка ставала все одноманітнішою з новим перегонем на північ, хотів у свої краї. І в поїзді, і в літаку Іван випадав з голови. А їхав же до нього.

Вихристо закручувався пропелер. Засвистіло повітря. Гриць знову закинув голову на плечі. Повіки самі склеїлись. І знову в нього було тільки одне прагнення — прагнення землі, щоб твердо стояти на ногах і щоб ніщо не похитнуло. Навколо себе чув шепіт голосів. Хтось казав, що треба було випити аеролу. Йому пропонували лимонад і цукерки. Нудило. Геологи виявилися дуже турботливими. Завірюха збила літак з курсу, і він приземлився в першому ж районному аеропорту. Геологи влаштували Гриця в гуртожитку для пілотів. Йому здавалося, що він ніколи не долетить до Воркути. В гуртожитку тепле й м'яке сітчате ліжко. Та спочити не вдалося. Погода змилювалася: завірюха втихла. Літак вилетів опівночі.

Воркутинський аеродром — біле поле, і по вікна в снігу будівлі. На вітрі — чорно-біла кишка. Вітромір.

Гриць не бачив міста. З літака подано чемодан.

Міцний мороз. А він у чоботях. Губи замерзають, хоч затуляй їх рукавицею.

Йому повезло: у місто мчав бензовоз. Шофер узяв його в кабінку, зглянувшись, що в чоботях...

— Здалеку?

— З Західної.

— З Західної? З Польщі? — І перестав крутити банку.

Гриць гарячково обдумував, що сказати йому, чому сюди його занесло.

— З ваших тут хтось служить?

— Ні... У в'язниці.

Шофер акнув, а через хвилину-дві сказав:

— Тут багато ваших... Вам, певно, на міліцію?

— Підвезіть на міліцію.

Якою б довгою не була дорога, все одно закінчується. Всі дороги кінчаються, крім однієї, що через серце. Та не має початку.

На міліції його водили від начальника до начальника, кудись дзвонили, щось уточнювали. Йому б відразу в табір. Кабінети. Прийомні. І гасла: «Бдительность — оружие революции!», «А ты так давишь гидру капитализма?!» Червоноармієць могутньою п'ятірнею стискує за горлянку щось миршавеньке — оту гідру капіталізму.

— В зону вас не пустять!

Гриць зарікся, що без побачення з Іваном не вернеться. Він оббивав пороги, кланявся, вимагав побачення з начальником табору.

День у день він приходив на контрольно-пропускний пункт — дощатий барак перед задротованою, наглухо забитою огорожею — таборовою зоною — і очікував. Замість синіх шинелей міліції тут сірі, солдатські, а найчастіше білі кожушки.

Відчинилася фанерна шибочка в задратованому вікні.

— Ваші документи?

— У мене ніяких документів.

— Паспорт?

— А в нас без паспортів.

— Довідку з колгоспу?

— У нас нема колгоспів.

Вартовий кудись дзвонив, не зачинившись фанерною шибочкою. Йому щось тлумачили, він щось доказував, а потім виписав перепустку. Обшукавши, під вартою його ввели в адміністративну канцелярію.

Начальник табору вирішив прийняти Гриця на свій страх і ризик. Його вражало, що він так здалеку і без ніяких документів.

З'ясувалося, що в той самий день, коли Гриць приземлився у Воркуті, Івана погнали етапом до моря.

XXIII

Бартко головував, але не міг обійтися без Антона. Село поважало Бартка, але Антона більше.

Деякі осадницькі садиби спорожніли. Туди переселяли селян. Так переселили Пилипа Короля і Прокопа Дима-

ка. На садибу Рашовських. Бартко теж перебрався на фільварок, у той будиночок, в якому жив його Шурка. Антон без особливого задоволення сприйняв це переселення. Бартко сам не зважився б, та Лукійка наполягала. Лукійка тепер, що уподобає, пірве для себе. З будинком для пристарілих на фальварку одіклали, бо серед села нема затишку, вирішили перенести на фільварок ридомльського пана: фільварок під лісом, в садку, а через сад — річка. Двоповерхова кам'яниця у Лозівці з вибитими вікнами — без пуття. А окрім неї, ще колишні батрацькі приміщення. Бартко й вирішив, що марнуватися їм нічого, і викликав на переговори вдову — Устину Бондаренко з Липини. Але та одмовилася.

— Ти б, Антоне, побалакав з нею. Вона тебе послухає.

— Пошли виконавця.

Вони сиділи вдвох у сільраді (виконавець подавсь за вдовою) і точили балачку, що школу треба б перевести на фільварок. Поки один клас, поки в попа, а через рік буде два, через два буде три, а коли п'ять, сім чи всі десять класів, тоді що? Поговорювали, що добре було б навіть одкрити там клуб-читальню. І для школи, і для клубу-читальні місця хоч одбавляй. Авер'ян Парамонович совітував їм по-іншому: фільварок під майбутній колгоспний двір. Антон спочатку теж стояв на тому, але оскільки з колгоспом ще дуже туманно, та й Бартко переконав його, що під колгосп найліпше попівську садибу: школа забереться, там контора, що ж до хлівів і магазинів, то попівські не гірші за фільварківські, та й з фільварку можна перенести. Отже, треба було ремонтувати фільварківську кам'яницю. Антон обклався папером і став писати подання до району, щоб виділили коштів. Бартко заздалегідь, десь тиждень тому, з Уласом Денисовичем облазили колишні панські покої, помітивши, де мають бути які класи, де які кабінети, де спортзал — Улас Денисович усе розписав і відобразив на плані, а Бартко з Антоном прикинули, в яку копійку все це влетить, — і підкололи до подання план майбутньої школи, клубу і кошторис.

Виконавець привів Устину, коли Бартко розписувався під поданням, виводячи своєю лівицею каракулі — на правій руці за такий же підпис улани шаблюкою відтяли пальці. Виконавець показав на мигах, щоб Устина сіла і не заважала.

— Думаю я, Бартку, чи не ліпше б клуб у церкві?

— Ти з глузду з'їхав? — перо дряпнуло папір, і Бартко боязко, щоб не капнути на подання чорнилом, відклав ручку.

Антон зазначив, що оскільки він сам хрестив церкву, ставив на ній хрести, то тепер із задоволенням їх і зняв би.

— Вони тебе муляють?

Устина гойднула закладеною одна за одну ногою в чоловічих чоботях.

— Ви чого мене кликали? Верховоди... На посиденьки? — руки навхрест, а на лоб купа волосся чорною куделлю.

— Ти вже тут, — сказав Бартко.

— А вам що, повилазило?

— Не сердься, тільки не сердься, Устино, — і Антонові: — Козир-баба!.. Йї чоловіка на польському фронті... Разом з Бреговим Федором їх забрано. Йї Гнат не вернувся.

— Що ви Антонові, ніби він у селі вчорашній?

— Та помовч, не даєш слова сказати. Я ж за тебе піклююся...

Антонові подобалася Устина, м'язиста в руках, з великими грудьми й міцна в плечах.

— А ти чом на солдатку вирячився? Дівок мало?..

— Устино, ми ж до тебе з добром, а ти бісом... Твоя хата розвалюється, а ти не хочеш на фільварок.

— Жийте ви вже на фільварку.

— Чому б тобі не перебратися? — Антон, не дивлячись на неї.

— А чому ти не перебираєшся? Зіб'ю чужу росу, а потім щоб воду носила? Гнат перед смертонькою розстарався трохи матеріальцю, допоможіть звести хату, якщо такі добрі.

— А на чорта йї зводити, коли готові стоять? — сказав Бартко.

— Стоять, та не для мене. Все? — Устина блиснула карими очима з-під чорної куделі, яка спадала на йї брови, і, вигиниста, жвава, гойдливіво попливла з сільради.

— Хоч запали йї... Я думав, що тебе послухає. — Бартко блимнув на Антона і безпалою рукою підсунув до себе подання.

— Собі ж на шкоду... Інша б руки цілувала, — буркнув сонно виконавець і потягнувся, сидячи на лаві.

— Мені зараз у район чи зачекати, Антоне?

— З поданням?

— Та з поданням.

— Відвези. Авер'яна Парамоновича забачиш — привіт.— Антон теж кудись зібрався.

Бартко покосився на виконавця, кашлянув, і той зрозумів, що йому треба вийти.

— Вколю дров, а то наче холодно.

— А вколи...

Антон натягнув кашкета з навушниками.

— До вечора. Може, новини які будуть з району...

— Зачекай-но...— В Бартка щось лежало на душі, але він не міг відкритися так просто. Почав напускати туман.— Коли Авер'ян Парамонович у нас бував частіше, коли у мене ночував, то не раз так легенько закидав, ну не те, щоб занадто, але...

— Про що закидав?

— Ну того, про тебе...— Бартко заминав, що хотів висловити, крутився навколо нього, як собака навколо зайця.— І Авер'ян Парамонович, і я, і моя Лукійка...

— Чи ти не хочеш часом сказати, щоб я посватав твою дочку? — Антон випалив і зайшовся сміхом.

— Моя Манька ще дитина,— відказав серйозно й стримано Бартко.— Але якщо тверезо подумати, то тобі давно пора по-людськи. Перебрався б на фільварок. Втішив би свою стару. Якщо тверезо подумати... Твоя наречена давно вже не у колісці.

— Видно, не виросла.

— Я тобі діло, а ти натуририся, наче Устина. Та вона баба...

— Ідь, Бартку, в район...

Виконавець вніс оберемок дров і обірвав їхню розмову.

Антон з сіней вступив у кооперацію. За прилавком уживався Самійло. Він був у білому халаті. Санінспекція йому не давала дихати, і він дбав, щоб у кооперації було чистенько.

— Дядьку Демку, ви в свою хату теж із снігом? То ж вам не хлів. Там у куточку віник. Обметіть, а то нічого не продам.

Старий Шумейко набородився, навусився.

— Порядочок мені!..

— У вас у хаті дверей нема? Зачиняйте...

В кооперації завжди людно.

— Так його, Самійле. Йому, Галабурді, все здається, що тут торгує Михаль...

— Тобі, Антоне, цигарок? — Самійло викинув з-під прилавка, а тому, що заікнувся про Демка: — Вам тільки попусти...

Антон розпечатав пачку.

Демко вернувся, легенько відштовхнув тих, що стояли біля прилавка, і став роздивлятися товари.

— Кинь-но мені он ту хустину...

Самійлові не треба було говорити яку, він ще з порога помітив, до чого тягнулися Шумейкові очі. Хустина, штапельна, аляпувато розмальована гнівно-червоними перцями і маками, лягла перед Демком. Він подлубав її, перекинув сюди-туди...

— Ви б покушали, дядьку.

— Чому на лице вона одна, а навиворіт інша?

— А ви бачили хустку, щоб на лице і навиворіт була однакова?

— За Польщі тільки так...

— Ви ще скажете: за царя Тимка, коли земля була тонка... Віддайте назад... Все одно не купите.

— А в тебе багато їх?

— Тільки одна і є.

— Ще ж висять.

— Що з того, що висять? Попросили відкласти.

— А мені треба три... Може ж, ті не куплять... Кому ти відклав?

— Хто просив, тому відклав, одну беріть, поки не пізно.

Демко зачав канючити. Скоро різдво, наїдуть родичі, треба чимось обділити. Самійло на своєму — тільки одну.

— Та я б із п'ять купив. Ти б не міг дістати?

— На базі нема.

— Слухай, продай всі три. Скажеш, що забув і продав.

Самійло якийсь час не здається, а потім запаковує Демкові хустини, які в нього ніхто не замовляв, — уроджений кооператор.

Антон закурив, почагував куріїв. Кооперація — клуб. Тут збираються всі новини села, перемиваються кожному кісточку, будьте певні, що тут знають зазделегідь, дівчинку чи хлопчика приведе Димакова Гапка і чому Гнатьюкова кобила скинула лоша. Антон теж знає, що тільки-но він з кооперації, почнуть перемивати і його кісточку, та ретельно ж, милом і мочалкою так не вимиеш.

На вулиці іней, легенький, хрустявий: на врожай. Сніг приємно порипує. З верб труситься золотиста пороша.

Антон поминає верби, криницю. З старого гнатюківського двору б'є молот. Гриць кує. Антона тягне в Липину, на тому кутку Устина Бондаренко.

Вона рубала дрова, не дрова — пеньки. Мабуть, з осені повикорчовувала вишні. Пеньки зав'ялилі, розкарячисті, і сокира від них відскакує. Устина, розставивши дебелі ноги, раз за разом цюкала сокирою по пеньку, а він тільки видзвонював.

— Дай-но мені сокиру...

Устина рубонула ще, сокира відскочила. Опустила сокирисько.

— А, то ти? Помагач! Сама поперебиваю,— і міцніше стиснула сокирисько, мовби Антон збирався віднімати сокиру.

— Я не до твоїх пеньків. Покажи матеріал, заготовлений на хату.

— Матеріал? Он колоди! — показала вона сокирою на купку кругляків, присипаних снігом.

Антон чобітьми став розкидати сніг.

Устина поставила ногу на пеньок. З її карих очей — іскрини зверхності і в'їдливості. Ті іскрини палахкотять і не гаснуть від збитої Антоном снігової куряви.

— Передки обдереш, я лопату винесу.

Відкидав Антон сніг з кругляків — осичина. Заготовленого матеріалу обмаль.

— З цього хату не поставиш.

— В старій житиму, поки не завалиться.

Хата дуже стара. Вона в загаті. Без комина. Якби не вікна, котрі зяють норами з загати, можна б подумати, що то й не хата, а розвезене купище гною. Прогнила і струхлявіла.

Відхилились сінешні двері, і з-за них з неприхованою цікавістю, але з побоюванням — дівча, молоденьке, зіркате.

— Марш у хату!

Двері скригнули.

— Донька?

— Олеся.

— Чому ти її гониш?

— Вона боса.

— Вдвох і живете?

— З Олесею...

Антон поставив лопату під порогом. Він став поводити себе непевно й сковано. Устина — одноліток з ним, а то й молодша. І їй теж незручно, що він стоїть біля неї, ходить по її подвір'ю, на якому з тих пір, відколи Гната забрали на війну, чоловіча нога не ступала.

— Хату ми тобі виженемо,— Антон припалив цигарку, затягнувся на морозі й закашляв.

— А чим я платити буду?

— За плату я не допоминаюся.

— Серцем розплачуватися не буду... не дочекаєшся,— і одвернулася від нього.

— Ми громадою...— відповів Антон, не збагнувши того, що вона сказала, а коли збагнув, зробилось ще непевніше й скованіше. Устина до нього не поверталась. Перед нею сусідський сад, заінений, казковий.

— На днях завеземо дерево.

— Як хочеш.

За Антоном — лунко загупала сокира. На весь куток. Ніби в його спину. Устина рубала пеньки. Та сокира драгувала його, вона неначебто вигупувала: «Ти за щастя для всіх... у майбутньому. А нащо те майбутнє, коли тебе не буде?..» Ще важче — гуп! Сокира: «Але чи ти можеш бути щасливим, якщо вколо — затиння нещастя?!»

А над селом у зимове небо високими синіми стовпами піднімався з коминів дим. Ні хмаринки. Дим курів, розповзаючись у високості. Село розписувалося в небі теплотою домашніх огнищ. Тільки над удовиною хатою ні димочка...

Бартко ще не виїхав у район. Антон перестрів його на дорозі.

— Поїхали разом.

— Чому тобі приспичило?

— Побачиш.

— Уже й казати не хочеш? Чи не за оту балачку на мене обідився?

— Побачиш! — Антон сердито.

Вони під'їхали до райкому і відразу до Авер'яна Парамоновича. Він завідує парткабінетом, одночасно уповноважений райкому по Лозівці. Обживається, але ще не жонатий. Спочатку до нього з клопотанням про школу, про клуб. Взявся допомогти, переговорити з ким треба. Тоді Антон про Устину Бондаренко. Піп Зеленевський з громадського лісу, скориставшись будівлею церкви, на-

брав дерева. Вибудуватися забарився, підмуровка тільки готова, то чи не можна б за законом те дерево відібрати. Бартко аж рота розкрив. Авер'ян Парамонович сам не дуже розбирався в законах, але сказав, що чому ж, можна дерево забрати, та чи потрібна ця завірюха, скоро осадників вивозитимуть, а їх навколо Лозівки немало, простіше переселити солдатку. Вона не погоджується? Тоді їх воля.

А одібрати у попа дерево не так вже й просто. Потрібна постанова сільради, що дерево дійсно з громадського лісу і що воно не куплене. Бартко скликав депутатів. Отець Олексій з принципу не прийшов, а його зять — Михайло — доказував тестеве право церковними документами. Але йому не повірили, бо Павло Гнатюк, позбувшись млина і не поділивши з попом якісь треби, воліючи, щоб усіх обібрали, як і його, розпустив чутку, що піп матеріалець брав даром, а він, Павло — церковний староста, буцім записував, що одержував від попа гроші. Павла покликали на засідання, і він визнав це прилюдно. Більше того, Авер'ян Парамонович, якому так були потрібні матеріали на антирелігійні теми, вмовив Павла написати статтю до районної газети. Він сам склав її, і Павло підписав.

Дерево перевезли стійками — село виділило і людей, і хури. Матеріалу було і на хату, і на ремонт школи та клубу.

Втрюх — Бартко, Самійло, Антон, вириваючи вільну часинку, майстрували.

Навідався у село Авер'ян Парамонович, вони за сокирами. І він пообіцяв щосуботи допомагати. Устина їх запрошувала в господу, хотіла вгостити. Авер'ян Парамонович сказав:

— Для такої, т-сать, варто будувати...

Бартко з Самійлом нічирк: камінчик в Антонів горд. А той відповів:

— Беріться за пилку, Авер'яне Парамоновичу.

Вони пиляли й тесали найчастіше по суботах. Авер'ян Парамонович приїжджав з міста.

Антон заходився коло тонкої роботи — одвірків і ушаків. Інколи він заявлявся сам, з рубанком і долотами.

Устина допомагала йому натягувати насмолений голешкою шнур.

— Хату побудуємо, вийдеш заміж, Устино...

— Я про те і не думаю, Антоне,— вона поклала коло

нього катушку із шнуром.— Скоро дочку буду видавати...— і забралась.

Долото ковзалось. Він видовбував паз. Гладенько підбрав його рубанком.

У радості чи в смутку чії руки щільно причинятимуть двері?

Задеренчала відрами на коромислі Олеся. Антон зібрав інструмент, відніс його в сіни, але в хату не постукався.

Подався з двору, а в Гнатюкових воротах:

— Добрий вечір! Не впізнаєш, що не здоровкаєшся? Хитнувся від несподіванки — Зінька.

— Добрий вечір...

— Не до помічання: матір з дочкою закохуєш? Та чи дочекаєшся, бабонюх...

Антон запростував швидше.

А коло криниці Гриць наливав воду в Олесині відра.

— Вийшла б на вулицю... нині.

— Я ще ніколи не виходила на вулицю.

З відра у відро переливалася чиста вода.

XXIV

В хаті несло дьогтем — не передихнути. Петро густо змазав нашійники й віжки, розвісивши їх у ванькирчику.

Зінька давно погасила світло, і вони полягали. Дьогтяний сморід шкрябав у носі, дер у горлі.

— К-х-апчхи!

— Простудилася, чи що?

Зінька витирала носа кінчиком вовняного рядна.

— Не міг задня тим дьогтем?..

І Петра дерло в горлі, лоскотало в носі, та стримувався.

— А дьоготь знадобився...

— В господарстві все знадобиться.

— Ти ж по мордлярі!.. Твоє щастя, що не заїло мене,— він підклав руку під її шию, і Зіньчина голова лягла йому на груди.— А за що? Хіба я крав? Люди он скільки набралися!

— Половина того, що ви ховали в ожереді, зогнило.

— Ну, не все зогнило... Дьогтю б де узяти? А віжки тріскалися.

Зінька мокрим носом торкалася Петрових грудей і за-
сигнала.

— Ти спиш?

Поверх хати і під хатою зрідка шугав вітер.

Спочатку хтось рвонув за двері, а потім постукав у вікно. Зінька не чула. Петро прихилився до вікна — замерзле.

— Хто там? — Зінька спросоння піднялась.

— Товчеться якась зараза!

— Ти лягай, я сама,— Зінька накинула спідницю через голову і вийшла, кричучи в снігах, кого там принесло.

З нею у хату Королів Максим.

— Вам на стійку, дядьку. Рівно в другій годині ночі до сільради. З кіньми. І коням оброку на цілий день.

— В другій? А тепер яка?

— Я без годинника... Я на лижах.

Петро в підштаниках прилопотів, бо босий, до столика, дістав годинника, приставив до вуха.

— Стоїть...

— Вам і Шумейкові на стійку.

— А ти не знаєш, куди їхати?

— Ніхто не знає. Я навіть випитував Павлового Костика, але й він ні гу-гу. А мене з вечірньої школи прямо до вас... Ви ж тільки не спізнитесь, бо я буду винен...

Щойно спровадили вони Королевого хлопця, в снігах тупіт, що аж хата ходором. По тупоті знати — Михайло. Він присвічував собі батарейкою, круглою, польською.

— Збираєшся, Петре? Не дають з жінкою поспати?

Зінька ширяла по ванькирчику.

— Я тільки вгрілася,— звідти.

А Петро:

— Північ, і кидай жінку!

— Відвикай, відвикай від тепленького...

— Я якраз віжки змазав... Куди вони нас?

— Певно, панів-поляків будемо вивозити,— з ноткою приємності й зухвалості сказав Михайло.

Зінька показала з ванькирчика. Вона тримала в обох руках яйця, які збиралася приварити Петрові в дорогу.

— Вивозитимете? — І яйця в руках зацокались.

— А давно пора,— він витягнув з жилетки годинника. Годинник у нього ніколи не зупинявся: — Зараз година за московським. Через годину мусимо бути в сільраді.

— А може, за нашим? — спитався Петро.

— Хто тепер за нашим живе? Вари, Зінько, яйця і за сало не забудь.

Петро зібрав упряж. Зінька сновигала біля печі. І приварені яйця, і шмат сала, і хліб вона склала в торбинку і в опалку, до кінського оброку: там не замерзне. Петро насунув на кожуха гуню. Зінька перев'язала його суконним ременем на гудзику.

— Ти ж не звірій, Петре... І поляки — люди...

Виїхали, якраз сховався місяць, морозний, холодний і ясний. Зорі всипали поля. Сани мчали по місяцю і по зорях.

— Погодка... Мороз, а косарі косять,— кинув Михайло.

— І віз у небі... Десь-то в таку ніч народився Христос. Дороги задуті. Михайло попереду, пробивав.

Біля сільради вже стояло з п'ять хур і ні душі. Вони стали й собі вряд і поприв'язували віжки до копаниць.

Михайло затупцював на порозі, оббиваючи чоботи. З гуком і шумом ввалився до сільради.

— Тихіше не можеш? Розгупався!..

Петро принішкло чапнув і довго держав у руках клямку, легко її спускаючи.

В сільраді Бартко, Антон, міліціонер, який гримнув на Михайла, хурмани...

— Всі зібралися? — Міліціонер заткнув вуха під круглу шапку. Це був свій хлопець з Мухівки. Він челядникував у Павлового тестя.

— Один ще не приїхав...

Під теплою грубкою куняв Авер'ян Парамонович. Павлів Костик пив воду, щоб не хилило на сон.

Останнім притарабанив дядько Іван на шкільних конях. Він не зачинив за собою двері, сніг став оббивати з личаків у самій сільраді, хукаючи і хекаючи.

— Ви тихіше не могли б, без отого скрипу! — міліціонер до нього.

— А ти що, боїшся чи на крадіжку нас, ондечки, зібрав?

— Зачиніть двері й слухайте! — крикнув міліціонер.— Будемо вивозити панів. Уповноважені по санях! Ще раз повторюю, з'їжджаємося, як домовились, біля старої школи.

Костик потяг міліціонера за собою і до Петра:

— Ми з вами, дядьку.

Хури роз'їжджалися в усі боки.

Петрові наказано в Липину. Петро здогадався: по Кжежишевського. Він жив собі з жінкою і двома дітьми, хлопчиком і дівчинкою. Дітей записали до школи. Старе міліціянство забувалось, і Кжежишевський дякував Антонові, що не таїв на нього зла.

— В нього не повинно б бути зброї,— сказав Костик.— Трусили.

— Хтозна, ану ж почне відстрілюватися. Тепер він мишенятком, а якби заворушилось,— міліціонер витягнув нагана, звів курок.— Під'їжджай, дядьку, з затилля.

Петра не залишено коло саней. Втрюх через кучугури-замети.

— Навпроти вікон не стійте,— попередив міліціонер. Дулом нагана він постукав в одно вікно і за стіну, добрався до другого вікна і теж постукав дулом нагана.

Кжежишевські прокинулись: у хаті за вікнами зашаруділо.

— До ганку! Швидко!

Костик задубасив ногами і кулаками в двері. Міліціонер турнув його до стіни і сам став з другого боку. Петро на сходах. А Гриць оддалік.

Кжежишевський з дверей, а йому ліхтариком в очі.

— Руки вгору! Світло, давайте світло!

Петро ввійшов до хати. Кжежишевський сутенів з піднятими до стелі руками.

— Чеславо, сірники десь на грубці...

Чеслава затарахкотіла сірниками, але вони ламалися і не запалювалися.

Петро витер вогню.

— Де ваша лампа?

Діти прокинулись, і з-під ковдри кучмились дві голівки.

— Збирайтесь! Всі!

— Куди? Паночку, світлий паночку!..

За матір'ю в плач діти.

— Вантажу по пудові на себе і по півпуда на дітей. Даю півгодини!

Кжежишевський змахнув руками.

— Стояти! Жінка сама збереться. Костик, дядьку, допомагайте!..

— Збиратися? Куди збиратися? Найсвітліший паночку, в нас і хліба нема, півбухоняти лишилося...

Костик розчинив шафу.

— Що братимете? Швидко!

— А що брати? Найсвітлі...— і зайшла.

— Чеславо, простеляй рядно,— сказав Кжежишевський.— А ви, діти, одягайтеся і допомагайте мамі.

Дівчинка соромилася одягатися при чужих людях, а хлопчик виліз з-під ковдри.

На простелене рядно полетіла білизна, всяке дрантя.

— Якби валізка. Якби ящика... А скриню можна?

— Ви б і корову з собою? — це міліціонер.

Кжежишевський пригадував, що брати.

— Чеславо, з дрантя найголовніше. Не забудь діжечку з салом, півміщаті гороху і півміщаті муки...

Петро поніс клунок на сани.

— Дозвольте мені одягнутися,— попросив Кжежишевський.

— Одягайся... І діти! Що вони не взувані?

— Матка боска, Улені чобітки в шевця!.. Бийте, ріжте, я нікуди не поїду! — Чеслава обхопила дітей, вони зчинили крик і лемент. Мати горнула до себе хлопчика й дівчинку, заточуючись, впала з дітьми на долівку.

— Попереджаю, що вже минуло чверть години! — сказав міліціонер.

— Чеславо, перестань! — Кжежишевський одірвав жінку від дітей і від долівки.— Треба обов'язково забрати сало, горох і муку. Улю, взувайся в святкові черевики!

— Вона ж замерзне! Ми всі замерзнемо... До шевця б, тут недалеко...

— Я вам що, батрак, аби допомагати? Самі порайтесь! — гримнув Костик і переступив через купу виставленого з буфета посуду.

Пройняла міліціонера жалість чи він переконався, що Кжежишевському не до відстрілювання, дозволив йому порядкувати. Він подавав Петрові й Чеславі то одне, то друге. Нарешті одягнув дітей.

Світло погашено, і всі вийшли. Кжежишевський сам зачинив двері на ключ.

— Вам? — подав ключ міліціонерові.

— Йому,— той показав на Костика.— Передаси у сільраду.

Чеслава всілася на санях з дітьми, наче кішка з кошелями. Кжежишевський вкрив їх теплою хусткою, розгорнувши її, і з-під хустки не втихало тихеньке скімління.

А місяць мінився, і зорі потріскували.

Чекали довго, з півгодини. Заскакав, зогріваючись, міліціонер. Гриць сам з собою пішов навкулачки.

Під'їхав Михайло. Першим. І на його санях — Кучковський, старий із старою, молоді.

— І їх теж? — не вірилося Петрові.

Кучковський незграбно чипів збоку, ледве не злітаючи з саней, Тоська з другого, Кучковська посередині, а Анжела — підліток — на їхніх ногах. З Михайлом тільки один Королів Максим.

— Слухай, ти! — Петро до міліціонера. — Я ж тебе, а ти мене знаєш. За що ж їх? Злидота, а не пани!

— Вони у мене в списку!

Під'їжджали інші хури. З чийось саней сплигнув Авер'ян Парамонович.

— Все, т-сать, нормально?

— В порядку, товаришу уповноважений.

— Який же то порядок? — гукнув Петро. — Де Бартко, де Антон? Товаришу Агузаров?

— Що там?

— Їх нащо, Кучковських, вивозять?

— Твої спільники?

— Які спільники? Хіба той старий коли дитину пальцем зачепив?

А Михайло:

— Не розумію, чому ти? Він тобі купчу на землю не давав, а ти в захисники! Цілком не розумію.

Наспіли Антон з Бартком.

— Мовчати! — міліціонер з кулаком до Петра, а Петро до нього.

Дядько Іван винирнув між ними.

— Антоне, Бартку, Петро за правду! — і до Авер'яна Парамоновича: — Кудача таких вивозити...

— В районі розберемось! Рушили!

— Беріть мої коні і їдьте, а я не повезу! — Петро відкинув до своїх саней батога.

А Кучковські, старі й молоді, ні пари з уст, неначеб і не про них мова.

— Кучковських не треба б рухати, — сказав Антон.

Михайло гукав, щоб Петро, коли не хоче везти, з'їхав з дороги, не загороджував.

Кучковський мовчазно дивився на Петра, плакав: сльози капали й замерзали, але цього ніхто не бачив.

Авер'ян Парамонович зашущукався з міліціонером.

— Я беру на себе... Шумейко, ану завертай назад!

Була середина ночі.

Куваadlo — той же австрійський снаряд. Тепер такими не стріляють. Метал на людські голови подорожчав і людських голівросло. Вугіллям розжитися ніде. Мати палить грабину, вугілля в горщик. На неперетлілому грабовому вугіллі Гриць і ковалює. І добре йому з матір'ю. Мати коло корови, коло хати, а він у кузні. До весни всяк готується, і роботи по вуха. Гриць розпікав лемеша. Леміш злизався. Якби ще вугілля! Кінець лемеша в купці вуглинок. Червоніє, ніби наливається він соком, і його виковзаний землею бік зачинає синіти.

— Здоров був!

Але Грицеві не до того. Кліщами за лемеша, на снаряд, і дзень-бом, бім-дзень...

Антон зійшов з порога, щоб не заслоняти світла, яке падало сюди тільки через відчинені двері.

Леміш став остивати, твердіти, і Гриць знову упхнув його в горно.

— Глемзаєш?

— Глемзаю.

— Дивлюсь я на твою роботу і бачу, що коваль з тебе підходящий. Колгосп організуємо — шкода на тракториста пускати, бо тоді з села.

— Про колгосп уже щось тверде є?

— З весни не закладем, з осені обов'язково. А курси трактористів odkриваються ще раніше. Хто тобі ними парокси забив?

— Люблю машини.

— В селі коваля нема. Надія на тебе.

Гриць перестав натискувати на педаль. Образливо і кривдно йому: листівки розкидати, не боятися тюрми — теж тоді на нього надія була, але не міг він зопалу накинутися на Антона.

— Сам знаєш, як мені... Ну, з села — і світ за очі..

— Кому на зло? — Антон спитався рішуче й твердо. Ще перед тим, коли мали ділити землю, вони немало говорили і про його брата Івана, і про нього. Тепер Антон знову почав. — Шани і честі тобі хотілося? А хто її більше заслуговує: ти, молодий, здоровий, чи удова, яка бідує? — Антон сам раптом похилився.

Гриць ступив до куваadла-снаряда, погладив його.

— Антоне, хіба мене агітувати?

— Ти думаєш, ми поза партією?

— Нас поставлено поза партією.

— Партійність прописується не червоною книжечкою. Ім'я комуніста прописано в нашому мозку і в нашому серці.

— А чи правда, що членів КПЗУ хапатимуть?

— Хто не заслужив, того не посадять.

— Отже, по-твоему, Іван заслужив?

— Я вже тобі говорив, що у верхівці КПЗУ було чимало гнилі, а твій брат — секретар окружкому. Я про нього тільки чув. Але я його не знаю.

— Зате я знаю, Антоне.

— І я теж знаю, що як би не було, що б не було, не можна падати духом.

— Ти спочатку заговорив про шану, про честь... Не це мене обурює.

— А що?

— Переродження. Мовчиш? А я скажу. Мене лякає, що Бартко окуркулюється, що Грицюк, наш Грицюк, тільки паяє каструлі, а Броневський, Адама Сигізмундовича ти знаєш, слова не зв'яже, щоб не підперти себе якимось Курбановим — Гриць не погладив кувадла-снаряда, а дзенькнув по ньому молотком.

— Перебільшуєш, хлопче. Який же Бартко куркуль?.. Проте я тебе розумію. Тобі хотілося б, щоб усе гладенько? Запам'ятай, снити печеною кригою не можна. Печеної криги не буває.

Це було сказано дуже туманно і не зовсім вдало.

— Я не гублю віри, — відповів Гриць просто.

— Нове тільки починається. Король та всі хвалять мене, а до колгоспу дійде, проклинатимуть.

— Ти думаєш?

— Я переконаний! Вже й тепер про мене плетуть... — Антонові хотілося й самому відвести душу, викласти свої міркування про те, що його мучило, що передбачав, але мов сніг на голову — дядько Іван.

— Ковалюєте собі, тр-р... — мало не вихопилося оте його вічне — трясця вашу ма... Обірвав себе. Хоч і в личаках, у заячій шапці, але без палиці, й сорочка чиста.

— А ви мені потрібний, дядьку Іване, — сказав Антон. — Бартко вас не викликав?

— Знов на стійку? Заберіть, ондечки, тих коней, нехай йому ломець. Як згадаю стійку, всяка охота жити відпадає. Отак ліг би, — він склав руки на груди, — і амінь, без попа і без кадила. Хоча тепер я вже й не темний, але

лягай і вмирай. Не треба мені коней, не треба мені стійки. Дасть бог завеснить, то я сам впряжуся в плуга, вчитель Улас Денисович Дорошенко мене поганятиме. Та ми виоремо наш город і будемо жити собі, поспівуючи.

— Ніхто вас на стійку не посилатиме.

— А що, діло сурйозне?

— Дуже серйозне. З району прийшло повідомлення, і ми попередньо вирішили,

Дядько Іван нараз споважнів, тим самим даючи зрозуміти, що в нього неабияка повага й інтерес до паперу з району.

— Словом, посилаємо вас у будинок престарілих. Тут недалечко, на Ридомльському фільварку. Ви одинак та й натрудилися за свій вік. Будете ловити рибку і почитувати книжечки. Потрібна тільки ваша згода.

— Що-що?

— Відпочинете на старість,— сказав Гриць.

— Ви мене до дідів? До безпритульних калік? — і кувadlo-снаряд дзенькнуло від його надсадного крику.— А в мене ж пара коней! Не моїх, ондечки, шкільних. Чорт-диявол їх доглядатиме? Вчитель на моїх руках! Його знову на квартиру до твого, Грицьку, братка? Мене не буде, то хто прийме його в стодолу на ніч? І кому, кроть його соть...— тут він більше не міг, щоб не лаятися,— стукнуло в чавунну голову? Я давно, ондечки, примічаю, що і в районі, і в твоїй голові, Антончику,— вітродуй! До тих калік ви мене й на мотузці не затягнете. Та коли я, трясця вашій матері, заїкнуся Уласові Денисовичу Дорошкові, що за глум ви наді мною вчиняєте, він вам покаже, він миттю повиганяє, ондечки, вітродуй з ваших чавунних голів! Замість того, аби займатися сурйозністю, он що понадумали... Тьху! Плюю на той папір з району і на ваше рішення.

— А кого ж нам з села послати?

— Сам забирайся. Лови, ондечки, рибку і почитуй книжечки. Та не для того я сюди прителепав. Грицьку, винеси мерщій книжку, котру ти брав у вчителя. Їм завтра на уроки треба.

Гриць давненько позичав книжку в Уласа Денисовича. Йому стало ніяково, що не відніс. Пішов за нею. А дядько Іван репетував на всю кузню-хлівець.

— Замість того, аби займатися сурйозністю, ви — дурничками. І де це чувано, щоб здорового чоловіка, в якого, онде, на руках пара коней, вчитель і школа — до

калік? У вас роботи нема? Я запитую тебе, товаришу Чорнобаю? Нема! А я вам, холерам і вітродуям, дам роботу. Село мовби показалося, подуріло. Гонить самогонку і п'є! П'є і гонить! Та що тобі, кроть твою соть, казати? Ти й сам... А оце я заходжу до Короля. Його жінка нам з учителем хліб пече. Заходжу, а він сидить коло бутля, заріс, ніби вовк, і вовком мені вие, бо посоловів зовсім: вип'ємо! Я йому, стерві, що я з яких пір і в рот не беру, що, може, скоро зважуся і курити перестану, а він завиває по-вовчому: за щастя, Іваночку!.. А що воно за щастя, мене, онде, не вчити! То ви поб'єте оті розпрокляті апарати чи ні? — І дядько Іван так блиснув своїми очима на Антона, мовби наважився проколоти його наскрізь.— А ти мене до калік?..

— Тихіше,— вгамовував його Антон, кажучи: — Ви й нових слів десь нахапалися!

Гриць виніс і подав книжку, обіцявшись ввечері прийти до Уласа Денисовича. Дядько Іван розгорнув книжку і, щоб здивувати Антона й Гриця, почав читати:

— Мм-о-мо-йсе-мойсе-й... Мойсей! — і сам не повірив тому, що вчитав.— Свята книга? Але тепер святі книги не в моді.— Він згорнув книжку.— Так ви нащот самогонії, ондечки...— і пішов.

— Чув? — Антон кивнув Грицеві.

— А в будинку престарілих йому було б нічого. Заслугове. Напасся і громадської, і попівської худоби...

— То ж то і є, що там йому було б дуже зле... Забалакались ми з тобою,— Антон висипав на землю з торбинки завіси, замки, ручки до дверей.— Ти зумів би оце полагодити?

— Іржа переїла. Нові треба робити.

— Устині Бондаренко на хату. Сільпо до того безпорадне, наш Самійло ніяк не може дістати ні клямок, ні завісів...

— Треба, то треба,— Гриць нагнувся над купкою залізя і став ним перекидати.

— До весни ми хату зведемо, там виліпимо толокою, і, поки ти в селі, поки не на курсах, зроби.

— Постараюся...

Вогонь у горні пригас. Гриць натиснув ногою на педаль. Закрутилося коловоротне колесо, і в горні зашипіло, затріщало... Гриць розігрів лемеша, став розклепувати його, а хотілося швидше взятися до клямок і завісів. Покінчить з лемешем і — за них. Він бив молотом і думав

про Олеся. Не вийшла вона до нього на вулицю, бо ще ніколи ні до кого не виходила. Зачувши, що кринична корба завищала, вибіг з кузні — чи не Олеся? Воду набирала Хима.

Не загостривши лемеша, він таки взявся за принесену Антоном купку залізя. Дещо зробити йому буде легко — клямки, а з завісами — інструмента нема. Доведеться до Грицюка. В самого не клеїтиметься. Витягнув ящик, повний різних уламків, і зрадів, коли знайшов пару завісів до дверей. Наждаком став знімати з них іржу.

Ні в обід, ні під вечір Олеся не приходила по воду. А він чекав, куючи в своїй кузні. Його покликала мати: кидав би, свято зайшло. І він згадав, що нині свят-вечір. Мати під обруском настелила сіна, а в кутку — сніп жита, ще різдвяний.

— Вмивайся, сину, будемо їсти кутю, бо я до церкви.

Гриць їй не перечив. Сіли їсти кутю, на столі третя ложка. Вона так і пролежала нечіпана до кінця їхньої вечері, і він не запитав, нащо мати її поклала.

— Нині щедрують, мамо?

— Нині.

— То я послухаю.

Він до порога, а у вікно постукали щедрівники. Він спинився у снях.

...Панич Грицьо коника сідлає,
Щедрий вечір, добрий вечір...

Колись і він колядував, але на різдво, а тепер дівчата щедрують.

А його матуся...

Він пошарив у кишені, чи були гроші? Щось брязкотіло. Гриць зачерпнув усю цю дрібноту, спустився з порога, а щедрівники його не помічали. Він упізнав Олеся в білій вовняній хустині. Вона заглядала у вікно, і її голосок зливався з дівочими.

— Дякую, дякую вам, дівчата.

А вони відпорхнули від вікна.

— Хто ж із вас скарбник?

— А ми цього року задурно щедруюмо,— відповіла Олеся з воріт.

Гриць не вернувся до хати. Його потягнуло на вулицю. Таки побачився нині з нею. А село заливалося соловейками. Було гарно. Гриць простував до вчителя.

Він обмів чоботи і хотів постукати в двері, коли почув звідти, зсередини, тиху музику. Вона лилась, просмоктуючись через клямкову дірочку. Він постукав легенько щиколоткою, легенько за клямку і втиснувся в хату. Улас Денисович грав на скрипці, а дядько Іван, підпершись, слухав. Смичок, білий, тонесенький, ледве торкався струн, і ті струни, чотири струни, під ним і під пальцями Уласа Денисовича то сміялися, то ридали... Гриць не ступив далі порога. Він скинув шапку, і його очі, крім скрипки, затиснутої під учителевим підборіддям, крім смичка, білого й тоненького, нічого не бачили. Вчитель востаннє протягнув смичком, загуділи струни-баси, і стихло. Але Гриць не чув музики, чув чарівні звуки, які продовжували бриніти в його серці.

— Рідкий гість, а ви мені дуже потрібні,— сказав Улас Денисович, відклавши скрипку.— Незабаром школу в нове приміщення. Незабаром закінчать з клубом. А для кого? Для вас.

— Уласе Денисовичу, ви граєте?..

Дядько Іван підкрутив свої вуси, мовляв, на те й учитель!

— Співочий гурток нам треба організувати. Виставу поставити. В березні роковини Шевченка. А дівчата в селі голосисті. Чули, як вони щедрують? Ви повинні мені допомогти.

— Що ж я можу, Уласе Денисовичу?

— Ви мені зберіть хлопців і дівчат. І то завтра.

— Я постараюся... А ви ще заграєте?

— Бачу, що тебе кортить до скрипки...

— Якби ви навчили...

Дядько Іван засовався на стільці: коли вчитель почне усіх вчити — того грамоті, того на скрипці грати, то де в нього й часу, ондечки, набереться. Не розірватися ж йому!

— А чого ж, спробуем. Ви коли-небудь на чомусь грали?

— Та де там... На сопілці, пастушком.

— Вже добре... А тепер послушайте.— Улас Денисович підклав під підборіддя деко скрипки.

Гриць пообіцяв зібрати хлопців і дівчат, а вчитель навіть визначив, що обов'язково поставлять «Назара Стодолю».

Розбуджений вчителевою скрипкою, він опівнічної пори вертався через попівський садок додому. І йому було

радісно, що Олеся з дівчатами шедрувала під вікном, що послухав скрипку і що колись і сам гратиме, от де тільки тієї скрипки доп'яти, жовтенької, з точеним і закрученим грифом, білого тонкого смичка?

А з-за церковного тину — ридання і прокльон. Приглушено, неголосно. І тупу-тупу...

В церкві світилося.

Гриць перестрибнув через тин. Під церквою снували постаті.

— І грім ясний на них не впаде?..

— І мати божа не покарає?..

Зі всіх боків квапились у церкву. Гриць пішов і собі. Свят-вечір, досвітком воду святитимуть, тому в церкві відправа всю ніч.

Не палахкотіло панікадило. Зрідка свічечки перед образами. Царські врата зачинено. В церкві без попа. Юзефович з криласу читає апостола. А протиснутися ніяк. Пробрався з притвору: чоловіки праворуч тиснуться до стін, жінки тиснуться ліворуч. Посеред церкви аналой, навколо нього — пляшечки, глечики... І Костик з Максимом. У шапках і курять. Курять, не виймаючи з зубів довжелезні й грубі цигарки, пускаючи одночасово дим і ротом, і носом. Цигарки шкварчать, дим розповзається, піднімається вгору. Костик з Максимом обійшли навколо аналою, обкурили воду в пляшках і глечиках, яку принесли святити. Грицеві чомусь згадалось материне:

— Це ж в цьому році на річку не можна, з льоду хреста не рубатимуть, буряковим квасом не обливатимуть і голубів пускати не будуть...

Могутньо розлягався бас Юзефовича.

А два підпарубчаки нуль уваги на те, що вся церква рячилася на них, задерли догори голови, де було намальовано голуба (церква взагалі бідно розписана й розмальована: не закінчили), а коли їм набридло чи в'язи заболіли, один одному:

— Високо війнувся божий дух.

— Не війнувся, а ху-хукнув...

Створилося б чудо, але чуда не було. Звичайно тліли свічки. Костик наблизився до царських воріт, шарпонував їх... І знов не було чуда. З бічних дверей віттаря вислизнув отець Олексій у чорній рясі.

— Мати божа! Царице небесна! — розколело церкву. Зінька збивала усіх з ніг і, прибігши до віттаря, впала на коліна, стукнулася лобом об підлогу, забивши покло-

ни.— Мати божа! — кричала вона несамовито, дико, знімаючи руки до образу, який висів над царськими вратами.— Мечем! Мором! Вогнем покарай їх!

І в церкві зчинилося щось таке, що Гриць затулив свої вуха: плачі й прокльони, ридання і погрози, стогін і хула. Тупіт піг і скреготання зубів. Найголодніша тичня найлютіших звірів не кидається з такою неситою ненавистю на здобич, як накинулися прихожани на двох своїх же хлопців.

Отець Олексій встиг пропустити їх з цигарками у вівтар.

Церква клекотіла гнівом, пашіла полум'ям спотворених облич, страшних, нелюдських, корчилась і ревіла. Люди замість бога самі творили чудо. Вони були здатні не тільки розп'ясти їх, шибайголоватих Костика і Максима, а роздерти, розшматувати і з'їсти по кусочку живцем, без солі.

Гриць попід пахвами протиснувся з того пекла. А в церкву бігли й бігли селяни.

На Костика і на Максима Гриць наткнувся під брамою. Вони, мабуть, щойно вискочили з ризниці через двері, якими ходив тільки один піп. Але думка, що вони вчинили неабияке геройство, не покидала їх.

— Ти тут, Грицьку? — захитав головою Костик.— Ну й дали ми жару...

— Всіх перелякали,— сказав Максим.

— Не дуже хитре діло, хлопці.

— А ти бачив? Старому і малому тепер мусить розвиднитися, що ніякого бога нема.

— Замовчи, Костіку. Я бачив, як ви шмигнули у вівтар. Давайте й зараз далі од гріха.

— А ми не боїмося.

— Я вас не лякаю. Давайте ліпше зробимо те, що нам під силу,— звеземо самогонні апарати і повідбираємо самогонку. Понапиваються, село обблюють!

— Що обблюють, то обблюють, а понабиваються,— продовжив Максим.

— Чия б вівця мекала,— натякнув Костик на те, що Максимів батько теж п'є-гуляє.

Гриць одтягнув їх від брами, благодать, що темно і не розбереш, хто стовбичить, не впізнаєш.

Максим поривався оповісти щось про пияків, але Костик ні з того ні з сього бовкнув:

— Мій старий зараз дує. Воду святив рано, самогоночку святить. З нього й почнемо,— войовничість ще не вляглася, і він був готовий на все.

Гриць, проте, обачніший, радив побалакати з Бартком, взяти його з собою — голова сільради. Зачувши, щоб й Бартко з ним за апаратами, Максим наче б підріс: за Бартковою спиною нікого не страшно.

— Поб'ємо, хлопці, куби, і завтра до Уласа Денисовича. Скоро клуб відкриється.

— Антон обіцяв, що кіно пускатимуть кожен день.

Вони добралися в маєток Рачинського. Бартко лагодився спати, щоб ранесенько й собі до церкви, але хлопці стали насідати на нього. Він відчув, що коли з ними не рушить, вони самі будуть трусити по хатах, набешкетують, а його — до одвіту.

— Зараз самогонію і цідять. Свято, міліція не заявиться,— говорив Костик.

Барткові ліньки запрягати коней. Шурка — до дівчат. Хлопці запрягли коней і — в село.

Павла застигли на гарячому. Одного за одним — Бартка, Максима ввів Костик у хату. Павло висмикнувся з комірчини.

— За самогонкою ми, батьку.

— Де ж у нас та самогонка, Костику?

— Ви що ж, вже й мені неправду, батьку? — Костик турнув ногою двері в комірчину.— Дивіть, дядьку Бартку, капає...

Павло сам дома: всі у церкві.

Максим набрав у миснику води і залив вогонь. Бартко зірвав трубку, з куба повалила гірка пара.

— Хлопці, брагу не виливайте!..

Самогон капотів у пляшку. Тут же і бутель, майже повний.

«Ех, було хоч бутля сховати!» — промайнуло в Павла.

А Костик з хлопцями вже тягнули куба і трубки з комірчини.

— Самогонку доведеться вилити, Павле,— показав Бартко на бутля.

— Щоб я виливав? Бери і виливай!

— Не посоромлюся,— він обережно підняв бутля.— Ану розступіться, бо ще розіб'ю. Бутля шкода.

«А шкури тобі не шкода?» — п'янів Павло з розпачу.

Бартко виніс бутля за ганок, перехилив його, і самогонка полилася у сніг, за штахети.

— Бартку! Ти справді? — крикнув Павло. — Не конфіскуєш? Виливаєш?.. Виливаєш?

У Павла — свідомість за розум: беркицьнувся через штахети і підставив під самогонку пригорщу.

— Пий! А хочеш, вмивайся, — Бартко покалатав бутлем, нахилиючи його дужче.

— З твоїм старим розправилися, тепер з моїм! — вмовляв Максим їхати до нього.

— Встигнемо. Спершу до Шумейка. Я запримітив, у церкві з них нікого, так і є, самогонію святять! А там і мій дядько пасеться, — настоював Костик.

Сани порипували. Ніч. І не зоряно. Але не блудили.

— Хто-хто, а моя мати за нас богу молиться, — почав Максим. — Батько наче найнявсь. А ви чули, що з Хомою Бульбашевим було? З тим довгим смиком. Нализався і битися. На різдво. Роззувся, роздягнувся і давай колошматити. За ним з ломами. Загнали на річку. А він гульк і сховався в ополонку. Тоді рятувати. Пробили лід ломами. Витягли, а він, паскуда, — горілки! Літру випив, і хоча б що...

— Помовч, Максиме, — Костик притихло. — Ви ж, дядьку Бартку, на подвір'я до Шумейка не в'їжджайте, щоб не налякати...

Бартко спинився за ворітьми. Першим послано Максима, аби вгоцькав собак. Вони признають його. А Костик попід хатю. На розі зачепився за щось у снігу і вправ. Піднявся, до чобота щось причепилося. Підняв — змійчаста трубка холодильника. Ще тепла. Прогавили. Закинув Галабурда трубку в сніг. Підняв її. А на подвір'ї:

— Що за щедрівники? — Михайло.

Десь-то Бартко повідомив, за чим приїхали, бо поки Костик вибрався з глибокого снігу і вступив у хату, Михайло всіляко відмагався.

— Трусіть, а я не робив.

— Ви скажіть ліпше, де ваш куб, дядьку? — Костик вихопив з-за спини змійчасту трубку холодильника і затряс нею. — Ще тепленька. Признавайтесь, бо все одно знайдем.

XXVI

Сльози котилися градом, — пристрасні, дівочі, — вона й не витирала їх, вони котилися з розпухлих очей, заляканих і тужних, по гладесенькому обличчю, вже розквітло-

му, але ще не визначеному, дитинному. Плач її був тихий і сумний. Вона плакала так, як і тоді, коли не могла загнати додому гусей з річки: гусак норовив до чужого гурту; як тоді, коли не могла видоїти корову, яка не дала їй молока; як тоді, коли їй не під силу було підняти важкого баняка з плити... А дівчата розплели її темно-русу косу, над лобом вона кучерявенька, вбирали косу паперовим цвітом, смеречиною і гіллячками квіточок з вазонів. Та й співали ж дружки-подруженьки: з далеких країв налетіли гуси і скаламутили чистий Дунай, і не мити в ньому коси їх Вірусі, не мити... А йшла вона горою, а козак яром, в яр-долині пострічалися, і зацвів козак ружею, а дівка калиною...

Вірі було чогось дуже жаль. А чого? Не ходила вона горою, а той, що мав стати їй за чоловіка,— яром. І в яр-долині вони не пострічалися. Вона не знала кохання. Вона не розуміла солодошів стискання руки милого й німого задивляння у вічі. А вже розплітали її косу, яку ні одного разу не пестила нічия рука,— весняний і літній вітри, і тремтіли її ніким не ціловані губи — сонцем, коли полола просо. Вона плакала за своєю косою, за тим, що могло бути, що повинно було бути й чого не буде, бо зацвіте козак ружею, а дівка — калиною...

Бодацька баба не дозволяла Варварі вертітися біля Віри: мачуха Варвара, але коли дівчата стали наряджати веляня, вона не втерпіла, поправила коронку на Віриній голіві, і бодацька баба — нічого, Варвара все-таки міщанка, і їй видніше, як оту коронку одягати. Віра плакала і нічого не чула. А у ванькирі Юрко сперечався з Костиком.

— Вінця ти держати не будеш?

— Щоб я до церкви?

— Ох і дурний ти. Молодий дві пари біленьких пальчаток прислав. Батько сховав поки, не дав мені, бо замаху. Потримав би вінця у тих пальчатках. Нічого від тебе не відвалилося б!

— Відчепись!

— Ти й на весіллі не будеш?

— В нас репетиція... Віра коровою реве, а тобі весілля.

— Яка до шлюбу не йде, то реве.

Між ними заплигав Сергійко.

— Я вінця держатиму!.. Я..

— Не добре, Костику. Наша сестра!.. Та я тобі ще не таке скажу, апарати побив, горілку вилив, на весілля

батько мусив когось просити.. Комсомолец! Ліпше б до школи!..

— Ти вже вчися, комсомолец! — обережненько...

— Короста ти на двох ногах... Ось хто ти!

Костик пірвав зі столу короваець з чотирма шишками і шуснув з хати. Щоб Віра не вінчалася, нічого вчинити він зовсім не міг і бойкотував сестрині весілля.

Отець Олексій точив зуби-різакі на Павла за те, що той продав червоній сатані дубовий, тесаний матеріалець, і задалегідь погрожував, що шлюбу не даватиме, та ще за тиждень передумав, доходу шкода, нащо віддавати дохід Кудкудакову чи колезі із Старосілля? Послав до Павла дяка, і з дяком вони швиденько домовилися. Павло виправдовувався, що його приневолено з статейкою, що він сам і не писав її, а уповноважений, Агузаров, і запрошував отця Олексія з матушкою на весілля, але той відказався. І шлюб він відправляв гала-бала. На що вже терпелива бодацька баба Чимерисиха, але її серце обливалося кров'ю, і після шлюбу вона перехопила отця Олексія у церкві, висповідала його прилюдно: сирітку обидив, а за сирітку бог не прощає. Не такого б весілля хотілося їй, пишнішого й поважнішого, та вже яке є.

Весілля було багате, але якесь квапливе. Людей — маку на городі. Двері в світлицю відчинено у сени, а там у комору і вздовж — столи. Тут найближча рідня. Від молодой — гнатюківська, чимерисівська, лопухівська, а від молодого — його, вакулинська. Хліборобського він роду, Олександр Вакулинський, але Старосілля, як і Мухівка, прилягає до містечка, а тому рідня Олександра держить себе пихато, перемовляється з лопухами-мухівчанами, тільки ті їм зрідні, одягнені по-міському, пахнуть духами, а Гнатюки й Чимериси — мужики мужиками... А ще ж і у ванькирі столи. Там старі й далека родина.

Варвара носить наче ошпарена з тарілками, з мисками. Василина з кухні не показується, підрихтовує холодець, підрізує ковбасу, насипає капусту. Зінька з Варчиними сестрами теж з тарілками, з мисками...

Павло шинкує горілкою.

Музики біднуватенькі — гармонія і барабан. Прокіп розтягує гармонію, а барабанщик — не дали чоловікові добре випити, — в кожусі вовною навиворіт, сердито гупає калаталом. Прокопова Гапка за столом. Вона недавно розродилася. Її місце — допомагати б жінкам-подавальницям, але Варвара (не ті тепер часи, зав'язується

з колгоспом: чого доброго, Прокопа бригадиром наставлять чи ще яким начальником) гостинно всадила її за стіл. Та ніхто не почуває тут себе таким господарем, як Гнат Чимерис. Він поруч із своєю Чимерисихою, першу чарку з його словом-благословенням випито.

Яка пляшка спорожніє, передають Юркові, а він з пишною квіткою на рукаві цапає пляшку і біжить її наповнювати, а Павло ставить на стіл.

— Одна біда, тее... пляшок малувато,— каже він.

Вже випито за здоров'я молодих, за їхніх батьків, дідів, за Сяньку-покійницю, щоб легко їй лежалося у землі. То пили за всіх попарно: за молодого й молоду, за батька і матір-мачуху, за діда і бабу, за дядька і дядину, а з Сяньки-покійниці почали за кожного зокрема.

Павло келишка до стелі:

— Сашко, зятьку, ти мій!..

Піднявся Олександр — золотий перстень на правій руці, а білий чуб вихлястий, кручений,— і морг-морг білими бровами над червоним, не мужикуватим обличчям. А Віра сиділа, чужа й бліда. Хтось зашепотів-засичав, і вона підвелась. І тільки й спільного у неї з Олександром, що однаковий перстень.

— Сашку, цінуй свою жінку, а мою дочку і авторитета здобувай, бо зараз такий час... Колись про землю... Тепер не та мова, інша тема!..

Прокіп розтягнув гармонію і не дав йому договорити.

— Ти, зятьку, не дуже! Ще пануватимеш! За землю! — заgrimів Чимерис.

— За нашу землю! — підправив його Юзефович і посміхнувся вусиками-метеликами.

А Павло подумав: «Запросив я і Антона, і Бартка, та добре, що вони не потикаються своїми носами...»

За столами піднімалося шумування: поки горілка стоїть на столі, поки несуть її до рота, до неї примовляють, а якщо горілка в животі, тоді вона починає керувати язиком.

Посміливішали Вакулинські і Лопухи.

— У вас землю чи відберуть, а в мене ні одного челядника...

— Так уже й ні одного?

— Є, але... За Польщі, прошу пана, щонеділі ярмарок, і я кожухи на жердини...

— Ніби й тепер ви...

— В мішку, щоб міліція не злупала.

— Що не кажіть...

Підпоїли барабанщика. Він скинув кожуха вовною навиворіт і не сердито, грайливо забив калатайлом, привмляючи: «Коли коваль ковалісі коваленят кує, ковалиха ковалеві кувадлом керує... Ёй!»

Притупнуто, пристукнуто і затанцювалось.

Коло Чимериса — Петро, але він сидів нишком, нечутно. І не пив, одставляв чарку від себе. Бреговому Федорові, шуряку. З Чимерисом не балакалось. Вони торкалися плечима, а між ними мовби стояла олійниця, за яку вони не раз сварилися.

Весілля п'яніло й гуло.

— Дядьку Гнате,— звернувся шанобливо Петро.— У вас теж з колгоспом?

— А що ми, в іншому царстві?

— Дуже напосідаються?.. За ваше здоров'я! Ми ще з вами не пили.

Гнат Чимерис взяв келишка, який сховався у його долоні, випив, не крякнувши.

— У вас, Петре, хто заправляє? Той, арештантюга?..

І з'ясувалося, що і в Петра, і в Чимериса — спільна мова, а вони сиділи бовдурами.

Мотря поставила Сергійка на ліжку. Хлопчина виріс над головами гостей.

— Торгуйся за косу, не спускай!

Сергійко з ожувом.

— Скільки тобі дати? — і Олександр рукою в кишеню.

— Тисячу рублів.

— Мале, а так дере...— хтось з Вакулинських.

А Олександр подав червінця. Сергійко вхопив довгі гроші, за пазуху.

Віра в білому веляні. Розплетену косу їй не заплітали. Заграла гармонія, заграла весело, і вдарив барабан по її косі.

— Ви, дядьку Гнате, як гадаєте, не скоро перевернеться?

— Пиймо, Петре... Живі будемо...

Столи порожніли: хто до танцю, хто так куди... Підсівся Павло до Петра і до свого першого тестя. З ним випито.

— Заганятимуть у колгоспи!

— Мене, Петре, не дуже заженуть,— Павло йому.

Попливла з-за столу й стара Чимерисиха. Танцювати чи побалакати з Віриним свекром. Свекор на весіллі, а свекруха на господарстві, чекає там гостей.

Двоїста музика — гармонія і барабан,— а полкова так не виграла б.

Закінчував приспівувати барабанщик, починав Прокіп, та новітньої, тільки на свій лад.

— Тобі то нічого, Павле,— продовжував Петро, нахилившись над келишком,— а мене з хутора зігнати можуть.

— Вступиш у колгосп, змилюються...

— А ви нізащо?

— Ні.

— То знаєте, давайте беріть мого Шимеля, а я вашу найгіршу кобилу. Все одно до кагалу. А перекинеться, тоді обмінємося.

— Воно можна...

— По руках, Павле! Ви чули, дядьку Гнате? Перебійвайте нас і вип'ємо!

Випили за мінки. Але Петро не дуже повеселів. Як би то сталося, щоб Павла не притисли?

Зінька, наподававшись тарілок і мисок, збувшись клопоту, хильнула самодурної і розтанцювалася. Вона не могла дістати Петра з-за столу, а тому вискочила на стілець, вдарила по стільцю кованими підборами такої дрібушечки, що стілець заплигав разом з нею.

А я свого миленького замузичила,
Де б я собі миленького та й позичила?

Широкі краї її спідниці закружилися над столом.

Тут і стара Чимерисиха почала танцювати сама з собою, знявши з голови очіпок, розмахуючи ним, гукаючи, щоб музики грали справніше.

XXVII

Вдавилася телиця-одноліток. Проковтнула і недоковтнула недоварену картоплю. Зінька роздерла їй пащеку і, закотивши до ліктя руку, стромляла в горло, не доставала. Телиця по-дурному, по-телячому рячилася, трусила згорбленим хребтом, на якому їжачилася шерсть, клякнула на передні ноги, впала і задрігала задніми.

— Петре, косу!

— Нагодувала? Господиня...

— Косу! — крикнула Зінька вдруге, ляскуюче й тонко. Петро колесом з хліва. Схопив з-під стріхи у шопі ко-

су, яка від п'ятки до гостренького носика була замотана ганчіркою і, не розмотавши тієї ганчірки, ткнув косу Зіньці, а сам пальці у вуха й зачинився в хаті.

— Чоловік мені! Крові боїться! — вона надмотала з коси ганчірку, наступила на неї чоботом і, висмикнувши голу косу, шаронула нею по горлі телиці-однолітки, прирізавши її на гноеві. Стікала кров, а Зінька скубонула з ясел віхоть соломи, витерла косу і стала обвивати її тією ж ганчіркою.— Петре, де ти? Вже готово!

— Нехай кров згідиться! Я побачу кров і цілий рік не спатиму! — відгукнувся він з хати.

— Щоб ти навіки заснув,— прокляла його Зінька, але не зло, скоріше квапливо, для годиться.

Вона віднесла косу, настромила її під стріху, а Петро не виходив.

— Охолоне, хіба облупиш? Господар...

— Ножі гострю!

— Я ж її давно зарізала!

— Шкуру голими руками здереш?

Зінька сама спробувала виволокти телицю надвір, але не могла. Петро ступив у хлів не без остраху. Один ніж за одною халявою, другий — за другою. Торкнувся пальцями телячого хвоста, телиця не брикнулася.

— Ну, чого ти стоїш? Понесли! — гримнув на Зіньку.— Підвісимо її під шопою, а я оббалую. Шкода телички, навесні побігала б...

— Все одно в колгосп. Хоч м'яса наїмося.

— І то правда,— погодився Петро. Йому була не страшна телиця. Зінька нагадала про колгосп, не стало шкода її, і він, обрізавши навколо ратиць шкуру, розпахававши шкуру від горла до живота, почав невміло стягувати її, а потів спам'ятався, що раніше б вибрати бєбєхи, і загорланив, щоб Зінька принесла сокиру, щоб несла відро, макітру під печінку-селезінку...

Він потрошив телицю, наче справжній різник, час за часом нагострюючи ножа об макітру, викрешуючи іскри.

З водою не заощаджувались: сніг — і води можна кожної миті натопити. Тому Зінька відразу споліскувала легені, печінку, і серце.

— Кєндюхи викинь! Нащо вони здалися? Мурза, Мурза! — Петро відкинув сечевий міхур, але собака десь запропастився. Здерто шкіру й начеплено на тичку, Петро порозрубав м'ясо, повідкидавши ратиці, за якими Зінька пожалкувала: осмалила б і на студень-драглі. На сні-

гу кендюх і ратиці. А Мурзу так і не докликались. Петро звалював на плечі м'ясо і носив у хату. Що повіситься на горищі, аби замерзло, а що й присолиться. Сам собі відчинив двері, Зінька пішла корову доїти, а між його ногами шуснув Мурза. Він ухопив ціле стегно. Петро за собацюрою. А Мурза обернувся, стегно під себе, а з морди піна так і валить.

— Пашов! Брись!

— Гр-р-р! — Піна і чорні ікла.

Петро ножаку з-за халяви, а пес на нього.

— Ти що, збісився? Не впізнаєш? — і за двері.

Пес ухопив стегно, за хату, а Петро з сокирою.

— Віддай стегно!

Мурза гарчав, глумлячись над стегном, вчепившись у нього зубами і пазуряками.

— Песику, Мурзонько, — Петро сокиру за спину, щоб ласкою вговтати собаку. Мало не вихопив стегно, взявся за кістку, та Мурза цапнув його за руку, але не вкусив, хоча вся долоня побувала в ікластій пащеці. Поки Петро здогадався розмахнутися сокирою, собака підхопив стегно і помчав чимдуж у поле. — Здожену, вб'ю! Стій! — Мурза підібгав хвоста і втік. На село.

«Здогнати! Щоб не стало, здогнати!» — він спотикався, заточувався і мчав, мчав за рудим кудлатим чотириногим клубком, який котився з горба на горб. Інколи він майже наздоганяв його, але нараз спотикався. Та й собаці непереливки. Відрікся стегна. Сам утік.

— Порішу!

Пилип Король вертівся на своєму подвір'ї, зачув галакання. На Загороду за Петром і за собакою.

— Люди! Переймайте! Бийте!

— Збісився? Бішений собака! — і Пилип помчав.

— Бішений! Бішений!

Висипав цілий куток, уся Липина. В налитих кров'ю очах Петра замигтіло: собака, люди з вилами, тичками, ціпами...

В саду оточили і Мурзу, і Петра. Хтось чимось потягнув собаку, бо він заскавулів.

— Я його соховилами!.. Не бий, бо вкусить, сам збісися!

— Дітей! Не підпускайте дітей!

Мурза присів на задні лапи і раптом, високо підплигнувши, прорвався з оточення.

— Пустили! Ви його пустили!

— Якби гицеля...

— Сюди! Він в старе обійстя!

Мурза оглянувся, завив тяжко, скімливо й шаснув під шопу, в погрібок, тепер напівповалений.

— Не підходь! Ставайте довкола!

Петро держав наготові сокиру, але не було кого рубати. Бартко розставляв людей, а Антон ввігнався під шопу.

— Де ти? Прощтрикну тебе.

З напіврозваленого льошка чувся собачий писк: Мурза плакав, просився.

Антон відчув, соховила ввійшли в щось м'яке, та собака вчепився за них зубами. Він завив, заскавчав. Антон вдруге, втретє штрикав довгими вилами, аж поки те витя-завивання, кавчання-мольба не скінчилось. Антон відкинув соховила.

На старе гнатюківське подвір'я збіглося всеньке село.

— Збісився?

— Чого він збісився?

Мурзу виграбастали вилами і викинули на подвір'я. Підходили, дивилися на нього, обтьопаного і скривавленого, наче на видовище, і плювали.

— Мамо, лопату! — закричав Петро.

Лопату подав Гриць.

— Ти дома? — зміряв його Петро і взяв Мурзу за хвіст.

— Кинь його! Ще заразишся!

Петро поволік Мурзу за хвіст. Йому було не страшно заразитися. Люди галасували на подвір'ї. За Петром пострибали діти. Він визвірився на них, прогнав і став рити під яблунею сніг, шпурляючи, обсипаючись ним і не витрушуючись. Докопався до землі, а вона промерзла, гордник не бере. Легенько зсунув у снігову яму рудого Мурзу, завалив снігом. Став, обпоршений з ніг до голови. Коли він вернувся на подвір'я, люди вже розійшлися. Гриць з матір'ю про щось перешіптувались.

— Ти що ж не на курсах? — спитався Петро Гриця.

— За харчами він, — пояснила Василина.

— Вивчишся на тракторі, а чиї межі оратимеш? Чиї?

— Наші...

— Свої оратимеш! Тобі трактор, а тут податками обіклали, грішми, хлібом, м'ясом, картоплею, вовною, молоком, яйцями... Та що воно за порядочок? З весною в кол-

госп, як пить дати, заженуть, а ти на курси!..— втомився від люті, серце болить під горлом: — А тут Мурза...

— Збісився, нещасний,— сказала Василина.— Собака — твар, а сховався у тому самому місці, де його сука привела...

— Збісився чи його збісили,— кинув Петро і забрався з двору. Ноги були тяжкі, й він сунув ними. Спинився під яблуною, над собачою могилою, не усвідомлюючи, що Мурза нічого не винен, що зігнав тільки на ньому злість до того світу, в якому тепер жив. Але він подумав: «Сніги злізуть, і Мурзу треба закопати». Якби на тому скінчився цей день.

Зінька сама порубала і поховала м'ясо, нажарила котлет.

— Чорт з ним, з Мурзою... інше щеня вигодуєм!

А Петро не міг їсти свіжини.

Зінька налила йому й собі перваку. Петро випив, але не закусив. Вона обвила руками його шию, стоячи в нього за плечима, горнуласть і пестилася.

— Петрику, золотце...

— Ліпше б нам було в Америку, Зінько,— і він відвів її руки.

— Не треба, Петрику...

— Послухалися Галабурди...

А вона знову поривалася обняти його. Жарені котлети на столі в полумиску тхнули гірким і дохлятиною.

— Та що ти до мене вчепилася?

Зінька вдарилася лобом об стіл і по-жіночому, нестримно заридала.

— Дитини! Я хочу дитини, проклятий!..

XXVIII

Дзеркальце на дротяній ніжці-підпорці на вчителєвому столі. Дядько Іван задивлявся в дзеркальце і на всю хату промовляв щось завчене сам до себе, то відсуваючи, то підсуваючи оте дзеркальце, в якому відбивалося його заросле обличчя. Він і посміхавсь, настовбурчував брови. За дверима затовклося, зачовгало. Дядько Іван похапливо метнувся до порога.

— Пилип! Дай боже, а я, ондечки, думаю, чи не чорти в двері. Та все одно, чорти чи ти!

— Я — чорт! — Пилип кив оком сюди, кив туди і, переконавшись, що вчителя нема, що Іван сам: — А хто ж ти? Знадвору чути, мовби піп службу править. Сам з собою балакаєш, а я чорт?

— Тобі привиділося...

— Мені не привиджується і не сниться. Та нині й не свято, щоб молитися.

— Ти не знаєш, який нині великий день! Чого прийшов? — дядько Іван грізно, аби припинити непотрібну балаканину. — Якщо по ділу, кажи, бо в мене з часом...

Пилип розсівся собі на стільчику, а це означало, що часу в нього багато й Іванові його не прогнати.

— В тебе часу нема, від мого собі приточи, а я зовсім без ніякого діла. Шкварив собі, а потім надумав, давай до Івана, все ж колись товаришували... То й голос твій почув!

— Ніц ти чути не міг, бо я мовчав.

— Може, богу молився, та менше з тим.

— Лірігію я вірую, але ніколи, голосно, ондечки, не молюсь!

— Чого б ото сердитися? Напийся води й охолонеш. Дружбу з тобою водити зараз нелегко, бо ти дуже високо задерся вгору, і якщо піде так далі, то задерешся ще вище. Приміром, станеться: закладуть колгосп, коней в усіх відберуть, а в тебе залишаться, бо шкільні. З колгоспу чи допросишся, а ти таки даси город виорати. От я зарання тому й вступив до тебе, — Пилип зробив маленькі й хитрі очі.

— От куди ти загнув! — крикнув дядько Іван. — Так знай, онде-онде, наперед, що я тобі коней не дам, і всіх начальників настрою, аби теж не давали, і будеш ти, Пилипе, запрягатися в плуг, будеш вмиватися смердючим потом, а сльозами витиратимешся, орючи свій обрізаний город. Так! Я обіцяю тобі сурйозно! І ніхто не зглянеться, що ти сидів у тюрмі! Прочуваю-бо, що співаєш не своїм голосом. Заберуть коней... А хіба в тебе були чи є?

— Що правда, то правда. Коней у мене дідька візьмуть, але ж ти тямий, згадай, коли забувся, Рашовський нас на війну запалював, страхав, а ти йому, що страхайлякай, а з мужика, яке б право не було, не скине. А воно ж, бач, землю, якою обділили, до гурту, все до гурту! От і скинуть з мужика, бо що воно за мужик безземельний? От і те друге, чому я до тебе вступив.

— Якби я тебе, Пилипе, онде-онде, не знав, то сказав би, що ти не сповна розуму. То тобі привиділося, що я молюсь, то... ти п'яний?

— Сам ти п'яний!

— Тобі ж добре відомо, що я давно не п'ю і, може, скоро перестану курити.

— Ще не перестав? Всип тютюню.

— Я зараз всиплю тобі, та не тютюню, а тумаків і голованців, щоб весь непотріб з голови вивітрився, коли ти ще ту голову маєш.

Пилип рвучко покрутив своєю головою, на якій сиділа вухаста солдатська шапка.

— Ану, свине, дихни на мене? — дядько Іван нагнувся.

— Хрю-ю! — Пилип на нього.

— Не пив?.. А все одно в твоїй дурній голові тримається чмуд. Та затам, гаспидська ти мордо й іродська душа, що відтепера тільки й станеш справжнім і великим мужиком, хліборобом!

— А я тебе, признаюсь, Іване, перевіряв. Дуже мені не сподобалося, що злєцьки прийняв ти мене. Дай, думаю, його на приціл!

— Мене перевіряти і на приціл?

— Давай пакнемо.

Дядько Іван осміхався. Дістав кисета.

— Закуримо... Але дим пускатимемо в грубку, і то поки Уласа Денисовича нема.

Вони закурили.

— А ти коло вчителя, я тобі скажу, розуму набрався, наче собака реп'яхів. Книжечки почитуеш... Грамотій! — сказав Пилип.

Рябко з реп'яхами дядькові Іванові не сподобався, а що почитує книжечки, — полоскотало його.

— Книжечки грубі ще ні, а всякі вельми сурйозні віршики почитую і, ондечки, розумію!

— То, може, тебе ще й головою нашого колгоспу наставлять? А може, й вище?

— Дурний тебе, Пилипе, піп хрестив, — вів дядько Іван. — Головою колгоспу, в район, в область чи ще вище мені все одно, що свині коралі. Я хочу трошки підучитися і прочитати таку книжку, таку книжку...

— Що ж воно за така книжка?

— Я ще вчителєві, Уласу Денисовичу Дорошенку не признавався, а ми ж з ним як рідні браття. Але така книжечка, ондечки, є, і вона зветься — «Чорна магія».

— Слухай, чортяча книжка.

— Все одно я її прочитаю. От тоді ти приходь, і ми з тобою таку арихметику розведемо, всіх на чисту воду повиводимо...

Хтозна, до чого б вони договорилися і в яку чорну магію завів би дядько Іван Пилипа, та наднесло учителя. Пилип кинув недокурок у грубку, дядько Іван люльку в кишеню і ну дим розганяти.

— Курим? Відчиніть двері, нехай провітриться! — Улас Денисович сердито настовбурчив сиві вуси.

Дядько Іван розчинив двері, випхнув Пилипа, і той шепотнув, що вчитель з ним не дуже-то і по-братськи.

— Води підігріли?

— Підігріли-м...

— А що то у вас в кишені димить?

— В кишені? — дядько Іван спохопився, — забув загасити люльку, — вихопив її та на вулицю, вибивати.

Воду довелося підігріти, але Улас Денисович не квапився з бриттям, точив на осілку бритву, а дядька Івана змусив мити руки.

— Я, ондечки, готовий.

— Покажіть руки.

Дядько Іван наставив свої лапищи, з обтятими нігтями, вниз долонями.

— Долонями вгору... Не соромтеся. Хіба то миття? Не шкодуйте мила!

І милив їх дядько Іван, тер, шурував долоню в долоню, але вони не обмивалися, шкарубкі руки пастуха.

— Ну, дивіться, вони в мене мов люстерка.

— Не шкодуйте мила!

— Як собі хочете, а я більше мити їх не годен. Всю шкуру поздирав. Дочекаємося весни, тоді я їх крейдою в Горині, а тепера хоч відрубайте.

Улас Денисович змилювався над ним, посадив на стільці й густо намилив.

— Я каюся, що дозволив, ондечки, вам зняти бороду, а тепер ви щосуботи мене скубете.

— Не говоріть, бо вріжу.

— Як же тут не-говорити, коли свербить. А ниньки й не субота, а в суботу знову мені ту сверблячку терпіти! Я не пан, паном бути не збираюся.

— Коли ви будете вередувати, то я вас не доголю, так і буде: півбороди голена, а півбороди заросла, — він відступився. — Більше того, я ніколи не дозволю вам читати

«Кобзаря», бо за нього брудними руками братися не можна.

— Уласе Денисовичу, я вас сурйозно умоляю, добрийте і не робіть з мене срамоти, бо де ж видано, щоб півбороди голена, а півбороди ніби в діда? Сидітиму пенючком.

Улас Денисович знову його намилив, і він мовби проковтнув язика. Бритва тупилася, шкребла і лоскотала. Стерпів. А потім помився, і, коли вчитель попорскав його одеколоном, розцвів і був задоволеним. В ту мить йому згадалася Оксана Петрівна — жінка, яку він вгощав яблуками з чужого саду, жінка, яка приходила до Королів, до Антона, та де вона? Мила та добра жінка. Розпитувати про неї ніяково, всяке можуть подумати. А вона ж ніби свята.

Антон, Королі за неї мабуть забили, тільки він її і пам'ятав.

— Ви ж швиденько вдягайтеся. Щоб личаків більше ваших я й не бачив,— наказував учитель.

— Так мені ж чобіт шкода, але вже нині я взуюся. Ради свята,— відповів дядько Іван.

Погуздравшись, він постав перед Уласом Денисовичем у чоботях, нових штанях, піджачку з голочки й вишиванці.

— Прodeкламуйте вірша, щоб не збились на сцені.

— Не зіб'юся! Сто разів я його читав, поки не приперло, ондечки, Пилипа. Так що будьте спокійні,— відповів учителеві, міркуючи: добре, що не видав себе з головою Пилипові, в клубі він буде, нехай побаче, аби йому засліпило, чим був і чим став Іван Мостовий.

Підганяв учитель дядька Івана, сам швиденько переодягся, а за ними Королів Максим: народ уже зібрався.

Сцена на помості. Завіси нема. В кутку сцени Шевченко в рушниках, а перед ним співаки — рядок дівчат, рядок хлопців півколом, і Шевченко дивиться на них, дивиться на людей, які тісняться на лавах, скидають перед ним шапки, дивиться на дядька Івана. А він стоїть під стіною, із сцени його не видно, і дивиться на Шевченка. І так шкода йому, що він у звичайній баранячій шапці, в простенькому кожусі, що вийшов би на сцену і прилюдно скинув би з себе і віддав би йому свою одягу, хоча сам уперше вдягнений як людина.

Учитель сказав слово про того, хто один своїми руками підняв над світом українську землю, її народ і відкрив

світові очі на Україну. Добре сказав. А тоді заревів Дніпро — заспівали хлопці й дівчата, й поплив Дніпро із сцени в темну залу клубу, і нагнулися селянські голови, заплакали селянські очі, вчаровані силою пісні, бо забачили, як хилилися верби і горою піднялась хвиля... Кожне серце замре, оживе, неначе той човен у синьому морі, який то виринає, то потопає. І не може його злизати ніяка хвиля — човна української пісні, народного серця. А ще ж треті півні не співали!..

Дядько Іван дивився на Шевченка: «Хоча б сорочечку мою одягнув, чисту, вишиту!..» А тим часом Юра Гнатюк оголосив, що виступить він, Іван Мостовий. Востаннє глянувши на Шевченка, ступив на край сцени і кинув туди, в гущавину очей і душ:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні...

Хоча він був добре зодягнений, поголений, але волосся на його старій голові кostrичилося і кукурікало. Він дер очі під стелю, щоб не зустрічаться з Пилипом чи ще, бува, з ким і не змилитися. Стояв кряжистий, трохи зігнутий, виріс у неволі,— чередник, і могутні слова падали в залу блискавицями. Запнувся, збився... А зала заплескала в долоні. Він утік із сцени під стіну, глянув на Шевченка, і він мовби підказав йому те, що забувся. Від ляскання долонь здіймалася стеля. Дядько Іван ступив знову на сцену:

— Що ви мені, онде-онде, плещете? За те, що забувся? Махнув рукою, щоб стихли, і докінчував:

Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окрадену, збудять...
Ох, не однаково мені.

XXIX

Загальні збори селян почалися надзвичайно урочисто. За столом, накритим червоною скатертю, стояв, пригладжуючи волосся, невисокий Бартко, весь святковий, наче нова копійка, і святково всміхався. Президію обрали з викриками й оплесками. Що Бартко не пропонував, га-

ряче схвалювали, і Авер'ян Парамонович, сівши за краєчком президійного столу, почував себе диригентом оркестру, який грає по нотах. Коло нього нітилася і не знала, куди себе діти, Горошкова Хима, а їй з усіх кутків підморгували, мовляв, дочекалася баба свого, то плела тільки язиком і горшки кропивою парила, а тепер у верховоди, бо рівність і демократія. Бартко торкав її ліктем, підхоробрював, а сам світився ще більше. Один Антон, як завжди, і за кумачевим столом — зосереджений, і трохи засмучений. Виступав Авер'ян Парамонович. Вчити балакати його не треба: де рукою рубоне, де пальцем посвариться, де так блисне очима, що хапайся за живіт, та все з приказочками, з байочками; як почав оповідати про бідняцьку нележку долю, Хима сплакнула за кумачевим столом, не криючись із своїми сльозами від людей, і навколо зітхання,— хто на панів не наробився, в кого не боліли крижі гнутися на куркульню, тепер минулося і не вернеться, наче вчорашній день. Плескали Авер'яну Парамоновичу, мовби підносили його на руках.

— Земля вам навічно!

І Хима бачила широке поле, яким вділили її з панського. Вона за кумачевим столом, а їй здається, що іде прирізаним полем, що воно плеще-колоситься. А там, за гоном, Гапка в колоссі, на своєму, теж на прирізаному. І хочеться крикнути Химі: «Бог поміч, Гапочко!» Непомітно так, оддалік, повертає Авер'ян Парамонович до колгоспу. Він зрідка називає це слово, замінюючи його і тим, що робота спільна — пісня весільна, і тим, що громада — великий чоловік, але плещуть йому рідше, селяни в залі мовби відсуваються од нього. Бартко ще блищить новою копійкою, але цупкіше впирається очима в сіряки, лейбики і свити, які то покректують, то зітхають.

— У колективі нічєї межі не переореш!..— закінчує Авер'ян Парамонович і каже, що в колгосп записалися Чорнобай, Савчук... Він зичить усім щастя і, великий, тяжкий, опускається на крісло. Тоді западає тиша. І чути, як у вікна прядеться сонячне проміння. А набита зала причаїлася, не дихає.

— Робили грудьми — не стали людьми!..— то Бартко.— Тепер не хочемо бути.

Авер'ян Парамонович виступав — не потів, а тепер піт всією горошинами його широкий лоб, його лисину. Він витирає піт хустинкою, а піт виступає знову.

— Чом там не хочемо бути людьми?

Не розібрати, чий голос, хто це промовив.

— Прокопе, що ти думаєш? — питається Бартко.

— Як усі.

— Чи розписатися не вмієш?

— Розписатися я вивчився, але що то Гапка скаже?..

Хима розшукує очима свого Степана, знайшла, пере-стріла своїм поглядом: «Поперед батька не прись!..»

Бартко питається Короля. Пилип на зборах з Яки-линою.

— А з мене яка польза в колгоспі — ні коня, ні плуга?

І на лавах по рядах — смішечок, наче з-за пазухи.

В самісінькому кутку, за безліччю спин, Петро з Михайлом. Коли виступав Авер'ян Парамонович, сиділи прямо, а тепер позгиналися, ховаючись. Петро трете через десяте ловив слова Авер'яна Парамоновича і думав про своє, що все змінюється, ще ніби й недавно в цьому будинку жив пан Березюк, що він, Петро, неначе ще вчора приходив до нього, кланявся йому, аби допоміг крамарювати в кооперації «Сільського господаря». Березюк у домашніх пантофлях чапав по лисячій шкурі, а тепер у будинку — школа, клуб... Все змінюється. А що-то через рік-два буде у його власній хаті? З колгоспом у нього і в Михайла вирішено. Вирішено не тут, опісля гарячої балаканини Авер'яна Парамоновича, а довгими і безсонними ночами на ліжку під рядном з Зінкою. І Петро знає, що кожен так, як і він, вирішував: поступати чи ні до колгоспу. На Короля, звичайно, не напіратимуть, Прокіп помнеться і вступить: треба ж перед людьми пофенеберити. А Павло — брат, щоб просився, питаннячко, чи приймуть? Та й з ним, хтозна? Заява написана. Вона в кишені пудовою каменякою. Можуть дорікнути йому: — в колгосп хочеш, а Шимеля Павлові, щоб перетримав, щоб зберіг...

Михайло зовсім не слухав Авер'яна Парамоновича. Він розшукав Барткового Шурку, поманив пальцем і посадив коло себе.

— Діло є, — пошепки, а що за діло, — не сказав.

До Шумейків на хутір навідалася Гелена Березючка. Михайло й Петрові не показав її. Вона під чужим прізвищем. Обіцявся подати Михайло списочок Березюкові, та до Львова не випадало. Прислав за списочком Гелену, а вона розповіла таке, що Михайлові зовсім легко писалася заява до колгоспу. Попросила Гелена, щоб Шурка

прийшов на поле, чекатиме його. Збори закінчатся, і він сповістить йому. Петро мацонує Михайла за коліно.

— Неси заяву...

Михайло на вухо:

— Нехай накричється,— і пильними очима вириває з-за президійного кумачевого столу всіх по одному, а його вуха не пропускали жодного слова, жодного звуку з селянських уст. Всі вагалися, всі очікували — хто ж буде перший; і Михайло подумував: «Ще трошки, ще трошки, і тоді я понесу заяву, буду тим першим, і нехай Антон з Бартком зарубають собі на носі, що якби не він, то сиділи б і вмовляли б день і ніч, а толку — наче з козла молока».

Виговорився Бартко, Авер'ян Парамонович почав нервово малювати чортиків, і Хима, побачивши, що він мацює на папері, з презирством відсунулась од нього: де ж це видано, аби за таким високим столом, куди посадила громада, чоловік займався отаким неподобством, фе!..

В тиші, яка лякала й погрожувала, почулися легкі кроки. Серединою клубу, проходом між спинами в сіряках йшла у куценькому сачечку задумана Антоніна. Вона неждано появилася в клубі. Підійшла до столу, поклала на кумачеву скатерть заяву. Антон потис їй руку, вперше за весь час усміхнувся Авер'ян Парамонович, захотів обняти її, та в цей час з зали вигнався Михайло і теж поклав на стіл свою заяву.

— Люди, односельчани, всі до одного — в колгосп! Це кажу вам я, Михайло Шумейко!

Клуб загомонів, загудів, зашумів.

— Господарі просяться, а ми що, останні?

— Записуюсь!

І Петро поніс заяву.

Біля столу президії штовханина. Хима підвелась і гукнула:

— Степане, ти довго ще задніх пастимеш?

Авер'ян Парамонович непримітно хотів побалакати з Антоніною. Він подивився з-за столу, запитувався в Антона, де вона. Але її вже не було.

Селяни хоч і товпилися коло столу, але заяви на стіл не сипалися. Михайло згадав про Шурку. Вони вибралися з клубу.

— Мені ще треба вернутися туди,— кивнув Михайло, а тебе знаєш, хто чекає?

— Хто?

— Пані Гелена.

— Де вона? Та все одно, ні, не піду...

Під клубом стояли отець Олексій з дяком, один в чорній рясі, а другий — в чорнім костюмі.

XXX

Вода біла з бочки на купу глини, розпліскувалась. Дівчата і молодичі піднімали спідниці, штовхалися і завзято місили глину.

— Чого вилупив дивляки? Жіночих колін не бачив? — Гапка ще вище заголилася і повернулася спиною до дядька Івана.

— Потрібна ти мені із своїми коліньми! Було б на що дивитися!

— Було б чи не було б, заткни чопа. Всіх з ніг до голови пообливаєш!

Дядько Іван кулаком забив чопа. Пилип Король з тачкою глини із ями: чув, як Гапка йому вимовляла, і дядько Іван не міг отак спокійно здатися і зганьбити свою чоловічу гідність.

— Хіба в тебе, Гапко, коліна? От у моєї покійної Хіврі, ондечки, були коліна... В міру товсті і в міру тонкі. Такі, я вам кажу, коліна! А в тебе якісь, ти вже вибач, кобилячі, сухореброї кобили. І щоб я на них та дивився. Нехай на них твій Прокіп дивиться, якщо йому засліпило, нехай і лапає їх. А щоб я? Та ти знаєш, що я і на Хіврині не міг дивитися, бо мене нудило. Тому й шила вона спідниці до п'ят, аби не світити коліньми і не набивати мені оскоми. А вже як її не стало, то я зовсім всього відрікся і став мовби святим, дарма що біля худоби і таки на гноеві. А тепер ми з Уласом Денисовичем Дорошенком заправляємо такими вченими ділами, що ото ти, живучи ще мільон років, і не спроможешся... А вона, диви, із своїми коліньми! Та я зроду-віку не любив і не люблю на них дивитися, а ще на твої.

— Йй-бо, ти гірше баби. Розтерендівся... Та я зараз розкажу про тебе таке...

Пилип висипав глину жінкам під ноги.

— Іване, відступись, бо вона докаже, що ти з вівцями цілувався. Гапки не знаєш? А он і Хима на підмогу.

Дядько Іван побачив, що Хима чимчикує за галамуцями, а вже коли вони спряжуться удвох з Гапкою, живим не будеш, вирішив примиритися і сказав лагідно:

— Я від'їду, Гапчко, з бочкою в холодильник, піду подивлюся, як там всередині ліплять, але ти, Гапчко, тільки гукни, і я зіб'ю коні з водою,— він сердито нукнув на коней, віз покотився.

Дівчата і молодиці розреготалися. Не стерпіла, вилила якогось дзвона клята Гапка, піддаючи охоти жвавіше місити глину.

Дядько Іван з бочкою в тіль, коней на вигін і хотів до чоловіків, які виганяли ліплені стіни, але тут Антон:

— Дайте напитися,— і втерся рукавом.

Дістав йому води через воронку. Антон пив зі смаком. Треба ж було й Устині в цей час води. За ямою, в якій діставали глину, вона варила на триногах вечерю. Дядько Іван вточив їй. І тільки вона від воза:

— Ти, Антончику, хоч і дуже розумний, але не дуже, як би тобі...

— Не розумію... До чого ви?

— Не розуміє...— плямкнув дядько Іван, загадково дивлячись Устині вслід, мовби переймаючи її.

Антон вилив недопиту воду.

Стіни підгнали до стелі.

Було кому підгонити. Бартко з Самійлом викладали галамуцями простінки, стоячи на риштуванні. Вони прямо виривали галамуци з рук піднощиків. Робота горіла. А Авер'ян Парамонович, роздягнувшись до трусів, накидав глину під стелю. Глина розмішана з піском, але не дуже густа. Вона бризкалася, обляпуючи і лисину, і плечі.

— То вам не в кабінеті прохолоджуватись,— ушмигнув його дядько Іван.

— Праця облагороджує!

— Авжеж, роздягнула вас до пупа... Та ви, того, підсипте більше піску, аби суфіть цементувалася! — дядько Іван повчив би ще Бартка й Самійла, як ліпше крупити галамуци, але його гукнули, щоб давав води.

Толока горіла. Прадідівський звичай, що передавався з покоління в покоління,— всім селом будувати хату,— згуртував і з'єднав людей. За подвір'ям під городом Костик з Максимом копали глину. Глина, щоб ліпити хату, а яма — під льох. Пилип з тачкою. Ледве встигає, бо жіноцтво так заповзялося, що рятунку нема. Хто місить

глину, а його Якилина з Антоніною вправляють галамуци, перемішують глину з соломою, викачують і вб'їк, уб'їк... Що вже людей збіглося! Пилип не пам'ятає такої великої толоки. Раніше теж була. Та раніше підохчували горілкою. Наробляться люди, а ввечері господар — могорич. А тепер по добрій волі. Все ж Пилип зиркає туди, на полум'я під триногами. Прямо у відрі, начепленому на залізний стрижень, Устина з дочкою варять вареники. Узвар за узваром. Їм в глині міситися нічого, люди все за них зроблять. Йому здається, що вареники ще ранувато в окріп, бо що то за вареник, якщо він і не гарячий, і не цвіркає...

А дядько Іван не може, щоб когось не зачепити, щоб не насолити комусь, і якраз саме в той час, коли Пилип розмірився варениками, линув йому в очі води.

— Десятим потом потієш, вмивайся, ондечки!

— Ну, холера...

— Тепер давай закуримо. Вгощаю.

Пилип сьогодні ще не кутив. Часу нема. За тачку — і до ями. А дядько Іван сідає перекурити, сідає на готовеньких дверях, які складені під тином. Двері з завісами, з клямками. Їх тільки навісити. Доліплять стіни, вигладять суфіть і навісять двері, а з вікнами можна почекати. Без вікон стіни швидше сохнутимуть. Він обмацує двері. Дубові, їх пофарбувати і — на сто літ. А клямки ж які, з квіточками, з цяцками. Гнатюків Гриць постарався. Як він добрав спосіб на залізі вималювати ружі, та ще з листочками? Вчить на тракторі їздити, а то непримінно був би на толоці. Пускає дядько Іван димом, зиркає на Антоніну, яка пече галамуци, на Устину, яка вихлоплює вареники з окропу, і чомусь серйознішає. Та йому не дають посидіти.

— Воду! Давайте воду!

Дядько Іван сам придумав, щоб возити воду бочкою. Хто б доносився відрами!

І найбільше ним поганяє Гапка. Сказати б їй теплих слів, але боїться зачіпати.

— Привезіть ще бочку.

— А то ж нащо? Стіни вилили, суфіть готова.

— Помитися.

— До ставу! Вам непримінно з бочки? Може, мені коней шкода. Нехай попасуться.

Авер'ян Парамонович штани на руку і до воза. Завернув його, впрігся у шлеї.

Жіноцтво, втомлене, замурзане глиною, з подивом дивилося на нього.

— Сідайте і поїхали! Під шлюз!

Гапка першою скочила у віз і крикнула:

— Вйо!

Авер'ян Парамонович заіржав. Усім стало весело. Всі стали наздоганяти воза. Антон і собі вхопився за дишля:

— Навіжений... От, совіт,— сказала Олеся, вихоплюючи з окропу вареники.

— Без нього новосілля нам чи й снилося б,— одповіла їй мати.

Костик з Пилипом підпихали воза за ручиці. Колеса заскакали, заплигали.

Антоніна на бочці, між жінками й дівчатами. Гапка держалася за полудрабок, погейкувала на Авер'яна Парамоновича, як на свого, і штурляла ліктем Антоніну в коліно, поки та не звернула на неї уваги: ліпшого жениха з вогню не витягнеш, то нічого, що лисий, за службою в армії не мав часу оженитися, а силища з нього так і пре, була б молодою, загнуждала б і ще гучніше погейкувала на нього.

Через усе плесо ставу, від греблі аж в очерети,— веселкова доріжка: заходить сонце.

— Лихо вашу... Та станьте! Я що, до вечері невмиваний?..

Віз торохкотів Липиною. Авер'ян Парамонович тягнув його, репетливого, різноголосого й ущасливленого, метляючи бритою головою.

XXXI

Зінька заткнула пальцями вуха. А він гудів, рокотав, торохкотів, завиваючи, натужачись, і під Зінькою дрижала земля. Вона упала на ліжку, закрилася з головою, але відчайдушне гудіння і рокотання не втихало. Воно і оглушувало, і сліпило її. Зіньці не хотілося плакати чи ридати, хотілося ревіти, ревіти відчайдушніше й нестримніше, ніж отой трактор; по його гудінню і рокотанню вгадувалося, що він завернувся за Шумейковим садом, поліз по полю Кучковського; хотілося громом упасти на нього, спалити, знищити його, змішати з землею... Зіньку трусило й лихоманило. В пекельній нестямі, в пропасниці, пересохлими губами вона вишіптувала: «Мати божа, заступи і помилуй...» Її тіло було таке обважніле,

таке вагоме, що не мала сил поворухнутися, не те щоб піднятися, але на якусь мить відчула нездоланну силу, і їй здалося, що щось підхопило її, що вона відірвалася од ліжка, і що вона — не вона, — вогняна стріла, яка мстить і карає, не визнаючи ні благань, ні мольби, спускається з неба і, неприступна, стає на межі свого поля. А трактор повернув од їх хутора. Вже не так чути того гудіння і рокотання. Та саме в цей час у Зіньчині роздмухані ніздрі вдарило горілим пальним, смердючим димком, який піднімається над трактором, і вона застогнала. Сили знову покинули її. І в голові замелькотіло відривками, шматочками, так, мовби хтось обривав її думки і напускав туман: з весни закладали колгосп, записалася одна злидота, а озимину кожен сам собі сів, отож почекали до жнив, щоб усе зібрати, щоб розрахуватися з поставками — і чистими до кагалу. Зіньці не вірилося, що настане день і затріщать межі. А кругом тільки й мови: ще тиждень-два, і закурить... І вона вірила тим балачкам, але, коли довелося Шимеля обміняти на короставу Павлову конячину, віра похитнулася. Смердючий димок пального, який привидівся їй, яким вона дихнула, вбив у Зіньці всяку силу супротивленства. Вона розкинула руки, лігши навзнаки, і, бліда, лежала крейдяним хрестом на ліжку. А трактор завернувся коло Ридомльського шляху, а звідти — через полівське, на якому наділено людям, через Шумейкове. То було чути тільки його хрип, а то знову задвигтіла земля. Трактор наближався. Голова була налита його ревом. Нестримний рокіт наливався у груди. Трактор мовби наїжджав на Зіньчине серце, яке з переборами калатало, тихо, то знову тяжко билося, і вона заплющила очі, та все ж бачила його: він повз, повз... Зінька схопилася з ліжка і вигналася з хати.

— Пропало! Все пропало...

А трактор гудів, наближався...

Вона збрала останні зусилля, затамувала в собі біль і через подвір'я, на якому гнили розкидані ковердяки, — дерево на хату, що її так і не збудовано, на якому розсовувалися стоси опоки, пішла в поле. Ноги не слухались, вгиналися і підкошувалися, але вона йшла своїм, а тепер не своїм схилом, під яким гримів трактор, кричали і галасували люди.

Вона спинилася оддалік від межі — там, коло межі, на їхньому, Зіньчиному і Петровому, полі Антон розма-

хував руками, показував, щоб трактор їхав на нього, брав навкіс. За трактором валила юрба. Через поля, виючи і смішно вихитуючись, скакав старий Галабурда.

— Скачеш? чого ти скачеш? — сама собі промовила Зінька. А Галабурдова череп'яна голова обв'язана рушником, і на його потилиці хитаються два куценьких кінці. Турок! Зінька пересилила себе, зробила ще один крок і обезсилено опустилася на землю. Розкинула руки й припала до неї грудьми. А земля трусилася від тракторного гудіння і рокоту.

— Лізеш! Сунеш, наче гусінь, чорна, залізна гусінь! — шепотіла вона. — І Антон тут! Сплутався з тією, хоча б шлюб узяли...

До гнатьоківського тракторів було ще далеко. Гриць легко держав руки на важелі-кермі й весь час висовувався з будки. Трактор тягнув десять плугів: п'ять маленьких і п'ять великих. На плугах сидів Королів Максим, заглиблював їх до самісінького кінця, коли перетинали межі.

Старий Демко Шумейко причвалав вчасно. Його межі ще не зачепили. Переорювали і зрівнювали нарізані гони. Межі тут ще не вросли, нові, і трактор навіть не похрипував. Зачепили плуги межу, за якою Димаків наділ, Гапка підгигнула малу дитину на руках.

— Віділили поля, та не дали нагосподаритись. Правду казав пан Рашовський, що його сліди цілуватимем...

— Жінко, отуманіла,— Прокіп її за плечі, а самому теж жаль поля, хоч не своє, наділене, але жаль.

Жаль і Федорові Брезі. Поки трактор приминав Димакову межу, ще нічого, та ось зачепив його, і так, мовби лемешами по горлі.

А Зінька лежить на своєму схилі й широко відкритими, палаючими з ненависті очима дивиться туди, у видолинок, і їй чутно, як тріщать межі.

— Стань! Стань, щоб ти провалився! Страшного суду на вас?.. — Галабурдині прокльони відлунюють з лісу і стеляться полями.

А Федір Брега скрипнув зубами, проковтнув гірку слину, відплечнувся від Наталі, яка схлипувала, спершись на нього: по їхньому полю повзуть і вгризаються плуги, і ступив на ріллю. Бартко замірює глибину. Замірює п'яддю здорової руки.

— В коліно бере,— каже Федір.

— Добре крає,— розгинається Бартко.

— Я тобі ось що, Бартку: з насінням треба, аби сортове. У мене мішків шість жита, як бобу. Торік розбирали скирти в Рашовського, я й собі взяв на насіння. Люди звозитимуть, то я хочу обміняти. На хліб яке завгодно зійде, а посіяти треба сортовим.

— З Антоном ми радились, Федоре. По всьому селу сортового пазбираємо.

— Так ти ж не забудь!

Навалившись на Шумейкову межу, трактор спиняється. З будки виплигує Авер'ян Парамонович. Він теж на оранці. Біжить до Антона, обертаючись, кричить:

— Грицю, навскіс..

— Навскіс! — гукає Антон з-під горба. — Щоб масив був рівеньким!

— Земля б вас порівняла! — лютує Галабурда.

Гриць підбавляє газу, і тріщить висока, вросла пирійкою межа, плуги підгищують, але трактор тягне поволі, неквапливо, плуги не вискакують, перевертають межу, і враз тракторові стає легше, зменшується газ. Гриць не налягає на штурвал.

— Провези, провези, ондечки, мене! — гукає в кабінку дядько Іван.

Грицеві ніколи. Трактор суне до своєї, гнатьюківської межі, за яку Зінька з Петром билися з Галабурдами.

Роздосадуваний дядько Іван каже:

— Славний коник, але шкода, що, коли здохне, то, ондечки, з його шкіри ременю не виправиш...

І бачить Гриць, що Петро вступається з-перед трактора, махає рукою, вказуючи, щоб орав на Антона і Авер'яна Парамоновича, які стоять на їхньому наділі, оглядаючи широчінь колгоспного поля. Гриць бере навскіс, і тоді Петро йому:

— Брате, чуеш! Увечері ропи вточиш! Світити нічим!

А Зінька лежить на схилі. Вона чує, як тріщать межі.

Трактор оборює її. За ним, борозною, біжать чийсь діти...

Гриць натискає на педаль, повертає штурвал. Під горб трактор з чихканням, з хрипом. І мелькають перед кабіною то веселі, то злі, то задумані й тривожні очі, а за плугами розсипаються широкі скиби. За Шумейковим садом — рівнина. Загін — кінця й краю йому. Поля розмежовуються і розпанаханіми чорними грудьми дишають небом. З рівнини — у видолинок, з видолинка на горб — скиби, скиби, скиби...

Довгий день уже на прузі.

І Гриць думає, швидше б сховалося сонце: під Загородою, під старим дубом на нього чекатиме Олеся. Вони так домовилися. Вона вперше вийде до нього. І вони говоритимуть про широке, неначе світ, поле, говоритимуть, взявшись за руки. Все життя він, Гриць, буде орати і сіяти.

А Олеся насадить квітів навколо хати різних і багато-багато, щоб квіти заступали вікна...

Гриць мріяв, а дома на нього чекала картка з військомату.

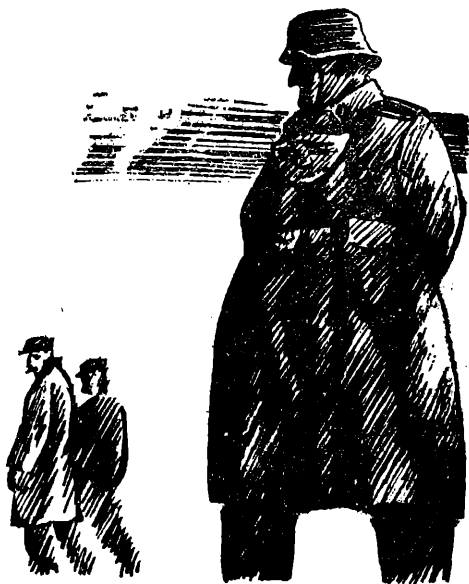
Василина поверталася до Петра. Йшла через поля з прясницею, похила і невесела. Не нажилася з Грицем. Піднявся, росте Гриців дубок у воротях, Іванове дерево росте, Петрового нема, та не так з синами, як мало б бути за законом-повір'ям...

Її обступили поля, без Гриця поорані, без Гриця засіяні. Вже й зеленіло житечко. В росі. Василина стала серед полів. Маленькі росяні краплини були неймовірною ношею, зелененька травиця жита згиналася під нею до самісінької землі. Роси нагинали житечко. І воно плакало великими важкими сльозами. Війнув тихий вітерець, скотилася одна росинка, друга, і випрямлялася зелененька травиця, зелененькі жальця потягнулися до сонця.

А де її добрий вітер? Де її сонце?

Над полями пливла одинока й печальна хмарина, заблукана в небі, як Василина тут, на землі.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Наталя приплющила очі. Вона лежала на високому ліжку, серед великих і твердих, як кулаки, подушок. Над нею не туркотіла баба. Її не сіпали куми.

Маля, дівчинку в сповитку, загойдувала Зінька. Хто з кумів сидів на лаві, хто переминався серед хати.

— Розсипалася, привела на мою голову перед жнивами, а згори-ти-ти... — круто приправляв себе не схильний до лайки Федір.

— Куме, а бодай на вас.. — ганила його Гапка і показувала кивком голови на Наталю.

— Мама слабі, діти малі. Чи мені за няньку, чи за женця? А згори-ти-ти йому... — і було невтямки, ляв жінку, а чи жнива.

Маля спорядили, щоб притьмом до хреста. Федір нашвидкуруч зібрав кумів. Уже загорнули дівчинку в білу

хустину, в білу пілку з ляного полотна. Зінька взяла немовля на руки й нікому не віддавала. Вона схилилась над ним і своїми очима, тихими й ніжними, і своєю усмішкою, тихою і щасливою, і своїми руками зогривала його, отой білий клубочок, оте чуже нове життя в спитку.

А Федір не дивився ні на нього, ні на кумів. Його чоботи просили пирогів. Устілки повисмикувалися з передків і наче помелами підмітали долівку. Дивився собі під ноги, немовби боявся заточитися і впасти.

— Дорогі куми, за горілку поки що вибачайте. Та й з попом вже яюсь самі... Жнива...

— Записався б у колгосп і не пікся б жнивками,— сказав весело Михайло.

Грюкнули, розчинилися двері, ввігнався Самійло — кум до пари Гапці, і Федір став спрваджувати їх.

Уже на порозі Михайло ще раз нагадав про колгосп:

— Хвалився Агузаров яслами.

— А що ж ви думаете, будуть,— кинула своє Зінька.

— От чому ти ні за Польщі, ні тепер, кумо, не родиш. Ясел чекаєш, колгоспу для дітей...

— А ти ж як думав?! — не дала йому поглузувати з себе Зінька.

Самійло до ладу не знав, про що мова, але й собі сказав!

— Тепер дітям буде добре, як вівцям в отарі,— і повів Гапку.

За кумами побігли Федорові діти. Їм — двом старшеньким дівчаткам і малому хлопцеві — не велено було й заглядати в хату. І вони — горобенята — поопускали крильця, сиділи рядочком на воринні. А коли куми виткнулися за ворота, діти дременули аж за садок, поставали і пантрували бистрими оченятами.

Зінька йшла попереду. Вона звернула з дороги на стежку, за нею потяглися й інші. Стежка лягла між житами, що половіли й наливались. І здавалось, що то не колоски, а лан сонць хлюпає Зіньці до рук. Вона тримала сповиток над тими колосками, тримала на обох руках. Злегка погойдувалась, і погойдувався білий сповиточок над лавою житів — польовою колискою. А сонце натягувало свої промені — вервечки тієї колиски.

— Віро! Надю! Де ви позападались? — крикнув на дітей Федір. — Мийте столи і шкребіть лави.

Його крик злякав собаку, і собака загавкав. Федір був злий і сердитий. Зібрався до млина, щоб на жнива бути з хлібом, а Наталя розродилася.

Діти зачали поратися в хаті, стукаючи то ножем, то квартою, брязкаючи відром.

Федір покликав матір, аби злізла з печі й давала раду, поки прийде Варка, а теля він сам заріже.

Наталя давно вже розплющила очі. Маленька, марна — свіченька в хаті Брегів. Але та свіченька зараз не горіла. Бліда, знекровлена, губи почорніли, а очі позападали. Вона не могла поворухнутися. Йї усе боліло. Боліли очі, коли дивилася на стелю. Але не могла їх заплющити. Боліли руки, пучки на пальцях, наче їх шпигали голками. Та найбільше боліли ноги: нили і були тяжкими, наче колоди. Ставало млосно на серці.

— Мамо, ви чуєте?..

— А злізаю, вже злізаю. Плодяться, як миші, а мені й кісток не розпариш. І де вона, та стара, чому не прийде, не забере до себе...

Наталю покладено в світлиці, на ліжку, де ніхто ніколи не спав. Сама Наталя вистеляла його, збивала подушки до самої стелі. Вона чула лютий Федорів голос, але не сердилася. Федір любить її. А що зганяє злість, то треба ж її на комусь зігнати. Вона вчора перекружляла жито на решеті. Думалося, до млина, — так і стоїть у коморі. Наталя поїла корову, коли її взяло на корчі. Федір напував коней, почув стогін, підняв її на руки, як снопа, приніс до комори, ногою розстелив рядно, яким носять холту, і поклав на нього, а сам через поля, щоб ніхто не бачив, по бабу Мар'яну таки. В коморі Мар'яна і роди прийняла. З давен так ведеться. Можна й у стодолі чи навіть у хліві. Наталя народила вже трьох, але жодного в хаті.

— Тату, тату, і в світлиці нам прибирати? — задзвеніла дзвінком із сіней Віра.

Федір рубав дрова: сокира на дровітні гупає.

— Баба злізла з печі, бабу й питайте... — І гуп-гуп у колоду, аж з криниці відлунює.

Наталю морив сон, але не міг зморити. Федорові є чого сердитися. Двох дівчат йому привела і сьогодні третю. Хлопець один. А хіба дівчата помічники? І хоч, може, зараз і того поля, і тієї господарки не треба, бо половина села в колгоспі, бо їм одноосібно вже не довго хазяйнувати, та все ж ліпше б хлопець. Дівчинка вроди-

лась якась кволенька, навіть і не кричала, тому її так швидко до хресту, щоб, боронь боже, не закуліло нехрещене.

Плутаються і затягуються думки, як плутається і за-
тагується основа.

Федір нарубав дров, бо гуркотить, спускаючись у кри-
ницю, відро, тягне воду.

Наталя почуває себе винною. Їй хочеться встати, щоб
принести дров, розпалити в печі.

У ванькирі запопадливо топчуться діти. Свекруха їх
не спиняє. Сама ледве човгає.

Скоро вернуться з малою від попа, людей треба за
стіл. Хто ж їм наготує? І Наталя думає, що ось зараз
устане, хоч стіл накриє білим обрусом.

У ванькирі зашущукались. Діти втихли. Хто б міг
прийти? Мабуть, Варка. Наталя її не любить, буде мі-
щанка вчити, як гостей приймати.

Відхиляються двері, але Наталя заплющує швид-
ко очі.

— Спить,— каже сама собі Варка.

Вона проганяє дітей з хати, і вони вдвох із старою
Брежиною щось там порядкують.

Наталя скидає з себе вовняне барвисте, в широкі чер-
воні й чорні пасма та вузесенькі жовті й зелені смужеч-
ки рядно. Те рядно важке, а ноги ще важчі, несила ними
поворухнути.

— Одчепіться зі своїми квітками, нащо ці квітки, зго-
ри-ти-ти...— кидає комусь за вікном Федір.

А Наталя пробує навіть усміхнутися. Ні, Федір у неї
не лайливий. Хоча він і часто вставляє лайливе слово,
але ж це тільки нині.

У ванькирі вже тихо. І Наталя пересилює себе, обпи-
раючись руками, спускає ноги на долівку. Ліжко висо-
ке, і ноги ніяк не можуть дотягнутися до землі, і ряд
образів, і шлюбні ікони з Федором у вишиванім рушні-
ку над покуттям милостиво зорять на неї. Вона дотор-
кається п'ятами сирої долівки, посираної жовтим піс-
ком, силкується натягнути на коліна грубу сорочку, але
відразу ж хапається руками за край стола.

— Дитино, тобі недобре? — лякає її глухий голос.

Наталя хоче щось сказати, але тільки кривиться.

— Водицею закропилася б,— Мар'яна поставила щось
у решеті на лаву і заходилася біля неї. Дивилася з-під
насуплених брів, укриваючи Наталю рядном.

— Я хотіла, тітко, обруском застелити... гості прийдуть, і нема сил...

— Ти — засни. Там є кому поратися.

Мар'яна сіла на лаві, решето поставила собі на коліна. В ньому повно квіток. Синьо і біло.

— Що там Федір? — питається Наталя, не лежитья їй.

— Чим ти переймаєшся? За дитину питала б. З Варкою теля ріжуть. Він навіжений у тебе.

«Варка вже з ним»,— подумала Наталя. В хустині-намульку схилить голову, шия довга, і показуватиме Федорові зуби. В породіллі ще дужче заболіли пучки, в грудах заніміло.

— Глянь, які гарненькі квітки,— хвалилася баба Мар'яна, в'яжучи невеличкі пучечки.— Защита і поле твоєї доні вродили.

Наталя не бачила квітів.

Мар'яна клала пучечки на лаву, приказуючи:

— Щоб у неї очі були сині, як волошечки, щоб сама вся була чиста, як барвіночок, щоб її душенька була біла і непорочна, як калинонька...

Мар'яна в'язала квіти — на перше багатство для немовляти. Хоча Федір і сердиться, але ріже теля, хоча нашвидкуруч, але хрестини будуть. Квітів буде чимало, є кому викупляти. І вона щось приспівувала, старе, тихо-сумне, щоб стелився барвінок під калиною. Їй хотілося приспати Наталю. Так уже сталося, що вона, знівечена Гнатюками, замість того, аби ворогувати з ними, приймала у них роди, щоб їх рід не переводився, а її засихав, як засихає одинока деревина на кручі. Та Мар'яна зараз про те не думала. Її навіть не мучило повсякденне, чи знайде нарешті свою долю Антоніна — єдина дочка! І світ став інший, і в тюрми її не пакують, а долі проте нема. Та й чи буде?

У ванькирі гармидер. Внесли свіжину, розпалюють піч. Щоб не дуже товклася, Мар'яна нишком вислизнула із світлиці, на мигах показуючи Варварі й Брежисі, що Наталя спочиває.

Піч палахкотіла. Варвара, рухлива й нестримна, в підіткнутий спідниці, вертілася дзигою, час від часу вибігала на подвір'я, питалась у Федора, скільки муки в тісто, а він сік сокирою м'ясо, бо в хаті мухи.

Проте Наталя не спала. У вікно легенький стук, і вона звелась на лікоть.

— А чи плаче наша дитина? — питалася Зінька, заглядаючи в хату. Її очі протикали скло.

— Не плаче,— відповіла Наталя.

— Дав би бог, щоб не була плаксивою,— сказала Мар'яна. Вона збрала пов'язані квіти у решето. Зіньку хтось надоумив, як треба дитину від хреста нести. Зараз забувають стукати у вікно, питатися матір, чи дитина плаче, а тому діти й верескливі.

Куми вступили в хату. Зінька з Михайлом — перша пара, Гапка з Самійлом — друга. За кумами вбігла Варка, тягнучи за руку Федора, а Брежиха стала на порозі й не впускала дітей.

Зінька усміхнена. В білій вишиваній блузці, в чорній спідниці, в коси вплетена стрічка (вона знову заплітала коси), тулила до своїх високих грудей сповиток і не хотіла його передавати матері. Вона навіть забулася, якими словами треба вітати Наталю і Федора з новоохрещеною.

— Як же назвали? — сполохала всіх і спутала церемонію Варвара.

Набожно взяла немовля Мар'яна, трішки потримала, поклала Наталі під бік і стала розновивати.

Зінька опустила руки. Вони враз обвисли. Стали зайвими. І її голова склонилась.

— Любкою, Любкою назвали,— сказала Гапка.

Дівчинка розкричалася. Вона ще не вміла плакати. Але її пискливий, пронизливий голосок без схлипування виповняв кутки хати, і малий Федорів синок аж затупцював із радості за порогом, що сестричка, яку мама знайшла в капусті, так радісно пхинькає.

— Почула, знає, що про неї мова! — блиснула Варка зубами і сіпнула Федора за полу піджачини.

Михайлові й Самійлові не з руки стояти в тому дитячому крикові. А дівчинку не можна було вгамувати. Вона заходилась і синіла. В Наталі ще не прибуло молоко.

— Молодиці, а нум-те за роботу! — накинулася Варвара на Гапку і на Зіньку.

Федір ще раз вибачився перед кумами, що гостина не готова.

В печі шкварчало і сичало. Плескалась вода. Стара Брежиха не змогла стерпіти гармидеру і злізла на піч. Варвара смажила котлети. Зінька виробляла коржики, а Гапка застелювала стола обрусом і оповідала Наталі

та Мар'яні, як піп в'ївся за хліб і не хотів хрестити Любки.

Засвітили лампу — стали сходитися гості. Кумів посадили поряд, а потім — чоловіча половина по один бік столу, а жіноча — по другий. Вже як усе стояло на столі, скраєчку, чемцю й принишкло посідали рядочком Мар'яна, Василина і стара Брежиха. Федір налив два синіх келишки на високих ніжках і пустив їх на два кінці столу.

Мало хто прийшов з Федорової родини. Не прийшов і Агузаров.

— Ну, пийте, люди! — сказав Федір і тримав у руках пляшку, щоб відразу ж наливати в порожню чарку.

Гості тупо переглядалися між собою, ніхто не хотів порушувати тиші. Тоді Павло підняв першим чарку, обсмикнув борідку.

— Ну, щоб, як кажеться, і свяtilося, і родилося, і жилося, тільки не грішилося, а по-теперішньому, — нехай живе!

І закружляла чарка.

Стара Брежиха пригубила, не випила, передала Мар'яні. Мар'яна пила до Василина, пила за те, щоб онука була наче кров з молоком. Василина їй дякувала, мало не цілуєчи руку. А Мар'яна приказувала:

— Щоб була щасна, красна, довголітня, щоб помітуха, і показуха, і швачка, і прачка, і пряля...

Михайло згадав, як Федір лаявся, згадав, наштрикуючи Зінці котлету на виделку.

— Пасія візьме, — коня проклянеш, а не то що дитину, — обірвав його Петро.

А Гапка, випивши, дивлячись Раї у вічі, привселюдно оповідала про отця Олексія:

— Принесли ми до хреста, а він про хліб опоминається. Бачите, не взяли йому буханець. «У мене розхід, а тепер скрута», — перекривляє попа. — Ясно — тепер йому не те що за Польщі. Ні землі, ні бабок, щоб свиней годувати.

Раю одвернуло.

— Ви тільки подумайте, Михалко, його зять, за кума, а він попадю викликає. І вона виказує, що не тільки ми без хліба до хреста. Зінька цілушку вийняла. Каже, що взяла для годиться...

Барвара, щоб якомось угомонити Гапку, звертаючись до Михайла, шепнула, але так, щоб усі почули:

— Попада — не твоя рідня...

Зінька завела, хоча їй ніхто й не допомагав:

Спасибі, ковалю, що ти нам дитину скував.

І в рученьки не хував,

І ніжкою не тупав,

А добре і тепло кувати було...

Федір цідив з банки самогон, передавав пляшку, щоб пили. Сам не пив. Усі сиділи, а він, у старому, стояв край столу, заступаючи собою Наталю з дитиною.

Гостина поволі розпалювалася.

Лампа, підвішена на гачку, розливала жовте світло, і на стінах, на стелі хиталися голови.

Павлові випало сидіти з Прокопом Димаком. Прокіп, не уміючи їсти виделкою, взяв котлету руками і записав її в рота з пальцями. Павло, не знаходячи з ним спільної мови, розпитувався у Петра про врожай.

— А мені що? Як вродить, так і вродить. Не моє!

— Занехаюється земля,— тяг Павло.— Нікому діла до неї. То, було, йдуть люди в поле, наче на свято. Жінки обід несуть, у святкове вбираються. А зараз?.. Запаскудили землю. Смердить земля, а не пахне.

— Одноосібник гризеться! — пустив Михайло по столу.

Але за Павла вступився Федір. Нема любові до землі. І заговорив про жнива, забідкався.

— Як там у вас мій коник? — спитався Петро Павла, та Павло не відповів.

А три старі жінки, що сиділи рядочком, як три скарги трьох родів, що зібрались у одній хаті, сиділи й мовчали. Тихо плямкали їхні губи. В самісінькому кутку світлиці підпирали стіну сонні діти — мала, менша й найменший. Блищали їхні очі й зуби, хотіли їсти, але про них зовсім забули.

У тарілках порожніло, і Василина з Брежихою вилізли з-за столу.

Федір налив собі, налив Мар'яні, підніс їй, поцілував у руку.

— Сто лят! Сто лят! — гукнув Прокіп.

Федір одійшов від ліжка. В Наталиних ногах лежало решето з квітами. Люба спала. Навпроти лампи сяяв синій гудзичок з комірця Наталиної сорочки.

Повставали гості, щоб співати стоячи.

На порозі, у шапці, виріс Павлів Костик і крикнув, аж лампа хитнулася і факнула:

— Війна!

На житах влігся вечір. Теплий, літній, споений цвітом гречок і картоплі, споений буркуном з Лицарки, ромен-зідлям з узбіч, він порівняв горби і доли і не хотів за-свічувати зорі. Не жебоніло колосся — спав вітер. І весь безмежний простір землі і неба, вповитий темрявою, ди-хав тишею опісля спечного дня. Поля раювали.

Вечір непомітно впав на Антонову голову. Він і сам не міг збагнути, що його вигнало в поля,— розпач, обу-рення чи страх?

Ще був день, ще не заходило сонце, коли вибрався з сільської гущі на сільрадівському майдані й через го-роди, поза попівські — колгоспні будівлі подався у За-городу, а там і в жита. Вчора їздив у Вишнівець. При-гнав на змиленому коні, не спав ніч, з досвітку сходка. Розбили село на десятихатки, щоб встановити самооб-рону, щоб ловити парашутистів. І здавалося, що Лозів-ка, насторожившись, але без ляку чекає своєї долі. На сходці говорили про зброю, бо що то за самооборона з вилами і з косами. За зброю кричав Бартко, горланив Михайло Шумейко. Навіть дяк Юзефович опоминався, тільки один отець Олексій хрестився, просив дозволу служити вечірню, і жіноцтво горнулося до нього. Ще сходка не закінчилася, Антон поїхав у район по зброю. Але ніякої зброї ніхто не дав. З міліції йому одному виписано револьвер, та Антон від нього відмо-вився. Вернувся ні з чим. Люди обступили його. А він не мав чого сказати, хіба те, щоб молоді, призовні на фронт, сушили сухарі. Тоді лозівчани стали якимось боковито, наче соромлячись один одного, позирати на колгоспні будівлі. А дядько Іван, смалячи люльку, спираючись на ціпок, говорив:

— Ондечки, легко воно не скінчиться...

Люди розходилися, щоб знову зійтися на майдані. Але на ньому вже не появлялися ні піп, ні дяк, ні Михайло...

І Антон вибрався у поля.

Не було про що говорити з Бартком. Постояла, послу-хала сходку Антоніна і пішла собі.

Бартко знав, що треба робити. Наповнювалися водою бочки і діжки. На колгоспному подвір'ї встановили про-типожежного насоса. Коло нього орудували Павлів Кос-тик і Королів Максим.

Та Антона щось мучило, вгиналися ноги і не хотіли його нести. Він був присів під незрубаним дубом у Загороді, під тим самим, де сиділи колись із Зінькою. За Загородою конюшина росла. Здалеку, мовби з небуття, вернулися ті спогади — лихі гості його самотності, й він аж потер лоба. Тоді стало лізти до голови зовсім не те, про що хотілося думати. Ніч не спав. Уже забув, звечора чи вдосвіта мати поставила на столі їжу — хіба до їжі? Квапився до сільради, а мати тихо так:

— Сидів би вдома, чи тобі за всіх треба?..

Він хотів обдумати свої дні і ночі, ті, що були, ті, що будуть, а Зінька й мати не давали, ніби йшли з ним у житах, ніби він ніс їх разом із собою. Не дивно, що мати. Але Зінька? Хіба їй до нього, а йому до неї? А все це наробив дуб у Загороді.

І Антон, мов хлоп'я, маленьке хлоп'я, котре хотіло зробити бозна-яке добро, але замість того зробило шкоду і його дуже покарано, присів на чийсь межі між одноосібницькими полями, не добравшись до колгоспних. Таке з ним було у дитинстві. Ще жив батько, ще він не харкав кров'ю, запиваючи гетманську кулю, малий Антон порішив змайструвати рамки для образів. На одному з богів рамки зовсім спорохнявіли. Ниткою він виміряв довжину і заходився рубанком біля дощочок, які лежали в коморі. А ті кленові дощечки батько надбав для кадібця чи для бочечки. Не врятував малого сам бог, якому так хотів догодити. Побитий, заховався у вербах над річкою, і тільки Горинь, стиха плескаючи хвилею, жаліла його. А він сидів у вербах, поки не заснув. Мати знайшла і на руках принесла до хати.

І дитинство, і парубкування, що завгодно сплигло перед його очима під кінець задушливого дня, який повільно згасав, мрійно й чарівно рожевів на заході, заливав обрії червоним вином. Невже звідти, з тієї врочистої краси, сунула вогняна заграва і спустошлива чорна лава?

Антон упрів. З-під синього кашкета під картонним довгим козирком виступив піт. Вилянула ситцева сорочка, запроважена в штани, душила груди. Він розстебнув комірця, але дихалося важко.

Йому було тісно на межі серед життів, тісно на полі під великим небом. Так, мовби всі прожиті роки і люди, з якими мав справу, роки, які вивітрилися з голови, і люди, з якими зустрічався раз чи двічі, раптом зі-

йшлися, щільно обсіли його і питали, питали одними й тими ж словами: «Що ти висиджуєш? Про що думаєш?»

А потім ті люди, що прийшли з близьких і далеких років і налягли на нього всією своєю силою, розбилися на купки, на різні юрби і питали в нього окремо, так, мовби мали на це якесь всесильне право, і він мусив тримати перед ними одвіт.

«А що, достукався?» — ніби питався і глузував Заремба, розкурюючи м'якеньку сигаретку. А Рашовський не звертав на Антона ніякої уваги. Наказував Ядвізі, щоб була готова в дорогу.

«В яку дорогу?» — Антоном аж підкинуло. Над ним спліталось колосся, але він чув і погордливий сміх Заремби, і навіть гикавий голос Ткачука — виконавців волі Рашовського. Тоді, коли його ловили, коли гнали на постерунок і заковували, він зовсім їх не боявся. Тоді він знав, що йому треба. Він не боявся, коли спалахнув заколот, він був залізний, коли його напували терпентином. Хіба чийсь п'ястук міг його похитнути?

Юрба на чолі з Зарембою не розходилась.

«Казав, будь з нами, московська шкура! — кричав Березюк. — Перевертень! Зародник!» — І пан інженер, управитель маєтку Рачинського, не хотів більше говорити. А вже навколо нього збиралися Юзефович, і Зеленецький. І в церкві, яку Антон будував, — ніби урочиста служба, а насправді панахида.

«Кого ховають?» — стенувся Антон.

«Тебе, тебе, рабе божий, — неначеб чув голос отця Олексія. — І я відправляю безплатно».

А жита над Антоном — стіною.

Та не щезає Березюк. І вже багато з ним своїх, сільських.

Хіба він, Антон Чорнобай, когось зраджував? Хіба він комусь продавався, коли йшов на Березюка?

«Березюк», — спитався Агузаров, який з'явився зненацька.

Антон і не встиг йому сказати, що Агузаров такого не знає, але голос уповноваженого райкому гримів громом: «Знищувати їх! До ноги!»

Антон доймав жорстоким поглядом Адам Броневський. Він йому не кинув ні слова докору, ні слова заохочення. Він стояв перед ним — сутулий, але рішучий. В окулярах і ніби обпікав двома парами очей.

Але як не напружував Антон своєї пам'яті, чомусь не міг уявити собі Антоніни. Вона то була ось, поруч з ним, з Агузаровим, з Броневським, поруч з ними всіма, то знову її не було. І сірим силуетом поставав Грицюк.

У вечірній імлі тихнули поля. Принишкли, десь поховалися навіть коники-стрибунці. Червоні маки і сині волошки в житі губили свої кольори. Їх заступало колосся.

Йому було важко думати. Думка наскакувала на думку і викрешувала в голові іскри, а вже від тих іскор палахкотіло серце. А він ніколи не думав серцем. Не шкодував, не жалів себе, і ні разу не пам'ятає себе пригнобленим. Він умів бути гордим. І був гордим.

Не похитнулася віра в Антона. І не хитнулася б його рука. Він знав, він був переконаний, що правда за ним. І хоч би яка болюча вона була, він не відступить від неї. Для цієї правди родився, їй віддав себе, віддав ущерб, не взявши собі від життя трепетної ласки жіночих рук, не зазнавши щастя батьківства. І по його серцю, по всій його душі, яка могла бути щедрішою поля, неначе пройшла твердою ходою Зінька, за нею Антоніна і нарешті вдовиця Устина, яка хотіла його і боялася. Пройшло три жінки, що не стали його долею, а він міг, він прагнув стати долею кожної, та не став. Сидів на межі, впершись ліктями об коліна. Голова лежала на долонях. Він вклав голову в свої долоні, як колись дитиною клав у материнські.

Але війна! Чому війна?

Раптом в його уяві зашумів осінній ліс, гримнув ляскливий постріл. І на якусь мить привиділося, згадалося все, до найменших дрібниць,— синенький димок з цівки пістолета і неживий, але з розплющеними очима Юрій Скиба так, мовби це було вчора, а не кілька літ тому.

Заросла Скибина могила. Антон ні разу не був на ній. Мабуть, вона зрівнялася з землею, і на ній вирости куші бузини.

Антон відразу прогнав цей спогад. Він навіть розняв свої руки, чомусь оглянувся позад себе, ніби лякався, що хтось сторонній може підглядіти його спогад, і, оглянувшись, зустрівся з пронизливим поглядом Івана Гнатюка, з яким ніколи не бачився і про якого тільки чув від Гриця.

З-під кашкета виступав гарячий піт, а то виступав холодний,— роса на морозі.

Антон знову вклав голову в долоні і збирав холодний піт своїх думок. Але голова пашіла. І піт знову став гарячим. Минула короткочасна мука. Холодним стало серце. Думки вернулися до сьгоднішнього дня. Сходка. Гамір. Хто ще товкся, а хто, мовби соромлячись чи вичікуючи на інших, спроквола збирався за попом на вечірню.

Дядько Іван, колишній попів наймит, шкільний сторож, вимахував ціпком і казав:

«Ви думаете один з другим що?.. Хто не прийде, не скаже на, а тільки дай!..»

Другий вечір, другу ніч спалювала війна. Лозівка ще не чула вибухів бомб, розривів снарядів. Над селом не прогуркотів ще жоден літак. Війна ще не поділила, не помежувала Лозівку, і навіть Антонові важко було визначити, куди повертатиме Петро Гнатюк і якої заспіває Михайло Шумейко.

Що війна буде, що вона неминуча, з цим звиклися. Пошепки про війну говорив Агузаров. Пошепки про війну говорив Броневський, коли не без остраху передавав плітку (а чи так воно й було), що Гітлера вітали із взяттям Варшави. Дихалося повітрям війни, як дихають робітники чадом на хімічних заводах, як дихають селяни гноївкою і не мають часу задумуватись, що отруюються.

Обмізковуючи пережите, Антон нічого не міг збагнути в нинішньому. Його дратувало, його бісило, чому ще рік тому, чому місяць, чому тиждень тому не було сказано про небезпеку? Кого винити? Кого проклинати? У Вишнівці, в районі,— безладдя. Він — по зброю, а там кожен сам за себе думає, і йому здається, що де й ділась учорашня могутність установ, інституцій, з яких сипалось безліч усіяких інструкцій, багатослівних наказів, друкованих під копірку але підписаних власноручно і твердо. Чи не всі вони, оті автори інструкцій і розпоряджень, які власноручно й твердо вміли розписуватися, збираються в евакуацію? А на кого ж він? З ким він? Де залізні полки, чому бойовим маршем не марширують через Лозівку? Ні, не запитаннями, окликами — інвалідськими милицями рвалося це з грудей і інвалідськими милицями стукало по голові. Але він не міг ні винити, ні проклинати.

На поля налягали сутінки. Темрява огортала Антона. Йому хотілося вірити в якесь чудо. Тиша, в полях цілковита тиша. Можливо, поки він сидить тут, на межі,

в одноборстві своєї віри і своїх сумнівів, там, де вже прорвано кордон, скоїться щось таке, що не допустить ні до вбивств, ні до крові. Можливо, він отак і пересидить найстрашніше, бо хоч би що не казали, хоч би як не нарікали, але вже було сталося, чого хотілося. І його треба берегти.

«Треба берегти»,— сказав сам собі Антон, готуючись до чогось рішучого і важливого.

— Геть! Косою голову зігну! — крик — самі лють і жорстокість — розлігся над полем.

Той крик обірвав Антонові думки. Він підхопився, не встигнувши додумати своє найвирішальніше.

Над житами влігся густий вечір. Антон став на межу. Скільки просидів? Під північ чи за північ?

Брутальна лайка, вигуки, тупцювання і штовхання десь попереду. Діялося щось лихе. Але Антон в темряві нічого не бачив. Чув, що там, на колгоспному масиві. Він побіг межею, час від часу вковзуючись у борозну, і на польовій дорозі наткнувся на бойовище.

— Шмаркач! Ти що мені — указ?! Батька свого вчи...

— Але ж, дядьку, нефайно...

— Підкуркульник, а ти йому нефайно!

Антон врізався між них, став між ними, а вони всі вмовкли, не розуміючи, звідки він узявся.

— Що за крик? Що за лемент? Я думав, парашутиста впіймали! Прокопе, Костику і ти, Максиме?

Костикові розв'язався язик.

— Парашутист! Голою косою колгоспне жито косить! Попався, сволота...

— Я тебе сволотну, сволотну косою! Антоне, вступи! — І Прокіп відіпхнув од себе Антона, підняв косу.

Костик не ухилився, навпаки, ліз на Прокопа.

— Подуріли! — гаркнув Антон і вхопився за кісся.

Максим уіймав Прокопа за руку, а Костик наліг йому на груди.

— Беріть, в'яжіть! — раптово здався Прокіп. — Посадите? Все одно панувати вам недовго!

— Мовчи, ти!.. — схопив його за комір Антон.

— А ти мною не тряси, бо так тебе потрясе... — огризнився Прокіп.

— Жито зелене, нащо ж ти його, Прокопе? — відпустив блаженного комірця піджачини Антон і додав: — У такий час?

— Тобі шкода? Забирай накошене!

Якби Прокіп просився або просто мовчав, Антон нагнав би його додому. Але Прокіп упирався, сварився.

Його погнали в село.

Максим оповідав, що вони з Костиком — самооборона, вирушили в поле за парашутистами, як ото поставили на сходці, а наткнулися на Прокопа.

«Почалося»,— підбив усі свої вечірні роздуми на межі Антон.

Прокіп сунув попереду так, мов нічого особливого не сталося, вайлувато переставляючи ноги по курній дорозі.

— Пахне! — сказав і нахилився.

— Що пахне, дядьку? — спитався Максим.

За Горинню, за Ялинцем заgrimіло небо: літаки. Вони вчотирьох позадирали, як лелеки на гніздах, голови. Літаки летіли десь на схід, і їх гуркіт стояв хмарою.

— Гречкою пахне... землею...— одказав Прокіп і рушив узвозом.

Було пізно, але Лозівка не спала. Ще не доходячи до сільради, наткнулися на людей.

— Парашутиста, впіймали парашутиста. Чули, гуло! — понеслося по селу.

І цікаві бігли з майдану, а впізнавши Прокопа, сміялись і чортихалися. Сміявся й Прокіп, здоровкаючись з людьми.

Костик ніс на плечах косу, ніс наче трофей і хизувався.

Біля сільради лампа блимала у вікні, на Антона накинувся Агузаров:

— Ти що собі, т-сать, думаєш? Тут, кров з носа, призовників на військкомат, коней на військкомат. Піп вечірню править, а він — у поля. Стан — військовий!

Коло сільради дядьки на возах. Стійка.

Антон не знав, за що йому братися і що робити з Прокопом. Розпорядився Агузаров, щоб Димака в район.

— Ти, Королів, щоб косу жінці відніс,— гукнув Максимові Прокіп, вмошуючись на возі.

Його повіз Костик, якому Агузаров довірив свого револьвера.

III

Ніч була подібна на день, а день на ніч: спали тільки діти. Лозівчани товклися на сільському майдані, сновигали вулицями, зачеплювалися у воротях, ставали на

перелазях, так, немов побоювалися своїх власних хат і не хотіли в них засиджуватись. Майже ніхто нікому не казав: «Добрий день» чи: «Помагайбі», бо всі, здавалось, не розходилися. Правилася не лише вечірня, а й утрень. І ні Антон, ні Агузаров, які проводили мобілізацію, не забороняли молитися.

По всіх кутках гавкали, скавуліли, валували собаки, а на огрідок — парк Рачинського — лягало гайвороння.

Ще нічого не переінакшувалось, стояла погідна літня пора, на Заріці пахнули сіна, а в Ялинці — суніці й повноводо, не міліючи, текла собі Горинь.

Усім було неспокійно, моторошно, всі чогось чекали, і, ймовірно, один Павло Гнатюк не виявляв анінайменших ознак заклопотаності чи захоплення. Він зрідка, не забираючись в людську гущу, з'являвся на майдані й, постовбичивши десь осторонь, непомітно щезав за тесовими ворітьми, зачиняв на гачок хвіртку. Проте від його вух не ховалася жодна сільська новина. Як і раніше, тільки трохи ретельніше, він через два дні голився, підстригав куцу борідку і вуса. З його хати не було кого проваджати на фронт, а коли серед ночі прибрюхалась на Заріку в баговинні й затюпана Віра, лементуючи, що чоловікові принесли повістку, він вивів доньку на подвір'я, взяв її за плечі і за рогом хати напутив: «Нехай утікає!»

До обозу підлягав Павлів жеребець, не Павлів — Петрів, бо виміняв його, аби той не здав до колгоспу. Тієї ж таки ночі, коли прибрюхалась Віра, Павло засвітив ліхтарню, довго товкся у коморі: десь загубилися вухналі, не знайшов і витягнув з дошки заіржавленого цвяха. Цвях ще добрий, але іржавий, і Павло протирав його глянц-папером, поки заблищав. Ні Варвара, ні сини не знали, що Павло намислив. Костик зовсім одбився від дому, батько не пробував повертати його до себе. З того часу, як син записався у комсомольці, вони розмовляли між собою тільки очима, а очі в них були однакові, малі, але пронизливо гострі. Старі не поступалися молодим, а молоді старим.

Під полою піджака Павло проніс ліхтарню через подвір'я і зачинився в хліві. Коні хрумтіли свіже сіно. Він підліз під огиря, погладив його по череву, держачи в зубах цвяха, а потім поставив собі на коліно коневу ногу, подивився на підкову, хотів її зірвати, але підкова нова, — шипи ще зовсім не злизані, — передумав. Погладив жеребця по шиї, і він дав поставити свою другу ногу

Йому на коліно. І на тій нозі підкова була новенькою. Павло наслинив цвяха і, впершись руками у жолоб, що-сили, одним ударом молотка загнав цвяха в кінське копито. Прив'язаний огир, якого щойно так пестили, рвонувся на ясла, піднявся на задні ноги, задзеленчав ланцюгом і заіржав.

— Тихо, чш-ш! Ну, кому сказав? — гаркнув Павло з-під жолоба. Огир осідав на круп. Павло потягнув за ланцюг і, притискаючись до стіни, почапав до дверей, факнув, загасив ліхтарню.

Бралось на світанок. Хата зяяла чорними вікнами. Хтось клацнув хвірткою, але собака не гавкнув.

Павло наблизився до криниці. Й не подумав одчиняти хвіртку, стояв — в одній руці загашена ліхтарня, в другій молоток.

Костик перемайнув через огорожу на квітник і виткнувся до криниці.

— Кого там чорти носять? Що, вже безвладдя?

— Батьку, ти? — зарошений по пояс, у кашкетуку, що ледве тримався на густому чубі, став перед ним син.

— Тобі вже повилазило? Носить його...

— З сонцем, батьку, щоб огира до сільради,— сказав Костик.

— Іди виводь! Чужих людей на міліцію здаєш, а тепер за своїм приперся? — Павло замахнувся молотком на сина.

Костик підплигнув, ухопив молотка, і Павло випустив його з рук.

— Молотком не заміряйся. Не ті часи! Чуєш?

— Цить! — затупав Павло ногами.

— Я тобі ще раз кажу, щоб з сонцем був з Шимелем коло сільради,— люто кинув Костик, його голос зривався за кожним словом, «коло сільради» він просвистав і кинув об землю молотком.

Хлопець відчинив хвіртку і навіть не прихилив її за собою. Хвіртка розгойдувалась, поскрипувала, і порожня вулиця заглядала на Павлове подвір'я.

Костика гонило вітром, крутило вихором. Він з'являвся, де треба і де не треба. Війна, небезпека, неминучість якогось страхіття — все це якраз і було те, що дало простір його буйній, зеленій юнацькій волі. Скрізь хотілося виявити свою відданість і пильність, своє нестримне завзяття. Він був потрібний, і його посиляли на всі боки.

А Максим зрадив Костика. Крикнув йому Прокіп, щоб відніс косу Гапці,— хлопця пройняли дрожакі, і він як засів з тієї ночі дома, таки віднісши косу сусідці, бо вони ж тепер жили на маєтку Рашовського, то й ніде не заявлявся. Трапився б Костикові на вулиці, а ще тепер, коли руки свербіли, набив би писок за паніку.

Люди чомусь сторонилися Костика. Коли йшов до сільради, давали йому дорогу, вступалися перед ним, і він задирав голову, щоб бути вищим.

Колгоспні коні, яких мобілізували, стояли вже на прив'язях коло сільради.

— Оповістив батькові, щоб огира привів, а зараз махне до дядька,— сказав хтось, коли Костик вислизнув з сільради на східці.

Він почув це, сказане з гурту, який позіхав на майдані, але вдав, що не чує, рушив прямо на гурт, і гурт розділився перед ним. Костик мацнув себе по правому стегні, де ще вчора теліпався позичений наган, і таки справді завернув на вулицю, яка вела на поле, до Брегів.

Люди знали усе наперед. Знали, що Антон з Агузаровим, упоравшись з призовом, чекали на мобілізованих і обмірковували з Бартком, як врятувати колгоспне майно, що закопувати, хто гнатиме на схід худобу. Вони й не помилилися, що Костик махне до Федора.

Дивно, як це Гапка ніде ще не перейняла його за Прокопа. А могла б обірвати чуприну. Та її, мабуть, не було в селі, бо довідавшись, що Прокопа відвезено в міліцію, торбу на плечі — і в район, допоминатися, обстоювати і правуватися.

Костик чвалав узвозом. Заклавши руки в кишені, недбалий, навіть не зиркав на хати, поминаючи двори. За ним гавкали собаки, а від церкви чи бува не сам Юзефович:

— Доброї ночі, а чи ранку! — привітався з посмішечкою.

На запилюженій дорозі він не бокував, вихитувався серединою вулиці. В таку годину з зарослих садків, із вишняків на нього могли шпурнути каменюкою, могли провалити голову, але він не боявся. Йому здавалося, що і в сільраді, і там, у районі, даремно метушаться, вовтузяться. Хоч фашисти прорвали кордони, але далі не поткнуться, їм так дадуть по зубах, що аж закурить, а там підійметься пролетаріат усього світу, і Сталін

буде вождем всесвітньої революції, яка змете не тільки Німеччину, а й Америку, і тоді столицю треба буде переносити з Москви десь посеред світу, можливо, що в Берлін. Ні, не треба в Берлін. Ліпше побудувати нову, зовсім нову або хай лишиться Москва... Так мізкував Костик, простуючи узвозом, який вивів його на поле.

У Брегів наче всі спали. А собака був спущений з прив'язу і лежав, сп'явши лапи на нижню ворину. Він знав Костика, але загарчав, коли той взявся відсувати ворину, і хлопець переліз через тин.

— Агей! дядьку! Ви вдома? — гукнув. Він чекав, що Федір вийде з хати, але той виглядав з хліва, тримаючи в руках вила.

— Чого тобі, Костику? — спитався, не наближаючись.

— Мобілізаційну виконавець вам приніс?

— На Сірого?

— На коня.

— А тобі що до того, Костику?

— А до того, дядьку, щоб негайно з конем, — випалив Костик. І, зам'явшись, проказав: — Якщо у вас нема часу, то давайте мені... Я сам можу...

Федір поставив вила перед собою, сперся на них. Його великі, вузлуваті руки лежали на держаку. На обличчі, зарослому, повному і моложавому, не пробігло й тіні.

— Ти смаленого вовка бачив? — легенько спитав дядько, поглядаючи кудись поверх Костика.

— Ви не жартуйте. Не до жартів. Час військовий, і я!.. — Костик висмикнув руки з кишень. Його ще ні разу не голене лице запашіло. — І я...

— Ти мені не якій. Коли не бачив смаленого вовка, то коби й не бачив. Звідки прийшов, туди і йди. Не ти мого Сірого напував, не ти його годував, і щоб я тобі, а згори-ти-ти!.. — Федорів язик заплітався.

— Хочете, щоб заарештували, як Димака! — скипів Костик.

— Хто? Може, ти? Та як потягну зараз вилами!

— Не руште з місця! — крикнув Костик. Крикнув і нагнувся, бо над головою блиснули вила.

Федір погнався за ним, і Костик дременував попід хатою в садок і переліз на поле.

Хлопцеві стало соромно вертатись у село вулицею. Він петляв городами, не знаючи, що скаже в сільраді. Його розпікала лють, що він ще не виріс, що не міг подужати Федора. Відібрав Агузаров нагана, а то наці-

лив би на дядька, йому б не до коня було. В сільраду не зайшов, протиснувся і відразу випалив, аби знали:

— Брега коня не дає.

— Що значить не дає? — підняв круглу, лису голову Авер'ян Парамонович.

— Так що не дає, й годі,— повторив Костик, але за-
твся далі оповідати.

— Хто з нас вільний? Антоне, падайте вдвох верхи на колгоспні й щоб негайно сюди.— Авер'ян Парамонович добув з кишеньки штанів годинника, глянув: — Скоро й призовники повинні надходити.

— А вже пора рекрутам? — спитав Бартко.

— Скоро п'ята.

Антон поїхав попереду. Костик за ним, а в гурті перемовлялися, що дядько підніс небожеві дулю.

Вже за селом Костик обігнав Антона і налетів на Федорові ворота.

— Дядьку, відчиняйте! — розкричався, гарцюючи на коні, проганяючи собаку, який кружляв, увивався і підплигував навколо Антона.

Федір розняв вориння, пропустив повз себе Костика, який штуркав коня під боки, і кінь навіжено басував під ним.

Антон не в'їхав у двір. Сплигнув, прив'язав коня і, коли Федір запудив до буди пса, подав йому руку.

— Шкода коня? — спитався.

— Або ж ні?

— Все одно заберемо. Мусимо.

— На милування нема силування,— відказав Федір.

Костик басував на своєму коні, і його брала лють на Антона, який розпатякував собі. Але він зганяв ту лють на коневі, штрикаючи його в боки і рвучи до себе гнущечку.

— Чого ти там скачеш? Ти присади коня! — насварився Антон.

Федір глипнув на Костика, і червоні прожилочки про-
різали білки його очей.

— Отож виводь, Федоре,— наказав Антон.— Наспів такий час. Ще розживешся.

— Розживуся, як ти,— гірко кинув Федір. Він поверну-
нув до хліва. Його руки набрякли. Вгиналися коліна. Він мовби поменшав, і тільки поруділі високі халяви наче підросли, стали ще вищими, і він з ногами, з тулубом вліз у ті діряві чоботи.

Костик лизав верхню губу, і його пацалувате обличчя всміхалося двома ямочками.

Федір добрів до самісіньких дверей, але так же повільно вернувся і сказав:

— Не можу...

— Чому не можеш? — набасився Антон.— Федю...

— Не можу сам вивести,— проказав тихо Федір, заточуючись на ногах:— Ні світу, ні тебе, я нічого не бачу...

Антон спохмурнів. На нього з буди шкірив чорні ікла пєс, гарчав.

— Костику, виводь з хліва коня, й поїхали! — розпорядився Антон.

Федора перекосило. Він умить неначе виріс із чобіт.

— Костик? Щоб виводив? Задушу! — Простягнув кулаки.— Сам забирай!

Ці піднесені кулаки й собака в будці розчавили в Антоновому серці жалість, він різонув перед себе рукою і подався до хліва.

Пара коней — сірий і чорний — вилиснювали крупами. В хліві, тісному, але зашальованому й побіленому всередині вапном, було чисто, наче в хаті. Антона роздратувала ця чистота і солодко-теплий, міцний дух свіжого сіна на вишках, змішаний з кінським потом. Коні приємно форкали, і він фиркнув собі під ніс, нашвидкуруч одв'язав Сірого, купленого в Гнатюків, навіть не звернувши уваги, що Федір вбрав його в новеньку кантару з мідними жовтими бубонцями. Він не звернувши уваги і на те, що Федір підсипав тільки Сірому в жолоб торішнього вівса, який зберігався, безперечно, зовсім не для того.

Антон шарпонував за повід, накинутий двома кінцями на гривасту шию — кінь не був припнутий,— повів його з хліва. Сірий дався вести, не пручався, бо був нагодований і застояний. Але тільки-но вибрався з ним на середину подвір'я, як Федір став між ним і конем, обхопив об'руч коня, втербишивши пальці в густу сіро-чорну гриву, яка місцями сама спліталась у довгі розкішні кіски, а Сірий нагнув голову, витягнув її в нього на плечі.

— Ве-ди! — глухо, з придихом сказав Антон.

Федір взявся за повідець, і тоді малі й старі Бреги, які висипали з хати, надривно затужили.

— Сірий, Сіренький, та куди ж тебе? — підкидала дитину чи своє голосіння Наталя.

— Коню, конику, а хто ж тобі їстоньки дасть, хто напуватиме тебе водицею та криничною? — упала стара Брежиха.

Галасували діти, галасували в один голос, і те їхнє дитяче й жіноче ридання шугало по обійстю, билось об їхні ноги і не губилося.

А пес, гладкий і неприступний, повзав на животі, лизав Федорові ноги й кінські копита.

Костик гарцював за ворітьми, загородивши конем дорогу в поля, на Защиту: дядько й утікати може.

З Федорових уст не зірвалося й півслова. Він обережно зняв з кінської гриви двокінцевий повідець, сунув його собі під пахву і з червоними очима ступив з подвір'я.

Антон з Костиком пропустили його.

За ними, падаючи на коліна і голосячи, бігла стара Брежиха, бігла Наталя з дитиною, проводжаючи до великої дороги, а там усі поспинялися з своїм риданням. І тільки собака чвалав навідалік у саме село, час від часу спинявся, сідав на хвоста і, задерши догори морду, вив.

Федір так і не сів на коня. Поволеньки вів його, йдучи попереду, так, мов перед ним несли на цвинтар домовину батька.

Їх наздогнали поблизу сільради Шумейки і Петро з Зінькою. Цілою юрбою, піп з дяком, їхні жінки проводжали Михайла в армію.

— Федоре, коня на фронт ведеш? Тут сам іду і то не журюся, а підніми-но голову! — зухвало окликнув Михайло.

Федір оглянувся, окинув за собою все товариство: двох вершників, високу Зіньку, ще вищу Раю, які йшли обіч Михайла, Петра в гурті з іншими, і сказав:

— Воно б ліпше дитина вмерла, як коня позбуватися... А, короста... — І тим останнім словом, ніби цвяхом, прибив сказане.

Коло сільради крутився з конем Павло і репетував Агузаров:

— Що ти шкапу привів?

— Або я винен, що він накульгує? Думаєте, що цвяхи ввігнав, беріть, дивіться! — кричав і собі Павло.

Нарипувала гармонія, нарипувала, бо не було музиканта, не було Прокопа Димака. Але перед сільрадою

танцювали. І Михайло Шумейко, коли тільки зачув гармонію, впірвав Зіньку, і вони закружляли на майдані. Михайло пішов навприсядки, а Зінька взялася в боки.

— Ідуть, ондечки, знову ідуть, як за царя на германця, як за Польщі на німця,— казав дядько Іван Пилипові Королю.

— Ая, ідуть. А пам'ятаєш, і на гапонця йшли,— згадував той.

— За всіх, ондечки, йдуть, тільки не пам'ятаю, щоб за себе...

IV

Не розрісся, не зміцнів, не запишався ні деревом-садом, ні коморою-оборами Петрів і Зіньчин хутір. Посеред полів, далеко від людей, під боком критих цинком шумейківських дахів, що їх приховувала густа зелень молодих смерек, непролазного вишняку і розкішних яблунь, гнатьюківський скидався на бідного жебрака. Не було де зачепитися оку. Хіба на тій довгій, недавно ліпленій, а вже кривобокій будівлі, під білою черепицею, яка правила за хліви і за хату? Чи на тій коморі поряд, що стояла на високому, неотесаному камінні й поривалась кудись летіти? На глиняній і осиковій столі, в якій шугали вітри? Не вкорінювалося дерево. Розвалилась і поросла бур'яном гора опоки. З неї так і не вимурувано хати.

Не частий гість у Гнатьюків, але свій, дяк Юзефович простував через поля. Не заважала ні рілля, ні засів. Половина Петрового поля облогувала. Що не зайшло в масив, наділено односібникам, та вони сюди не поткнулися: не своє, нащо чіпати. Та й коли б земля, а то плуга поламаєш. Село з весни тут пасло худобу. І зараз Василина з Демчихою стояли біля товару, стояли, поховавши під запаски руки, і провадили нехитру мову, що вони вже нажилися, а діти життя не зазнали і не знають.

Дяк вклонився їм, піднявши над головою чорного капелюха, який нагадував малу парасольку, і вони, раді та привітні, вклонилися йому до пояса. Він спитав, чи Петро вдома. Василина ствердила, що так, бо де ж йому

бути, і він собі попрошкував, а вони примовкли, либонь, дивуючись, що то в дяка за справа до Петра.

Його стріла Зінька, вибирала плоскінь. У рідких, тільки окремими купами гінких, високих коноплях, які цвітом-помелами тягнулися до її обличчя, заступали його, вона, з заплетеними косами, була знову молодою і сильною, тією самою Зінькою, що служила в Шумейків, навіть трішки лагіднішою і принаднішою, не конопляною залізною бабою, а дівкою-мавкою, коли висмикувала стебла конопель і тулила їх до своїх грудей. Вона давно запримітила Юзефовича — тичкастого, в штанях на випуск, полотняних, білих, і чорному піджаку, але вибирала плоскінь і думала: «Не дяк, а чорт з молитвою суслів у хату. І чого йому?»

— Боже поможи! — спинився дяк і довго тримав капелюха над головою.

— Спасибі за добре слово, — відповіла Зінька, піднявши жмут насмиканої плоскіні, щоб заслонитися від сонця. — А що, може, німці в селі?

Юзефович гмикнув, провів долонею по своїх губах.

— Рушники старі готуй, бо з нових конопель не поспіють.

— А колгосп швидко рознеситимуть?

— Яка скоро! Петро що робить?

— Чорт його знає. Якщо не плюється, то латає чоботи.

«Розбери її? Віддалася за Петра, а він для неї ніщо», — подумав дяк і постъобав за стодолю.

Петро латав якісь шкарбуни. Собі чи Зіньці на росу. Сидів на маленькому стільчику, зробленому Михайлом, смоктав дратву і проколював шилом луба. Шило не лізло, він тикав у віск і пасіював.

Дяк проспівав на добридень, простягнув довгу руку, але Петро не подав йому своєї. Так і не проткнувши тупим шилом дірки, шпурнув шкарбуном, а тоді встав і привітався.

— Ти латай його, латай, а він рветься.

— Чобіт чи світ? — впіймав його на слові дяк.

— Ох, і світ, що чобіт, добродію. І як світ до мене, так і я до світу, — сказав Петро, не розуміючи, куди і до чого хилить дяк.

— Ну, світові, Петре, припустімо, до нас не одинаково. Йшов я через ваші поля. Облогом лежать.

— Так то ж колгоспне безголов'я.

— Безголов'я? — повторив і собі дяк.— Бог на те землю і створив, щоб вона хліб родила, а не марнувалась. Сидите ви, Петре, на полі, і вас ніби ніщо не обходить,— почав дяк, почав неначеб з докору.

— Бачте, я ще малим рвався з села, старався, стягувався...

— Господарка... — провадив своєї дяк.— Але послухав я німецьке радіо...

— А ви що своє радіо не здали? — перебив Петро.

— Якщо слухав, то певно, що не здав.

— І не глушать?

— Німецькою і українською говорить ще ліпше, ніж ми з вами. Хто заглушить?

— Ви сідайте, добродію, на колодах, а я патру потерухи, покурити кортить, та й Зіньку гукну, щоб на стіл дещо... — І Петро пошкандибав у комору, довго там тер потеруху.

Юзефовича підсмажувало сонце, але він не наважився скинути ні піджака, ні капелюха.

Ідкий дим з міцного кантука розкадився на подвір'ї.

— Курите непотріб. Треба б себе поберегти, здоров'я пожаліти.

— Ах, нащо те здоров'я! — відтяв Петро, затилючись глибше.— Що ж воно чути?

«Ключуло»,— відзначив дяк і, щоб випередити Петра в його роздумах, сказав:

— Тридцять дев'ятий тепер не повториться.

— Бачте, здається, ви й тоді, добродію, втішали. Людей на фронт, коней на фронт, а тут хоча б літак пролетів, усе десь боком літають.

— Вам хочеться, щоб у вашу хату бомба влучила?

— Нехай вгатить, якщо війна, а то зовсім ніби вона й не починалася. Колгоспну, нашу худобу поженуть на схід, все заберуть...

— Не встигнуть! — заперечив Юзефович.

Від тієї твердості, від тієї переконаності дякової Петро засовався на колодах. Худий, трохи зчорнілий, він скинув кашкета, зачесав пальцями назад чорного чуба.

— Припікає...

— Не припікає, а добре їх пече,— вів своє дяк.

— Ні, я кажу, що сонце припікає,— цілком серйозно мовив Петро і потягнув дяка в стодолу.

— Так, по-вашому, не встигнуть, добродію? — пошти-во першим звернувся Петро, знову закурюючи.

— Хочте вірте, а хочте не вірте, але німці вже у Львові.

Вони стояли один перед одним. Петро пахкав, пускав дим у дякові груди.

— Ні, ви таке, добродію, що не доведи господи, енкаведе...

— Ми ж самі. В полі. Ви не викажете... І що тепер енкаведе?

— Поле полем, а й стіни вуха мають. Ходімо із сто-доли,— Петро напосів, повів дяка на подвір'я, а тут теж сховатися ніде, кругом голо, дерева малі, кущі бузини оддалік під дротом.

Через якісь грядки, Петро вже й не дивився на те, потягнув за собою дяка. Бузина росла над самісінькою глибокою ямою; з якої колись брали глину. Тепер яма обвалилася, заросла муравою, і вони вдвох,— Петро обдивився навколо,— спустились туди й посідали. І тут дяк почав одразу, не давши Петру закурити.

— Нам треба бути на чатах.

— Не розумію.

— У вас є зброя?

— Зброя? Звідки?

— А я знаю, що є. Мені Михайло казав. Треба відкопати, почистити, щоб, поки німці в село, ми зі своїми советниками порішили.

— Але ж, добродію, енкаведе...

— Яке там енкаведе?

— Агузаров з револьвером у селі.

— У страха очі великі. Я вас запевняю, не мине й дня, все догори дном. Зі Львова до нас двісті кілометрів.

— Не повних двісті,— уточнив Петро.

— День ходу, а ви кажете...

— Та я нічого, але треба б, щоб хтось...

— За нас ніхто не зробить!

Хто знає, до чого б вони домовились, але блакитне, чисте небо над горбом заграло, задвигтіло. Те двигтіння весь час наростало, і через кілька хвилин уже стояв тяжкий рев. Петро з дяком повискакували з ями. Зі сходу на захід низько над землею сунули літаки з чорно-жовтими хрестами.

Зінька з недобраною горсткою конопель прибїгла на подвір'я, заховалась під стріху і злякано дивилася в небо.

Василина з коровою, телицею і вівцями тікала з пасовиська.

Петро стояв задерши голову, а дяк помахав услід літакам рукою.

— Отже, на чатах! — сказав він.

— Німці в небі, а енкаведе на землі,— обронив Петро, спроваджуючи його.

Вівці, вовнисті, ще не стрижені, самі дременули до хліва, і корова, ревучи, теліпалась за ними.

— Людоньки, страшний суд,— прошепотіла Василина, заховалася до Зіньки під стріху і квапливо хрестилася.

Літаки — важкі бомбовози, залізні цвинтарні хрести у небі, просунули над горбом, і враз настала така тиша, що, здавалось, було чути, як по подвір'ю ходить сонце.

Петро гикаво й зловиво засміявся з матері і з жінки.

— Чого ти на кутні? А коли б бомбили? — накинулась на нього Зінька.

— Нас? Нащо ми їм?

— Німаки, хіба вони знають? — похитала головою Василина.

— Дурні, так у них же бомб нема. Десь поскидали і порожняком назад...

— Ой, не тішся, сину...

А Зінька пройняла ще дошкульніше:

— До своєї б тіні ти молився і не впізнавав!..— Йй було образливо, що вона злякалася і її беруть на кпини.

Петро вже не міг взятися за шкарбуни, та й Зіньці не хотілося до конопель.

— А чого той, сухоробрий, заявлявся? Ще шлюбу не взяли, а він до танцю просить?

— Не твого ума діло. Таці будуть! Музиканти в небі грають. Чула?

— Гляди ж, щоб не впав, танцюючи, сину,— підсумувала їхню розмову Василина.

— Мамо, ви вже з худобою,— сказав Петро і почав допитуватися, де городник, бо не бачив ні під хатою, ні під коморою.

— Здурів, зовсім здурів,— задзижчала йому Зінька. Вона не знала, про що теревенили вони з дяком, але її серце чуло: про щось недобре. Вона здогадалася, нащо Петрові городник, і почала умовляти, аби почекав до вчора.

Проте її побоювання було передчасним. Десь за Шумейками почувся скрип возів, дитячий лемент, зітхання і понукування.

Причвалав старий Демко, пов'язуючи рушником на ходу неприкриту голову, прибігла Рая з дівчинкою, яка вже забула і не пам'ятала, що її колись, зовсім маленькою, вчили називатися не Маринкою, а Марилькою.

— Біженці! Сунуть біженці! — заволав старий.

Рая в білій хустці, бліда наче смерть, банькато витрищилась на Зіньку. Йй відняло мову. Вона не помічала доньки. Маринка — люта Зіньчина заздрість — одплигнула від матері до діда. Він буркнув, щоб не плуталась під ногами. Рая взяла її на руки, притисла до худющих грудей. І тоді з тих грудей прорвався лемент:

— Вам добре, а що ж мені, бідній та самотній!..

— Цить! — тупнув ногою, аж вона тріснула в коліні, свекор.

— Ідуть, а вже їдуть світ за очі, як і ми колись. Людоньки! — забідкалася Василина.

Петро не міг отямитися. Біженці? Звідки біженці? Куди вони? Він знайшов городника, держав його недоладно, як щось непотрібне.

А вже в'їжджали і сюди, прямо на подвір'я, не питаючи дозволу. Збоку, коло коней,— віжки намотав на руку,— ляпав босими ногами чорнобородий дядько, віз цілу хуру ойкання, плачу і ридання. Коні стригли вухами, віз поскрипував. Коні тягли воза вперед, а прив'язана ззаду корова впиралася, тягнула воза назад.

— Тпру! — спинив дядько воза.— Та замовкніть, щоб вам позакладало! — помахав пужалном до тих, що лементували на підводі, і проказав: — Помагайбі, люди добрі,— але не знав, кому кланятися, хто тут господар.

— Помагайбі,— відказав Петро.

— Не питаюся, приймете чи ні, біда гонить, так що вибачайте вже...

На хурі молодиця з бабою і дітей наче маку, одне одного менше. Грудне молодиця тисне до пазухи. Сидять на клунках, подушки на руках. Цигани, та й годі.

— Звідки ж ви? З самого фронту? — питав Петро, а язик в самого дубів.

— Тату, і до нас хура, а ще одна і ще одна поминули, на село кудись,— заметушилася перед старим Шумейком Рая.

— Ступай додому.

— Ми зблизька, з Ридомля,— казала з воза молодиця і тулила сповиток до пазухи.

Чорнобородий чоловік глипнув на неї, вона осіклася.

— То, бачте, яка причина. Її того,— кивнув на молодицю,— себто мого сінка, мобілізовано, діти мені на голову, все мені на голову, баби і дітлашня, і тут чутка, що бомбитимуть. З дальших сіл до нас, а ми й собі. Зранку налаштувалися, чекали божого змилювання, не дочекалися та й рушили...

— Вас силою чи ви самі? — підступив до нього Демко.

— Якою там силою? Знялися та й поїхали. Може, тут причина ще й та, що вчора колгосп розібрали. Я свої коненята, а віз хто й зна. Чий попався. Село налякане. Хтозна, куди воно вивезе? То, може, ще й того, аби, знаєте, пересидіти...

— Чуеш, Зінько, ти чуеш? — гукнув Петро, наче на сполох.

— Дядьку, ніхто не боронив? — маючи на увазі те саме, що й Петро, докопувалася Зінька, і її очі горіли нетерпінням.

— А кому боронити? Влада, видать, розпалася.

Старий Шумейко зірвав із своєї голови рушника.

— Сусіди, а наші коні, наші вози? Та нам добрий чоловік добру думку подарував...

Чорнобородий трохи звеселів і сам висловив здогадку, що бомб ніхто не кидатиме.

— Пустіть пересидіти...

— Заїжджайте в стодолу. Стодола порожня. Відчини, Зінько, людям.

— Ну, так, нехай баби з дітьми пересидять. Та й коні коло них. Я ж вернуся, провідаю своє обійстя. Гей, бабо, відв'язуй корову! — і знову звернувся до Петра і до Демка: — Ви ж — за своїми кіньми, не гайтеся!

Віз рушив до стодоли. Найстаршенький хлопець, голова стрижена, але чорна, мов у сажі, бив кулачками в порожнє відро, відро таракотіло. Малому було весело: ї-де-мо...

V

Перед церквою — бані й хрести високо, їх не видно, а під зеленим дашком над залізними зеленими дверима господь підняв три пальці, благословляє. І слов'янською в'яззю: «Прийдіть до мене всі...»

— Сусе, поможи! Сусе, поможи!.. — хрестилася Зінька, торкалася пальцями лоба, живота, а коли розтягувала хреста до лівого рамена, коли кланялась, погляд біг за церковну огорожу, через садок...

Вона молилася, а Петро не мав себе куди подіти.

— Та лізь уже, лізь! — і спльовував. У голові скакали думки: якщо до чого, то він не винен. Жінка почала, а хіба її вгамуєш? Хто вгамує жінку?..

Він крадькома шмигонув під огорожу, присів під нею, аби його ніхто не міг запримітити, і звідти, з-під сірих дощок, кликав її, давав знаки рукою, ніби молився.

Йї не було лячно, моторошно. Коли б там, за огорожею, за садом, на подвір'ї, гомоніло і вирувало, вона не стовбичила б перед церквою, вона ввірвалася б віхолюю...

— Лізь, — аж сичав він.

І таки виманив. Підсадив її на огорожу, вона підтягулася і легко сплигнула в сад.

— Обережно, попід яблунями, — наставляв її.

А Зіньку покинув страх. І на Петрів шепіт, який проривався з тремтливих губ, вона відповіла голосно, зверхньо:

— Не чуже красти, своє забирати іду. За мною!

Він зник за огорожею, наче його присадили її слова. Через хвилину вигулькнув, але в іншому місці. І знову сховався.

«Що вона робить? Куди вона?» — хмикав сам собі, то витикаючись на огорожу, то прилягаючи на нею.

Зінька й бровою не повела на нього. Не криючись, з високої трави вибралася на стежку, зірвала з яблуні листок, хвостика в зуби і, гризучи його, легкою ходюю, склавши руки на груди, — спідничина ледве прикривала коліна, а голова піднята, — йшла на колгоспне подвір'я. Кидала очима вбік — вилягала трава. Колгосп на попівському дворі, перебралися взимку з панського маєтку, бо ніби мали там щось відкрити. Школу перевели туди.

Подвір'я чисте, підметене, ніде й соломинки не валяється. Вози під повіткою, в один ряд, позадирали дишлі, наче zenітки тонкі дула. Коло них червоний протипожежний насос і бочки з водою. Відразу видно, що скрізь прикладалися Барткові господарські руки. І сам він, Бартко, змащує останнього воза, не шкодує шмаровидла, зачерпує добру кописточку, лаштується в далеку дорогу.

— Здоров, голово! — лякає його Зінька і простягає по чоловічому руку.

— З шмаровидлом я,— каже Бартко, витирає безпалу руку об коліно.

— А я не папі,— стискає Зінька його руку, зелений листочок тремтить на хвостіку в її зубах.— Знаєш, чого я прийшла? — і зелений листочок тремтить ще більше.

— Розрахуватися зі мною? — кидає Бартко і нахиляється над шмаровидлицею.— Давай ще одне колесо змажемо.

— Квитатися нам нема за що, Бартку. Я прийшла подякувати, що мого воза змазав.

Бартко спокійно сунув кописточку в шмаровидлицю, поклав поруч ключа й з голими руками, кашкет набік, став перед нею.

— Поки я тут, цього не буде! — сказав як на суді.— Мене люди поставили, люди нехай і скидають.

— Запізно, Бартку. Хочеш жити, рятуй свою шкуру. Більше я не маю тобі що сказати.

— А я маю, Зінько,— і зім'яв її своїми очима.

На якусь мить Зінька відчула, що її наче відірвало від землі.

— Хіба й ти німців чекаєш?

Вона надгризла хвостіка, проковтнула його, і листочок підсмикнувся ближче до її губ.

— Пхі! — пхикнула через листочок.— А ще що скажеш?

Бартко мовчав. Але губи його не дуже стиснуті й очі з-під білих брів ніби кпили з неї. Ті губи, ті очі були такими, як колись на суді, на вигоні за селом, коли судили і його, і Зіньку. Та враз брови звелись.

— Нехай мій син, нехай Шурка, але ж ти, Зіно...

Її не пройняв його біль.

— Бартку, в Ридомлі вже покінчено з колгоспом.

— А з владою?

Зінька гризнула хвостіка, виплюнула листочок.

— Га-га, а я тебе кликати, а ти, сусідко, вже тута,— загагавав старуй Шумейко. Його лиса голова знову була перев'язана рушником, кінці теліпалися позаду, коли він гигакав.— Що то молоді ноги, знялась, а я заким докульгав,— і він схилився на палицю.

Насправді ж було зовсім не так. Зінька зачекала б на нього, але тут взяла верх Петрова обережність, щоб, мовляв, ніхто не підозрював змови, чи, скоріше, звичайна злість на Галабурду, бажання насолити тим, що раніше приведуть свої коні і статок.

Демко теж ввігнався на колгоспне дворище, перелізши через церковну огорожу. Але він не бачив Петра. Той виглядав, виглядав із-за огорожі, а потім подався до Юзефовича, вийшов з ним на дорогу і, кого не зустрічали, підбурювали розбирати колгосп. Петро навіть підкликав дітлахів, які бавилися в поросі, щоб розказали своїм батькам. І дітлахи, підсмикнувши штанці, бабахкаючи, продовжуючи грати у війну, понесли, мов сороченята на хвостах: колгосп грабують!

Зінька й Бартко не досперечались. Демко, відсапавшись, угледів свого воза під повіткою, крутнувся до нього, кинув за полудрабок палицю, вхопився за стельвагу, за дишель і, натужачись став викочувати.

На подвір'я то з-за рогу хліва, то з-за контори з острахом, обачно стало появлятися жіноцтво. І ні одного чоловіка. Жінки припадали до стін, але їх наче щось відривало і штовхало в плечі. Вони тугіше зав'язували запаски, хустки, і ті хустки — стрішками — загрозливо похитувались.

Бартко і Зінька не дивились одне на одного, а позирали на них.

Демко тягнув воза і не міг витягнути. Він згинався у три погібелі і мів бородою землю.

— Люди, та чого ви стоїте? Допоможіть!

Але його крик нікого не ворухнув, не підхопив.

З брами, ціпок сторчаком, вигнався дядько Іван і закричав:

— Люди, онде, не казіться!..

— А ти що, сюди свого коня здавав? — перепинила його Зінька. — Молодиці, за мною.

Колгоспне подвір'я затупотіло, загуло, загуло.

Антон з Костиком копали на городі яму, щоб ховати колгоспне майно. Сиділи в ній, глибокій. Почувши галас, прибігли з городниками.

Виволочені з-під повітки вози загородили все подвір'я. Не Бартко, жінка жінку спихали з воза. Хто тримався за полудрабок, хто за колесо.

— Моє!

— Не руш, моє!

— Та хіба у тебе був коли такий віз?

— У тебе був!

Горошкова Хима навалилася на діжку з водою. Вода плеснула, залила подвір'я, і під возами стало слизько.

Костик накинувся на жінок, став відтягувати їх від во- зів. Зінька вхопила його за барки, потрясла. І тоді перед її очима став Антон. Вона випустила з рук Костика.

— Антоне, відступись!

А він стояв перед нею, стояв таким, яким знала його, і не таким. Не міг вхопити її за руки, не міг спинити її. Гірко посміхнувся, і та його усмішка десь зникла в ку- точках уст. Кліпнулись Зіньчині повіки, в очах посутеніло, кліпнулись удруге — Антона не було перед нею.

— Війни! Мору на вас! — горланив дядько Іван і три- мав Бартка за плечі, не пускав.

Антон відіпхнув Химу від діжки, поставив діжку дого- ри дном. Але тільки зібрався щось гукнути людям, на нього з кілком налетів Степан — Химин чоловік, розмах- нувся і, хекнувши, потягнув Антона по крижах. Бочка перехилилася, Антон упав на груди, і бочка покотилася. Степан приставив кілка до ноги: хто ще, підходь!

Подвір'я ухнуло, гомін приліг.

— Християни, християни, це ж вам не фільварок роз- тягувати! Обережненько, хлівці мені поламаєте, — засно- вигав у рясі отець Олексій.

— Відступись! Геть, патлатий! — вела коней прямо на нього Зінька. Піп вискочив з-під коней, піднявши рясу, як баба довгу спідницю.

Хтозна, в чиї шлеї (вирвала у когось), хтозна, в чиї наритники запрягла Зінька коней. Її руки гребли.

— Кладіть його на воза! — гримнула на Бартка і на Костика, які вмивали Антона.

Хима знову покотила бочку.

Коли Антона підсадили на воза, коли Бартко закинув ногу через полудрабок, а Зінька, стоячи на возі, хльосну- ла віжками, Костик підняв кулаки і став погрожувати гамові й бісноватому тлумові:

— Розплатитесь! Ви ще розплатитесь... Чуєте?

Дядько Іван і собі наважився рушити за возом, але спинився, можливо, вперше у житті лишився стояти так сиротливо, як стояв зараз, не чуючи ні гуку-паювання, ні Костикових погроз.

Віз поторохкотів: і там, на вулиці, ще все походжав у парі з дяком Петро — його ноги не було серед самовлад- ників — підбіг, учепився за кінську збрую.

— Вихопила, взяла, Зіно, своє! Айда додому, — і за- доволено цмокнув. Забілили зуби.

— Чого ти вчепився? Пусті коней! Повилазило тобі, засліпило? Дай відвезти! — вона потягнула віжки, і коні понесли воза.

— Навіжена вона якась... — але Юзефович не докінчив.

Петро обійшов дяка, навіть і не відбуркнувшись, начебто й не він щойно походжав з ним, поплівся з широкої вулиці у вулицю-яр.

Тітка Настя — стара Чернобаїха — висіла у воротах. Вона того й сподівалася, вона передчувала, вона чекала біди, і сама, в латах-кожушині серед літа — чипіла бідую коло своєї старої хати, яка широко розчиняла скрипливі двері лихові й болям.

Зінька в'їхала у двір, під самісінький поріг.

— Бартку, чи живого, чи вже мертвого привіз? — чеберяла, наче спутана, і не могла дочеберяти до воза.

— Живий, вилежиться, — сказала Зінька і допомогла зсадити Антона з воза.

Ніби вийшла з землі, а чи шугнула з хмари, — звідки узялася Устина. Вона відштовхнула Зіньку, аж та заточилася, відсторонила її Бартка, сама вхопила Антона під пахви, — він поклав їй руки на плечі, — понесла в хату.

Зінька крикнула на коней і, ламаючи пліт, розвернула ся на вузькому подвір'ї.

Колеса не торкалися бруку, віз летів у повітрі, коли Зінька мчала селом. А навпроти колгоспного подвір'я проїхала тихіше. Там усе ще галасувало, гукало й сновигало, і різав, підкошував Гапчин голос:

— Іроди! Запакували! Запроторили Прокопчика...

Не на вулиці, під самісінькою брамою стовбичили Юзефович із Шуркою.

Коні передихнули і знову понесли Зіньку.

На полі, далеко за селом з'їжджали підводи. Згасав день, бомби не рвалися, і біженці тягнулися назад, додому, як птахи до гнізд.

Під густим Шумейковим вишнякам, перед Галабурдовою високою брамою Зіньку вразив і тихий сміх, і тихий плач: Михайло обіймався з Раєю, і вона скиглила у нього на грудях. Михайло держав на руці торбу, того самого сидора, що взяв із собою на війну. Маринка відняла ту торбу, завдала собі на плечі. Михайло в тому ж самому, в чому його виряджали: в стареньких галіфе, полатаних чоботях; сподівався на обмундирування, то навіщо нове брати?

— Райко, та відпусти, бо злижеш його! — покепкувала Зінька, на ходу сплигнула з воза і тоді спинила коней.

— Відвоювався, відвоювався, мій миленький,— цокотіла Рая, припадаючи до Михайла, повисаючи на нім.

— Добрий день, а чи вечір, сусідко! — вітався Михайло, злегка виборсуючись із жіночих обіймів. — Зі своїми кіньми вернулася? Давай із тобою розцілуємося...

Костик недовго просидів з Антоном. Берегами, над Горинню, а біля ставу під очеретами, він з усієї сили мчав до району. Але марно. В районі вже нікого не було. Все евакуювалося. Не лишилося жодного міліціонера. Двері скрізь позачинювано, і ніхто нічого не вартував. Усе неначе вимерло. Порожні й мертві вулички містечка, білі, позатягунані фіранками і позатулювані подушками вікна будинків наганяли страх і відчай. Костик забіг туди, де квартирував Авер'ян Парамонович. Нема.

До села хлопець вертався через Липину.

Бартко ще був у Чорнобаїв. Та й Устина. Костик тільки почав, що в районі ані душі, Антон його перепинив, не дав навіть вилаятися.

Бартко вивів Костика у сіни, щось шепнув, і хлопець, обходячи вулицю городами, почвалав у Липину. Поза колгоспом, через садок підкрався до колишньої хати Гнатюків і постукав у вікно.

Сура його впустила. Але тільки в сіни, відразу причинила їх.

— Що то буде? Що то буде? — сипала вона, не питаючись, чого йому треба. — Колгосп розібрали. Антона кілком. Усі повтікали. Нікого ми не обходимо. Ой, що то буде? Лукієчка назад переноситься. Тягнуть бебехи з Манькою до старої пустки. А їх син, той їх Шурка, мені махав кулаком. Ой вей! І цадик не прийде, і ніхто не допоможе. Нікого ми не обходимо!..

Костик не міг її спинити. Виглянула Резя, теж стала в сінях. І в темноті Костик бачив її зблідлу, худу. Він не міг баритися. Сказав, що до них приведуть Антона, ненадовго, на ніч чи на дві. Сура замахала руками, ніби одбивалася. Резя впіймала ті її руки, які наче щойно обпеклися вогнем, шваргнула щось по-своєму і штовхнула Костика в плече.

— Щоб ніхто не бачив. Ой, щоб ніхто не бачив...

Антона сховали на горищі старої гнатюківської хати. Крім Сури і Резі про це ніхто з Суриних дітей не знав.

Ні Антон, ні Бартко не сказали Костикові, щоб він тікав із села. І хлопець не думав тікати. Оббігши полишені своїм дядьком хату і сад, що їх колись батько хотів купити для нього, аби посадити на ділщині, — зараз колгосп віддав ту хату з садом, та ще й город нарізав Сурі, — він біля сільради вибрався на майдан. Кругом і духу людського не чути. І Костик подався вулицею до своїх воріт. Брама зачинена, а хвіртка ні. Він уже хотів, як завжди, відправитися до стодоли, але його нишком покликав батько. Видно, чекав.

— Повечеряєш, сину.

Павло ввів його до хати. Мачуха теж немов чекала на нього, на столі щось стояло в тарілках. За столом, укритись рядном, спав молодший брат, Юрчик. Він підняв голову і клюнув носом у подушку. А найменшого, рідного по батькові брата, не було; мабуть, спав на хаті.

Костик мовчки став вечеряти. Всі мовчали. Не горіло світло.

Зітхнула мачуха. Павло сидів на лаві, навпроти сина, пильно дивився на нього, а ще пильніше прислухався вухом до вікна.

Костик відклав ложку. Повечеряв. Йому навіть заохотилося подякувати матері, але язик не слухався, і слова позастрягали нижче горла.

— Наївся? — бевкнув Павло.

— Умгу, — видавив Костик.

— То хрестися і йди собі, сину.

— Піти піду, але не перехрещуся, тату.

— Як знаєш... — батько піднявся з лави і кивнув на мачуху. — Де його торба?

— Під лавою, Павле.

Павло сам витягнув торбу, підняв її:

— Тут тобі і харч, і білизна, дещо з теплої одежі.

Костик сидів, і крісло під ним провалювалось.

— Нашкодів! Комсомолія! — верескнув під ковдрою Юрчик. — Повбивають за тебе, зараза!...

Костик рвучко зірвався з місця, заскрипіло крісло, і Павло з ляку вперся лобом у вікно. Відкинувши крісло і намацавши в кінці лави кашкета, хлопець посунув із хати, а батько за ним, з торбою.

Під криницею батько з сином спинилися. Павло передав йому торбу, зав'язану мотузкою на гичці і спущену двома кінцями, щоб нести на плечах.

— Ну, бог з тобою, сину...

— Виганяєте, тату?

— Йди на Бодаки, сину. Трохи в баби пересидиш. Баба прийме...— повільно, мовби пересилиючи себе, підступив до хлопця, скинув кашкета і тоді обняв і поцілував сухими терпкими устами.— Ну, йди. Тепера йди. Без тебе буде безпечніше.

Він ішов серединою села, серединою Лозівки, тільки місяць у небі, тільки Лицарка і проводжали його, і кликали до себе, а хати білі, за кострубатими тинами, за темними садами полишались мовчазні, неначе вимерлі.

Не клацнула, навіть не рипнула хвіртка, коли Павло нерішуче, з якимсь побоюванням наглухо зачинив її за сином. Разом із хвірткою зачинив свою нерішучість, своє побоювання і звично, відчуваючи силу в ногах — підкови зацокали по камінню,— став обходити свої хліви, аби впевнитися, що там все на місці.

— Вирядив? — спитала на ганку Варвара.

Він поклав одну руку на її плече, а другою намацав клямку.

Вони щойно роздяглися, щойно полягали, як висаджене у світлицю вікно із висвистом, з дзеньком посипалося на стіл, на долівку. Попадали вазони, і вдерлося вимогливе, болісне:

— Де він? Де він? Дайте мені його сюди!..

Павло виплигнув у нічному на ганок. Федір з вилами, без кашкета, зіпхнувши шуряка, збиваючи крісла й табуретки, захекав на всю хату. Він підняв вилами з Юрія рядно.

— Дядьку, то я, Юрчик!.. Дядю...

— А де він? Де? — кричав Федір, і вила чотирма зубцями кололися на всі боки: — Не втече, від мене не втече. Я випущу йому кишки. За Сірого!..

— Нема, його нема. Федоре, Федюню, Федюнчику, — завертілася навколо нього Варвара.

А він не чув, перекидав усе в хаті вверх дном, виплигнув на горище, потовкся там, спустився, ламаючи на драбині щаблі.

Костика не було.

Тієї ночі шукали Антона. Теж не знайшли.

Василина з худобою. Тепер вона найчастіше з худобою. В селі так заведено: мале, ноженятами перебирає,— його до худоби, старе, виробилося,— його теж до худоби. Вже й корови вона не доїть. Не має сили. Зсохлася на шабатурку. Спочити б їй, але де того пастуха зараз наймеш. Усі господарі. Одне добре, не треба далеко худобу гнати. Вона встигає розпалити в плиті, начистити картоплі й до худоби. Ще рано, ще не сходить сонце, і їхній горб пливе над полями: туман долиною.

Вона вже не годна з вистрибом ганятися за телицею і вівцями. Зінька в хліві путає корову, путає телицю, а на шиї в білої з пацьорками вівці теліпається кийок.

Руда реве, не хоче сама пастися, неначе накликає собі компанію. Василина погрожує їй висохлими руками. Корова все одно реве. І вона чуває її між рогами, чуває доти, поки та не вгомониться і не стане скубти траву, захоплюючи чубчики язиком.

— Пасися, пасися, миню, росю...

І руда слухає її, спутана, вона не може вибрикувати.

Пустилася корова на росу, за нею і телиця зачинає пастися, а вівці, навіть і малі ягнята, дурні-дурні, й ті назирцем за білою з кийком на шиї. Перестане вона мекати, і вся череда пасеться.

Василині холодно на росі. Хоч роса літня, тепла, але ноги все одно дубіють. Та вона не має того розуміння, щоб влітку взуватися. І не тому, що ні в що, а так уже повелося: Василина взувається влітку тоді, коли треба до церкви.

Поле в ранковій імлі, корова, вівці, оддалік на припонах коні,— все це заспокоює її. Вона бредє, збиваючи росу, перепинає коней, бо за ніч цілий круг столочили, з усієї сили, а її наче в пташки, задихаючись, довбешкою забиває припона, перепочиває, а потім довго сидить навпочіпках, не може підвестися. У грудях щось обривається, бухикає, трясуться її плечі: вона передихає. Але дивно врочисте її обличчя. Вона — тиха скорбота, бентежний жаль, запізніла доброта і лагідність. Ріденькі кужелясті коси над лобом ховаються під чорну хустку, а на неї накинута тепла, вовняна, і з-під неї в журній задумі, з глибини, мовби з самої Василюниної душі, світяться пригаслі очі, світяться добротою; ховають у собі лагідність безкровні, спалені часом губи. І тільки тупе

підборіддя та трішки навислий лоб і загострений ніс ще й зараз надають обличчю тієї колишньої рішучості, тієї заппадливої до люті невтомності, що перегоріла в пекельній повсякденній праці, в шаленій жадобі багатства, повновладного господарювання.

Вона чинить над припоном. І їй приємно, що на своєму пасуться свої коні, своя корова і вівці. І вона думає, що хай там що, але краще, що коні вдома. Чи то віддасть Павло огира? Помінялися, коли колгосп зав'язався. Хто знає, а може, не захоче розмінюватися.

Бог зна, про що тільки не снується в її голові... Забила, загнала припони, поклала довбешку і, тяжко розгинаючись, тримаючись обома руками за землю, підвелась. Ноги отерпли, а в плечах кілок сидить.

Туман усе нижче й нижче постелився, поплив долиною на Ялинець.

Ще не видно, щоб хто худобу вигнав. Шумейки не квапляться. Вернувся Михайло, втік з якогось там пункту, і ним не нарадуються. А вчора, коли вона з обіду виганяла, між Петром і Зінькою спалахнула сварка. Петро до Зіньки, що вийди і прожени пастухів, бо тепер знову наше, нехай забираються, а Зінька до Петра, щоб він ішов.

— От на! — буркнув Петро спересердя і сказав: — Мамо, ви наженіть там їх.

Сонце враз бризнуло Василю під ноги промінням, обсіпало ним її руки, вона аж прижмурилась. А долиною, над житами, висів синій туман, там, далеко, він уже золотився. Василюна присіла, простягла ноги до сонця, поклала на запаску руку,— грілася.

Поля дихали тим чистим переджнив'яним спокоєм, який сповнює щастям селянське серце. Жита вже жовтіли на пагорбах. У низинах стояли ще зеленаві. І в підніжжі горба, правда, більше на Шумейковому, вродило, як ніколи. Петро каже: тому, що виорано трактором, глибоко. В житі ні горубки, ні будяків. А було ж сапу потушиш, сама надірвешся, а воно, бур'янище, росте й цвіте. Бути хлібові, бути. Та чи наїдяться люди? Жито високе, колосся так і проситься до рук. І пшениці — стіною. Вродила ярина. Та її звідси Василюні не видно. Навколо житá, колгоспний масив. Тільки небо над головою сине, погідне, якраз на врожай. І того жита — що того неба. Сила-силенна. Гонить теплі хвилі до небесних берегів та й спливає за овид. Аж страшно!..

Звідки він взявся, не інакше, як десь із житів,— солдат в зеленому, в обмотках. Без чуба, стрижений, нагнувся, бо обмотка злітає, затягнув її і рушницю наперед себе, а на багнеті — пілотка. І такий жаль обхопив Василю, що вона миттю зірвалася на ноги, хотілося щось крикнути тому солдатові.

Молодий він на літа, як і її Гриць. Але солдат — під лавою жита замаячила його безчуба руса голова, а в Гриця чорна — швидко подався долиною, і не спиняючись, і не оглядаючись, неначе квапився сам собі навперейми.

Вона дивилася на нього, а він відходив у туман, уже не видно його ніг, по коліна в тумані, по пояс у тумані, і думала про свого найменшого, і сльози застиляли очі. Де він? Слав листи з краю світу, з-під якоїсь Фінляндії. Чи й там війна? А може, ні. Але де там, війна скрізь. Мабуть, її Гриць, як і отой солдат, затягує обмотки, а вони, прокляті, розмотуються. Василю боязко оглянулася позад себе: добре, що солдатики не вислідили Шумейки. Але її душа мліла за ним, аж поки не сховався у тумані.

«У ліс, сину», — проводжала його, і солоні сльози текли по її зморшках.

Враз і ті сльози перестали текти, і очі висохли, — на горбу появилася Михайло з Петром. Василю так налякалася їх, що аж заклякла. А долиною, ніби впливли з туману і знову побігли, ховаючись у тумані, п'ять чи шість бійців. Вона розклякла. Михайло з Петром посідали край дороги.

Солдати пройшли. Подалися і Михайло з Петром.

«Останні», — подумала Василю.

— Мамо, товар розбрівся! А коні ви перепнули? — гукнув Петро, але вона й не поворухнулася. Стояла мовчазна і вросла в землю.

Тріснуло над самісінькою головою. Вдруге. Втретє. Похитнулася під ногами земля. Але Василю встояла. Не впала. І враз за тими снарядами, що вибухли ніби під нею, стихло, і жита поволеньки хвилювались, і в них було гарно волошкам і макам.

Василю неначе стьобнуло батогом — ляснула своїм голосом Зінька.

— Розпутайте корову! Займайте вівці! — а сама знімала з припону коней.

Стара Гнатючка нічого не розуміла. Де і хто стріляв? Чому Зінька в усьому новому і чому треба займати товар?

— Що ви збираєтеся, як на завтра? — ляснула знову Зінька, гасаючи по горбі. І наче була не одна, наче було три Зіньки: одна розпутувала корову, друга зайняла телицю, третя нагнала овець.— Та йдіть до хати, вбирайтеся! Горенько з вами! — кричали на стару всі три Зіньки.

Василина через силу підняла ноги.

«Втікати, либонь, і нам у біженці...» — майнуло, а Зінька зайняла худобу, зайняла свекруху і погнала з поля.

Петро сидів на вимощеному возі, застеленому рядном, кривився і сердито кидав:

— Вмощуйтеся, і гайда, бо проворонимо!..

— А Шумейки вже?

— Тебе будуть чекати? — дорікнув Зіньці.

Вона загнала худобу в кошару і підбігла до Василяни.

— Нову б спідницю накинули. В чоботи взулися б...

— Куди ви, діти? — трималася за кінці теплої хустки Василина.

— Сідайте,— буркнув Петро.

— Німців, поїдемо німців зустрічати, мамо,— сказала Зінька і стала підпихати свекруху до воза.

Василину підкидало, трусило на возі. Вона обіруч трималася за полудрабок і ледве могла втриматися.

Зінька випитувала в Петра, як німці підбили танка.

— Хто його знає, звідки він вирвався,— казав Петро.— Мабуть, з Почаєва. І через поля. Взяв розгін на Галабурду. Два снаряди пустили даром, а третім прямо в танкіста. Десь з Ридомля. У Ридомлі вже німці.

— А з тими ж що?

— З ким?

— Що в танку?

— Надбігли ми з Михалком, а там кров і мозок у крові плаває.

— На танку?

— А де ж! От стріляють! Але два снаряди пустили даром. Війо! — гнав коней.

Петрові слова заскакували Василяні у вуха, і вона ціпеніла.

Будень, а в Лозівці вдарив дзвін, голосистий, веселий. Він поплив над Горинню. А за ним вдарили ще і ще, але подинці й тому якось тривожно.

Петро завернув на своє старе подвір'я. Тут уже не було ані воріт, ані перелазу. Все змарнувалось. Тільки Іванові й Грицеві дерева — клен і дубок — зелені та Наталина калина доцвітає. У вікно визирнув хтось із Сурих і сховався.

— Поклади коням якоїсь трави, Зінько, та прив'яжи,— Петро відкинув віжки.

Задзвонили усі дзвони, забили, зателенькали.

— Процесія, іде процесія. Зінько, давай! — Петро скинув кашкета, прилизав чуба.

А Васирина ніяк не могла злізти з воза. Стара спідниця зачепилася за цвяшок, і її не можна було відчепити. Петро зсадив матір.

З хати випнула Сура.

— Василичко, що воно буде? Ой, що воно буде?

— Ти мене, я тебе, одна одну питатимем?

— Ніхто не знає... Ніхто нічого не знає...

Процесія вибиралася на Липину. Несли образи і хоругви. Отець Олексій ніс хреста і кадив перед собою. Дзенькало кадило, і сивий димок вибивався клубочками. Між хоругвами й образами Бартків синок ніс жовто-блакитного прапора. Не поряд з попом і не в гущі, а так, щоб усім було видно. Чинно ступав Павло, тримаючи перед собою ікону, а його Варвара все забігала наперед і протираєла ту ікону хустинкою.

Петро тільки раз махнув рукою матері, а Зінька махала раз по раз, аж поки Васирина не вийшла на дорогу.

Процесія проспівала і спинилася навпроти Барткового подвір'я. А вже з нього вели і Бартка, і Лукійку, і Маньку.

— Наперед! Наперед! То йому не совітів зустрічати!

А щоб не втік Бартко, його повели зразу за півчимами, які сунули за попом, стиснули з усіх боків.

На плотах, за тинами стояли старі й немічні. Десь там зачепилась Устина з Олесею, але їх ніхто не потягнув.

Старі дупласті липи дримали на вигоні. Їх ніщо не дивувало.

Юзефович поманив ближче до себе Зіньку, і коли процесія знову рушила за попом, він, ідучи спиною наперед, задиригував, беручи найвищу ноту й наслідуючи очима на Зіньку:

Христос воскрес...

І Зінька заспівала, покриваючи всі голоси, дяк морщився, та не міг повернути, щоб повторяли за ним по-українському: «...смертю смерть здолав...», і котилося на вигін:

И сущим во гробах
Живот даровал..

Блищали попівські ризи, блищали хоругви й образи. І не втихали дзвони.

Задиркотіли мотоцикли. І над процесією, на Лозівку — та-та-та, цьо-цьох-цьох — зливою посипались кулі.

Процесія шарпнулася, підплигнула, роздалася.

— Не втікати! Не втікати!

— Вони так собі!..

На вигін, з-за колишньої школи, з-за хати, в якій жив Кжежишевський і яка стояла пустою, вигнались три мотоцикли, вони мчали прямісінько на отця Олексія. Спинились, деркочучи. В колисках — кулемети і німці в касках.

Михайло випхнув з процесії Раю у вишиваній блузці, з'їхав хлібом-сіллю на рушнику. Рая простягала хліб-сіль, але жоден із фашистів не хотів його взяти.

Михайло штрикнув під бік Юзефовича, той аж ніяк не сподівався, що зустріч почнеться саме так, і, плутаючись, клацаючи зубами, забуваючи, що мав сказати, почав:

— Унзере лібер... — Він величав німців визволителями, кляв більшовиків.

«Що він там про більшовиків та Україну, — вертівся, наче підсмажений, Федір Брега. — Мені б про коня, про Сірого розказати...»

— Україніш! — фашист чвиркнув крізь прокурені зуби і ткнув оголеною до ліктів рукою на Раю, яка все ще простягала хліб. — Русіше сольдатен, комуністен іст?

Дяк доказував, що нема, що сільська депутація вітає німецьке військо.

За мотоциклістами на вигін вимчали кіннотники. Тоді один з мотоциклістів виструнчився перед молодшим офіцером-кіннотником і відрепортував, що тут скоїлось. Молодший офіцер, забавляючись стеком, звелів, аби Рая піднесла хліб коневі. Кінь став перед нею дибки, Рая присіла, але втримала буханця і піднесла його до самої кінської морди. Кінь форкнув, німці розсміялися.

— Ахтунг! — крикнув молодший офіцер і через Юзефовича наказав усім негайно розійтися: в кого є зброя, здати, бо інакше — розстріл; сидіти по хатах, не різати худоби, берегти хліб і самим не сходитися, поки не покличуть. Потім щось зашваргонів мотоциклістам, і ті рвонулися на Бодаки.

Був чи не був у процесії дядько Іван, але й він раптом десь узявся, затупцював перед кіннотниками, нариваючись на розмову з їхнім офіцером.

— Скажи, ти, ондечки, скажи мені, яка ваша програма?

Фашист витріщився на нього, він на фашиста. Юзефович відганяв дядька Івана, кричав, щоб замовк.

— Ні, ти мені скажи, нехай люди чують!

Офіцер тицьнув дядька Івана в груди стеком і сказав:

— Паф!

Над ставом широким шляхом сунули важкі танки. На липах тремтіло листя. Став брижився.

Ще не поїхали ті танки, ще їх скреготіння і брязкіт стояли за вигоном, а процесія стала розтікатися врізнобіч, шукаючи коротших шляхів,— хто до церкви, хто до свого двору. Повз колишню гнатюківську садибу, з-під риз тільки каблуками кидь-кидь, мчав отець Олексій. Йому заважала кадильниця, а він побоювався спинитися, висипати з неї жар. Павло передав образа Варварі, щоб віднесла в церкву, а сам нахильцем біг попід вербами і гнав додому синків. Михайло лаяв Раю: вона загубила стрічки і не хотіла збирати.

— Михалку, Христос воскрес! — глумився хтось із-за тину.

Михайло підбирав Раїні стрічки і, як бугай, крутив головою.

— Коні голодні,— прохрипів Петро. Він уже сидів на возі й чекав, щоб Зінька подала віжки.

Василина, вщент знесилена й сумна, знову вчепилася за полудрабок, тяжко дихала.

Зінька не подала Петрові віжок, правила сама кіньми.

— Треба було їхати,— сказала вона на полі.

А Василина зітхала.

Прийшли додому. Поки розпрягали коней, поки Зінька виводила їх на пашу, мати десь пропала. Нема й нема. Кликав Петро, гукала Зінька. Кликали, гукали та й перестали.

Василина з городником під пахвою пішла попід Шумейковим садком.

Підбитий танк стояв на вузькій польовій лінії. Обіч — жита. В нього влучили два снаряди. Одним знесло башту, а другим пробито броню і вцілено танкіста.

Було під обід, нестерпно сяяло сонце, і не втихали жайворонки.

Василина обмацала танк, обдивилася його з усіх боків. Там, де зяяла пробоїна, кругом запеклася кров.

Вона видряпалася на танк, а витягти танкіста не було сили. Вона підважувала його то з лівого, то з правого плеча. Притисла голову — череп геть підняло — до своїх грудей і, підсадивши свої руки під його, стала потихеньку витягувати. Тільки у голову й влучило, а руки та ноги цілі. Вона помаленьку знесла танкіста на землю, відтягла його в жито неподалік від танка та й заходила-ся копати могилу.

Сонце пекло ще дужче. І як вилитий, жовтий від жита і синій від неба, стояв чистий серпневий день. Під крилами жайворонків Василина копала яму. Коли могила була готовою, вона нарвала жита, вистелила її і поклала невідомого бійця. Зняла свою чорну хустку і накрила його мертві очі.

Біля танка щось вовтузилося. Вона й не помічала, що Михайло з Петром знімали кулемета із вежі, знесеної снарядом.

— Петре, їй-богу, твоя мати його закопує. А ми дивувалися, що вбитий виліз.

— Мамо, то ви?

— Не чіпай, нехай засипає...

VII

Рев і гуркотня моторів, надсадний скрегіт тягачів, стукіт і скрипіння возів, кінське іржання, — все це загородило сільський і польовий шляхи, розтяглося по них і русою сараною з блакитними каламутненькими очима перло й перло, наступаючи собі на п'яти, вперед, на схід сонця. Шофери, голі до пояса, невиспані, крутили баранки, а в кузовах, згорнувши строкаті брезенти, тісно впаковані, зброя коло ніг, сиділи солдати. На возах, — їх тягли товстокрупі, важкокопиті коні, — чіпіли престарілі візники, тримаючи на колінах замість батогів гвин-

тівки, підганяючи на гору коней прикладами. Пилюга й пилюга. Курилися похідні кухні, й кухарі безперервно мішали в котлах їжу. Мчали, вигищуючи, блискучі, відкриті «копелі», з генералітетом, який то спинявся, то обганяв цю орду, розкурюючи пахучі сигарети з коштовних, сріблястих коробок.

Розбилися, роздалися шляхи. Сунули завойовники.

Ніби розчинилася якась залізна комора, в якій, добре вгодовані, але в неймовірній чадній духоті, товпились руді миші, а тепер їх випустили на волю. Усі вони — прирейнські сентиментальні бауери, мюнхенські годинникарі, рурські землекопи, баварські броварі, берлінські законодавці, кенігсберзькі архіваріуси разом з віденськими музикантами і данцігськими мореплавцями, забувши про свої професії, — кравцям не треба шити костюмів, їх одягнуто в мундири, шевцям не треба робити чобіт, їх озуто за номерами, — покинувши своїх матерів, жінок, дітей і дівчат, стали звичайнісінькими м'ясниками й різниками, повірили в своє нове призначення, і достиглі, неозорі лани чужих земель манили їх.

Вони боялися зупинитися на перепочинок.

Вони боялися гайнувати час.

Стугоніла земля.

В Лозівці розрито бруківку, і білі хати-мазанки, причаївшись за вербами, з-під солом'яних стріх набурмосено зустрічали своїх займанців.

Здається, на другий день руху безперервних залізних колон над хутором Гнатюків з'явилися три літаки.

Вони розпочали дивний обліт, наче бузьки перед вильотом у вирій. То піднімалися, то опускалися, а згодом, розвернувшись над садибою Кучковського, спустившись над самісіньким Ридомльським шляхом, почали кидати бомби. Це було так несподівано, що німці не встигли отямитися.

У Кучковського, в Шумейків і Гнатюків повилітали вікна, а над шляхом повіривало глибоченні воронки, порозкидало по полю сталеві каски разом з головами й ногами.

Михайло з рядом поплівся, щоб допомогти зібрати рештки, але його мало не пристрілили, прогнали. Уздовж шляху на березових хрестах замаячив рядок касок. Хрести замінили окупантам голови.

І тепер удень чи вночі кожна нова колона, маршируючи повз ті безголові каски, давала гучну сальву.

Минув третій, почався четвертий день, розчинена залізна комора, мабуть, висипала вже всю свою головну силу, і зараз тягнулися амуніційні обози.

У селі почались нові порядки. Ще не наставлено старости, ще нема поліцейських. Але отець Олексій переселився до свого з жовтою верандою будинку, в якому була колгоспна контора. Попада ходила під ручку з глухою дячихою. Вони не жили через сіни і вже не ворогували.

Від Рачинських перебралася Лукійка з Бартком, і там зараз жив Шурка, який часто зустрічався з дядьком Іваном, бо ж він при школі і ніяк не може дочекатися вчителя Дорошенка: поїхав у Київ на екскурсію. Чи повернеться?

Королі подумували втікати з маєтку Рачинського, але від їхньої хижі не лишилося й сліду, чекали. Гапка, що жила там же, нікуди не хотіла рипатися, залітала в село, ставала на майдані і голосила:

— Верніть, ой верніть мені Прокопчика... Покажіть стежечку до нього...

Гуділи вантажні машини і колесами приминали її благання.

Ніхто не міг впевнено сказати, що воно буде, притих навіть Михайло Шумейко, а Петро з Зінькою прийшли до Павла розмінюватися конем. Павло, чи побоюючись німців, чи виставляючи напоказ своє господарство, держав браму відчиненою. Не ховався від них.

Засклено вибите Федором вікно. Павла ніхто нікуди не тягав за Костя. Зінька прив'язала лошака до воза, хотіла відвести до стайні, але не наважилася.

Павло зустрів їх у сінях і, хоча відразу збагнув, що їх пригнало, розчинив перед братом і братовою двері, запрошував до світлиці, але Зінька вихопила з-під поли пляшку перваку, поставила на столі в кімнаті за кухнею і сказала:

— Засиджуватися нема коли!

— Жнива ще не наспіли, братово,— весело мовив Павло і зачовгав по хаті.— Варцю, де там келишки. Рихтуйно на стіл.

Зінька вместилася в кріслі, Петро на лаві, а Павло не сів, човгав по хаті, відтягував розмову.

— То як, по-вашому, совіти вернуться? — спитав Петро, скручуючи цигарку.

Павло перестав витирати рушником келишки, передав рушника Зіньці й сів на стільці навпроти брата.

— Вернуться, як рак свисне,— відказала за Павла Зінька.

А Павло почав, шкрубаючи потилицю і кривлячись:

— З одного боку, воно-то так, як воно кажеється пограматичному,— в димісію не пхайся.

— Щось чудне ви говорите! — Петро загойдав ногою, пакнув клубом диму.

— Як то чудне? — перепитав Павло. Він пишався, що може висловлюватися зовсім не по-мужицьки. Це ж треба — брат, який не годен збагнути, що воно в світі робиться, прийшов до нього по коня.— Як то чудне?..

Його перебила Варвара. Вона принесла нарізаної шинки, тлустої, добре закопченої, курячий холодець, в якому стирчав півнячий гребінь. Поклавши повні тарілки, обернулася до Павла.

— Сказав би, що вони вернуться, коли в Горині вода потече назад.

— Не до тебе п'ють, не кажи здоров. Заходилася Килина пекти пироги,— пхикнув в обличчя жінці Павло, і вона вистрибнула в кухню по виделки.

— Правда, ваша правда, Варко,— гукнула їй навздогін Зінька, чіпляючи рушника на гвіздку коло груби.

— А я кажу — в димісію! — настоював Павло.

— По-вашому, вони вернуться? — і Петро занервувався.

— Ні, я не кажу, що вони вернуться. Що ви, брате? — Павло навіть замахав руками, неначе від чогось відбиваючись.

— Як же жити?

— Тут треба по-церковному: богові богове, а кесарю кесареве...

Варвара розклала виделки, і коли вони забряжчали, в Петра появився апетит до шинки, до холодцю, який кукурікав півнячим гребенем. Павло витягнув з пляшки затичку, гукнув до жінки: «Варко, давай і нашого півока»,— і став розливати первак у келишки.

— Не розливайте, божа сльоза,— відняла з-під пляшки свого келишка Зінька.

— Сльоза? Роса. Аби жито, виженемо. Сідайте, Петре, ближче,— поставив пляшку і вибрав собі місце Павло.

Петро підсунувся на лаві до краю стола, але Варка примостилася поруч й загнала його на покуття.

— Ну, то будьмо,— Павло, сидячи за Зінькою, підняв свою чарку.

— Павле, зачекайте-но... Така сила, така сила, день і ніч пре...

— Брате, якби ви вчили історію...

— Балачки! Завелися! Випиймо,— підняла чарку Варвара.— Були поляки, їх вибили більшовики, тепер німці, а нам — мужикувати...

— А хто ж ми? Мужики і є,— підняла келишка Зінька.— Вип'ємо за Шимеля. Спасибі, що додержали.

Павло вдихнув гірку міць перваку, був підняв чарку, але знову поставив:

— Як то за Шимеля? — його малі карі оченята посоловіли.

— Ми прийшли розмінюватися,— сказала Зінька.

— Та в колгоспі чи у вас його б забрали, як забрали у Федька. Брате, братово? — Павло крутнув головою до Петра, до Зіньки.

— Але ж не забрали! — кинула Зінька і вдарила пальцями по столу.

В чарках загойдалася горілка.

— Я, я його спас! — Павло вдарив себе в груди.

За столом перетиналися їхні погляди — Зіньчин з Петровим, Варварин з Павловим.

— Та й то подумати, ви нам сухоребру шкапу привели, виморили до колгоспу,— провадила Варвара.

— Брате, ну згадай, невже ж ти забув, невже ж не пам'ятаєш, як тут, у тебе на весіллі, твій тесть Гнат Чемерис перебивав нам руки?! Ти ж казав, ти ж сам казав!

— Що я казав? — підхопився Павло.

— Перебудемо колгосп, а там як бог дасть...

— Що ви згадуєте? В мене млина забрали, Федько вікно вибив!

— А до чого тут я, брате? Я ж тільки за своє. Ми ж полюбовно... А щоб мені тоді рука всохла, коли простягав її перебивати!

— А ви знаєте чи ні, що за того огиря Агузаров мало не розстріляв мене?

— Але ж не розстріляв. Що я без жеребця?.. Облоги...

— Петре, кому ти доказуєш? Перед ким розпинаєшся? А ще за стіл садовлять. Плювала я на вас і на ваш стіл! — Зінька плюнула. Крісло з-під неї впало Павлові під ноги, а вона, сердита й люта, погнала з хати.

Павло зачепився за стіл, перекинулись повні чарки. Петро підхопив півпляшки перваку, покрутив ним.

— Забирайте, забирайте, свій могорич! — кричала Варвара.

— Нате, пийте, щоб ви заллялися! — І Петро гахнув пляшкою об долівку, переступивши через скло.

Зінька знала, що їй робити. Вона вітром влетіла у хлів, відв'язала Шимеля, вивела з хліва на гноївку і вже була плигнула на нього, але Павло схопив її за ноги і стягнув.

— Геть! Чуеш? — вона вхопила Павла за груди, потрясла ним.

А Павло вчепився за вуздечку, не випускав.

— Пусти, пусти коня! — Зінька аж падахкотіла і могла зубами вгризтись у його руки.

— Через мій труп! — простогнав Павло.

Зінька розмахнулася, вдарила його кулаком в обличчя. Павло хитнувся, випустив уздечку. Рвонувся. Зінька впіймала його за руки.

— Петре, на коня!

А Петро товкся по подвір'ю, то присідаючи, то підскакуючи, наче півень, навколо Варвари, яка несамовито верещала, скликала людей.

Але сусіди не бігли. За розчиненою брамою проїжджали машини, спинялися вози, і фашисти, взявшись у боки, не могли надивуватися, як б'ються «руські».

— Петре, на коня!

— Варко, зажени його в хлів!

Чорний лошак від того крику шарпав, котив воза.

Павло не зміг вирвати своїх рук із Зіньчиних, мішкувато всунувся, падаючи на коліна, аж вона нахилилася до нього, і він став цілувати їй ноги. Засльозилися очі, засіпалися вуса, борідка, він заскімлив:

— Змилуйся!.. Ми ж рідня!..

— Пріч! Окаянний! — Зіньку відкинуло від нього.

Павло скочив до Шимеля, виплигнув на нього, прихилився до самої гриви, в'їхав у хлів і заволав:

— Варко, сокиру!

VIII

Антон лежав на горищі за глиняним лежаком, на якому полюбляють грітися взимку коти, і йому було дуже муляко. Ще тоді, першої ночі, Сура принесла перину, а

Резя — подушку. Перина тхнула потом, на одній підшивці, без напірника, вона тільки дратувала. Антон ліг на ній у штанах і чоботях.

Не міг собі простити, що так легко ошукався. Степан потягнув його колякою, прямо по крижах. Кипіла лють на Степана, на всіх, хто заворохобився й ощетинився. Перестало боліти в спині, а якщо нили ноги, то нили від марного, даремного лежання. Лють не переставала кипіти, іноді в ті хвилини, коли він особливо напружувався, збираючи в один кулак усі свої думки, які не хотіли триматися купи, розліталися, ним тіпало і, щоб вгамувати себе, він закривав долонями очі. Таке було першого дня, того самого, коли виспівувано: «Христос воскрес». А він лежав, він чув процесію, але не міг навіть наблизитися до заткнутого в'язкою соломи вікна на горищі й виглянути на вулицю. Він і не зиркнув у шпарину між черепицею, бо, нічого не побачивши, неодмінно став би піднімати черепицю а їм, тим, хто ніс образи й хоругви, тільки б і треба його.

«О, з якою ненавистю вони б розірвали мене,— подумав тоді Антон.— Чи всі...»

Але дивно, ні за день перед процесією, ні коли вона зупинилася, щоб забрати Бартка, Антон не відчував страху. Не відчувала страху ні Сура, ні Резя. Тільки вони вдвох і знали про Антона. Абрум та Бейл навіть не здогадувались. І коли Сура виносила снідати чи обідати, попереджувала:

— Іжте, Антоне, будьте добрі, їжте. І нічого вам боїтись. Моя Резя на варті, менших ми спровадили з дому...

Отак завжди говорила Сура, і, коли Антонові не їлося, вона своїми словами запихала йому ту їжу в рота.

Він не мав наміру лежати довго. Але ж пустились війська, вони гнали і гнали. Та все повз стару гнатюківську хату, та все поряд.

Коли проторохкотіли перші мотоциклісти, Сура вибралася на горище і, не кажучи ані словечка, почала розвішувати білизну — нові, щойно з-під Резиної машинки простирадла, намочені у воді й добре не викручені. Вона розвішувала ці простирадла на бантині, розвішувала так, щоб кінцями торкалися до самого лежачка і закривали його, Антона. І оте, що Сура була мовчазна, те, що вона, розвішавши простирадла, потім довго чіпіла на драбині, не наважившись сказати щось Антонові, і він чув захеканий, поривистий Сурин подих і зітхання, нага-

няло на нього звичайний страх — чуття, не властиве тільки мертвим. Це чуття пронизало його наскрізь. За долю якоїсь секунди він уявив і свою матір, якій легше померти самій, ніж пережити його смерть, і Суру, і її дітей, на яких накликав передчасну біду.

А брук здригався від тяжкого маршу, і здригалася стара гнатюківська хата. Ще не спустилася, ще стояла Сура на шаблях, і Антон ледве не покликав її. Якби він не чув реву моторів, він не видержав би, зліз з горища, зліз би, хай там що — хай би його хтось підслідив, видав, хай би його підстрілили фашисти, аби тільки не пройматися жахом жінки, яка приховала комуніста. Та ревіння ворожих моторів, стогомін ворожої сили, яка закувала в броню тисячі людських воль, підм'яли і його власну силу, його єдину волю, і він не міг, він не мав права зважати ні на що, ані на свою матір, ані на Суру, ані на її дітей. Йому треба було перебути тут, на горищі, аж поки перейдуть війська.

Сура більше не появлялась на горищі.

Вдень на подвір'ї було чути німецьку мову.

— Юда!

І пакнув постріл.

Не ввечері, десь опівночі Резя принесла і обід, і вечерю. Вона не могла пробратися крізь сухі простирадла. Антон наважився їх підняти, але вона зашепотіла:

— Ні, ні... не чіпайте... — і поставила на лежанку кухоль з водою, мисочку.

Антон не бачив, він відчув, що принесено воду, вона аж пахла. Він ніколи не думав, що вода може пахнути і колодязем, і лугом. Він пив з кухля і не міг напитися. Але води було мало.

— Вони теж пили, з того ж кухля,— сказала Резя, коли він поставив на лежак порожню посудину.

Антон здогадався, що було вдень на подвір'ї, а Резя ще й ствердила:

— Вони закричали: води! Абрумчик виніс, за ним вибігла Бейл. А вони, напившись, вистрілили. І так горлали: юди! юди! І вистрілили. Мама впала на землю. І я подумала, що вже по наших, по Абрумчику і по Бейл...

— Резю, одним пострілом двох не вбивають,— пожартував Антон, щоб збадьорити дівчину.

— Не вбивають? Ой, чом не вбивають? — відказала вона, бо не в силі була збагнути його жарту... — Чуєте, чуєте, вони йдуть! Вони не перестають йти..

Білі простирадла в темноті були чорними, а Резине обличчя — вона присіла впритул до Антона,— здавалося йому блідим, молочним.

— Ви хочете, щоб я ішов геть, Резю? — спитав Антон.

— Що ви? Що ви? — жажнулася вона.— Невже мама таке сказала? Вона поклялася мені, що й не заїкнеться. Що ви? Хіба можна?

— Мама справді мені про все це не заїкалася.

— Нащо ж ви самі? — вона хотіла цими словами приторомити Антона, але її шепіт був таким же лякливим, як і Сурин подих-зітханья.— Ні, ні, ви мусите пересидіти, бо ж вас уб'ють. У вас не стрілятимуть над головою, як стріляли над нашим Абрумчиком... Чом ви не вечеряєте?

Антон відламав хліба.

А Резя виправдовувалася:

— Ми сьогодні нічого не варили. Ми й не палили сьогодні. В місці вчорашня риба.

— Нехай постоїть, Резю.

— Завтра я наварю, от побачите. А сьогодні звечора до нас набивався дядько Бартко, а ми з мамою його не пустили, щоб безпечніше, бо час непевний, дуже непевний,— вона проказала це і відхилилася від нього.

Антон відчув, що дівчина тремтіла. Вона весь час тремтіла.

— Завтра пустіть Бартка. А зараз — іди,— і він ткнув їй до рук кухля. Йому ще хотілося води, але не міг попросити.

— Скажіть, а вам не страшно? — і в нічній темноті Резя пильно й довго дивилася на Антона.— Вони все йдуть...

— Скільки б, Резю, їх не найшло, назад мало повернеться. Та, мабуть, нам не доведеться їх випроводжати.

— І ви боїтеся...

— Лежма лежу на горищі. От чого страшно. Та ти йди,— він не хотів про це з нею говорити, не хотів про це навіть думати.

— Я піду. Я, знаєте, трохи ляклива.

Вона кішечкою почала спускатися з горища.

Він знав: там, унизу, не спала Сура і не спатиме Резя. Позаслонявши вікна, вони кунятимуть, горбатіючи, і навіть тріск лави чи дзижчання мухи завдаватимуть їм жорстоких мук.

Антон не відчував небезпеки, яка б зараз, в ту чи на-

ступну хвилину загрожувала його життю. Ця небезпека шугала тоді, коли свої, з вилами й сокирами, вишукували його, але не знайшли. Попався б — каюк. Але якраз тоді не тільки Резя, а й Сура були далеко спокійніші, далеко врівноваженіші. Свої, чи ж вони уб'ють Антона? Чи наважаться? І їх було так мало. А оті, чужі, фашистське військо, повзло комахнею, здавалося, що воно для того й повзе, аби всією силою навалитися на Антона й розчавити. Свій пес, навіть скажений, не такий страшний, як чужий.

Антон дрімав і незчувся, коли Резя знову зашаруділа на горіщі.

— Покине, тепер він мене покине...

Антон силкувався збагнути той її шепіт, підвівся.

— Резю, що скоїлося?

— Так. Ні, ні, не скоїлося,— ствердила і тут же заперечила вона, а згодом мовила: — Покине... Тепер він мене покине. Правда? Як ви думаєте?

Антон аж тепер збагнув: Резя побивалася за Ільком. У ній поселився свій страх, страх утратити всі надії і сподівання, які наївно висіялися з дитячих літ, які проросли рutoю незайманої, тільки йому, Ількові, відданої юності. Вони так і не розцвіли, а тепер мали загинути.

— Чому покине, Резю? Чому ти так думаєш? — Антон прихилив її до себе.

— Або я знаю,— сказала дівчина.

— Він же кохає?

Резя пручнулася з його рук.

— Зінька вас теж кохала. А ви її кохали. Але...

— Я цього не знаю, Резю, — проказав Антон, проказав строго і голосніше, ніж вони між собою гомоніли.

— Тихіше,— злякалась Резя.

Гула, вгиналася вулиця, і час від часу, мабуть, трактори тягнули дальнобійки, поскрипували крокви, тинькала черепиця.

— Я збрехала мамі, що з водою до вас, а сама... — й, не доказавши, дівчина навзгинці пронишкла за простирадла.

— Ми теж ховаємося, як і ви...

— Хто, Резю?

— Хіба ви не знаєте? — і зиркнула з недовірою, і опустила очі-тернини додолу (було вдень). — Ми з Ільком.

— Чого ж ви ховаєтеся? Від кого?

— Від усіх,— сказала Резя й зітхнула.

Антон чув, на селі патякано, що Сурина донька і Павла Гнатукового наймиток Ілько хочуть поженитися, та батьки їм на заваді, через віру.

— Ми все збиралися до вас,— казала дівчина.— Але вичікували. Ми з Ільком про все домовились, зовсім про все, і якби не війна... Знаєте, я дала Ількові останній строк. Він сам так вирішив,— до зелених свят. А там би ми й поженилися.

— Всупереч батькам?

— І батькам, і всьому світові,— не без заповзятості відповіла Резя.— Ми тільки побоювались одного — у нас не було своєї хати. Через хату ми збиралися йти до вас.

— Чого ж не прийшли? Віддали б вам осадницьку.

— Ні! Нам із Ільком осадницької не треба. Ілько в мене кмітливий. Я вам про хату, а ви наділяєте осадницькою. Ми хотіли свою, власну!

— А де б ви жили по зелених святах?

— Де? Ще не знаємо, ще не знали, але по зелених святах ми повинні були побратися. Що буде тепер? Хоча б Ілько заявився!

Антон слухав Резю. Щось зворушливе й шире, вірне й чисте бриніло в її голосі, коли вона оповідала про Ілька. Вони й зустрічалися таємно. З того часу, як їхні матері зійшлися і вирішили, що ніякого шлюбу між їхніми дітьми бути не може, що це так само неможливо, як те, щоб опівночі засвітило сонце, Резя з Ільком крилися зі своїми намірами.

Вони жили одне для одного. І Резя не могла собі уявити, що може статися по-іншому. Йї було важче, ніж Ількові, переступити через закон предків, кинутися в обійми голя, вона виплакала очі, і, коли в них не лишилося жодної сльозинки, навіть малюсінької краплиночки з тієї сльозинки, яка б скотилася при найжорстокішому доріканні матері, вона повірила у свою долю. І свої чисті, чорні, не затьмянені сльозами очі назавжди віддала Ількові, щоб світити, щоб зогрівати, щоб бути тільки з ним, хоч би там що.

Дівчина покрадьки спустилася з горища, і Антон думав: «Мабуть, Ілько не прийшов до неї на побачення». Так пояснив собі причину Резиної муки.

Він був лихий сам на себе, що Резя не знайшла в нього розради. І та злість, все те підсвідоме, глухе, але несите бажання малого щастя, крихітки доброї любові, яке він придушував у своїй душі, прорвалося. Треба бу-

ло щось робити, кудись себе дівати, а його огортала ніч. Він лежав на старому горищі, майже в сильці, майже в лапах напасника, який ні в чому не співчував би йому. Він, збивши трохи перину, пірнув у неї, накривши зверху голову подушкою.

Він міг заволодіти думками. Але не міг заволодіти серцем. Думки можуть забутись. Їх можуть заступити нові. А серце б'ється без упину.

Для кого? Чому? Нащо?

Він скорив своє серце. І коли Резя, нехтуючи небезпечною, винесла йому сніданок, вона побачила напрочуд дивну картину. Антон спав непробудним сном.

Резя торкнулася його руки, потягнула за палець.

— Прокиньтесь.

Повів суворо бровами і спав. Пом'яті, вони стирчали стернинками над заплющеними повіками.

Дівчина торкнулася його чуба, щоб погладити, а він у цей час розплющив повіки і глянув на неї через лоб: вона засоромилася, присідаючи, потяглася до миски з картоплею.

— З добрим ранком, Резю...

— Не вгадали. З добрим днем. Уже південь.

— Що ж ти з сніданком запізнюєшся?

— Повірите, вдруге картоплю варила: розносило судів, на горище не вилізеш.

Антон почав їсти молоду картоплю з маслом. Зі смаком ковтав малі горішини, посипані кропом, буцім не він перестраждав злощасну ніч, буцім його вже поминули всі злигоди.

Дівчина не обмовилася й словом про вчорашнє, про Ілька.

— Покличеш Бартка,— звелів Антон.

— Я знаю. Ввечері. Ви ще з ночі просили.

— Ні, нехай прийде зараз.

— А якщо хто побачить?

— Зроби так, щоб і мати не знала.

Крізь шпарини між черепицею проривалося проміння. Черепиця нагрівалася.

Бартка довелося чекати довго.

Антон піднявся, злегка ступив, досяг бантини і, поклавши на неї руки, став міркувати про те, що старий Гнатюк зовсім не був заможнякою на всю губу: бантини поганенькі, криві, з осичини. Його непокрита голова стирчала поверх розвішаних простирадел, коли Бартко

просунув плечі у вузький виїм над сіньми. Антон всміхнувся до нього. Бартко щось шепнув униз про драбину і порачкував під білизну. Антон стояв, упершись грудьми об бантину.

— Що нового? — спитав Антон.

Бартко відсунув перину, присів на лежкакові, зняв кашкета, витер лоба безпалою рукою.

— Не знаю.

— А я знаю,— почав Антон.

— Мовчи. І ти не знаєш,— він з трудом виривав із себе кожне слово.— Хизуєшся на бантині, хизуйся, поки не повісили.

— Так от, щоб не повісили, не треба сидіти почаївськими сиротами.

Бартко ще раз витер лоба, але не стер з нього батожистих зморшок, навпаки, вони стали ще грізніші, ще глибші.

— Треба було раніше думати.

— По-твоєму, ми висимо на волосинці?

— В повітрі, Антоне... Кажі, чого кликав?

— Щоб ти послав Лукійку до Кременця, до Броневського.

— У мене Шурка. Ні, Лукійка не може...

— Тоді я сам вирушу.

— Сиди і не рипайся. Втихне. Мусить колись утихнути. За тебе розпитувала Антошка, кацапчина.

— Ну й що?

— Сказав, що ти є, але де, не сказав... Словом, сиди.

ІХ

У Лозівку приїхали Олександр Вакулинський та чужак-галичанин. Вони вкотилися на велосипедах — миготіли спиці, коли їхали Липиною, а гвинтівки за плечима страхали більше, ніж оті танки, що відбрязкотіли через село. Олександра впізнали відразу; білявий, кучері ніби у річці вимочені, пишні, і сам наче явір. Павло розстався зятем, щоб і силою і вродою, а затуркана сирітка Віра ще впиралася, наче коза на торзі, не хотілося їй за нього. Тепер не те що Старосілля, Лозівка,— усі їй кланятимуться.

Велосипедисти вступили до Павла, але ненадовго, він

проводжав їх, ідучи між ними, до сільради. Зять у цивільному, на рукаві жовто-синя стрічка, галичанин у військовому, не в такому, як німці, а в зеленому мундирі, в зеленому галіфе. Вони завернули до попа. Павло зайти не насмівся: пам'ятав про статейку, яку скомбінував на отця Олексія і яку Агузаров пустив у газету. Він і так був задоволений: село не осліпло, бачило, з яким товариством він у парі, а якби перекинулося, стало по-іншому, усі б посвідчили, що був тільки за проважого. Тому він повернувся додому і чекав, поки його не покликали.

Сходу ніхто не збирав. Зійшлися Шумейки, дяк з попом, Гнатюки, ще дехто, привели наляканого Кулініча. Тут і було домовлено, що Михайло організує й очолить загін з п'яти-шести чоловік поліції чи самооборони, а старостою згодом оберуть Кулініча.

Коли це вирішили, отець Олексій заїкнувся про обід, але галичанин, а за ним й Олександр навідріз відмовився.

— У вас ми ся впорали. Поїхали на інші села,— сказав галичанин і погладив своє воло.

«З таким каші не звариш»,— відзначив про себе Павло.

— Панове, панове,— зупинив їх Кулініч, який тільки зараз добрав глузду, що йому скоро бути старостою. Був солтисом, трохи головою сільради, а тепер старостою — не таким, як його батько,— з бляхою-відзнакою, але ж старостою.

— Вам щось не зрозуміло? — обернувся до нього галичанин.

Кулініч знітився, але, одразу переборюючи себе, дуже ввічливо запитав:

— Панове, село — то не легка справа. Скажімо, може бути крадіжка, ну, злочинство, може бути і бійка, ну, на п'яні голови. Раніше — закони, суд, гміна, вїйт. Ну, а тепер?

— Самі будемо судити,— сказав галичанин.— Боївка нащо? — його воло випнулося.

Олександр видлубав з кишені якийсь папірець, подивився на нього, заховав і кинув:

— З вашого села нікого не заарештували?

— Коли? Хто? — нашорошився Кулініч.

— Ясно хто, совіти.

— Бог милував, бог милував,— заперечив отець Олексій.

А Кулінич спохопився:

— Як же, а Димака? Прокопа Димака?..

— За що? — виструнчився галичанин.

— За жито, хоча за колгоспне, але крадіжка, панове,— пояснив Юзефович.— Звичайне злодійство.

Олександр усе ж поцікавився, випущено Прокопа чи ні, і наказав майбутньому старості переповісти дружині заарештованого, щоб завтра була в Кременці: німці збирають родини заарештованих.

На тому поліцей-галичанин і поліцей Олександр скінчили свою справу, покотили на Бодаки, обіцяючи ввечері заїхати до Михайла, дещо обміркувати. І всі зрозуміли, що мова буде таємною, про щось серйозне і таке, що не всім про нього знати.

Кулінич одбивався од Петра, який доскіпувався, що ж воно буде з землею, котра ввійшла до колгоспного масиву, чи тепер кожен відміряє своє, чи німці не дадуть, коли ж і дадуть, то в одних усі поля під озиминою, в інших під яриною, а в нього, в Петра,— половина облогом. Хто поділить, щоб по-справедливому, щоб нікого не скривдити? Так Петро нічого й не добився, а поліцейських не з руки, та й нічого в такому важливому ділі вони не кумскають. А жнива не за горою.

— Та чого ти печешся? — тільки й зміг вичавити з себе Кулінич.

— Вам добре: ви не записалися до того кагалу.

— Як буде, так і буде. Я ж не президент. Виберемо своїх людей і пошлемо в район, чи як воно по-новому іменуватиметься,— і Кулінич вирішив, не гайнучи часу, переповісти Гапці наказ влади.

Йому по дорозі з Петром, бо Шумейки — старий і молодий — потьопали на обід до попа, на який його з Петром просили хіба для годиться. Кулінич підкотив штани, щоб не теліпались, і, затаївши образу на отця Олексія, шлючи в думках на патлатого більшовиків-безбожників, не дуже прислухався до Петрового патякання про землю. А Петра мучило, пекло і давило, що ж то воно буде,— в Галабурдів кругом озимина, на ярину завжди обмінюють. Як же йому?.. І ніхто не пособить. Де там? Павло не захотів оддати жеребця і показав дулю. Нині в сільраді навіть і не помічав його. Шумейкам руку подав, а йому, Петрові, ні.

Кулінич хвалить німців, господарі! Щоб вас усіх осиковими кілками... На тому вони й розминулися: Петро —

ліворуч, а староста — праворуч, у колишній маєток Рашовських. Він запустів і заніпав. Ні Королі, ні Димаки не поселились у панській кам'яниці. Вона марнувалася бовдуром, вікна розбиті, всередині шугали протяги. Королі і Димаки поселилися в наймитських примурках.

На захаращеному, зарослому бур'яном подвір'ї сиділа, нічого не роблячи, Гапка. Ніби причинна, в якійсь сорочині без рукавів, у куцїй спідничині, вона втеліщилась очима в небо, а воно, безгомінне, боже небо — синя синява — виривалося з тих її скляних очей. Можливо, вона дивилась і не бачила його, не бачила нічого: світ затягнуло пеленою відчаю.

— Добридень! — привітався Кулінич.

Гапка не чула.

— З тобою вітаюся... Кинь, і той заіржав би..

Вона німо сиділа, підібгавши під себе ноги.

— До тебе говорю... З наказом! Чуєш? — торкнувся її плеча.

З своєї хати-комірчини задріботіла Якилина, держачись за поділ.

— Не чіпай її, Михтодю, а то зачне голосити. Біда з нею.

Староста не рукою, палицею штовхнув Гапку в плечі.

— Та збудися: діло до тебе, державне...

Якилина відіпхнула його, відіпхнула всією своєю силою.

— Кинь палицю! Не худобина ж тобі!

— А ти не дуже показуй силу, бо я не що-небудь, а староста і наказую тобі: перекажи їй, аби завтрачки ноги на плечі й до Кременця. Збирають нашось, — набундючено говорив Кулінич.

— Так би й відразу, по-людськи. Десь-то за Прокопа відомо, — зраділа Якилина, нагнулася до Гапчиного вуха і стала тихо нашіптувати.

Миттю підхопилася Гапка, мовби її підмінили, і до Кулінича:

— Хто тобі передав? Куди я не потикалася, за Прокопом глуха стіна. Невже він є, невже здоровий, мій єдиний, моє серденья, сонечко моє?..

— Перестань тішитися, — буркнув Кулінич.

— Вбили його? Ти щось знаєш? Чого ж мовчиш? Та не муч!

— Нічого, молодице, я не знаю. Яко старості, мені наказано, аби ти завтра в тому, ну, в Кременці. Таких, як ти, скликають. А чого? Я не президент.

Забравшись геть, він був радий, що здихався Гапка, а вона, сама не своя, то забігала в свою хижу, то вибігала з неї. Якилина до неї і просьбою і грозьбою — щоб заспокоїлася, щоб лаштувалася в дорогу. А Гапка вдесьте зачинала і не кінчала оповідати їй про те, як ото Гнатюкового Павла шарлатан повіз його, її Прокопа, як здав на міліцію, а її, Якилинин синок, спасибі йому, приніс косу; вона оббила всім пороги, обцілувала всі двері за тими порогами: за Прокопом немов загуло. Напевнечки, його відпровадили в холодну в той Кременець, десь там тюрма така, що всіх туди пакують. Хіба ж вона й там не була?

— Давай допоможу тобі, Гапчко, зрихтуватися. Дещо спечемо, приваримо. Ану, він слабий там...

— Сусідонько, та я б його серцем своїм нагодувала!

Якилина настояла на своєму. Замісили тісто. Наднесло Пилипа, він усе з Іваном водиться, патякають над річкою, над Горинню, чи завернеться вона, чи ні. Пилип наколов дров. Звечора пиріжки, і пампушечки, і курка, і варене сало позбирали у клуночок, а потяглося за північ, Королі спровадили її.

Рано спорядилася Гапка і швидко, що воно тієї ночі літньої — із сходом сонця добилася до Кременецької гори, простуючи через поля, під вишневими зорями. Не відчувала ні ніг, ні клуночка на плечах. Неспокійно було на душі, думалося, що стрінеться з добрим німцем і, хоча він фиркне, відверне свого панського носа від неї, мужички, але потім відімкне залізні ворота тюрми, виведе Прокопа і відпустить на всі чотири сторони, бо ж ні за що чоловіка посаджено. Ні він, ні вона не грішили, десь-то рід їх прогнівив всевишнього.

...Вона знайшла від свого Прокопа у якихось кучугурах шмаття тільки маленьку стьожечку з його комірця, вишитого чорними і червоними нитками. І цю стьожечку разом з гармонією вся Лозівка поховала за селом. І насипали високу могилу.

Х

Роман Гаврилович шукав її в хаті, а вони з матір'ю повзали на городі.

Рано, ще не спала роса і, коли він заліз на город, між грядки, з високої цибулі посипались густі й стиглі краплини.

— Яким вітром? — зраділа і стонулася Антоніна. Була без хустини, полотняна приношена сорочка вибилася з-під спідниці, ноги червоні від роси.

Роман шанобливо вклонився матері, зняв кашкета і, усміхнений, тримав його над головою, але Мар'яна й не розігнулася.

— Не вітром, на конях,— відказав Антоніні.

Антоніна підцюкувала бур'ян, не збиваючи роси з міжрядь. І коли вона була згорблена, коли її голова схилялася над самісньким картоплинням, воно зеленим листям, біло-фіалковим цвітом, на якому горіла роса, запліталася в її коси.

Грицюк не знав, куди подіти свої очі. Йому було незручно самому перед собою, перед Мар'яною, але він не міг відвести очей від Антоніни, він гладив очима її коси, він співав росу, яка жевріла над тими русими косами.

— Слухайте-но, люди добрі, а дайте-но мені сапку,— нарешті попрохав він, і неосмалена половина його обличчя густо запашила.

— Постій, почекай,— присадила його Антоніна.

Але Мар'яна була добрішою:

— Хоче, нехай розіміє плечі. Біда, сапки нема. Та я вже дам тобі свою. В печі ще непалено. Візьми й запаску.

Роман Гаврилович став на Мар'яниному рядку. Вона відв'язала, і він причепив собі її запаску, аби було куди запихати бур'ян.

— Ти ж не дуже сапкою, міленько, бо картоплю геть повириваєш, і не топчися,— повчала Антоніна.

— Він же не вчорашній,— дорікнула їй мати.

Грицюк був щасливий, що не треба стовбичити над городом, не треба бовваніти перед Антоніною осмаленою половиною свого обличчя. Він заховався між бадиллям, вправно орудуючи сапою.

— Тебе справді хтось підвозив?

— Ваш сусід і, здається, родич,— відказав Роман Гаврилович і повернувся до Антоніни. Але в той же час він одхилився назад, бо осмалена половина якраз поверталася до Антоніни, і він вирішив, що, коли дійдуть до кінця городу й займуть нові постаті, стане від Антоніни не праворуч, а ліворуч.

— Який сусіда?

— Брега.

Антоніна шаруділа через рядок високого бадилля, а ніби бог знає, на якій віддалі. Кинула слово, спитала і наче сама, наче нема поряд Грицюка. А він став оповідати цілу історію про Федора.

— У Вишнівці вже ляндвірт,— почав.

— Хто-хто? — єдиний раз перепитала Антоніна.

— Пімецька влада. Новітній вїйт, чи... все одно. І в нього за перекладачку, хто б ти думала? — Роман Гаврилович головою розгорнув картоплиння, перехилившись до Антоніни, та відразу ж шуснув у свій рядок.— З вашого села. Березюкова Зося. Федір якось там довідався, що з ляндвіртом своя людина, і на поклін. В нього коня забрали, чи що? Ти мене слухаєш?

— Слухаю, оповідай.

— Ваш сусід за ляндвірта ладен богові свічки ставити. А я сказав: став, поки він на тобі ребер не порахував. Отож він попхався через Зосю до нової влади, а ляндвірт наказав, щоб у будь-кого з євреїв за одного, забраного більшовиками, взяв пару коней. І Федір тішився переді мною,— Грицюк почав імітувати, як і що казав йому Брега.— «На конях я спеціаліст, в кого які коні, на цілу округу мені відомо. Знаю, що в Гершка, який держить круподерню, коненята нічого. Та ось вони. Справно біжать. Правда, малуваті, але прудкі».— Грицюк умів перекривляти, в нього це виходило.— «Ви гадаєте, що вони легко досталися? Я до Гершка, так і так, ляндвірт наказав, і до коней. Було бери, сідай і поганяй, поки він не спам'ятався. Так ув очі впав візок. І упряж добра. Заким я викотив воза, почіпляв шлеї, там, у круподерні, Гершко нічого. А коли я запряг коненят, тут він і накинувся. З чим би ви думали? З гирями. З отими, що собі мірчук відміряв. Бацнув по голові, і я очі вирячив. А тоді як не вихоплю в нього ту гирку, та й давай. Я думав, щоб по-доброму: одна влада у мене забрала, друга дала. Тут діло просте. А Гершко-дурень не розуміє. В мене на голові гуля, десь-то, пархатий, волосся вибив і скоро лисіти почну. Та й він пам'ятатиме...» — Грицюк скінчив цю історію, але не розсмішив Антоніну.

Вони дійшли до краю і зайняли нові постаті.

Балачка не в'язалася. Цюкали сапи. Роман Гаврилович з презирством хапав жовту свиріпину, колючу бодячину, вертку повійку з безліччю дзвоників і приминав у запасці.

— А ти не сказав Федорові, щоб дуже не радів? — обізвалася Антоніна.

— За кого ти мене маєш? Я сказав, що за оті коненята з нього паси дертимуть.

— І дурне ляпнув. Пасів принаймні ніхто з нього не дертимає, це занадто.

— А що ж йому треба було сказати? В нього своя філософія — одні забрали, інші мусять дати.

— В тім-то й річ, що нікому й ніколи ніхто даром нічого не давав.

— Тосю, ти мене переконуєш? — питав Грицюк, не витикаючи голови. А вона, мабуть, помітила, що він ховається від неї своїм обличчям. І, немилосердна, дошкулила йому:

— Романи, чи ти на конспірації? Уткнувся головою й не показуєшся.

Він нічого не збагнув. Тоді, коли йому треба було конспіруватися, особливо на явках, чим тільки не прикривав свого обличчя: козирком кашкета, долонею, пов'язував хустиною, наче боліли зуби.

— Чуже сапаєте? Диви, кацапка помічника найняла. Дай боже! — зачовгало з краю городу і не спинилося.

Антоніна підняла в запаску хопту, обернулася. По картоплі простувала Хима.

— Помагайбі, — сказала вона і відвернулася. — Степани, сюди, аж сюди кидай сажнем!

Грицюк переступив до Антоніни в рядок, показав їй на мигах, щоб вона пересипала з своєї у його запаску бур'ян, і повагом рушив до межі, за якою починалася колгоспна гречка. Він викинув там на купку хопту, тернув об запаску закачані по лікті руки і мовчки, випередивши Степана, поклав свою лопатисту долоню на сажня.

— Сюди! Сюди! Чого ти не міряєш! — гукала на Степана Хима, роблячи ногою позначку, поки було їхнє поле.

Степан, на цілу голову нижчий від Грицюка, підстрибнув, потягнув до себе сажня, але сажень наче пустив коріння в землю.

Грицюк ще дужче притис мірило-розкаряку.

— Ти, ану оступись!..

— А ви не тикайте, — стримано йому Роман Гаврилович.

— Я вже одного тикнув, юшка потекла. Ще ти хочеш? Тут було мое поле. Мое! А з нього відрізали, відрі-

вали і приточили кацапці, бо в неї до п'ятдесяти соток бракувало. Але досить відрізувати, досить відривати. Свого я не подарую.

— Перед ким ти випоминаєшся? — запашекувала Хима, ходячи по чужих картоплях.

З хижі-мазанки видибала Мар'яна.

— Степане, Химо, хоча б посоромилися, хоча б бога побоялися. Коби від вашого, від батьківщини, нам прирізано, а то ж від осадницького.

— Ти — стара, язичок на зашіпку. Було осадницьке. Мені вділили, значить, з мого, з мого приточили до городу.

Тільки Антоніна не встрявала у сварку, що дедалі загострювалась.

— Я своє відмірю, і картоплю на спілку! — Степан смикався навколо сажня, але не міг його зрушити.

Хима, блискаючи коліньми, гасала по картоплях і доводила своє право, розмахуючи руками.

— Пусти! Пусти сажня. Ти що тут, господар?

— Господар,— відповів Грицюк.

— Пхі, чуєте, чуєте? — завертівся ужалено Степан.— Господар? Відколи це полюбовники в господарів убивись?

Грицюк всіма грудьми наліг на Степана, вихопив сажня і кинув з городу.

Степан з Химою позалазили в гречку і звідти страхали в два голоси:

— Ми по-людському... Ми б були на спілку. Ще й вам би обгорнули, а тепер — зась! Картопля наша!

Мар'яна забрала снідати Антоніну, покликала Грицюка. Він нарочито довго не йшов, нарочито барився, миючи на подвір'ї руки, поки не впевнився, що Горошки, на-репетувавшись, забралися з поля.

Не обгорнули, не впоралися з картоплями, а тому й не снідалось. Антоніна зачерпувала в ложку по краплині юшки і їла поволеньки, по-дитячому. Роман Гаврилович, вдаючи, що нічого особливого не сталося, старався їсти з прицмоком, з тієї ж самої полив'яної миски, що й Антоніна; він набрав повну ложку, продував гарячу юшку, а стара Мар'яна ниділа біля печі.

Не скінчивши снідати, Грицюк між іншим промовив, що найліпша оборона — самому йти в наступ, звертаючись до Мар'яни, випалив:

— Давайте, я у вас залишуся. Приймете, мамо? — і став дути на юшку.

— Чоловіче добрий, хіба мене питати?..

Антоніна тихесенько поклала край столу свою ложку, поклала руки собі на коліна,— перепілка згорнула крильця.

— Тобі, Романе, пора додому.

Щоб не було так різко, щоб не було так образливо Грицюкові, який і заступився за них, і оборонив, Мар'яна заговорила:

— Так, треба збиратися. Той, Горошків Степан, гомонять у поліцію записався. Налетить, що ж ми, безоружні...

— Може, проведеш мене, Тосю,— з порога попрохав Грицюк.

— Проведи, проведи, дочко,— наполягала Мар'яна.

Їм було важко простувати поруч, відчувати одне одного. Ступаючи на півкроку позаду, Антоніна довела його за цвинтар, до Зашити, і спинилася.

— Я образив тебе, Тосю? — щиро, але якось занадто сентиментально спитав він, не обертаючись.

— Романе, голубчику, не називай мене так. Не смій...

— Вибач,— шепнув.— Але, Антоніно...

Вона передбачала, що він хоче сказати, а тому наблизилася до нього, взяла під руку і, прихилиючись до нього заговорила:

— Я ж тобі не раз повторювала. Навіщо ж ти, навіщо при матері?

— Антоніно, я хотів, щоб на краще. Та зрозумій, зрозумій... Такий час...

— Повір, я не можу,— сказала вона й одхилилась.

Роман Гаврилович дивився поверх землі, кудись у далекий простір небес. Що він міг сказати?

XI

Вікно розчинено в парк, але й широковіті буки, дрімонтні та обпалені, не нагойдували прохолоди, з-під їхнього затінку в кімнату текло душне повітря, бо в цегляному будинку з грубими стінами не так спекно, як на дворі.

Бартко вперся плечима в стіну, і вона, кам'яна, непрогріта, холодила йому спину, а шия блищала від поту. Він закинув назад голову. Його побабчене, з вусами, що вже давно почали сивіти, обличчя було надто спокійним і примирливим. Він спочивав.

Біля столу крутився Шурка. Він густо намілювався, заглядав у приставлене до чашки з водою маленьке люстерко — подаруночок Гелени — і великим пальцем підрівнював брови. Йому було не до вподоби, що батьки народили його червонясто-рудим, і люстерко його завжди дратувало. Пригладивши брови, він розстібнув на штаних ременя, подав пряжкою батькові й зачав гострити бритву.

— Від жари, тату, ховаємось? — натякнув на батькові прихидини і метнувся до столу.

— Нам треба поговорити, сину,— мовив Бартко, знову впираючись плечима в стіну.

— Поговорити? — Шурка черконув бритвою від правої скроні. Тверда, коріниста щетина шкварчала, і голе місце пашіло.

— Поговорити, сину...

— Ти, батьку, не гарячкуй. Дай мені спокійно вправитися з бриттям, а то ще поріжуся,— він запацав помазком у мильниці, намілився по наміленому, а Барткові стало гидко, що його син отак чепуриться чорт зна для чого.

— Ти собі брийся, а я говоритиму.

— На луть істини будеш наставляти мене, батьку? — питався Шурка, не дивлячись у люстерко, несподівано порізався, виступила кров.— Фу, щоб ти згоріло! За Польщі був спеціальний камінь, щоб спиняти кров.

— Не журися, Шурко, німці прикладуть тобі такого каменя, що з-під нього й не вилізеш.

— Не лякай,— послинивши клаптик паперу, Шурка приклав його до бороди.

— Вмивайся! Давай я тобі зіллю.

— Я не люблю, щоб мені слугували, тату,— Шурка моргнув Барткові, витер бритву, забрав мильницю, помазка і почовгав у коридорчик умиватися.

— Ти хоч у чисте одягаєшся? — гукнув на нього батько.— Приніс би, Манька випрала б...

— Я сам умію,— сказав Шурка, повернувшись, і потягнув ременя з батьківських рук. Туго підперезавшись, кинувши люстерко в бокову кишеньку сорочки і без нього причесавши намоченого чуба, цокнув каблуками: — Що ж, починай. Я слухаю.

— Не ставай переді мною на бачність.

— Прийшов повідомити, де Чорнобай ховається? —

Шурка розсміявся.— Рано чи пізно, ми на нього патра-
пимо.

Бартка відкинуло від стіни.

— Сиди, тату, не коверзуй.

— Не сваритись і не битися мені з тобою,— з притиском видушував Бартко.— Я батько тобі чи ні?

— Хіба я перечу?

— Що ти собі думаєш? З ким зв'язуєшся? — прорвалося у Бартка з болем, болем проступило на побабченому обличчі, засіло в глибоких западинах під очима, затряслося на сивих кінчиках вусів.

— А ти в кого просив ради, що думав, коли поляки тобі шаблею відчикрижили пальці? — різко спитав Шурка.

— У тебе, малого, у Маньки просив ради і про вас думав! — несамовито крикнув Бартко і став навпроти сина.

Шурка проковтнув щось гірке чи солоне — запекло десь усередині, але він не здавався.

— Так не стій на дорозі, коли я про тебе думаю, батьку?

— Про мене?..

— Що тобі дали більшовики? Що? — шпурляв син в обличчя батькові.— Мовчиш?

— А ти на німців надієшся? — збивав його з плигу Бартко.

— Тут на чорта, на диявола будеш надіятися, з антихристом будеш у спілці, щоб не втікати з отієї кімнати в халупу, яка може розвалитись і прибити у сні.

— Он що в тебе на умі?

А Шурка насунув на голову кашкета і зібрався йти.

— Стій, ми ще не домовили! Скинь кашкета перед батьком!

— А відколи ти став святим, щоб перед тобою кашкета знімати?

— Я твій батько!

— Ну? — гмикнув Шурка.

Бартко мотнув безпалою рукою, збив з синовій голови кашкета, і той кашкет покотився до дверей.

Шурку наче обпекло розжареним залізом. Він ковтнув широко роззявленим ротом повітря, заходили жовна. Не перегинаючись, простягнув руку за кашкетом, нарядив на розкучману голову.

— Я запам'ятаю кашкета, батьку!..

Заскрипіла облізла і нефарбована підлога.

— Стій!

У розчинене вікно з парку текла духота.

«Вбити, задушити!..» — Бартко вхопився за голову. Він стояв серед невеличкого покою, відведеного колись Березюком наймитові — Шурці, в будиночку, в якому сам він, Бартко, осів ненадовго з усією сім'єю. Довелося вибратись, а Шурка залишився.

Не міг так попустити синові, вигнався за ним, але хоч свисти.

Шурка втік на Горинь, а звідти подався у поле, до Шумейків.

У садку грали в карти.

Тут же крутився Кулінич. Його теж принесло на хутір.

Галабурдів Василь тасував карти. Йосип, брат, із Німеччини привів.

Степан попросив у Василя колоду, ніби щойно не грав цими картами, вони вислизали з рук, і він хвалив німців: ото мастаки, зробили карти, охота і грати!

— А що Йосип, де він? Розказав би, де бував,— звернувся до Василя староста Кулінич.

— Сидить вдома.

— В них із Зоєю поламалося? Казали, що поженились, а потім до Німеччини втекли,— допитувався й Петро.

Кулінич забожився, що Зося в лядвірта за перекладку.

— Хіба я знаю? Мое діло маленьке! — одіпхнувся Василь.

Михайло не встрявав у балачку, і Шурка по його очач бачив, що йому відомо, чому Йосип домує, чому він не з Березюковою дочкою.

Петро перевів мову на жита: що діяти з колгоспними масивами? Кулінич сказав, що лядвірт визначає контингенти, на днях буде поквитування.

— А що там балакати. Кожен забирає собі своє поле,— вимовив, наче постановив, Михайло.

— В тебе кругом жито, тобі добре розпоряджатися,— оگریзнувся Петро.

— Чого ж ти хотів? Раз твоє облогом, то з свого тобі ніхто не дасть.

— Я ж не винен, що мое не засіяне. Я на чужому сів, — доказував Петро.

— Контингенти будуть менші. Ми засвідчимо,— втішив Михайло сусіда і до Куліничача: — Чуеш, старосто, хтось

пускає чутки, щоб жито й пшеницю, словом озимину, гуртом зібрати, поділити. Хай кожен своє збирає. Так буде краще. І нехай кацапка не лізе на Степанове поле.

ХІІ

Була неділя. Липень — пора хліба і меду. Жито начулося вітру, напилося дощів і вилилося сонцем над сірою землею. А гречка — білим розвоєм. Ще слухала вітровіння, ще скипала росами, і бджоли на цвіті — музики-скрипалі — розтинали небо й прихилили сонце.

Високо вився жайворонок — пташка блакиті, сіяв спів над житами, над гречками. Линув, линув, зачепився десь там, що й не видно, — жива грудочка землі з крильцями, ніби йому мало місця в колосі, серед цвітіння.

Антон загубився в полях. Виринав, як з води, біля Защити. Розчинена просторінь світу манила, кликала, п'янила солодом. І волошка — сине очко поля, і ліщина — зелена кошуля яру, і ті розгонисті лани через горби й вибалки, і та синява над ними, — все жило, колихалось, тремтіло. І він щомиті проростав чимсь іншим, на чому спинялось око, — колоссям, червоним маком, линув жайворонком.

Низьке беззахисне горище вимучило, висотало його, і він дихав і не міг надихатися шириною простору.

Бартко сам був у Кременці, не довірив навіть Лукійці. Антона не обдурили передчуття — Адам Сигізмундович Броневський не евакуювався. Але Бартко не бачився ні з ним, ні навіть з його жінкою. Це йому шепнув поляк-двірник, який навчився відрізняти добрих людей від шпигунів, а напевно, ще й тому, що колись бачив Бартка з Антоном у Броневських; буваючи в Кременці, вони провідували заступника голови райвиконкому на його новій квартирі.

Антон довше не міг і не смів безглуздо переховуватись. У селі староста, своя поліція — доки ж сидіти? Бартко промандрував цілу ніч, над ранок добився додому, але Антон навідріз одмовився чекати вечора. Він подався через сад, у Загороду, а там — шукай вітру. Що б не було, а Броневського розшукає. І від цієї впевненості він зовсім забув про небезпеку.

А сорочка на ньому чорна, брудна і липне до тіла. Згадалося, як Сура тримала за клямку двері в сінях, не

пускаючи надвір хлопця і дівчинки, щоб не запримітили Антона, як вона просила цадиків щоб охороняли його, а Резя, вивідавши, чи нема кого зблизька, розчинила перед ним сінешні двері. Він зник з села непоміченим.

Неділя — люди до церкви. Навіть і пастухів не видно.

Йому захотілося до матері. Невідступна думка раптово до болю в'їлася в голову, і щось невідоме, але могутнє повернуло його обличчям до села, повернуло наче хлопчика, який снить на неділю чистенькою сорочкою.

Він переказав Бартком, щоб мати за ним не приходила, щоб не журилася, щоб сподівалася живого. Бартко це їй ще не переказав, і чи то поля своїм гомоном, чи голос самої долі зупинив його під Защитою, завернув назад: чого боятися? Люди і нелюди в церкві, старе недобачить, мале не викаже, а чи доведеться зустрітися з матір'ю? Хіба можна, щоб з нею так жорстоко? І передягнутися потрібно...

Не міг перемогти спокуси. Шугнув у Защиту і розгонисто пішов до Лицарки, а гора — з яру білів її вершок — наче відступала від нього. В росі намокли чоботи. Від Лицарки він скоротив собі дорогу; не давав круга на Заріку, щоб не перебиратися вбрід, пустився берегом, під вербами.

Чим ближче доходив Антон до своєї домівки, тим робилося моторошніше. Під погами ламалося сухе галуззя — спинявся. Глузував сам із себе, із свого страху, пускався далі, але пускався тихо, виступцем, а Горинь текла ще тихіше.

Навпроти своєї хати він якийсь час вичікував у верболозах, розсовуючи гінке пруття, роздивлявся на всі боки. По сусідству мукнула корова. Забрехав собака. А його хата малими вікнами наводила сонце. І навкісні промені довгасно й снопасто перетинали все подвір'я. Шибки блищали.

Він не пожалкував, що пробився під свою хату. Навпочіпки, обережно, ніби побоюючись збити обтьопаними чобітьми росу, пригинаючись, попід kwasолею на тичках, під зеленими маківками, під рядом соняшників уздовж межі, досягнув конопель. Мати їх не вибирала, — і плоскінь, і матірка пишались вкупі.

«А що, коли й мати молиться в церкві? — подумалося. — Що ж, чекатиму на неї».

Антон розсунув коноплі: ніде ні душі, скрізь грало сонце і злизувало росу, яка висіла разками дрібного нами-

ста. Зашпортнувся — і на шию, за шиворот посипалися холодні краплі, потекли на груди, обдали холодом, залоскотали. Він став ще обережнішим. Під самісінькою хатою аж на призьбу росли самосійні квіти — рожеві мальви, плющ і горошок. Вони приховали, вкрили його.

Сіни відчинено — мати вдома.

Закудкудахкала курка — Антон зігнав її з порога, прихилив за собою двері і ступив у хату, низьку, сутінкувату.

— Добридень, мамо...

Чорнобаїха полоскала під бугаєм картоплю, полоскала в безвухому грудастому банячку з вузьким денцем, і той банячок вислизнув, не могла його втримати. Антон на льоту підхопив його, щоб не брякнувся на долівку, а мати стояла і не могла збагнути, чи їй сниться, чи син справді в хаті.

— Не чекали, мамо?

Вона мокрою рукою, все ще не довіряючи собі, потяглася до нього, торкнулася його плечей.

— Куди вам її поставити? — питався Антон, тримаючи картоплю перед собою.

Мати відсахнулася, прихилнлася до бугая і сказала:

— Сину...

— То я вам, мамо, поставлю її в піч,— і він крутнувся до припічка.

— Дровець, я дровець принесу,— заклопоталася мати.— Але ж нема нарубаних. І неділенька. Та ось я наламаю хворосту з тину.

— Не треба, мамо,— зупинив її Антон.

— А як же ти? А як же я? — і не знаходила собі місця.

— Дістаньте мені чисту сорочку,— попрохав син й аж тепер скинув кашкета.

— Може б ти помився, дитино? — спитала, а сама вже підняла віко скрині.

— Ні, мамо. Я ненадовго.

— Еге ж, ненадовго,— проказала вона, усе розуміючи.— А ти снівся мені. Весь у чорному, ну, зовсім у чорному та дорогому. На чорному коні приїхав. Та як не свиснеш, а я у вікно, а в тебе червона маківка на грудях, сину...

Антон кинув матері до ніг брудну й липку сорочку.

— Може, й підштанки є чисті?

— Є, є, і сорочечки, і підштанки. Усе я перепрала, усе перелатала, рублем викачала.

Сорочку він накинув при матері, головою в пазуху, а вона розпрямляла йому на плечах, розрівнювала м'яке лляне полотно. Був голим до пояса, усі ребра знати, але мати не обмовилася, щоб не прогнівався. Дуже їй хотілося, щоб умився. Річка за городом, але ж йому не можна.

Антон і передягнувся, і перевзувся за бугаєм. А мати підбрала з долівки брудну сорочку, і їй приємно було тримати цю сорочку в руках, наче торкалася пальцями до синового тіла.

— От я і готовий,— сказав Антон, взявся за кашкета.

А вона,— жовті моці в убогій одежині — сумно видивлялася на нього — то з ніг до голови, то з голови до ніг — і німувала.

Він спочатку пригладив чуба, а потім насунув на голову кашкета.

— Вже йдеш?

— Іду, мамо. Та ви не плачте. Перемелеться — мука буде,— він підступив до матері, взяв її за лікоть, ніби не вона його, а він її виряджав із хати.

— Повартуйте у воротях.

— Повартую,— відказала. А ти прямо на ліс. Ліс тебе сховає, сину.

Він зачекав за сінешніми дверима, а мати подибала на вулицю. На селі — тихо. Вернулась і шепотіла:

— Іди, поки з церкви не розходяться, а я стоятиму на воротях. Бог з тобою, сину.

На порозі вони розлучилися: мати знову до воріт, а він у город.

Не послухався старої матері, гулькнув із городу і тією ж невтоптанною стежиною попід вербами погнав уздовж річки. Нащо давати круга через ліс, йому ще сьогодні треба бути в Кременецьких горах, там ще знаходиться по лісу, шукаючи Броневського. Кінчилося село, він перебіг дорогу і під Лицарко, на Защиту. На Лицарці трапилися пастушки. Не запримітив чії, та й вони за вівцями не придивлялися до подорожнього.

Жита високі — пригинатися не треба. Забіліли хрести на цвинтарі. Антон подумав про Антоніну. І в старій кацапки за ним трусили. Антоніна приходила до Бартка. Йї, мабуть, теж нелегко. Через якийсь час до неї можна навідатись, але треба самому знати, що робити, як діяти.

За цвинтарем — дикі груші. Антон уже не сподівався, що його хто-небудь може перестрінути, аж з цвинтаря

з-за хрестів з кошеліком у руці прямо на нього вийшла Гапка.

Вони глянули одне на одного. Антон їй вклонився, а вона, зойкнувши, зминула його і на дорогу, в село, а він до диких груш, у Защиту.

«З парастасом?» — подумав про неї Антон. Не припускав, щоб вона його виказала. Але обережності ради довго дибав Защитою, попрямував до Ридомльського шляху — там ліс, і якби погоня, то треба триматися тільки лісу.

Антон не припускав, а Гапка таки несла в кошеліку парастас, яйця попові, старалася наперед за Прокопове сорокадення; запримітивши, що Антон подався яром, що духу побігла в село і до церкви. Правилосся, а вона вдерлася криком-нестямом, що на власні очі бачила Чорноба. І збурилося, закружляло в церкві.

Михайло Шумейко, погрожуючи кулаками, аби не заважали, став допитувати Гапку, де вона здибалася з Антоном, куди той зник, Гапка злякалася того, що наробила.

...Збоку битий шлях. Антон плив між житами, які розділяла долина. Тут він був спокійним: навіть і пастухи не попадуться. Поминути б йому ще Гнатюків та Шумейків хутори. Гадалося, що обійде долиною. Та ось жито сягнуло свого краю, і забовваніла гола половина Гнатюкового горба. Паслася корова, вівці й коні. За худобою нікого не видно. Антон зупинився, постояв і рвучко ступив уперед. Він зняв кашкета, помахував ним: так було легше і не душно.

Десь на середині облогу він побачив Зіньку. Мабуть, вона раніше сиділа, а тому і не помітив її. Вона його не відразу впізнала. Коли став відходити, почала махати йому, і він махнув їй кашкетом, не спиняючись, тоді Зінька обома руками стала тикати в землю, щоб він присів чи приліг. Антон пустився ще швидше. Зінька якусь мить наче щось роздумувала, потім клубком скотилася в долину.

— Антоне! Погоня!

— Де?

— Верхівці на горбах.

— Швидше коня.

— Не втечеш. Ховайся. До нас у стодолу. Ну, городом! — І вона потягнула його за собою, переконуючи тим, що Петро спить, а свекруха на селі.

На городі молоденькі яблуньки, за ними не сховаєшся.

Під самим обійстям вона загнала Антона в коноплі, і з конопель він помітив на сусідніх горбах вершників. Вони мчали по житах, і коні падали під ними.

Задзвяулів собака. Антон не виходив з конопель. Аж коли собака втих, тоді наблизився до стодоли і через задні двері пробрався до середини. Але на вишки не поліз. Нападуть на слід, заскочать сюди,— втікати на Безодню, до лісу.

Кіський тупіт і погрозливі викрики рвонулись і відхлинули.

Зінька щось тараторила.

«Невже вони повірять їй? Невже не повернуться?» — закружляли думки. Беззбройний, з єдиною надією вибратися непоміченим із стодоли, майнути до лісу, він спостерігав крізь щілинисті двері. З хати вийшов заспаний Петро, вийшов з обрізаном без приклада і не знав, на кого його націлити.

Знову здригнулася земля — вершник. І голоси:

— Обшукати! Тут!

Між вершниками загицав старий Галабурда.

— Хлопці, а воно, стерво, могло причаїтися десь тут. І в мене шукайте. Я чув, собаки гавкали!

Зінька навіжено й жорстоко крикнула:

— Не пущу! — і побігла до стодоли.

Якими дверима зайшов, тими і виплигнув Антон. Через коноплі, на горб. Паслися коні. Вони були спутані до пари, і він не міг їх розпутати, гуздь не вилазив з петельки. Вискочив на чорного — над горбом загриміли постріли. Стрільба по ньому, по Антонові, а він уже мчав долиною до Безодні, до лісу.

— Лови! Не спускай! Напереріз!

Кінь засапувався, лягав на передні ноги. Антон зривав його, надсадно б'ючи підковами і носачами в боки. Він проскочив житами через шлях, але тут кінь спіткнувся, підкулив передні ноги під себе, і Антон злетів через голову. Ліс чорнів невдалеки, на горі, і здавалося, що чути, як він шумить.

Антон побіг.

Під самою Безоднею, коло джерел, перегнав його на коні Михайло.

— Стій! Не втечеш!

Іржали коні, спинені на бігу.

— Руки, в'яжи йому руки!

Антон стояв перед ним,— груди відкриті, і спокійно застівав сорочку.

— Застебнуйтеся? Поверніться! — Михайло вдарив його кулаком в обличчя, заломив назад руки. Шурка зв'язав їх пучком.

— На коні! І в село! — розпорядився Михайло, але сам не сів на коня, штовхнув дулом рушниць Антона в спину.

Обабіч зависочіли на конях Шурка і Василь. Вже вели Антона, коли над'їхав Горошків Степан, коник під ним наче спаржований.

— Ух, ти! — нелюдська лють пашіла в Степанових очах, і, нагнувшись, він садонув Антона кулаком по голові.

Антон не похилився.

Вивели на шлях, Петро піднімав загнаного коня, того, яким не розмінявся з Павлом.

— Антоне, ну, нащо ти мені його?.. Скажи! — Петро тягнув за гриву коня, тягнув обома руками, а на грудях на тонкій мотузці безпорадно теліпався обрізан, і в ньому жовтів загнаний набій.

— Вибач, Петре,— цілком спокійно сказав Антон.

— В мордюку! Ти в мордюку його! — горланив Петрові Василь.

Антон погнали швидше. Через хутір, так ближче до села.

Оддалік за нападниками Петро тягнув свого вороного.

Прибіг Демко. Піший. Засапаний, аж пара стоїть над ним.

— Хлопці, давайте я його проведу, більшовичка,— і став бити Антона в лице, заскакуючи то з одного, то з другого боку.

— Батьку, не заважай! — гаркнув старому Михайло.

А Демко розмахнувся і ще раз, хекнувши, вдарив Антона у вухо, а тоді почував попереду, раз по раз оглядаючись, ніби тягнув утікача на налігачі.

Роз'ятрені, спітнілі від погоні, але раді, що Антон не вислизнув, нападники на мить облишили свою жертву, кожен хвалився, що без нього чорта б два й упіймали.

— Гапка закричала в церкві, я за зброю і на коня!

— А я куди ж?

— Не бреші, я перший натрапив на слід! — огризнувся Шурка.

— А Зінька захищати його!

— Треба і їй парки!

— Шомполами!

— Я ось сам її! Сестра! — нахвалявся Степан.

З розбитого Антонового обличчя на білу сорочку капала кров.

З шляху звернули на польову дорогу. Назустріч вибігла Рая, розпатлана, червона. З нею донька. І донька залящала:

— Впіймали! Впіймали!

— Сюди його! На подвір'я! — Демко вхопив Антона за барки і ввів до двору.

Інші не тямали, для чого це, але Михайло не боронив, і всі теж в'їхали в браму.

— Дивися, щоб тобі повилазило! Гарненький хутирець? — Демко відсапався і знову бив Антона. — Знести хотів? До колгоспу! Цинковий дах уподобав? Дивися, та ти дивися на обійстя!

Антон мовчав.

— Вгомоніться! Антоне, завертай! — потягнув його за зв'язані руки Михайло.

Петро не вступив у сусідський двір, повів коня у свій і крикнув, щоб Зінька й не показувалася.

Антон вже вивели на дорогу. А звідти, з села, — ціле збіговисько.

— Антончику! — різнуло, ляснуло навпроти гнатюківської садиби.

Ніхто не стямився, як Устина обвила, обняла Антона за шию і, зірвавши з своєї голови хустку, стала витирати йому обличчя.

Виткнулася Зінька, і Степан накинувся на неї, ладен переїхати, розтоптати конем, але вона коня по морді, і Степан ледве вчипів на ньому.

Устина не відпускала Антона. Витерши обличчя, вона стала розв'язувати йому руки. І тоді на неї накинулася Рая, п'ятірнями вп'ялася їй у коси.

— Рушай! — штовхнув Михайло Антона в плечі.

Перед Антоном зчепилася Рая з Устиною, крекчучи, гаркаючи, вони виривали одна одній коси. Зненацька на Устину напала й Гапка. Вдвох із Раєю вони впряглися в Устинині коси, відтягуючи жінку від Антона.

Зінька змахнула руками, і хто стояв коло неї, відметнувся. Вона з якимось ревом, з якоюсь несамовитістю налетіла на Раю, і між її пальцями застряг жмут волос-

ся. З такою ж ненавистю Зінька пірвала за розпатлані коси Гапку.

На них наїхали кіньми, звільнили дорогу для Антона.

І коли його повели, Гапка вислизнула з Зіньчиних рук. Зінька тримала, не пускала Устину, а Рая, поправляючи коси, плигала навколо них, не могла дістати Устини.

Розтягнулася за Антоном здичавіла юрба, яка провадила його в село. Обабіч жита — стіною. І жайворонки.

Антон ішов, і ніхто не чув його стогону. Руки зв'язані, скручені. Сутулуваті плечі трохи згорблені. І русявий чуб виднівся поверх колосся. Він ішов не заточуючись, попереду.

Михайло відстав од нього, тримав напоготові рушницю, — палець на гачку.

Наздогнала, прошигнула через юрбу й оскаженіло кинула на Антона Гапка.

— За Прокопчика! За мого єдиного! — верещала вона і біла Антона качалкою по ліктях.

Він зціпив зуби. Він не мав їй чого сказати.

— Відтягніть! Та відтягніть її!

Антон оглянувся — з Гапчиних рук випала качалка. Він не впізнав, чий голос захищав його. І чи захищав?

А село було сторожке, жорстоко строге і невблаганно тихе.

На церковних банях блищали мідні хрести, а той, що пайвище, на дзвіниці, якого сам Антон підняв над селом, горів на сонці.

Над узвозом стояли Павло з Юзефовичем. Павло не хитнувся з місця і пальцем не зачепив Антона. А Юзефович у чорному блискучому фраку — не встиг перемінити — з господньої служби, ступив до Антона, помітив, що той дивився на бані, на хрести, і вдарив його межи очі:

— Віруеш? Тепер ти віруеш у бога?

— А ви віруєте? — із стоном, але голосно прохрипів Антон.

І дяк оступився з дороги.

— Що відказав? Що він таке сказав? — покотилося гомоном, відбилосся зойком у юрбі й пірнуло, мов камінь у річку.

В селі ще довшою стала віддаль, яка ділила Антона від Михайла. Михайло тримав рушницю напоготові.

На чийось перелазі застряг Самійло, крутив на всі боки головою на довгій шиї і не міг підняти ніг.

Крок за кроком — холодно, стримано, жорстоко.

І ніхто не смів вибігти наперед Антона. Він ішов повільно, погойдувався, ніби кланявся ліворуч і праворуч вулиці, хатам з облупленими стінами, густому вишнюку.

На майдані до Михайла, держачись за нагрудного хреста на ланцюжку, підбіг отець Олексій, щось шепнув і відплигнув. Михайло стиснув міцніше рушницю, надгогнав Антона і не без іронії кинув:

— Давай додому. Переодягнешся, бо крові, ніби з кабана, натекло.

Юрба посунула, не спиняючись.

А біля Чорнобаєвого двору вірхівці обігнали Михайла, обігнали Антона і першими в'їхали туди, загородили кіньми стежку на город.

Настя стояла на порозі. Не впала. Не зомліла.

— Кажуть, мамо, щоб я в чисте переодягнувся, щоб помився,— сказав Антон.

А вона дивилася на його розпухле обличчя, на розсічені брови: він чи не він? А коли зіткнулися їхні очі, погляд матері й погляд сина, вона впала йому на груди, а він не міг її обняти, бо руки зв'язані.

Хтось поставив відро з водою.

— Розв'язати руки! Розв'язати руки! — зашуміло звідти, з вулиці.

Шурка стояв у воротах і нікого не впускав.

Михайло розв'язав Антонові руки.

— Зливайте-но йому, тітко,— мовив.— Або ні, я сам, а ви за білизнаю... Та швидше!

Антон простяг руку до кружки:

— Дай води напитися.

Вода крутила зуби — холодна вода з батьківського зрубу. Антон витерся рукавом і побачив, що витерся кров'ю. Повагом подав кружку Михайлові.

— Підставляй пригорщі!

Хлюпнула вода, червоними бризками стікала з Антонового лица на землю, і земля всмоктувала ці бризки.

Мати вийшла з хати,— стала — на руці біла сорочка. Сама ж Настя — чорна.

— Вмився? Досить.

— Ще мий... Не жалій криниці.

— Нема часу.

— Встигнеш убити, Михайле. Не втечу! Я б з тобою не так поводився...

— Досить! — Михайло брякнув кружкою об землю, підбив її чоботом.— Не водою — кров'ю мене ти обмив би.

— Пожалів, Михайле. А тепер пізно.

— Давай, стара, йому сорочку.

Мати забула винести рушника, і Антон витерся поділком сорочки.

— Прощайте, мамо,— Антон вклонився.

— Прощай, сину...— вклонилася йому мати.

На подвір'ї забули йому зв'язати руки. Та це вже зробили на дорозі.

Гула, гомоніла вулиця, наче цей гомін піднімався з землі.

— Відпустіть, та відпустіть, душопродавці! — і через юрбу на Михайла прорізувалася сучкувата постать дядька Івана.

Навколо нього шумувало.

— Одного, ліпше нехай його одного. Німці наїдуть — до ноги перестріляють.

І дядько Іван в одну мить змінився, став іншим. Його вхопили за поли, за руки, а він вигукував:

— Стояв, Антоне, за людей. Постій і тепереньки, ондечки, я тобі кажу...

На майдані — відразу коло. Кулінич тицьнув рукою в один бік — і люди відхлинули, тицьнув у другий.

Присуду не читали.

Послано верхівців по Бартка й Антоніну.

Чекали.

І Антон стояв на сонці, весь залитий сонцем.

— Люди! — вигукнув він і ступив до людей, і сонце пішло за ним.

Михайло не дав йому говорити. Рушницю на плече, однією рукою затулив йому рота, а другою схопив за карк. Антон вихопився. Його звалили і на руках занесли в колишню сільраду, а тепер управу.

А коли привели спочатку Бартка, а потім Антоніну, то навіть не спинилися на майдані, заштовхали туди, до Антона.

Присуд писався-чинився шомполами.

Виводили по одному.

Розтягнули на майдані Бартка, носом у землю.

Згвалтований, роз'ятрений, але онімільний натовп жався дужих ударів. «Е-е-ех!» — і тупо нагиналися глови.

Враз людське коло вихитнулося, роздвоїлося,— на майдан в'їхали німці. На двох підводах.

Загелготало, зашварготіло.

З переднього воза сплигнула Зося. В блузочці з вишиваними рукавами, з біленьким ридикульником.

— Що скоїлося? А, Михайло Шумейко! — і викинула йому свою ручку.

А Юзефович і без неї доповідав, що судять комуністів.

На передньому возі, посівши весь задок, розвалився широкий німець,— ляндвірт Генріх Вольф. Йому кінце заманулося побачити живих комуністів.

До воза підвели Бартка. Витягнули Антоніну. Виволокли Антона. Ляндвірт — руді брівки над великими вибакулешеними очима засіпалися, наче прив'язані на ниточках, носика не видно, обличчя — розрізаний кавун — пробірав до кісточок Антоніну.

— *Schöne Mädchen!*¹ — вигукнув він з задоволенням.

І Антоніна згадала: Броневський рубав ліс у Кременецьких горах, вона носила обід, а огрядний німець, щоб не сконати від жиру, чавкав тютюн.

— Донька лісоруба,— тягнув крізь сміх ляндвірт.— Капуть!

Зося підвела до нього Михайла. Той виструнчився. Ляндвірт наказав, щоб підійшов ближче і прутиком поплескав його по плечах.

Знову загелгекало, зашварготало.

Солдати стали розганяти людей.

Юрба впиралася, стовбичила.

— Бити, так усіх!

— А-я!

— Гнатюкового Павла до суду за синка!

— І Химу! Вона теж на сходах засідала!

Затріскотіли автомати, в повітрі затьохкали кулі.

Людей не стало, і ляндвірт зі своєю охороною від'їхали.

Антоніну, Бартка й Антоніну домучували в управі, щоб ніхто не бачив.

Ледве живого батька виволік попід руки Шурка і поклав по один бік управи. Вернувся, щоб виволокти Антоніну, затяг її, скалічену, на другий бік управи, а коли заглянув, чи батько ще дихає, його вже не було: мати з Манькою понесли під вербами.

¹ Гарна дівчина! (Нім.)

Непритомного Антона кинули в комірчину, де раніше була крамниця. Михайло повісив на дверях колодку, ключика в кишеню.

— Хлопці, давай за кіньми! Всі! А я повартую. Відвеземо Чорнобая німцям.

Він розігнав усіх, а тоді пробрався в комірчину, напівтемну і вологу. Антон ще дихав. Зняв з його штанів ремінь, зашморгнув на набряклій шиї, прив'язав кінці до ручки дверей і потягнув за неживі, обважнілі, налиті в чоботи ноги.

ХІІІ

Заявився Березюк. І на телеграфних стовпах, на мурі огридку, на парканах, стодолах і воротях,— зарябіли смугасті клапті паперу, приклеєні тістом, на жовтому — чорними літерами: «Нехай живе вождь українського народу Степан Бандера!» Жовті смужки — мов болотяні метелики. Їх читали діти. Але ні вони, ні дорослі, ні ті, хто приніс і густо наліплював оті жалюгідні смужки,— ніхто не добирав у них глузду. А проте в декого спалахнула бліда, жовтенька надія на щось сподіване. Люди звикли до всяких відозв і листівок. Зовсім недавно ними, тікаючи, засипала вулиці полячня-білоорловщина; від прокламацій вихрилися вулиці, коли звільнили Лозівку червоної війська. А тепер один, мабуть, Макар Березюк знав, до чого воно. Але хто його міг розпитувати? Нікому до цього не було ніякого діла, піп з дяком мовчали: соромно не знати свого вождя, а Михайло вдавав, що зверхник йому відомий ще з пелюшок. Заклики висіли, чекали дощів і вітру, нікого не бентежили, нікого не доймали, а от поява управителя,— шибениця перед стратою. Селяни обминали колишній панський, потім нічийний, а тепер знову Березюків маєток. Управитель водив мадярського офіцера по дворищу і, поки солдати в парку варили снідання: Кулінич наніс курей, і качок — кожна хата мала давати по парі,— Березюк оповідав історію фільварку, хвалився традиціями шляхетчини. Вони розмовляли понімецьки. Років тридцяти офіцер-кадровик, родом із самого Будапешта, в піхотинському польовому мундирі, походжав, наче на параді. Він раз по раз чиркав запальничкою, курив не затягуючись дешеві сигаретки і, докуривши сигаретку до половини, кидав її собі за плече.

Йому, що виріс у Буді, була незрозуміла і дика вся ця сільська ідилія. Кілька разів він повертав Березюка з зарослих алей туди, де його солдати, роздягнувшись до трусів, ніби вибралися на пікнік, варили птицю, і солодкий димок випливав із-за кущів. Але управитель його стримував.

— Дивіться, ось центральна алея,— і махнув рукою.

Офіцер пахкнув і кинув сигаретку через плече.

— А що за липи там, за парком?

— У тім-то й річ, у тім-то й річ,— квапливо заговорив Березюк.— Колись, я вам уже оповідав, липи були продовженням цієї центральної алеї. Там, у мурі,— він безперервно жестикулював руками,— була брама, а між липами — дорога до замка Вишневецьких. Ось підійдіть сюди, тут ще за моєї пам'яті була альтанка. Там плесо Горині, сіножаті, вище — ліс, нічого неприродного. Але гляньте на захід!

Перед ними голубіло дзеркало ставу. Став у широкій чаші між Липиною і Ялищем мов трохи піднятий над парком, чаша мов нахилена, і голубе дзеркало чимдалі на захід, до містечка, все вищає і вищає, і над ним в прозорому літньому ранку біліє високий костьол, а за костьолом ховається старовинний замок.

— Через нашу центральну алею, між липами — дорога до цього замка,— пояснював Березюк.— А тепер гляньте на схід. Бачите, там ставок, ще ставок. Каскад ставків. А оце Лицарка. Літописці стверджують, що і на ній був теж замок. Друковані джерела твердять, що й досі існує підземний таємний хід із замка Вишневецьких на Лицарку.

З сіножатей, з-над Горині хлюпало виняньченим, випещеним на зіллях літом, і літо дрімало на широковіттях парку, а за мурами, по той бік вулиці, причаїлося безпорадне село, помандрувало своїми хатками за церкву, на гору, в поле.

— Залишки рицарства,— сказав офіцер.— Чий був цей замок? Як його?

— Пан офіцер не запам'ятав? Яреми Вишневецького.— І додав:— Одного з перших історичних зрадників України.

Офіцер посміхнувся. Ця посмішка надто пасувала до його злегка видовженого обличчя, до чорного чуба, на якому елегантно бакирувала пілотка. Офіцер тупо знав

історію, в школі вчив про русинів, а про українців почув на Закарпатті.

— А пан інженер знає про Закарпатську Україну?— спитав Березюка.

— Я там не був,— одцюкнув Березюк.— Син дяка з цього села там загинув.

— З цього села?— насторожився офіцер.— А ви в цей час оберігали сліди рицарства?

— Я стояв на аванпості боротьби з більшовизмом!

Офіцер чиркнув запальничкою і сказав:

-- Пора снідати.

— Ви зголодніли? Правда, ви зголодніли?— зовсім іншим тоном звернувся Березюк.— Поганий з мене господар. Годую вас байками.

— Щоб жити по-рицарськи, треба бути рицарем, пане інженер,— сказав офіцер і швидко пішов через парк на солодкий димок пригаслої ватри.

Березюк отупіло покосився на нього, щось передумав, а потім подріботів і собі за ним.

Солдати розтягнули на траві брезент. Хліба нарізано горою. Побрязкували казанки.

Офіцер скинув мундира і ліг животом на брезент. Перед ним парувал казанок. Офіцер хустиною витирал ложку. Навколо полягали із своїми порціями солдати. Вони розсунулися, щоб було де примоститися Березюкові, але в нього не було ані казанка, ані ложки. Нарешті знайшлася якась вищерблена ложка із зламанним держачком. Офіцер заглядав у казанок і ніби й не помічав пана інженера, який тупцював песиком на двох лапах. Хтось із солдатів зняв покришку з казанка, налив у неї бульйону і подав Березюкові. Той відразу поставив її на брезент, бо ж гаряча.

Снідалося мовчки, і Березюк, який, в'їхавши в Лозівку, відчув себе не управителем — повновладним хазяїном маєтку, чипить на солдатській брезентовій скатерті й обережненько, щоб ніде нічого не пролити, щоб не впала й кришечка — аж надто косо позирав на нього офіцер,— їв з надщербленої ложки, і та ложка стукотіла на його золотих зубах.

— Слава Україні!— гукнуло над головою: витягнувся і викинув руку Михайло Шумейко.

Управитель підхопився, перекинув ложку в свою лівицю, виструнчився і теж викинув перед себе руку.

— Героям слава!

Позад Михайла — Шурка з Галабурдиним Василем, при зброї.

— Перебили сніданок... Ви вже даруйте,— вибачився Михайло.— Снідайте собі. А ми почекаємо.

— Нічого, нічого,— заспокоював його Березюк.

— Староста курей приніс?

— Приніс, Михайле.

— Домовлено, щоб з кожного двора. Я сам слідкуватиму. А може ще чого треба? Накажіть.

Березюк перемовився з офіцером, який смоктав курячу ніжку. Офіцер щось буркнув.

— Пан офіцер каже, якщо їм чогось буде треба, самі візьмуть.

— Вам списочок зараз чи по сніданні?— спитав Михайло.

— Давайте зараз! — Березюк з принишколого і запобігливого набундючувався, гонорився, але від Шурчиного ока не приховалася надщерблена ложечка, яку управитель ховав у кишеню рябеньких, по-спортивному на випуск нижче колін штанів.

Михайло подав списочка. Березюк не взяв, вихопив його і потряс ним:

— Усіх переписали? Нікого не забули?

— Усе як на сповіді, пане інженер. Сам складав. Хто брав корови, тобто рогату худобу, коней, реманент.

— А свині?

— І хто свині. За птицю, курей, качок і ще що там було, не переписано.

— Що ж, нехай село знесе! — кинув Березюк.

— Доведеться, але воно трохи накладно. Самі розумієте, і солдатів годувати, і...

— А мені не накладно? Рознесли, все рознесли. Голі стіни! — Березюк розмахував і списком, і надщербленою ложкою.— Де староста?

— Я послав його обказувати всім, аби зводили на фільварок худобу.

— Добре, це добре,— похвалив Березюк.— Ви гадаєте, добровільно зведуть?

— Не захочуть добровільно, примусимо,— запевнив Михайло.

З-за дерев непомітно підкрався Степан Горошко. Він теж із рушницею. Михайло не хотів його брати з собою, але Степан пришкандибав сам. Він привітався здалеку, йому ніхто не відповів. Привітався ще раз.

— Ваш?— кивнув Березюк на нього.

— Хіба ви мене не впізнаєте, пане інженер?— Степан тримав кашкета в руці, прилягле волосся на голові ріденьке.— Я і на фільварку працював, та і так ми стрічалися.

— Дуже потрібно їм усіх пам'ятати,— відповів за Березюка Михайло.

Степан потерся біля Михайла, зиркнув на Шурку й на Василя, і таки осмілився:

— Просьба у мене до вас, пане інженер... Я і Чорнобоя ловив, і за нову владу, сказати б, горою...

Березюк наслуховував його, вгадував, за що ж клопочеться?

— Розносили ваш фільварок, і я нагрішив. Узяв коня. Доглянув, зберіг, то чи не подарували б ви...

— Подарувати? Коня?

— Еге ж, пане...

— Я тобі не пан! — закричав Березюк.— Коня привести негайно! А то й твого заберу.

— Та він у мене один, панунцю.

— Я не на день, не на два,— я вернувся навечно! — пригрозив Березюк.

— Хто його знає,— провадив далі Степан.— Але того коня ще тоді Хіма вмовляла продати, а я дотримав, з колгоспу забрав, знаєте, як за своїм...

— Так ти хочеш, щоб я тобі подякував?

Мадярський офіцер не розумів ані словечка, але для того, щоб збагнути Березюкову натуру, досягнути його зажерливе нутро, його жадобу панування над тим, що належало не йому, а графові Рачинському і тепер з волі обставин мало бути таки його — для того не треба було знати української мови, досить було бачити управителя, чути його. Офіцер це збагнув. Він кинув двоє-трое слів своїм солдатам, і солдати, ніби змовившись, пирснули зі сміху.

— Геть! Геть! — затупотів ногами Березюк, затупотів і на Степана, і на Михайла.— Щоб до обіду все моє було тут!— і він указав на фільварківське обійстя.— А то — шкури попускаю! Вони попускають! — тицьнув пальцем на солдатів.

Михайло не очікував подібної зустрічі. Він подався за токи, вихилясом, а хлопці з Степаном поперед нього.

— Що значить пан! — буркнув, коли сховалися за деревами.

— Панська кров що вовча. Скільки його не годуй, а він у ліс дивиться,— мовив Степан.

Березюк не міг дослідити з покришки солдатського казанка. Він, розпалений і роздратований,— хруснуло в чашечках колін,— помчав у глибину парку. Над ним усі глумилися: офіцер з солдатами, селяки. Стукнуло в голову, що даремно повівся розлючено з Степаном: селяни зараз при зброї, і якщо колись вони могли підняти страйк на сусідському фільварку, то зараз могло запахнути кров'ю. Але він прибив ту думку — набридлу муху, яка вкусила і дзикнула далі. Ні, з хлопами потрібно солоно, щоб згодом не довелося ще солоніше. Він показав їм відразу, на що здатний. А мадяри? Та хіба їм збагнути його? Хіба вони пережили те, що він? Звечора приїхали в Лозівку. Розквартирувались у малому будиночку, де Шурка посідає кімнату, бо в двоповерхових покоях, де були вже клуб і школа, а ключів нема, двері ламати шкода. Солдати собі хропака, а він переговорив з Шумейком, з Куліничем, а потім за північ блукав по парку. Засумував за ним у Львові, працюючи автобусним контролером. Та й було за чим сумувати. А тепер дочекався свого. Тепер не прогавити б моменту. І той старовинний парк, і мур, і побудови, і річка — його. Ще під Львовом гриміли бої, а Гелена вже виряджала його на Волинь. І він поїхав уповноваженим нової влади, яка дала йому в охорону своїх солдатів. І те, що вернулася його донька, яка була знайшла політичний притулок у Кракові,— емігрантка з большевії (щоб легше їй було туди діставатися, щоб у дорозі їй прислужувано, обкрутили шлюб із Йосипом), і те, що фільварок зовсім не знищено,— хотіли обернути на якийсь технікум,— бадьорило його. Поки він не дуже покладатиметься на військову силу. Можливо, навіть попросить, щоб мадярню відкликали. Треба спиратися на свої, на власні. І він покартав себе за Степана. Треба легше. Чорт з ним, з конем. Він так скаже Степанові: нехай кінь стоїть у фільварківській стайні, а коли знадобиться Степанові, нехай бере, нехай запрягає, якщо, звісно, не буде нагальної роботи.

Розмірковуючи, а фактично з нетерпінням очікуючи обіду,— терміну, що він його дав селянам,— Березюк уздовж і впоперек виміряв парк, вибрався на подвір'я; перед хлівами сухо, нема гноївки, хоч паровик став, і попрямував до будинку двоповерхової кам'яниці.

Він не турбувався будівлями. Вони стоять і ще вистоятъ. Але де те, що було в будівлях? Ні возів, ні плугів, ні культиваторів, ні сіялок, ні молотарки, ні січкарни. Доведеться трусити в дядьків. Спустошення, занепад. Перед будинком з балконами — клумба на клумбі. Ніколи раніше тут не росло стільки квітів. Березюк засумував за тишею і достатком. Львівські дощі й вимочили, і вимучили ревматизмом, а тут сонце, повітря — прибитий подорожник і той дихає озоном. Урівноваженість і спокій розгойдуються у парку, пливуть з-за Горині, спускаються, з безжмар'я. Та він ладен кістками лягти, але дати і хліб, і м'ясо гєбітскомісаріату, щоб удержати маєток у своїх пазурах.

Його штрикнули дві вивіски — клуб і школа, в червоних рамках. Він зачовгав на сходах, взявся за мідну ручку, затермосив дверима. Двері не піддавалися.

— А хто там ломиться?— визірилося сердито, з-за квітників піднялась чиясь спина.— Літо, а вони товчуться.

— Сторож? Відчиняй двері!

— А ти їх зачиняв, щоб тобі відчиняти?— дядько Іван розігнувся, на грудях брудний фартух: полов квіти.

— Кого бачу? Попівський пастух.

— Був, ондечки, пастух, а тепер ого-го!

— І не впізнати.

— А тебе, Макаре, я і сліпим впізнав би,— дядько Іван висипав на купку бур'янець.— Чого тобі тут треба?

— Своє хочу оглянути. Чи не маю права? — тупцював Березюк під білими колонами.

— Почекай. Якби ти, ондечки, дав мені закурити, я б тобі щось сказав.

— Не курю, діду.

— Тоді почекай, це діло треба розкурити,— і дядько Іван добув люльку, пучками став набивати тютюн.

— Старий, одчиняй. Я з учорашнього вечора не можу зайти в покої.

— А ти не гарячкуй! В тебе і вогню нема?

— Ти в мене зараз прикуриш!

Будинище невпізнанне. Стіни і прєстіночки, за якими були такі затишні кімнатки, розвалено. Просторі класи, парти. А де клуб — сцена і лави.

— Спасибі йому, добрий був чоловік, стояв за школу,— приказував дядько Іван, водячи Березюка.

— Хто він, добрий чоловік?
— Антон, царство йому небесне.
— Який ще Антон?
— Чорнобай, Макаре.
— А де вчитель? Я б хотів з ним побалакати.
— Я б і сам хотів, ондечки... Чекаю не дочекаюсь. Ну, обдивився?

В школу причвалав Шурка і, гупаючи по коридору, гуквав пана інженера: стали приводити худобу.

Управитель підправив на голові білого капелюха з рисової соломки і, дмухнувши ніздрями, швидко пішов на Шурчин поклик.

Худібку приводили неохоче, зі скрипом. Королів Максим приволік корівку, прив'язав її до дерева і пустився навтікача. Лукійка загнала на подвір'я і, кинувши за коровою хворостину, вивернулася з фільварку.

Березюк гасав по хлівах. Треба настелити соломи, треба пашні. Не випрошуючи, суворо звернувся до офіцера, який тинявся з солдатами, і солдати рушили своїм возом на село по соломі — Кулінич обіцяв сіно.

Не довіряючи нікому, пан інженер хапав за налігачі худібку, — вона наступала ратицями на його сандалики, — прив'язував у хлівах. Йому було всього мало; засапавшись, розкричався на Михайла, який щойно заявився, щоб нагнав людей, робітників. А Михайло доказував і ніяк не міг доказати, що Димакова Гапка навідріз відмовилася здати свою корову.

— Непослух? Де вона живе? Поїхали!

Отець Олексій з Юзефовичем хотіли перекинутися словом-другим про політику, а їх змусили носити оберемками прогнилу, в когось забрану соломі і розтрушувати у хлівах.

До Гапки, в маєток Рашовського, поїхав сам Березюк з двома солдатами і Куліничем. І не заходячи до господи, Березюк ввігнався у хлів, виволік корову, а ще була ялівка, то і за нею послав солдатів. Прив'язував корову до воза, — вибігла Гапка.

— Паночку, ой, що ж ви робите?

— Босото, застрелю!

А вона чіплялася за його руки, цілувала їх.

— Ой, що ж я тепер одна та безталанная? Змилуйтеся наді мною, вдовицею. Ви ж так гарно промовляли... У тюрмочці вас бачила... Прокопка шукаючи...

— Совітники! — і вдарив її револьвером по голові.

Серп захоплює жменю жнива, воно з силою пригинається на нього, блискучого і гострого, а він одразу відкинеться, прихилить густу лаву і знову вихоплює з неї чубець за чубцем, рівненько стинаючи. Жито задзвонить над білою хусткою, над самісіньким Зіньчиним вухом, і покладеться на ростать. Колосся обступає Зіньку, вусатиться коло її обличчя, торкається грудей, лоскоче їх і плещеться об голі руки. Зінька в самій сорочці, підперезалась якимсь паском, і та сорочка, хоч і вище колін, править їй за сукенку. А на ногах у неї панчохи, самі халлявки — щоб не надерти на стерні литки. Широка Зіньчина постать, але Зінька піджинає і піджинає її, врившись у лаву, покинувши за собою свекруху. Василина жне від стежки. Над стежкою жито притолочене, вскакувала худоба, пастухи; гналися за Антоном, геть потолочили, вим'яли, і Василина підбирає серпом столочені стебла. Хіба їй увігнатися за Зінькою? Та й чи не вижала вона вже свого? Вижала, та де ті копи? Гнатьючка коцюбіє над серпом. Духота вже не дошкуляє їй, а Зінька он розігнулася, витирає рукою піт, а він наче ллється з неї дзюрком.

Полиск серпа — і над Зінькою снопасте поле. Горить серп, а над ним жебонить колосся. Вона не відчуває ломоти в спині, не дубіють ноги. На своєму горбу вона неначе пливе, пливе, полишаючи за собою колючу стерню. А долина манить її широкою лавою. Безкрая вона, розігнешся, кінця не побачиш. Якби-то їхня! Де колись стирчав кінець, Демко відкосив своє, поклав покоса замість межі. А що до того покоса жати: дай серпа котові, і той вижне, не встигне жито висипатись. Але за жаттям Зінька забула всі прикросі, жито заворожило її. Вона клала на серп свою силу, свої добрі думки, вихоплювала з лави жменю за жменею і ставала ще сильнішою, а ті жмені, зібрані, зрошені її потом, лягали стиглим сподиванням чогось любого й очікуваного — її жадоби і її любові.

А коли стало сухо в горлі, коли пересох язик і спеклися губи, Зінька поклала серпа собі на плече і, пряма, вигниста, вилита понесла своє гаряче тіло по стерницьку до єдиного снопа, що стояв сторч. З холодочку підняла полив'яного глечика і перехилила до себе обома руками. Степліла, бо привезена в бочці, бо не з криниці, вода

полилася з дзьобика. Напившись за одним духом, вона стояла з глечиком у руці і зачаровано дивилася на свій горб.

Долиною жито високе, а вище обрідчає. Там Петро косив. Разом, утрюх вийшли до жита, а він втяв кілька покосів і вже ліг. З-за покосу — його голова чорним гніздом. Аби взявся за косу — йому нездоровиться. Зінька поставила під снопом глечика, рушила по стерні.

— Зінько, Зіньчко!.. Принеси напитися, — гукнув Петро не встаючи з покосу.

Вона не вернулася за глечиком, пішла навкіс на нього.

— Втомився? Покосив, що бик поводи́в! — І серпа з плечей, під покіс, а сама — за грабки.

— Ото, невгомона. Поклади. Було б що косити!

Зінька розмахувала грабками, потягнула косою, і рівний покіс простелився за нею.

— Іди сам напийся.

Знизу на Зіньку задивилася Василина: ото невістка, що не вперве, горить у руках.

Петро в чоботях, сорочка вибилася ззаду, покривуляв облогом до снопа, довго пив воду, то прикладаючи глечика до уст, то перепочиваючи, а потім чомусь потягнувся до матері і почав з нею голосну балачку.

— Скажіть, мамо, скільки разів ви колись на жнива хліб пекли?

— Вважай, що через два дні. А то й через день бувало, Петре.

— Ото були жнива! — і зітхнув.

— Самі не могли впоратися. Чужі жали, а чужим ввечері по буханчику хліба...

— Десь-то помремо з голоду.

— Крім отого клаптя жита, нічого нема. На який приварок надіятися? — вторила йому Василина. — Та йди коси. Швидше із своїм впораємося, може, кому за гречку поможеш?

— Таке скажете! — вирвалося у Петра.

Його розлютила материна мова. Ще такого не бувало, щоб Гнатюки в інших робили! Дожилися, звелися нанівець. Він з презирством колупнув поглядом схилену постать матері, почвалав до рідкого жита. І чим вище піднімався на горб, тим ширшало перед ним сусідове, Шумейкове поле. Там ще не розпочалися жнива, і його очі все більше й більше спалахували жорстокою ненавистю, наливалися сталевим блиском, пожирали, спалювали чу-

жу ниву, а жито стояло собі, мріло з горба на долину, щедро нахиливши колосся. За те жито побили з Михайлом горшки.

Віднімаючи в Зіньки грабки, не стримався:

— У людей жнива!.. Хіба в нас жнива?

— Вистачить, Петрику. Що нас, діти обсіли?

— Ет, що ти розумієш! — і, вперши кісся в землю, втер косу віхтем жита.— Взимку розпалити не матимеш чим. Он у нього житá. Сто кіп матиме! Галабурдисько..

— Ти чужого не пильнуй, своє доглядай. Ти й свого не скосиш. І які там сто кіп?— Зінька кивнула на Шумейків лан.

— Нехай не сто, нехай сімдесят. А в нас?

— Що буде, те й буде.

Брусок тернувся об косу, вона дзенькнула, заспівала, Петро човгав бруском на два боки, коса, нагнута до його пальців, немов скаржилась.

Він лайнувся, ставши на широкий Зіньчин покіс, звизив його, але так рвав косою, що жито попливло з грабків.

І мати, і жінка внизу з серпами, він наче йшов поверх їхніх голів з косою,— сказано, жінки. Їм що, аби жати, скільки ж того жаття буде, чим худобу зимувати,— не переймаються. З косою важко, селезінка потьохкує. Йому хочеться кинути, брякнути косою, і в голові вкотре переминається: дурний, що послухався сусідів. Було б ні на що не зважати, на все плюнути — і до Америки: там тобі ні купчі, ні колгоспу, ні облогу,— кум королю і сват міністру.

Поклав покоса, звернув назад, а з-за стодоли, через горб до нього хтось прямує. Не впізнав, і на думку не спадало: Кучковський. У циліндрі, в засолошених штаних, з обірваним коміром. Зняв циліндра, поля по чорному білою ниткою причеплено, сказав помагайбі й затряс голою косою з-під пахви.

— Жнива! — з-за рудої бороди, давно не стриженої і не голеної, не видно рота, бурячком стирчить ніс, а очі — за бровами.

— Які там жнива!.. — Петро мало не сказав «пане», але стримався.

— В мене й таких нема, а я не журюся, пане Гнатюк. Вибачте, що я до вас у справі, що смію відривати від роботи. Мені треба виклепати косу.

— На дровітні бабка в колоді, там і молоток. Візьміть і клепайте.

— А чи не були б ви такі добрі й не виклепали б мені? Не вмію. Голова не варить. Так-так, себто голова варить, а руки не вміють,— і він безпорадно розвів руками.

Петро не розсміявся, але закинув:

— Я гадав, що ви знову з купчею? Земля! — хмикнув на горб.— Аби вона була згоріла.

— Пане Гнатюк, ви думаете, що вона мені потрібна?

— Ви щось знали, коли розпродували?— Петро відкинув грабки на покіс і не спускав очей з Кучковського.

— Скажу вам по совісті і по честі: знати знав, але не думав, що так скоро.

— По-вашому, і зараз вона недовго втримається у наших руках?

— У ваших, може, й довше, а в моїх ні,— відказав Кучковський, неначе знав щось таємниче.

Знизу на них сердито блигнула Зінька: знайшли час для патякання, жито перестоює. Петро вже вмостився на покосі. Присів Кучковський.

— Чого ж ви не сказали мені тоді, коли купчу виробляли?— почав Петро.— По-вашому, німці не втримаються? По-вашому, знову колгосп?

— Що та купча, пане Гнатюк... Хіба я у вас гроші вимагаю? Колгосп у мене землю задарма забрав, засіяв, і для мене зійшло сонце. А тепер приїхав Березюк, буде встановлювати на фільварківському паровика. Я з проханням, щоб і моє обмолотив, а він каже: ми й без вашого прохання обмолотимо все, що колгосп засіяв, можете взяти собі три копи. Так що тепер для мене сонце зовсім засвітило,— скінчив Кучковський, і в його рудій бороді щось хихикнуло.

— Байки байками, але ви щось знаєте: німці не втримаються? — Петро не міг уторопати, чому так безтурботно розповідав про себе колишній, ба і теперішній, чималий землевласник.

— Пане Гнатюк, з того дня, коли мене хотіли до Сибірії, я сказав своїм: *Laissez faire laissez passer...* Є такий мудрий вислів: хай робиться, як робиться,— і Кучковський повторив: — *Laissez faire laissez passer.*

«Що то значить вчена людина»,— подумав Петро, а тим часом почав метикувати: чи не вдалося б так зманькірувати, щоб від Березюкового паровика, якщо не зерна, то бодай соломи чи полови потягти?

— Виклепайте мені косу,— знову попросив Кучковський.— Накосимо з Тоськом три копи.

— Поклепати можна... О, та у вас і син великий! Не вже і він не вміє?

— Пане Гнатюк, я знаю, що коли ви поклепаєте, то коса три копи накосить.

— Мене батько змалку навчив клепати,— запишався Петро. Він прикрив грабки скошеним житом. Зінька показала йому кулака. Петро спускався до неї з горба, в нього на серці трохи відлягло: в Кучковського перемолотять усе жито. Похвалився Зіньці.

— Чого радіти? — знизала вона плечима.

— Ну, я косу клепати.

— Тобі що б не робити, аби не косити! — гнівно кинула Зінька і нагнулася з серпом.

— Я, певно, і води привезу.

— То вже й корову видій!

— Ет! — крутнув Петро носом.

Не розгинаючись, гйбіла з серпом Василина. І за нею, неподалік від синьої волошки, червонів на довгій ніжці запізнілий мак.

Петро своєю косовицею пригнічував Зіньку. Треба ж бути таким лінивим, щоб не любити косити жита! Вона не могла подарувати йому отієї нехоті до коси, до тяжкої роботи взагалі. То подай йому води, то поклепай косу, а сам пішов, патякав з матір'ю, а тепер знов кинув косити. Хіба жито, хоч його й мало, само звалиться? Та й косить, не тягне, а волочить косою, ніби граблями. Замість нього коней на росу виводь. Тільки й того, що смердить чоловіком. Варвара каже, що й Павло теж такий. Усі вони Гнатюки такі, якби хтось за них робив. От Федір Брега їй би до пари. Вони з ним удвох перекинули б Лицарку.

— Перепочила б...— це мати.

Зінька й не озвалася. Вона покинула свекруху на козі, а сама врізалася глибоко в лан. Думала: «Чорт із ним, з Петром. Привіз би швидше води, жито з росою і ввечері, коли духота вляжеться, підкосить».

Василина перепочила на стежці, почапала до корови. Щось сказала про обід, але невістка жала, не розгинаючись. Минулося, коли стара зганяла на ній злість. Тепер вони спарувалися, приросли одна до одної. Десь глибоко Василина передчувала, що при Зіньці їй доживати віку, що Зінька спорядить її в могилу.

У житі сюрчали копики. Сюрчали весело, на різні голоси. Але Зінька почула їх лише тоді, коли сіла верхи на купку жита, а щоб та купка не розповзлася, обняла її ногами. Заслухалася коників? Чи примружилася на сонце?

З-за плечей принишкував Петро.

— Па, пий!

Здригнулась. А він подавав у кварти воду, і його рот розтягла усмішка:

— Нажала, коли й пов'язати?..

— Ти що, замість обіду, водою поїш?— огризнулася Зінька.

— Зіньочко, їй-богу, стигне. Мати насипала. А я тобі вишень нарвав, тільки забувся. У лійці. Коло Кучковського нарвав.

— І туди носило?

Петро став оповідати, що біля Кучковського Березюк ставить паровика. Косаркою косять і на барабан. Хто найметься до машини, платитимуть ячменем, гречкою, соломою. Він оповідав про це з такою радістю, ніби сам наймав до машини.

— Поставка, кажуть, Зінько, буде велика.

— З нас потягнуть,— хмикнула вона.— Нехай дерня з горба надеруть.

— Вони і шкуру можуть. Березюк та мадяри.

— Ти щоб викинув цього обрїза, бо на голові тобі поб'ю.

— Вони за зброю мовчать поки що. Я думаю, обмолотять на фільварківському, за людське візьмуться. Але в Березюка треба заробити. І ячменю, і гречки. Підете з мамою до машини.

— Поки зі своїм не впораюсь і не заїкайтеся.

— Ет, що там зі своїм поратися?— заперечив Петро, але не наполягав на своєму.

За обідом він розказав, що в село повернувся Рашовський з Ядвігою. Але дивно, ні Королів, ні Гапки не повиганяв. Притарабанив на жнива. Так, начеб хто переказав і Березюкові, і Рашовському, що зародило. Василина нерішуче спитала, чи Рашовський знову в поліції. Петро чмихнув,— куди там йому тепер, скаржився на село, маєток знищили дощенту, але ніхто й вусом не повів, з воза впало — пропало, совіти все знищили, але поля — його. Та на такому врожаї розжитися — раз плюнути. Колгосп — люди засіяли, а його приперло. Королі й Гапка в нього наймитуватимуть.

— Сідає панва на шию,— мовила Василина.

— А вам що? — буркнув Петро, і вона, піднявши горщика, з якого обідала, заховалась у ванькирчику.

Живеш на полі, що кіт у мішку. Зінька не дуже дослуховувалася до Рашовських, але не втерпіла, опустила голову, і, щоб не дуже дошкулити Петра, запитала:

— Рашовський з Рашовською вернулися чи й з синком?..

— Не знаю.— Петро кинув ложку.— Що ти мене витиуєш?— і з хати.

Обід було зіпсовано.

Але Зінька не піднялася з-за столу. Доївши кашу з шкварками, вона повагом перехрестилася, склала тарілки і накрила хліб рушником.

Петра не видно й на подвір'ї. Згадка про сина — спис у ребра.

Дерев'яна бочка з певиточеною водою на возі, на осонні. Зінька підтягла воза у холодок. Згадала про вишні. Пересипала їх з лійки у поділ, і кидаючи по бубці, кривлячись, бо кислі, заквапилась до жита.

А Петро косив. З горба на долину. Вів ручку, натискав на п'ятку, палив при самісінькому корінні. З-під його чобіт здіймався легесенький пил. На його спині, на білій сорочці, розрослася, наче намальована, мокра пляма. Зіньку тягло до Петра. Якби він тепер попросив води, вона бочку викотила б на поле. Але Петро тільки зиркнув на неї, відкинув назад грабки, щоб знову їх потягти.

Легенький серп сам врізався в жито, і здавалося, що Зінька лише підтримує, спиняє його, такими невимушеними, плавними і гарними були її рухи,— розгиналася, розтулені губи, трішки обпалені,— жива жадоба у колосі, а брови — стрілами над полем.

І лягали жмені.

Плило сине літо. І в тому синьому мареві зблизька й оддалік білили хустки, жовтіли брилі. І перегукувались коси. І поблискували серпи. І поля з женцями, з косарями, з ще не зв'язаними снопами в'їжджали в небо.

Радісно згасав день.

І тоді в надвечір'ї полями покотився гомін — стрічались праця з утомою.

Петро кинув косу і став в'язати снопи. Він міцно крутив перевесла, ще міцніше скручував юрком, і снопи лягали, як люди.

Захід палав червоно на півнеба. Але нікому, тільки, можливо, одній Василюні, яка десь поралася біля хати, думалося, що десь то йде війна, що на ній умирають...

Зінька вжала дві жменьки, кинула їх навхрест на лаву жита — прадідівський звичай — і почала стягувати снопи.

Зійшла зоря, і впала роса. А чи зоря стекла росою?

Склали полукіпок і другий неповний. Шапками не накривали.

Гуділо в плечах.

А на полях, по росах розстелялося дзвінкоголосся.

Петро вмовився у гранці. А Зінька стояла поряд, слухала пісні, довгі, з землі до неба.

Перегнулась, обняла його за шию, поцілувала, переважаючи в Петра всю жагу своїх спраглих губ...

Зорі в нестямі стікали росами.

XV

Охляп, а Шимель з розгону так круто збочив за брамою, що Павло мало не беркицьнув.

— Зараза! — І вудила роздерли кінську пащеку до вух.

Огир перебирав тонкими високими ногами, мчав струною. Павлові був замалий той біг; влипши в хребет, охопивши ногами черево, скреготав зубами, і кінь шулив вуха.

Павло зі скаргою. До самого ляндрвірта. Бо безправство. Жнива. Народ на нове, на свіже сподівається. І на разове, і на питльоване. От він і млина полагодив. Набив камені, підправив заставки. Пусти воду і мели на здоров'я. А звідки не візьмись мадярня, — та, що Березюка пантрує, ніби його справді хтось збирається вбити, — налетіла зграєю, закаркала — і всю Павлову роботу нанівець. Вальці обламали. Заставки потрошили. А коли ринула вода, він, Павло, вихопився на солдатів. Офіцер наставив на нього пістолета, але, дякувати солдатам, живого пустили нирком. На сіножатах вплив. Так несла вода. Де закон? Де право? Млина забрав колгосп. Тепер він знову його. Через Березюка відкупляв його у графа Рачинського. І Павлові згадався той день, коли вони вдвох з Березюком обмірковували купівлю. Були часи... На яке багатство сподівалося? А тепер? Потерпаючи за Костика,

сам, не силоміць, а добровільно відтарабанив Березюкові хуру соломи, звичайно, солому підбив, щоб хура виглядала порядно, на підстилку, а управитель віддячив йому, наслав бузуків. Чи не наміряється він заграбастати млина? Дохід! Вода безплатно колесо крутить.

Павло прошмигнув через Мухівку, не спинився у Лопухів,— на поліцію, до управи. Вона там же, де була за Польщі, де була міліція. Куди ж їй ще діватися? В замку італійці чи якісь румуни, військові, але на головах пір'я, тобто на касках, одне слово, дивина. На поліції в Павла свої — зятьок. І Павло з помпою під'їхав до управи, осадив огира, хвацько цокнув підковами.

Поліцай вартував не в самій управі, а марширував перед будинком, приплющував одне око, а другим прицілювався на чорний хрест на костьолі: з нього то злітали, то сідали галки. Він напустився на Павла, щоб не отирався поблизу.

— Вакулинського мені. Покличте чи впустіть...

— Сказав — нема! Гетто робить!

— Що робить?

— Дядьку, махай звідси!

— Та де ж воно, тее?.. Вакулинський мій зятьок. Знаєте його?

— Білявий, чубатий? Хто його не знає? З жидами мочориться.

— Може б, ви були ласкаві й сказали де?— не відступав Павло.

— Іхали сюди, не бачили, де гетто роблять? Ступайте он туди! — Поліцай махнув рукою на Старосілля.— Коня беріть із собою, бо можете більше не побачити.

Сісти верхи Павло уже не міг, де й ділося його заповзяття. А те, що кинулося йому в вічі, коли вивернувся з-за управи на збаразьку дорогу, приголомшило: починаючи від мосту, вулицю, будинки вздовж обшивали високими дошками, забивали вікна й двері. Гук. Матюкня. Поверх дощок натягували дріт. Курява. Духота. Поліцай в розстебнутих мундирах.

Звідти, з-за дощок, вислизнув хлопчик, ніби Цалів онук, залепетав щось, задерши кучмату голову, либонь, до батька на драбині,— євреї самі забивали себе дошками і затягували дротом, їхні плечі й груди світилися жовтими місяцями,— а на хлопчика поліцай з палицею, впершив — мале кавкнуло, розтягнулося. Поліцай вхопив

однією рукою за дві ніжки, підскаочив ще один, вловив за руки, і перекинули хлопчика туди, за дошки.

— Натягуй! Прибивай!

Павло вибавчився — йому в обличчя сміявся його зять, сміявся дрібно, зухвало, наче з білих зубів сипав приском.

— Ми їх!.. Хи-хи... Натягуй, ти мені натягуй. Ніц із твоїм жиденям не станеться! — І, хекнувши, дістав палицею єврея на драбині.

— Ви чого тут, тату?— знову засміявся Вакулинський.

Павло осміхнувся й собі, а рідкі зуби попадали на зуби й цокотіли.

— До тебе, я до тебе, зятю...

— Бачите, як ми їх?! Усіх зженемо докупі. Засмерділи, пархаті, землю.

— Так їм і треба,— сказав Павло, зітхнувши.

— А то пі?— спитав зять.— Кров нашу пили. По енкаведе нас мордували. Як вошей, як гнид розвелося.

Гупали молотки і сокири. Містечко тріщало.

— Слухай, Олександр, проведи мене до ляндрівта,— взявся Павло за діло.

— До самого ляндрівта?— Вакулинський кидонув підборіддям.

— Та до самого, бо тее...— І тесть виклав свою скаргу на малярів, згадав, що його скупали.— Не може ж бути отак із млином?

— В нього ж за перекладачку, ви її знаєте?

— Молода Березючка. І маляри за Березюка. Коби ти добився?

Але зять не встиг нічого порадити.

— Струнко! — розляглася команда.

Всі євреї, хто з молотком, хто з сокирою, хто на землі, хто на драбині, обернулися спинами, причаїлися.

Олександр Вакулинський швидко застібнувся на всі гудзики.

— Іде! Сам іде! — і завмер.

Не на возі, як тоді в селі, на бричці з ресорами мчав ляндрівт. З його зап'ястя звисала вужакувата нагайка; відкинувшись на сидінні, ногами впершись у передок, на якому сидів німець-погонич, а Зося, здавалося, чипіла на ляндрівтових носачах, він чи то байдуже стежив за роботою, чи просто прогулювався.

Йому через Зося відрепортував комендант поліції, і Павло, будь що буде, підступив з конем до брички. Він

дуже низько вклонився. Тримав кашкета перед собою, і на голові, замість рівенького проділя, кукурікали маленькі півники. Зося впізнала його. І йому стало бентежно радісно. Очі наче хто намазав маслом.

— Паненко Березюкова, в мене ціле нещастя,— проходило в нього. Але подумав, що треба не так, не з того боку.— Знаєте, за совітів люд набідувався. А що на-терпівся...

Ляндвірт гикнув і за зап'ясті хитнулася нагайка. Щось гаркаве кинув Зосі.

— Пан ляндвірт запитує, чого ви хочете?— звернулася вона до Павла.— Я йому переклала, що ви скаржитесь на більшовиків.

— Большевік? Большевік капут! — І ляндвірт заклав ногу на ногу.

— Совітники закладали колгоспи. Коби не німці, комуна позакладали б,— розохочено провадив Павло далі.

Зося перекладала. Ляндвіртові це подобалося.

— Німці, німці, піби сам бог зглянувся над нами. Вони нас врятували. Колгосп сконфіскував у мене млина. Німці назад віддали. Врожай приспів. Я млина підрихтував до млива, чин чинном, а мадяри побили, поламали, повісили колодку і щоб погою не ступав. Хіба є таке право? Де закон? Народ перестраждав, де ж йому змо-лоти?

Зося дослівно, слово в слово перекладала цю скаргу. Грубий ляндвірт, підібгавши живота, викинувся з брички. Його кавунасте грубе обличчя наморщилося, мов у старої баби.

«А що, нема такого закону? Розгнівався на безправство?» — йокнуло в Павла, та він не дорадив: по голові, з очей і донизу хльоснула нагайка. З олов'яною кулькою на кінці, вона так приставала до тіла, що ляндвіртові було тяжче її відривати, ніж нею святити.

Очі не парою, тисячою вилітали з лоба і розсипалися іскрами по бруку. Павло випустив повіддя, прикрився долонями, щоб втримати свої очі.

— Хліб? Молоти? Хліб для німецької армії! — гарчав Генріх Вольф і кропив нагайкою з олов'яним нако-нечником.

Павло почув тупіт копит. Втівав його Шимель. І той кінський тупіт надав йому сили. Його ноги одірвались від бруку, і він побіг за своїми очима, які розсипалися перед ним.

Нагайка наздогнала його ще раз, тріснув піджак, і сорочка новим рубцем ввігналася в тіло.

— Тю! Утю-тю! Лови його! — затюкали поліцаї, ляпаючи в долоні.

«Шимель, де мій коник?» — корчило Павла. Він одривав від лоба долоні, але все одно нічого не бачив. Брови розсічено, очі текли.

З пригорщами крові й сліз увірвався до Лопухів, поперелякував їх на смерть.

— Промийте! Ой, промийте!.. Конаю! — ошаленів Павло.

Тесть гицав бородою, наче баран озадком, теща прикрилася фартушком.

— З коня впав? Наче твій — чортом-одороблом на Лозівку?

— Ой, не кінь... Ой, не він. Лян-двірт!

Лопуха охопив ще більший страх. Від страху він став біліший, ніж його борода, а Лопушиха з великого попереляку отерпла.

Тесть отямився, за зятя і в світлицю у запік. Павло не хотів.

— Ой, промийте!..

— Що ти обабурюєшся? Щоб через тебе нам каюк? Зачиняй, стара, двері!

Лопушиха щипала сама себе, щоб зрушити з місця.

В запіку Павла обмили, почистили. Там на лежанці й поклали.

З плачем-пхиканням розчинила двері Варвара. Вона ще нічогосінько не знала.

— Огир, сам огир примчав, а його нема...

— Є! У запіку. Та не реви! — вгамовував батько.

Коли ж Варвара поглянула на Павла, залементувала ще дужче.

— Чоловіченьку рідний, та за що ж тебе? Нещасна п'ятнице, та нащо ти, свята Парасно-п'ятнице, й допустила таке? Ой, мій болю скалічений!

— Навіжена, не голоси! — тицьнув на неї кулаком Лопух.— Нині не п'ятниця, а четвер. Витри нюні.

— Чекали, чекали обради і дочекалися, що осухи гризтимемо,— хитала головою на короткій і товстій шиї Лопушиха.

Лопух і цього разу тупнув на неї, щоб не варнякала, донесуть в управу, то й осухів не гризтиме і пальців не смоктатиме.

Павло затаїв кривду і глухо постогнував.

Розсічини на бровах затягнуло, а пику рознесло в решето. Очі — свічки з підсвічниками.

Забрала його Варвара, повела через Мухівку. Павло — чвалом, а вона поволеньки, рукою мах-мах, ніби душно їй і ніби скликала людей, аби знали, що натворив лядвїрт її чоловікові. Варвару окликали з-за тинів. Вона кривилась.

— Ах! — зітхала, мовляв, хіба ще треба говорити, і махала рукою, кликала весь світ зглянутися над нею.

В Липині, на краю села, Павло завернув, щоб над Горинню, бо ж село глумитиметься. А Варвара напосіла, щоб вулицею, захлипала.

Але ніхто не підійшов до них, не втішив.

Люди стояли за тинами і передавали одне одному:

— На пампушку його.

— Аж посинів!.. На базник...

— Та не дуже притовк, раз кульші волочить.

XVI

Місяць, не той молодик-перекрій, не той серпик-переріжок, що мандрує небом і поза хмарами жне зірки, а той, що викочується з-за Лицарки — її залицяльник, розпустив паруси над нею, поклав сумні тіні на другу гору та й палає перекругом. Він спідлоба косує на Романа Гавриловича, який лежить горілиць під кленком, на Антоніну, яка сперлася на лікті. Що каже їм обом? Висотує втому чи, навпаки, ще більше втомлює?

Мовчать і Грицюк, і Антоніна.

Спрацьований і довгий день зморою поклав їх на траву, як місяць оті сумні тіні.

Хіба думалось їй чи йому, що доведеться лежати поруч, але чужими, холодними, а над ними буде повний місяць? І небо пастиме зорі?

Антоніні зовсім не думалося. А йому коли й думалося, то по-іншому, зважливо: щоб і місяць, і зорі, і вітер, і Антоніна, — його щоб усе разом, усе в одно, а не він сам по собі. Зорі окремо одна від одної, все окремо, наче день і ніч. Його пестя-надія не збулась. Проте Роман Гаврилович не мав злості на Антоніну. Вона — його недосяжна Лицарка — все ж манила його. І не з нею, але біля неї було добре. Він не осмілювався, не дозволяв

собі взяти її за руку. Не тому, що не хотів, а тому, що занадто любив, так, як любилися в старовину: парубок з дівкою до заручин спали на сні, але дівка була незайманою. Над Грицюком не тяжів строгий звичай дідизняної чистоти, він переступив його. Тут було інше — однолюбство. Йому хотілося її душі.

Сплутані пасма Антоніних кіс обрамляли її лице. Рівний носик задержувано стирчав над прямо окресленими лініями губ, і подовгувате підборіддячко вигиналося над довгою шиєю, і в пасмах русих кіс, і на віях — бджолиних крильцях, — у чітких обрисах лоба, в загусло синіх очах — скрізь проступала задума.

Тепер Антоніна з Грицюком біля машини. Біля Березюкової. В Антоніні — мати. А Роман Гаврилович теж мусить дбати про скибку хліба. Йому ніхто й води не подасть. У селі Березюки та Зеленевські повертали все собі, а в містечку Бобрик майстерню прибрав до своїх рук. Грицюкові статки знову в челядницькій. До чого воно дійде, запрацює чи ні в набожного Бобрика майстерня, а зима нагодує тільки снігом і морозом.

Роман Гаврилович на барабані, Антоніна розправляє жито, бо з-під жатки і в машину, снопів не в'яжуть. Об'їдаються із заробітчанами остюками і пилюгою. В Платових Грицюк обночує, а навколо брешуть, що він перелюбник. Кулаком горлянок не заткнеш. Старій Мар'яні те найбільше прикро. Хотілося б мати на старість зятя, нехай і дволицього, нехай і Романа: Горошків Степан ні за що б картоплі не відняв.

За ту картоплю, — коли ще її копати, — сварка з Химою. Степан кілочки забив. А Грицюк каже, нехай посміє, не пускайте, а Рашовська й собі прибігла, обдивлялася, бо то ж із її поля Горошкам нарізано, та навіть не вступила. Коби Грицюк на осінь був, можливо, ані Степан, ані Ядвіга не осмілилися б чіпати.

Та присилуй, видай заміж Антоніну! Мар'яна не раз дорікає собі, що пустила її молодою від себе у світ, що не примусила скоритися Гнатьюкам. Зінька ж прижилася, то чому б і, перетерпівши, не прижилась Антоніна? Був би син з ними, Ядвіга, кажуть, його привезла. Хлопець вилитий на Антоніну. Та вона ні разу про те з дочкою слівцем не перекинулась. В матері свої клопоти, в Антоніні — свої. Тяжко побили її. Тиждень відхорувала. Та й то ще на життя, а за Антоном і не задзвонили.

Місяць усе вище й вище над Лицаркою, і гора біліє під його парусами, а в підніжжі — поночі.

В ногах Грицюка й Антоніни, десь там, за хижею, — цвинтар, а над ними кленок з долонячим листям.

— Ти спиш, Романе?

— Дрімаю.

— А я думаю, чи той місяць, що нам світить, і на фронті теж світить?

— Крім нього, ще світять ракети й фугаски, — Грицюк лягає на живіт. — Якщо вірити чуткам, Київ зайняли.

— Невже їх не спинять? — Антоніна підвелась на ліктях.

— Ліпше спи. Про це ліпше не думати.

— Як ти можеш?..

— Я все можу, — каже Грицюк, сідає, кладе руки на коліна, й осмалена, чорна половина його обличчя не затіюється під місяцем.

— А я не можу. І мені страшно, Романе. Гадаєш, що я злякалася, коли мене били? Ні. Тепер страшно.

— Залізна...

— Ні, тоді було легко вмерти. А от коли я думаю, що ж воно сталося, мені страшно, страшно, як і тоді... — і затялася.

— Що ж ти не доказуєш?

— Я докажу. Але не сердься. Як тоді, коли ти звинувачував мене у зраді.

— А-а... — протягнув Грицюк.

— Романе, нащо ти це робив?

— Смійся, але знай: з любові.

Вони знову помовчали.

На клені просвічувалося листя, і зелені плями світла падали на Антоніну.

— Романе, а їх переб'ють?

Грицюк щось думав, чимось мучився, але голос Антоніни стояв у його вухах. Мовби виждавши, перегадом спитався:

— Ти про кого?

— Я своє думаю. Чи тих, що на Воркуті, переб'ють?

— Ти про нього? — неначе сам себе запитав, сам собі відповів Грицюк і в ту ж мить відчув, що між ним і між Антоніною незримо стоїть Іван Гнатюк, — секретар підпільного окружком.

— Про нього, — мовила Антоніна, і її загуло-сині очі потяглися до місяця.

Роман Гаврилович ліг горілиць. Йому хотілося гукнути, що в нього, отого Гонти, є жінка, є діти, йому хотілося кричати щось обурливе й погрозливе. Заклавши долоні під потилицю, зімкнувши їх, він стис голову.

— А тебе, Романе, так ніхто й не кликав, нічого не питав?

— Гестапо?

— Свої.

— Що кому винен такий діяч, як Грицюк? — Він явно кепкував із себе.— Відколи перетнув кордон, політика не моє діло.

— Перестрахопудився?

— Братимуть за те, що людям відра і каструлі латав, тоді й мене покличуть.

— Згадають партизанство.

— Було, Антоніно, давно і неправда. Ти знаєш, про що я часто думаю? Про те, що Скиба,— той, що застрілювався,— щасливий; що й мені було б покласти голову, але не так по-дурному, а хоча б у перестрілці з поліцією. Ех, прорвись, поклади Рашовського, і нехай тоді тебе.— І він заговорив з болем, з пекучою переконливістю у правоту людини, яка не тільки вірила, яка й боролася за великий ідеал, але той ідеал сам заборонив її і посіяв таку зневіру, якої не виполоти.— Якщо я тут, якщо не пасу ведмедів, то треба дякувати тільки самому богові. Але бога нема. Нема і правди.

— Правда мусить бути, Романе.

— Не вірю. Ні в прогрес, ні в перемогу правди над кривдою.

— Так не можна жити!

— А от живу... Філософія занепадництва. Нелюдська мораль. Та якби те, що я переніс... І за що?..— Він дивився на місяць, і голос його тут, серед ночі, звучав розпачливо й надривно.— Комуніст, командир загону! А під ним земля перекидом. Я не хочу втішати інших, бо мене ніхто не втішить. І я, і мій загін був потрібен комусь і на щось, а потім мною витирали ноги, як ганчір'ям, як рам'ям.

— Бартко Савчук казав, що Адам Сигізмундович не евакуювався,— сказала Антоніна.

Грицюк змовчав.

— Може б, нам зв'язатися з ним?

— А ти забула відвідини? — пригірчив він їй, пригадавши ту першу визвольну зиму.

— Ні, не забула. І не забуду...

— Отож, пам'ятай, як за свою шкуру затоптують честь і совість.

— Будемо пахолками, Романе?

— Завтра до машини, Антоніно.

І вона зрозуміла, що говорити з ним,— кулаком об мурі стукати.

Коротка ніч губила безліч зір, а ще більше засвічувала.

Роман Гаврилович вкрився долонями.

Місяць-перекруг вплив на середину неба і став пригасати.

Синя ніч полонила гори.

А коли Грицюк заснув, до Антоніни з синьої ночі, з холодних просторів безвісті, з полів прийшло материнство. Прийшло і стало під кленком. Прийшло з хати Рашовських. Ступило тихо, навшпиньки, спочатку безсило обняло, потім стиснуло за горло і заглянуло в душу. Воно не було лагідним і пестливим, воно не хотіло нічого прощати, воно було вимогливим і рішучим. Антоніна здалась. Вона скорилася йому. Материнство ніколи й не покидало її, йому не треба було до неї приходити, то тільки так здалося їй. Дурна, дурила себе, чим могла. А материнство слухало про війну, слухало про каторжан, слухало і її, і Грицюка, а само проривалося з грудей на волю.

Антоніна встала, оглянулася на свого нічліжника і сторожко, поступцем прокралася в поле. А там плигом, наче дика коза, наче хтось полював її.

Чорними потворами перед нею вирости корчисті дерева,— черницями високі смереки, гіллясті вишні, ще якимось густовіття, і за ним розкидані будівлі, криті цинком, блискучі під місяцем. Ніби та нічна примара, ніби та нічниця, Антоніна злодійкою з'явилася на подвір'ї занехаяного маєтку Рашовських. Йй би ще ближче, до самісного вікна. Не треба бачити, тільки б почути синове дихання, тільки б почути свого Степанка, і вона відступиться, піде собі.

Приминалася трава і шелестіла.

Антоніна відсахнулася від яблуньки й перебігла до рогу мурованої хати. Припала до неї грудьми, розкинула руки, мов хотіла врости в мур, і, виждавши, стала поволеньки, на пальцях пересуватися до вікна, перемацуючи руками цеглини. Вона вся тремтіла, їй було паморочли-

во, а на язиці, в горлі,— солодко. І солодко було грудям, які впиралися в камінь.

Пальці торкнулися цегляного виступу підвіконня. Антоніна вихилилася, і їй у вічі глянула темна порожнява вікна з запустілого будинку. Дихнуло глиною, тиньком і пустою.

Вона нахилилася і заплющила очі.

Хіба не знала, хіба не бувала тут раніше? І знала, і бувала. Облазила всі кутки й закутки, коли Рашовські повтікали. Знала, що кам'яниця пустою, що Ядвіга з її сином там, де жила раніше дворова челядь, але щось та погнало сюди, змусило припадати до зимної стіни і зазирати у висаджене вікно.

Її чатував сад.

Квола, зовсім обезсиліла, поступцем відходила звідси, а руки самі тягнулися наперед.

Тієї теплої ночі не спала ще одна душа — Настя Чорнобай. Вона не спала вже не одну ніч, з тієї неділі, відколи забрала Антона управа. Нишком його задушили, гукнули, аби загребла, а могли камінь до шиї, могли пустити в Горинь до раків. З Лукійкою, з її донькою,— Бартко сам ледве дихав,— перенесли Антона, покляли на лаві. І несла було його ні роздягнути, ні роззути. Рукави порозтинали ножицями, халявки порозрізували ножем. Живого місця на його тілі — синяки і запекла кров.

Мати переночувала з мерцем.

Якось спорядили його, і вона просиділа в головах. Так і застали її, немічну і неговірку, Устина з Олесею. Наднесло дядька Івана. Постовбичив він, простоволосий, з наморщеним підборіддям, надійшов Пилип Король і, розшукавши городника-штуркача, подалися копати яму.

Устина з Олесею запіклувалися домовиною. В Чорнобаїв і дощечки не знайшлося. Та вони з своїх злагодили, найнявши майстра-родича, і надвечір Самійло одним конем привіз домовину.

Без дзвонів, без попа, без співів, бо ж вішалник, темної ночі винесли домовину, поставили на возі, посадили Настю, Лукійка сіла з нею, щоб стара не впала з воза, і потяглися на цвинтар.

Там, коло білого хреста над братською могилою, їх перестрів дядько Іван. Не в'їхали на цвинтар, попід ним, на самий ріжок, і спинилися за пересипом. Тут була яма. Похнюпившись, стояв Самійлів кінь, коли нагортали

могилу. Наче розстріляна, але чудом на ногах, стояла над могилою Настя. Ніхто не обронив ні слова. Застукало об віко домовини сухе груддя, а потім посипалося легше, і виріс жовтий пагорбок.

Паконем-шкапою і відвезено Чернобаїху додому.

І другу, і третю ніч Настя не роздягалася; потяглися, один за одним, її сірі дні, які, проте, вона мусила переживати. Сходило сонце — червоніли хмари червоною від крові Антоною сорочкою. І та сорочка завішувала, заступала все небо. А за нею, поруділою, — чорно-синьо: посиніле Антонове тіло.

Кривавилися її дні.

Вона не могла сидіти в хаті. А там і побілено, і долівку змазано, і помито, як по мерцеві. То вже добрі люди допомогли, не забули, а вона б нізачо цього не робила. Устинина Олеся попромивала бабі вікна, навіть у глечик квітів поставила. І стоять вони посеред столу на білому обрускові. Хоче Настя забутися, що вона й живе, а яка-небудь річ нагадає про Антона, заговорить до неї синовим голосом. Вона все поховала, все позасовувала, щоб не кидалось у вічі: і його одяг, і його взуття. А старий кашкет з цвяха поблизу одвірка розраджує її:

— Не печальтеся, мамо. Чого ви?

І вона похапцем знімає кашкета із цвяхка, так, ніби Антон покликав і треба віднести йому. Але синові більше не доведеться ховати під кашкет чуба. І вона не знає, куди його подіти. Потримала, потримала в руках, зігріла скоцюрблені пальці, аж опекла, і, хоча воно й не годиться, поклала вилялого й облізлого кашкета на столі коло квітів, а сама дивиться, дивиться і нічого не бачить...

А коли наступав вечір, коли залягала пільма, Настя йшла на цвинтар. Не через село, кружка, далеким обходом, над Горинню, низом, низом попід Лицаркою і з поля підтюпцем до могили. Вона щоразу так поспішала, так квапилася, що аж під грудьми боліло.

І тієї ночі, видної та голубої, її горбата тіль лягла на чийсь покоси, застрибала по них, наздоганяючи стару жінку, але так і не наздогнала, спинилася, впала, розламавшись на пересипі, коли Чернобаїха занімала над могилою.

Ще не було дощів, суш і пилюка, але могила зачала осідати, опускатися з країв, і пагорбочок перекособочувався.

Чи Настя раніше цього не помічала, чи ніч була невидною, чи не об тім над нею молилася, та зараз матері здалося, що коли не обкладе могилу дерном, то вона зовсім осяде, западеться, і на завтрашню ніч не знайти її сліду. Як же вона до того допустила?

Відхитнулася з пересипу, зіллялася в одно перелама-на кострубата тінь — Чернобаїха, випереджаючи її, пустилася додому за городником.

На полі, на покосах, серед ночі вони зіткнулися — Настя й Антоніна.

І остовпіли обое. Дві матері. Одна, стара, від мертвої могили, друга, молода, від живої могили.

Антоніна винесла городника, і вони вдвох — мати і та, кого хотілося за невістку, пішки в парі, щоб під місяцем-перекругом опорядити позацвинтарну могилу.

XVII

Тхнуло тютюном, кіптявою, кислим духом і тією цвіллю, що завжди пахтить у сільській зборні, в якій ніколи не вивірюється перепотіння кожухів, онуч, бо хто й заходить взутий, сліди босі.

На заляпаному чорнилом столі, поколупаному, бла-генькому, в запацяній чорнильниці топилися мухи. А за столом, простягнувши довгі ноги аж за підніжки, сперся ліктями Михайло. Густе, зализане назад волосся, малі вуха майже без мочок, зрізані. Не дуже лобатий, в міру випасений, чистенький, поголений, з карими, в яких завжди спокій і таємниця, очима. Цілий день він качав мед, і від його рук, навіть від одежі, попахувало во-щиною.

А Самійло з косовиці. Вступив, широко витерся довгим рукавом, зняв липкого бриля. При боці кушка без води, але з бруском. Високий, під стелю, натомлений — відразу сів.

— Справив обкіски? — прищулився Михайло. Він виліз з-за стола, руки розчепірені перед грудьми, наче держить рамки.

— Що там косити? За день вимахав.

— Тобі з осадницького трохи наміряли.

— Жита чи пшениці? — похопився на лаві Самійло.

— Пшеницю. Морг, а може, й більше. Якби не прине-

сло Рашовських, було б більше. Але, як бачиш, тебе не забули. Петрові Гнатюкові не дали, а тобі дали.

— За цим і кликано? Що ж, дякую. Матиму на завтра роботу.

— Пшениця не висиплеться, горобці не видзьобають. Справа одна є,— сказав він і пильно зміряв оком Самійла.

Той не допитувався. З косовиці, наліг плечима на стіну, і стіна тримала його.

— Що ж ти мовчиш? — не стерпів Михайло Самійлової байдужості, косячись на свої тупі носаки.

— Чекаю, яка там справа.

— Пуста. Словом, село тобі, а ти мусиш селу.

Самійло нічого не міг збагнути. Його брови полізли на лоба і там застигли.

— Завтра відведеш Суру з її кодлом до гетто!

— І за те морг пшениці, яку я сам сіяв? Ні, на добраніч, Михайле.

— Сиди... — шаснувся Михайло.— Ти чого крутиш хвостом? За пшеницю правду кажеш, вона тобі належить. Малоземельний. Але в Лозівці ти не один такий.

— Обідранців багато.

— Я так не називаю.

— Бо я тобі потрібний,— не мовчав Самійло.

— Я зичу тобі щастя. Якщо до сьогодні тебе ніхто не спитав за Антона, то можеш завдячувати мені і своєму братові. Ти нащо ховав Чорнобая? Нащо? — І Михайло став різким, нагостреним і непримиреним.— За це зараз по голові не гладять!

— По-твоєму, і поховати людину гріх? — промимрив Самійло, а на думці вертілося: подекують, що Михайло прикінчив Антона. Кинути б йому правдою, але язик сховався десь аж у горлі.

— Я не кажу, що гріх. Собаці — собача смерть.

— Михалку, всі будемо в землі гнити. А в мене жінка, дитина. Хіба ти не знаєш, у мене ледве направилося. Скільки разів Стефка кидала мене через тюрму, скільки разів поверталася.

— Нехай вона не коверзує. Вивезли б, якби не ти.

— То дайте хоч зараз пожити,— пригнічено, з мольбою почав благодіяти Самійло.— Дайте... — і стишився, опустил намучені руки.

Михайло змовницьки зиркнув на нього.

— І чого ти в мене прошиш? Хто я? Все залежить від

тебе. Завтра вранці щоб був тут. Одержиш зброю, спровадиш жидівку і коси пшеничку. Нехай Стефка перевесел накрутить.

— Михалку, я боюся.

— А Чорнобая ховати не боявся?.. Дай руку!

Самійло простягнув свою довгу й худу руку. Михайло потис шорсткі пальці.

На майдані чулися приглушені голоси, але в зборню ніхто не заходив.

Самійло біля дверей почухав потилицю, ступив у сніи, але відразу ж випхнувся назад.

— Михалку, чуеш, може, ввечері їх відвезти?

— Ми ж домовились...

Наче побитий, вихитнувся Самійло на майдан. А гурт відразу примовк, зібрався докупи. Впізнав брата, його куцувату постать. Але ні той йому, ні він братові не сказав ні слова, мовби й не зналися. Самійло підняв грабки каблучком на плече — його ніби аж зігнуло, і попрямував у Липину.

Йому не вечерялося. Він сердився, а Стефка ніяк не могла йому догодити. Довго тинявся під вікнами. Обляглися, заснула донька, він признався жінці в усьому, набормотавшись у подушку. Про пшеницю. Про Антона. Стефка, скубнувши, підняла його за чуприну: чи не застерігала з тими похоронами? Чорнобай і мертвий не дає жити. Плутався з ним, пропадав по тюрмах. Тепер йому все одно, дополітикувався, доборовся! І без Самійла закопали б. Вона випоминала старе, бозна-яке, домагаючись, щоб слухався її, бо загубить і себе, і сім'ю. Виказуючи, перекидалась у ліжку, як у воді, товклась ненароком у стіну ліктями і ще більше сердилася.

Самійло обіймав її, а Стефка відпручувала його від себе. Він просив, казав, що слухатиметься, і вона, втомившись дорікати й допікати йому, далася поцілувати.

Але сон їх був поганий, і коротка ніч довго не минала.

Стефка кілька разів підіймала Самійла, щоб уже йшов, щоб не запізнився, але все ще було рано. За вікнами плила темрява, і десь там через дорогу, в старому паркові, розгойдувався сон.

Зірвавшись передчасно, Самійло був дав зарік, що в ту брудну справу не вмішуватиметься і поліз під вовняне кусливе рядно, але Стефка через якийсь час знову підняла його, і він покійно встав.

Вона подала йому не білі, полотняні, в яких виряджала на косовицю, а святкові штани, підставила чоботи. З мисника дістала гладущик молока. Самійло не сів до столу.

— Ти ж гляди, щоб з пшеницею не дурили,— проводжала його.

Самійло вистояв на порозі, вистояв на подвір'ї, боячись зиркнути вниз, на стару хату Гнатюків, поплівся за хліви, через сад, на Барткове подвір'я, щоб не під Суриними вікнами, і пошкандибав дорогою.

У зборні на нього чекали. І що найдивніше,— Степан уже був тут. А вони ж в одній хаті живуть, через сіни. Тільки один ходить з одного боку, а другий з другого. Встановилося таке через Химу та Стефку, через кури та дітей і тягнеться уже не один рік.

Михайло дав Самійлові рушницю без ременя, і той не знав, як її нести: на плече не повісиш, в руках незручно, хоч бери і підпирайся, мов палицею. Озброївши, наказував, аби не дуже гаявся, швиденько повертався, бо тут ще робота буде.

Для підтримки з Самійлом вирушили Шурка й Степан. Самійло волік рушницю, держачи її за дуло, і Степан по-жартував:

— Несеш здавати зброю?

— Мовчав би, брате...

Отак вони й поговорили після років сварок і гризні за Зіньчину корову, за її незавидне майно, якого вона зрелася на їхню користь.

Ранок плив туманом із ставу і чистою прозорістю з вигону. В гніздах ще спало гайвороння, і над селом не чулося безугавного каркання.

Не допхавшись до Сури, Шурка із Степаном звернули до криниці, а Самійло мусив іти сам. Якби Сура, якби Резя не захотіли збиратися, тоді мав би покликати на підмогу.

Він сунув ногами, ні про що не думаючи. Але вже не міг спинитися, скорений чужій волі, й навіть злився на Суру, на те, що вона живе тут, бо не було б її, не потрібно б йому марнувати день. Самійло навіть прикладом стукнув у двері, хоча вони були не замкнені.

І Сура, і Резя, і Абрумчик з Бейл висипали до нього в сіни. Бейл уже немаленька, але перелякана, кинулася до нього:

— Дядьку Самійле, правда, ви нас не повбиваєте?

Він поставив рушницю в куточку в сінях коло деркача.

— Що ж у сінях балакати, давайте в хаті,— сказав і розкинув руки, ніби збирався їх усіх обняти.

Заплутуючись у довгій і широкій спідниці, Сура вейкала, і рот її стукотів кількома пеньками замість зубів.

— Ой немилосердний цадику! — починала одне, перескакувала на інше.— Мое серце чуло. Через Антона, через Чорнобая і нам... Резючко! Мій ти Абрумчику! Моя ти дорогесенька Бейл! А ми ж його переховували...

— Мамо! — прикрикнула на неї Резя.

— Антон у вас ховався? — забаньчився Самійло.

Резя відвернулася.

— Та ви не бійтеся. Я не продам,— мовив він, а потім додав: — За це б вас на місці прикінчили. Але я не викажу. Будьте певні.

У вікно постукало — задзвеніли шибки. І всі почули голос Шурки:

— Довго там!?

Тоді спохопився Самійло:

— Муше допроводити вас до гетто. Збирайтеся, сусіди.

Сура зайшлася плачем. Заголосила Бейл. Одна Резя й не скривилася. Вона хвилинку постояла серед хати,— її брови зламалися,— ступила до ліжка, стягнула покривало, простелила на долівці й штовхнула в спину брата.

— Абруме, збирай у рядно подушки.

— Давай, хлопче, я допоможу тобі,— заходився Самійло.

— Ви ліпше зніміть головку машинки,— попрохала Резя.

Сура бігала по хаті. Вона то падала на голе ліжко, то на подушки й перини, то ляпала руками по столу.

— Ой, за що? За що?.. — божеволіла.

— Така пора,— заспокоював її Самійло.

— Чого? Чого ти прийшов по нас?

— Така пора,— знову сказав Самійло.

Щоб швидше спекатися страшного прокляття — голосянця збожеволілої Сури, білої, як хустина, онімілої, але жорстокої, як смерть, Резі, заляканих, з півнями під носом дітей, він похапцем зв'язував клунки, притискуючи колінами бебехи.

Резя порядкувала і розпоряджалася. Вона завдала матері найлегше — подушки. Зігнувся під клунком Абрум. Бейл впихнула до рук чайника.

— Ведіть, Самійле!

На подвір'ї чекали Шурка із Степаном. Ті з порога, а вони, не сказавши й слова, повалили до хати.

Люди повиходили з хат, але їх мовби щось спиняло, вони мовчки проводжали Суру з дітьми. І Сура перестала плакати. А може, той плач душився у подушках, які накривали її з головою.

Лукійка вибігла на дорогу, хапала Суру, Резю за руки. Притисла, підняла Бейл.

— Самійле, куди їх? Що ж це діється? Падоньку!..

— Бувайте. Нами розчинять, а вами замісять,— сказала Резя.

І вони пішли. Попереду Сура. За нею гнатюківський пастушок Абрум. За ним Бейл — неповнолітка з мідним чайником. А Резя наостанку.

На вигоні, під липами, Резя обернулася до Самійла.

— Ми самі добредемо. Нащо вам трудитися?

— А ти правду кажеш?

Резя підкинула на плечах свою ношу.

Самійло заховався за липу. Вони не оглянулися.

Цупко здушивши дуло, затуливши вічко великим пальцем, він підпер підборіддя рушницею, наліг на неї і подумав, нащо Стефка одягнула його в нові штани? Ці штани не давали йому спокою. Треба скоріше додому, переодягнутися, бо ще забруднить, а вони в нього єдині про свято. Переодягнеться і якийсь час загаїться: чистий перед Михайлом і чистий перед Сурою. Коби хто інший, коби тільки почув, що Антона переховували, яка там балачка... Вічна пам'ять... А вони все ж його переховували!

Над ставом піднявся туман, живе плесо розлилось по долині, не могло з неї вихлюпнутися. При березі гусенятами плавали жовті лілеї. За лепехою.

З-за його спини, з-над голови щось зашебуршало, зашкрябало, заплигало; Самійло відсторонився — з липи, з дупла, викотилися пізні дикі каченята і покотилися за чорною качкою через вигін до ставу. Качка вела їх з оберненою дзьобом назад голівкою, її очі никали то на Самійла, то по дітях, неначе вона їх перераховувала, а каченята рядочком, жовтими клубочками намотувалися до неї.

І чудно, і дивно стало Самійлові. І він проказав:

— Тась-тась на воду...

Вернувся додому. Натягнув старі штани і накинувся на гладущик з молоком, який чекав на нього на столі.

Стефка теревенила, що на братовій половині розжилися: приперли Сурин стіл, ліжко, якесь начиння у сундуку.

Самійло нічого жінці не сказав, витуманився з хати.

На майдані — на зборні колодка — він не знав, де йому подітися, вірніше, куди подіти рушницю. Але довго чекати йому не довелося. Звідти, з-за фільварківського муру, від Березюка показався Михайло. Не розпитував, довів чи ні Самійло Суру, кому здав, а виговорив, чому до рушниці не прив'язав хоча б мотузочка.

XVIII

Не було ніякого просвітку. Найменше сподівання на щось інше, на якусь переміну здавалося далеким і недосяжним, зовсім марним. Володарювали розправи. Платилося кулею і ножом за злочини з десятого коліна. Платилося своїм і чужим. Люди стали ще богомільніші. В церкві завжди служилося. Служби тягнулися довго, були урочисті. І голос отця Олексія з-за царських врат линув чимсь таємничим під високе склепіння бані, звідки спускався і не міг спуститися голуб-дух.

Бовканням дзвонів розпочинався недільний день. Мати збиралася до церкви. І недільний день, одноманітний, безвихідний, німою карою сковував Антоніну.

Мати кликала її до церкви; Бартко не цурається, молиться, — але вона відмоглася.

Безгомінний, умитий ранком день плив голубими хвилями спочину над полями. А їй не хотілося з хати — старої хижі, яка давно віджила свій вік, скособочилася, але стояла на розраду осіннім вітрам, що набиралися сили, відлежуючись у лісах та яругах. Їй не хотілося, розчинивши двері, скрипучі, перекивлені, на заіржавлених завісах, впускати прозорінь дня. А сонце проникало через посклеювані шибочки і пасмасто падало на долівку. Антоніні не хотілося жити.

Спочатку вона тільки лягла на голий тапчан. Потім підкулила ноги, підклала долоню під щоку, другою закрила заплющені очі, щоб впасти у нестяму, у забуття. Вона хотіла, щоб світ звузився, зійшовся над нею і двома полями — чорною і білою, нічю і днем — накрив її. А сонце через шибочки пускало густе плетиво на її худі, гостренькі плечі, вліталося в коси. А світ не звужу-

вався, не сходився над нею, і перед заплющеними, прикритими долонями очима в убогій хижі вставав перед нею розпанаханим і широким. І з образливого дитинства, — кацапченя й байстручення! — аж до того никання під маєтком Рашовських бачила вона себе чітко й визначно.

Кацапченя і байстручення! Як тоді, в дитинстві, неосмислено, незбагнено, але чи не тому ще пекучіше й гостріше дошкуляли кпини, так і тепер, уже осмислено, але до кінця так і незбагненим постав той людський докір, що переслідує її за гріх матері з москалем-зайдою.

І плакала вона над своєю долею, яка обходила її так, як обходить мачуха пасербицю. А пасербиця, шукаючи рятунку, прихиляється до всіх, хто бодай пожаліє, як не допоможе. Вона прихилялася, бо треба було прихилитися, бо несила було одній. Дівчам віддалася за Петра. Ті гриби і зустріч в осінній Захиті. І перша шлюбна ніч. Петро милував її. І вона обіймала його — свою долю. Вона обплела його шию своїми довгими русими кісьми. Вона розспала його чуба на свої тверді груди — вогнистий камінь, бо Петро не дорікнув їй: кацапченя і байстручення! Не дорікнув тоді, тим болючіше вдарив потім, осоружно й брутально, чоботом у живіт. І вона привела сина. Не йому, не собі. А тоді, в ту першу ніч, прагнулося, щоб для обох. У ту першу ніч, бо більше не було такої. Найми повели її з села, і злучили з людьми, які не тільки їй одній, які всім хотіли щастя. Антоніна вірила в це сподіване щастя, з ним було легко жити. Таке воно всеосяжне, щастя. І вона вірила в нього, вірила до втрати Івана. З ним не стало і її щастя...

По чому ж вона ридає? Що втратила? І чи здобуде його знову? Чи здобуде?..

Світила нестатками і нуждою хата. Такою ж злиденою була і душа. Все в минулому. Вилились і минули сльози. Але ще тремтіли її плечі, ще все тіло проймала судома. Вона підбгала вище коліна, округлі, гладенькі, згорнулася котенятком, але довго не могла так лежати і, коли перекинулася на другий бік, коли розплющила очі, осліпило сонце. Вона відхитнулася, погляд поснував у куток: печальна мати схилила голову до сина, а її очі дивилися на Антоніну, дивилися не стільки скорботно, як докірливо, зімкнуті уста говорили про важку самопожертву, про найбільший подвиг. Вони не тільки говорили про це. Вони вимагали цієї самопожертви. Антоніні стало

страшно дивитися на той старенький образок у перетлілій рамці. Ніби гострим ножем у голову, у груди, в серце вдарила єдина, вдарила безпомильно й жорстоко, думка про сина. Перед нею відступило все. І минуле, і теперішнє, а майбутнє без нього, без дитини, стало порожнім, беззмстовним і непотрібним. Та коли раніше її думки були оглашеними, гнали її невідомо для чого до маетку Рашовських, то зараз вона обмірковувала, як би забрати сина. Йому вже десять літ. І всі десять літ він не знав ні її, ні батька. Ядвіга зробила все, щоб і не здогадувався.

Вона повністю, як, між іншим, в усьому й завжди, віддалася цій мрії. Бачила себе з сином, бачила зовсім виразно, але не так, щоб дотягнутися рукою, щоб торкнутися, бо марення відразу пропадало. Він сидів у неї на колінах. Вони кудись разом ішли. І розмовляли. Все розмовляли... Таким було одержимим її думання, її сліпе бачення.

«Мамцю, хмари гудуть! А правда ж, гудуть?»

«Що ти, дитино?»

Антоніна усміхалася набубнявілими від плачу губами, які трепетно розтулилися,— дві скібочки застиглого місяця, з-за яких білили рядочком зуби. Усмішка розходила, грала на обличчі. Її трішки запалі щоки, неначе кимось вдавнені, але не виснажені, і за довгими віями під високими бровами пристрасні очі,— все осявалося тією усмішкою — стихійним материнством.

І не було найменшого докору комусь. І не було скорботи.

Хтось зачовгав — мати з церкви. І голубкою спорхнула усмішка, потонула...

Антоніна, поки мати не переступила порога, зірвалася з топчана, підбрала обіруч коси, не накидала хустки.

— Мамо, от добре, що ви повернулися...

— А то що?

— Бо я, мамо, йду...

— Неділя. Куди, Антошко?

І Антоніна почала оповідати матері з таким здивуванням, ніби та знала, куди вона має йти, але зайвий раз допоминалася.

Мар'яна не вступалася з порога. Вона була під враженням церковного богослужіння: святкові, мовби вклеєні в якусь особливу тихість, її старі очі спалахнули. І їй

передалась Антонініна невтолима спрага. Вона сіпнула поруділими бровами, прожилками на обличчі.

— Коби вони, Петро й Зінька, задопомогли! Ти ж проси їх! Не відступайся,— никала по хаті, неспокійна й радісна. Шаруділа фалдиста спідниця.

— Буде, все буде, мамо...

Мати із скрині діставала їй найліпшу одежину і шкодувала, що Антоніна не змилася.

Викачану, чисту, до колін сорочку, крамну, з широким вирізом на грудях наділа Антоніна, червону завужену сукенку, міську (сама собі пошила), з пояском на червоній пряжечці, який висів у петельочках. Сукенка облягала її невисоку постать, і Антоніна в ній повищала, трішки раздалася в плечах, повнішими стали груди.

Мар'яна повела її за поріг, далі. Антоніна не йшла — річковою хвилею впливала на долину, попід цвинтар, щоб Защитою, через поля впливти на гнатюківський горб.

«Коби так збулося... Коби», — подумала Мар'яна. Червона сукенка зарясніла великим маком на всі поля. А хустина, двома білими кінчиками, якимсь іншим цвітом.

Нескошені вівса полоскали їй коліна.

Її не лякало, що Зінька може вишкіритися, що Петро почне крутити. Либонь, легше б їй лупати гори, ніж переступити поріг Гнатюків, але мусила переступити через нього — через своє горе. Ану ж, упросить Петро Михайла, а той зараз верховода. Рашовський і Рашовська нічого вдіяти не зможуть.

На Шумейкових землях — густо копи. Вряд, під один ранжир, — мов пасіка, на якій прибутковими роями складене колосся. На гнатюківських низом теж копи, горою полукіпочки, а далі поорано, та не закінчено. Не по-господарському.

Вона до хати, а там обід. Василина у бічних дверях з горщиком і дерев'яною ложкою.

— Добрий день! Пустите до себе?

Рот роззявлений, і в ньому застрягла ложка — Петро. Обіч нього, лікті на столі, повна ложка в повітрі, вихлопнулася, — Зінька.

Василина вступилася з дверей, стала збоку.

— Якщо з добром, здоров, злидень, — жартівливо сказала Зінька й осміхнулася, а в самої вуха запашіли. — Мамо, подайте ложку.

Петро влив борщ у рота, але не міг проковтнути.

— Обідайте, обідайте собі, я ненадовго. Непрошений гість...

Зінька взяла Антоніну за руку, за плечі, всаджувала коло себе. Її руки були холодніші льоду, і по Антоніних плечах пішов мороз.

— Мамо, подайте рушника, а то вона чистенька, в носенькому,— сказала Зінька.

А Васирина носилася з горщиком і пильно зорила то на Петра, то на колишню невістку. Від її червоної суєнки в хаті стало червоно.

— Дякую. Я обідала. Йй-богу...

— Петре, що ж ти не просиш? Мамо, просіть.

— Раз вона обідала... — і Петро не доказав, кльокнув ложкою в миску.

— Обідай з нами,— мовила Васирина, подала не їй, Зіньці рушничка і відчапала до дверей.

— Вибач, Зінько,— почала Антоніна, глибокуючись пальцями в рушнику.— Я до Петра. Хочу забрати сина в Ядвіги,— підняла очі й застигла.

Брякнула ложкою Васирина.

Сторожко, по стелі, по стіні пішли Зіньчині очі, дійшли до Петра, обминули, зупинилися на Антоніні.

Петро голосно чавкав.

— Я? А до чого тут я, що ти до мене, Антошко? — відпекнувся Петро.

Зінька спокійно повернулася до нього.

— Відмагаєшся?

— Або я щось сказав?

— Помовчав би! — Зінька різко відвернулася від нього, неначе відсторонюючись від розмови.— Антошко, ти не слухай його. Обідай, хоробо... А Степанка треба забрати...

— Певно, що треба,— піддакнула від дверей Васирина.— Нащо дарувати. Свій пастушок був би...

— Правду мама кажуть,— схопився Петро.— Мали б доброго пастуха, Ілька б не наймали...

Антоніна сполотніла. Її пальці стали костистими, мертвими, як ті два скалічені, що давно не згинались, тільки заважали їй, бо стирчали зігнутими ключечками.

— Обідай... — з притиском видавила Зінька, обняла Антоніну, прихилила до себе.— Ти вже з кимось радилась? Тобі хтось нараєв?

— Ні, Зінько. Я сама.

— Думаєш, мольбою, по-доброму, щоб з Петром до Рашовських? Не віддадуть. Ніколи не віддадуть.

— Я так не думаю,— в Зіньчиних обіймах їй холодно, крижано.— Думаю, що треба до влади.

У Петровій голові проясніло. Не сподівався, не чекав, що його Зінька та пригорне Антоніну. І сам подумав, звичайно, що треба до влади.

Антоніна заговорила, що коли б їм поїхати до Вишнівця, що коли б доказати, довести... Петро слухав і був згоден з нею. Але коли вона спом'янула Шумейка, спомурнів.

— Самі поїдемо. Що ми, безпомічні?

— Надумався... Слава тобі господи,— сказала Зінька.

— То ви швидше їдьте, не відкладайте,— підганяла їх Васирина.

Зінька зиркнула не на неї, поверх свекрухи, і та знітилася, перегнула над горщиком.

— Борщ вихолов. Антошко, посидь. Я котлети достану. Ради такого не гріх і випити б, Петре...

— Зінько, нічого не треба. Обідайте собі...

— Нашо той обід. Запряжемо коней та й поїдем,— встав Петро.

— Нині неділя. Може, завтра,— зупиняла його Антоніна.

— В німаків, що в совітів,— ні неділі, ні свята! — Петрові самому сподобалася ця влучність.— Надумали, відкладати нічого. Відкладений сир тільки добрий. Ти теж, Зінько, поїдеш з нами. Будеш за свідка,— а матері наказував: — Повернеться з дому Ілько, щоб худобу й овець понапував.

Антоніна не сподівалася на Зіньчину чуйність і доброту. Інша на поріг не пустила б.

Зінька вогнисто полум'яніла. Вона виштурхала з хати Петра, свекруху. Впхнула Антоніні в руки новенького кошелика з червоненькою і зелененькою полосочками і вкладавала в нього шмат сала, грудку масла — гостинець, кому доведеться, а кому ж, мабуть, як не Зосі.

Антоніна тримала перед собою кошелика — свою долю в чужих руках.

— Ти тільки не розплачя. Плачем нічого не візьмеш. Ніде нічого не візьмеш плачем!

Поїхали.

Деруть жорна. Крутить ними Олеся, жменькою наспає під камінь випряжене на черені жито,— висушене на сонці не вкрутити,— і маленькими сипками щідиться грубе мливо. Жур-жур — гарчить млин у сінях, а сіни зачинені, щоб той гуркіт не розносився по селу. Тепер деруть нишком на жорнах, у млинах заборонено. І на жорнах заборонено. Поки не здадуть контингенти. А обклали контингентами — наче туманом, як їх повиконувати, коли з'їсти хліба? І шеретує Олеся. Однією рукою впирається об липовий стіл, а другою крутить вишневим веретеном камінь. Веретено гаряче, обпікає долоню, намудле водянисті мозолі, вони лопаються, заживають, і долоня стає твердішою за ремінь.

Жур-жур... Журба — мов кажуть жорна. Дівчина то спинається на пальці, то налягає на п'яти. Підперезана крайкою, вона увивається навколо веретена, її маленькі груденята б'ються під розпашкою кулачками, ніби силкуються звільнитись, вислизнути з пазухи. Дві темно-русі заплетені коси закинуті назад, щоб не заважали; куценькі сині стрічечки гойдливо закидаються аж на правицю, і тоді вона вільною рукою, тією, що впирається, відсовує їх понад себе, і сердито збігаються над широким переніссям п'явки-брови.

Добре, що є жорна. Всенький куток меле.

Веретено все тяжче й тяжче повертає круг, і з ківшика дрібочками сиплеться мливо.

— Ну чого, чого ти не крутишся? — свариться до каменя Олеся, хоч знає, що то в самої неї забракло сил крутити веретеном.— Чого тобі ще треба? Дядько Бартко набив тебе оскардом. Крутись, та мелись же...

Мука пахне чимось підпряженим, білий пил осідає в куточках губ, повних, як неприм'яті вишні, ще ніким, окрім вітру, не чіпаних, осідає під носиком, задержувавши, але м'ясистим, осідає на чорних бровах, і вони смішно сивіють, ніби димляться.

На ціле печиво, на дванадцять-чотирнадцять буханців за тиждень не вдереш, хоча б на півпечива, бо піч все одно з'їдає стільки дров, що їх і на печиво б вистачило.

Оті жорна десь валялися. Без ніжок, без верхнього каменя. Бартко склав їх, полагодив. І по вечорах не було коли собі змолоти, люди йдуть та йдуть. Залишила мати Олесю дома, а сама з Лукійкою до Чернобаїшиного го-

роду. Попередила: будь обачною, щоб німці не наскочили!

Попервах Олеся виглядала з сіней: постоїть на порозі,— на селі й собака не гавкне, а їхня хата віддалік од шляху, хоч і не на одшибі,— та й знову за роботу.

Гуркають прокляті жорна. Йй, дівчині, на поле б, на полі лю-ю-дей, на полі веселіше, копають картоплю, а тут скній і видушуй мозолі, мели мозолі з житом.

Товчуть ступи, мелють жорна,—
На Україні біда чорна...

По-лірницькому, жалісно, тонко й з завиванням почала вона собі приспівувати, а її дзвінкий голос не влягався в ту мелодію, відтворював свою веселу, на мотив отих нескінченних коломинок, що ними хлопці й дівчата перетрушують вечори. І, підсипаючи житечка, вигрібаючи муку, вона розспівалася, якби Гітлера перемогти, щоб жити полегшало.

Коломийки сипалися швидше, ніж мололася гірка мука, мовби вони справді народжувалися під жорняцькими каменями, але напрочуд веселі, без тіні найменшого смутку, хоч ляддвірт приїхав, побив жорна, забрав жито, і до нього ніхто не може доступитися.

З'їхав ляддвірт, з'їхав рижий,
Та рижий, та гей.
Побив людям ребра й крижі,
Та ребра й крижі, та гей...

З писком розчиняються двері, і Олеся скрикує.

— Витинає, а вона, ондечки, витинає! — на порозі стає дядько Іван. Його прокурені, руді вуса іскрять сміх.— Мели й співай, кроть його єсть! Так легше мелеться... — і позад себе.— А де ви там, Уласе Денисовичу, заходьте... — таємниче підморгнув Олесі.— Знаєш, наш учитель вернулися... Йдіть, Уласе Денисовичу. Я вам казав, то вона, Устинина, виводить.

— Боже, на смерть перелякали мене! — каже дівчина, з її брів, з одежі стріпується мука, легенький сірий пилوک кружляє над непов'язаною, з проділом голівкою.

— Хіба ми страшні? Ми ж не німці,— каже Улас Денисович, заглядаючи в сіни з-за спини дядька Івана.

— Го-го, ми, ондечки, не гестапо,— вторить учителеві дядько Іван, вступається з порога, дає місце Уласові Денисовичу.

— Такий млин? Стародідівський, прадавній...
Олеся засоромилась учителя, щічки спалахнули.

— І багато ти памелеш?

А вона нічого не може відповісти.

— Чи шмат вмелеш? — вступається за неї дядько Іван. — За старих часів, ондечки, моя стара гречку дерла. І я допомагав. Гірше коси жорна викручують. Дожилися, го-го-го! Коби Гітлера отак поставити... Поставити, і най деруть, най шеретують...

— Кожній хаті на печиво, — осмілівши, додає Олеся.

— Ая, для всіх по печиві! — підхопив дядько Іван.

— Хто ж тебе співати навчив? — запитав Улас Денисович. — З вулиці почули. Заслухались, а потім вирішили зайти, — сиві козацькі вуса, білий бриль на вчителеві лякали її. — Не скажеш, хто навчив?

— Або такому треба вчити, Уласе Денисовичу? — дивувався дядько Іван. — Вони, сороки, з пелюшок співають. Ти, Олеся, не встидайся. Улас Денисович наш, свій чоловік.

— Може б, дівчино, заспівала? — І вчитель сірими, веселими очима дивився на неї.

Але вона ніяк не зважувалася повторити коломийку, червоніла і нітилась.

— Коби не боязко...

— Співай, дівчино. Ми ж не гестапо.

— Та не тому, якось так боязко, — знову відпручнулася вона і, вхопившись за веретено: — Мама гудитимуть, млин стоїть.

«Молоде, дурне, ще впрошувати його», — подумав дядько Іван і сам заспівав учителеві про той «вермах»; слава богу, що дочекався Уласа Денисовича. А вже не думав бачитися. І хоча Березюк і не підпускає до школи, вони з учителем оглянули пустку Кжежишевського, перенесуть туди школу, школа все одно буде. То чому б і не заспівати. І він виводив, як якась льоха вродила Гітлера, а погім приспівував:

Гей, «вермах»...

Голос його, щербатий, надбитий, ніяк не міг дати собі ладу, дядько Іван і притоптував, і присідав.

Олеся заходила од сміху, а насмілившись, повела далі коломийку про Сталіна.

І сам Улас Денисович замуликав. Його козацькі вуса опустилися. Муликав, але думав про щось інше. Чи не

про те, як довгі місяці добирався з оточеного Києва? Поїхав на екскурсію, а довелося на таке надивитися, такого набачитися, що ніколи б не повірив.

Гей, «вермах»...

Дядько Іван не мав спини. Він закочував під самісінького лоба очі, наче був на доброму підпитку.

І мололи жорна, погуркували, кружляли.

Враз — гуркіт! Збитий із ніг, коміть головою упав Улас Денисович, збитий із ніг, не вповодж, а впоперек сіней брикнув, простягнувся дядько Іван: ляндвірт, він, рижий і грубий, тягнув Олесю за коси, мука з мищини засліпила йому, він по-котячому відпорскувався і не кричав, а ніби гавкав, гарчав, ніби рохкав.

— Жито? Молоти жито і співати?! Жито — хліб для німецьких солдатів. Українець має право їсти тільки ячмінь! Ячмінь і сочевицю!

Він рохкав, але хто міг зрозуміти його шварготіння? Солдати, купка солдатів у голубистих мундирах та перекладачка Зося.

Німаки виволокли жорна, ламали їх, розбивали камінь об камінь.

А ляндвірт потягнув Олесиними косами. Він обернув її до себе обличчям, вдарив зубчастим п'ястуком в дівоче підборіддя і, щоб не впала, щосили шарпав за коси.

На високих каблучках вигойдувалась осторонь Зося. Позад неї Кулінич. Староста.

Олеся не встояла на ногах. Впала. Потягнула за собою ляндвірта. Він заточився. А їй здавалося, що і хата, і дерева, і якісь люди, і небо — весь світ падає на неї, напирєє на груди, давить, душить, а потім зашуміло, гоїднулося, наче в колісці, та й попливло... попливло.

Вона зомліла.

Не чула, коли і хто відливав її.

Отямилася чи від того, що була мокрою, чи від материного зойку.

Хтось перемовлявся:

— Шуліки! Вони ніби ті шуліки!

— Авжеж, наскочили.

— Всі хати позачинювано. А тут жорна. Почули.

— Авжеж, почули, бо ще співали. Хіба нині до співів? Та й хіба можна молоти вдень? Тільки вночі. І то вуха наставляй.

— Ой донечко, ліпше б мені коло тих жорен... Нащо ж ти м'юки намолола мені?!

Олеся знову впала у забуття...

Біла стеля білими лебединими крилами закружляла над нею, а за вікнами хором співали квіти — білі хори. І маленькі, тендітні її руки з долоньками-ківшиками, на яких загусли мозолі, лежали нерухомо обіч тіла.

Устина залишила її саму вдома, бо робота не хотіла чекати, бо осінь нестримно відпливала, проковтувала теплі дні й нахукувала зимні ранки.

Олеся на божничку, з-за образів висмикнула синього конверта, складеного вдвоє,— ледве дотягнулася до нього — і злягла в ліжку. В конверті був лист від Гриця Гнатюка. Давній. На учнівському в клітку папері, на чотирьох аркушиках, фіолетовим чорнилом розтягнулися дрібненькі рядки, виписані м'яким і рівеньким почерком. Перший лист в Олесиному житті. Вона не читала його навіть матері, хоч мати і знала про нього. І Грицеві не відписала. Не знала що. А тепер не було куди писати.

Вона перечитувала його, трепетно, обережно тримаючи аркушки перед запухлими очима.

«Добрий день, а чи вечір, Олесю»,— починався лист.

І вона шептала, передумуючи:

«Добрий...»

Вона могла читати листа з заплющеними очима, бо знала напам'ять, вивчила, але все одно тримала аркушки в руках, і вони її переконували, що все, написане в ньому, звернено до неї, вона нічого не видумала.

«Другий місяць, відколи я в Заполяр'ї. Кажуть, що буду тут відбувати службу до кінця. Давно вже кортіло написати тобі кілька слів, але формування, переформування, нині в одному місці, завтра в другому, комісії, перекомісії. Все везли і везли нас. Отож я не буду морочити тебе нудними описами довгої дороги, бо щоб її описати, забракувало б волової шкіри. Везли нас через Київ і через Москву. А тепер наді мною шумлять карельські сосни...»

У багатьох місцях цілі слова, цілі речення було позакреслювано чорним чорнилом, чиясь недобра рука пройшла по листу.

«Що таке Заполяр'я? Я не можу тобі назвати ні міста, в якому служу, власне, це ніяке не місто, а,— далі викреслено.— І шумлять тільки сосни. Над нашими казармами. Глянь на мапу, в самісінькій горі, над морем, за яким Льодовитий океан, знайди щось подібне на котячу лапку, то буде Фінляндія. Десь там, під самісінькою тією лапкою, я і служу. Це і є те Заполяр'я, де бувають або безперервні дні, або чорні ночі. Зараз тут якраз ніч. Зовсім нема дня.

Тут недавно була війна. А ми про неї зовсім не чули. Вперто кажуть, що ця війна,— затушковано, залито чорнилом, залишено два слова: — такий він, незбагненний світ.

Що я роблю, про це в листі не напишеш. Мабуть, що скоро сяду на трактора, але не на того, щоб орати, сама повинна розуміти. В армії тракторами ні плугів, ні сівалок, ні борін не тягають...

Зараз у мене так зване «лічне время бойца», що по-нашому значить: час для власних потреб. Нашої мови,— знову закреслено.— Всі говорять так, як Авер'ян Парамонович. Усі команди. Вся матеріальна частина (так називаються гвинтики і пружинки, з яких складається зброя) і сама зброя позначена такими словами, що запам'ятати важко. Я мушу завчати їх напам'ять, як молитву. Але нащо я буду сушити тобі голову отими недоречними роздумами? Ліпше напишу я тобі, який я бравий солдат. Наш сержант каже, що в справжнього солдата груди завжди мусять бути «колесом», а очі «жрать начальство». А мені ті груди хоч підпихай ключчям, а замість очей постав ліхтарі. Отакий я бравий. І сержант з мене насміхається: «Скудава такой? По-нашому не розумієш. Єкая географическая невідаль!» Але сержант беззлобний. Ми з ним з одного казанка снідаємо й обідаємо.

Нема нічого кращого за «лічне время». Забуваєш про маршировку. Про матеріальну частину. Забуваєш про все. І ледве чутно, а може, й зовсім не чутно, може, то щось тремтить тільки в моїх грудях, але я чую її, ту нашу пісню про вій-вітер.

Буде, Олесю, весна. Коли все зацвіте, пришли мені вишневого цвіту, кілька білих хрестиків. І це

буде найдорожчим подарунком від весняної землі далекому солдатві.

Понаписував я тобі, перечитую, і самому дивно.

Будеш відписувати, довідайся, чи нічого нового не чути про мого брата Івана?

Як там Антон Чорнобай і Бартко Савчук? Як Антошина, моя братова? Кланяйся їм від мене. І матері своїй кланяйся.

Бувай здорова. *Гриць*».

Вона не послала йому вишневого цвіту.

XX

Варилася, булькотіла юшка, і солодкуватий дух риби лоскотав дядькові Іванові ніздрі. Юшка була недосолена, з сіллю тепер біда. Ні купити, ні виміняти. За базари, за ярмарки забудься. Ні тобі кооперативу, ні крамарні. В місті, на оболоні, де стояли рундуки, ятки, куди з'їжджалося видимо-невидимо людей,— гетто. Але одного разу дядько Іван поярмаркував. Наловив риби і поніс до міста. Якби сам, якимсь пережив би, а то ж учитель під його опікою. Влада учителеві платить два білих, а третій як сніг, але дядько Іван не дає йому загинати. Витурив Березюк з маєтку — обжили пустку Кжежишевсько-го. Селу не везе зі школою. Все ж тут, на вигоні, громада з незапам'ятних часів побудувала школу, а поляки посадили в ній поліцає. Не вдержалася школа у попа, на фільварку. Коби не Улас Денисович та не дядько Іван, зовсім її не було б. Обходив дядько Іван усіх, у кого школярі, й люди в церкві виступили за школу, покладали заплатити вчителю за кожного школяра по пуду жита, гречки чи якоїсь іншої пашні, а з цього мало щось перепаста і шкільному сторожеві. Жіноцтво позамашувало глиною діри, підкидало стелю, побілило крейдою пустку. Бартко полагодив парти, які поламалися, коли їх перевозили. З школою трохи запізналися, але в тому дядько Іван біди не бачив, діти все одно коло худоби.

Дядько Іван куштував юшку, плямкав язиком. Пахло петрушкою, морквою і кропом.

Кортіло б попові, аби знову до нього за пастуха. Та не на такого натрапив. Здадуть люди по пудові пашні,— якби роздобути жорна,— з Уласом Денисовичем не пропа-

дуть. Треба напосісти, щоб дров завезли, бо в тій пустці день і ніч доведеться палити, інакше закоцюрбіють.

З ложкою в руці дядько Іван заглянув у світлицю. Там Улас Денисович робив для школярів зошити з рудого паперу, роздобутого в місті.

— Можна вже насипати?

— Юшка вкипіла?

— А вже... чуєте, які пахощі!

— Ви мастак, Іване.

— Ондечки, ложку облизуватимете.

Вчителеві насипано в миску, а собі залишено в горняті. Але їлося при столі.

— Наперчив, Іване...— продмухував Улас Денисович юшку, брав ложку в рота, зажмурювався.

— Нема солі, так я перцю. Стручкастого. Риба любить сіль,— і в який раз дядько Іван почав розповідати про своє базарювання.— Колько його знає, що народ без солі робитиме. Коби яку бочку з-під оселедців,— ропою б солили. Більше не побазарюєш. Я ж вам розказував...

Улас Денисович не перебивав дядька Івана. Мабуть, подобалася йому та історія, якої сторож не міг забути і часто повторював.

— Знаєте, тепер ярмарок не на оболоні. Аж під цвинтарем, що ото на Кременець. З'ї-ї-халось!.. Кожному щось треба. Де ж це видано — без ярмарку. Хто з хлібом, хто з худобою. А що вже цибулі, часнику, пообвішувалися баби, як німці бомбами. Торг аж горить. І я з рибою. За гроші ніхто не питає. Все міняйли: тобі вівця, мені теля, тобі піджачина, мені гречка, бо на чорта ті гроші, коли з них, ондечки, цигарку не скрутиш. А я все шнарю за сіллю. І таки, знаєте, надибав. Вивіз хтось кінську. Видать, коли розліталися колгоспи, поцупив. Відбиває молотком шматки і міняє, за що тільки хоче. Підступити до нього не можна. Пробивався я, пробивався, марний льос, думаю собі, а тоді кошика з рибою в зуби, став навкарачки — і між ногами. А вже коли доступив, грудку солі обіруч, а кошика з рибою йому до ніг. Він мені, підлота, нащо ця риба, я сам собі можу наловити, а я сіль — за пазуху і кошика відрікся. Риби не хотів! То я, вам кажу, таких коропців наловив, що аж ну... На таких їдців, як оце ми з вами, на тиждень було б. Держу я грудку солі, випхали мене з юрби, а тут саме німці. Розганяють ярмарок. І бачили б ви, ондечки, бачили,— дядько Іван підхопив горщика, вийшов по-

серед світлиці, став розмахувати горщиком убік, піднімати його вниз, вгору.— Щоб таке зобачити, треба великі гроші платити. Німці тиснули, попереду їхній головний, отой самий рижий, ота падлюка, а один мужик,— я його добре знаю, але і вам не скажу, бо тільки один я й бачив,— як не кресоне того рижого люшнею межи очі! Люшня тільки трісь, рижий тільки бриць!.. Що там потім почалося! Земля ходором! А той чоловік упав на коненята...

— Поки лядвірту перепало, а нам з тобою, Іване, від нього дісталось. І бідолашній Олесі,— підсумував учитель цю сповідь.

— Нам дісталось? — не погоджувався дядько Іван. — Та коби мене або вас хто так кресонув, на місці гегнули б. Ондечки, в того рижого, видать, голова — що баняк. Деревом не розіб'єш. А той чоловік непомічений.

— З нашого села?

— Е, не скажу. Може, й з нашого. Скажу, коли німці подінуться.

— Ще не скоро, Іване.

— Не може бути.

Улас Денисович облизав ложку. Смачна юшечка, хоча й недосолена. Та вже підсолив її дядько Іван своєю оповіддю. Сіль заощаджує. Опісля того випадку ярмарчан з-під міста завертають.

— Звідки ви знаєте, що німці не вдержаться?

— Хіба ж не ви мені казали? Все на світі минає, і вони минуть. Ви хоч і не вірите в бога, але, ондечки, в Почаєві об'явилася свята. А там проща. Вона на амвон, попи й не зогледілися, вона й почала: німці щезнуть, яко погань... Попи кинулися до неї, а затулити їй рота не можуть, бо па її руках і на її ногах Христові рани. Знаєте, коли прибивали Христа цвяхами, в тієї святої на тих самих місцях рани відкрилися. І почала вона проповідувати.

— Не вірте, Іване.

Дядько Іван насупився, став заповзято виїдати юшку.

— Народ скоро на німців підніметься — це правда. Навіть Михайло Шумейко стане проти них.

— Ондечки, це вже така брехня, Уласе Денисовичу...

— Мусить стати, Іване, бо свої заключають.

— Та він зараз у селі гірше од німця. А я в бога таки вірую. І святі не брешуть, а ви собі думайте що хочете.

Дядько Іван не встиг ні досперечатися, ні прийняти зі столу миску, в двері постукано, і заявився Собків Володька з портфелем. Улас Денисович його зовсім не знав. Останніми роками він десь пропадав. Володька вклонився — і до Уласа Денисовича:

— Ви будете навчителем? Ми з вами незнайомі,— подав руку, по-молодецьки її викинувши. Він був у напіввійськовому: солдатському плащі, солдатському галіфе, а кашкет і піджак цивільні.— Дядько Іван мене знає. Чи не впізнали?

— Чому б не впізнав? Собків синок,— мовив дядько Іван, тримаючи перед собою горщика.— Де ж твої патли, ондечки?

Вчитель зиркнув на високо підстрижену парубоцьку чуприну і не збагнув, до чого згадав сторож про патли.

Володці ніби стало трохи незручно. І він пояснив:

— У семінарії я вчився. Що ж, дядьку Іване, був час, коли ви наймитом поневірялись, а тепер...

— Мое діло, як той казав, табак, труть і курять, а ти не піп, не дяк...

Володька тріпонував чубом.

— Ні попа, ні дяка з мене не вишло,— і паче виправдовувався перед учителем: — Батькові захотілося, щоб його одинак став ученим. Хто ж найученіший? Піп. Селянська темнота!

Мова перекинулася на школу. І він зачав гудити Березюка, який поступив нечесно, не по-громадянському.

Улас Денисович змовчав.

— Де ж ти раніше був, Володько? — І вуса, і борода на дядькові Іванові настовбурчились.— Ондечки, Березюкові скажи, а не нам.

— Ми з ним ще поговоримо. Будьте певні,— випалив завзято Володька і став хвалити Уласа Денисовича, який опікувався школою.— Власне, я до вас у справі. Привіз різну літературу.

— Ви що ж, з відділу освіти? — запитав Улас Денисович.

— Ні. Я з політичної референтури,— сказав Володька і рішуче глянув карими очима на вчителя.— Не розумієте? Скоро зрозумієте. Підпільник я. Наш провід поклав на мене завдання обняти школи. Не по всіх селах вони відкриваються. Ми розуміємо, що тільки такі ентузіастичні, як ви, нехтуючи труднощами... Ні підручників, ні зшитків.

«Чому він так пишно говорить?» — подумав Улас Денисович і сказав:

— Рано мене хвалити, парубче. Я ще нічого не зробив.

— Зробіте. Я знаю, що ви зробите. На жаль, ми поки що нічим не зможемо допомогти,— і Володька відкрив портфеля.— Школа на нових засадах, справа нелегка. Ось вам деякі матеріали,— він почав стопками викладати просто на стіл.— Це короткі біографії Петлюри і Коновальця. Школярі мусять знати, чиїх вони батьків діти. Це короткий нарис історії України. Даю один примірник.

— Ліпше б чи читанку, чи арифметику. Ще ліпше, коли б просто чистого паперу. Бачите, з чого доводиться зошити ліпити,— Улас Денисович показав на рудий папір.

— Трудно,— відповів Володька.— А оце,— він розгорнув трубку, і в його руці замаєв на синьому тлі золотий тризуб.— Візьмете в рамку і на стіну. Щоб німаки не чіплялися, даю вам і їхню свастику. Більше нічим допомогти не можу.

Дядько Іван примічав, учитель не дуже був потішений, а це означало, що Володьки треба остерігатися.

— Будемо прощатися,— хлопець клацнув замком портфеля. Зашелестіли, залопотали поли солдатського плаща.— Щасти вам у будівництві нашої рідної школи.

Дядько Іван забрав миску. Хлюпався на кухні водою, полоскав убоге начиння. Було зібрав усього — і тарілок, і виделочок. Так Березюк собі присвоїв. Горшка, миску і дві ложки віддав, коли викидав з покоїв.

Улас Денисович, либонь, засів робити зошити.

— Іване! — покликав.

Дядько Іван не озивається. Перемивав начиння.

— Іване...

— Чую. Помию, ондечки, і сам прийду.

— Ви мені скажіть, хто він, отой Собків?

— А я сам не можу придумати. Мале було, на попа вчилося, а зараз — хто його знає?

— Він ще за Польщі вчився?

— І за Польщі, і за більшовиків. Завжди буцім десь учився. А на що, ондечки, вивчився?

Вони більше ніколи не поверталися в розмовах до Володьки. Неначеб його й не було.

Мали відкритися всього два класи — перший і другий, бо нікому вчити і ні на чім школярів посадити. Поставили парти в три ряди.

В понеділок мав задзеленчати дзвінок, а в неділю до школи приперся Березюк. Він наставляв Уласа Денисовича, чому той має навчати дітей. Розсердився, що в школі немає портрета Гітлера, і обіцяв принести. Наполягав, щоб піп читав закон божий.

Дядька Івана до краю роздратували ті приходини. Він плювався і лаявся.

— Яке йому, ондечки, діло, панській морді? Нема на нього Гонти, кроть його соть...

Вранці на вигоні задзеленчав дзвінок, голосно, бадьоро. До школи збіглася не тільки малеча, а й ті, що попереходили в третій і четвертий класи. Улас Денисович розправив свої вуса — викапаний Шевченко. Старшенькі його добре пам'ятають, а малеча збилася під школою, — ягнятка в кошарі, — і боязко їм, і соромно.

Улас Денисович поставив усіх попарно, і школярі пішли так до класу. Але не було того галасу, того сміху і тієї радості, що колись.

Меншеньких учитель посадив на перших партах, більших — далі.

І от, коли вони сіли без книжок, без зошитів, без олівців, він сказав:

— Усім устати! — Повагом, легко підступив до дверей, розчинив їх: — Внести прапор!

Діти такого не сподівались. У клас із прапором, наче з святою хоругвою, ввійшов дядько Іван. Старими руками — пальці жовті, закоцюрблені — тримав держално, а прапор спадав на його нечесану голову.

— Струнко!

Школярі завмерли.

— Повторяйте за мною, — сказав Улас Денисович. — Клянемося тобі, наш прапоре, що не зганьбимо тебе.

— Клянемося тобі, наш прапоре...

На пишні вчителеві вуса скотилася велика сльоза.

Це був наш, червоний державний прапор.

XXI

На сільському майдані походжали озброєні Михайлом бойовики. Насторожено побрязкувала зброя. Холодно побрязкувала вона і на фільварку.

Безсонно запливав у ніч вечір.

І старі жовті липи на вигоні, й старі жовті верби на

греблі шуміли в зимну осінь, яка в'їжджала на великих сивих хмарах.

З полів ударили перші залпи, і над селом звівся розстріляний ранок. Розсипавшись, розтягнутим цепом ішла облава, обіймаючи не тільки село, а й той молодий ранок, червоні поли сонця, які заплутувалися в заросені до хаяв солдатські чоботи.

Березюк лупцював наганом осідланого коня. Кінь звивався дибки.

З сільської управи вискочив Михайло. На майдан висипали мадари.

— За мною! Замкнути всі дороги і всі стежки! — крикнув Березюк.

Бряжчала зброя. Облава посувалася.

Шляхом мчали криті пістрявим брезентом вантажівки.

На майдан із хуторів гнали перші партії молодих хлопців і дівчат.

Розбурхана, перелякана Лозівка шарпнулась врзнобіч і, наче стрижена, затупцювала, загупала безліччю ніг на одному місці.

Мадари і поліцейські перекрили всі виходи із села.

Озвірілий кінь носив Березюка по бруку.

— Schnell! ¹

— Halt! ² Donnerwetter!..³

Люди не знали, що ліпше — замикатися в хатах чи вибігати на вулицю.

Облава насувалася з Загороди, спускалася до краю вигону.

Олеся вхопила відра, щоб по воду, щоб розвідати, що коїться. Устина не пускала її.

— Куди ти? Щойно очуняла!..

Під хатою — гупанина. Зачинені звечора двері зірвались із завісів, і короткі автоматні дула націлилися на матір і на дочку.

Устина скрикнула. Олеся обняла її.

Німці геркнули щось між собою. Один автоматом розняв доньку й матір, другий вхопив Олесю за руку, відірвав і погнав з хати.

Гнали вперед. Устина бігла за Олесею.

— Куди?.. Ой, за що ж ви її?..

¹ Швидко! (Нім.)

² Стій! (Нім.)

³ Прокляття! (Нім.)

На майдані хлопців і дівчат зачихали в машини.

З-за брезенту виглядав Максим, він уже був у кузові і все вгамовував Якилину, свою матір, щоб не плакала. Якилина чіплялася за колесо, припадала до нього, її відштовхували геть, до натовпу, а вона знову виривалася звідти.

Кого запроторювали в кузов, Кулінич записував у книжечку, щоб потім передати списочок кому треба.

Під брезент забирали не всіх. Німець в окулярах із золотою оправою відбирав. Підвели до нього Антоніну, він одступився, глянув і махнув рукою — відпустити, стара.

Юрчика прогнали, бо малий. А він сам поривався до Максима, і Павло держав його за руку.

Блиснули, спинилися окуляри на Олесі.

Синці ще не зійшли, а тому на зблідлому й виснаженому обличчі її очі здавалися ще синішими, ще більшими, і павутинки вій тремтіли золотом над синіми дівочими безоднями. Щільно стиснуті губи тремтіли.

Німець в окулярах пронизав її наскрізь поглядом, скинув рукавичку, погладив довгу косу і сказав, щоб вона розкрила рота. Чи думав він про Олесину вроду, про незайману дівочу красу, чи вибирав її, наче худобу?

Дівчина не рознімала губ. Німець нахилився, показував їй свої білі, непрокурені зуби, вимагав, щоб вона показала свої.

Олеся відбивалася, крутила головою. Німець натягнув рукавички і поліз до її рота руками.

Вона плюнула йому в окуляри.

— Donnerwetter!

Її схопили і з розмахом кинули в кузов, до Максима.

— Кати! Душогуби! Мене, і мене з нею!.. — корчилась і рвалася до машини Устина.

Кулінич наслинив хімічного олівця і записав Олеся.

— В Німеччину, ой, завдають їх у Німеччину! — лив зойк на майдані.

Жінки оточили Березюка. Він сидів на коні. І кінь гарцював по тужному людському крику.

Ні Устину, ні Якилину не підпускали до машини.

— Мамцю! Мамцю! — гукала Олеся. — Піди додому, на божничку за образом лист. Принеси. Ти чуєш?

Устина корчилась.

— Мамцю, на божничку! Мамцю...

Якилина розтлумачила Устині, чого хоче дочка. Та збагнула, побігла, падаючи і встаючи.

Облава закінчувалася.

З вулиць і провулків виступали останні карателі.

Загуркотили мотори.

Зчинився крик, плач, лемент, і все це злилося в один вимитий болем неосяжний згук.

— А-а-а...

Голосило і не захлиналися.

На ходу, вже крутилися колеса, Устина подала Олесі пожмаканого конверта.

— Прощавайте! — гукав із машини Максим і розмахував кашкетом.

Устина бігла за машинами. Перед нею крутилися колеса, потім закружляла бруківка, закружляла земля.

— А-а-а...

XXII

Мар'яна не розуміла, не усвідомлювала, а відчувала переконання дочки, і між ними ніколи не було сварок.

Вернулась Антоніна тієї неділі, того дня, що дмухнув сподіванням (стара Мар'яна відстояла ноги, вигледіла очі, дожидаючи), і сказала:

— Де там...

І їй, Мар'яні, більше нічого не треба було казати. І нічого вона не розпитувала. Згодом Васирина розповіла, що їздили до німецького начальства, але ляндрірт не повірив їм, прогнав.

Мовчала дочка. Мовчала мати.

Кожна окремо несли той нелегкий камінь, і не було такого дня, щоб, криючись одна від одної під тією ношею, не зітхали.

Антоніна дещо заробила біля машини. Обіцяв Березюк ячменю і гречки, розплатився горохом. Степан відрізав картоплю з городу. Гнали Антоніну на роботу в Німеччину, не підійшла літами. Різноликий Грицюк відібрав свій зарібок за молотьбу і з того дня не показується. Отак жили. І довгі тижні, ті, які ще будуть, не віщували полегкості.

Роботи не бракувало. Із Защити, з цвинтаря тягали хмиз. Дров ніхто не привезе. Тягали цілими днями, Антоніна цюкала його гуницею, Мар'яна складала у в'я-

зочки. Той хмиз, наче солома, горить швидко, але не гріє. А ще ж треба обкласти хижу загатою. Нема соломи, бодай хмелинням, бодай соняшничинням. Треба, багато чого треба було: і напярсти не льону, валу, в щось зодягнутися, останні лахи доношують, і здерти в когось на жорнах муки, і стовкти пшона.

Щось би робилося й звечора, так не було чим світити. Якийсь час прями полапки, фурчали веретена. На припічку трішав хмиз. По хижі повзали тіні.

Спали — Мар'яна на печі, Антоніна на лежаку. Стара покашлювала, бурмотіла молитви чи заклинання: вона вміла молитись і тим зіллям, що назбирала, і темній темряві. Там, на печі, висіла ікона троєручиці.

Антоніна лежала нечутко, мовби її не було в хаті. Укрившись ряденцем, на ноги лейбика, проробляла в рядні дірочку і безсонно дихала.

Сон-сонько блукав десь за плотом, якого не було.

В неспокій і безнадії прорізувалися, ніби зуби в дитини, смутні сподівання на переміну, на щось інше.

Вона знала все про Рашовських, їхні повадки, гонор, — осадницьке загарбництво. Ні війни, ні втрата колишніх привілеїв — ніщо не вплинуло на них, не збило ними, жадоби володарства і панування. Земля, дарована за легіонерський розбій, притягувала їх до себе, і вони вважали ту землю своїм спадком. В скорім часі вона дала їм не тільки багатство, а й безплідній Ядвізі сина.

Від неминучої розплати Рашовські врятувалися тим, що перед самісіньким визволенням повтікали аж до Шльонська, опинилися під Гітлером, щоб згодом вернутися назад.

Пан Рашовський не носив погонів підкомісара поліції, але ходив у військовій, жаб'ячого кольору формі давнього легіонера маршала Пілсудського.

Ядвіга не появлялась у бриджах на коні. Стала заподавливою селянкою, піклувалася, як би відновити свій маєток, відбудувати кам'яницю. Не забула про костьол. І Степанко, якого ще з самого малку послали вчитися чи не у Варшаву, зараз їздив на уроки до ксьондза.

Вернувшись, Рашовські не порушили справи про відшкодування збитків, не в приклад Березюкові, вони навіть не витурили з свого дворища Королів і Гапки, тому на них не кидано гранат і не підпалювано їхньої конюшини.

— Був інший час, були інші потреби,— казав селянам Рашовський.— Я тепер рільник і нічого не хочу.

Але не скидав легіонерської форми. На ньому, підстаркувату, вона висіла мішком, і тільки Ядвіга — його молода жінка, знала, що під старим мундиром билося хижачьке серце, що прагло панування «од можа до можа», що ні з чим не примиралося.

Це розуміла Антоніна. І тому був найперший доказ, що вони й не думали віддавати їй сина.

Вона не раз міркувала, що не може, нема, не повинно бути права, яке б навіки узаконило за Рашовськими її сина. Але вона знала, що куди б не потикалася, до якої б німецької влади, низької чи високої, не зверталася, з неї тільки поглузують і на тому скінчиться, як скінчилося у дядьвірта.

Антоніна поклала собі зустрітися з сином. Вона боялася тієї зустрічі. І щодня й щохвилини готувала себе до неї, не як до сповіді — як до того останнього, що держить її на цьому світі.

Інколи їй здавалося, що це треба зробити просто. Надвечір, коли Рашовські сядуть до вечері, прийти і сказати: так і так, тебе, сину, одурено, я твоя мати, я, Степаночку... І на правду, що може бути простішого?

Але Антоніна не була настільки паївною, аби не збагнути, що цілих десять років її хлопчиків, вивезеному звідси, хтосьна-кому відданому на виховання, втовкмачувано, що Ядвіга його мати, що Рашовський його батько. І зненацька її поява — що б вона дала? До чого б привела? Що б скоїлося в маленькій і невинній душі її сина.

Ніч. Вітрисько поривами б'є у віконні рами.

І в хижі пахне вітром.

Якби не уява, якби сон, щоб з вечора і до ранку, щоб не мучило опівнічне безсоння.

Її морозить.

Вітер ходить над нею. Вона стулила пророблену в рядні дірочку, зогрівається диханням.

Вдосвіта зморив сон, але треба вставати до роботи.

Мати зварила пісного кўлешу, тільки й того, що гарячий.

Побравши мотузки, вони рушили в Защиту по хмиз.

Зранку вітер подужчав. Північно-західний, сирий і рвучкий, він перепиняв, збивав їх.

— Від кулішу ногами не поворушу,— сказала Мар'яна.

Антоніна взяла матір під руку.

В Защиті повно мокрого і слизького листя, а те, що оббивалося за ніч, жовто стелило землю, і його поверхня, наче покістова, з якої винурюють гриби. Місцями вони такі великі, що піднімають старе листя.

Карячкувате гілляччя і просто патички — воронам на гнізда, путне повизбирали,— не лише їм треба опалу,— згрібали пальцями, наче граблями.

— Ти, доню, сама неси, а я збиратиму.— Мар'яна взялася за в'язку, але не могла її підняти, поки Антоніна не потягнула мотузку на плече.

Яром, по мокрому листю, за облісілими кущами ліщини й калини — над головою бубками крові застигли кетяги — Антоніна несла дрівця. Донесла до дороги, кинула в'язку на землю і сіла на ній спочити. З-за цвинтаря, з-поза Антонової могили, яка ще не заросла, спускався на коні її син. Вона відразу впізнала його. Портфель — наче солдатська сумка через плече. По науку. До ксьондза. Тільки він їздив завжди попід Лицаркою, а сьогодні чомусь через поля. Щось штовхнуло її в груди, стерплі пучки ніби відчули м'яке синове волосся, ніби торкнулися, гладили і пестили його, і щось іще сильніше штовхнуло її в плечі. Вона знесилено підвелася.

Повз неї кінь швидко перебирав по рівному високими ногами. Степанко сидів як влитий на голому хребті.

— Дзень добри,— привітався він її голосом. І так, як і вона, повів бровою.

Антоніна впізнала в ньому себе.

— Добрий день, сину...

Він уже проїхав, потім обернувся, і вона ще раз побачила його зніжене, дівоче обличчя.

— Що ти мувіш? Моя матка ест вдому,— і погнав коня.

XXIII

Резя за дротом, а любов до неї — в його серці.

Босий, вузькі штани затягнуті під гульками мотузочком, у сірячині на клоччі, Ілько задирав голову: високий дощатий тин, дошки сторчака, а верхняком дріт, натягнутий у п'ять рядів.

З Ільком коїлося щось незнане. До його завжди кривдженої, сентиментальної вдачі — вузлуватою сполукою впертість. Сталося це непомітно. Петро заходився пустити олійницю. Перенесли її з комірчини, де раніше стояли коні, в стодолу. Олійниці, як і млини й крупорушки, зараз позакривано. Петро хотів пустити олійницю нишком. На полі, на відлюдді, німці не скоро дізнаються, в стодолі можна прикритися соломою. Ілько в засторонку викопав яму. Треба було переносити колоду, до якої припасовуються стояки і гвинт. Петро покликав наймитка, гукнув стримано, без оклику, наперед потішаючись заробітком. Виглянув Ілько із стодоли, Зінька принесла з городу буслиху з перебитим крилом.

— Бач, не могла летіти. Впала на наш город, заскакала сама до рук, а ті полетіли... Такий обліт був!..

На Зіньчин голос виколесувався Петро з сіней, видриботіла Василина.

— Хе, крило в неї пошкоджене,— сказав Петро.

Василина метнулася за шматоною і за нитками.

Зінька тримала буслиху на руках, і вона тужно клекотіла довгим дзьобом.

— Шмаровидлом, я їй шмаровидлом крило помажу. Зростеться, і вона ще полетить,— піклувався Петро.

Ілько поволеньки позадкував до стодоли. Постояв під стріхою. Петро тарабанів мазницею. На Зіньчиних руках клекотала буслиха.

Ніби хто намовив, ніби хто підбив Ілька: махнувши полами сірячини, застебнувшись, він шмигонув за ріг стодоли і навмання побіг з горба, чи то від когось утікаючи, чи когось доганяючи. Він утікав від себе і наздоганяв себе. І не міг втекти, ані наздогнати. Буслиха з перебитим крилом наклекотіла йому тугу.

Ілько причвалав у місто.

Поліцай відігнав од гетто, поплівся до костьолу, завернув до річки, до мосту.

Туди, за натягнутий у п'ять рядів дрiт над сторчака поставленими дошками, перебиратися було важко. Тут загороди, а з другого боку — підковою Горинь, і над річкою, на вишках, патрулі. Хоча б десь пролом у дошках. Затиньковано, ані щілиночки.

Ілько не міг більше втікати від себе. Він спустився до мосту, сів на камені і задивився у воду.

Під мостом крутила бистрина.

Ілько скинув з плечей сірячину і, зсунувшись з каме-

ня по коліна в воду, глибоко пірнув, щоб проминути під водою кілки і колючий дріт. Бовтнуло, кльокнуло, течія завирувала і понесла.

Мокрий, забреханий,— але холод не брав його,— Ілько дорачкував до сухого. Передихнув. Устав і пішов. Будинки поряд, вищі й нижчі, ліпляться один до одного.

У вікнах — чорно.

А двері відчинено. Навстіж. Порожньо. І тхне чимось перетлілим, віджилим.

В одному присінку було зачинено. Ілько прислонився до клямки і заговорив у щілину:

— Люди добрі, я вам нічого лихого не хочу. Допоможіть мені розшукати Резю... Резю з Лозівки... Сурина дочку. З Лозівки. Чуєте?

— Гой! Гой! — І зареготало, загелекало, заклацало зубами.

Вибравшись із тісних сінець, він знову пішов у пільму халупок.

Його хтось наздогнав. Хтось узяв за руку.

— Рейзю? Тобі треба Рейзю? Але ша, будьмо ша! Я тебе знаю, ти мене ні. Ти служив у Гпатука.

Ілько десь колись чув цей голос, але не міг його згадати.

Не віднімав свої руки.

— Не бійся. Я — Цаль...

— Покажіть мені, в якій хаті Резя!

— Ах, чого ти квапишся? Раз попав сюди, раз натрапив на мене, то я вже тебе відведу. Але ходи-но сюди, трохи побалакаємо. Цаль тобі допоможе,— і він потягнув Ілька в темний закапелок.— Йди, не впирайся. Твоє щастя, що на мене натрапив. Попався б іншому, не бачити б тобі Резі. Ваші наших прикінчують. Наші б тебе прикінчили. Але Цаль не такий. Цаль теж хоче жити.

Ілько стояв перед ним, а Цаль держав його за руку, наче боявся, що хлопець втече.

— Ти знаєш звідти дорогу? Я тебе до Рейзі, а ти мене звідси. Я заплачу. Дам багато золота.

— Де вона? Ходімо.

— Ні, ні, по руках. Я вірю на чесне слово,— і шукав Ількові руки, знайшов, потиснув.— Тобі зовсім не треба йти, де вона живе. Халупка набита бебехами, жидами. Що ти там з нею поговориш? І ви із Рейзею своє, молоде... Чекай.

Цаль не забарився. Хитаючись, засутенів на порозі, ведучи за руку Резю.

— От і звів вас. Цаль ніколи не обманює,— прошепотів, випустив Резину руку, спровадив дівчину в хату.— Ви собі побудьте, а я зараз, моментально. Парубок зовсім мокрий. Скажи йому, Резю, щоб переодягнувся, як я принесу.

Ілько стояв серед хати.

Резя коло порога.

Вони дивились одне на одного не мигаючи, боячись не тільки ступити, а й поворухнутись. І так минала ціла вічність, мовчазна, тиха, безпробудна. Наче їх ділили не два-три кроки, а наче стояли вони на далекій відстані, на двох кінцях світу і тому не могли зійтись. В цій німоті, вкритій сутінню, в цьому оціпенінні, що скувало її руки і мову, вони видавалися непорушними примарами, витесаними з темних брил.

— Нині розстріляли маму, Бейл і Абрумчика,— сказала Резя.

В темноті Цаль наткнувся на них, заметушився.

— Ви ще не поговорили? Вибачте, ви ще не поговорили? Я зачекаю. Але пам'ятайте, довга ніч скоро кінчиться. Тобі, хлопче, треба передягнутися. Чому ви не говорите? Ну, добре, помовчіть, якщо так хочеться,— поклав вузлик у сіни, а сам став за дверима. Хвилинку посопів, кашлянув, вихилився, заховався.— Досить, досить з вас. Самі загинете і мене загубите,— підскочив, став смикати Ілька за мокрі штани.— Гей, ти, прокинись...

Ілько відвів Цаля за хату.

— Що ти хочеш? Ми ж сторгувалися...

— Ідіть собі.

— Ти відмовляєшся од свого слова?

— Я на плечах вас не перенесу. Спускайтеся до річки і пливіть,— процідив хлопець і вернувся в сіни.

Резя сиділа на порозі. Він сів поруч.

Притрусив Цаль. Мовчки, через їхні голови дістав свого клуночка і, з презирством гмикнувши, щез.

Мряка, сіро, либонь, над Горинню завис туман. Ніч, байдужа, холодна,— чорна віха на неосяжній плинності часу, непідвладна людському розумові, але вразлива до людських почуттів,— оповила будинки, хатки і халупки, які зліпилися, зрослися в одну химерну будову.

— Тобі пора, Ільку...

— А ти?... Без тебе?..

— Я сказала.

— Ми втечемо. Заховаємось. Так довго не буде.

— Наш рабин спочатку усіх теж умовляв: не бійтеся, всіх не перестріляють, коли ж його поставили над могилою, в гвалт: світ загибає! І тепер тільки й чуєш: загибаєм!

Текла ніч.

— Я не піду звідси без тебе,— сказав Ілько.

— Ільку! Ти все передумав? — Резя обіруч взяла його за вуха, потрясла.

— Все...— видавив тихо.

— Ходім.

Над Горинню завис легкий туман. Прожектори — один за течією, другий навпроти течії — перетиналися на середині річки, і в світляному хресті було видно, як тремтить вербове листя. Прожектори чомусь били на річку, а береги просвічували зрідка.

— Через мочар, через осоку ми переповземо, поплазуємо по-вужачому. Тут безпечно. Прожектори сюди не досягають.— Ілько поповз, розхилиючи осоку. Резя намацувала його ноги, повзла за ним. Рідка багнюка чавкотіла, набивалася в рукави, пхалася за комір.

Заколихався очерет. Його треба поминути.

— Роздягаймося,— прошепотів Ілько.

Вартові на вишках з обох боків гетто не дуже пильнували річки. Механічно поводячи прожекторами, вони були переконані, що жоден єврей не зважиться ризикувати, не підпливе до снопчастого проміння. Для остраху вартові переводили прожектори на гетто, просвічували закапелки.

Течія зносила їх униз.

Вдарили прожектори, посунулося світло. Ілько старався триматися берега. Ще б трохи далі, ще б зо два перегони, а там береги високі, обривисті.

Причаливши під берег, сидячи по вуха у воді, висліджував Резю. Кльокнуло десь внизу. Він пірнув і поплив.

Резю наздогнав під старосільськими городами. Вона ледве дихала.

— Втекли! Чуєш, ми втекли!

Резя мляво вийшла з води, сіла.

— Ой, холодно...

Ілько натягнув на неї мокру сорочку, вона ще більше холодила, і Резю трусило.

Посліпували понад річкою, держачись за руки. За городами, на гору, до лісу, Ілько тягнув її, скільки в нього було сили, і біг сам. Проте не зігрілися. Резя хотіла сісти перепочити, він не давав. Ще йти і йти, а ніч минає.

Лісом, полями, ріллею, облогами, поминаючи хутори, подалі від шляхів і доріг, напереріз, щоб ближче, вони то бігли, то йшли, то знов бігли, на Ридомль, до його дому. І з кожним перегонем Резя відставала, неначе підбивалася.

Ілько тягнув, волік її.

— Якщо з наших хто і врятується, то — Цаль. Спом'янеш мое слово,— сказала Резя.

Ілько хмикнув.

Під Ридомлем — яр. Тим яром, за джерелами, з яких весь куток брав воду, крутою стежкою вони вибрались під саму хату. Резя взяла Ілька за руку.

— Мені страшно.

— Чого?

— Не знаю.

— Я постукаю у вікно. Мама відчинять.

— Мені страшно, страшно, як колись у дитинстві...

— Знаєш, не до спогадів,— перебив Ілько.

Резя стала за рогом. Він постукав у вікно, і пішов до дверей.

Фрозина відчинила й жахнулася. Ілько звелів матері, щоб дала рядно й подушку, щоб дістала свою чистішу сорочку, спідницю, але не будила дітей.

Мати почапала в хату.

По хитких щаблях, залишивши сінешні двері, Ілько спровадив Резю на горище.

Фрозина повикідала туди рядно та подушку. Шпурнула й сорочку, а спідниці не винесла.

Ілько розстелив квасолисько чи горох у снопиках, уклав Резю.

Мати чекала в сінях.

Світало.

— Що ти наробив, сину?

Ілько вивів матір надвір.

— Ми перебудемо тільки один день, тільки до ночі...

— Сину, я ж тебе політником до Гнатюків, коби щось заробив. Зінька приїжджала. Кудись дівся! Нащо ж ти мені таке?..

— Мамо, Суру і менших дітей побили.

— І тебе вб'ють. Разом із нею.

— Перебудьте нас до вечора... Я збігаю до Гнатюків. Скоро вернуся. Ви нагодуйте її.

— Будьте собі,— чвиркнула мати. Біле світання не розгладжувало її поморхлого обличчя.

Ілько посунув за нею в хату. Взяв на столі хліб, вкраяв великим ножем, блимнув на матір,— вона, зігнувшись, сиділа на голому ліжку,— на брата і сестру, які спали на лежаків, і поніс Резі сніданок.

Резя не розплющувала очей. Повела зібраними бровами.

Новий день закружляв, закрутив Ільком, ніби повинь зірваною дошкою під мостом.

Обтьопаний, штани зашкарузли, в піджачині з матеріного плеча пригнався до Гнатюків і вимагав розплатитись. Його найнято не з початку літа, пізніше.

— Тебе в Німеччину записали, чи що? Чого ти вчора втік? Ти якийсь сам не свій,— дивувався Петро, але не сварився, не кричав. Обсіявся, наймит не дуже потрібен. Хіба води привезти. Більше й роботи нема.

Вони згоджувалися на хліб, а зараз Ілько перевів на одягу, на жіночу. Для Петра воно іще краще. Не довго торгувались, і Петро відбувся парою Зіньчиних сорочок, спідницею і старим кожушком.

Ілько весь час почував себе так, наче йому під п'яти підклали вогню. Поглядаючи на Шумейків хутір, подумав: «Знав би Михайло...»

Обідати не став. Подякував за одягу, не розвітавшись, вискочив з хати і, підганяючи самого себе, подався полями. Йшов сюди, Резя стояла в очах, йшла перед ним; торгувався з Петром, чув її голос; набирав у джерелі воду, вона дивилася з-за його спини, і він зачерпнув у відро її очі. Вже повертався, йшов до неї, а вона ніби теж йшла перед ним, ніби вела його. Давалася взнаки втома, безсонна ніч.

Він не вступив у хату — одразу на горище. Зім'яті снопики квасолі, збоку валялися подушка і ряденце.

Під ногами затріщали щаблі.

З жмутом заробленого одягу, загорнутого в кожушок, Ілько ввірвався у хату.

Під образами, похилившись на край стола, сиділа журна мати.

— Де вона?..

Мати підняла запнуту хусткою голову, опустила.

— Мамо!

— Де?.. Забрали...

З-за Ілька, через поріг, вислизнула мала сестра і повхалилася:

— Ілька, оту тьотю з нашого горища погнали до лісу. Сама виділа.

— Очмано, помовч! — крикнула Фрозина і потягла дівчинку до себе, затиснула в колінах.

Мати не призналася йому, що сама донесла на Резю, донесла не ридомльським поліцаєм,— побоялася,— а збігала в Лозівку.

Він поклав принесений одяг на лаву, ступив і нишком прихилив за собою двері.

До лісу з села була одна дорога. Вузька. Польова.

Його перестріли Михайло й Степан.

— Що ти поволеньки? Біжи, вона чекає тебе,— і Михайло зминув з дороги.

— Далеко не шукай, з краю лісу, під осикою,— кинув у спину Степан.

Цаль не втікав того вечора. Вичікував. Упевнився, що за Ільком і Резею погоні не було. Втекли, і затихло. Набрався хоробрості — життя дорожче за смерть. У рові за окопськом знайшла вічний спочинок його сім'я — сини, невістка. Там упокоїлася його комерційна тінь — Моргуліс. Він перегрібся через Горинь. Манівцями доплентався на хутори. Під гавкіт собак, промерзлий, вистукуючи зубами, пробрався в Шумейкову стодолу, зарився у засторонку. Грівся, але не міг нагрітись. Сидів, наче курка в гнізді. На голову настромив в'язку. Щоб не заснути, штрикав себе соломинкою в ніс. Набіжить сон, заслонить очі, він соломинкою у ніздрю, і в'язка на голові похитнеться. Крізь мерву йому видно тік.

Демко розчинив двері, став підмітати мітлою, певно, готувався до молотьби.

— Пане Демку, пане Демку,— видихнув з поцмакуванням.

Старий Шумейко підняв мітлу.

— Пане Демку, я вас бачу, а ви мене ні. Зачиніть двері, щось вам скажу.

— Цаль! Йй-богу, Цалів голос. Вилазь-но, пархачу,— за в'язку, зірвав з Цалевої голови.

— Не гарячкуйте, не обзивайте, пане Демку. Можна по-доброму. Ми ж свої люди. Пам'ятаєте, позички, позички без векселів на землю. Нині ваше право, але завтра може бути і наше. Що вам з того, коли мене, пархача, вб'ють?

Демко підняв над лобом капелюха.

— Вб'ють тебе, Цалю, чи не вб'ють, мені однаково. Але переховувати тебе не буду.

Цаль зарився в солому, голова тільки зверху.

— Поки що зачиніть двері.

Обернувся, Цаль уже висмикнувся з сідала, сидів навпочіпки на тоці і, лисий, з розпатляною бородою, манив його пальцем до себе.

В шкіряній торбі дзвеніло золото. Цаль перегортав його, наче жар, пальцями. Воно не пекло його.

— Бачите, пане Демку.

— Золото, якщо не фальшиве.

— Не золото. Мое і ваше життя.

— Забирайся і поганяй собі.

— Не дуже мене гоніть,— мовив Цаль і, загірби жменю царських п'ятірок, простягнув Шумейкові.— Беріть. Ви тільки потримайте. Сиплю вам без ліку.

Присів Демко. Мітла між коліньми. Простягнув ковшиком долоні, маленькі монети посипалися в його землісто-чорну пригорщу.

— Зо-ло-о-тце...

Цаль стягнув торбу на очурець, зав'язав і, кречучи, підвівся.

— Пане Демку, можете вказувати мене. Але пам'ятайте, ні вам, ні вашому синові легко не зійде. Гадаєте, я не знаю, хто ваш синок? Знаю. І бачу, в чийому ви капелюші. В капелюші мого сина, нехай йому земля пером. Мені рота ніхто не зав'яже. І я скажу німцям, як ви мене викрадали за золото з гетто. І вони повірять, повірять, що ви мене викрадали, що я сам не міг втекти!

— Візьми, візьми його,— чапав Демко навпочіпки, віддаючи золото.

— Ша! Я ще не все сказав. Настане час, і я, пархатий жид, може, буду вартіший для вас за це золото.

— Бреши...

— Пане Демку, нам не п'ятнадцять літ. Ми з вами старі люди, і не нас учити, куди воно може повернутися.

— Куди воно там повернеться?

— Не кажіть зайвого. Німці товчуть жидів і беруться за вас.

— Ти хочеш, щоб я тебе переховавав?

— Ваша воля.

— Ми ж тебе можемо накрити мішком — і не писнеш,— старий Шумейко знизу зиркнув на Цаля.

— Накривайте. Хіба я бороню! — Цаль підійшов до Демка.— Беріть! Хапайте!

— Де ти взявся на мою голову?

— Про свою не думайте. Кому ваша стара макітра потрібна? Думайте про Михайлову. Такий час настане, настане...

— Що ти кажеш?

— А скажу,— зовсім на інше звернув Цаль,— заховайте золото. Золото не згорить. І винесіть мені суху одежину, винесіть щось перекусити.

XXIV

Федір з Наталею зарятували Петра з Зінькою — дали на позички до другого літа трохи гречки, трохи ячменю, решту вимінялося на овець, на телицю, було на приварок, лежало в засіках на насіння. Але позички в Брегів довелося відбувати. Це відбування було взаємним: Зінька де в чому допомагала Брегам, а Федір збив ціпом залишені Петром на сніпки дві копи жита.

Зінька нагадала Петрові днів зо три наперед, що їй треба до Брегів, до віялки.

— Ти диви, в них є віялка?..

— А чому б їм не мати віялки?

І кожного ранку всі ці три дні Петро, зриваючись з ліжка і довго шкрубаючись, сидячи в самих підштаниках, чи то скаржився, чи то заздри, чи то дровичся:

— У них є віялка?!.. Та їхня матуся — старе Брежисько — сало в борщ не поріже, цибулю не покрише, а зубами, зубами і випльовує в риночку. І на тобі — віялка! Ще й триєра матиме. Всю машинерію. Вичухалися з вошей, вигосподарювались, а тут усе, що мав, порозтринькував. У кого з рук, кому до рук пливе, пливе!..

Щоб не дратувати,— Зінька нюхом вловлювала настрій його мінливої, непостійної натури,— вона не піддакувала, зводила розмову на господарські клопоти.

— Не шкрубався б, а набобив би снопків, зашив би над кіньми, бо скоро снігом закидає, позабивав би дошки в хлівці, свиняка геть розрила.

— Ет, зашивай не зашивай, забивай не забивай, все марно, всьому ломець.

Наче хлопчикові, який нашкодив і якого не пустили на вулицю, Зінька кинула Петрові штани.

— Хіба ж я не стараюся?..— Одна рука ще шкрубала за вухом, а друга тріпала штанами, і бряжчала велика пряжка на вузенькому, злизаному пасочку.

— Ти мені щоб усе поробив, заким вернувся,— сказала Зінька, зігнала Петра з ліжка, швидко застелила його, підбила подушки, зверху поклала ті, на яких не спали.

Петро пошвендяв умиватися над цебриком.

Вона зиркнула в дзеркало над канапкою, розрівняла кінці білої хустини і не розглядала себе. Це дзеркало у фабричній, темно-червоній рамі висіло скоріше задля людського ока, ніж для потреби.

Через сіни, через комірчину Зінька вступила до свинарника. Стара льошиська, від неї давно вже не було опоросу, сиділа на задніх ногах, годована, і рохкала за каляним, витягненим рилиськом. За перегородкою кувікали кабанці.

— Заціпило б тобі. Іж, а не рохкай! — крикнула Зінька на льошу, підсунула ногою ближче до неї корито.— А ви чого розрепетувались? — насварилася на кабанців.

У комірчині, в сірій півтемряві — світло пробивалося через вузеньке, подовгувате віконечко на три шибочки, засноване павуками, заставлене пляшечками,— Зінька мацнула над головою вінок цибулі, часнику, кукурудзи, лапнула на ходу, аби мацнути. Не дуже вона дорожила тією цибулею, головкою часнику чи качаном кукурудзи, в Гнатюків ніколи з городу нічого не продавалось, і з приходом Зіньки теж нічого не вирощувалося на продаж. Йй, Зіньці, мабуть, найдорожче понад усе було сіяти, садити цибулю і часник, проривати, полоти город, а опісля, звичайно, було приємно мацнути пальцями те, що виросло на своїх пучках.

За порогом обліпили мищину з розвацяною картоплею кури. Червоний півень скликав курей, задирав дьоба, хизувався гребенем і по-командирському кохкав, щоб кури швидше їли.

— А веди, веди їх туди, до Галабурдиної молотарки,— навчала Зінька півня.

І червоний півень ще дужче розкохкався, забігав, за-тупотів навколо курей.

Зінька зайшла в стодолу, в хліви, нагнувшись, пере-ступила поріг шопи.

— Ну, як воно, мамо?

Василина сиділа на купці капусти, обрізувала підгни-ле листя, готувала головки до шаткування.

— Підчищаю... Думала, що ти вже пішла.

— Оце ж зібралася. Підчищайте, мамо. Шаткувати будемо.

Зінька виряджалася мов не на один день і бозна-ку-ди. З горба проводжав її собака, новий Мурза. Переп-нула коней, перепнула корову. Почухала руду, нукала, щоб паслася, а корова тикала їй у груди мокру морду, не пускала.

— Та ну тебе... Ну тебе, руденька. Останні дні на росі. Небо сніги громадить, сніги траву прикидають...

Корова лизнула їй руку шорстким і теплим язиком. Зінька пішла. Корова посунулася за нею. Натягнувся ланцюг. Не пустив. Руда мукнула.

— Пасися! — обернулася господиня і накивала паль-цем.

Зінька йшла через поля. Простувала молодими жита-ми, які зеленою муравою стелились під її чобітьми. Чор-ною, миготливою цяткою здавалася віддалік. А збли-зька — гінка та пружна, вся скроєна з неймовірної моці, мовби щойно виплеснулась із здорового луку: литки вросли у халяви, обличчя багрянито білу хустку. Йшла. І під її ногами вгиналися горби з молодим засівом, вги-налася земля, а чорними очима прихилила небо. В її ході, в кожному її русі відчувалася злитність, єдність з отим польовим простором, ніби вона була серединою всього світу. Ступала, і середина світу ступала за нею, ніби несла її Зінька на своїх плечах. Були тільки — земля, Зінька і небо. І роса — цілющі крапельки небес-них світів на земному вруні, яку вона безжалісно збива-ла подолом неширокої спідниці.

Їй завжди було приємно здібатися з Федором. Вона з охотою йшла до нього, на його хутірець під селом. Федір був наче вона сама, її подоба в штанях.

Брегів хутір невеличкий, та в ньому все доладне: і садок, і будівлі. Вмер старий Андрій, Федір міцно взяв

господарку до своїх рук. З усіх боків хуторець душать межі. Проте він вкорінився горобиною у воротах, ясеними під стодолюю, яблунями за хатою, вишнями над межами, квітником під вікнами. Федір не гаяв ані хвилини, і в його сім'ї байдиків ніхто не бив. У жнива Наталя брала дитину з собою в поле і жала.

— Здоров, Федоре!

— Здорова була, Зінько!

Подвір'я Брегів у гомоні-перегомоні: кахкають качки, гелгекають гуси, індик водить індичку. Всього потроху. І зеленоголовий качур, і довгоший гливий гусак, і набундючений індик,— усі ніби кажуть: «Нас хоч і мало, але ми є! Так-так, еге ж, го-го-го...» А між ними діти. Найстарша Віра вже погнала корову й овець, Надя займає качок і гусей у луг. Хлопчина цюхає лозиною.

— Діти, хто швидше до мене? Щось дам...

Надійка соромиться. Андрій зиркнув на батька, який латав решето до віялки, побокував до тітки. Зінька розламала навпіл паляницю. Хлопчина хапнув шматок, цмокнув Зіньку в руку, відплигнув і їсть.

Надійка теж поцілувала тітку в руку, ще й спасибі сказала, але й крихточки не дала ні гусакові, ні качурові.

— Вірці винесу, бо ту паляницю тітка від зайця відняла.

— Так і від зайця? — набусурманено питає Андрійко.

— Авжеж від зайця,— запевняла Зінька.— Сипонула йому солі на хвіст. Він спинився. Я й одняла паляницю.

— Хто б повірив? — знову Андрійко.

— От комуніст-невіра росте,— похвалила його тітка, і він ще заповзятіше став їсти паляницю.

Сажневі плечі, кремезний, весь зв'язаний з ливових м'язів, Федір підморгнув Зіньці, приставив готове решето до ноги і мовби підморгував синкові, донечці, стодолі, хаті, милуючись своїми статками, своїм надбанком.

Зінька розгонисто зайшла до хати. Наталя на одній руці тримала дитину, а другою вимішувала тісто в діжі. Похресниця заходилася плачем. На лобі в Наталі виступив піт.

— Ходи, ходи до мене на руки... Но-но, мамо! — Зінька взяла дівчинку, загойдувала.— Прожени цій дитині криклиці, плаксивці, ночниці, полуночниці, денниці, полуденниці і несплячки...

Любка розкрила беззубе ротеня.

— Смієшся? Ти вже смієшся? — Наталя витерла долонею піт з лоба.— Замучує мене дитина.

В цей час щось загувало, затарабанило, забило на печі й почулося крізь стогін:

— Лізеш! Ти знов прийшов? Ой, він прийшов по мене! Наталко! Наталко, клич Федора!

— Лежіть отам і не стогніть! Не вибендюйте! — гримнула Наталя і пояснила Зіньці: — Здурила свекруха. Боїться вмирати. Все їй ввижається, що старий лізе до неї. Постягувала на піч макогона, качалку. Відбивається од смерті.

Зінька з дитиною на руках зайшла за піч. Поздоровалася з бабою.

— А хто там? — не виглянула та з печі.

— То я, Зінька. Ви що, занемогли, бабо?

— Чую, хтось чужий. Ой, ніби й нічого не болить. Світ такий, то стріляють, то вбивають, а мені все здається, що мій старий приходить по мене. Заплющу очі, він і лізе. Вночі не можу спати. Заплющу очі, лізе через вікно. Та ніяк його не дїждуся. Прийшов би, забрав свою бабу... Ох!..

— Вилежуйтеся і живіть, бабо.

— Яке там життя. Коби смертонька швидше. А ти провідати чи так чого?

— До віялки.

— То добре, дай тобі боже здоров'я, бо та з дитиною, виродила крикливе, що господи, а він за всім розривається. Як же там Василина?

— Брикає.

— Коби навідалась. Я б хоч висповідалася перед нею...

Зінька хотіла замісити тісто, але Наталя відняла немовля, одною рукою стала домішувати.

— Я вже звикла. З четвертим над розчиною. На жнива важче було,— і малим кулачком тицяла у велику діжу. Немовля в маленькій розпашечці підгищувало на її грудях, заливалося криком.

В печі палав вогонь.

Зінька за порогом хати скинула сачка, повісила його на перелазі і гукнула:

— Федоре, віятимем!

— Я вже чекаю,— сказав він, вихитнувшись із стодоли; широко розставивши ноги, стояв під стріхою, і його повні губи задоволено усміхалися.

Жовтобока старенька віялка, з усіх боків узята на шпуги, постягувана дротом, стояла посередині току.

Федір нагорнув у сівачку жита, висипав до ковша. Зінька крутнула корбою, і затарахкотіли решета, дмухнулася полова.

— Подивисься, не віялка, лом на дротах, а вивіває чисто, і крутити легко.

— Гарненьке яблучко інколи гниле всередині, Зінько,— зухвало приплющив око Федір.— Мужичька краса — міць і добротність.

— Яка хата, такий тин...

Переговорюватися не було часу. Малий Федорів синок відгортав перевіяне на купу. Підтримував мішка батькові, робітник. Федір відразу з-під віялки насипав чисте у мішки. Він не випускав із своєї руки великої сівачки й тоді, коли прочищав цупкими пальцями решета від остюків. Його брови двома колосками згиналися до перенісся. Зорив на Зіньку, з брів струшувався пил.

Зінька крутила корбу однією рукою. Гарчало велике трибчасте колесо, швидко крутило мале, в жовтому боці віялки шуміли лопасті. Зінька думала про Наталю: нелегко їй, четверту дитину привела Федорові і все за неусипною роботою, без зими і без літа. А що їй, Зіньці? Троє їх. І то сезонника тримала. А Бреги самі обходяться.

Федір набирав у пригорщу перевіяного жита, зважував у долоні, нюхав, пробував на зуб,— сухе і мелне.

У засторонках лежала недомолота ярина: ячмінь і гречка. Жито Федір сам перемолотив. Цілом. Наше пускати на машину. Солома тільки псується. А так і на січкарню чи ще куди,— рівненька, непомервлена. На підстил? Є і на підстил. Цілий стіжечок коло криниці. Зінька спиталася, де Федір пристарався.

— Свою ж на молотарку не пускав?

— А Березюкова на полі нашо? Щоб гнила?

Не побоявся Федір Зіньки, признався, що навозив з чужого. Він такий — свого не пустить і з панського скубне. Але на чуже не надіявся. І дотепер у ньому гра-ла парубочька кров: попасти десь добре коні, відкусити вуха, втекти, якби застукали, одначе на явний розбій ніколи не наважувався.

Перекинулись кількома словами, що скоро в Брегів сусіди будуть: оддалік, по тому боці дороги, будуться Горошки. Хима розпаніла, не вітається.

— Вилізе їм боком! Вилізе, Зінько, міцно тримається те, що тримається на своїх руках. А то ж грабує і ставиться. Самійло на батьківщині, а Степан — на поле. Все, що легко дається, легко й вислизає...

Мішок повнішає, грубшає, вищий і товщий за Андрійка. Відсунув батько одного. Виповнили другого. Федір відкинув сівачку, зав'язав мішка. Підсунув повні мішки, сам поміж ними. Тицьнув коліном, узяв одного під пахву, тицьнув коліном, взяв другого під пахву.

— Андрію, мерщій відчиняй комору.

Зірвався малий, дременув.

— Федоре, я б допомогла.

— Посидь, спочинь, Зіно,— і поніс сам.

Він не перевалювався, не заточувався. Мішки повідтягували йому руки. Трохи згорбився.

Якби отак міг Петро. Нічого б більше не хотілося Зіньці. Якби Петро підняв, якби поніс два мішки попід пахвами і щоб сказав: «Посидь, спочинь, Зіно...»

Повернувшись, Федір засипав ковша і став допомагати їй. Його вузлувата рука між її. Він тільки доторкнувся до ручки, а корба вже крутилася сама. Федір налягав на Зіньку, Зінька швидше повертала корбу, втікала од нього, то знову прихилилася.

— Малий, досить тобі порпатися.

— Нехай відгортає,— вступилася за нього Зінька.

— Нехай іде і допоможе матері хліб саджати в піч. Федір кивнув бровою: чи не заморилася Зінька?

— Ти і Наталку так жалієш чи тільки мене?

— От язичок, а згори-ти-ти йому де...

І сталося раптово, несподівано. Федір потягнув на себе корбу, спинив, і Зінька не могла її повернути, німіла на корбі, нахилившись до нього. Він підняв її, і вона мелькнула в засторонку.

Зінька зачепилась своєю ногою за Федорову, і він опинився долі.

— Не забувай, у мене Петро є,— і виплигнула на тік.

— Мала б чим хвалитися?

— Мені й такий добрий. Насипай жито, поки ціпом по голові не потягнула, бабонюх...

— Що ж то за кума, щоб з нею не пожартувати?

Віялось, мовби нічого не було.

За обідом їли капустак із ще теплим, липким хлібом, з жареною шкуринкою, вгощалися самогоном. Вихилив Федір. Випила й Зінька, а Наталя похитувалася, вимо-

рена. Зінька не доїла, відняла у неї дівчинку, дообідувала пестощами, і коли похресниця задивлялася на неї, коли посміхалася, коли тягнула рученята, в хрещеної матері блищали очі й темніли вії.

— Заберу, я заберу тебе...

Федір любив випити, любив закусити. Ніс ложку в рота, підставивши під ложку широку скибку хліба, і не він, ложка і та скибка хліба в його руках мовби хизувалися, мовби кпили з Зіньки.

Наталя витирала кулачками під очима синці. Вона згадала про попразниче, просила Зіньку з Петром до себе. Зінька кивнула головою. Їй не хотілося віддавати похресницю. Нагуцьюцькала її, і мале спало на плечі.

І по тому — крутила корбу, а їй в плече ніби дихало щось миле та лагідне. Вона не могла позбутися того дивного відчуття. І не хотіла.

Під вечір Федір проводжав її за свій сад. Теж нагадав про попразниче. За роботу не дякував. Увесь час дивився убік. Вона потягнула його за носа, розсміялась і понесла той сміх безлюдною дорогою.

Петро спитався, скільки мішків навіяно. Зінька не знала.

— Ти що, не бачила? А що ж обідали?

— Капусняк.

— Тьху, не міг барана зарізати.

Зінька, хоч і поночі, облазила хліви, стодолу, навпомацки пересвідчувалася, чи Петро поробив, що казала.

По вечері заїкнулася про попразниче, про інше не призналася. В ліжку, повернувшись до стіни, сумувала за вже втраченим відчуттям малої похресниці на своєму плечі й не могла заснути.

Їй кортіло на попразниче до Брегів. А Петро не любив ні скликати гостей, ні йти в гості. І збирав гостей рідко, не так, як інші; не було кому возити вечерю на різдво, не було кого новолітувати, не було з ким розговлятися,— Зіньчина рідня — не рідня. З Павлом за один стіл не сядеш. Бреги — не пара. Рік тому з Шумейками чаркувалися, та зараз не до того. Якби не Василина, Зінька не затягнула б Петра на попразниче. Наталя — єдина сестра, брат не хоче провідати, хто ж провідуватиме? Петро відмагався тим, що був на хрестинах, проте не відмігся.

Та ліпше б і не потикатися на те попразниче. Федір скликав свою рідню — пияків-опиусів, сам напився і

давай мирити Петра з Павлом: огир огирем, але рідня мусить бути ріднею.

Зінька помирилася з Варварою. Поцілувались і випили з одного келишка.

Петрові й Павлові налили порізно.

— Вип'ємо, брате. Де наше не пропадало,— сказав Павло і докинув: — Чув, олію б'єте.

— Я ж вас не розпитую, якого ви млина собі зробили? — Петро відставив свою чарку.

— Хіба то млин? Приробили до корита. Жорна.

— Йй-богу, жорна. Ото тільки й добре, що кіньми, а не руками,— тягнула за Павлом Варвара.

Петро бридко дивився на стіл, завалений мисками і тарілками, морщився, що Федорова рідня їсть м'ясо руками. Наталя стояла за його плечима, впрошувала, щоб пив, щоб кусав. Петро морщився.

— Кумо, кумо,— звертався Федір до Варвари.— Та не бідкайся. Петро не прийде з меливом.

— А я до нього не понесу олії бити! — напириндилася Варвара.

— Та ти сядеш на сім'ї — олія потече,— звернув Федір на жарт, розвеселив гостей і уткнув Петрові й Павлові чарки в руки, проказав, що на Павла за його синка, за Костика, теж обиду мав, але ж нащо зі своїми ворогувати?

Петро з Павлом держали чарки в руках, хитався, розхлюпувався сивий самогон, коли їхні голови схилились одна до одної, Петрова чорна, Павлова руса; не обнявшись, брати тицьнулися устами уст, поцілувались і відхитнулись різко, ворогувано. Петро випив, закуска не їлася. А Павло закушував, і його очі сльозилися.

— Люби брат брата... Світ на тому стоїть...

— Ваша правда, Павле! — гукнув Федір і поцілував його.

Брати все одно не розмовляли.

Петро ранувато встав із-за стола, і всі мусили кидати гостину.

Зінька сердилася. Аж на поле винесла свою похресницю. Тулила до грудей, схияла свою голову до маленької голівки.

На прощання Павло видавив:

— Тее, якщо треба змолоти, то можна... А може б, я у вас, Петре, олію забив?

З села, теж, мабуть, з попразничка, поверталися Михайло з Раєю. Михайло повернув до Павла з Петром.

— На поле? Ходімо, Петре,— не дав Павлові домовитися з Петром.— Попразничали? Павле, зять збирається титати з поліції в ліс.

— Не може бути? — скрикнув Павло.

— Попразничаете собі, обпиваетесь. Німці нам не підмога. Ляндвірт Рашовського до себе кликав. Самим треба за себе стояти,— доводив Михайло.

— Ні, я до цього діла не торкаюся! Мое діло — сторона,— сказав Павло.

Михайло стис Петра за лікоть.

XXV

Танув сніг — ляпавиця. А було побіліло, позалатувало і хати, і стодоли, присипало і мураву, і глину. Ще не позбивалося листя. Ще густо чипіло на вербах. І верби від двору до двору стояли білі ніби смерть. Клаптик чистого неба, промінь сонця, холодного сонця з холодного неба — і тепла, не замерзла земля в хляпаницю. Капало із стріх, капало з дерев. І біла непорочність — у руду квашу. А брук ще білів. Неторканий, мовби вистелений. Ні сліду. Білий шлях через село. Як рушник.

З-за Лицарки, з-за гори розв'язалося і розтягнулося. Ламаною колоною, натовп, юрбою по білому брукові. Щойно вступили в село, а Василина бігла, гнала назустріч. Полонені. Вони своїми ногами — в онучах, босі, в черевиках без підшов — зсовували білий рушник дороги. Худі й зарослі. Тягнулися повільно, один за одним, наче прив'язані за шиї. Попереду, по боках і десь позаду, в теплих шинелях, добротних чоботях, обтьопані й сердиті на втому і на погоду, байдужі до полонених, клацали підборами по камінню конвоїри.

І свої, і чужі на якийсь час видавалися для Василини на одне лице. Не лице, а сіра маса, сіра подоба на людські обличчя. Вона вихопилася з Липини, ковзалася по бруку, по камінню, вкритому сніжком, відплигнула од конвоїра вбік на грузьку ґрунтівку і цупким поглядом, з глибоких западин підсліпуватих очей, впивалась у сірі обличчя. Нема. Не він. Не Гриць. Василина не могла спинитися. Полонені валили повз неї. Вона бокувала повз них. І конвоїр, підстаркуватий німець із зведеним

коміром, скулений, наче баба, оступився, ошелешено зміряв її набряклыми червонястими очима, відвернувся, мовби й не помітив. Вона все бокувала й бокувала по грязюці. І обірвані, роздягнені солдати, замучені, виснажені сини, а чи батьки малих дітей, проходили маршем-місивом по її очах. Нема. Не він. Не її Гриць. Були такі, що не могли йти. Шкутильгали, держачись за шиї товаришів. Були такі, що їх несли на руках. Самі ледве волочили ноги, але несли. Василина наставила кістляві руки з висохшими пальцями.

Полонені повертали голови, тягнулися до неї.

— Мати... Мамо...

Вона й не зогледілася: зштовхнуло її, впала в болото.

— Гар-гав-гав! — німець. Той, що замикав колону.

Василина виборсалася з болота і чимдуж, зігнувшись, подріботіла навздогін по баюристовому бруку, по рудій кваші сільського шляху. Наздогнала калічний вимарш, покинула його, урвалася до невістки, до Варвари, підставивши запаску, прохрипіла:

— Хліба!..

Варвара відірвалася від шиття. Павло став перед столом.

Василина прошмигнула під Павловою рукою, згорнула хліб і порізаний, і півбуханця в запаску.

— Мамо, вас заб'ють!

Полонені вже покидали сільський майдан.

Догнала їх. Врізалася в густу колону. І стала давати хліб. Як старцям. Скільки мала. Колона спинилася. В неї виривали шматки з рук. У натовп протиснулася з хлібом Чернобаїха. Винесла хліб Устя. А якийсь солдат, якого несли на руках, був тільки в самій сорочці. Гімнастьорка бинтами на нозі. У Василяни не було більше хліба. Вона скинула з себе сачину, накинула на солдата, що в самій сорочці.

— Вернемось... Чекайте нас...

Впали постріли. Поодинокі, з гвинтівок, і гуркотливі, автоматні. Загалакали конвоїри.

Перед грудьми Василяни блимнув широкий багнет. Ще гостріше блимнули очі з-під залізного козирка. Приклад поклав її горілиць на дорогу.

Колона вимарширувала з села.

Василина обіперлася на руки. Сіла.

— Си-ни-и...

Узбіч дороги над кимось схилені Настя з Устею. Вста-

ла Василина, підійшла: солдат в білій сорочці, той, на якого вона накинула свою сачину. З розпоротим живото́м. Німець цілився у Василину, а заколов його. І її сачина під ним запливла кров'ю.

Василина стояла над убитим, дивилась на нього, по-чорнілого, і його ще тепле, але вже мертве лице, заціплені губи нагадували їй усі ті обличчя, в яких вона впізнавала сина.

Надійшли Шурка з Горошковим Степаном. За ноги поволокли кудись полоненого.

Жінки постояли, і кожна подалася своєю дорогою.

На бруку, в болоті, валялися шматки хліба.

Василину душив гнилий вітер.

Її окликнула Устя, неголосно:

— Почекайте-но...

Задрипана, в багнюці, Гнатючка розчепірила закаляні руки. Не мала до чого прихилитися: гола дорога і вигін.

Устя, не обминаючи вибоїв, прудко сягала, замішуючи ногами сніжок.

— Вступили б до мене, обмилися б...

— А...— чи то відмовилася, чи згодилася Василина.

Устя таки забрала її до себе. Василина ні разу не переступала порога Устиної хати. Толокою зліпили ту хату. І її Гриць вклав тут свою працю. Залицявся до Олесі. Гарна дівка була, а що вже робітна! Тиха та слухняна. Василина, проходячи мимо, завжди позирала на вориння, на заросле подвір'я.

І змилок дала, і злила на руки Устя Васи́ліні, потім ножем спідницю обшкрябала.

— Без сачка, простудитесь...— не знала, як звернутися до Гнатючки, подала кожушину.

— Що та простуда, Устино?

— Закулієте на полі.

— А,— байдуже сказала Василина.

— Береженого бог береже... Я хочу дочекатися, щоб ми були ще свахами! — і з викликом глянула у вічі Гнатю́ці, запинала їй на грудях кожушину.

— Десь-то не прийдеться, Устино.

— Свахо, вибачте, що так називаю вас, треба вірити...

— Вірити?

— Я свого з першої війни не дочекалася. Нахлинула друга, Олесю завезли. Хіба мені легко?

— А кому тепер легко? Скільки я народила, Устино! Ти за одного побиваєшся, а я за Грицем, за Іваном...

Де вони? Може, й мого Гриця, як і отого — штиком до бруку. А його матінка десь та виглядає, сподівається...

— Свахо, і моя Олеся вернеться, і ваш Гриць вернеться!..

Устя високувата, дебела. Василина мала, висушена.

— Вона ж, твоя, пише тобі що-небудь?

— Бідує, свахо.

— Звідки вона на нас узялася, та Німеччина? Хто не прийде, дихати не дає. І пропаду на них нема... А ти кажеш, Устино.

— Казала і кажу, що вірю, свахо.

Василина похитувалася, наморщений її вид — порубцьований смуток, порубцьована скорбота зацімліли, застигли і вже ніколи не могли розмерзнутися.

— Мій — хто знає де? Чи в Росії, чи в землі? Твоя в Німеччині. Хто ж боронитиме нас?

— Неправдою світ пройде, а назад не вернешся.

— Воно-то так, але з вовками жити — по-вовчому вжити. Вода з вогнем не вживеться. А мої сини — вода і вогонь. І я не про себе, про них думаю... Де та правда?

— Чи ви в бога не вірите, свахо? Стоїмо, судимо-рядимо, пересипаємося словами. Ось я вам щось покажу,— Устя заметушилася, з ванькирчика принесла решето, з прискринка видобула ножиці.

Василинині очі з глибоких впадін сліпали за кожним її рухом. А Устина дістала з божничка маленький образок матері божої, застромила обзел в обичайку, поставила образ у решето. Вона вся трепетала, і її ще моложаве, рум'яне обличчя загострилося. Проткнувши палець об вушко обзела, відтягнула руку.

— Мати божа, скажи, чи Олеся повернеться? — хитнула решетом.

Решето гойднулося на її пальці. До неї і від неї. І образок то повертався до Устини лицем, то спиною. Тремтіла її рука. Образок, що було повернувся спиною, тихенько обертаясь лицем.

— Бачите, бачите! Божа мати каже, що Олеся повернеться. Вернеться, бо божа мати лицем до мене повертається,— Устині очі спалахували синіми вогниками.

— І я ворожила, Устино,— сказала Василина.— Циганка ворожила мені.

— Карти — брехня, свахо.

— А я не на карти. Картам і я не вірю. Та й гріх. Ци-

ганка на люстерко. З тиждень тому наїхали цигани. Але не доворожила мені. Нарвався Петро. Прогнав.

— У вашого Петра своя рахуба з циганами...

— Прогнав Петро циганку,— мов не почула Усті.— Кричав: заким одна вам ворожить, друга за куркою гається. Але бог з нею, з куркою. Добра була циганка, всю правду казала та не доказала...

— А ви на образ поворожить,— силувала Устя.

— Який же нині день?

— П'ятниця. Ворожбитний день. Спробуйте. Тільки ні про що інше не можна думати. Ворожить на Гриця чи Івана, але про одного думайте. Запам'ятали? Стромляйте палець у вушко.

Василина просунула палець у вушко. В цей час вона ні про що інше не думала: про синів. Хитнулася обичайка, хитнувся образок в решеті. Але вона не знала, на кого ворожити. Починала думати про Гриця, згадувався Іван. Скотилася сльоза за Грицем, а вже друга напливала за Іваном.

— Мати божа, мати божа...— шепотіла.

Образок то повертався лицем, то відпливав.

А сини і донька, всі її діти згадувались чомусь маленькими, ще в колиці, ніби щойно поприносили їх від хресту. І їй так добре, що вони всі з нею...

Погойдувалося решето.

І скочувалася сльоза за сльозою. За Грицем-воїном. За Іваном-колодником. За ними обома. І за Петром, коло якого довіковує. І за Павлом, якого теж не обійти. І за Наталею з її дрібними дітьми. І за Павловими синами...

— Гляньте, божа мати до вас повертається! На кого ворожили, свахо? — раділа Устя.— Правда ж, на Гриця? Правда, на нього?

І знову хитнулося решето.

І знову божа мати не хотіла відразу повертатися до Василя лицем. І Устя, умліваючи, наvertsала божу матір очима.

Позападали, позаростали дороги, якими пішли сини. Позависали калиною. Василина ворожила і нашіптувала: «Невидима сило, посильняй їх...»

I

Під сонцем кружляє чорний ворон.

Трава під косу — на коліна живі й мертві. Ніч спускається на день — домовина в яму. Похорони. Не кладуть на мари; закопують без дзвонів. По містах і по селах. А розстріляні виростають на цвинтарях деревами.

З пожеж війни і з полум'я вогнів — партизани-повстанці. Їх зродила ненависть. Покликала помста. Повист, і ясне небо: у визвольний буревій!

Ну й що ж, як прийдеться померти в житах? Тіло вовкам, а із серця буде калина.

На пробій!

На перебій!

Кряче ворон...

Вони рано вибралися з лісу, поки не зійшов місяць. Пустилися тихо, але швидко. В Ялинці стояв хрускіт галуззя, дошумувало розгойдане гілля, а вони вже покидали Лицарку. Поза Лозівкою. Далі від сіл. Через хутори.

У темряві їх перестріла висока на середохресті могила Димака і позацвинтарна могила Чорнобая.

Спотикалися потомлені коні. Стогнали поранені.

Це був зовсім невеличкий, маленький загін з того коваківського з'єднання, що, пройшовши всю Україну, вихопилося в Карпати, зсунулося з них, розтеклося струмками, які спливали на Волинь. Їх тут ніхто не чекав. Не сподівався. Вони шугали з лісу в ліс. Пробивалися ночами.

Антоніна збудилася від принишколого стуку в шибочку,— мовби гілка вдарилась у вікно. Ледве чутно. Відкинувши рядно, встала з ліжка, чекала,— замовкло. Постояла. В довгій сорочці, з розпущеними косами, ступила навшпиньки до темного вікна. Знову постукало. Ще принишкліше, але вимогливіше.

Настрахана, тремтлива, припала до шибки.

З печі спустилася Мар'яна і злякано:

— А то хто там? Ой доню...

Антоніна вгледіла на шибці чиюсь кострубату руку, лопатисту, з розчепіреними великими пальцями. Ті пальці кивали їй, кликали з хати. А того, хто стукав, не бачила: за стіною.

Відкинулася од вікна.

— Не лякайтеся, мамо.

— Наплодилося їх, нічниць...— пошепки.

Антоніна похапцем накинула наопашки піджачину. Мати стягувала її з дочки.

— Не пущу, я сама: бігме, по тебе!

— Сидіть, мамо. Від смерті не втечеш,— і взялася за клямку.

— Хто там?

Мар'яна пошелестіла й собі в сіні.

В Антонініні груди вперся короткий автомат. Вона вчепилася за одвірок.

— Товаришко, тихіше.

Незнайомий, різкий голос.

— Хто ви? Чого вам?

— Партизани. Свої.

— Тепер усі партизани.

— Хто в сінях?

— Мати.

— Ану, відступись,— і поверх автомата з сіней у розчинену хату блиснув ліхтарик, лапнув голого стола, лизнув теплого лежачка, мигнув на піч. Здорожений партизан, молодий, але зарослий, обношений, одна штанка сіра, а на другій біла латка, загасив ліхтарика. На кашкеті погасла червона стьожечка.

Мар'яна і не помітила її. Прихилилася, приросла до припіка і підперла долонею стару голову.

— Мамашо, не печальсь,— мовив він і кинув на Антоніну: — Дочка? Одягнись, будь ласка. Нічого страшного. Таких, як ви, ми не чіпаємо. Збилися з дороги, нехай дочка нас проведе.

— А куди ж вам?

— До самого пекла,— усміхнувся партизан.

— Чоловіка б знайшли. Хіба вона, баба, знає ту дорогу?

Антоніна повільно вдягалася. Їй вірилось і не вірилось, що в них у хаті червоний партизан. І було моторошно. Грицюк не схотів, Грицюк навідріз відмовився, а вона через Бартка шукала стежки до Броневського.

Не знайшла. Але знала, вірила, що він у партизанах. Невже вони самі знайшли її?

— Про мене мовчок. Чуєте, мамашо? — сказав партизан. Гойднулась і залягла темрява.

— Пішли,— гойднулась і собі Антоніна.

Мар'яна насилу відхитнулася від припіка,— а коли видибала з хати, кругом чорніла ніч.

Не Антоніна партизана, а він допровадив її до цвинтаря.

Поміж білими хрестами стояли коні. На надгробках сиділи люди. Чулася приглушена російська мова.

— Недаром Западная — Западняя...

Партизана, який привів Антоніну, відкликав бородань, мабуть, командир. Погомоніли за хрестами. Вийшли.

— На Кременецькі й Шумські ліси дорогу знаєш?

— Знаю.

— Проведеш?

— Проведу.

Але загін ще не рушав.

Командир-бородань посадив Антоніну біля себе на надгробок. Вичекав якусь хвилину і в темені ночі, впиваючись гострими очима в її обличчя, сказав:

— Нам треба перемінити коней. Розумієш? — його довга, на всі груди, борода, його вуса над малим, захованим у щетині ротом ніби кололися кожною волосинкою.

— Розумію. Але я безкінна, товаришу,— глянула на нього, на кам'яний хрест за його спиною.

— В кого на хуторах є коні? Добрі коні? Ти знаєш?

Надгробок над старим Чернобаєм,— сиділи на ньому,— холодний, твердий.

— У всіх є коні.

Хтось на візку ойкнув.

— Полковник! — бородань підкликав партизана, який привів її.— Вона покаже, в кого обміняти коней. Бери хлопців, і гайда. Ми зачекаємо.

Білі хрести на осілих могилах з вишневих заростів, з калинових кущів мовби виходили і йшли на Антоніну.

— Ліпше б почекати в Захиті, в яру,— порадила вона.— Та й то всіх коней тут не обміняєте. Один Брега живе поблизу. Треба яром, на подальші хутори.

— Яром проберемося? — буркнув бородань.

— Тільки яром, а там полями і на лісі.

Партизани сіпали, нукали, тягнули коней, а коні, осідлані ящиками, боеприпасами, амуніцією, важкими мішками, обскубували кущі. Стояли на ногах, мов набиті соломою. Загнані. Знівечені.

Антоніна примітила — загін озброєний до зубів. Партизани підперезані й перехрещені стрічками набоїв, обвішані гранатами, дисками. В багатьох на шиї по два автомати.

З візка, в якому під брезентом час від часу стогнали поранені, випряжено одного коня. Антоніну ще раз перепитали, чи тільки одного тут вдасться підмінити, і той, що його назвали Полковником, смикнув випряжену шкапу за гриву. Шкапа заточилася.

— Стій!..

— Одного,— злякано мовила вона.— Тільки одного,— а в її вухах лунав сердитий Федорів голос: «І другого мого коника, а згори-ти-ти...»

Заскрипів тяжкий візок. Його підпихали, навалюючись грудьми на люшні.

Загін знявся.

І хрести, що були вийшли на Антоніну, стали нерухомо в куцах.

Вона супроводжувала партизан до Брегів.

— Пане полковнику, звідки ви взялися?

— Я не пан. З неба. Не чекали нас?

— Полковника не личить товаришем.

Він понукував до коня, а той усе приставав.

— Що, не чекали нас?

— Чого ж...

Партизан підігнав коня, порівнявся з нею.

— Хто вас розбере. Напустили банд. Гірше за німців не дають проходу. Герої...

— Товаришу полковнику, я комуністка.

Він аж спинився. І їй було незрозуміло, чи йому, молодому, відчайдушному вихованцеві школи десантників (Антоніна про це й не здогадувалась), дуже подобалося, що його називають Полковником, чи він зрадив, що зустрів комуністку.

— А чому ж тебе не розстріляли?

Вона заціпеніла. Стала мертвою. Якась неприродна його вимова літер «о» та «р» проймала зашпорами все її тіло.

Здригнулась і рушила польовою доріжкою.

Забовваніло обійстя Брегів. Скажено загавкав собака.

— Ми прийшли,— аж тепер відповіла йому.

— І ти давай зі мною.

— Тут німців нема. Купа дітей.

Він штурхонував коня в черево, потягнув.

— Перед сусідом пасуєш?..

Ще лютіше загавкав собака. Зривався з прив'язу. А ліхтарик розтинав темряву, і в пасмах світла снови-гали тіні...

Антоніна прямувала на Защиту.

II

Зінька нагорнула оброку в відро, понесла в стайню. Мурза звивався, хапав за литки, метляв кучим хвостом. З-під шопи сипонули кури.

Йй треба було нагодувати коней, бо Петро мав їхати з контингентом, бігти до корови, приглянути за свиньми: ранок закудкудакав, зарохкав, мукнув. Стайня ніколи не зачинялася на колодку. На патик у вушку скобля. А нині й патик не стирчав: Петро порав коней звечора. Зінька потягнула на себе широкі соснові двері й скрикнула: біля жолоба, поряд з Машкою, замість Павлового, стояв чужий сірий кінь, високий, сухоребрий. Відро з оброком випало на гній, і його обліпили кури. Вона шугнула очима за коней. Там, як завжди, стояла за перегородкою корова. Метнулася до стодоли. Все було на місці. На подвір'ї все по-старому. А в стайні стояв чужий кінь.

За драбинкою вибрано з'їдини.

Зінька не розігнала курей з оброку, в шкарбунах на босу ногу почовгала подвір'ям, під вікном гукнула Петра.

— Що там? — спитав, на ходу підперізуючись.

— Нам обміняли коня.

— Як?..— Він обігнав її, розп'явся в одвірках.

Зінька накишкала на курей, підхопила обрік, прихилившись, під Петровою рукою шаснула в хлів, сивий кінь мотнув головою, поліз до відра, а вона його ліктем. По зубах.

— Спати! Як так спати, щоб не почути? І нас викрадуть, і нас винесуть!..— закричав Петро, плюнув коневі під ноги.

— А ти ж чого спав? — накинулася на нього Зінька.

— От на! — скрутило ним. Вдарився руками об поли і напустився на собаку: — Годуємо тебе, хоча б загавкав!..

Надбігла Василина. Руки під запаскою, а очі з глибоких западин проглядають сумом.

— Я! Я всьому винен! — лютував Петро.

— А хто ж? Було б на штабу, на колодку, як у всіх людей.

— Е-ех...— скреготнув Петро, ступив у стайню, Зінька відхилилась до стіни: коня за гриву, а він знову мордою в жолоб.— Стерво! Оброть! Давай оброть, бо не виведу.

Поки Зінька нишпорила в коморі за гнuzдечкою, він обдивлявся сухореброго драбиняка.

— Петре, а то що йому пороблено? Пилкою хтось по хребту?

Петро нічого не сказав, дмухнув широким носом, і мати почапала од хліва.

— Нема добра на тому полі.

Зінька не подала, кинула гнuzдечку. Петро підхопив її, гнuzдав коня, роздирав пашчеку, гнuzдечка не налазила на голову, зачепив за одне вухо і, і держачи за те вухо, шарпнув. Кінь здався і вийшов зі стайні.

— Маєш! Ні орати ним, ні їхати...— Петро мовби глузував з Зіньки.

— Чого ти казишся? Він запарений. Може, виетоїться...

— Вилізло? Та він на кулях. А зверху на ньому що, заросте? Хребет перерізано!.. Не жити! Вмерти...— і кашкетом об землю.— Візвезеш континент! Спалить, тепер Рашовський спалить!

З-за комори появився Михайло. У високих чоботях, запліжаний, невмиваний, натомлений, більма червоні, а сам веселий.

— І вам обміняли? — бевкнув.

Петро випустив коневе вухо.

— А хіба і в тебе?

— В мене обох, у вас одного.

— Обидва з перерізними хребтами?

— Такі ж самі. Вашому швагеркові, Федькові, з цілим хребтом достався. Тепер не повеєш континенту.

Василина забідкалася Федором: а то що за напасть?

— Михалку, хто?..

Шумейко мовби нарочито дратував Петра, не хотів розказувати, хто обміняв коней, хвалив сухореброго, доброї, мовляв, породи, і йому тієї ж дісталися. Тільки треба хребта залити лоем. Лій гоїть. А вигоїться, кінь за двох робитиме. Машка йому не під пару.

Петро відразу наказав топити лій.

— Твоїх хлопців робота? Вояки! — накинулася Зінька на Михайла.

— Наші в своїх не беруть, — відказав він. — Не треба спати, Петре. Все на світі проспиш.

— Ти мені чоловіка не підбурюй! — аж затрусилася Зінька.

— Топить лій! — рывкнув Петро.

Останнім часом Михайло не давав Петрові спокою. Гнатюки до Шумейків ані ногою, а вони все в добросусідство набиваються. Нічого їм не треба, понаживалися, Демчиха з покришкою — жару позичити, Рая — на машинці щось пошити, Михайло — чоботи підлатати. До самого Михайла тепер не підступай. Верховода. Напосівся, щоб контингенти не везти. Йому добре говорити, а спробуй не вези?

— Хто ж пообмінював? Коні начеб не німецькі.

— Кажу ж, що все на світі проспиш. Червона партизанка вночі переходила, — випалив Михайло, але ще щось таїв.

— Червона? — Петрові аж рота звело.

— Аби знав, ковпаківці!

— А то звідки? Де фронт?..

— Сила-силенна їх. Цілим полком чи дивізією. І то шито-крито. Я дома не ночував. Обміняли б вони в мене. Ми з хлопцями кинулися по слідах; де йшли, чорно.

Петро стулював губи, а вони розтулювалися.

— Що ж тепер буде? Полк чи дивізія?

— А буде, що, коли сидітимеш склавши руки, бахнуть — і не писнеш.

— За що?

— Знайдуть за що. Вони знайдуть. Німцям служив, контингенти їм здавав?

— Дурне, всі здавали.

— Колгосп розвалював? — Михайло прихилився, виставився боком. — А може, тобі знову в колгосп хочеться? Хочеться?.. Ми мусимо на два боки — і їх, і німців? Перев'яжемо коня, і підеш зі мною в село. Є робота.

— Може б, вона без мене робилася, Михалку?

— Я тебе довго оберігав, як сусіда, та коли б повіз континенти, сам відшмагав би шомполами.

Петро хотів присадити Михайла, хотів сказати щось різке й обурливе, мовляв, верховодь, але до мене лізти зась, навчився шмагати на Чернобаєві. Шумейко мовби відгадав його думки про Антона.

— Запам'ятай, червона партизанка і Чорнобая тобі пригадає.

— Я ж його не вбивав!

— А гнатися за ним — гнався?

— А моя Зінька Устину боронила...

— Ту шлюху? Знайшов чим хвалитися! Тепер такий час, що стороною не відбудешся.

— Що ти хочеш сказати?

— Ти будеш господарчим?

— Що-що? — не розкумекав Петро.

— Поговоримо без Зіньки. Це не бабського розуму діло, — закінчив Михайло.

Зінька несла в риночці розтоплений лій, а Василюна — стару сорочку. Петро взяв риночку.

— Зачекай, нехай вистигне, — Михайло вмокнув у лій пальця. — Давай я сам заллю, а ти накладай лямець.

Лій простиг. Михайло перекинув риночку над ранюю. На коню забрижилась шкіра.

— Добре, чорти, втікали... Думаєте, чим — мотузком, замість сідла, в'їлися до кісток.

Петро наклав на рану шмаття, Зінька зі свекрухою сукали мотузки, щоб прив'язати лямець через черево.

— Забувся, твоє перше коханячко щезло з партизанкою із села, — підкинув Михайло Петрові.

— Що ти там мелеш?

— Молода кацапка, Антоніна, їх повела. Було порішити разом з Чернобаєм. Якби не вона, хто б здогадався, де в тебе коні стоять?

На Петра звалилося все разом: за вивозку континентів — шомполи, червона партизанка, Антоніна... А він же хотів сидіти на своєму полі, нікуди не встрявати. Чому ж усі до нього лізуть? Сам бог напосівся? Обміняли коня — і чорт з ним. Нападе ляндрірт чи Рашовський — буде чим відмагатися, чому континентів не віз: кінь скалічений. А Михайла не позбутися. Сусід. Про якогось господарчого верзе... До чого воно? Не хотілось і кортіло знати. А ну ж у цьому спасіння?

З Михайлом прив'язали лямця.

— Сип йому, сусідко, більше вівса, брикатиме! А ми пішли.

— Куди? Куди ти його тягнеш, Михалку? — Зінька оступилася, чалапнула шкарбуном на риночку.

— Слепа? — розсердився на неї Петро.— Така була риночка. В жмені сало піджарюватимеш. Позбирай черепки.

— Петре, ти нікуди не підеш!

— Яке твоє діло? Збирай черепки.

Якби Зінька не роздушила риночки, полив'яної, з коротенькою ручечкою, Петро, ймовірно, не зважився б іти за Михайлом. Череп'яна риночка гнала його з подвір'я, не терпів шкоди. А тут ще й Михайло підсипав солі:

— Любиш, щоб чоловік за твою спідницю держався? Не той час, Зінько.

І Петро сам потяг Михайла, не знаючи, куди й по що.

— Доходишся, ой, ти доходишся! — Зінька тримала в руках черепки і не знала, куди їх викинути.

Василина стала коло невістки.

— Куди він його?

— Або я знаю, мамо.

— Сидів би, не рипався...

Вони зорили то одна на одну, то разом на Петра й на Михайла, які з незагородженого подвір'я попрошкували вниз.

— Коня б завів у стайню, а то повівся,— і Зінька жбурнула черепки на дровітню.

— Я допоможу, вдвох і заведемо,— мовила Василина.

Михайло хмурих брови, наморщував лоба, ніби збирав думки, ніби обмізковував, що сказати Петрові. А Петро думав своє — про розбиту риночку. З його голови вивітрилися всі напасті. Жаль риночки! Перебиралися на поле. Випала з воза, не розбилася. Пам'ятав. Зінька чалапнула, і вона хруснула.

— Ти хоч знаєш, куди йдеш? — спитав і засміявся Михайло.

— Або що? — повернувся Петро до нього.

— Нічого. Мені просто смішно, що ти розізлився за риночку.

— Розізлився... Стільки літ служила,

— Тепер не до риночки, голови колотимуться, якщо не візьмемося за розум.

— Невже світ ворушиться? — Петро забігає наперед і бокує впритул на Михайла.

— Ворушиться? Переінакшується!

Петро своїм тугим розумом, своїм повільним, неквапливим мисленням старається досягнути, що воно значить: «Переінакшується». Почалося, справді, дивно і незбагненне. Німці всю поліцію розігнали і набрали нову. Шущманів. Тепер ними командує Рашовський. Чому б не командувати? Поліцейський вовк. За Польщі був підкомісаром. А Березюк сидить собі в замку. Спробуй, підступи. Треба, приїжджає на свій маєток. Торік були мадяри, а це навіз якихось латишів, здорових, бугаїв. Хоч людям лиха не чинили. Березюк обмолотився, латиші вилізли з своїх шанців і забралися. Тільки й того, що дехто — запрягли ж Пилипа Короля, загнали Брегів, не повтікали в ліс, — наробився коло машини задурно, а мати наносилася молока латишам. Засів Березюк у замок — в селі свої порядкують. З Михайлом. Поки нема німців і червоної партизанки. А там — поховаються. Де вони були, коли коней обмінювали? В самого Шумейка обміняли.

«Яке там переінакшується?» — подумав Петро.

Була та пора, коли вже покосили й посушили другі конюшини. Поля, пісні й безгомінні, дихали якоюсь порожнявою, зморою. Вітер торкав бадиллини, які посохли на корені. Повітря не мало ніякого смаку, рідке, мовби вичерпане. Дорога, на яку вони зійшли з сухої ріллі, здавалась ширшою, ніж завжди, і з горбка виднілась аж ген-ген до яру — Защити, рудою загуслою річкою протинала поля, стрибала за вибалки, дорога людей до землі: вивозити гній, їхати орати і сіяти, йти косити і жати, возити снопи і вести на нічне коні, одвічна хліборобська дорога; вони маячили на ній, а на всі боки простягався далекий світ.

Михайло то попускав Петра трішки вперед, то переганяв. Петро ніяк не міг приладнатися до його ходи.

— Нам треба створювати свою державу, — сказав Михайло, облизуючи кожне слово, воно подобалося йому, як не своє, але ж ним повторене: — Українську!

— Ти цар чи король? — Петро спіднизу, сірими, вицвілими, наче те осіннє небо над ними, очима глянув у втомлені Михайлові.

— А в нас ніколи царів і королів не було.

— То не було й держави,— відповів Петро.

Михайло подумував, що сказати на це, чим перекопати, чим впевнити, а Петро спинився, спинив Михайла і, дивлячись на дорогу, запитав:

— Чи та Україна була коли, чи ні?

— Вона була, е і буде. Що ти, дитина?

— От, а самостійною? Правда, не була? Ніколи! — І дивився на дорогу, курну, ще не розквашену дощами.

Михайло помовчав і непевно так:

— Мабуть, що була.

— Ні, а я знаю, що ні,— махнув Петро рукою.— Ніколи!

— Слухай, ми за цією балачкою під обід до села доберемося.

— А тебе що, там чекають?

— І тебе, і мене.

— Кому я потрібний? І нащо мужики взагалі кому потрібні? Я знаю одне: коли б і хто б не появився, йому потрібний тільки наш хліб, а ми — тьху...

Петро не мав охоти ув'язуватись у якусь політику. В політику ліз найстарший з його братів. Дополітукувався, що й не знати, де він. У політику грався найменший, Гриць. А що з того доброго? Шмаркачем поляки у тюрму тягали. Має щастя, що забрали до війська. Не мужицьким головам політикувати. Свою державу не раз створювали. Березюк достворювався. Засів он у замку. Німці його стережуть, а ви, дурні мужики, далі на нього робіть... Антон Чорнобай теж хотів мати державу. Розпинався за совітів, за Україну. Має і державу, і Україну — могилу. І всім так буде. Всіх земля поїсть.

Вони добралися до самого села.

З Лилини, з вигону, Михайло заквапився, став жвавіше переставляти ноги, а Петро охляв: не снідавши. Михайло ставний, високий, іде рівно, вистояним конем. Петро перехлябується, відстає, ніби шкапа з верховим у супрязі.

— Слухай, може, тепер скажеш, куди мене ведеш?

— Та вже скоро дошкандибаємо.

— Про якого господарчого ти натякав?

— Не натякав. Нехай покортить.

А Петро вже й не радий був, що піддався Михайлові: дома роботи. Що б не було, за зброю він не візьметься. Досить з нього держави—своєї господарки. Дав би раду.

У селі не так, як раніше. Діти на вулиці не бавляться. І брукована вулиця чиста, мов підметена. Кури, й ті сочуть за тинами, не наважуються за них перелазити.

На майдані коло зборні, де Петрові крамарювалося і де з Михайлом вони накрали всячини, крутився Павлів Юрчик із витесаною з дошки рушницею. Виріс парубчак. Якийсь конопатенький, пістрякуватий трохи, але завзятий, саморобну рушницю до ноги, вітається з Михайлом, а Петра, рідного дядька, не помічає.

— Покажи, як вона стріляє? — піднімає Михайло дерев'яку.

— Не стріляє... Буде треба, справжню знайду!

— Бери, муштруйся!

«Бісеня, — думає Петро з огидою. — Костик на людських не схожий, і той за ним».

А в зборні вже чекали. Староста Кульніч. Дяк Юзефович. Шурка і Собків Володька. Петро давно з ним не бачився. Чув, що десь немале цабе. Всі були без зброї, і Петрові відлягло трохи від серця.

Гомоніли про червону партизанку.

Михайло розсівся за столом, як у себе вдома.

Петро примостився на лаві ближче до порога.

Шурка розповідав Володьці, як гналися за партизанкою, Юзефович тримав руку за бортом піджака і великим пальцем погладжував гудзика, Кульніч куняв у кінці столу.

— До нас прибув з надрайонного проводу друг Сокіл, — сказав Михайло.

Всі припишкли.

Петро обвів навколо очима: де ж він, той Сокіл? І мало не розсміявся — на середину зборні вийшов Володька Собків, піп-недоук. Він тримався надто поважно. Заклав руки за спину. Відставив ногу.

— Центральний провід надіслав усну директиву, — розпочав він, ще ширше відставляючи ногу, хизуючись: не будь-хто, не Собків Володька, а сам Сокіл передає рішення проводу, — жодного кілограма контингентів...

При цих словах Михайло усміхнувся Петрові.

Володька промовляв наче з амвона. Вмів балакати. Часто вживав учені слова, і Петро через те почав його слухати.

Не давати хліба — і кінець. Нападуть німці чи шуцмани, — всім у ліс. Перекопати дороги ровами. Спалити

мости. Не давати хліба, бо народжується своя сила — українська повстанська армія. Для неї треба буде збирати і зерно, і м'ясо.

— Центральний провід вважає, що по всіх станицях¹ треба обрати господарчих, які б відповідали головою за постачання УПА.

У Петровій голові макітрилося: це вам не жарти, Володька, — надрайонний провід, а є ж і районний, про центральний згадує, — сила, а не дитяча забавка. От чому Михайло за контингенти того... ясна річ, куди хліб потрібен. Але ж німці? Червона партизанка? Серед білого дня, кілька кілометрів од міста, і не бояться таке говорити?

— Я скінчив, друже Крук. Обирайте господарчого, — Володька стояв посеред зборні, і Юзефович мало не їв його, промінився.

Петро не знав, хто такий Крук. Звівся Михайло, сперся руками об стіл.

— А нащо нам той, господарчий? У нас є староста, — кинув Петро, міркуючи, що непогано б ним стати, контингентиків од нього не побачили б, викрутився б.

— Староста старостою, — сказав Михайло. — Це так собі, затичка від німців. Як станичний, раджу наставити Петра.

І всі — Володька, стоячи струнко, Кулінич, прихилившись, Шурка, обернувшись від вікна, Юзефович, забувши про Володьку, глянули на Петра, ніби вперше побачили його, і радіють за нього.

— Слушайте, куди ж возити той хліб, м'ясо? Де ті станиці? Де магазини? — раптом запитав Петро.

І всі мовби сполохалися цього запитання, поприймали очі, окрім Володьки.

— Який ви чудний, дядьку. Вам скажуть, куди возити. Землі досить. Закопаємо в землю. Наближається велика година...

— Тепер ми не проморгаємо, — вставив і своє дяк.

Давав і не давав згоди Петро, а настановили господарчим.

Треба було придумати псевдо, яке сам Петро хотів, а його одне мучило: що то Зінька скаже?

Михайло охрестив його Коноплею.

¹ Станиця — найнижчий осередок бандерівської влади.

III

Сили танули, підкошувалися ноги, і руки зламаним гіллям відчахувались од тіла. Ледве опускав, боявся, щоб не кинути на землю, клав на моріг його, обезсиленого, з заплющеними очима, і сам розтягався поряд, ледве теплий.

Іх було двоє. Та ще ліс. Вигоріла галявина. І тихе небо.

Вони втекли з-під Дубна — Іван Гнатюк і Микола Шрамченко, втекли з так званої арбайт-команди. На півночі, у відрогах Кременецьких гір невеличким табором, у який відібрали смертників, будували чарівне містечко. Справді чарівне, справді казкове — тут, серед кам'яної волинської пущі. Давній льодовик, нагромадивши валунів, розтанув, і на камінні врослися сосни. З поля, на мочарі, насадили ліс. Великий, густий, живий ліс із дубини, перевезений у бочках з гір. А за тим лісом, на округлих валунах, на стесаних плато, блідожовті, з червоними гребенястими покрівлями, з колонами, з балкончиками, з вертлявими півниками, з віденськими вікнами — вілли. Казка на камені. А за віллами, в глибині гори, невидна, напівкругла брама — темна пащека в монастир військової таємниці, гранітне затворництво майстерень зброї.

Іван Гнатюк — полонений, столяр, Микола Шрамченко — в'язень, художник, будували вілли. А що робилося там, у тій горі, куди в'їжджали криті машини, в горі, яку продовбували, вони могли тільки здогадуватися.

Втеча довго й ретельно готувалась. За ними була погоня. Миколу прострілено в праву ногу. В коліно. Іван ніс його.

За лісом, за горами, під боком, на диких валунах, недоступне для людського ока, цивілізоване, з водопроводом і електрикою, стояло містечко, ніби перенесене сюди з швейцарських курортів, а вони лежали на галявинці, в прадавньому чагарнику, під прадавніми деревами.

Власне, весь похід Івана Гнатюка сюди, на Волинь, був походом смертника. Він те й знав, що вмирав і оживав.

Якби не Микола, з яким його звела доля в арбайт-команді, не лежав би він тут, хоча виморений, виснажений, а все-таки вільний. Чи вільний? Про це не думалося.

Шуміли дерева, осінні, жовтолисті, а зелені сосни протинали небо. Не чулося шуму і не бачилося неба.

Іван — людська подоба в червоноармійському дранті, Микола — така ж подоба в цивільному лахмітті, з рудою, набряклою від крові ногою — лежали пластма, і, якби злетів крук, щоб випивати очі, було б несила боронитися.

Хотілося дихати, і не мали чим дихати.

Ців-ців...

Іван спробував поворухнутись, але так занило в плечах, що застогнав. Маленький порух, а кожна кісточка на шії, в ногах, ребрина і хребет, ніби потовчені.

Ців-ців.

Микола й не стогнав. Його мале тіло висушене, і сам він почорнілий. Одна нога простерта, довга, друга підібгана, вкорочена.

Здалеку, мовби з іншого світу, з кожним віддихом поверталася свідомість, яку прибила втома. Іван таки поворухнувся. Ніби лежав на голках.

Ців-ців...

На гілочці, прямо над головою сиділа синичка — жовтогруде пташеня. Трясло сіреньким хвостиком. Цівкало.

Іван дивився на синичку, а синичка на нього. В неї було гладеньке, предивне пір'ячко, жовтеньке на груденятах, наче гаптована пазуха, а далі біле, сіренький хвостик в чорному ряботиннячку, голівка наче в густому ластовинні, і над бистрими очицями, над очицями, що не дивились, а співали,— чорненькі цяточки. Вона сиділа з роззявленим гостреньким дзьобиком, і під нею похитувалася гілка.

І було дивно, що таке мале створіння жило в лісі, серед хижацького птаства, та ще й раділо, вицівкувало.

Іван повів бровою, синичка пропищала востаннє і пурхнула. Йому стало жаль, що сполохав її, що ліщиновий листочок відірвався і хвостиком осідав додолу.

З-за ліщини продиралось небо. Глибоке й страшне. Вдруге над собою він бачить таке небо.

Перше було не тут. На Сумщині. Йому всміхнулося на фронт: організовувалася Армія Людова, але з фронтом не вийшло — закинули у ворожий тил на парашутах. Їхній групі не повезло: накрили.

Іван лежав на снігу. Після гранат і вицьохкування кулеметів небо стало урочистим, ясним. Він лежав не порушно, а воно, глибоке і страшне, мовби піднімалося й піднімалося догори. А під ним червонів сніг, стікав кров'ю.

І думалося: куди втікає небо? Невже воно здіймається так високо, що його більше не буде над землею? Щезне небо, і земля буде без нього — синього, манливого, доброго неба, в якому, здавалося, спочивали надії.

І думалося, що вмирає, що кінець. Він заплющив очі. Сніги.

І думалося, де мати? Навіть не про дітей. Не про сина, не про доньку. Де мати? Вони не бачилися два десятиліття. Два десятиліття він ішов до неї і не дійшов. Яка вона? А може, вже й нема її, старої, маленької?

Розплющив очі, а в очі вічне небо. По снігу грузько копалися німці. Вони штовхали один одного, зогрівались, і якийсь із них заливно сміявся. Той сміх тріщав морозом.

Івана підбрали. Кулі подзьобали йому спину. Зажило, затягнулося по таборах.

І тепер небо здіймалося догори. Блакитне, вимите, воно виснуло над деревами, і дерева, здавалося, врастають у землю, стають меншими. Але тут, на Кременецьких відрогах Карпат, воно, піднявшись у високість, спинилось і, мовчазне, строге, не підпускало до себе Іванових очей. А він все одно дивився на нього, заглядав, мовби у вічі живій істоті.

Ще хвилинку, полежати б ще одну-єдину мить, ввібрати очима крапельку блакиті, тільки малу крапельку, а тоді встати. Підвестися, взяти на плечі Миколу і нести, нести. Його поранено. Він перев'язав, стягнув йому коліно, а кров просочується.

Моріжок на галявині випалений сонцем, якесь рідколісся, трава на горбаку? Хотів учепитися руками за чубці, а ті чубці — потертю. Звиваючись, мов повзаючи, він через силу підвівся, сів. Тепер стати на ноги, Миколу на плечі — й втікати. Куди? З гір, з лісу в долини, до людей.

Іван встав — хитнулася гора. Вони вже вибралися на взгір'я. Розсунувши кущі, він подивився навкруг: внизу, над річкою, лежало село. Через річку перекинута кладка. Тихо, ідилічно.

Микола спав. Іван не будив його. Легко підсунув, підкотив до горбочка, присів, завдав на плечі й довго не міг устати.

Вони втікали цілу ніч. Але, мабуть, втекли недалеко. Там, під Дубно, де вони майстрували на валунах вілли, пахло партизанами. Їх дуже побоювалася сторожа і всіх майстровиків, оте німе тягло, обзивала партизанами. Микола розмальовував вілли. Він одібрав собі в помічники Івана. Вони робили з гіпсу ліплення на стелі. Микола перед самісіньким тридцять дев'ятим роком закінчив Варшавську малярську академію. Його картину «Берестечко» відібрали до Лувру, в Париж. А німці посадили у в'язницю за карикатури, за дереворити. Йому ледве за тридцять. Молодий, але носив окуляри. Добре знав німецьку мову. Начерком олівця міг відтворювати на папері з цементного мішка таборове начальство, яке знущалося не тільки над полоненими, а й над своїми солдатами охорони. І солдати за це любили Миколу, інколи підгодовували і не били.

Треба було негайно закінчувати віллу над самісіньким мочаром, під дротом, яким була обнесена будова. Вони з Іваном білили ліплення. Їх стеріг один німець. А всіх уже відвели у бараки.

Микола на якомусь клапті паперу намалював теслярським олівцем головного наглядча, як він свариться на охоронця. Коли охоронець кліпав над тим малюнком довгими віями, йому провалили голову.

Ніч — і до дроту. З ножицями, обмотаними гумою.

Ніч — і за дротом постріл...

Зваливши Миколу собі на плечі, чіпляючись пальцями ніг за траву, яка при одному дотикові осипалась, Іван ступив з гори. І ніби перекидалось небо, ніби розхлюпувалось на два боки, а на самісінькій долині через річку звисала кладка без поруччя. І білів камінь, якого вичовгали сільські дівчата, перучи сорочки.

За плечима втишувався шум лісу. Хотілося швидше до річки, напитися, ковтнути води.

Микола не держався за Івана. Руки обвисли. Іван ніс його вперек, лівою рукою вхопивши за шию, правою — під коліньми.

Непоранену, здорову людину зручніше нести, вона легша, ніж поранена. Поранена — наче важкий міх.

На горі, над головою стояв шум дерев. Іван обернувся і дивувався, як міг спуститися з крутватого підніж-

жя. Постояв,— Микола дихав рідко й уривчасто,— завернувся і, вже не так цупко впираючись п'ятами, побрів лукою.

Бриніла, дзюркотіла річка, з камінчика на камінчик. Смажило. Але він знав, що йому не можна спинятися. Спиниться, покладе Миколу на березі, сам не підніме. Аби до села, до найближчої хати! В селі, та ще під лісом, німців не може бути. По селах навіть поліція не вдержалася. Скрізь партизани. Так говорив Микола, а він вивідав у сторожі. До ближчої б хати, яка-небудь стара баба не видасть, прийме на день-два...

Гойднулася кладка.

З-під річки вузька доріжка заводила прямо в село. Чим ближче до нього, тим Іван усе більше й більше впізнавав його — польське поселення. Колись, за секретарювання в окружкомі КПЗУ, йому доводилося тут бувати. Недалеко вони з Миколою втекли за ніч. Вього кілометрів п'ятнадцять. Він пошкодував: безпечніше було б залишити Миколу в лісі, а самому розвідати.

З краю села, на узбіччі, стояло двоє чоловіків. Один навитяжку, другий розмахував руками. Один був у такій німій покорі, другий так кричав, сварився, що не помітили, коли Іван наблизився. А він ішов упевнено. На плечах чоловіків не видно погонів, отже, не німці.

Той, кого шпетили,— інтелігентний дідок з куценькою, гострою борідкою,— бачить, що Іван перевалюється під ношею, проте руки по швах.

— Чого ви кричите? — несподівано спитав Іван.

— Що? Я єстем поручнік...

— А я рядовий...

Адам Сигізмундович Броневський не доказав, що він поручнік Польської Армії Крайової.

— На посту, при зброї заснув,— обурювався він.

Броневський не дуже змінився. Йому вже за п'ятдесят, але старість, літа його неначе обминали. Він навіть не горбився так, як раніше. В англійській пілотській тужурці на замках, в суконних штанях, у хромових чоботях, гладенько вибритий, у парубоцькому кашкеті, він не нагадував того Броневського, з яким Іван валив ліс для укріплення бліндажів, ні того Броневського, що, переодягнений у генеральську форму, викрадав з Іваном плани і схеми укріплень на східних кресах. То вже не був робітник, чи безробітний, чи лісоруб, в якого дублені пальці не згиналися поодинці, а рішучий вольовий чоло-

вік, який вимагав неухильного послуху. Тільки на якусь мить його рідкі, підстрижені брови одна за другою зметнулися догори, зметнулися зламаними дужками, але відразу розпрямились, і очі стали спокійні, вдумливі й далекоглядні. Проте Іван уловив ту стару звичку Адама Сигізмундовича при найменшій несподіванці саме отак, догори, підводити брови і стискати губи.

Не встиг Іван вимовити й слова, як сільська вулиця, хвилину тому порожня, безгомінна, на єдиний помах руки Броневського, на поклик інтелігентного дідка ожила і збурилася. З його плечей знято пораненого й понесено на могутніх руках. І його самого поведено за Миколою в найліпшу, з двома ганками, на високих підмурках хату, чи не в ксьондзову, бо біля самісінького сільського костюлу, мурованого з цегли, з чорним високим хрестом.

Ті, що несли Миколу, ті, що йшли обабіч нього, стиха перекидалися: «Пане... панове...»

Пораненого відразу поклали на стіл, у просторій, без будь-яких меблів кімнаті. Біля нього, наче в лазареті, заходився лікар у білому, а Марія Броневська повела Івана в справжнісіньку ванну.

Адам Сигізмундович кидав гострі погляди, і робилося все, чого він жадав, і так, як він жадав.

Опинившись у хазяйській ванній з м'якими, довгими рушниками на гачечках, у ванній, викладеній білими і синіми кахлями, з кахельною орнаментованою долівкою, Іван не міг отямитися, де він і що з ним. Занурив у ванну руку — тепла вода, і в ній плаває рогозяна мочалка. А на полиці лежить мило, рожевий брусочок, справжнє мило, яке дуже пахтить.

Він довго скидав із себе лахи, а коли заліз у воду, помітив: на дверях висіла чиста білизна.

Іван простягнув ноги. Теплий купіль, наче материнське тепло на м'яті й материнці, зогрів черстві, придушені й змертвілі груди.

Витяг корка, повернув краник душу — і на голову хлинуло весняною теплою зливою. І у ванні, і під душем він почував себе малим хлопцем. Йому було так добре, як у дитинстві перед великоднем, коли мати сажала в ночви і прямо з горшка лила воду на плечі, щоб росло волосся.

Хотілося спати. Впав би у ванну і заснув. Насилу витерся, а рушника не мав сили повісити на гачечок. По-

сидів на стільці, трохи відійшов. Натягнув сорочку, підштанки.

Марія Броневська очікувала його за дверима. Вона теж не дуже змінилася. Як і Адам Сигізмундович, за ці роки вона мовби посміліла, зробилась упевненішою і рішучішою.

Ступив Іван у коридорчик, Броневська, не соромлячись, що він у самих підштанках, увела його в бокову кімнату,— вікно затягнене фіранкою,— і наказала лягати. Вкрила, піднесла чашку молока.

— Свіже, від корови...

— Ви не знаєте, що з ним, з моїм товаришем? — чашка з молоком важка, а очі злипаються.

Появився Адам Сигізмундович, але Марія взяла його за плечі, й він через плече кинув:

— Йому закінчують перев'язку.

Молоко в кружці — спряжене біле сонце з білою травою. Сьорбнув, обідок чашечки стукнувся об зуб, спустив чашку на долівку: сон. Хитнулося застелене свіжими простирадлами ліжко, м'яка подушка, в яку пірнула голова, хитнулася земля, і попливло, попливло в білому, в сизому, легенькому...

Марія Броневська зайшла раз. Підтягнула ковдру. Потім зайшла із лампою: ковдра знову з'їхала на долівку.

Не прокинувся й при світлі.

Проспав день. Проспав ніч. А коли ранкове сонце крізь фіранку знайшло його, коли червоним пасмом лягло з голови до ніг, він крикнув, зірвався і сів на зібганому, пожмаканому й мокрому від поту простирадлі.

На порозі стояв Броневський.

Іван не міг отямитись.

Його вітали з добрим ранком, і щойно голене, округлувате обличчя Адама Сигізмундовича промінилося не підкупною добротою.

— Зі сну... приверзлося...— Іван витирався ковдрою, з-за її пом'ятого кінця дивився на Броневського і згадував: «На першій явці, у соборі, цей старий партієць учив голитися, не запускати вусів...»

— Стільки спати?.. День і ніч? — Адам Сигізмундович повищав у м'яких чоботях на високих обчасах, його лиса голена голова міцно сиділа на червоній тугій шиї. Сів скраю ліжка.

— Конячу голову можна виспати,— сказав Іван, стараючись усміхнутися. Принаймні він думав, що усміхається.

— А твій попутник ще спить.

— Як він? Що з ним? — Дрімоту й сон зняло.

— Вночі відняли ногу. Гангрена.

— Де він?

— Сиди спокійно. Відрізану ногу не приточиш. Маєте щастя, що до нас потрапили... Звідки ти... Звідки ви?

— З-під Дубна, з табору.

— А... Розвідка доносила...

Івана не можна було втримати. Він вимагав одягу, вимагав показати Миколу.

— Біля нього лікар. А в нас військовий закон, не партизанський.

— Куди ж ми потрапили? Що тут діється?

— Іде боротьба,— сказав Броневський. Він усе ще сидів на краю ліжка, зосереджений, заклопотаний і малодоступний.

— Ви підпоручник... Якої армії?— сердито спитав Іван.

Адам Сигізмундович відповів різко й чітко:

— Польської Армії Крайової! — і додав: — Тут угруповання чотирьох різних сил: німецької, радянської, українських націоналістів і польської.

— Повторіть,— попрохав Іван, не збагнувши сказаного.

— Я кажу...— Броневський піднявся і за кожним кроком повторював слово в слово: — німецької...— неначеп своїм чоботом роздавлював ці сили, а промовивши: «польської...» — повернувся до Івана.

— За що ж ви боретеся?

— За нашу Польщу.

IV

Ще тоді, того дня, коли залили лоем сухоребром перерізаного хребта, Зінька задала Петрові перцю, бо десь валандався, бо прителіжився пізно і не своїм голосом гукнув:

— І-і-сти!..

— Де волочився, там і годувався б! Відрікся від дому, ще й годуй його. Хороби ти якої б нажерся. Може б, розперло, може б, сидів каменякою,— і брякнула перед

ним миску з холодним борщем. Їв і мовчав. Обдумував, з якого б то боку підступити до жінки, як би почати балачку, щоб Зінька не гудила, щоб похвалила. Він запишався борщем, а в животі все щось буркотіло. Витягав гушу, потім перехилив миску і випив.

— Де ж ти шлявся? Де тебе носило? Виголодався, не боїшся, що болітиме. Жереш, преш...

— Та ти розумієш, що воно діється? — облизався Петро і глянув на неї з погордою, сито.

— Не розумію і розуміти не хочу.

— Дурна. Контингентів тепер не повеземо. Ні дека.

— Що, власть перемінилась? Німців витурили?

— Ще не витурили. Але витуримо.

— Хто? Ти витуриш? Ой, держіть, тримайте вдвох, бо одному нема чого...

— На кутні засмієшся!.. Я кажу, що контингентів ні дека! — і стукнув по столу.

— Вткнув Михаль, і тебе вткнув? Не я, ти сміятимешся на кутні.

Петро зачовгав по хаті, перекинувся на ліжку і задер очі до стелі: спершу голод, потім Зінька зіпсувала його піднесений, войовничий настрій. Гнітила низька сіра стеля.

Петро полежав, знявся і зібрався кудись.

— По ночах лазь. Вночі ти мені не потрібний, а вдень щоб за роботу, — проводжала його Зінька.

Петро до порога, а тут Михайло.

— За що ти його, Зінько?

— Мовчи, бо і ти скураєш!

Михайло потягнув Петра за собою. З жінкою сваритися — на вогонь дмухати: ще більше розпалюється.

На подвір'ї їх очікували Кулінич, Шурка, ще хтось. Петро не запросив товариство до хати. Повмощувалися за стосами крейди, розсунутої, побитої, гомоніли.

Кілька разів виходила Зінька надвір, але до них не приєднувалася.

Десь за північ Петро розтормосив Зіньку. Вона ще не спала, але одвернулася до стіни, зло мовчала.

Вони трохи помирилися. Зійшлися на тому, що не треба буде вивозити хліб. Його трохи вродило. Петро переконував її, що себо візьметься за зброю і не допустить ані німоти, ані шущманів. Зінька заснула в нього під боком, а Петро не спав. Зінька повернула йому піднесений настрій.

Вранці він нікуди не ходив, товкся по господарству. Сам нагодував коней, заглянув під лямець,— лій не дуже допомагав,— рана на сухороброму не затягувалася, але кінь пожвавішав. І Петро зважився підпрягти його до кобилки, привіз води.

— Ти знаєш, Зінько, з нього буде діло.

— Виходимо, знову хтось обміняє.

— Тепер ніхто не обміняє.

— Ой, не кажи гоп...

Всенький день Петро годив Зіньці. Нагострив січкарю. Носив буряки з городу. І все пильнував за сонцем, прихилив його до землі.

За обідом похвалився:

— Вечір настане, побачиш, що буде.

— Полягаємо спати.

— Ні, ти побачиш...—Його губи таємниче ворушилися.

Рідко коли Петро нароблявся, як сьогодні. На жнива наймав женців, косарів, а то кругом сам. Проте не відчував втоми.

Світило сонце, чіпіло край неба,—заявився Кулінич. За ним Шумейко. Ляндвірт збирав усіх старост. Кулінич був у Вишнівці.

Розсілися у хаті за столом, Петро — під образами, не боронив Зіньці, нехай і вона слухає.

— Викладайте, говоріть, Мефодію.

— Що там говорити? Напирали за контигенти.

— А дулі їм! — Петро скрутив фігу і тицьнув її до стелі.

Михайло не хихикнув, хихикнули його очі, підморгували Зіньці.

З Мефодія ще не витрусився переляк, добре їм, станичному і господарчому, базікати вдома, базікали б з ляндвіртом. Витягнув з кишені, кинув на стіл стосик квитанцій.

— На м'ясо...

Михайло взяв жовті папірці, гортав, шукав себе. Знайшов, потряс.

— Ми з них насічемо м'яса! — і перервав оловістку.

Петро схопив квитанції жужмом, рвав надвое, начетверо.

— На, Зінько, в піч!

Староста отетерілим поглядом чіплявся за ті жовті папірці, які лягли в куточку коло дверей. І той погляд промовляв: «Що ж тепера буде зі мною?»

— Не тремтять, Мефодію. Нині скличемо сходку і всім оповістимо, що всякі побори ліквідовуються. Годі годувати німаків. Годі! — ствердно сказав Михайло.

— Як годі? — не розумів Кулінич.

— А так, що годі! — притупнув Петро.

— Михалку, ти ж сам казав, що для Впав?

— Не для Впав, а для УПА, — для нас самих, — відри-
зав Михайло.

А Зінька розсміялася.

— Не вмєр Данило, болячка задавила... Щоб ви показалися.

— Хіба ж то побори? Хіба ж ми по стільки братимемо? — знайшовся Петро.

— Все одно братимемо, — сказав староста.

— Люди повинні знати, що це для них самих, для їхньої оборони, — витлумачував Михайло.

— Хто б не тягнув, для них однаково, — стояв на своєму староста.

— Чи ви не розумієте, чи вдаєте, що не розумієте? — вступилася Зінька за Мефодія.

— Ет, помовч, — обірвав її Петро. — Ми ж не будемо тягти останніх соків, — сказав старе. — Самі собі не зарадимо, то все у нас заберуть.

Михайло не вмів так доладно висловитися, тому вхопився за Петрові слова, повторював їх, запевняв, що Україна не забуде, що вона не простить, якщо сидітимуть склавши руки, якщо вичікуватимуть і коритимуться.

— Нікому не дам хліба! Ні чортові, ні дядькові, якщо на те пішло, — просто і щиро випалила Зінька.

— Не даси, здеруть, — сказав ще простіше Кулінич.

— Кулями нагодуєм, кров'ю напоїмо, — хоробрився Михайло.

— Робіть що хочете, але я до ляндрівта більше не ходак, — піклувався за себе староста. — Хочете людей підняти, про хлібоздачу мовчок.

— Вони мовчатимуть, я скажу. Де буде та сходка, коли? — Зінька підступила до столу.

Петрові заціпило, Михайло ні пари з уст, стенулось плече, стенулось друге, піднявся.

— Ти нас, Зінько, не вчи. Це тобі не Чорнобая захищати!

— Лякаєш? Ти чим мене лякаєш? Лякана! Геть з хати!

Петро такого не сподівався. Посунувся в куток, під образи.

— Зінью, Зіньочко, хіба ж можна?

— І ти геть з хати! Усі геть!

— Здуріла вона, очмуділа,— затоптався Михайло.

— Ідіть, брешіть, дуріть людям голови, дурисвіти...

Першим вискочив з хати Кулінич. За ним потягся Михайло, повільно, вигищуючись.

Петро вислизнув мишею.

З хутора втрьох подалися на село. Гасло сонце.

Цілий день бадьорився, цілий день слухався Петро Зіньку, щоб під вечір показати їй свою силу — німецькі урядові квитанції порвав,— а Зінька все одно перемогла. Він плівся за Михайлом, Кулінич попереду, і думав: «Звідки, чому в Зіньки ота нестерпність? Ніколи не вгадаєш, на яку ногу перед нею ступити...»

Вже було все домовлено. Кулінич ще вчора обказав десятникам, аби люди назавтра зібралися на сходку.

Всю дорогу вони промовчали.

На майдані, перед зборнею, вже потроху стягувалися. Старі ближче до сходів, а хлопці з дівчатами, побравшись за руки, ходили дорогою. Війна кого вихопила, кого ні; ті, що врятувалися від Німеччини, підросли: село, що жито на полі, одне обмолотять, друге росте. І співали. Про стрільця, який розпрощався із своєю ріднею, поїхав у далеку дорогу.

Михайло забрався на сходи. Ночіло. З-за Горині, над маетком Рачинського повис місяць.

Петро найбільше побоювався, щоб не прийшла Зінька. А вона може. Їй що, наробить гвалту...

Кулінич відразу десь подівся.

І моторошно, і не з руки було Петрові. Та на нього наскочив дяк, потягнув за рукав.

— Співають... Чуєте, співають?

Петрові зовсім не до співів. А Юзефович, за ним Павло теж появилися коло зборні,— загули в лад пісні.

Коли ж хлопці з дівчатами вивели, що вітер колише зелену траву, молодий дуб додолу схилився, він, Петро, незчувся, як підхопив спів, бо так було до ладу, бо просилося з душі, що закряче чорний крук.

Поза майданом, не групою, поодиначі з гвинтівками походжали Шурка, Степан, Василь...

На майдан влетіли два вершники.

Люди посунули від зборні, зімкнули оддалік і підступили півколом.

Вершники позіскакували з коней. Віталися з Михайлом.

Майдан не співав, гудів протяжно й глухо за парубочими і дівочими голосами: «Реве та стогне...»

Петра покликали на поміст.

Горів місяць. Почалася сходка.

Промовляв хтось із вершників.

— Ні контингентів! Ні м'яса!..

Петро ловив ці слова, заглядав, пробирав гущу і наслуховував: скаже чи не скаже про хліб для УПА?

У натовпі стояв Павло. Петро відразу відшукав брата. Такий не губиться.

А Павло впізнав галичанина. Той самий, що з зятьком, з Олександром, свою поліцію закладав.

— Люди, всі сили — українській повстанській армії! Ми ся зімкнем, станемо під жовто-блакитним прапором, розіб'ємо ляхів і комуну! Слава!

«Не згадав, не обмовився про нові побори», — відзначив Петро.

Майдан тихо вигойдувався. Ліворуч — праворуч. Наче в берегах. Роздалось — виплеснулось:

— Нічого не дамо фашистам! Помремо, загинемо... Нехай зотліють наші кості!..

Серед людей стояв Бартко, вимахував безпалою рукою. Це він, це його кличі здіймались і падали на селянські голови:

— Смерть фашизму!

Хтось галасував, щоб Бартка на поміст, а він уже скінчив. І галичанин посилався на нього:

— Хай живе войовничий дух!

Тоді промовляв Михайло:

— Годі, щоб у нашому селі хазяйнували мадяри та латиші. Спалити маєток, щоб не мали де зачепитися.

І майдан мовби здичавів:

— Спалити!..

— Спалити! Хай живе вільна Україна! — кричав Михайло.

Людям хотілося кари. Але не було кого карати. За високими мурами стояв панський маєток, за дрімливим парком припишклі кам'яні будівлі. Спорожнілі. Вимерлі.

І майдан хлинув на зачинену браму.

Перед натовпом, загрозливим і грізним, закрутився Бартко:

— Люди, хіба каміння винне?

Але його ніхто не слухав.

Брама піддалася, впала.

Затріщали двері двоповерхового будинку, посипалися вікна. Із скирти смикали, набирали оберемками солому і несли в будинок, у хліви, в стодоли, в магазини.

Ніхто нікого не слухав, засліплені ненавистю, люди, як мурашки, рвали соломі, тягли, ніби в цій пекельній роботі мав бути їхній порятунок.

З ціпком, шарахаючись на всі боки, гасав дядько Іван.

— Дурні! Ви, ондечки, школу собі палите!

Ніхто не чув.

Коли наввипередки, обганяючи одне одного, металися, шаленіли по маєтку, затягували в покої і в хліви соломі, вся лозівчанська собачня загавкала, завила. Вибухнув огонь, і все вшухло. Здіймалося чорне небо, в нього летіли іскри, було чутно, як щось потріскує, щось шкварчить.

Зінька з поля побачила пожежу. Виткнулася до Загороди, з гори мовби все село у вогні, і Горинню пливе вогняна повінь. Гарно і страшно.

Побігла до зборні — майдан голий. Посеред дороги стоїть отець Олексій і хреститься.

Під муром, у затінку стовбичать постаті.

Зінька загналася на середину маєтку. Там, з-під Загороди, далеко від вогню, було гарно і страшно, а тут просто весело. Полум'я падало на дерева, розгойдувалося на вітах. Вона й сама не могла збагнути, чому їй весело. Освітлена стовпами вогню, постояла на широченному заїзді між хлівами, стодолою і коморами, вийшла на центральну доріжку, обсажену живоплотом: всі алеї парку просвічувалися, ніби теж підпалені.

З Липини лягнули постріли.

І тоді Зінька почула: безліч ніг затупотіли врозтіч:

А вона стояла і не втікала.

— Німці! — і падало.

— Ні-мці! — і вставало.

Зінька зогривала пожарищем душу. Провалився дах, і з самої середини бахнуло, посипалося вгору.

— Хлопці! На Липині наші б'ються!

Росла пожежа. І в тій пожежі росла Зінька.

Десь тут мав бути Петро, десь тут збиралася якась

сходка. По що? На що? Вогонь за все заплатить і розплатиться.

Хто палив, а Михайло з боївкою сновигав під вигоном.

Ударили постріли — налетіли Березюк з лядвиртом. На бричці, з малою охороною. Охорона з брички розбіглася, а лядвирт з колишнім управителем наскочили на засаду. Здалися. Піднесли руки вгору.

— Веди! Під шлюз їх!

Загорланило, загелгекало, а полум'я з парку налягало на вигін.

Степан садонув Березюка прикладом межі плечі, він спіткнувся, підскачив, руку вгору.

— Слава Україні!

Шурка цівкою гвинтівки штрикнув управителя під бік. Макар Березюк зойкнув.

— Сла-ава...

— Не тій Україні, падлюго... Ми знали, коли палити, знали, що шумани по інших селах. І тебе спечемо.

Степан розраховувався за коня, якого довелося здати Березюкові, Шурка — за батракування.

— Хлопці, що ж ви робите? Своїх б'єте? — наскочив Михайло, заступив собою Березюка.

А вже лупцювали лядвирта.

Зінька закружляла по вигону. В її руках нічого не було. Всіх відкинула, всіх розметала, вчепилася пазурами за шиворіт лядвиртового мундира, трясла, аж поки не звалила оте барило, а тоді носом об землю, носом об землю...

Петро неначеб пішов навприсядки, плескав у долоні:

— Ого-то, ото-то...

— Хлопці! Самосуд! Не дозволю! — крикнув Михайло, шепнув щось Березюкові, турнув його в спину і, коли той відбіг, вистрілив угору.— Нехай утікає! Шурка, на місці!

— Ти його пустив, тебе прикінчимо! Крук крукові око не вийме!..

— Ану замовкни! — Михайло помахав пістолетом.

Лядвирт лежав, і Зінька товкла ним.

— Сусідко, нас лаяла, а сама що робиш?

Зінька розігнулася.

— Діло! Не плещу язиком.

На лядвирта навалився Павло. Але його стягнули, відкинули.

— Хлопці, роздягнути німця і голісінького — на місто!
З ляддвірта стягали мундира, стягали штани, і Михайло все це підбирав собі, горнув під себе.

— Під шлюз! Нас він не помилує! Нащо пускаєте?
Опам'ятайтеся! — гукала Зінька.

— Староста! Кулінич! Зігнати людей, перекопати дороги! Зірвати мости!

V

Ляндвірт розташувався у центральному під'їзді на другому поверсі замка Вишневецьких. Тут була і його канцелярія, і їдальня, і спальні. Разом з ним мешкала й Зося. А її батьки, Макар і Гелена, під ними, на першому поверсі.

З другого на третій рік окупації перекладацькі Зосині функції стали майже зайвими: для непокірних, злісних несплатників контингентів, для бунтарів, для партизанів за перекладачів служили кулі.

Вибите містечко, розтрошене, сплюндроване гетто, порожні будинки довкола замка,— тільки в однісінькому з них, сіренькому особнячку з венеціанськими вікнами, мешкав фельдшер Сторожук,— а навкруг містечка по ночах ніколи ніде не світилося,— і це наганяло на Зося страх, відчай, передчуття смертельної небезпеки.

Вихованка української гімназії, сентиментальна дівчина, яка з хизування над батьківською і материнською нікчемністю ненадовго закохалася в збільшовиченого Гриця Гнатюка, трохи вишколена в шпигунській Криниці під Краковом, вона спочатку вдавала з себе політичну діячку, аж поки не дійшла до усвідомлення своєї теперішньої ролі — ляддвіртової жертви.

Хто знає, чого тут було більше: чи розуму, чи відчуття загубленого дівочтва?

У ляддвірта розболівся зуб, і вона майнула за фельдшером. Привела його, вже в літах, але міцного, статуристого панка з мужикуватими, широкодолонними руками, які так не пасували до його делікатної професії. Він розчинив залізну скриньочку, забряжчали інструменти. Посадив ляддвірта в крісло, навпроти вікна. І Зосі було смішно, що довга голка тинькотіла в його великій руці, а він сам, статуристий і міцний, трусився, ніби не прийшов робити свою буденну роботу, а на му-

ку, і не він лядвірту колупатиметься в зубах, а лядвірт вихопить у нього голку і почне штрикати нею фельдшера в очі.

— Болить? Поболює?

— Е-ег...

В барвистому вишуканому, напівбальному платті, з блакитно-жовтою трояндочкою на лівому плічку,— вона взагалі тепер одягалася якнайліпше,— в шовкових панчохах під колір ноги, в білих туфельках на високих каблучках, Зося стояла в кабінеті лядвірта і з огидою спостерігала лікувальну процедуру.

Нікчемним і противним був їй лядвірт, неотесаний дроворуб, якого війна поставила напівбогом у загарбаній країні. Нікчемним і противним був фельдшер, який по-рабськи схилявся, аж переламувався, мов хотів залізти у лядвіртську пашеку, щоб у прогнилому зубі, з'їденому на м'ясі й на салі, втамувати біль, вбити нерва.

— Ви, як вас, Сторожук чи Сторожевський! — гукнула вона.

Фельдшер звів на неї очі.

— Ви патріот чи ні? Якщо ви патріот, заколіть його, оту німецьку свиню! В ім'я своїх дітей. Ви ж уже нажилися.

Лядвірт загекав, щоб не заважала. Він не розумів нічогісінько.

— Болить?.. А так? — перепитував його фельдшер, сполоханий, вкрай збитий з плигу Зосою.

— Страшно? Вам страшно? — потішалася вона, вибухнула реготом, і її туфельки застукотіли по паркеті.

Сторожук подумав, що молода Березюкова схитнулася, що її треба лікувати. І він навіть показав це на мигах лядвірту, що його перекладачка кранк — хвора на голову.

Ввечері загорівся їхній маєток, той, що колись належав графові Рачинському. Але після розлому Польщі граф, посідач польської промисловості, опинився десь за кордоном, і Березюк міг бути певним, що маєток тепер його. Той маєток зайнявся. Відблиски пожежі зарум'янили став, допливли до замка. Зося розчинила балкон, вибігла на відкриту терасу, обривала хміль, зелений, ще навіть не пожовтілий, щоб їй ліпше було видно Лозівку.

На терасі затовкся лядвірт Генріх Вольф.

Розтинав черево, вибаньчувався і шварготив.

— Проклята країна... прокляте населення: само себе спалює!

— Брудна країна,— сміялася Зося.

— Schmutzig Land...¹

По високих мармурових сходах з першого поверху на другий залопотіли Березюк, Гелена.

— Горимо! Ми горимо! Пане ляндрвірт, мій маєток! — репетував Макар.

— Рятуйте! Рятуйте, пане Вольф! — Гелена метушилася, нагнулася до перил, вхопила ляндрвірта за руки і цілувала, цілувала їх.

— Мамо! Що ти робиш? Не смій! — тонко, пронизливо верескнула Зося.

Ляндрвірт підняв Гелену з колін.

— Німецький солдат не допустить!..

Березюк благав, Березюк упадав, щоб не баритися жодної хвилини, щоб їхати туди.

— Військо! Зберіть військо! — репетувала Гелена.

Одна Зося, розлютившись на матір, знову перегнулася через масивне, гранітне перило, спокійно стежила за пожежею.

У містечку, як на зло, не було щуцманів. Виїхали по контингенти й не повернулися.

Макар Березюк наполіг, примусив кулеметників мчати на Лозівку.

— Хапайте їх! Мордуйте!..— знімала руки Гелена.

Почуття помсти не зачепило Зосі.

Мати десь бігала по дворищу, виряджала батька, ляндрвірта, солдатів, а вона склала руки на грудях, мов би милувалася пожеарищем.

— Матка боска, крові!..— знову злетіла на терасу Гелена.

— Цить! — гримнула на неї Зося, і це її «цить» було таким рішучим, таким вимогливим, що мати позадкувала, забула навіть сказати доньці, щоб та накинула на себе пальтечко.

Зося стояла, як меч. Вона й не дивилася туди, на той маєток, у якому виросла, з якого втікала. Вона дивилася на став, який гонив червону ряску,— вогняні відблиски.

Почалося з давнього осіннього дня проголошення львівської самостійності, а розгорілося сьогодні. Разом з маєтком ніби хтось підпалив і її думки, і її душу. Вона

¹ Брудна країна... (Нім.)

пам'ятала, в її серці завжди бриніли гучні заклики, бойові лозунги. Звідси, з Волині, побоюючись більшовиків (батька заарештували в перші дні визволення, але втік, заховався у Львові автобусним контролером), її спорядили за кордон, до німців. Фіктивний шлюб з Йосипом, мужицьким синком з Лозівки, був першою великою фальшю у її житті, фальшю, якої вона собі не могла дарувати. Навіть коли твердо усвідомлювала, що самопожертва селянського парубка була необхідна для подальшої, немалої ролі, яку вона, Зося, повинна відіграти у визвольному русі, так і не збагнула, що штовхнуло Йосипа втікати з нею за кордон. Йй часто згадувалося: повернулася з Йосипом з-під вінця, а на велосипеді в Кременець приїхав Гриць. Вона була в білому капелюшку. Не могла йому признатися, що шлюб фіктивний. Тоді Гриць мав на все право. Він вистраждав його. Хіба вона не допомагала йому лікуватися? І довго, часто згадувала Зося їхнє прощання, ні, не тоді, коли він приїхав востаннє, а тоді, за селом, у снігу, в засніженому полі.

Йосип був їй необхідний, як мисливцеві собака. Він повів її через кордон. І хоча кордон у той час ще не був на замку — зі Львова переходили якісь репатріанти, по кордоні швендяли якісь змішані комісії, все ж треба було його перетнути. А на тому боці кордону треба було шукати притулку. Треба було щось їсти. Йосип годував її, мов дитину. Він діставав хліба, діставав масла. Він укривав її на ночівлях. Він вартував.

А вона не підпускала його до себе. Перший шлюбний день був у дорозі на Львів. Перша шлюбна ніч їм постелилася в загородньому Львові, у тих біленьких котеджиках з невеличкими подвір'ячками, обнесеними дрютяними сітками. Чи збагнув тоді Йосип глузливі погляди батька й матері, коли проводжали їх на ніч у затишну, затягнену важкими шторами на вікнах і на дверях кімнату? Чи зрозумів, чому постукала мати, навіщо підняла з ліжка, покликала Зося? Не збагнув. А мати заклинала її іменем усіх святих, щоб не піддавалася селюкові, бо її доля — панування. Ні, Йосип не збагнув і нічого не зрозумів. Він вважав її своєю жінкою. А вона й без материного заклинання не піддалася йому. Бо не любила. Бо ненавиділа.

Вони спали нарізно.

Йосип виждав якийсь час, причапав, сів біля неї.

Вона дала поцілувати йому свої руки. Коли він цілував, жагуче, міцно, підбирала під себе ноги. Лежала холодна, недоступна.

Гарячими, перепаленими устами припадав до ковдри, ліз до її губ, а вона відпихала.

— Ти ж моя жінка, законна...

— Може, ти й битися полізеш?

— Невже й поцілувати не можна? Зосю...— сидів і плакав.

А в полі, на нічлізі в чужих людей, коли помічала, що він стає трішки байдужим, розпалювала його, куйовдила руками його чуб.

— Через тебе через одну я знявся світ за очі...— дорікав їй.

По той бік кордону, коли їм вдалося зв'язатися з допомогивим комітетом, коли вона передала певним людям листи від батька, Йосип став їй непотрібний. Його використали кілька разів посланцем на Львів, куди він пробирався з інструкціями. Дехто захоплювався його героїзмом. Йосип, ризикуючи всім, кидався у небезпеку, аби доказати Зосі, що він шляхетного поведження, бо в ресторанах і на вечірках вона нікому не признавалася, що він її чоловік, що вони обвінчані.

Коли він повернувся з чергового рейсу, то Зосі не застав. Йому вручили писульку, в якій вона чесно написала: «Забудь усе, як тяжкий жарт. Мені жаль тебе. Зосю».

Він, здається, її шукав. Але не знайшов. На зло їй перекинувся від бандерівців до мельниківців. Згодом відрікся і цих.

Зося вчилася в розвідницькій школі у Криниці.

Тепер, вернувшись на Україну, вона знала, що тут і Йосип. Але він ні разу не наважувався її потурбувати. Раз одурений, приволікшись з мандрів-женихання, з мужицькою впертістю взявся за батьківську господарку.

Ставок гонив червоні хвилі. І, наче ті червоні хвилі, напливали на Зосю спогади.

Батько й мати забули про її шлюб, і вона сама забулася за нього, проте ця перша фальш, це перше зло, якого вона завдала зовсім невинній, віданній їй людині, зараз обпікало її. Саме фальш, грубе фарисейство, неправда.

В ім'я чого? Чи не того полум'я? Чи не тієї пожежі?

Мати сиділа за повіттям хмелю, чорна черниця, і не заважала Зосі думати.

І так було півгодини, годину...

Збудили, повернули до тьми внімілу Зося човганя на сходах, гражкання дверима. На терасі з'явився батько: простоволосий, обірваний, одна нога в черевіку, друга боса.

— Макарчику!..

— Води...

Зося посміхнулася, зло, криво, посміхнулася, прикусивши нижню губу, вперлася очима в заграву.

Мати стукотіла графином, дзенькала склянкою.

Батько ковтав, заливався водою.

Невдовзі, ледве переступивши поріг, в кабінеті розтягнувся голий-голісінький Генріх Вольф.

Заплазували, затупцювали, забігали довкола нього Березюки.

— Зося! Де панові спідні?.. Де сорочка?..

Зося ступила до балконних дверей, глянула в сірі сутінки,— світилося лише в спальні,— і знову вернулася до гранітного перила.

Гелена обмивала чоловіка і лядвірта.

Зосі мовби й не було.

Ніщо — ні лементування матері, ні стогін її пана, ні погрози батька, ні відблиски пожежі — не могло перервати думання.

Вона любила цю терасу. Любила на ній зустрічати сонце, коли воно піднімалося з-поміж зелених долин над віддаленими селами, коли відбивалося в каскадах ставків, десь за лозівською Лицаркою, коли дробилося, спалахувало в річці, мовби спиняло, а чи хотіло завернути вгору води Горині. Любила на цій терасі проважати сонце, коли воно, ховаючись за замковий парк, втомлено пускало останнє проміння на Старосілля, на смугу Ялинця, коли те проміння струмувало вниз по річці, за течією. І їй якось байдуже було, що під боком лежав маєток, котрий не давав спокою батькові, що батько, будучи у Львові, від Михайла Шумейка дізнався, хто грабував фільварок, а потім, коли збирав пограбоване — худобу й тягло,— хвалився мамі, що звіряв із старим списком. Він і маму послав зі Львова до Шумейків.

За її спиною — рух, неспокій.

Деренчав польовий телефон. Лядвірт дзвонив у Кременець, у гестапо:

— Сили, давайте більше сили! Горимо! — протє найдовше волав: — Власна оборона покинула! Розстріляти!.. Що? Не можна? — і брякнув трубкою.

У кабінет увійшла охорона — троє підстаркуватих, заморених солдафонів, які ніяк не могли пояснити, чому вони кинули напризволяще свого начальника.

Генріх Вольф прогнав їх.

— Бачите, бачите, я навіть не можу їх розстріляти,— бубонів і тикав пальцями на телефонний апарат.— Буде військово-польовий суд. Подумайте, під суд? Та під кулі, на фронт!

Зося думала про своє навчання в Криниці. Вона студіювала німецьку, стенографію, прийом і передачі по радії, тайнопис. З усього цього знадобилася німецька мова.

Березюк напосідав на ляндвірта:

— Викличте карний загін! Дозвольте мені потелефонувати.

Генріх Вольф не підпускав Березюка до апарата.

— Обійдемося самі. У нас іще є сили! Я німецький солдат.

Зося зачинила балконні двері, але батько чи ляндвірт знову розчинили їх. Вона, роздратована, сердито простукотіла білими тувфельками по паркету, ні слова не кажучи, незалежно вийшла в коридорчик, зачинилася в своїй спальні.

Але і в спальню було чути обривки фраз: наперебій, то батько ляндвіртові, то ляндвірт батькові хвалилися, яких зазнали мук, і мати за кожною їхньою фразою повторювала, що цього не можна забути, треба покарати, покарати все село.

«Чому їх не розстріляли? Половили і не розстріляли?» — Зося впала на подушку. Пальцями заткнула уха. Прийде до неї ляндвірт чи ні?..

Тепер усе складно. А в школі, в Криниці, все було просто і зрозуміло: німці розбивають Червону Армію, проголошується самостійна Україна. То для чого тайнопис? Навіщо стенографія? Вона не збиралася бути розвідницею. Та й навіщо те розвідництво? В школі читали, вивчали розмножену на листочках патетичну промову Бандери, з якою він виступить на проголошенні самостійності. І Зосі уявлялося: ввійдуть війська, навколо зметнуться прапори, люди встелятимуть дороги квіта-

ми. І вона, зіскочивши з коня,— бо вона їхатиме тільки на осідланому коні,— поцілує грудочку землі...

Сталося ж по-іншому: її привезли у Львів на шарабані, привезли із звичайним солдатським обозом, разом з такими ж, як і вона, привезли як додаток до тих банок консервів і торбин з борошном, на яких вони сиділи.

Вона ще на щось сподівалася: своя поліція, свій уряд.

Бандера, хвалений вождь, якому вона молилася, так і не виступив з омріяної ратуші.

Повзли чутки, що його посадили.

За що?

Вона не могла відповісти. Але їй здавалося, що коли він за ґратами, то й вона, то й усі, хто склав свій уряд, тобто поліцію, теж мусили б сісти за ґрати. Зосі ніхто не садив. Навпаки, нею користався не тільки ляндрірт, до її послуг вдавалося гестапо. Вона перекладала більшовицькі прокламації, газети, які з'являлися по селах.

Ніхто не заарештовував, зрештою, і Березюка, який вважав Бандеру своїм провідником. Це він, батько, прилаштував її перекладачкою, приставив до ляндріврта.

Не квітами — перекопаними дорогами, прокляттям зустрічали люди. Вона набачилася такого, від чого сліпнуть і сивіють.

В хвилини душевного занепаду й знемоги вона призналася батькові:

— Я більше не можу.

А що він сказав?

— На наших плечах — доля краю...

Вона стала переконувати його.

А він що відказав:

— Назад нема дороги...

Вона ще ніколи не бачила його таким примирливим і нещасним, як тоді, в ту хвилину. Тому ще більше зненавиділа.

— Я покажу її тобі, ту дорогу! — крикнула.

Він злякався, обняв, пестив донечку, свою дитину. Він задобрював її. Та вона вже не маленька.

Тоді її ще не допекло, бо найбільші страхи, бо найбільше горе, яке людина бачить, але яке не зачіпає її безпосередньо, тьмяніє з часом, пропливає екраном фільму і забувається.

Чужі страхи й чужі біди лягли підмостками під Зосині ноги. А власна образа, її і тільки її біда, пустила з серця кров, нагадувала, запевняла, що і вона — людина.

Зося лежала з затуленими вухами. Прийде чи ні?..

Бралось, мабуть, на досвіток. Вона заплющила очі.

В м'яких пантофлях, у халаті в спальню ввійшов Генріх Вольф. Вона не почула його тихих кроків, інстинктивно, всім своїм еством відчула його прихід, його присутність.

Батько, мати, які попереджували її щодо Йосипа, не застерігали, віддаючи її лядвїртові. Чому?

Він прийшов.

З Йосипом її поставили під вінець, зв'язали руки, а з лядвїртом повинчали і її дух, і її тіло. І це була друга фальш.

Рознявши руки, вона збожеволіло піднялася з ліжка, встала на долівку, пристукнувши туфельками, але відразу ж опанувала себе.

— Ти злякалася? Це я, Генріх...

— Я вас ніколи не лякалася.

— Жахливий вечір,— сказав лядвїрт.

— Я думала, що ви вже не прийдете.

— Хіба я б міг не прийти? — він підступив ближче і, нагнувшись, поклав голову їй на груди.

— Ви сьогодні знову неголений, Генріху?

Він щось пробурмотів, побитий і стомлений, не відчував, що Зося з ним сьогодні зовсім інша, що вона не пручалася, не виривалася, не говорила йому брутальних слів, ніби розуміла, що він заслужив її ласку без зайвого крику, який, зрештою, нічого не давав.

— Ви в халаті, а я без халата,— сказала вона і відхилилась розкинула своє ліжко.— Я на хвилину.

І справді — барилася недовго, з дверей засвітила ліхтариком. Генріх Вольф лежав на її ліжку.

— Дивися! Дивися, Генріху!

Світло різало йому очі, вона дивилася на його опасте, з синцями, з побитим розпухлим носом обличчя і хотіла, щоб він дивився на неї.

— Дивися!

Він поворухнувся.

— А, ти й дивитися не можеш? — і ляснув постріл.

У цей момент вона погасила ліхтарика. Куля влучила межі очі.

Зося, не зачинивши спальні, зайшла в кабінет, зняла трубку польового телефону, покрутила корбою. Викликала перший пост, наказала осідлати коня і підвести до центрального під'їзду. Дзвонила ще. В Кременець.

— Алло, черговий гестапо? Запишіть донесення,— вона повільно продиктувала: — Рівно о четвертій годині за берлінським часом убито ляддвірта Генріха Вольфа. Вбивця — Зося Березюк, перекладачка,— і поклала трубку на важельок.

Тоді спустилася на перший поверх. Двері до батьків було взято на ключ. Вона постукала. Впустила мати.

— Щось скоїлось? Доню?

— Нічого особливого, мамо. Треба дещо сказати татові.

— В таку рань? Він ледве задрімав. А наш маєток, певно, догорів?

— Мені здається, що тато домовлявся виїхати з карною експедицією?

— Генріх уже встав? Він уже домовився з шуцманами? — мати ніби нарочито заговорювала її, повільно плетучись у спальню.

Батько відкрив з грудей ковдру.

— Тату, спи. Ти не поїдеш з карною експедицією,— мовила Зося.

— Щось трапилось?

— Тобі доведеться ховати ляддвірта. Я вбила його.

— Що? Що ти сказала?

— Спи і будь мужній, коли приїде гестапо.

Березюк рвонувся за нею. Гелена спиняла його. Вони не знали, що робити. Кинулися на другий поверх.

Зося збігла по сходах на подвір'я і наказала вартувим нікого не випускати з центрального під'їзду.

Не можна було губити й секунди. Скочила на коня і погнала алюром.

Перед нею відчинялися брама за брамою.

Через ранкове містечко, через сонне передмістя ввігналася в перекопану Лозівку. Фільварок курів. Догор'яв. Вона об'їхала згарище, завернула конем у поле, на хутір до Михайла Шумейка. Викликала його з хати.

— Я вбила ляддвірта. Ви побоялись. А я вбила.

— Ну й що?

— Я приїхала проситися в твою боївку.

— Ти? Німецька шлюха? Щоб твоєї ноги тут не було!

VI

Танк малого калібру, з пробоїною в боці, ввігнутою, заржавілою, без гусениць, вріс у землю за Шумейковою stodолою. Підбили його німці. Демко приволік на

свою садибу. Це вже був не танк. Щось схоже на каркас човна, закиданий соломною, вкритий розсадистою шалкою, на якій посіклося порожнє колосся. Щодоби, опівнічної пори Демко чвалав за стодолу, стукав кулаком у броню і хрипів:

— Вилазь...

У танку починало щось шарудіти, шкребтись, і з солами, з самісінького дна, винурювалася Цалева голова.

— Вилітай... Ще не окулів?

— Нащо таке казати, пане Демку? Хіба я вам так заважаю?

З кожним разом Цаль дедалі важче виповзав із схованки. Звикнувши до лежання, дихаючи через пробоїну і через неї наслуховуючи, чи, бува, не появився на горді, під стодолю, хтось чужий, з помлілими ногами й руками, з розпеченою головою,— бо ж боявся заснути,— він не міг устояти, його заточувало.

— Скоренько випорожнюйся і берися за ложку,— підганяв його Демко.— Віз з'їжджає з неба, а мені рано вставати, в ліс по дрова їхати.

Ноги трохи розмлівали, Цаль розмахував руками, які обвисали ціпилнами, задирав голову вгору, висохлий, худючий, шморгав горбатим носом, тягнув повітря.

— Пахне! Як пахне? Ніякі духи: паризькі, римські — ніколи так не пахли...

— Не роби гаму, сідай до борщу.

— Пане Демку, повірте: піти б мені...

— Іди! Хіба тебе хто тримає?

— Ви смієтеся... Вам усе смішки?

Старий Шумейко брав його за руку — самі кістки, навіть шкіра не відчувається, легенько смикав, і Цаль сідав під танком, ставив собі на коліна велику й глибоку череп'яну миску. Хліб накришено в борщ, перестояний, але підігрітий. Дерев'яна ложка, видовбана з липи, не пролазила в рота. Кожного разу він просив подавати йому залізну, меншу, з неї зручніше їсти, і кожного разу Демко подавав дерев'яну. Цаль сьорбав, тягнув з неї, і до його носа чіплялися шматочки, у бороді застрягала розварена квасоля.

Поки він їв, йому оповідалися деякі новини. Оповідалося, що німців сила-силенна, а про те, що спалено Березюка, що вбито лядвірта, не згадувалося.

— Поліції, що того маку в маківці. Коби хто не на-

вів. Почнуть трусити, не доведи боже, знайдуть, з тобою і нам усім — капець.

Цаль перестав жувати. Щось обдумував.

— Пане Демку, в мене ще є трохи золота. Я вам дам, я вам усе віддам, але ви бережіть мене.

— В тебе його ще багато, Цалю?

— Я вам усе віддам!

— Ну, вечеряй... бог з тобою,— мовби погоджувався Демко, а на думці мав зовсім інше. Вони з Михайлом взялися переховувати Цаля за золото. Вирішили — німці добре триматимуться, зашпортають його, загребуть землю, але німці тримаються не дуже, появилася червона партизанка,— про неї Цалеві ні гу-гу,— і хоч сам Михайло на щось там надіється, та він, старий Шумейко, наполіг: Цаля не чіпати. Воно ще може обернутися, як Цаль пророкував. Нехай сидить. Хіба шкода переїдів? Зашпортати, загребти в землю завжди можна.— Ти зараз даси золото чи завтра?

— Коли хочете?

— Нехай завтра. Не забудь кобзу витягнути з танка.

— Завтра я розплачусь,— обіцяв Цаль. Йому було приємно, що сам хазяїн відтягнув строк, що золото ще один день побуде з ним.

Тут — жити чи не жити, а вони вдвох — і природжений ліверант, і природжений скнара — провадили комерцію.

Під'ївши трохи борщу, обвіяний вітерцем, Цаль веселішав.

— Пане Демку, як там фронт? Не посувається?

— Мовчав би ти із своїм фронтом! Викинь з голови. Кожного разу ти дурне питаєшся. Який там фронт? Німці, поліція... Ваших давним-давно всіх почавили. Ніхто й окопська не знайде.

Цаль тикався носом у миску.

До старого Шумейка підповзало незрозуміле добре почуття чи то жалю, чи то співчуття. Сидячи навпочіпки навпроти Цаля, споглядаючи, як він сьорбає борщ, запитував:

— Ти мені скажи, про що тобі думається, коли ти лежма лежиш?

— Ні про що. Тільки й те у голові — курка засокоче, а здається, що полк поліції.

— Страх, значить.

— А нині замерз. Думав, де те сонце?

— Нині було хмарно. Осіння пора.

— Влітку до того розпікало танка,— де ви його на мою голову взяли,— задихався: вітру, води, тепер — холод.

— Ну, тобі не догодиш, Цалю. У льох тебе забирати поки що не буду. Для твоєї ж користі. Вивів тебе навесні з льоху, так ти землею обпах.— Ще насидишся,— тягнув Демко.

— Я і сам в льох не хочу. Потерплю. Ви знаєте, я вам не казав, коли ваша стара чи молода хазяйка щоранку спускалися в льох по картоплю, мені здавалося, що по мене. Драбина скрипить, серце розривається... Ні, ліпше не нагадуйте льох! Ліпше живцем у землю.

— Випаде зима, все одно пережену тебе в льох.

Відпочивши за розмовою, Цаль піднімав миску, випивав борщ. А старий Шумейко заводив знову:

— Я не раз подумував, коби ти вмів яку роботу робити.

— Що-що? — страхався Цаль.

— Коби в тебе руки до чого придатні, сказати б, до шевства чи до бондарства. Я б тебе загородив у stodoli, сам чорт не знайшов би. Воно б і тобі легше було. Але ж подумаю, ну, ні на що ти не здатен.

— Пане Демку, бог наділив людей: кому що. Дуже мені потрібне те шевство чи те кравецтво?

— І годую тебе, і їси ти, мисяру борщу спорів, а хирієш. Гадаєш, чому? Бо без роботи... Випорожнюйся та й ховайся.

Коли Цаль, розгрібши соломі, посунувся у танк, Шумейко запхав його, наказуючи:

— Пригадуй молитви, у вас вони довгі, хоч молитва й не робота, час скоротаєш.

Спалили фільварок — село пойнялося чадом згарища. З попелу, з тліну діти вигрібали цвяхи, замки, витягували залізне пруття, а люди бралися за роботу, оглядалися, чи не сунуть німці, чи не сунуть шуцмани.

Тільки Настю Чорнобай нічого не обходило, їй було однаково, згорів чи не згорів фільварок, нападуть чи не нападуть на її хату напасники. Але і її, яка чверть століття тому втратила чоловіка, яка поховала сина, мучила своя гризота.

На церковному перелазі, простуючи через Лозівку в гості до Антоніни,— з літа не міг вибратися,— здивався Грицюк з Антоною матір'ю.

Підсліпувата, вона не впізнала його. А він їй:

— Я знав, тітко, вашого Антона.

— Хто його не знав, дитино? — і прив'яла, та раптом ніби ожила: — Оці вже два рочки прошу, молю богом нашого батюшечку, аби дозволив хреста на могилі поставити. Раніше батюшечка все казав, що не можна, вішалник?.. Який же вішалник?.. А тепер сказав, що ніби можна, але ще десь там розпитається. То я і кваплюся до Лукійчиного Бартка. Може б, він згодився хреста поставити. Ти з Липини, не запримітив, Бартко дома чи ні?

— Я ж не тутешній, тітко.

Їй начеб стало прикро, що розбалакалася з чужою людиною, а здавалося, що це ніби Горошків Самійло, вона знітилася і хутенько подибала стежкою.

Роман Гаврилович не встиг її запитати, як живуть Платови — мати і донька.

І біль і образа з кожним кроком піднімалися, смоктали під його грудьми — не міг забути Антоніну.

Не парубчак, не з пушком під носом, м'ятий і тертий, він усе плекав надію, носив безвірну віру і в час військової колотнечі, неспокою, завірюхи думав тільки одне: треба виждати, нехай перемелеться, буде живий, буде жива Антоніна, і вона стане іншою. Це вже була не просто любов. Це було переконання людини, яка, раз збившись шляху, не хотіла ні про що інше думати, тільки про себе, яка не хотіла нічим іншим жити, тільки собою. Але, мабуть, тільки бездонно-глибокі натури, замкнувшись у самоті, можуть вірити в доброту світу. А він не був ані глибоким, ані добрим. Антоніна була його пристрастю. І та пристрасть не гасла.

Мар'яна не зраділа його відвідинам. Полоскала якісь онучі. Чорні патьоки збігали по її чорних руках.

Роман Гаврилович постовбичив трохи, сів. Не личить зопалу про Антоніну випитувати, завів балачку про ляндрівта.

— Чула,— обізвалася Мар'яна.

— Пишно ховали.

— Щоб їх били і не переставали... Що ж ти поробляєш?

— У Бобрика,— і розказував, як паяє каструлі, клепає відра. Щоб старий не прогнав, догоджає, читає біблію.

— У нас пустили з димом фільварок, що там тієї бляхи. Вона обгоріла. Взяв би й зліпив відро бабі.

— Я вам із справжнього цинку склепаю.

Мар'яна перестала прати: добре, що Антоніни нема, а то вона тим відром і її, і Грицюка побила б.

— От спасибі тобі. Ти, певно, до Антошки?

— А що, її нема?

— Прийшов якийсь уночі, забрав, щоб показала дорогу, то й донині... Хіба не чув?

Романа Гавриловича перекосило, скривило, звело йому щелепи. А в голові — морок.

Двері мало не зіскочили з завісів — у хату вскочив Шурка.

— Тиха розмова?— зміряв перекобоченого Романа Гавриловича, зміряв Мар'яну.— Та пере, а ти доносиш, чи вивідуєш?

— Сину, бог з тобою! Що ти говориш?

— Ану збирайтеся, вдвох!

— Мені шмаття прати. Романе, чого ж ти мовчиш?

— Що ви від нас хочете? Я нічого не розумію?— обіз-
вався нарешті Грицюк.— Яке вам діло, тиха в нас чи не
тиха розмова?

— Яке діло? Марш, дволиций, надвір! І ти, стара!—
наставив Шурка рушницю, вивів з хати.

На дорозі стояв віз. Той віз і ті коні, на якому їздили
Березюк з ляндріртом. Біля воза, відставивши рушницю,
держався за неї, як колись за сажня, на Мар'яниному
городі, Степан.

— Ти розумієш, вони одне з другим не знають, за що
ми їх беремо!

— А ми підкажемо,— стрільнув бровою Степан.— Або
приліз вивідувати і німцям доносити, або від Антошки з
червоної партизанки з поклоном.

Грицюк впирався, не сідав на віз.

— Хлопці, що ви робите? Стару бабу? Хіба ви її не
знаєте?

— Ми її і тебе добре знаємо! — підсаджував Романа
Гавриловича рушницею Степан.— Це тобі не за город
спорити...

Коні понесли з яру, у Защиту. Там шомполували стару
«кацапку» і Грицюка.

VII

Зататахкало і — шуг! Ш-ю-уг! Ніби хтось довгим ба-
тогом вицьвухкував по небу, бив його.

Ш-юу-г... Далеко.

А Зінька заходилася білити хату. Порожнє ліжко, скриня, стіл зсунуті на середину. На столі — склом донизу, дзеркало, образи... Голі, відсирілі й обколупані по кутках стіни. Вона розвела у відрі крейду на теплій воді. Вапна нема. Синьки нізачо не дістати. Підсинила хімічним олівцем, зробивши з нього спочатку чорнило. Вмочила щітку, випарену, новеньку, з житниці, мазонула по стіні — густе білило. Підлити б кружку води, розбавити. Але треба зіскакувати зі стільця. Щітка маже рівненько. Попарене колосся не дере стіну. Аж не хочеться випустити з рук.

— Петре!

Він у ванькирі. Там не думають білити. Щось вписує у саморобну книжечку. Почалися контингенти для УПА — і хліб, і свині, і ялівки. Наслинює олівця, стискає його, вираховує в умі, прикидає, записує і наслуховує стрілянину.

— Я тебе докличуся чи ні?

— А ти чуєш, чуєш, що робиться?

— Подай мені квартиру води, щоб ти дзвону не чув.

— А ти уяви, що мене нема в хаті,— відказує він і знову наслинює олівця.

Зінька з намоченою щіткою, обережно, щоб не перекинути відра, сплигує зі стільця.

— Уяви! Де такому словечку навчився?

— Чуєш, стріляють?

— Я тебе зараз як стрельну! — із щіткою на нього.

Мазонула б по пиці, та Михайло у ванькирне вікно кулаком.

— Утікайте! Шуцмани!..

— Розвелась під холеру зі своїм білінням. А кому воно потрібне?— скрипнув зубами. Відрікся олівця, книжечки.

Михайло пер поза хату, револьвер над головою, кашкет у руці, й кричав:

— Утікайте! Зараз тут будуть!

Віз у Гнатюків наготові. Шлеї почіплені. З дня на день чекали шуцманів.

— Зінько, запрягай коней! Мамо, де ви? Займайте худобу і в ліс...

— Втікайте, щоб із вас дух вивтікав! — погрожувала Зінька щіткою.

Не побігла в стайню, а, поставивши щітку сторчаком

під хатою, кинулася до комори, винесла зв'язану в клунки одежу, кинула спересердя на воза.

Василина чесала прядиво, покинула, повипускала худобу, зайняла овець і свині. Вівці бігли в один бік, свині пустилися на город. Їх не можна було зігнати до купи.

— Мамо, гоніть корову й телицю! — крикнула Зінька, метнулася за свиньми, вигнала їх, нагонила овець з горба.

Петро сам запряг коней.

— Зінько, чіпляйся за воза!

— Їдь, щоб ви всі на суху гілляку почіплялися. Втікають, як миші. Обкопали село, варту виставили. «Не підпустимо німаків», — перекиривляла вона когось.

— Я втікаю!

Сказано затарахкотів віз. Не на дорогу. Через стерні, вслід за Михайлом, якого вже й не було видно.

Долиною Василина тягнулася з товаром, не могла надгогнати Демчихи, яка гнала свою череду.

Зінька вийшла на дорогу: з Шумейкових воріт викурилася підвода. Рая на передку, донька на клунках.

На полях, по горбах розсипалося село. Зінька подумала: «Кому ближче на Ялинець, поперепливали Горинь, а хто втікає полями. Не раз уже втікають. За корів, за дітей — і до лісу... Чи й Демко втікатиме? Він завжди сидів дома...»

Зачинилася Шумейкова брама.

По полях маячили люди. Їх ніхто не переслідував.

Зінька неквапом, під молодим вишняком, що розрісся над в'їздом до їх подвір'я, вернулася під хату, зачинила на ключ комору, заховала під поріг, захопила щітку і пішла в хату.

Вона нічого не боялася, хоча передчувала, що Березюк не простить підпалу фільварка.

Зачерпнула кварту води, глядь на постіль, на якій спала Василина, а там лежить Петрів обрізан. Забувся, напав страх — і зброї відрікся.

Нащо його носити, коли душа в п'ятах?

Підняла обрізан, не знала, куди заховати. Всунула в комин, прихилила там, наче сиру поліняку, що кожного вечора ставила сушитися.

Обдивилася, чи Петро не порозсипав де набоїв, та й взялася білити далі. Побілить, поки без дощів, поки суха погода, бо хата мов кузня. А в голові снувалося:

«Не минеться Петрові, ой, не минеться! Підставляє свою дурну голову під сокиру. Відрубають! — Білі паточки стікали по руці і загусали білими струмочками; підправляла хустку, зі щітки капотіло на голову.— Все за свої продажні шкури тремтять. Гала-гала, палити, коли нікого близько нема, а як до діла — наче щури з бочки. Ставайте, бийтеся! Обкопали село. А той рів на дорозі такий — мала дитина перескочить. Утікаємо, і ви ховайтеся, люди!..»

Помазавши під стелею в одному кутку, не могла далі дотягнутися. Переставила стільця. Прислухалася; стрілянини не чуто. Мабуть, свої шуцмани, їдучи на село, стріляли. А може, хто бахнув на них. Ліпше б не бахкав, бо спинити не спинив, ще більше роздратував. Хіба нема за що? По інших селах полячню геть винищують. Станьте разом, бийте німця. Ні, один одного вбивають. Хто безоружніший.

За вікном щось прошмигнуло.

«Вони!» — бухнуло, долила з кварти води, стала колотити рукою у відрі.

Ввійшов Демко.

— Одчайдушна ти, Зінько. Село горить, а вона хату білить.

— Навіть і дивитися не хочу.

— А нащо білиш? Запалять, і згорить.

— То нехай згорить побілена.

Демко тернувся об вуса долонею.

— Чому ж ти не втікала?

— Тому, чому й ви.

— Мені що? Кому старий пень заважає?

— А я теж нікому нічого не винна,— і полізла на стілець.

Демко нишпорив очима то на прикриту мішковинням скриню, то по шухлядах стола, обертався, никав по ванькирчику.

«Зорить, зараза, що б його поцюпити. Втікай, залишай на нього»,— мелькнуло в її голові. Цвіркнула б йому: тут не гетто, нехай награбоване повикопує. Він забрався.

Зінька впоралася з однією стіною, перебралася на іншу.

Дасть бог, шуцмани на хутір не долізуть. Коби в селі справилися. Звісно, по хліб. Підчищають комори. З худобою люди навчені. Дехто й тримає в лісі. В Ялинці по-

явився новий побережник. Поговорить, доброї душі людина. Сидить осторонь і навіть людям товар пасе.

Вона зашпаровувала глиною дверцята в грубку. Давно в грубці не палиться, а навколо дверцят повідшпаровувалося, повідлітало, пальця встромити можна.

Та й то, вся хата, наче ті дверцята, прогорілі, понадбивані, ледве тримаються. Не під хату роблена. Під хлів. Нова чи й буде?

За роботою і за думками їй було приємно на самоті. Ніщо не дратувало. Сидів би Петро у ванькирчику, посварилися б за хату-розвалюху, бо хіба мислимо поклатися на щось інше, окрім своїх рук.

Обшпарувала капосні дверцята, засунула руку в піддувало, щоб вимазати їх глиною — на подвір'я з грюком, з двигтінням, аж вікна і стіни затрусилися, в'їхали віз за возом.

— Є хто чи ні? Ану, виходь! — аж двері розскакувалися.

З автоматом наготові — молодий шуцман, за ним — Рашовський.

— Дзінь добри!

Зінька мляво, — невдоволена, що не домазала піддувало, — підвелась.

— Ви, Гнатюки, отак живете? — здивувався Рашовський. — А кажуть, господарі!

— Вам не подобається, пане Рашовський?

Шуцман покосився на свого коменданта.

— Зброя є? Де бронь? — ступив до Зіньки.

— Є! Втікай, бо кину бомбу, — і вона підставила йому до самісінького носа мищину з глиною.

— Брешеш, схизма. У вас по хуторах всі озброєні.

Рашовський відіпхнув завзятого вояку.

— Що ж, пані Гнатючко, забиратимемо у вас хліб.

— Розбирайте стіжок. Жито не молочене.

— А в коморі?

Рашовський відіпхнув шуцмана, той знищпорив по ванькирчику.

— Пане коменданте, ви даремно за неї заступаєтесь. Ось! — ляскав Петровою книжечкою по долоні. До Зіньки: — Де чоловік? Утік? Ми його ще зловимо. Під землею знайдемо.

— Що таке? Чого ти кричиш? — повернув до нього голову Рашовський.

— Візьміть блокнотик...— втішено завовтузився шуцман.— Ми в хаті бандерівської сволоти. Читайте! контингенти для УПА. Розписано, скільки і чого, хто здав, підраховано.

Рашовський перегорнув блокнотика.

— Петрів?

— Тепер ваш, пане Рашовський,— мовила Зінька.

— Не знав, не сподівався, порядний господар...— і засунув книжечку в кишеню.

— Я теж не сподівалася, пане Рашовський, що ви — і на грабунок! — відповіла Зінька.

— Пане коменданте, ми ще довго слухатимемо цю нахабу? Такі, як її чоловічок, моїх батьків позадушували! Де гарантія, що він, її господар, не чавив їх? Де?— шуцман лютував, скаженів, він — клубок нервів, мотаний і перемотаний, коротконіжка з автоматом на грудях, жадав одного — помсти.

Рашовський — цілковита йому протилежність. Вишколений поліцейський лис, він притупнув на молодика і мовби з байдужістю, з тією байдужістю, за якою приховувалася професійна насолода познущатися, наглумитися над жертвою,— Зіньчина впертість тільки розпалювала цю насолоду,— потис її за підборіддя, неначе жартував.

— Рукам волі не давайте! Не на вечорницях.

— Які вечорниці? Я — грабіжник. А може, Гнатюкова обмовилась? Може, це мені тільки почулося?— Його очі дивилися на неї мовби із щілинок і світилися втіхою.

Зіньчині маленькі вусики наголчились, майже не видні, вони висіялись, випнулися.

— Грабіжник і бандюга... Чого вам треба?— вона брякнула мищину з глиною йому під ноги і пішла на нього грудьми.

Рашовський відступив за поріг.

— А-ах! — вирвав руку з-за спини і вдарив її в обличчя.

— Ану, ще раз!..

Рашовський крутнув, оступився, кліщато вхопив її за плече і потурич вперед себе.

— Відчиняй комору! Давай мішки!

Зінька не впала.

Шуцмани з білими орлами на кашкетах порядкували в stodолі, у хліві. Гасали за курами, ловили їх. Зловлених — вони тріпали крильми, виривалися — зносили літ-

ньому щуцманові, і той без ножа, пальцями, відкручував їм голови. Навколо нього лежало повно курей.

Зінька змовчала. Ніби не її кури. Тільки сказала Рашовському:

— Юшечки захотілося?

Він вимагав відчинити комору.

— Вона порожня.

Під коморою стовбичив Павло, якого перейняли в селі, щоб вантажити мішки на воза.

— Зінько, чого ти впираєшся? В мене підчистили.

— Хочуть, нехай розбирають стіжок! — і Павлові:— Розбирай воза на драбняки, подавай снопи...

Рашовський кивнув щуцманам, щоб розбивали комору.

— Через мій труп! — вона відшпурнула того, що націлявся на неї автоматом, що підібрав Петрове писання, стала на порозі: хустина й обличчя заляпані крейдою, в підсмикнутій старенькій спідничині.

Щуцмани підплигували, щоб відірвати, зіпхнути її з порога, а вона відбивалася кулаками, ногами, впиралася плечима в зачинені двері, з її очей сипались іскри.

Рашовський — розсохлий кадіб на ногах-підпорках,— кричав на щуцманів, на Павла, щоб її звалили, щоб зв'язали.

Доконав завзятий щуцман, упав, клубочком підкотився їй під ноги, її звалили, зв'язали ланцюгом. Били.

Вивалили двері — в засіках порожньо. Ані зернини.

То були облишили її, а то накинулися з новою люттю.

Рашовський нічого не міг збагнути.

— Ваша родичка — вона дурна чи навіжена: в коморі посвисти, а не відчиняла.

— Правду пан каже. І те, й друге. Правду пан каже,— піддакував Павло.

Окрім курей з повідкручуваними головами, щуцмани не мали ніякого пожитку.

— В землю! Хліб позакопували в землю! — стояв крик.

Зінька, підбита носакон, перевернулася на другий бік і з жахом побачила: горів стіжок жита. Зв'язана, німічна, вона люто заголосила.

— Хто підпалив? Розстріляю! — почулося з вишняку.

На подвір'я ввігнався верхівцем Березюк.

— Вогонь перекинеться на той хутір! — і показав рукою на Шумейків.

— Не турбуйтеся, пане Березюк, стіжок далеко. Хату палити не можна,— переконавав його Рашовський.

— Зерна набрали?

— В тім-то й річ, що нічого не витрусили. Тому й підпалили.

— Нехай горить,— крикнув Березюк, не глянувши на зв'язану Зіньку.— В Шумейка п'ять мішків узяли. Старий, а сам на віз укладавав.

— Пане Березюк, я і свої вози там навантажу.

— Не дозволяю. Поїхали.

Із скрученими назад руками, із зв'язаними ногами, Зінька не могла встати.

З-під розчиненої комори виповз Мурза. Не загавкав, заскімлив, запищав на стіжок, який осідав від вогню.

Зінька натужилась, але ланцюг не піддавався.

В неї вистачило сили підкотитися до комори. Підповзла до підмурка, одірвалася від землі, прихилилася до комори. Ланцюг натягнувся, в'ївся в тіло, але не простягнулася, не лягла. На її колінах, брязкаючи прив'язом, вмовстився Мурза.

Не надійшов Демко.

Не причвалав Павло.

Стіжок догоряв. Тріщало зерно. Несло гірким-прегірким. Над подвір'ям літала сажка.

Її очі були холодними, мов крижинки.

А Мурза сидів на її колінах і скімлив.

— Тихіше, ну чого ти?..

Поволі сутеніло.

З-за купи розваленої опоки виглянув, вибіг Петро.

— Зінько! Що ж вони з тобою зробили?

— Коні? Де коні, Петре?

— Ай, ті коні... Зіньочко!

— Розв'яжи мене... Жито згоріло.

VIII

Сходились у Юзефовича, бо зборня при дорозі: небезпечно. Тліла лампадка. В олії палав гнотик. А вікна завішені. У напівтемряві схилялися, похитувалися сірі постаті, незвичні огрядні постаті, мовби до них поприростили власні тіні. Радилися без галасу. Ніби молилися, сидячи за столом.

Послали за Самійлом.

Ніхто не просив, приперлася Хима. Не могли її позбутися. Опасиста Хима носилася від порога до стола, здіймала спідницею вітер, коли накидалася на Михайла чи на Юзефовича, ніби підвищувалась, а коли замовкала, ніби зменшувалась.

Спалено Бартка. Дотла. Підстрілено її Степана. Через них ховався за Бартковою stodолою. Мертвого, його вивезено в містечко й повішено на шибениці.

— Принесіть, віддайте мені його хоч мертвого! — брала Хима за горло Михайла.

Юзефович говорив про боротьбу.

— Ви сидите, ляси точите, а мій гойдається...

Петро — напролом. Такий час, що всім тяжко. Його Зінька ледве дихає. Стіжок згорів.

— У нас душі горять! — відпихався од Хими Михайло.

Вона вся вгорнулася в себе, відпливла від стола.

— Щоб вони зотлили вам, ваші душі!

Петро закурив. Шкварчання цигарки, їдкий дим тютюну закаджував Химину клятьбу.

Хима всіх озлобила.

Шурка ввів Самійла. В накинутій на плечі сірячині,— порожні рукави обвисли перебитими крилами, руки десь під полами,— він став під стіною, в кутку.

Михайло тернув долонею свого чуба, підсмикнув ляндвiртського кітеля, заширокого і куцого, по-військовому, чітко сягнув до Самійла.

— Підніми голову. Вішати тебе ніхто не збирається.

— Хто вас знає?..

— Ти розумієш, що вчинено з твоїм братом?

— Знаю.

Юзефович теж підійшов до Самійла. Склав руки на грудях і відставив ногу.

Шурка сидів, затиснув між коліними рушницю, кивав Петрові пальцем, щоб дав закурити.

Михайлів голос звучав стримано, але різко. Він жестикулював обома руками, неначе виймав з вулика рамки, тільки його руки не пахли вощиною.

— Хто його забив? Хто повісив? Хто вартує повішеного, знаєш?

— Ті, хто підпалив Бартка.

— Ти мені дурня не валяй. Кажі прямо.

— Чого ви від мене хочете?— Самійло похитнувся, і порожні рукави сірячини теліпнулися, опустились.— Ко-

ли за Бартка, то я прийняв і його, і Лукійку, і їхню дочку. Шурка, Бартків синок, бачив. Не жити ж їм на згащи.

— Не про Бартка мова,— сказав Юзефович і ще ширше відставив свою ногу.

— Не про Бартка,— підтвердив Михайло, заклав свої великі пальці за широкий ремінь.— Ти за поляків чи проти?

Шурка з Петром одночасно пахкнули цигарками, і два вогники, третій від лампадки, мовби потягнулися до Самійла. Він знову хитнувся, вхопився обіруч за порожні рукави піджачини. Не було видно його обличчя, голеного й подібного на жіноче обличчя з червоними плямами. Напівтьма ховала холодні крапельки поту, які проступили на низькому чолі.

— Петре, ми ж з тобою були друзями... Чого від мене кому треба?

Юзефович мляво повертав голову в бік Петра.

Петро затягнувся, пахнув клубком диму.

— Вибирай, Самійле, сам. Тобі видніше... Парубкування тут ні до чого.

— Що ж мені вибирати? Яким Степан не був, але братом. І мені, думаєте, не шкода його?

Михайло бавився бляшаною пряжкою, постукував по ній пальцями.

— Або ти заміниш Степана,— сказав, або... разом із своєю полячкою...

Впали ці слова, і Самійлові здалося, що погасла лампадка.

— Заміниш Степана, Стефка мусить вихреститися,— додав дяк.

Самійло потупився. Його руки випустили порожні рукави, і сірячина почала зсуватися з плечей.

Шурка позіхнув. Кашлянув. Михайло легенько постукував пальцями по пряжці.

— Нехай буде ваша воля,— сказав Самійло.

Його мовби ніхто не почув. Стояв і мовчав Михайло, стояв і мовчав Юзефович, сиділи і мовчали Петро з Шуркою.

Чи не сподівались?

— Шурко, приймай поповнення,— розпорядився Михайло.

Юзефович обома руками потискував Самійлову руку, на якій звисала сірячина.

— Для початку висліджуватимемо Рашовську,— сказав Шурка.

Лампадку обступила темінь.

Було в п'ятницю на суботу, а в неділю у церкві вихрещували Стефку і доньку, перехрещували з католиків на своїх, православних.

Церква — набита.

З цієї нагоди засвітили панікадило, хоча для отця Олексія — витрати: свічок ніде не купиш, братчики і сестриці ліплять самі, із свого воску. Отець Олексій надів найновіші ризи — теж витрати, риз ніде не купиш, він береже їх про великий дзвін.

Петро в церкві. Забувся, коли й був у ній. А нині прийшов, стоїть під самими хорами.

Йому душно. Не зносить млості. Але стоїть. У святковому, ще парубоцькому синьому костюмі, штани навипуск, у сірому легенькому піджаку на вовні із скісними кишеньками.

Отець Олексій тягне службу. Петрові нудно. Його здушили, затиснули.

Люди, безліч людей, жіноцтво... Хіба вони моляться? Повитріщувались, не діждуться, коли будуть вихрещувати...

Свічки, свічки... І Петрові шкода воску. Він не пасічник, але прикидає, скільки було б вощини.

Михайло з Павловою Варварою за кумів чи щось на подобу того. І в Самійлової немаленької доньки, вважай що дівки,— теж хресні батько й мати: Павло і Гапка.

Федір Брега з усіма своїми дітьми попереду, ближче до віттаря.

— Повели, повели,— шепіт.

Петра ще більше стискують. Йому майже нічого не видно, окрім Стефчиної голови з розпущеними косами.

Він думає, що цікаво було б подивитися Зіньці. Але ж вона відлежує.

Жовті тоненькі свічки, дим кадильніці,— немає ладану, і піп кадить сушиною, сушеними яблуками,— наганяють на Петра страх: що таке життя і що таке смерть?

Він злиться на свічки: йому хочеться жити. Він повертається в думках до Зіньки: розбілилася, хоч силою посади на воза, забери. Фельдшера, того самого, що його колись лікував, запрошував до Зіньки. А чим він може допомогти? Ліків нема. Зінька хорує, кріпиться. Що він, Петро, без неї, без Зіньки? Це відчуття раптово, міцно й

ненависно обіймає його в церкві. Аж йому хочеться молитись. І він хреститься, коли інші не хрестяться.

Мати, Василина, не відходить від Зіньки. І він, Петро, засинає, сидячи в її узголів'ї.

Вихорувалася б, видужала б, стала б на ноги...

Петро дихав поривисто і не мав чим дихати.

Перед вітарем, на східцях стояла на колінах Стефка із донькою. В білому. У дівочих розплетених косах — квіти. Стефчині просто розпущені.

Втихав хор, і Петро чув над своєю головою:

— Нас, вони всіх нас хотіли повихрещувати... — нашіптував хористам дяк.

У Петровій голові мелькотіло: його самого за купчу, за землю силувано.

Отець Олексій вмокав пальці в жовту мідну хрещельницю.

— Дивіть, дивіть...

— Тихіше...

Проте в Петрових грудях не піднялося ні почуття радості, ні навіть почуття втіхи.

— Нехай святиться ім'я твоє... — отець Олексій високо підніс свої персти, щоб перехрестити вихресток.

«Що нехай святиться? — запитав сам себе Петро. — Ні, нехай не святиться!.. Поки, поки...» — він затамував подих.

З бабинця, по рядах, задній передньому на вухо:

— Петра... Гнатьюка Петра викликають...

Почув. А вибратися з притвору немислимо. Продирався попід стіною, зачіплювався за чийсь ноги, відпихав когось плечем.

«Невже із Зінькою? Невже біда?» — Люди мов нарочито напірали на нього, не пускали. Ледве вибрався.

Перед церквою, поза церквою нікого не було.

З бабинця, по сходах, спустився Самійло.

— Ти мене кликав?

— Петре, ша...

В Петра відлягло: гадав, мати чи хтось від Шумейків.

Самійло, затулюючи зіжмаканою шапкою рота, пробу-
бонів:

— Ядвігу впіймано.

Петро насунув на голову кашкета.

— Шурка з Галабурдиним Василем послали мене.

У вивозі й кінь стоїть. Я, певно, в церкві побуду. Стефку і доньку вихрещують. Свої ж вони мені...

— Оставайся...— буркнув Петро й подався до перелазу.

Відв'язав віжки, кінь пустився галопом, і не можна було його втримати. Якби не гора, під якою кінь пристав, Петро не втримав би віжок. Зате, всівшись у двоколці, не дав йому передихнути.

Він мусить помститися за все — і за сина, і за Зіньку...

Кінь так розігнався, що Петро не рискнув завертати його в двір, зіскочив на землю, а кінь, поминувши маєток, помчав у поле. Двуколючка йшла в затоки, ніби grindжолята.

Перед Петром стояв будинок, з якого він викрадав і не викрав сина. Малого підняв, поніс на руках. Десь там, з того боку, з поля ще й досі росте дерево, яке, мабуть, погрубшало, розгіллячилося, до якого прив'язував коня. Але не те він думає, не те: дома лежить знівечена Зінька. Де Ядвіга? Де вона?

З-під хліва йому назустріч ішов Шурка, йшов повільно, первальцем, лузав соняшникове насіння, випльовував.

— Дай,— простягнув Петро руку.

Шурка відсипав йому жменьку.

Петро не міг лузати. Насіння застрявало в зубах, кололо язика.

— Де вона? Дайте мені її...

— Та ми б з нею і без тебе, Петре. Тут така справа, з Ядвігою і синок,— сказав Шурка і кинув на зуб насіння.— Королів ми прогнали, щоб не заважали.

— Твій синок з нею,— крикнув з хліва Василь.

— Стару ми зв'язали,— провадив Шурка.— А він, той вишкварок, забився в ясла і кричить: «Нех жие ожел бяли!»

— Нема в мене сина,— простогнав Петро.

Василь виштовхнув з хліва Ядвігу, вивів за руку Степанка.

— Ну, ви з нею, а я з ним сам,— сказав Петро і, опустивши голову, вхопив хлопця за барки.— Сину, ти признаєш мене?

— Нех жие ожел бяли! Матко! — Степанко рвонувся до Ядвіги.

Петро однією рукою відірвав його від землі, затряс.

Ядвіга не просила пощади.

— Вбиваєте мене, вбивайте і його. Він не ваш, він мій — Стефанко...

Василь накинув на Ядвіжину шию путо, підтягнув її до криниці. Ядвіга не виривалася. Встромив у путо палицю, крутнув раз, крутнув другий. Ядвіга заточувалася на цямриння. Він застромив палицю за її зв'язану руку і з силою зіпхнув у цямриння.

— Нех жие ожел бяли!

— Хлопці, робіть, що хочете. Я не можу.

— Вбивай! Виросте і тебе вб'є! — гаркнув Василь.

Петро впав на землю і заплющив очі. Потім схопився. Степанка підвели до криниці.

— Сину!

— Я сам,— Петро підійшов, узяв сина за голову.— Ні, хлопці, не можу,— і поцілував малого в лоба.

Шурка вихопив хлоп'я, підняв над собою, перекутив у повітрі, та й кинув у криницю...

Кінь Рашовського, тягнучи перекинену двоколючку, нагасався у полях, заіржав за садом.

Його ніхто не ловив.

Вони розбрелись. Хлопці — на село. Петро — додому.

На дровітні Василина патрала курку. Єдину, яка вціліла від щуцманів. З курячої шийки капотіла кров і загусала на ковердяці.

— Мамо, що ви робите?

— Неділя, але нехай бог простить: треба Зіньці юшечки зварити.

Петра відвернуло від матері. Він, згорбатівши, нібо його гнуло донизу, непевно ставлячи ноги, ніби йому заважали широкі штани, поплентався у хату.

Зінька спала.

На її обличчі, розпухлому від синців, не згасала тиха усмішка.

IX

Дубок — при зрубаній сосні, при струхлявілому пеньку. Гущавина. Але йому — осоння.

— Очевидно, зробимо деякий підсумок. Я не юрист. Допитував не за формою. Хто ти, врешті-решт?

— Зося Березюк.

— Твоя класова суть?

— Донька управителя.

— Так...

— Хіба цього достатньо, щоб мене розстріляти?

— В розход, може, й не досить...

— Але ж я ще вихованка німецької розвідшколи, перекладачка...

— Зрадниця!

— А хто ви?

— Яке ти маєш право запитувати мене, десантника і партизана, сина чернігівського села, студента Московського літературного інституту імені Горького...

— Титулований!

— Кинемо! Що привело тебе сюди, до нас?

— У мене тепер нема ніг. Я стою на ненависті. Хочу бити фашистів.

— Тоді скажи: нащо, для чого ти причепила на своїх грудях цю мерзоту, цей жовто-синій будяк?

— Я ж не питаю, чому ви носите на лобі червону стрічку?

— Так... Тебе не врятує і те, що ти вбила лядвірта.

— Мене ніщо не врятує. Я думаю, що я вже й не людина.

— А хіба ти була нею?

— Хотіла бути...

— Так... А що робитимеш, коли розіб'єм німців? Нас убиватимеш?

— Не знаю.

Молодий дубок зашарудів, запручався, коли Зося торкнулася плечем його гілля. Вона продерлася з гушавици, в якій її допитував Полковник. А взагалі, Зося прийняли в табір. Якби не Антоніна, яка трохи знала її, з Зосою, мабуть, повелися б інакше. І зараз: Полковник, наговорившись з нею, дещо записавши, відпустив прати білизну.

Партизани — постачальний підрозділ — розташувалися на лісовому хутірці, а головні сили містилися десь у лісі, зовсім не там, де її допитувано. Туди Зося й не підпускали.

Вона мало знала про дислокацію внутрішніх резервів гітлерівців, але партизанів цікавило навіть дещо про розвідшколу в Криниці, під Краковом.

Полковник попередив, що наступна їхня розмова буде саме про це. І відпустив. Зосі подобався він, коренастий, з густим хвилястим чубом, партизан і десантник, як він сам себе назвав. З ним, студентом столичного літературного інституту, що поїхав з Чернігівщини вчитися на поета, можна було говорити про різне.

Хуторець — дві-три лісові хижі, в одній з яких жили Зося з Антоніною, варили партизанам, обпирали їх,— видався забутим самим богом. У ньому довіковували старі діди й старі баби з малими онуками, а молоді партизанили.

Зося не знайшла Антоніни ні в хижі, ні на порослому травою, загородженому воринням подвір'ї.

Чи не на потоці?

Так і було.

Антоніна на дошці пере сорочки. Над джерелом стоїть кущ калини. Листя обнесли вітри, сплигло потоком. І грабина погубила шати. Лиш калина з червоними кетягами.

Ціклом випадково вони зустрілися з Антоніною. Саме тут, над цим потоком. Розлючена, погнала від Шумейка конем на Кременецькі ліси. Заїхала на той хутірець. Хотілося їсти, попросила води. А дід з білою бородою, з внуком на колінах, зиркнув на неї, одвічний лісовик, і кивнув, напийся, мовляв, у потоці, там і джерело є.

Там Антоніна прала. Біля неї на дошці лежала купа білизни, ще не полосканої.

То була зустріч двох ворогів, які через день стали прати одну й ту ж білизну, варити їжу, яку Антоніна відносила у відрах десь далеко в ліс. Шумейко прогнав Зося, а тут вона знайшла притулок.

Збагнула чи ні її Антоніна? В них були різні дороги, які перетнулися, схрестилися, дороги різних доль, паночки і селянки.

Збігши до потоку, Зося підступила до джерела, стала на коліна, припала до нього. Джерело викидало з самісінького дна білі піщинки, вони знову осідали, а поверх них, у джерелі, відбившись із небом, мовби плавали кетяги стиглої калини. Вона пила воду, а здавалося, що співає калину, бубку за бубкою, а калина китицями росла в джерелі.

— Що ж ти не захопила праचा?— зігнула Зося від джерела Антоніна.

Зося встала й повернулася до неї.

— Я більше не можу прати.

— Робота не для твоїх зманіжених рук? — Антоніна викручувала сорочку. З сорочки збігала вода, капотіла на підіткнутий поділ її спідниці, мочила червоні коліна, худі й жалюгідні, цідилася по висотаних литках.

— Хай вони будуть прокляті, мої руки! А... з вогню — та в полум'я!..

— Хто з тобою говорив?

— Полковник.

— Платоша,— сказала Антоніна, рвучко повернулася й пішла.

Гестапо тижнів зо два не чіпало Макара Березюка. Мабуть, тому, що його не було в замку. Він, одібравши собі шуцманів, гасав з ними по селах, здирав контингенти, вислужувався. А Гелена чекала його і не могла дочекатися. Виморена безсонням, з розбитими вкрай нервами, ні на хвилину не могли заспокоїтися; руки трусилися, наче в паралітички, ноги підгинало, вона не могла молитися. І не знала, за кого молитися: за чоловіка, за доньку, чи за себе? І коли серед ночі вона просила бога, щоб він беріг її Макара, щоб хоч йому послав добрий міцний сон, Макар у цей час налітав загоном на втомлене село, гриміли постріли, в коморах виміталися засіки, з хлівів тягнулися корови, виганялися вівці. Все це везлося, притьмом гналося на Вишнівець, а в селі спалахували хати, відблиски падали на шлях, яким утікав Березюк із здобиччю. На Старосіллі чи на Мухівці, залежно від того, звідки, з яких сіл кралася, звідки бралась розбоєм здобич, шуцмани повертали своїх коней, тут нічого було боятися нападу партизанів, два-три шуцмани супроводжували хліб і худобу в замок, а потім наздоганяли загін. Гелена могла не турбуватися про чоловіків сон: він спав тільки вдень, вдень було безпечніше, і він спав, завалюючись на попівські перини, завжди окупувалася попівська хата: в ній не кусали блохи і чисто готувалася страва.

Наставили нового ляндрвірта. Але він не цікавився Геленою. До неї придибав місцевий ксьондз, назвався учнем Гелениного духовного наставника — кременецького ксьондза. Говорив тонкуватим жіночим голосом. Старався весь час зазирати їй у вічі, і коли схоплював її погляд, не відпускав. Його очі мали якусь магічну силу. Він говорив їй про природу гріха, її, Гелениного. Оповідав про ту природу, посилаючись не на канонічні божі заповіді, а на мирське життя.

Поклав руки на оксамитові билечка зеленого фотеля, відкинувся на м'яку спинку, дивився пильно, насторожено. І його довга коричнева сутана з білим комірцем, і

кістляве бліде обличчя, і зрізане підборіддя,— все імпонувало тому, щоб навчати і напучувати. Навіть його жіночий голос звучав поважніше.

Він говорив Гелені, що йому недавно довелося спостерігати таку сценку: кривенька дівчинка бігала і сміялася. Вона підкидала м'яча. М'яч утікав від неї. Вона його наздоганяла, підкидала, знову наздоганяла. Кривенька дівчинка зовсім забула про свою вкорочену ніжку. І та ніжка мовби й не дуже заважала їй, коли дівчинка підплигувала, коли присідала. Вона підкидала м'ячика, і сльози радості, сльози втіхи, сльози щастя блищали в її дитячих оченятах. А на камені сиділа її мати. Вона спочатку теж усміхнулася, але її очі, очі матері, не спалахнули щастям. Її губи скривилися, потім стулилися. Їх стиснула печаль. А дівчинка, кривенька донечка, захоплена м'ячем, нічого більше не хотіла помічати: бігала, тішилася. Та мати помітила, мати вгледіла: хоч як весело заливається сміхом її дитя, в очах цього дитяти, в самісній глибині, все одно не забувається, все одно зорить крізь сльози радості, що вона кривенька, що в неї вкорочена ніжка. І нехай вона забула про це, та сміх її радості, сміх її втіхи, сміх її щастя — неповний. Перестане скакати м'яч, дівчинка стане, а її одна ніжка вкорочена. І так буде завжди. Мати стулила печальні уста, бо вона знає: минуть роки, виросте її донька, але в якому б добрі вона не була, ніколи не відчуже справжнього щастя, бо вона не як усі, бо вона кривенька...

Ксьондз не випускав Гелениних очей із своїх, приплющених, наче заскленних.

Вона схилилася на канапку.

Нічого більше не мовивши Гелені, він легко піднявся з фотеля, благословив її та й подибав з покоїв.

Гелена сама прийшла до нього на сповідь.

Вона зрозуміла оповідку. Не оповідку, притчу. Не спостерігав, вичитав ксьондз цю притчу з якоїсь книги.

Він прийняв її в кляшторській келії кармелітів, стіни якої були завішані картинами з історії кляштора, його боротьби із схізмою за великий Рим.

— Святий отче, кривенька дівчинка — то я?

— Ти, дочко.

— А мати — наша Польща?

— Польща — усім нам мати.

— Ніколи, я ніколи не знала повноти щастя за Макаром, я вийшла за нього заміж і стала кривенькою...

— Інакше не могло бути, дочко. Макар — противник віри твого народу. Макар — ворог твого народу. І вічне прокляття тяжітиме на тобі за доньку, яка пішла слідом за батьком, ти порушила закон бога і предків. Діти від кривих шлюбів — сини за чоловіком, дочки за жінкою — а в тебе?..

— Що ж мені робити?

— Покинути Макара, терпіти і спокутувати гріх!

В той надвечірній час, коли Гелена покидала замок, переходила в кляштор, Макар мчав у село на краю району, в село за залізничною колією. Шуцмани алюром гнали коней, намагалися проскочити попід залізничним мостом, щоб обікрати село і встигнути почистити ще й сусіднє, яке лежало поряд. Не було сенсу розтягувати операцію на дві ночі: всі повтікали б. Ніч проспять. Макарів наказ — не палити, не видавати себе.

Кіннотники майже догнали до мосту, як закосив кулемет.

Під Березюком упав кін. Кулемет стинав, не можна було підвести голови. Березюк сховався за кінським чевом. Шуцмани розбіглися.

Строчили черга за чергою. Били, не цілячись, але жоден з шуцманів не спинився, щоб підібрати Березюка.

На мосту, в нічній імлі нікого не було видно. Березюк відповз, а потім побіг.

За плечима, в темряву ночі рвонуло залізничним мостом (Платоша-Полковник підклав тол, привіз шість возів, зняв охорону), а Березюкові видалося, що не тільки партизанський кулемет, небо дістає його громами, щоб скарати.

Він утікав. Скинув піджака, бо заливався потом. Роззувся.

З зарядженим пістолетом, — палець на курку, — вранці добився до містечка.

Гелени в замку не було.

Він поголився, переодягнувся і піднявся на другий поверх доповідати новому ляндрівтові про всі й особливо останню зірвану операцію.

Березюк ретельно перераховував, скільки центнерів добуто жита й пшениці, скільки голів худоби. Але не скінчив. Ввійшли два есесівці, зв'язали йому руки і повели.

У критій машині на нього чекала заарештована Гелена.

Іван Гнатюк так і осів у польському селищі, де отаборилися польські партизани. Тут були вчорашні вцілілі неправдою осадники, які на близьких і дальніх околицях села мали даровані маетки, тут був ксьондз, який служив капеланом у легіоні генерала Геллера, якраз ті, що кулею і багнетом цілих два десятиліття гострили кігті державному орлові, впивались у груди тутешньому селянству, пили його кров, викльовували йому очі, але тут були і поляки-незаможники, які не схотіли служити шуцманам, тут були скинуті на парашутах із Англії інструктори Миколайчика. Тут були, зрештою, Адам і Марія Броневські.

Щоб не накликати біди, Іван розмовляв польською мовою. Як міг, він втовкмачував це і Миколі, який почав одужувати. Хтозна, чим скінчилася б їхня втеча, якби тут не було Броневських. Їх могли просто не прийняти. А могли й розстріляти. З Іваном ніхто не вважав за потрібне бути чемним чи бодай стриманим. Не допомогло, що Адам Сигізмундович відрекомендував його колишнім секретарем окружкому. Навпаки, посилило до нього ненависть. І він мусив поступатись не тільки озброєному партизанові, бешкетному юнакові, а й малій дитині, яка йшла на нього, лізла, наступала на ноги і, відійшовши, обов'язково кидала: «Русинська свиня...»

Не Адам Сигізмундович, Марія навіть попередила його, щоб він не нічкував вулицями села, щоб ліпше звечора не виходив із ксьондзової садиби.

І він це добре збагнув, усвідомив після того, як тутешня боївка вчинила напад на сусіднє село, пограбувала його, а потім бойовики пишалися тим, що вирізували до ноги малих і старих.

— Янек, що казало тобі хлопчєня, коли ти схопив його за ноги?

— А воно ніц не встигло мовити, я вдарив його головою об поріг і переступив.

— Ну а в мене, Янеку, було по-іншому. Заскакую, а стара відьма витріщилася на мене, м'я оїця по-нашому мені молиться. Кричу—хрестись! А вона по-своєму, трьома пальцями, але несе ті пальці, як і ми, до лівого плеча. В мене не було шаблі. Нам варто б роздобути шаблі. Але я знайшов вихід. Під лавою лежала сокира. Шкода кулі на таку стару відьму. Цяхнув сокирою, її рука відлетіла

тріскою... Варто б нам придбати шаблі, королівські. Як ти думаєш, Янеку?..

Це не були підслухані розмови. Про злочини говорилося відверто, з погордою. Ніби нарочито, щоб Іван чув. Та й це не вважалося злочином, навпаки, героїзмом, народженим ненавистю. Але це вже була навіть і не ненависть — якісь безшабашні веселощі, нестримне молодечтво, радісний сміх, що чийсь там ноги дригали у повітрі, а чиясь відрубана рука хотіла ще молитися, це було сп'яніле весілля, бенкет того орла, якому відтяли крила, якому рубали, та не відрубали голови.

Івана підхарчували. Він завжди мав пряжене молоко. Марія спочатку не дозволяла йому наїдатися. Так наказав лікар. Мила стара жінка, вона піклувалася ним, вболівала за нього, як і тоді, коли вони з Адамом Сигізмундовичем були в підпіллі, коли Броневські мешкали в підвалі, хіба що з тією різницею, що Марії бракувало тоді і молока, і м'яса. Вона з такою ж відданістю піклувалася і про Миколу, якому ампутували ногу, піклувалася про нього навіть більше, ніж про Івана. Микола — син Оксани Петрівни.

Броневські врятували втікачів.

Увечері, після того, як геть усі вишикувались на майдані перед костьолом, після вечірньої молитви й урочистого співу на колінах: «Єще Польська...» — Іван запитав Адама Сигізмундовича:

— Пане поручнику Армії Крайової, невже ви поділяєте і настрої, і дії загону?

Броневський не хотів розмовляти на вулиці.

— Не зовсім,— відповів у хаті, за зачиненими дверима.

— То чому ж ви не накажете, щоб прилюдно, на очах усього села розстріляли кількох фашистів.

— Фашистів? — перепитав Броневський і додав: — Фашисти — це гітлерівці! — Він посміхнувся, але відразу насупився, брови сіпнулися вгору, зламалися: — Ви чули розповіді наших бійців?

— Хіба це розповіді? Хизування, якесь хизування жорстокістю.

Адам Сигізмундович не слухав його.

— А вам треба було б почути, що чинять загопи ОУН на Холмщині, що вони роблять тут. Усі криниці начинені польськими дітьми, польськими матерями.

— Звичайна політика сильних — розділяй і пануй. Політика окупантів.

— Та ви знаєте, що зробили б зі мною, коли б я заїкнувся про розстріл кількох шибайголів?

— Що?

— Мене б повісили першого.

— І вам страшно?

— Я мушу жити і боротися.

— Цікаво, а як ви думаєте, чим закінчиться ця війна?

— Перемогою над фашизмом і відродженням Польщі. І я мушу жити і боротися за відродження Польщі,— підкреслив Броневський.

— Признаюся, я ніколи не думав бачити вас паном поручником.

— А я вас вільним,— у свою чергу сказав Броневський.

— Що правда, то правда, я встиг побувати у різних таборах. Але завжди був певен, що коли ви не на фронті, то в радянському угрупованні.

— Хіба тут не фронт?— заперечив Броневський Іванові. Щось помислив:— Зрештою, ми маємо зв'язки не лише з радянськими партизанами, а й із самою Москвою. У нас росте єдиний національний фронт. Єдиний! І це те, що дасть нам перемогу! Це наша альфа і омега. Я згоден, що наш загін не однорідний. У ньому є і борці за ідею, і шибайголови, і просто вбивці. Але я повторюю: з цього треба ліпити єдиний національний фронт. Я польський комуніст, і я виконую свій обов'язок перед вітчизною.

— Так,— сказав Іван.— Колись у підпіллі ми з вами працювали, щоб розбивати цей фронт.

— Старіємо і вчимося,— відгукнувся Адам Сигізмундович.— А втім, скажу вам більше, наші люди активно допомагають досить незначному радянському підпіллю під Ровном. Можу запевнити, що це підпілля без польських сил давно потерпіло б очевидну поразку. Настали такі часи, коли дружина страченого в тридцять дев'ятому році польського полковника допомагає радянському розвідникові викрадати фашистського генерала. Ви не вірите? Дуже просто. Дружина полковника вдає коханку генерала. Генерал приїжджає до неї, і в цей час, коли він хоче її обняти, йому зв'язують руки.

— Майстерно і майже без жодного ризику.

— Абсолютно.

— Не так, як ми з вами викрадали документацію укріплень східних кресів.

— Це була дитяча забавка. Не більше,— мовив Броневський, відпекуючись од цієї згадки, яка була йому

чимсь не зовсім приємною.— Я можу зв'язати вас з радянськими партизанами.

Іван змовчав.

— Куди ж ви? З нами не хочете, туди теж. Є ще одна дорога — в ОУН! — Адам Сигізмундович зовсім приплющив око, взяв Гнатюка на мушку. Він, безперечно, мало знав, знав надто поверхово, як склалась Іванова доля опісля того, коли він, захопивши план і схеми укріплень, пішов через кордон. Було зроблено все, використано всі найнадійніші прикордонні явки, щоб цей перехід вдався.

Броневський не розпитував Івана, що сталося з ним опісля переходу на той бік, а Іван в свою чергу не розпитував Адама Сигізмундовича, як йому велося на цьому боці. Це розумілося само собою. Тепер були інші обставини: жити чи не жити цілим народам, а не тільки поколінню, бути чи не бути Європі, куди повертатиме Азія.

Коловся світ, тріщали доктрини партій, з'являлися нові партії і нові доктрини.

Світ стояв над прірвою фашизму, і в цю прірву понад усе треба було скинути сам фашизм, і його могла скинути єдина сила — сила радянських військ.

Чи усвідомлює це Іван Гнатюк?

— То як, товаришу Гонто?— різко перепитав ще раз Адам Сигізмундович.

— Треба шукати дорогу,— спокійно відповів Іван.

Розмова закінчилась. Вони промацали один одного і лишилися невдоволеними. Тепер для них не існувало жодних директив, тепер вони не підлягали один одному в своїх діях. Коли їх що і зв'язувало, так це стара спільна боротьба, засуджена і відкинута, та стара дружба, яка, проте, не переросла в побратимство.

Іван сказав Адамові Сигізмундовичу, що він має намір провідати свою рідню, свою матір, і Броневський не перечив, йому, власне, нічого було й перечити. Він пообіцяв, що за Миколу перейматися нічого. Його лікуватимуть, як і до того, зроблять усе можливе, аби поставити на ноги, тобто на одну ногу.

Микола лежав у ксьондзовій хаті, в кімнатці за загра-тованим вікном, яке виходило в сад.

Крім лікаря, його ніхто не турбував. Марія Броневська приносила їжу, а коли він трішки одужав, сам лікар позичив йому окуляри і дозволив читати Міцкевича, якого можна було взяти у напрочуд багатій ксьондзовій бібліо-

теці. В тій кімнаті, де лежав Микола, на всю повздожню і на поперечну стіни стояли дубові стелажі, в яких довгими рядами вишикувалися книги з тисненими золотом корінцями. Тут раніше була ксьондзова бібліотека.

Іван прощався з Миколою.

— Ви ж там довго не баріться, у халепу не вскочте,— Микола відкинув з грудей простирадло, спробував підвестись.

— Тут вам нічого не загрожує.

— Поки вернетесь, мене перероблять на езуїта.— Микола перехилився, дістав із-під ліжка грубенький молитовник у чорній оправі з золотим хрестом.— Подарунок ксьондза! — і недбало кинув його на підлогу.

— Бувайте і набирайтеся сил. Не ув'язуйтеся в супечки. Читайте і спіть.

— Я не пропаду. Адама Броневського знаю з малих літ, а він мене.

Івана проводжала Марія Броневська. Вона загорнула йому на дорогу хліба з маслом, четверо яець. Він не хотів брати, силоміць уткнула йому в кишеню і, зав'язана білою вовняною хусткою, схилила голову, ніби в чомусь винна перед Іваном; передчуваючи, що в них, в її Адама і в Івана, щось не клеїться, говорила:

— Я допильную Кольцю. Ви сказали, щоб він мене не соромився? Соромитися нема чого.

— Будьте з ним уважною. Я вас дуже прошу.

Марія не образилася, що він сказав їй це. Хіба вона й до того дозволяла собі бути неуважною? В неї для пораненого завжди була і тепла вода, і рушники.

Ії, Марію (Адама Сигізмундовича якимось не посмів, не прийшлося до слова), Іван запитав про Антоніну Платову.

— Пам'ятаєте, в неї було продано сина...

— Чому б не пам'ятала? Перед війною один раз приходила. Але більше ні,— і ще нижче схилила голову.— Ні... За Кольцю не переймайтеся. І будьте обережні...

Він подався до річки, до тієї кладки, якою спустився з гори, несучи Миколу.

Адам Сигізмундович провадив військовий вишкіл.

Під лісом Івана наздогнав дідок з куценькою борідкою, той самий дідок, якого шпетив Броневський за дрімання на варті. Певне, він знову стояв на варті за селом.

Відхекуючись, відкашлюючись, попередив:

— Ми не знаємо, що у вас за стосунки з паном поручником, але будьте певні: якби після вашого відходу сюди появились німці чи оунівці, вашого безногого не пощади́мо. Він у нас заложником,— і швидко, підстаркуватою дріботливою ходою пішов назад, не захотів слухати, що йому скажуть.

Іван повільно, крутим схилом, вузькою вертлявою стежиною видирався в ліс: що правда, то правда, бойовики за єдине слівце першим повісили б на гілляці Адама Сигізмундовича. І це зробив би дідок з куценською борідкою, той, що стояв у покорі, коли поручник вичитував йому за порушення дисципліни.

З півсхилу перед Іваном відкрився тремтливий далекий окіл. З вершини небо мовби підняло синю завісу, і відкрилася безмежна просторінь землі — праворуч рівнина, ріллі, зелені посіви, ліворуч пасма гір та лісу, а він стояв ї над тією рівниною, і над тим пасмом. Наче піднятий в небо. Звідси маленьким здавалося польське селище, неприродною і карликовою напівцерква-напівкостюл. Манило пасмо гір. Манили обрії, за якими чорніли ледве помітні села.

Йому треба було обійти це пасмо, перетнути тракт Кременець — Тернопіль, щоб з того боку, з Лицарки, вібратися на Лозівку.

Під ногами шаруділо опале листя.

Він забув, що на його плечах випечено номер смертника.

Йому не вірилося, що він простує додому. В голові снувалося різне. Його думка вчепилася за Миколу. Доля двічі зводила його майже за однакових обставин з подібними людьми. Перший раз на півночі, з студентом-композитором. Удруге тут, з художником. Це були незвичайні люди. Інтелігенти. У вищому, в найблагороднішому розумінні цього слова. Звук і пензель — те, що відтворювало і перетворювало світ...

Він обминав села.

Брукованим трактом зрідка проскакували машини. Він перебрів його сосняком, під Горонкою, сосняком, зрубаним обабіч тракту,— одні пеньки до дороги, а того ж лісу,— зовсім невеликий гайок, під тією самою Горонкою, де він воював у бригаді Котовського. Давнина. Сива. Бились на шаблях. На горі, десь за селом, стояв тоді вітряк. Докрилив свій вік. Не видно вітряка. А бойовикам Броневського хочеться шабел ь королівських...

Іван не поласував ні хлібом з маслом, ні яйцями.

Його обняло якесь нетерпіння, передчуття якогось доброго, теплою; і висиніле осіннє небо, і пахощі сирої чорної землі,— все додавало йому сил, він уже не йшов, а мовби плив під тим чужим небом.

Не задумувався: чекають чи не чекають його? Що роблять і чим живуть брати? Не задумувався: хто і скільки разів проклинав його? Хто і скільки разів одрікався від нього?

Чи ще жива мати?

За обрієм сутеніла Лозівка. Сутеніла смужкою, та смужка проступала з-за обрію, а насправді ховалась у видолинок. Десь там, у тому видолинку, за Загородою стоїть хата, в якій він народився. Ні, не в хаті, це гучно сказано, мати за роботою не мала часу народити в хаті не лише його, а всіх: Павла, Петра... В хаті їх виколисували.

Іван не спускав з очей смужки, яка сутеніла перед ним.

Йому не треба було забиратися на Лицарку.

Він ішов до обрію, за яким ховалося село.

Рік за роком спливали десятиліття, відколи він махнув на коні, прощаючись і з родинним дубом, і з Лицаркою, і з Горинню. Не сподівався, що його дорога простягнеться через тисячі днів і через тисячі ночей. Сподівався у Горині топити шляхту. А вертався сюди підпільником, розмовляв не з матір'ю — а з дубом, щоб не накликати ні на кого біди, горів з найменшим братом у житі, щоб торувати далі свій шлях і несподівано повернутися втікачем, приреченим, прономерованим смертником арбайт-команди.

Іван простував через поля. Праворуч залишився цвинтар, на якому вже без нього поховали батька, і він навіть не знає, де його могила.

Під самісіньким селом з хутірця на дорогу вибігло хлоп'я, викликало старшу дівчинку, і вони вдвох зорили на нього, щось ленетали,— Наталині, сестрині діти, його, Іванові, небожі,— та звідки йому це знати? Махнув їм рукою, а вони й дременули на хутір, зиркали на нього з-за хліва, і біля них на прив'язі плигав собака.

Іван запрошкував у Загороду. Вона погустішала. Її ніхто не прочищав. Розрослася.

З якоюсь побожністю, так, як малим-малесеньким заходив у церкву, він ступив на стежку в діброві, засипану листям, і в передчутті дива вийшов на край свого городу.

Дуб, кремезний дуб лежав напівзавалений. Одним боком його коріння ще врізалось в землю, а другим стирчало на дорозі, вибілене, воглиле. Але й напівзавалений, обчухраний, та не зовсім, дуб не губив листя, під ним нічого не росло, і його оборювали.

Іван майже навшпиньки підступив до нього, погладив його вивернуте коріння, погладив розреписту шкарубку кору, потім сів на напівзавалений стовбур, якого підпирала розкарячкувата віднога, що мовби росла із землі, і разом з Іваном на дубі сіло його дитинство.

Звідси, від цього дуба, від його коріння і з-під його верхів'ття, почалася Іванова дорога, яка привела назад і яка ще не закінчилась.

За садом, за старими яблунями, за сливняком виднілася покрівля хати, почорніла, поросла зеленим мохом. А за Горошками — згарище Барткової садиби. І за муром, у графському маєтку — згарища, а за ними, — раніше ніколи не було видно, — Горинь. Виблискує. А ставу нема. Де був став, рудіє глина, місцями калюжі, баюри, — спустили став.

І двері в хату забиті навхрест дошками. Пустка. Двері перехрещені дошками і з городу, і з вулиці.

Іван обійшов хату, зігнувся, прихилився до вікна, долоню козирком, — пустка. Напіврозвалений льох під горіхами. А над ним, де стояла комора, залишки камінців. Нема ні хлівів, ні шопи. За ними, над вулицею під вербами, — криниця, але без дашка, на валу — ланцюг, та на цямрині на стоїть, як раніше, коване з грубої бляхи відро.

Де ж мати? Де рідня?

На подвір'ї Горошків якась жінка витрушувала рядна, а йому було шкода, що криниця без дашка, оглядався, дивився на неї.

Через дрiт він привітався з молодницею, вона перестала витрушувати рядно, склала його вдвоє, підняла, щоб не торкалося землі.

— Ви не скажете, де люди з тієї хати? — і показав на пустку.

Молодиця зиркнула на нього підозріливо тим цікавим поглядом, яким завжди зиркають на незнайомця. То була Самійлова Стефка.

— Вони давно сидять на полі. Хіба ви не знаєте? — і в її очах спалахнула насмішка.

— Павло, Петро і Гриць на полі?

— Та що ви? Один Петро на полі. З матір'ю і з Зінькою, а Павло на селі. Як би вам ліпше сказати, за зборнею, перед каплицею і сидить. Там таке брамище. Відразу й упізнаєте. А ви що, нетутешній чи їхній родич?

— Та ніби рідня,— відказав Іван.— А що ж це кругом згарища і став спущено?

Те, що він такий нетямущий, те, що він такий допитливий, не сподобалося молодиці.

— Ніби ви не знаєте,— мовила вона, неначеб присоромлювала його, згорнула рядно вчетверо, перекинула на руку, ще раз зиркнула насмішкувато на нього і пішла до хати, підсмикнувши недовгу спідницю.

Іван дочекався, поки жінка вийшла з хати вдруге.

— Вибачте, але де вони живуть на полі?

— Де живе Кучковський, знаєте?

— Пам'ятаю.

— Так за ним. Їхня хата не під бляхою.

Він знав, куди йти: на Ридомльський шлях, до Кучковського, а там побачить.

Була одна — перша і остання радість: мати.

Він ішов до матері.

Ніс їй свою втому, свою змору, своє передчасне постаріння, ніс їй усі свої муки, які безсвідомо і назавжди стали її муками, ніс їй свою розбиту душу. А щастя?

На розбитім шляху навпроти Кучковського на гору пнеться доріжка.

Івана дивувало, що в селі йому трапилася на очі тільки одна молодиця. Він нікого не запитав на відкритому подвір'ї Кучковського. Самітня верба під хатою. Поплівся й собі тією доріжкою на горб, а з нього ще у видолинок, а там на горбі одна хата під бляхою, а друга, другої ніби й не видно, довгий хлів, навпроти — довга стодола.

Ще колись батькові хотілося поставитися на полі. Не встиг старий. Чого не встиг батько, здійснив Петро.

Іван минув чийсь багатий хутір, порівнявся з довгим хлівом і хатою вкупі, ступив під вишняк. На городі, під щепю, порпалося щось у землі, в руденькому кожушку, зав'язане в чорну хустину,— мати. Він це відчув якось надто гостро, з болем. Ухопився руками за прутистий вишняк, такий чужий, такий не домашній: у них завжди під хатою росли сливи. Якою ж маленькою, ніби голубка, стала мати...

— Добрий день вам,— сказав Іван і вклонився з-під вишняку.

На городі, на грядці не розігнувся жовтий козушок, підвелася чорна хустка.

— Зінька у хаті. Вона вже ходить...— і знову нагнулася.

Іван цупко держався за прутисте гілляччя, розгорнув його і, не пригинаючи дроту, переступив на город. «Глуха осінь. Що мама тикають у землю? — подумалося йому. Він підійшов до неї, хотів узяти її за маленькі плечі, але не міг, не мав сили.

Вона поволеньки, з трудом розгиналася йому назустріч, дивилася на нього байдужими запаленими очима: вештаються всякі, відривають од роботи, і її маленьке, ніби кулачок, обличчя, в складках великої чорної хустки вузликом, скоріше було непривітне, чим привітне.

Вони стояли одне навпроти другого: син пронизував очима матір, а мати — сина.

— Що ж це ви, мамо, садите під зиму?

— Іване! Сину...

Він не обняв її, згорнув, нахилив до неї голову.

Мати чорними пальцями, до них налипла сира земля, витерла свої сльози, а потім тими пальцями — землею і сльозами, торкнулася його обличчя, і плакали її старі, виплакані очі, тремтіли плечі, забилася головою в синові груди, трусилися руки.

— Чого ж ви плачете, мамо?

А вона, зовсім маленька, низенька, заледве сягала головою його грудей, тулилася, горнулася, припадала до нього, плакала йому в груди, хапала його руки, плакала в ті руки. І її сльози, недоторкані сльози, були гарячими як вогонь.

Іван поцілував її руки.

— Чи це ж ти, сину? А мені й не снилося.— І, не витираючи сліз, взяла його за руку й повела, наче хлопчика, з городу до хати.— Зимовий часник я тикала,— казала й оглядалася, тримала його за руку, вела і думала, чи він іде за нею.

Гавкнув Мурза, вона тупнула ногою, вся стала нараз шпарка, дужа, мовби вдруге народилася на світ. І той блаженський козушок на ній, і та велика хустка неначе повеселішали.

Собака гавкнув і втих.

Василина за руку ввела Івана в хату.

— Зінько, а хто в нас є? Іван, наш Іван прийшов!..

Зінька пряла кужіль, відплигнула від коловоротка.

— Іван?..

А він усе стояв на порозі.

— Що ж, повітаємося, поцілуємося,— і ступила йому назустріч, обняла за шию, пригнула до себе, поцілувала.

— Падоньку ти мій, тикала я той часник, на добрий день Іван сказав, а я його до тебе посилаю, не впізнала. Коби не прийшов, коби не заговорив... І не снилося мені! — примовляла й примовляла Василина.

Зінька запрошувала Івана в світлицю.

— Заходьте, не бійтеся, тут у нас шуцмани люстро розбили,— і глянула на розколоне дзеркало.

— Івасю, що ми натерпілися! Тут ледве й Зіньку до смерті не забили.

Вони посадили Івана за стіл, і Зінька відразу почала збиратися на село, за Петром: сидів би дома, не волочився б.

— Мамо, ви ж тут нагодуйте гостя. Не заговорюйте зуби. Наговоритися встигнете,— глянула на Івана. Не зрозумів її, не відповів одразу, прийшов надовго чи не надовго, всміхнулася: — Не на один же він день, треба сподіватися.

Василина, чим бачила, заставляла стіл, було чим заставляти: і варене в печі, і масло, і сало, і сир із сметаною.

— Мамо, а в мене ще варені яйця з дороги!

— Хто ж тобі дав їх, дитино?

— Люди.

Вона ставила на стіл миску, ставила тарілочку, на мить присідала.

— Дай їм, боже, здоров'я, тим добрим людям,— щось згадувала, десь там щось брала і несла на стіл.

— Посидьте, мамо.

— Може б, ти і горілочки випив? Є. Теперечки самі гонимо. Теперечки самі все робимо. І мило варимо. І одержу тчемо, тільки солі самі зварити не вміємо. Дати, си-ну, горілочки?

— Нащо вона нам, мамо? Так посидимо.

І їй було дуже приємно, що син не п'є горілки. Вона сіла навпроти нього.

— Іжте і ви, мамо.

Вона взяла й собі ложку, але тільки взяла її в руку, дивилася й дивилася на нього, і вже не могла підійти, не

могла сісти поруч з ним, не могла припасти до його грудей, щоб солодко наплакатись. Іван їв, а вона дивилася на нього.

— Де ж ти був так довго, сину?

— По світах, мамо.

Вона аж заплющувала очі від того, що він сказав. І більше нічого не розпитувала. Нехай їсть, нехай наїдається.

— Як же ви живите, мамо?— спитався Іван.

— Всякого було, дитино.

І вони мовчали. Їм було добре вдвох.

— Звідки ж ти взявся?— і починала оповідати, коли їй снівся їй, як ворожила на нього в циганів.

— Втік од німців.

І Василина ще більше звеселіла, що він у неї такий мужній: од німців утік.

— Де ж твоя жінка? Де твої діти — мої онуки?

— Не знаю, мамо. Як мене засудили, написав Олені, щоб взяла розлуку.

— Сам написав? А то ж нащо?— і не могла збагнути.

А він зачав оповідати їй.

— Боженьку, і що воно за світ настав! Коби мені ще хоч Гриця побачити,— і заридала.

Розчинилися двері, з них появився Павло, широко розкинув руки:

— Брате!

За Павлом,— ніяк не могла обійти його,— витупцьовувала Наталя.

— Іване, Іване, Іваночку...

— Я той часник тикала...— пояснювала всім Василина.

Звично ступив, зняв кашкета ще з порога Петро.

Збиралася родина.

XI

Випав перший сніг. Легенький, пухкий. Війнув вітер, здув сніг зі схилу, і з-під нього затрепетало молоде жито. З замерзлого груддя проткнулося травною, навіть зашестіло. Вітер не зміг здути з нього курних порошинок, які осіли на ньому памороззю. І воно само, ворущачись, прилягаючи між груддям, не могло струсити з себе тих уціпливих порошинок, зеленіло, вкрите памороззю.

Гапка вигнала на озимину козу і двоє цапенят. Осінь видалася погожою, жита піднялися. Вдарили приморозки, люди спасали жита. Худобу пускали гуртом, і вона паслася, де хотіла, ніхто не боронив.

У кого корови, а в Гапки коза. Воно, звичайно, непристойно держати її, ніколи ніхто у Лозівці кіз не держав. Коза не вважалася за худобину. Це ж тільки міщани кохаються в козах, п'ють козяче молоко, ріжуть і їдять ципине м'ясо. А справжнім селянам, справжнім мужикам, по правді кажучи, та коза ніби смердить якоюсь дичиною і містечковою калюжею.

Гапка, може б, і не заводила кіз. Завела козу наперекір Королям. І тому була своя причина. Ото як покидали в криницю Ядвігу й Степанка, Рашовський тільки один раз навідався і з тих пір відрікся господарства. Пилип, не довго думаючи, скажену корову, скаженішу за саму Ядвігу, прирізав, а добра лишилася їм. І тепер від Королів не те що ложки молока для дитини, сироватки не випросиш.

Попускала Гапка і козу, і приплід пастися, загорнулася од вітру та й думає таки про ту козу, про цапенят, про Королів, які дуже обпаніли.

А Хима наглянула, що Гапка на житі, повипускала корову і трійко овець. Хима живе на полі, за Брегами. Степан добудував хату, цієї весни вони й перебралися, та не довелося довго йому розкошувати.

Бредуть з гори на Защиту Химині вівці за коровою, а Гапка стоїть на одному місці. Якщо Химі хочеться, то нехай підганяє до неї товар, бо сама Гапка до неї не спуститься. Хоча воно у видолинку й тепліше, але ж там густо снігу, зелено тільки на горбі.

Хима напуджує корову, кітні вівці наздоганяють її, а сама простує до Гапки. Тепер і Химі ввірвалося. Тепер вона признається до Гапки. А раніше свого носа — оту картоплину — відвертала.

— Сестрице, в тебе двійко цапенят, гадала, кізоньки, що ти з ними робитимеш? — відразу запіклувалася чужою бідною Хима.

— Я й сама ще не знаю, — байдуже відповіла Гапка і дуже поважно: — На м'ясо їх пускати не збираюся, так що зуби не гостри. Нехай собі ростуть.

— Господоньку, і могло ж тобі в голову, сестрице, щоб я на твоїх цапенят ласилася?

— Я й не заїкнулася об тім. Нехай би мені язик відсох, коби заїкнулася,— віхрещувалася сама від себе Гапка.— Що не кажи, а нам з тобою таки не щастить, серце Химо,— додає Гапка і думає, що дивно діється у світі між людьми. Коли Химин Степан вигулював з люшнею за плечима, не до неї, не до Гапки, було Химі,— господиня на всю губу, на цілий повіт, стрінуться, закопиль Хима губи, жаліється, що квочка породистих курчат не висиділа, що яйця бовтунами поробилися, а вона ж їх наледве виміняла у Павлової Варки. Ти бач, прості кури їй не потрібні, давай породистих. Щоб тобі прості тхоряка подушив...

На озимину вивів коней і корову Пилип. У солдатській шапці, насунув її, підв'язав, ніяка буря не надує у вуха, в Якилининих шкарбунах на високих і тонких підборах. Дорожила ними Якилина, пильнувала, взувала на свято, тепер пустила їх на будень. Треба Пилипові, взуває Пилип, а коли треба Якилині, він одразу скидає. Лежить у діжці, кваситься, виправляється коров'яча шкура. Будуть чоботи Якилині, будуть Пилипові, будуть їм обом, ще й на латки залишаться. Либонь, і не тягне Пилипа до жінок-пастушок, що то значить стати господарем. Його згорблені плечі не дають Химі спокою. Вона пряде Пилипа очима. А Гапка не займає його, Пилип ніби й не обходить її.

— Сестрице Гапчко, розкажи-но, як твій сусід корову різав?— упрощує Хима Гапку і пряде очима на Пилипа,— так і її Степан курив. Було, закурить,— дихнеш, закашляєшся, нагримаєш на нього, а тепер приємно згадати задушливе та солодке куриво.

— Хіба ж я не оповідала тобі, Химо?

— А ти ще розкажи. Дуже я люблю слухати, коли ти розказуєш.

— Та корова — ціле нещастя,— починає оповідати Гапка. Вона не один раз, мабуть, і не одній Химі оповідала про те різання, та кожного разу оповідала по-іншому, кожного разу щось додавала.

— Корова, правдачки, скажена, Гапчко?

— Та ти такої зроду-віку не бачила. І не доведи тобі бачити. Сильніша за бугая, лихіша од зміюки. Не підпускала доїтися, і годі! Що вона вже Якилину вимотала...

Хима не перериває Гапку, не забігає наперед, наслуховує.

А Гапка творила свою оповідь.

— Пилип наклепав косу, нагострив. Усе пробував на палець, чи гостра. Нагострив і сокиру. Бруском. Цілий день на це в нього пішло. А прийшлося корову з хліва виводити, злякався. Відхилить двері, загляне в хлів і зачинить двері. Якилина і та на нього розсердилася. Як не розсердишся на такого баболяка! Розсердився і Пилип. Махнув кудись. Аж приводить собі на допомогу Івана, отого попівського наймитюгу, що зараз сторожем при школі. Вони вдвох і заходилися. Іван посовітував прибрати трохи засторонюк. Нав'язали ми посторонків. Той дядько Іван хитро придумав. Колись у попа бугая таким чином різали. Завели корову до стодоли. Спутали і передні і задні ноги. Тоді посторонки під живіт, закинули через платву і давай підтягувати корову, щоб вона не торкалася землі. Якби стояла на землі, ні обухом, ні ломом, нічим її не повалив би, а з косою вона й не підпустила б. Насилу вчотирьох ми її відтягнули,— Гапка аж зітхнула.

Хима щільніше прихилилася до неї.

А Пилип сидить на складеному мішку на межі. Пускає собі дим.

— От дядько Іван командує: приставляй, Пилипе, драбину, лізь і обухом корову між роги, в те саме місце, в яке вона любить, щоб її чухали. Я косу піднесу. Добре йому, бач, командувати. Внесли драбину. Приставили. Поліз Пилип, а корова в повітрі роги наставляє. «Що ти там прицілюєшся? — кричить дядько Іван.— Бий!» І ми з Якилиною кричимо: «Бий!» А Пилип Пилипом. Заким размахнувся, не встиг ударити обухом, щабель під ним трісь, сокира з його рук — бряк. «Падаю!» — і вчепився корові за роги. Вона, нещасна, теж перелякалася. І гойдаються. Корова на посторонках. Він на рогах.

— Ой, ой, як на гойдалці, Гапочко?

— Йй-бо, як на гойдалці. Йй-бо, не брешу. З засторонка на тік, з току на засторонюк.

— Ой, не можу, ой, перестань,— душилася сміхом Хима.

— А ти б побачила, що той помагач робив. Забігав, затупцював, солому в засторонку розкидає, ловить Пилипа за ноги, репетує: «Падай, я солому настелив, бо з коровою зірвешся, бо платва трісне».

— Ой, не можу, ой, перестань...

— Зомліли в Пилипа руки, схопив його Іван за ноги, разом і попадали.

— Разом?

— Ну, Пилип збив його...

— А нехай тобі всячина!...

Химин сміх, яким вона заливалась і порскала, десь-то почув Пилип на третій межі, знявся.

— Ти бач, почув,— сказала Гапка.

А Химі стало шкода, що він зайняв і перегнав далі свою духобину. Вона перестала сміятися.

І Гапка вже зовсім нецікаво докінчила, як сам Іван обухом огрів корову, як дорізав, як важко було її балувати. Зате м'яса наїлися. І на великдень таке не трапляється.

Коза й цапенята скубли жито, скубли вівці, а корова ніби злизувала холодну паморозь.

І обом їм — Химі й Гапці — враз стало сумно й холодно. І вони повідліплювались одна від одної. І вітер обвівав їх з усіх боків. Аж поховали руки в рукави.

— Диви, диви, козенята козу дуцають. Чисто як діти,— мовила Хима.

— Подалася ти без чоловіка,— захитала Гапка головою.— То була гладка, і ззаду, кругом ладненька, а тепер — на що перейшла, на що звелася? Бо без чоловіка! — продзвеніла Гапка.— А спробуй тепер, спробуй сама...

— Не кажи, сестрице. Давно по ньому я вже й сороковини справила.

— Зажди, побудеш два-три рочки, як я без Прокопчика...

— Що рік, що два — однаково, хоч головоньку притуляй до каменю.

Нагризлися вони вдовиною гризотою та й зачали вже займати, Хима — корову й овець, Гапка — кіз і цапенят, бо й вони перемерзли на холоді, коли це прямо до них,— шинелина розстебнута, поли теліпаються, не вимахує, волочиться, мовби підбитий, солдат не солдат,— змора-перемора.

— Здрастуйте, жінщини,— а вітер хилить ним.

Гапка з Химою зійшлися до купи, стали як одна.

— Добридень вам, чоловіче добрий.

Пальці в нього подерев'яніли. Не може шинелину застебнути.

— Пленний я. Може б, прийняли. Здається, німцями тут не воняє...

— А чому ж? Ідіть до мене.

— До мене ближче, Химочко,— і Гапка, ніби побоюючись, що солдат роздумає, відплигнула від Хими, взяла його під руку.— Осьдечки, зовсім близько, ходімте!

Хима й собі взяла його під другу руку.

Вони забули про свій товар, повели солдата. Дві невтішні вдови.

— Німців тут нема.

— Вони сюди й не потикаються.

— Я на хуторі.

— І я на хуторі.

Він плівся між ними. Бородатий. Брудний. Ступав на праву ногу, хилився на Химине плече, ступав на ліву, хилився на Гапку.

Пилип зоддалік підігнав худобину, щоб роздивитися, кого баби ведуть, побачив, але не зачепив, не гукнув, ніби йому нічого не видно.

Хата — наймитський примурок.

Вони посадили полоненого на лаві. Гапка відразу метнулася до припіка діставати тепле козяче молоко, відняла затулку, стрільнула на Химу, а Хима вже допомагала йому роздягатися, тягнула за рукави, стягувала шинелину, копилила губи, виставляла свої зубки і сипала смішком.

— Не до сміху йому. Що ти зуби показуєш?— сердито, проте в ту ж мить звела на жарт Гапка, бо солдат теж ніби усміхався до Хими. Розлила молоко, занадто багато линула з горщичка в квартиру. Піднесла:— Пийте, замість води.

Він підніс до зарослого рота квартиру. Пив, а Гапка з Химою німо косились одна на одну, щоб не дивитися на нього.

Випив до крапельки, пальцем захопив шкірку, облизав палець.

— Може б, ще випили?— спохопилася Гапка.

— Ти ще питаєш?— накинулася на неї Хима.

Гапка лапнула в полоненого квартиру, знову метнулася до припіка і знову стріляла на Химу, бо та всаджувала солдата на лаву і сама мостилася коло нього.

Другу квартиру він випив сидячи. Випив і відразу прихилився до стіни.

І тоді Гапка ступила до Хими, взяла її за руку.

— Підемо, серце. Твій товар, а мої кози порозбігаються. А ви лягайте, приляжте і спочивайте собі...

Не хотілося Химі вставати з лави. Та Гапка підвела її, вчепилася за руку й не відпустила.

Хима за порогом сказала:

— А в мене їм було б лучче.

Гапка швидше спроваджувала її з подвір'я.

За садом — Пилип підігнав з поля сюди ближче і їхню худобину — Хима вирвала свою руку з Гапчиної.

— Ти чого рвешся? Хіба я тобі яке зло заподіяла?

— Або ні? Ще й допитуєшся...

— З якої це речі їм у тебе було б лучче?

— В мене хата, як хата. Молоко. А то козячим напоїла.

— Козяче в сто разів вартіше од коров'ячого, щоб ти знала, щоб не копилилась.

— Я копилюся? Якщо хочеш знати, то я їх першою наглянула, вони першій мені й поклонилися. А коли до тебе йшли, все на моє плече схилився.

— Та що ти варнякаєш? Зовсім не так було.

— А як, як було?!

Вони зчепилися, замахали руками. Хима наступала на Гапку, Гапка то відступала, то знову наступала на Химу.

— Я тобі цього не подарую!

— Я не забуду до смерті!

У мене паршивих дров нема кому врубати.

— А в мене є кому? Є?

То було дві муки, які не хотіли і не могли замиритися. Виказували, оббрівали.

— То тобі не жидівським добром розпоряджатися! — останнім козиром, який у неї був у руках, добила Гапка Химу. — Понаїдалися, пообжиралися, дайте іншим чесно пожити, — вона зламала гілляку, замахала нею.

Хима здалася, ввірвала свою корову, нагнала овець. Стала на межі й погрожувала кулаком.

Полонений спав на лаві, простеливши і вкрившись шинелею.

Гапка випросила в Королів води, бо тепер біда з водою, тепер її треба возити, не наносишся, село не близько і джерела далеко. Пилип з Якилиною непомітно переморгувалися, коли вона наточила з бочки води, а Гапка не помічала того, двома відрами, мовби двома квартами, несла воду, так їй було легко. Під нею все горіло. Тихенько розпалила в печі, нагріла води, приготувала ночви.

Солдат не пробуджувався.

Вкрила йому ноги сірячиною і знову до Королів. Щоб Пилип прирізав цапеня. Пошкодувала, що корову швидко розходувала. Якби сіль, а воно ж до приморозків було. Пилип не хотів різати молочне цапеня. Що там за наїдок із нього?

— Хоч покажи того гостя.

— Нехай відіспиться. А ти, Пилипе, заріж цапеня.

І Якилина, з якою Гапка в тихій сварці,— де ж таке бачено, щоб молоко задурно давати, коза не корова, і то бігай коло неї, молоко само не припливе, а Гапка корову не хотіла ні разу попасти,— забулася за ту сварку й посилала Пилипа різати цапеня.

Винесли його, маленьке,— Пилип не міг різати, сховався у хлів. Гапка сама зарізала, а він мусив зняти шкурку, бо вона не вміла.

Давно вже не горіла, не палахкотіла так піч, давно вже не булькало й не кипіло так у горшках, як цього вечора. І давно в хаті не було так тепло. Аж полонений сам прокинувся. І Гапка, з рум'яним від полум'я обличчям, нестримна, усміхнена, змусила солдата помитись. Вона дістала йому Прокопову бритву-тупицю і одягнула його в Прокопову сорочку.

Пізно ввечері наднесло Королів.

Рада й не рада була їм Гапка. Та поставив Пилип на стіл пляшку самогону.

— Сідайте, сідайте, Пахоме,— садовила Гапка солдата.

І всі сіли.

В помиту склянку цідився жовтий самогон, мовби настояний на тютюнові.

Піч відкрита, звідти бухкає полум'я,— тільки й світла у хаті.

— Дай боже! — підняв Пилип склянку.— З яких же ви країв, чоловіче.

— З Росії,— сказав Пахом.

— Наш одинак, наш Максимцьо, десь по Німеччинах,— і кінцем хустини Якилина витирала сльозу.

А Пилип на це не зважав, додав, ніби хвалився:

— На ковбасні десь. Ковбаси робить.

Душили пляшку і доїдали цапеня.

Ще б довго сиділося Пилипові і провадив би він бачку, та Якилина забрала його. Наспівуючи: «Полюби-

ла пленно-го-о, солдата военного», він неохоче пішов. І ще довго не хотіла йти з двору до хати його пісня.

Ніч.

Гапка постелила Пахові. Сама сіла коло нього.

— Де ж вас тримали? Де ж вас морили? Поробили якісь зачинки?— і тремтливою рукою торкнулася його голови.

Пахом дрімав. Спав.

І вона заридала.

ХІІ

Петро копався у снігах на село. Він був злий на Зінку, на себе, на світ. Усе складається не так, як хотілося. Загатили Ядвігою криницю — прицілявся до добра Рашовських, до клунь, до хати, до корів і до коней. Але сам не осмілювався, спиняв син, якого спустили до Ядвіги. Але добро було добром, і, коли поповзла чутка, що Король і той насмілювався зарізати корову Рашовських, Петро заїкнувся перед Михайлом, треба про добро Рашовських подумати, бо Королі помаленьку споживуть, Гапка допоможе.

— Пустимо на визвольні цілі,— сказав Михайло.— Я спеціально перечікував. Зачепиш, а Рашовський нападе на село. Люди і так нами не дуже задоволені. Тепер і з міста поляки потроху рушають. Рашовському не до маетку. Водить п'ять чи шість шудманів. З такою силою він нам не страшний.

Пригадалося Петрові, саме так говорив Михайло, коли послав його на хутір Рашовських, аби переписав, що у них лишилось.

Взяв Петро з собою Шурку. Подалися. Петро з обрізом. Шурка з німецьким автоматом, з пістолетом. Пилип з Якилиною налякалися до смерті. Не могли відчинити ключами хоромів Рашовського. А там усе ціленьке. На вікнах штори. На шафи, на столи і на крісла пил посідав. Петро акуратно все позаписував. Шафи порожні, але які шафи! Одна з дзеркалом на всі двері. Переписав Петро в хаті, в stodолі, в хлівах, у льоху, насварився, що корову без дозволу забили, на все наклав заборону і повторив Королям Шумейкове:

— Пустимо на визвольні цілі...

Шурка ступив до Гапки. До неї прибився полонений.

Він його допитав. Верталися, оповідав: слабенький чоловічок, москаль, такий перестраханій, що його аж шкода. Нехай живе, шкоди від нього ніякої.

Опісля Петрової заборони на маєток Рашовських загнали молотарку. Все обмолотили. Трохи пашні вивезли до лісу, і сам Петро поховав її у ямах.

Якилина мала носити масло, здавати за те, що користується коровою. В дяка Юзефовича, в другій хаті, де мешкав отець Олексій, коли його було вигнано з будинку, — приймальний пункт. Тут порядкує Петро. Сюди зносять масло і сало. Петро важить, записує. Масло скидає у каструлі, шматки сала кладе в діжку.

Минає тиждень — Якилина масла не несе. Минає другий — не несе. А з маслом взагалі тугенько. Під зиму корови не ті. Та й не всі його носять. У попа три корови, приносить менше, ніж Якилина від одної. У Павла дві, Варвара масло морквою підфарбовує, щоб було жовтіше. Шумейки взагалі не носять. Збирали пшеницю, дав два мішки, ніби на пожертвування. А з інших тягне. Досить Петрові на когось поскаржитися, Михайло посилає хлопців — Шурку, Василя і Самійла. Вони довго не розбираються, стягнуть штани і дають порки.

— Совітам поставку здавав, німцям континенти возив, а своїй українській повстанській армії не хочеш?..

Поскаржився Петро на Королиху, Михайло відбуркнувся:

— Там нема корови.

Погодя Петро довідався: корову забрав собі Галабурдів Василь, коні забрав його браток Йосип, той, що домує, а в УПА не хоче вступати. А вчора під вечір шафу Рашовського Петро побачив у Шумейковому хліві. Нажилися, що шафу не мають де діти, а гребуть, усе мало... Тут, було, не дрімай. Якби Зінька проворніша, на воза, забирай, підмітай мітлою, і їй ніхто нічого не зробив би: раз, що баба, а друге, Рашовський її калічив. Тут не позіхай, не чухайся. Він же сам списочка склав, сам і подав Михайлові.

Вчепили його господарчим, а самі за його спиною тихенько наживаються. Воно трохи й для нього капає. Ні, не з того масла, не з того сала, що Петро переважає, а з того, що самому не треба нічого здавати. Стіжок спалили. Пашні нема. І тут просто-таки присудили відвезти, коли обмолотили Рашовського, вісім підвід по п'ять мішків у Петрову комору. А солому він сам возив. Хлопці до-

помагали. Склали на тому місці, де стояв стіжок. І Зінька не перечила. Вона задоволена, що не треба здавати ні масла, ні сала. В декого вже й свині побрали, до телиць добиралися.

Але що там пашня й солома? Можна було шафи, столи... Стали чавити осадників, Федір, шуряк, розстарався собі пару таких коней, як звірів. Іде не по землі, під хмарами.

Петро товкся біля ваги, прийняв у попової наймички грудочку масла, зважив, кинув у каструлю. Те масло треба перетоплювати, збирати фус і чистеньке заливати у відра. Потім відвозити у Ридомль. І масло, і сало, і м'ясо живою вагою. Там саморобна ковбасня.

Петро очікував, хто ще і що принесе, думав, що йому конче треба перейти до Хими. Зібрали по селу вовну, нагнали до Хими дівчат, хата в неї велика, в'яжуть светри. В'яжуть усі: дячиха і попада, Павлова Варка і Михайлова Рая. Правда, цим вовну видали на руки, вони в'яжуть по домах. І светри треба відвозити разом із маслом, салом і м'ясом. Хоча б ці светри швидше пов'язали. І думки знов поверталися до Зіньки. Випомінає йому Іваном, а сама того не знає, що той Іван нічого не значить. Зовсім, як булька на воді. Випивали, гомоніли, всі йому раді, а він схопився з Михайлом: «Припиніть бандитство! Розбій до добра не доведе!» Другого дня Михайло і цвіркнув: «Твій браток комуніст». Петро доказував, що Іван по таборах мучився. І Зінька того не знає, що Петро надоумив Івана забратися геть. А Зіньці він до душі припав. Спочатку сама підкалася: довго буде чи не довго, потім вподобала і не пускала б.

З сіней до Петра засакає дяк, за ним дячиха. Вона із спицями, клубок вовни у кишені.

— Помацайте, ви тільки помацайте, добродію, який теплий буде светер. Стрілець у найлютіший мороз в ньому не замерзне.

Петрові противна дячиха і той светер, яким вона хвастає.

Він відразу закурює, і глуха дячиха втікає.

А Юзефовича не викуриш. Він заглядає в каструлю, тикає свого носа у бочку.

— Щось маленький у вас сьогодні прибуточок, друже Конопля.

Петро не терпить свого псевдо, хоч сам на нього погодився, бо по селу погolosка: «Масла не даси — коноплі з'їси...» Дяк це знає і мовби нарочито дрочиться:

— З такою скнарістю, друже Конопля, ми державу не збудуємо.

— Не збудуємо, друже Орел,— відказує Петро, а його очі сміються, мовляв, який ти, Юзефовичу, орел? Дяк ти, і годі.— Сірі очі насміялися, пригасли.— Кому держава, а хто шафи тягне і в хлівах ставить.

— Що ви маєте на увазі, друже Конопля?

— Маю на увазі нашого станичного,— випалює Петро і затоптує чоботом недокурок.

Юзефович повертає голову до дверей, повертає назад, із скрипом — його чоботи наскрипують,— підходить до Петра.

— Ая-яй, як вам не ая-яй? Друже Конопля, якісь дрібнички, і ви переймаєтеся. Прошу, беріть мою шафу.— Він відкидає руку до дверей, пильнує кожен Петрів рух.— Ідея! Ідея вище понад усе,— піднімає до стелі палець.— Я вас дуже поважаю, добродію.

— Хіба ж я тягнув шафу, добродію Юзефович? Знаєте, до слова...

— А ви словами не розкидайтеся. Наш друг Крук, наш станичний, сьогодні поведе боївку на місто. Ви цього не знаєте. А я це знаю. За ту шафу — комусь дорікати? За сточені шашіллю дошки?

— Зірвалося з язика,— виправдовується Петро.

— Я мовчатику. Я не наклепник. Але, друже Конопля, будьте пильні і щоб таке не зривалося у вас із язика.

На приймальний пункт зайшли Михайло з Шуркою. Петрові аж потемніло від їхніх автоматів. Він похолов і нічого не чув, не зводив з Юзефовича благального погляду. Дяк про шафу ні слова, ні півслова. Допитувався у Шумейка, що донесла розвідка. Шурка сам ходив у містечко. Перебравшись бабою. Німців нема. Трохи шуцманів лишилося. Вони на ніч зачиняються у замку. На млин можна нападати.

— Ти поїдеш на операцію?— кинув Михайло Петрові.

— Куди-куди?— Петро потупився.

— Я ж вам оповідав,— підказав йому Юзефович.

— Можеш і не їхати. Як хочеш.

— Ні, ні, я поїду. На молочарню ми нападатимем? Треба напасти. Захопити сепаратор, залізні банки. Масла по грудочці носять, молоко збиратимем, самі масло робитимемо. Та й у відрах возити набридло. А там такі баночки, з такими покришками... Добродій Юзефович каже, що масла малувато.

— Збирайся! — кинув Михайло.

Петра приставили до Самійла. Самійло повинен був роздобути коні і сани.

Під північ мали зібратися на Ридомльському шляху. Нападатимуть з Кременецької гори.

Петро зачинив приймальний пункт.

Удвох із Самійлом вони рушили до Федора. Ліпших коней, ніж у нього, не добудеш. Вступили до Хими, на-сварилися на дівчат, щоб менше співали, а швидше ви-в'язували светри.

А Федір не хотів давати коней. Самійло рушницею на-цілився — не брало. Просьбою вмовили, щоб їхав з ними.

Падав вечір.

Федір запряг коней. Посадив Петра з Самійлом ззаду, підмостив.

— Тримайтеся, хлопці! — і торкнув віжками.

Коні рвонули, сани на повороті з подвір'я — затоки: Петро мелькнув у сніг, а Самійло докотився до собачої буди.

Повставали, пообтріпуватися. Федір од'їхав далечень-ко, за сад.

— На німця зібралися, а на санях не всидите. Дове-деться втікати, ще не так їхатиму, — насміхається.

Самійло надувся. Коситься чортом, бараняча шапка збита набакир, мовби збирається злетіти разом з голо-вою.

— Ти, Федоре, не пустуй...

— Ов-ва, я й не знав, що ти такий пурис.

А Петро хоче звеселити Самійла, примирити Федора.

— Де ти їх роздобув, вороних?

— За морем, — відіпхнув Федір. — Ти там не добудеш. Та й нащо вони тобі. Напосілися — вези, от і везу.

Петро примовк. Ліпше не займати Брегу. Візьме й ще раз повивертає.

Заїхали до Петра. Підвечіркували. Петро піддягнувся, щоб не замерзнути. Зінька реготала, коли довідалася, куди Петро зібрався. Ховав під полу обріза, вона гово-рила, аби прив'язав його, бо ще загубить, даючи драла. А потім раптом сама зібралася їхати. І Петро не міг її вгвтати. Федір прохопився, що паровий млин розбива-тимуть.

Петро на неї грима, а Федір підохочує:

— Давай, кумо, німецьке — людське! Ніхто не осудить.

— У німців відбивати — своє забирати! — приплющи-

ла очі Зінька й сама запрягла коней. Сама й правила. Нікого на свої сани не взяла.

На шляху чекала валка.

Вдарили по конях — поскрипував сніг.

Перед містом навпроти валки вимчали на залубних санях Богдан Лопух і Олександр Вакулинський. Порадилися з Михайлом, від'їхали.

Замок на горі, паровий млин у долині. Молочарня біля нього.

Михайло застрочив з кулемета по замку, а потім давай кричати:

— Перша сотня на захід! Друга сотня з півночі! У наступ!

І озвалося з Мухівки:

— Кіннота, на шаблі! Піхота, за мною!

Ні тих сотень, ні тієї кінноти, ні тієї піхоти.

Сани за саньми у місто. А Михайло строчить з кулемета, щоб було більше гаму.

Налетіли на млин. Там і варті не було. З замка ніхто й не пахнув.

Хто тягав мішками питель, Зінька тут ні перед ким не поступалася, з інших саней на свої поперекидала, першою рушила з міста, а Петро носився з порожніми бідонами. Вдвох з Самійлом звалили сепаратора. За ті бідони й за того сепаратора Федір огрів Петра пужалном: мука пропадає, гелеточку б узяти. Заскочили до млина, Федір приволік два кулі муки. Це ж чорт його знає, коли петльоване їли. Млини кругом позачинювані, всі на жорнах деруть.

— Перша сотня, завертай!

Летіли коні. На мішках, серед порожніх бідонів, які страшно торохкотіли, чипів Петро.

Над містом — рев:

— Завертай!

Федір пригнувся на передку.

— Хлопці, тримайтеся!

Петро з Самійлом не так боялися шуцманів, як того, щоб не повипадати з саней і не погубитися в снігу.

Налітали з одного місця, а втікали, хто куди знав.

Їх не було кому переймати.

Федір відвіз, скинув Петра з бідонами і сепаратором, повіз собі муку і Самійла.

Зінька вже була дома. Коні в стайні. Сани під шопою. Мука в коморі.

Падав сніжок.

— Тепер і ми, Зінько, трохи розжилися.

На печі застогнала Василина. Вона стала на коліна і молилася богу, щоб він простив і Петрові, і Зіньці за сьогоднішню ніч. Бог ніякого злодійства не любить.

Звечора Зінька мало глумилася над Петром, не придивилася, чого він навіз. Поставила вареників із білої муки.

— Ех, і мука... золото! — прицмокував Петро.

— Ти, любий, покидай в окріп того залізяччя, що навіз. Може, смачніше за мої вареники буде?

— Що ти тямиш? Бідони я заберу, сепаратор собі залишимо, сметанку збиратимеш.

— Коби вона була, в гладущику відстоїться.

Петро роздосадувався, застріг коней і повіз бідони.

По селу шелест: хлопці з міста німака вибили.

Юзефович зійшов з порога, допомагав Петрові заносити порожні бідони.

— Друже Конопля, розкажіть, як воно було, як напали?

— Ніби нічого і не було.

— Як же, як же? Перша сотня на захід! Друга сотня з півночі! Як же? Не прибудняйтеся!

Ще жодного дня люди не зносили стільки масла і сала, як того ранку. Петро не встигав важити. Аж сердився, а Юзефович погордливо повідомив новину — останній поляк Кучковський покинув село. Петро поприймав масло й сало, коні держав коло себе, а може, Зінька гній вивозила б. Через ці бідони коні згаяв.

Поганяв шляхом, не втримався, заглянув до Кучковського. Перед хатою — стара верба в снігу. Всі двері повідчинювані. Вікна повибивані. Вчора жили люди. Нині замело снігом, і слідів не знайти.

«У кого корова, той і був тут вночі», — подумав Петро. І ще подумав: «Замок брати приступом страшно, а Кучковських приступом брати не треба».

Тут, в цій хаті, частував пан Кучковський Петра, коли навідувався до нього виробляти купчу. З буханця, з-під ножа втекла миша, перелякала пані Кучковську... На ліжках нема дрантя. Всі манатки підібрано. Він турнув ногою стола, потім помацав його, виволік на середину хати. Підняв, поніс на сани. Вернувся. Позачиняв дверцята в миснику. Витягнув його з-під стіни. Виніс і мисника. Більше не було чого взяти. Хіба постелі? Розібрав

постіль, повикладав у вікно, вийшов і повкладав на сани.

Сніг не трусив. І з подвір'я Кучковських, попід вербою, через шлях на горб простягнувся чорний слід.

Петро оглянувся з гори — стара верба, суха й патлата, стояла примарою.

Він подумав: «Хоча б один стілець залишили. Стілець пригодився б. Мала б мати на чому сидіти, картоплю чистяти, а то все його, Петровим, шевським, користується.

Вдовольнився тим, що впірвав. І то надбанок. Повз Шумейкову браму проскочив вихором. Нехай не бачать. Нехай не знають. Не розпріг коней, веселий у хату, а Зінька в сінях.

— Зіньочко, що я привіз,— закував у руки.

— Що ж ти привіз?

— Здається, мисничок підходящий, з дверцятами.

Зінька вихитнулася з сіней, побачила задерті й трухляві ніжки стола, розібрану постіль, мисника, накинута на Петра.

— Відвези! Відвези, де взяв! Щоб мої очі не бачили! Мотлох возиш?

— Ну, чого ти? Що з тобою?— загородився він руками.

— Відвези, бо в хату не пушу!

— Ти ж сама... по муку...

Зінька покрутила пальцем коло скроні, вхопила Петра за плечі.

Василина й собі напосілася на нього.

Петро скочив на сани, відвіз чуже, пригнав коней, покинув під вікнами й подався до Шумейків, наглянув, що Михайло звідкись повернувся.

Тут обідали. Рая Петра за стіл, а Михайло відразу за діло: прийшли, щоб до вечора десять кожухів зібрати.

Не вміють тут готувати. Ще на свята, коли готує Рая, можна їсти. В будні ж варить Демчиха. Нагводзяє, набольбає, порозварює чи не подоварює. Не було б з чого? Смердить і в рота не лізе. Петро тільки вмокав ложку, мляво ніс до рота і майже не облизував. Нема гірше, коли господиня неохайна. Його Зінька наварила вареничків. Підігріти б їх, підсмажити на салі з шкварками... Тепер до Зіньки не підступишся. Не скоро вона забуде той мотлох.

Михайло обідає, що є. Йому нічого не смердить. Скінчив, за Петра — і з хутора.

Надворі засніжило. Мокрий, лапастий сніг налипає на будівлі, на дерева.

— Я не можу з тобою, Михалку.

— А хто кожухи збиратиме?

— Свого шкода,— сказав Петро, тулячись під ганковий острішок.— Такий мокрий сніг, що геть чисто мені змарнує кожуха.

— Заскоч переодягнись.

— Нема в що. У гуні важко. Є піджачина, так у ній холодно.

Михайло в німецькій шинелі. Йї сніг не вадить. Крутнув у хату, виносить плаща не плаща, чорного лапсердака. Допоміг натягнути Петрові на кожуха. Лапсердак довгий, до п'ят. З відложним коміром, не закриває грудей. Петро звів коміра. Загорнувся. Рукави наче попівські, широкі. Тхне від того лапсердака пейсами і ще чимось. Але Петрові він до вподоби. Поли теліпаються, коліна заплутуються в полах. Петро вже не Петро,— піп, рабин. А йому уявляється, що він у військовій шинелі чи у військовій плащ-палатці.

— Тепер сніг не страшний. Перестане йти, я тобі плаща віддам.

— Можеш і не віддавати.

— Ти мені не на позички?

— Дарую, Петре.

Петро вимахує руками, йде по-солдатському. Він не запримітив, є чи нема на плащі ззаду розпірка. Тягне полу, загортається в плащ. Нема. Протне ножицями. Але в тому плащі додому з'являтися не буде. Хто знає, сподобається він Зіньці чи не сподобається?

Михайло наказує, в кого брати кожухи. Він уже розкидав по хатам. Хлопці подадуться до надрічанців, а вони з Петром у Липину.

Біля попа їх перестриває Кулінич. Він чекав на Самійла, щоб податися до надрічанців.

— Спуску не давайте. Не принесете п'яти кожухів, можете не приходити,— наставляє Михайло.

Сніг засліплює очі.

Кулінич не впізнає Петра. Аж той випрошує в нього тютюню. Має свій, але курити свого не хочеться.

— У що ти нарядився? Тебе і не впізнати. Гадав, якесь опудало з надрайону. Обліпить снігом, косу в руки, і будеш як та смерть...

Петро спльовує і хихикає.

Михайло не дає йому постояти, покурити.

Стежку замело. Петро час від часу наступає на полу свого плаща.

Зачинають з Устини. Її хата — першою. Ввалюються, не обтрушуючи з себе снігу, не оббиваючи ніг. В Устининій хаті ночує мороз — холодище.

— Кожух у тебе є?— питається Михайло.— Витягай із скрині, щоб ми самі не відчиняли.

Устя сліпає над шитвом. Відкинула.

— Доньку забрали, тепер по кожуха прийшли?

— Устино, ми ж не грабіжники,— переконує її Петро.

— А хто ж ти? Вдягнувся, закутався з голови до п'ят. Думаєш, не впізнала тебе.

Михайло піднімає віко скрині, викидає шмаття, шукає...

А Петро не може дивитися, вискакує в сіни. Ліпить сніг. І Петро думає: «Скинути б лапсердака, так жаль кожуха. Сніг мокрий».

ХІІІ

Адам Сигізмундович зв'язав Івана з радянським підпіллям. Але йому, секретареві розпущеної КПЗУ, ворогові народу, який де тільки не бував, мало йняли віри. Йому не дали в руки зброї.

У Броневського все було ясно. Він очолив польський партизанський загін, що допомагав радянським партизанам. Адам Сигізмундович чекав того дня, коли з наступом фронту можна буде перейти за Сян і там почати визволення Польщі.

Іван Гнатюк весь час наче в огні. Що робити? Як робити? Він знайшов Антоніну. Але чим вона могла йому допомогти? Ніяковіючи, мовби соромлячись, ледве видавила: «Тобі...» — «Не вірять»,— доказав Іван. Стояв на узліссі. Скинув кашкета — сивий чуб, густий і сивий, упав пасмом на високого лоба. Іван посміхнувся. І пішов. А вона не могла йти за ним, бо не знала його дороги. Та й він теж її не знав. Антоніна гукнула. Не оглянувся. Іван ніс у руках кашкета. Йшов твердо, і вітер крутив його чубом.

З того дня між Іваном і Адамом Сигізмундовичем почалися страшні розмови. Іван не галасував, що сидів по

таборах, що мучився; знесилений, але грізний, він вибухнув гнівом:

— Ви за Польщу? А я за свій народ. Народ ніколи не зраджував своїх синів і вся істина в тому, щоб сини не зраджували його.

А Микола Шрамченко видужував і перекладав: «...де світяться Світязя води під сяйвом нічної зірниці». Рана затягувалася. Він став на милиці, й вони з Іваном поїхали в село, де містилася підпільна друкарня, яку розбили фашисти, коли заарештували Миколу. Броневський дав їм сани.

Шрамченко пішов слідом за батьком. Адам Сигізмундович згадав Миколиного батька: його продав у 1924 році дефензиві Заремба, той самий Сергій Заремба, десятий вістовий штабу Петлюри, потім випускник школи червоних старшин, зв'язковий КПЗУ і, нарешті, начальник слідчого відділу воеводської поліції.

— Будете мати щастя з ним зустрітися, — сказав Броневський. — Соловей — він же Заремба. Начальник варти крайового проводу ОУН. Мої відомості незаперечні.

Микола подякував за гостину і за томик Міцкевича.

Іван Гнатюк знав, що витворяв колись по всіх повітах Заремба. Знав це й Микола.

Ще в арбайт-команді, розмальовуючи, оздоблюючи вілли, вони часто вели розмови, згадували старе. І Краєвський — художницьке прізвище Миколи, під яким він значився в таборі, Іванові нічого не говорило. А Шрамченко — говорило багато.

За участь у робітничому автивоєнному страйку, в тому страйку, що його в Кременці розігнав сам Юзеф Пілсудський, об'їжджаючи волинські креси, Миколу кинули у в'язницю. Там він схопив сухоти. Коли його випустили, він подався у Галичину, а звідти, з допомогою львівських впливових кіл — церковних, прогресивних і реакційних — потрапив у художню академію.

Кілька разів під час канікул навідував матір. У неї то конфісковували, то повертали майно, зустрічалися вони з матір'ю завдяки родичам з Кутів, і Оксана Петрівна нікому не оповідала про Миколу. У гірських Кутах добре повітря. Мати боялася, щоб сухотного сина не виключили зі школи. Його малярська справа була для неї і невідомою, і незбагненою. Війна розлучила їх зовсім.

Такою скупкою і сухотливою була доля цього робітничого інтелігента — молодого художника, який до всього

втрапив ще й ногу. А в Івана була своя доля. І він відчував за собою провину — повів на смерть наймолодшого Шрамченка — Ярослава.

Дядько, якого за друкарню спалено дощенту і який жив у землянці, зустрів їх напрочуд радо, щиро.

Звідси, з тієї землянки, з тієї нори, викладеної дерном, з малюсіньким віконцем, якого, проте, не обминало сонце, і почався їх новий шлях. Чи новий?..

Краєвський — художник був знаний у колах крайового проводу. І його не забарилися використати.

З тридцятьма стрільцями почту — коні перегризали вудила — прибув якийсь Далекий, командувач групи УПА. З чорною кучерявою бородою, в смушевій шапці, в кучому підшубку, він виплигнув із сідла на сніг — з дерев посипався іній.

— Нагодувати і напоїти коней!

— Сотник Соловей слухає!

— Який ти Соловей, Заремба?— в'їдливо кинув Далекий, стукнув каблуками, підвів голу руку до смушка, але не подав ні Миколі, ні Іванові.

Спустилися в землянку.

— Ви голодні чи ні?— спитався Далекий.

— Дядько варив картоплю, то й ми під'їли,— відказав Микола.

— На картоплі все наше селянство держиться. «Бульбу варять, бульбу жарять...» — пожартував він, скинув свій смушок,— чорний чуб вороном.— Загинув Клим Савур. Ви можете намалювати його портрет, художник Краєвський?..

Вони говорили дуже довго.

Недаром треба було нагодувати і напоїти коней.

Прощались, Іван сказав:

— Для початку ви б розстріляли Соловейка. Зарембу.

— З таким же успіхом я міг би і вам пустити кулю в лоба...

Білили сніги. Коні збивали їх. Куріло.

Звідси, від землянки, відкривався краєвид Кременецьких гір. Низька, висока, ще вища... Вони мовби ішли одна за одною в захмар'я. Такі близькі й разом з тим такі далекі, засніжені, білі. Й білими, в густому інеї, в білій морозяній задумі стояли густі ліси.

Високо, на уступах, чипіли сосни. Теж білі. На тих уступах, з яких у часи татарської навали кинулися у

прірву триста бранок, щоб не стати наложницями Бурундая. Куди попадало триста волинянок,— там пробилось джерело.

Блиснуло сонце, запалило сніги, і гори дихнули хвоєю. Микола стояв, схилившись на милиці.

Іван сидів на промерзлому камені.

— Яке ж воно немічне, зимове сонце,— мовив Микола.— Сніги наче достають його з землі й замітають у небі.

Іван мовчав.

Осипався іній. Притрушував кінські сліди. Вони вже й не синіли. За річкою, за Іквою, лежало в заметах село.

Куди йти?

Підеш наліво — загубиш коня, підеш направо — сам загинеш, підеш прямо... Казка. З коліски.

— Миколо, сніги сонця не заметуть, сонце сніги все одно розтопить, а тобі нема чого ув'язуватися в цю завірюху.

— Що ж мені робити?— він протер пальцями запітнілі скельця окулярів, начепив і дивився на найдальші шпилі гір, затягнуті сивим туманом інею.

— Сиди й малюй.

— Кого?

— Людей і гори.

— Добра рада, але вся справа у тому, що людей не намалюєш без природи, а гори й без моєї палітри так розцвітають барвами, що аж душа мліє. І я зараз думаю, чий вони?

— Я хочу вберегти тебе...

— А може, ліпше не мене? Може, ліпше людей і гори: живе полотно набагато цінніше за шедеври Рафаеля.

— Хіба Рафаель не живий?

— Він безсмертний.

— Миколо, ти сам себе заперечуєш.

— Ні, я тільки заперечую смерть. А втім, я часто думаю, як я помру. Вам це не дивно, товаришу Іване?

— Дивно, Миколо.

— А мені здається, що й ви теж думаете про це.

— Ніколи.

— Воно у вас думається само собою, думається не-свідомо. Людина, яка передбачає свій кінець і не боїться його, повинна усвідомити вагу тієї ризи між двома датами на могилі, якщо її насиплють. Чи не так?

— Миколо, казка вчить: підеш наліво...

— Ви цілком підтверджуєте мої роздуми: що я вартий, безногий, і без коня?

— Кінь залишиться, сам загинеш.

— Тоді на коні!.. Давайте подивимося гори.

А вони, білі аж сині, здіймалися в захмар'я.

І над ними не було сонця.

І десь там, на тому боці їх підніж, за засніженими скелями, партизанська прачка Антоніна Платова в той саме час вистукувала на друкарській машинці зашифрований наказ, переданий по рації із Москви, з штабу партизанського руху, залізний наказ гуртувати сили усіх з'єднань перед навальним наступом на великих фронтах. Відпікала, вимкнулася рація, і Полковник-Платоша побіг доповідати, що вночі появляться літаки, привезуть боєприпаси й заберуть поранених.

Оксана Петрівна ходила по світу. Давно у неї не було хати. Не мала де прихилити голову. Кошичок і що на ній,— усе її майно, все її багатство. Піджачина стара-престара, колись чорна, посіріла, вата збилася в поли, на плечах латка, кишені позашивані, бо крізь них тільки вільно пробиратися вітрові. Комірець скоцюрбився, позагинався на дощі й на снігові. Не раз пришивані рукави не тримаються плечей, а швів уже не знати, рукави чиплять на нитках, тонких, фабричних, і грубих, кужеляних. Але всі латки охайно попришивані, охайно припасовані. І спідниця, яка зовсім посіклася, не теліпається обторочинами. Черевики солдатські, з ремінними, тобто сирицевими, шнурочками. Черевики цілі. Але вони довгі, позагинювані, мов копаниці. Хустина не розбереш яка, виляляла, плямиста. В кошелечку з потертими ручками під пілочкою шматок хліба. Замерзлого. Білого, наче поцукреного.

І сама вона, як і її піджачина, спідниця, черевики й хустина — виляляла, марна.

Третій рік недобачає. Зблизьку ще ніби видно їй, а трохи відійде,— все сутеніє, зливається, губиться. З очима поробилося, правда, не відразу, поступово, коли поліг наймолодший син Ярослав. Через Ярослава вона появилася в Лозівці. Той побережник, той лісовий сторож, дід Йосип, який поховав Ярослава, обсадив могилу калиною, вона щовесни, щоосені її провідувала, доглядала, і побережник доглядав, та з минулої осені діда Йосипа не

стало. Сторожка спалена. Ліс навколо повалено. І скільки вона не ходила, скільки не повзала, не знайшла могили сина. Наче ж стояла вона на узліссі. Поросла травою. І калина цвіла в головах. Ні могили, ні калини. Кого не розпитувала, де подівся побережник, ніхто не знав. Німці нападали на ліс, німці все знищували. Оксана Петрівна змирилася з тим, як змирилася зі своїм становищем самотньої жінки — старої бабусі. Доглядала людям дітей, пасла корів, за те її годували. Згадала вона про синову могилу — люди й надоумили її розпитатися про діда-лісника у лісництві. І вона добилася до того лісництва, розпиталася, і їй сказали, що його переведено в Ялинецьке урочище. А коли стала домагатися, де воно, те урочище, виявилось, що воно не деінде, як у Лозівці, в тому самісінькому селі, звідки була родом Антоніна, в тому самому селі, де живуть Королі, до яких вона ходила посильною від Адама Сигізмундовича. Минули роки, відколи вона була тут. Востаннє навідувалася, здається, до Чернобаїв. Почалася війна. Застукали її на Ярославовій могилі. Якраз поливала на ній квіти. З тих пір один раз на Прикарпаття їздила. Зосталася тут. Але не могла жити з побережником. Мала гадку в свою хату повернутися. У Кременець. Але там жила якась сім'я чи навіть дві з безліччю дітей. Війна, а їх вселено ще перед війною, коли Оксана Петрівна на Кути виїхала. Хто їх куди переселить, за неї заступаючись? Подивилася на свою хату, з якої забрали чоловіка і найстаршого сина, з якої не раз хапали середульшого, та й подалася шукати собі пристанища по селах. Знайшла оддалік від Ярославової могили, щоб не ходити кожного дня. От і жила верст за двадцять чи й за тридцять, навідуючись веснами, щоб посадити квіти, навідуючись осінню, щоб оправити могилу на зиму.

А ще з одним її сином, з середульшим, якийсь час сидів Антон Чернобай. Під в'язницею, чи не в Білостоці, вона зазнайомилася з його матір'ю. Але це дуже давно було, Ярослав тоді був зовсім малим. І вона поклала на нього всі свої надії, бо середульший мовби не нею народжений. Не тільки на неї чи на батька не схожий, не схожий на всю їхню родину, взагалі не подібний до всіх людей, яких вона знала. Було, ще малим втікає у ліс, у яр, захирається, сяде — і не знайдеш, і не догукнешся. І в науці не такий, як усі. І в роботі ніякий. Слабосильний. Наче йому що пороблено. Прийшов із в'язниці, по-

був, і понесло його на Кути, а там зовсім відбився од неї, від матері. Вона знала від родичів, де він. Бачилася з ним рідко. Родичі пророкували, що він буде славною на весь світ людиною, а вона не могла повірити.

Розкололася Польша, її Микола залишився під німцем.

Провідувала єдиний раз родичів і довідалася: сина посадили німці. З польської міг дістатися на волю, а ті не пустять. Ліпше не знати б матері такої звістки.

Оксана Петрівна шукала в Лозівці Королів. Не могла знайти їхньої хати, як і синові могили. А вони — на хуторі. З кошачком, промерзла, насилу добилася.

За клямку, руки до клямки прикипають: мороз, а з хати ще ніхто й не бачив її:

— Хто б не був, заходьте, швиденько заходьте,— Пилип відчинив двері, відразу ж зачинив за собою.— Біда в нас, біда. Якилина злягла. Треба банки поставити, я ставлю, а вони відлітають, не беруться. Я ж і банки випросив у попаді, і гасу півшкалика випросив. Майже весь гас випалив. А ви вмієте ставити?

— Мушу обігрітись, Пилипе.

— Ставайте до грубки. Вона тепла.— І тільки тепер впізнав її, побіг за бугай, похвалився Якилині:— Стара, до нас Оксана Петрівна прийшла, пам'ятаєш її?

Король зливав Оксані Петрівні на руки, подавав рушника і оповідав.

— Через воду Якилина й злягла. Носити далеко. Застудилася. В чому тієї води принесеш? Бачите, в рогозяних личаках ходжу. Собі виплів, жінці виплів. Надіявся на чоботи, Якилинині шкарбуни обносив, бо мав добру шкуру, вже й виправляв, але забрали. А шкура ж була! Коров'яча. Я вам кажу...

Якилина лежала під теплою грубою, але її морозило.

Оксана Петрівна зі своєї піджачини насмикала вати, бо Пилип запалював клоччя, ставлячи банки, накрутила вату на дріт, вмокнула у гас.

Факнув вогонь. Вона закинула на Якилинину голову сорочку, однією рукою тримала дротину, на якій палала вата, другою брала з коробочки, яку держав Пилип, банку за банкою, нагрівала і ставила на спину.

— Набирають! Ох і набирають... А я не вмів.

Усі дванадцять поставила Оксана Петрівна. Вкрила Якилину.

— Дай вам боже здоров'я, що ви прийшли,— дякував Пилип.— Сам нізащо не поставив би. І що найгірше —

гас випалив би. А з гасом зараз біда. В попаді вимолвив.

А Оксана Петрівна випросила голку з ниткою, сіла зашивати свою піджачину.

Якилина простогнала, щоб Пилип не теревенив, щоб нагодував гостю, а він розійшовся: в них по сусідству Гапка прийняла до себе зайшого москаля, вдвох донесли, що у них шкура виправлялася, тепер і в очі не дивляться, а він, Пилип, не з таких, щоб комусь кланятися. Певно, що і Гапка банки поставила б, та не покликав.

В мищині юшечка. Гаряча.

Пилип не вгавав, розказував, як забирали корову, коней.

— Були б добилися до нас восени, ми молоко і навіть масло мали.

Обідаючи, Оксана Петрівна спитала про побережника.

— Є, старий дід. Недавно прислали. Нащо вам?— Коли ж узнав, що той побережник, може, тільки один і знає, де могила її сина, мотнув головою: — Ну й життя, я вам кажу! Де ж то ваш син?..

Від банок спина почорніла. Оксана Петрівна познімала їх. На Якилину понатягували одежі, покривали нею.

Пилип підкидав у грубку дрова, а Оксана Петрівна долатувала свою піджачину.

— Ти, Пилипе, провів би їх до побережника. Проведеш, і назад вертайся. Нехай вони у нас заночують.

— Ні, Якилино, ночувати у вас я не збираюся. Пилип нехай мене проведе. Банки я поставила. Видужуй. Нащо я вам заваджатиму...

— То дай їм що-небудь на дорогу.

— І на дорогу мені нічого не треба. Самі голі, нащо мною піклуватися?

Але коли вони виходили, Пилип обміняв їй кошеліка. Подарував новенького. Вони з Якилиною самі плетуть.

Через замети, по крихкому снігу, який провалюється кригами, човпала за Пилипом Оксана Петрівна. Отак завжди. В яку б хату не постукалася погрітися, напитися води, її мовби чекали, мовби вона була потрібною, як тій Королевій Якилині, щоб поставити банки. Пообідати їй дали. Пилип кошеліка нового дав. Облательася, підправила свою піджачину. До кого не вступала, випрошувала голку з ниткою. І скрізь люди були добрі, бо бідні. В біді усі стають добрішими. Вона дякувала людям, люди дякували їй. І йшла далі своєю дорогою.

Вони спустилися до цвинтаря. Й не помітили, наткнулися — хтось товкся за заметами.

— Пилипе, давай, голубе, сюди!..— покликано Короля.

Сани і конячина. З саней по дрючках спускали кам'яну плиту, спускали прямо на могилу, відкопану й розчищену від снігу. Двоє жінок — Лукійка і стара Чорнобаїха ледве втримували два дрючки, по яких Бартко спускав плиту.

Оксана Петрівна уткнула кошеля в сніг та й за Пилипом і сама взялася за один дрючок, стала пособляти.

Могила позацвинтарна. Антонова.

— Слава богу, що він вас послав,— сказала Настя, коли плиту поклали на горбик.

І взнала Оксана Петрівна, що сільський піп довго не дозволяв, а тепер дозволив поставити на Антонові хреста.

Бартко з Пилипом зняли з саней важке підхрестя, довго припасовували його, поставили. Потім підняли й самого хреста. Чоловіки поставали на плиті, жінки втрюх подавали їм хреста, і він, тесаний з великої брили, вліз у підхрестя, забілів над могилою.

Настя Чорнобаїха перехрестилася, тричі біла перед ним поклони, нахилиючись до кам'яної плити, стала на коліна, і її губи, посинілі, припухлі, зашепотіли молитву, стулені долоні простягнулись до хреста, а очі веселі, ніби в них ожила якась радість. Стояла на колінах Лукійка. Молилась Оксана Петрівна. Бартко зняв шапку, хрестився безпалою долонею.

Пилип Король торкнув Оксану Петрівну за плече.

Греблею до Ялинця не дістанешся. Спалено моста, і там глибоке провалля. Пилип повів Оксану Петрівну через Горинь. Річка замерзла. Через неї до лісу мала бути стежка.

А на річці їм трапився Іван Мостовий. Пробив ополонку, ловив рибу. Пилип знав, ліпше минути тихенько, попускав вудки в ополонку, нехай пильнує, до нього тільки привітайся: як зачне балаканину, а вони й так загаються. Він мовби і не помітив їх. Та коли стали минати, спохопився:

— Пилипе, ти куди? Стань-но, ондечки!

Вони з Оксаною Петрівною спинилися.

Дядько Іван підбіг підтюпцем і ніби проковтнув язика, ніби відняло його.

— Що там хотів сказати, кажи? Бачиш, я не сам, і не спасівка, на сонці не вигрієшся!

Дядько Іван взявся підправляти на своїй голові заячу шапку, а вона насувалася йому на очі. Збив її на потилицю. І тихенько, хрипко так:

— Добрий день, Оксано Петрівно,— вклонився їй, а капосна шапка знову насунулася на очі.

Пилип кахикнув.

— Пам'ятаєте, не забули, коли я, ондечки, яблуками вас частував? — говорив дядько Іван, і трусилися його борода, осмалені люлькою вуса.

— Пам'ятаю, чоловіче.

— А ті яблука, я вам скажу, були, ондечки, з чужого саду,— мовив дядько Іван зовсім недоречно.

Пилип знову кахикнув.

Дядько Іван спохопився.

— Що ж я стою? Я вам рибки дам! — і вдарив руками об поли, і відбіг до ополонки, й приніс відро.

— Нащо мені вона, та риба, чоловіче? Ви ж собі наловили.

— Ондечки, я ще наловлю. Ставок спустили, вся риба вивтікала, але я наловлю.

— Він наловить, він мастак,— бовкнув Пилип.

Дядько Іван хапав із відра малі коропці, краснопірки. Оксана Петрівна підняла пілку, прийняла шматок замерзлого, ніби процукреного хліба. І він кидав туди живих коропців і краснопірок.

Пилип таки не дав йому вибалакатися. Відібрав в Оксани Петрівни кошика з рибою, поніс.

Дядько Іван стояв з порожнім відром, дивився їм услід: ніби щось згадав, зняв з голови шапку, щоб вона не заважала, побіг, наздогнав їх і зачав говорити про Уласа Денисовича, про вчителя, що до нього приходили вночі, допитувалися, чому з попом свариться, чому не допускає його читати школярам закон божий. Чим воно, ондечки, скінчиться?

Вибалакався, і вони, Пилип з Оксаною Петрівною, потяглися до Ялинця. Не спитав, чи вона надовго у їхнє село, де весь час була. А все через Пилипа, через нього, тим квапленням зовсім спантеличив його.

І він стояв з непокритою головою, забувши начепити шапку. Над ним пливли сиві низькі хмари.

...Побережникова сторожка на тому боці лісу, за Павловим побитим і поруйнованим млином.

Як і дядько Іван, дід Йосип не чекав Оксани Петрівни. Стругав сопілки. Відкинув роботу, затупцював по своїй сторожці, поставив Оксану Петрівну до теплої стіни, підклав доброго ломаччя в грубку.

— Яким вітром? Признатися, й бачити тебе вже не надіявся. Забула старого.

Тут же, в сторожці, під лавою у нього домовина. Старий підняв віко, добув з домовини хліб і сало, пляшку нежурниці.

— Я, на цю домовину дивлячись, грішним ділом подумала, що ви вмирати зібралися, дідуню,— сказала Оксана Петрівна.

— Куди там умирати? Може, скоро і вмру, але тепер усякої погані в лісі розвелось, то я в домовину хліб ховаю, вони, дурні, не здогадуються.

— У нас рибка є,— і Пилип розгорнув перед побережником кошика.

— Чисть, добрий чоловіче, коли приніс.

Оксана Петрівна діда про своє, чого ходила-шукала його.

Він насупив брови.

— Коли мене палили, коли партизанів викурювали, геть чисто все посплюндровували. Чи й допоможу тобі, молоднице? Вони вже й мертвих бояться, могили нищать. Бояться, щоб мертві не повставали.

XIV

Через Лозівку проскочили партизани. Серед білого дня. Загін вимчав із містечка. Хлопці їздили до млина по муку. Вступили до Уласа Денисовича. Більше ні в кого у селі не спинялися. Люди виходили з церкви. В Павла Гнатюка, прямо на дорозі, якийсь партизан-жартівник обміняв чоботи.

— Махнем! — посадив Павла на снігу.— Мені, старий, до Берліна топати. Не обижайся. Буду топати назад, розмінюємось.

Скинув свої порвані, взувся у його добрячі. Ілько — його колишній наймиток — аж тепер впізнав Павло. Та прикусив язика.

Партизани з села — на хутори. В Зіньки льоху забрали.

Говорено, що їх вела Антоніна. Ніби її дехто бачив на коні. Мабуть, що вона. У Шумейків теж дещо зачепили. Хто любить на чужому пожиріти, нехай не дуже гладшає. Звісно, без своїх, Ілька і Антоніни, не обійшлося.

З того дня Лозівка стрепенулася — німцям амба! Аж тепер їм капут.

Дядько Іван вештався по селу з костурякою, кожного перепиняв, пахкав у лице люлькою.

— Хіба я, онде, не казав, що за ними аж закурити! — І гордо чимчикував далі.

Лозівка кипіла, вирувала й вишумовувала. Той клекіт, той вир, те шумовиння ще не перелилося через дороги, через сковані морозом вікна. І самотня постать дядька Івана, якому зрідка хто попадав під руку, чорніла вулицею, манила до себе, та ніхто не йшов.

Зранку ковпаківці, а під вечір, — на майдані, — Михайло із своєю боївкою. Марширують. У кого нема справжньої рушниці, той зробив собі дерев'яну, і Михайло вчить усіх стріляти. На коліні, лежма.

— Сотня, струнко!

Завмирає майдан.

Надїхав Собків Володька. Виплигнув із саней.

— Слава Україні!

— Героям слава!

І зірвалася пісня. Ноги затоптують майдан.

Собків Володька про щось перемовився з Михайлом. Шурка з Самійлом і Галабурдів Василь, викликані з шернг, кудись поїхали.

Володька походжає коло зборні.

А оддалік, за майданом, на вулиці водить ватагу підпарубчаків Павлів Юрчик. Назбирав таких, як сам. І вони теж вимаршировують. З тичками.

— Вільно! — командує Михайло сотні.

І Юрчик теж командує своєму війську.

Куди поїхали Шурка, Василь і Самійло? Недаром їх послано. Щось буде.

А вже зачинає вечоріти. Надвечір'я береться морозом.

З Липини чути скрип саней. До зборні підвозять і скидають з саней учителя, скидають дядька Івана. І їдуть знов. Морозяне надвечір'я мовби скоує майдан. Привозять Галабурдового Йосипа. А з Мухівки, з передмістя, Павлів зять Олександр і Богдан, той, якому Павло шуряком, привозять свого попа Кудкудакова.

Щось буде...

Шепочуться, що заїжджали по кацапку, але не застали вдома.

Рожевіють перші зорі. Перетинаються, наче падають у сніг, але не можуть попадати, висять, неначе прибиті до неба.

— Струнко! До но-ги...

Сотня — хто справжню, хто дерев'яну рушницю до но-ги,— стоїть перед зборнею.

А ті, що їх попривозили, товпляться купою, позводили коміри.

Десь збоку, на дорозі, Юрчик вишиковує дітлашню. І дітлашня поїдом їсть старих.

На сходи піднімається Володька. Він розпанахує поли шинелі, новенької, ніби щойно від кравця, хапається руками за відлоги.

— ...Наближається час останнього випробування: на нас суне...

Юзефович кутається в пальто. Йому холодно, але він нагріє одне вухо, випростається, нагріє друге, і руки по швах.

— Ми сьогодні будемо судити тих, хто плямує нашу честь, хто не вірить в силу УПА і допомагає нашим запеклим ворогам. Ви,— махнув рукою на тих, кого привезли,— всі наші вороги. Хто скаже, чого заїжджали ковпаківці до вчителя? Хто?

Дядько Іван не витримує. Йому не дозволяють закурити.

— Володько, їй-богу, онде, заїжджали пити воду. Щоб я здох, коли брешу.

— Мовчіть! Ми і вас запитаємо, чого ви тиняєтеся по селу і що ви стрічному-поперечному вигукете?

Дядько Іван оглядається на сотню, мов шукає якогось співчуття. Улас Денисович шарпає його за рукав, але він вигукє:

— Кричу, що німакові капут!

Шурка пробрався і підніс дядькові Іванові до зубів кулака.

— Ми будемо судити священика Кудкудакова за те, що не зрікається московської патріархії. Ми будемо судити й тих, хто збочує в табір мельниківства,— Володьчин голос зривався, хрипів.— Ані найменшої пощади зрадникам! Хто напоїть ворога, смерть! Хто покаже до-рогу, смерть! Хто стане брататися, смерть!

Завалені снігом стріхи, низькі хати своїми замерзлими віконцями тягнулися до зір, які рясно висипали, визвідали небо.

З Кудкудакова зірвали рясу, а коли стали стягати штани, він — кремезний і відгодований, важко крутнувся, рознялися його руки, махнув ними, ніби вітряк крилами, і Самійло з Василем, які чинили над ним езекуцію, порозліталися в різні боки, попадали на вичовганому майдані, посунулись. А Кудкудаков, стиснувши кулачиська, присів, зціпив зуби, наставив лоба, ніби збирався битися лобом, як бугай.

Самійло з Василем не повставали. Володька ступив із сходів, не прицілюючись, бахнув у попа. Кудкудаков ще секунду-дві стояв на ногах, ніби подумував, падати йому чи ні, і звалився лобом до Володьчиних ніг.

Йосип сам розстібнув штани і сказав:

— Замічаю, що будете бити. Бийте,— зігнувся, приліг, витягнувся.

Коли він сказав: «Замічаю», затрусився смішок. Не вийшло у Йосипа з Зосою, він став зовсім мовчуном. Десь на вечорницях, серед лютої зими його занесло до тих дівчат, куди і його брат Василь вчашав. Після першої чарки всі втихли. Ніхто ані шешерк. Усім язики подубіли. Одубів і Василеві, який завжди меле, ніби з гарячки. Йосип, задумавшись, насупившись, проказав: «Т-так, замічаю, десь-то буде зима»... І замовк, наче справді сказав щось розумне. А Василь йому: «По чому ж ти, брате, замічаєш?» До Йосипа й прилипло оте «замічаєш».

— Виставляй, виставляй свою піч, ще нагинатися над нею,— вискалився Василь, помахуючи шомполом.— Рідний брат, а мельниківські галушки їв. Сидів, відмовчувався, святе теля, нікому нічого не винен. Я, його брат, засвідчую, що на днях мельниківці провідували його.

Володька відвів Василеву руку з шомполом.

— Признавайся, як на сповіді, чого приїжджали?

— По старих зв'язках, замічаю, що по старих зв'язках розшукали мене, кликали в свою боївку.

— І дав згоду?

— Бігме, не дав.

Володька подав знак рукою, і Василь розмахнувся шомполом. Шурка із шомполом став з другого боку.

Уласа Денисовича били в штанах. Вирок: за те, що підбурює дітей не вчити закону божого.

— Хлопці,— галасував дядько Іван.— Та не бийте їх, відмірте мені вдвое, я вас дуже прошу, я, онде, витри-маю. Вони ж слабенькі, Улас Денисович, а я і за них і за себе! Сурйозно!

— Струнко! — крикнув Михайло.

Володька крутився на майдані. Дядько Іван випросив у нього коней, щоб відвезти учителя.

Повезли, кинули разом і Кудкудакова.

— Сотня, кроком руш!

І загойдався майдан. Боївка піднімала й гупала но-гами, вимахувала лівими руками: р-раз-два, р-раз-два...

На чолі колони стояли Михайло, Богдан і Олександр. Командував Володька.

— Селом, руш!

Шарпнулося з грудей, зірвалося із лютих губ, що вони сірі вовки без горя, без страху, що в них готові напліч-ники, що їм однаково, чи впадуть у пастку, чи зловляться на дріт, бо вони лісові вовки.

Колону замикав Юзефович.

Але не розмерзлася зимова ніч. І Лозівка мовби за-грузла в снігах, закувалася морозом.

Поскрипували голі верби.

На майдан висипало Юрчикове військо. Помарширу-вала селом боївка, а дітлашня приймала клятву.

Юрчик стояв і викрикував перед своїми ровесниками й меншими за себе:

— Я, дух одвічної стихії, що зберіг тебе від татарської навали і поставив на грані двох світів творити нове життя...

І за ним, хором, у промерзлу ніч дзвеніли тонкі підго-лоски.

— Здобудеш українську державу або вмреш у бороть-бі за неї...

— Здобудеш...

І скрипіли голі верби, обчухрані, старі верби, що вже не раз пускали молоде пагіння, скрипіли тим гострим, ламливим скрипом, який так далеко чути на безвітрі, на морозі під колючими зорями.

І горів замок Вишневецьких — вікопомна кам'яна ко-лиска історії.

Не рвались снаряди. Не падали бомби.

Його підпалили сірничком, коли втік останній німець-кий вояк.

Відстрочили кулемети. Відтатакали автомати.

І тільки зелена від моху,— розтопився сніг, і мох зазеленів,— гранітна лава навпроти фонтана, який вже не існував, того самого фонтана, біля якого зустрілися Лжедмитрій з Марією Мнішек, і маленька дерев'яна церквися під замковими мурами, в якій вони вінчалися, стояли непорушно, не зачеплені вогнем.

Відблиски полум'я сягали Горині. На річці танув і трищав лід.

Нікому не було страшно.

Замок і костьол освітлював села.

Наші партизани вибили німців вогнем. Але німці ще могли появитися, ще не підійшов фронт. Та німців ніхто вже не боявся.

На край містечка під'їхав, спинив коней на цвинтарі Федір. Поганяти далі вагався. Вгинаючись, ніби під вагою своїх плечей, забрався до мармурового обеліска, який вилискував чорними гранями, пошкріб потилицю, висякався, натягнув рукавицю, підбиту на долоні полотном, однопалу, задер догори хитрого поса і нюхав, нюхав, аж роздувалися ніздрі, той чад, яким тягнуло від замка, той дим, який стелився і від якого чорнів сніг.

До нього підійшли Гапка з Пахомом. З порожніми мішечками під пахвами. Подивилися на паровий млин. Його комин — залізна чорна труба з легеньким дашком, кризь який просвічувалося небо,— мовби зачарував їх.

— Вйо! — хтось вдарив по конях, хтось полетів на санях.

Федір подумав: «Чи не на моїх?» Та його коні стояли. Поки він розв'язував від копаниці віжки, Гапка з Пахомом посунули втоптанною стежиною над яром.

Федір крикнув на коней. За ним уже їхали інші, наздоганяли, силкувалися перегнати.

На горі диміли замок і костьол, дим заволікав містечко, яке притулилося внизу над річкою. Ще вчора воно стenalося, а нині розпласталося. Ще вчора воно було вороже і в ньому стояли німці, цілий загін кінноти. Те містечко, в якому завжди жило, хоч і невелике, але панство, те містечко, звідки писалися закони, які висотували соки з його, Федорових рук, жерли колоски з його поля, те містечко, яке завжди говорило чужою мовою і страхало підкостьольною в'язницею.

Федір вимчав на бруковані вулички, і йому стало дуже радісно, що з вікон установ сипалися папери й папірці,

що вітер піднімав їх, з чорними гербовими орлами, з чорними свастиками, і хоча він не вмів читати, але був упевнений, що це були погрозливі окупантські закони й інструкції, писані не його мовою. Він пустив коней. І коні своїми копитами топтали ці папери. Він в'їхав у замок.

На замковому подвір'ї, в диму, длубалися, снували й викрикували ті, хто раніше не мав права ступити сюди ногою.

Федір повільно виїхав із замка. Наче господар.

Вітер здував із вулиці жовті, червоні, білі папери.

І стояв галас.

— Втікали і підпалили тюрму.

— Забили папухами тютюну і підпалили.

— Дурний, тюрму підпалили наші.

— Хто не підпалив, слава богу.

— Тютюнцю шкода-а...

— Лізь у камеру і кури! Га-га...

І тоді Федір згадав, що десь тут, коли ще не боявся партизанів, під замком жив ляндрівт. Він заїхав туди, до того будиночка за гарненьким парканом. Двері були зачинені, він висадив вікно, забрався досередини, а тоді розбив двері і став виносити, вкладати на сани крісла на пружинах, м'яку канапку, — все, що трапляло під руки. Навіть не зв'язав на санях, чимдуж погнав додому, щось загубив по дорозі, але не спинився. Дома звалив усе перед порогом, завернув коней і з батою — уста сміються — ввігнався у хату, гукнув сина, який з відчинених дверей стежив за батьком, коли той в'їхав у двір повними саньми, вдягнув у довгий материн сачок, підперезав Наталиною хустиною.

— Поїхали, Андрій-ку...

Зустріли Гапку з Пахомом. Перли по мішку муки, і Барткова Лукійка з ними. З-під сіряка — сорочка. Бо у спідниці мука: забула мішка, а мука в млині — тільки у скринях.

Іхало, ішло, мчало, гуло...

— Татку, покажи замок.

— Побачиш, усе побачиш...

Посторонки тільки торк-торк.

А вже хтось знімав ковані замкові ворота. З задимлених, осмалених будівель викочувалися емальовані ванни, умивальники, хтось виколупував кахлі, — єдине, чого не хотів палити вогонь.

Андрійко задер голову, вітер війне, дим розгорнеться — так і видно: якась богиня їде на дивному возі високо-о, під самісіньким дашком.

Андрійко подивився і на богиню, і на гармати, помацав рукою.

— Татку, а нащо зривають брами?

— Щоб не було.

— Чого щоб не було? Золота корона,— гарно ж як!..

— Ти, Андрійку, тут постій, подивися, а я лядвїртові вікна познімаю. На скло тепер сутужно,— наказав Федір і махнув саньми далі.

Андрійко трохи постояв, а тоді посновигав по подвір'ю, теліпаючи довгими рукавами, і сам незчувся, коли й занесло його до костьолу. А там, перед самісінькими дверима, розчиненими, широкими, ширшими від церковних, стоїть якийсь бог, витесаний із сірого каменю, дивиться у кам'яну плиту, волосся йому аж на шию, і того бога хтось немилосердно періщить палюгою. Вже й та палюга покололась, а він хекає і б'є, б'є і хекає. А тому богові хоча б що, стоїть собі босий, навіть пальці на ногах знати, і читає кам'яну книгу.

Андрійко підступив з одного боку, підійшов з другого боку, впізнав дядька Короля й осмілів:

— Дядько Пилипе, нащо ви його б'єте?

— Що? — відхекнувся Король.— Хто там?

— То я, Федорів Андрій. Питаюся, нащо ви його б'єте?

— Бо він не наш бог.

— А чий же він?

— Панський, сину! — І знову зачав періщити святого палюгою.— Він мого Максимця завдав у Німеччину! Цьому богові молився Рашовський! — кричав Пилип.— Цей бог усім допомагав, а мені не хотів...

— Дядьку, хіба ж він почує?

А вже Андрійка шукав Федір. І малий побіг, заплутуючись у довгих рукавах. Цікаво б заглянути в костьол, але там полум'я... Почує бог, що його б'є дядько Пилип, чи не почує?

Батько накричав, насварився на Андрійка. А він, біжучи вулицею, підбирав якісь папери, якісь книжки, нагорнув їх цілий оберемок.

— Викинь непотріб.

— Я дома бавитися буду.

— Запихай у сани. Я тебе посаджу, бо нас, здається, не випустять.

— Татку, я ще трішки паперів назбираю,— і метнувся по вулиці.

А навпроти костюлу стоять саночки. На залізних підризиках, гнуті, дранечки жовтим пофарбовані. І не з мотузочком, з пасочком. Про папери вже забувся. І нікого біля саночок.

— Ч-чий? — подивився на батька і тикав на санчата рукавом.

— Бери і прив'язуй до саней. Скоренько!

Андрійко потягнув, поволік ті санчата. Прив'язав ззду до великих саней.

— Я на них їхатиму.

Але Федір підхопив його, посадив на віконні рами.

— Держися!

Вороні поприщувлювали вуха.

А з міста справді не випускають. Повсталася самооборона — хоч воно безладдя, але ж треба припинити грабїж, бо кого ж грабують? Себе грабують. Розносять до цурочки. А хто відновлювати буде? Ни чий плечі впаде воно?

За мостиком — капличка. Біля неї взялися за руки дядьки, парубки, жіноцтво і ще віддалік погрожують:

— Завертай коні назад! Тільки порожняком із міста!

Андрійко чипить на високій хурі. І так йому шкода, що доведеться санчата відв'язувати. На підризиках, жовті.

Та батько коли не крикне:

— Німці!

Коні вскач. Ті, що держалися за руки, розчепилися. Під Андрійком тріснула шибка, він провалився кудись униз, задер ноженята. Все ж, цупко держачись і не боячись, що впаде, хіба що перекинулися б сани, озирався на свої санчата.

Аж три шибки тріснуло під Андрійком, і батько, витягаючи його з віконної рами, дуже жалкував, що скло побилось, але, збираючи осколки, казав, що і з них щось буде.

Там, у місті, батько захопив якесь сідло і з червоної міді бочечку. Андрійкові вже було не до санчат. Він, правда, відв'язав їх, затягнув у сїни. Та йому хотілося до сідла й до тієї бочечки, бо вона з носиком, натиснеш на носика, бочечка сичить.

— Ляндвїрт з неї пив газ-бульку,— пояснив батько.

І малий придавлював носика. Бочечка сичала, але газ-булька навіть і не капнула.

Мати накричала на Андрійка, дала стусана, щоб ішов до малої дитини. Мати чомусь була сердита й сумна.

— Заким, Федоре, їздив, у нас гості,— сказала Наталя Федорові.

— Що ще за гості? Кого чорти наднесли?

— Тихіше. — І вона чомусь опустила очі. — Самійло з Шуркою.

— Чого їм треба?

— Копають криївку.

Федір наморщився, його ніс набурячився.

— А згори-ти-ти, і ти їх впустила, дозволила? Де?!

— Федю,— озиралася вона,— я не впускала, а вони ружжами клацають, я молила, щоб зачекали, заким ти прийдешь. Що я могла зробити? Копають у льосі. І наша Віра колискою допомагає їм землю виносити.

Федір скинув мокрі рукавиці, віддав їх Наталі і став випрягати коней.

З-за комори, із льоху вийшли Шурка з Самійлом. Відвиклі від тяжкої роботи, понадушували собі водянки, і Самійло розглядав свої долоні, лаявся.

Шурка подав Федорові руку.

— Ми тут господаримо без тебе.

— Хлопці, упірву тичку, ліпше тікайте по-доброму,— проказав Федір і стиснув зуби.

— Ти, Федьку, не дуже,— мовив Самійло, не перестаючи розглядати водянки.— Ми не таких бачили.

— Я кажу, виламаю тичку, то ти і світу не побачиш!

Шурка підіткнув під шапку свого рудого чуба.

— Ми в тій криївці сидіти не збираємось. А приховати дещо — приховаємо. Ти, Федоре, за селом. З твоєї сім'ї ніхто ні в чому не замішаний і, якщо хочеш, щоб тебе за оте добро,— Шурка кивнув на сани,— ніхто не чіпав, то будь радий...

— А ти мені тим добром не дорікай... Дорікай кого іншого, хоча б старого Галабурду,— не здавався Федір.

— Ти про Галабурду мовчи, ми і без тебе знаємо, що він навіть костьольні органи позбивав і з міхами додому попривозив. Він одна річ, ти зовсім інша.

— У кого корови на органах гратимуть, а мені самому ревіти?

— Що-що? — перепитав Шурка.

— Та він ті органи в хліві поставив... Галабурда. Хіба не знаєш, що перепитуєш? Люстрову шафу ставив у хліві, а тепер органи.

— Тебе розбирає пасія? — сміявся Шурка.— Криўку ми все одно викопаємо. І ти нам не заборониш.

Федір скося глянув на Самійла, а той підійшов до Федора.

— Ти що, злякався нас?

— Було б кого! Що ж ви в тій криўці ховатимете, хлопці?

— А то вже наше діло,— відповів Шурка.

Наталя тримала Федорові рукавиці і весь час мовчала. Чекала, чим воно скінчиться.

Шурка наказав, аби Федір не розпрягав коней. Сани випорожнять, допоможуть знести вікна, і коні будуть потрібні.

— Розвантажуй, Самійле. А ти, Наталко, приготуй де-що. Ми там принесли і святої, і не святого,— порядкував Шурка.

— Хлопці, я б вам сулію поставив, коби ви забралися,— і Федір мотнув головою.

Вікна позносили й поставили під коморою.

Наднесло Василя Галабурдового, з ним ще кількох, якихось нетутешніх, докопувати.

Федір подумав: «Припікає їх. Навоювалися, будуть у землю зариватися».

Коли виходили з хати, Федорові діти світили на чужих дядьків великими чорними очима, а Андрійко спитав:

— А в мене санчат ніхто не забере?

Мати гримнула на нього.

— Ми тобі ще не такі підкуємо,— пообіцяв Самійло і погладив хлопчину по білій голові.

— Мені, дядьку, кращих не треба.

— Он ти який! — сказав хтось.

Андрійко довів їх аж до порога.

— І сідла не заберете? І бочечки, з якої німак пив газбульку, не заберете? Не забирайте.

Поїхали Федір із Самійлом. Накладали в дяка повні сани новеньких ковдр, зв'язані паками кожухи, зв'язані паками светри. Думалося Федорові, Самійло, може, й не такий паскудний, хлопця по голові погладив.

Самійло наче відгадав Федорові думки. Вибіралося з села, спитав:

— Чого ти, Федьку, на мене визвірився?

— Як же на вас не визвіряться? Чим воно скінчиться?

— Ну, того я тобі не скажу,— відповів Самійло.— Того ніхто не знає. А я на тебе ніякого зла не носив. Згадай, ще недавно муку везли, любенько так.

— І воду з журавля пили,— вставив Федір.

— А ти згадай, коли ти на Наталці женився, коли залицявся до неї. З Петром ми тоді товаришували. І я мушу тобі сказати, що вмовляв його, аби Наталку за тебе віддали.

— Та її випихали з дому. Що ти, Самійле, плетеш?

— Випихали чи не випихали, але я тобі правду кажу. Коли б не я, Наталка тобі тільки снилася б.

XV

Наближався, підкочувався фронт, і дибилася земля.

Кременецькі, Шумські, Цуманські ліси — зелена, ні, чорна Волинь, бо в березневому вітровинні ліси ще більше потемніли, стали чорними, і хмари голодних ворон, вибитих із фронтового Полісся, з криком осідали на дерева.

На краю лісу, на березі Горині,— похорони.

Його несли на сосновому вітті, Полковника-Платошу. Вийшли з лісу. Несли на лисий схил, на високий пагорб.

Платоша лежав на зеленому вітті. У папасі з навскісною червоною стрічкою, з автоматом,— диск напаківаний набоями,— з гранатами.

Зелена глища голчастими китицями під ним. Живиця.

Несли Платошу і несли над ним небо. Не голубе, потемніле. Долиною, над Горинню,— туман. Сивий. За ним нічого не видно.

Шумів суворо Брянський ліс...

Партизан-диверсант похитувався на Ількових, на Антонініних плечах, на плечах Броневського, злегесенька погойдувався у зеленій колісці, погойдувався вдруге, після того, як його колисала чернігівська мати, і вже востаннє, та й співала йому суворо-звеличено про Брянський ліс, з якого він вийшов.

Платоша впав на Сарненському залізничному вузлі. Сюди напхалося безліч поїздів,— німці не встигали формувати, розформувувати, посилати на фронт і відправляти у тил. День і ніч пахкотіли паровози, маневрували, бухкали рудими клубами диму, сипали чорним піском

сажі, червоні й зелені очі світлофорів не встигали заплющуватись, і однорукі, плескаті семафори з обох боків станції майже весь час стояли з задертими куцаками, мов здавалися в полон.

На відкритих платформах, жерлами на схід, стояли «тигри». А з осмалених теплушок, з побитих вікон висували забинтовані голови поранені.

Над залізничною колією, у вуликастих будках стрілочників снувала варта. Короткоцівкові автомати тремтіли, наче в лихоманці.

Це була страшна битва. Не за панцерники на платформах. Не за гори боеприпасів, не за вагони харчів, не за ешелони добра, які гнали на захід. За водогонку — цегляну круглу вежу, подібну на стрункий гриб у гарненькому, привітному капелюшку.

Щоб збити з пантелику комендатуру, охорону, війська, які чекали відправки на фронт, Полковник-Платоша мав прорватися на вокзал, зав'язати бій, а потім, навертаючи на себе весь шквал ворожого вогню, відступати, відступати, і затягувати за собою фашистів. І він прорвався на вокзал. Били важкі станкові кулемети. Трасуючі кулі зробили з ночі день. І коли фашисти наскочили на подальшу засаду, змівши, скосивши трьох вершників разом з кіньми, тоді злетів над колією гриб водокачки, і її привітний капелюшок, розколовшись у повітрі, впав на чавунні рейки.

Коли Платошу підбрали, він ще дихав. Кулі поперепинали йому руки і ноги. Кулі прострочили йому навиліт плечі. Але він ще дихав. Дихав до самісінького ранку. Вмер у курені. На Антонініних руках, яка, промивши йому рани, перев'язавши їх, поїла його весь час спиртом, по одній краплі капаючи в рота.

Тіпався в Антонініних руках, наче жива риба. Антоніна не могла його стримати.

Так помирав Полковник-Платоша, один з партизанів того героїчного рейду, який, вихопившись з княжого Путивля, вкрив себе славою. Так помирав Полковник-Платоша після однієї з останніх партизанських битв на рідній землі, після битви, до якої приєднався польський загін Адама Броневського. Він, цей загін, підірвав водогонку...

Платошу донесли до могили. Спустили в могилу на сосновому вітті.

Автомат. Гранати. Він і по смерті ще мав устати і битися.

Сипалося замерзле груддя. У темне небо били автомати.

Насадивши на голову шапку, Адам Сигізмундович кивнув Антоніні, і вони першими одійшли від могили, коло якої стояли партизани.

У лісі, на постой, на них уже чекали сани. Командування доручило Адаму Сигізмундовичу Броневському й Антоніні Платовій провести переговори з боївками УПА, щоб вони не відкривали вогню, щоб не шкодили просуванню з'єднання через ліси у напрямку на Сян і на Віслу. Про переговори було домовлено. Адам Сигізмундович і Антоніна поїхали.

Вони вимчали на бездоріжжя, гнали вибалками. Їм не хотілося ні про що говорити. Вкривши ноги рядюгами, позатикавши під боки автомати, схилилися наперед, а вітер бив їм у груди, відкидав назад.

В обрій врубувався ліс.

Кінна стежка допровадила Адама Сигізмундовича й Антоніну до лісової хижі, на порозі якої стояв бойовик. Солдат не солдат, у кожушку, в полотняному пофарбованому горіховим лушпинням галіфе. Він пропустив їх, стоячи з гвинтівкою до ноги.

В хаті за дощатим столом сиділи Іван Гнатюк та Микола Шрамченко. Інші стояли під стінами.

Іван підвівся.

— Прошу вибачення... — зиркнувши на Миколу, який держався за милиці й підморгував Броневському.

Адам Сигізмундович попрямував до столу.

Антоніна ступала, і над нею кружляла стеля. І посипана піском глиняна долівка була слизькою. Вона ступала по ній, як по льоду.

Отой, що на милицях, в окулярах, мабуть, тільки він один, який зовсім не знав Антоніни, збагнув її якесь особливе хвилювання, замішане на люті, тузі й незвичайному смуткові. Микола справді підвівся на милицях, поступився їй місцем.

А Іван, сивий і чубатий, стояв за столом. У полотняному, пофарбованому в горіховому лушпинні, як і в того бойовика на порозі, галіфе, в такому ж мундирі.

— Слухаю вас,— і сів, збочивши на бойовиків.

Ніхто ні до кого не признався.

Справу полагодили швидко: вогню не відкривати.

Антоніна не вимовила жодного слова. Говорив Адам Сигізмундович. За неї і за себе. А вона мовчала. І її великі сині очі, поійняті синім вогнем, невідступно спалювали Івана, який знову підвівся і стояв за столом, інколи ніби байдуже зиркаючи на Антоніну, яка тліла й палахкотіла.

Адам Сигізмундович розпрощався з Іваном, спитав Миколу, як нога.

— Кульгаємо,— блиснув той окулярами.

Антоніна не подала руки Іванові. Не подала нікому.

Іван не вийшов її проводити.

В сторожці стало холодно. Ніби не було березня, того першого весняного місяця, який розганяє хмари.

Адам Сигізмундович зачепив бойовика, що стояв на варті, пожартував з ним:

— Що, хлопче, від Деражна до Постійно Україна саможостійна? А далі?

Бойовик навіть не хитнувся.

А навпроти сторожки поквапом збивали якусь трибуну, дівчата замайовували її смерековими і сосновими вінками.

Коли Адам Сигізмундович з Антоніною від'їхали у ліс, Броневський сказав:

— Трибуну бачила? Проводитимуть переговори з мадярами та з румунами. Я знаю, сюди повинні приїхати делегації мадярів та румунів. Моя розвідка донесла. Будуть шукати спільності й демонструвати свою силу, доказувати, що і вони — сторона, яка теж воює. Уявляєш собі па-р-ад...

— Адаме Сигізмундовичу, мене це не обходить, а ви скажіть, ви поясніть: хто такий Іван. Він же Гонта! Переродженець? — запитала Антоніна.

— Помиляєшся, дочко. Справа набагато складніша. Я так думаю: товариш Гонта забрався у те бандитське лігво, щоб вивести на чисту воду Заремб та іже з ним. Він поставив на карту своє життя: хто кого?

XVI

Зима витрушувала рештки снігу, дрібного, наче витріпаного з ворочка; і пересіяного через сито. За тим сніжком на безвітрі відчувалася відлига, і Зінька, вийшовши з хати, виплеснувши помий за комору, побачила: польовою лінією, зминувши з Ридомльського шляху, в сніго-

вому мареві простував якийсь невеличкий гурт. Вони, ці подорожні,— мовби вкриті мокрими білими ряднами. Зінька пригнулась і побачила — німці. Їй стало весело. Вони не йшли, а кривуляли, часто спинялися, пускалися знову і кривуляли. Порахувала — десять без двох.

В stodолі видзвонювали пили. Там — трачка. Зінька вбігла в stodолу.

— Хлопці, ану за мною, щось покажу.

Жижикнули і втихли пили. Петро з Михайлом розсердилися на Зіньку, що вона спиняє роботу. А Шурка з Самійлом повисакаували із stodоли.

— Сюди, сюди,— кликала Зінька, ведучи їх за комору.

Німці далеко їй не просунулися. Сніжок погустішав. Проте їх було добре видно. Мов гурт старців, що тягнеться на прощу, похитувались вони один за одним. Мов рядочок гусаків з підбитими крилами, які вже їй не силкуються злетіти. Задній з цих прочан-гусаків усе чомусь спинявся, відставав і ніяк не міг наздогнати гурту. Тоді спинилися передні, зійшлися, а коли той останній прикульгав до них, вони пооберталися до нього. Пахнув постріл. Німець навіть не розняв рук.

— Добили,— прошепотіла Зінька.

Михайло кричав і лютував, що нема на що витріщатися, шарпав Самійла й Шурку за плечі, силував до роботи, а вони ухилялись, і Петро в подарованому Шумейком сюртуці, підкороченому, з розпоріхою, але з надто широкими рукавами, теж не квапився до stodоли.

— Ага,— сказав він.— Сюди сунули, шляхи їм були завузькі, а назад і дороги обминають, манівцями.

— Ще їй самі себе добивають,— розсміявся Шурка.

— Будьте певні, хлопці, вони вже додому не дійдуть,— сказав Петро і, тріпнувши рукавом, поплівся з-під комори.

Михайло загорланив на хлопців.

Зінька винесла ще одне відро помиїв і вихлюпнула в той бік, куди подалися німці.

Вона не мала часу додивитися, як вони зникали у сірій безвісті. Їй треба було чимось годувати отих робітників, які товклися в stodолі. Відколи стали чекати приходу радянських військ, нового, другого визволення, на гнатьюківському хуторі, наче в пеклі. Петро на безголов'я Зіньці понавозив усяких непотрібних речей — друкарських машинок, витків телеграфного дроту, телефонних апаратів, заліzza, якихось верстатів. На городі під яб-

лунями, на полі за стодолюю в промерзлій землі видовбувалися ями, не дуже глибокі, і в ті ями жужмом валили весь непотріб. А оце вже другий день, як у стодолі ріжуть на дашки дуба. Копатимуть кривки, а їх треба шалювати. Дуб свій, з старого города. Такі були б з нього балки, хата стояла б довіку, а довелося зрізати, цілу ніч перевозили дуба двома парами коней, і пустили хто знає на що. Зіньці не вірилося, що можна пересидіти, перечекати в кривці. Бо чого дочекаєшся? Чого?

Вона квапливо бігала до хати, а в неї над головою, — шуг-в-юю. Снаряди. Летіло через горб. Рвалося мовби десь за ворітьми. Заревли літаки. Затрусилася земля, і загриміло небо.

— Хлопці! За мною! В льох! — загаласував Михайло і, пригинаючись, нахильцем помчав з подвір'я, через дорогу, на свій хутір.

Петро увігнався до хати. Вихопив з Василичиних рук горщика.

— Мамо, ховаймося! Зінько, ховаймося!

— Куди ж ми сховаємося?

Зінька викинула із скрині Петрового новенького піджачка. Василичина не хотіла в нього одягатися.

— Вб'є мене, то нехай у старому. Ви, діти, біжіть і ховайтеся до Галабурдів у льох, а я тут сидітиму.

Хата аж поскрипувала.

Петро витурив Зіньку, витурив матір, і сам побіг за ними.

Стара Василичина впиралася, не хотіла йти, її повели в льох.

Бомби і снаряди не рвалися на горбі, перелітали через горб, а здавалося, що їх пускають десь за стодолюю і що вони рвуться за заїздом.

В льосі було темно і глухо. Але й тут було чути — двигтіла земля, гула і дрижала.

Десь у самісінькому кутку, на купі картоплі, сиділа стара Демчиха і голосно молилася. Шурка з Самійлом мовчки сьорбали кисляк, передаючи один одному гладущика. Крізь вуса фуркав Демко. Петро держався за Зіньчині плечі, а Рая, пригорнувши Маринку, ховалася за Михайла.

На нижньому сходіку сіла, згорбилася, вклала голову в долоні Василичина. Йй наче було зовсім не страшно, і вона не наслухала, як гуде і двигтять земля, а щось думала, важке і в'їдливе, і не могла його передумати.

Льох душив. Темнота страхала.

— Хлопці, може б, хто вийшов? — сказав Петро.

Але його ніхто й не чув. Постовбичивши ще трохи, Петро розмірковував: «Коли я вигляну з льоху першим, коли першим буду зустрічати совітів, то вони будуть до мене милостивішими. Все ж таки я перший...» І він зважився прийняти свої руки з Зіньчиних плечей, зиркнув позад себе, ступив.

— Мамо, щоб я не штовхнув вас. Може, там наші прийшли?

— Ай, посидь, сину. Ти ще своїх не бачив,— сказала Василина, підвела голову і знову вклала її в долоні.

Петро оступився назад.

А Демко зачав щось відсовувати у глибині льоху, чимось гриміти.

— Цаль! Пане Цаль! Ану вилазь,— покликав Демко на весь льох.

Петро зважився був піднятись на сходи, але гукання старого Шумейка зупинило його: «Цаль? Звідки Цаль?— з прикрістю подумав: — Михайло знав, що робив. Мене он куди з головою втопив, а сам Цаля переховував. Першим чи не першим я стрічатиму совітів, а Цаль усіх Шумейків порятує».

І Зінька, і хлопці оглянулися туди, в глибину льоху.

— Пане Демко, я зовсім не голоден. Чому ви мене тривожите? — почувся голос Цаля.

Михайло з Раєю і не повернулися на той голос.

— Вилазь, вилазь, настало і твоє свято. Фронт надходить.

— Який фронт? Звідки фронт? Що ви таке кажете, пане Демко?

— Вилазь!

Зінька не стрималася, голосно розсміялася, і той її сміх линув, одбивався від глухих стін і стояв у льоху.

Ніхто не здивувався, що Цаль переховувався у Шумейків.

Петрові зовсім відпала охота першим вихоплюватися назовні.

Цаль вибрався із свого сховку. Льох повен людей. Він збагнув, що вони поховалися від бомб і снарядів.

— Що ж, може, його, Цаля, пошлемо, нехай провідає,— мовив Шурка.

— Ідіть, Цалю! — кризь сміх сказала Зінька.

А Цаль давно відвик бачити так багато людей, чути так багато різних голосів, його очі, при звичаєні до те-

мені, як совині, добре розрізняли кожен рух цих людей. Зіньчин сміх перелякав єврея.

— Я вас прошу, будьте мені добрі, не випихайте мене. Там німці. Будьте мені добрі,— він потягся до свого сховку.

Але Демко не пустив його.

— Кажу ж тобі, ниньки твоє свято, пане Цаль.

— Ай не кажіть, похорони теж свято,— Цаль ліг на купу картоплі, простер перед собою руки.

Стара Демчиха підіпхнулася вище, і картопля з гуркотом посипалася.

Шурка не йшов, побіг сходами. Він розчинив двері, впустив у льох світло. Не зачинив горішніх дверей за собою. Його довго не було.

Петро загинав пальці і рахував хвилини.

До льоху Шурка підплигнув з викриком:

— Виходьте! Втихло, і сунуть танки!

Василина повільно підвелася і, ступаючи серединою східців, повільно піднімалася вгору, нікого не пускаючи. Раптом схаменулася:

— Може ж, мій Грицюньо іде,— підхопила поділ спідниці й заквапилася.

Десь-то витрусився останній сніг. Розійшлися хмари. Синіло небо. А на гнатьюківському горбі скреготало.

Василина бігла і не могла додріботити до свого двору. З-за стодоли виповз великий танк. Мчав через молодий сад. Не спинявся. З люка висунувся боець у шоломі, махав Василені рукою.

Їй забило дух: «Невже Гриць? Ще й махає їй...» А за танком, звідти, з долини, чулися вигуки.

«Ні, не Гриць,— подумала Василина.— Посунув через садок, поламав щепи. Хіба Гриць міг би отак?»

Солдати їхали верхи, сиділи на санях, ішли пішака і тягли, волочили за собою катушки дроту.

— Мать, кого очікуєш? — гукали вони Василені.

— Сиңа, сиңочка, діти!

А вони й не спинялися. Не мали часу. І на ходу — з саней, з коней, пішаком, повернувши до неї голови:

— Жив будет, вернется. Скоро войне конец.

Їй хотілося перепиняти їх, розпитувати кожного. Їх так багато. Невже ніхто не здивався з її Грицем, він у неї примітний...

Повиходили, висипали з льоху, і солдати, дивуючись, що на подвір'ї стоїть чимало молодих чоловіків, завернули до Шумейків, напувати коней.

— Вы что, не мобилизованные?

— В нас ще не брали.

— Если вы не немецкие пособники, всех мобилизуют.

А Цаль, серед білого дня вихопившись на волю, качався по снігу. Вставав, падав на землю сторчма, виробляв переверти і перекидьки, сівав, їв сніг, згортаючи цілими жменями, що аж зривав віхолу.

— Никак этот-во чокнутый, что ли?

Старий Шумейко пояснював:

— Він не дурний, пане товаришу. Єврей. Усю війну пересидів у мене в льоху. Всю війну я його переховував.

— Еврей? Неужто? Ты смотри, еврей евреем...

— Жид жидом, правду кажете, пане товаришу,— вештався старий Шумейко між солдатами.— Ви мені скажіть, пане товаришу, ваш уряд за це мені щось дасть?

— За что, старик?

— Ну, за те, що я його переховував. Це ж стільки літ натерпівся, набідувався з ним. Влітку ще сяк-так, влітку він у танку сидів, сам міг тее...

— Где-где сидел?

— У танку. В мене за стодолюю стоїть.

— Умора... Эй, ты, иди сюда.

Старий Шумейко підбіг до Цаля.

— Пане Цаль, ви ж не дитина? Опам'ятайтеся, бодай на вас... Пани товариші вас кличуть.

А Цаль — перекидьки.

— Умора...

— То, як ви скажете, пани товариші начальники? Може б, мені ваш цар медаль яку? Куди мені подання складати?

— Пиши в Кремль, старик...

Петро з Зінькою відразу подалися до свого двору.

Василина повиносила всі гладушки з молоком, випоїла молоком солдатів, гладушки стояли порожніми, так вона відро з водою винесла.

Петро буркнув матері щось сердите, а вона його не слухала.

Солдати не спинялися.

Фронт сунув лавою.

Прибігла Рая, сказала, що Михайло повіз Цаля в місто, і запечалилася, що то воно буде? Чи вернеться Михайло?

Петро роздягався, здирав із себе сюртука. Відкинув його під комору, до Мурзи.

— Гризешся... Чого ще вам гризтися?

Рая образилася і поманжала геть.

Зінька дивилася на Петра чортом. Хлопці не вернулися дорізувати дуба. Петро кликав Зіньку, вона пропекла його очима, і він сам почвалав у стодолю.

Засторонок розкиданий, розкопаний. Над ямою дубовий кльоц. Його розрізували двома пилами. Мало що лишилося. Петро попідбирав клинці і сам став шуляти пилкою. Стояв на кльоці, у яму зсипалася тирса. Будь що буде, а дуба треба порізати на дошки.

Вступали, простуючи на захід, солдати, дивувалися його запеклій роботі, навіть допомагали пиляти, бо, казали, не сьогодні-завтра пройде мобілізація, і дуб зостанеться непоріганим.

Петро скаржився, що в нього гнила середина, але солдати його запевняли, що фронт не визнає ніяких хвороб.

— А може, мене забракують?

— Не забракують, чоловіче.

Коли його питалися, нащо йому дошки, він розводив руками на свою господарку:

— Все валиться. Коли ж мене справді не забракують, то жінка прибиватиме, щоб хата не розсунулася.

Ішли солдати.

Ім не було кінця і краю. Неначе весь світ одягнувся в сірі похідні шинелі й нестримно рвався туди, на захід.

Шляхом ревла, скреготала гарчала техніка, і гук заліза і сталі стояв над засніженими полями.

Ввечері солдати стояли на пості, і Васирина з Зінькою варили у печі в горшках і баняках, в горщичках і банячках. Васирина допоминалася про Гриця. Ніхто не зустрів. Не бачив. А Петро розповідав, який у нього був брат. Його забрали ще перед війною, в сороковому році. Мабуть, що поліг героїчною смертю. Солдати теж казали, що лягло дуже багато народу. І Васирина, висипаючи картоплю прямо на стіл, схлипувала.

Постукав Михайло і викликав Петра в сіни. Вони недовго балакали, розійшлися.

Солдати полягали покотом.

Василина стояла над ними і молилася.

Вночі теж не припинявся марш. Грюкаючи, заходили нові, але бачили, що хата набита, і йшли далі.

Петро з Зінькою піднялися, щоб спати на горищі. Зінька розстелила кожухи. Але було холодно. Навіть і не лягали. Сиділи, перешіптувалися.

— Заберуть мене, Зінько, на війну.
— Моли бога, щоб на війну забрали.
— Заберуть. Солдати кажуть, що тепер не бракують.
— А чого тебе Михайло викликав?
— Дурне. Лякав, що можуть посадити. Хто там має час докорулуватися, де, коли і ким я був?
— Ой, не дурне, Петрику. Не дурне. Про бандер солдати не знають, але кажуть, що хто проти совіцької влади, всіх познищують.

— Хіба я проти влади, Зінько?

Але він не міг її заспокоїти. І вона, притулившись до нього, поклавши голову йому на груди, так і зустріла сірий ранок. Треба було спускатися, щоб дойти корову, підсипати коням оброку.

— Куди тебе сховати? Де дітися з тобою, Петрику?

— Що бог дасть, Зінько.

Солдати на вулиці вмивалися снігом. Не могли зрозуміти, чому Гнатюки не викопали криниці, як могли жити без криниці, але навіть до Шумейків не мали часу йти по воду, розвели на подвір'ї вогнище, обжарювали на ньому сорочки, похапцем одягалися.

То були добрі солдати. В зелених польових погонах.

Василина аж трусилася над ними, а надто вже над одним молодесеньким, що наче дівчинка. Вона й облатала його. Наздогнала над дорогою, всунула в кишеню хліба з маслом і головку часнику дала, бо він звечора просив часнику до картоплі.

Простували солдати, несли на собі легкі речові мішки й ледве тягнули зброю. А ще несли на зимових шапках зірки, червоні, а то і білі чи жовті, вирізані з консервних банок.

Василина кидалася в усі боки, одну партію виряджала, другу приймала: ніхто не знав, ніхто не бачив Гриця.

Петро розсердився, що вона морочить людям голову, а вона рипала дверима і в закоцюрблених шкарбунах все одно виходила надвір. Її не можна було спинити.

Часто з'являвся Михайло. На короткий час. Він скидав із себе і німецьку шинелю, і хвацькі галіфе, став сірим дядьком, не голився, і рідка руда борода до того псувала його обличчя, що воно скидалося на псячу морду.

Вдень разів по десять бігала на село і назад Рая. Петро помічав із стодоли, як вона квапилася туди чи як

верталася назад. Небавом надносило Михайла. Він прихилив за собою розчинені двері й таємниче сповіщав:

— Викликали у штаб тестя.

— Попа? — дивувався Петро.— А Юзефовича не чіпали?

— Ні.

— Певно, за Кудкудакова? Я до його смерті ніякого діла не маю.

— Та ні, стосовно позички його кликали.— Михайло пильно дивився на Петра, не страхав, що той відхрещується від загибелі Кудкудакова, страхав своїми очима.

— Починається,— відповідав Петро і ліз за куривом.

Наступного разу Михайло повідомив, що кудись брали стару Чорнобаїху і Шурчиного батька. Про кого в них випитувано, не знав, робив різні припущення, повчав, що треба остерігатись і, ховаючи своє обличчя в комір, зникав.

Посилав Петро на розвідини до Павла Зіньку. Вона не впиралася, пішла й скоро вернулася. Ті її відвідини були не дуже веселими. Застала в Павла Віру із Старосілля. Забрано її Олександра.

— Реве голодною коровою, а Павло кричить, нехай би був не ув'язувався. Мене ляддвірт на пампушку побив, мені від ляддвіртової нагайки ледве очі не повискакували, все село може посвідчити, а він служив ляддвіртові. Не реви й забирайся собі. Слухати не хочу!

Оповіла це Зінька і на вечір постелила спати Петрові у хліві, на вишках.

Минула ніч, а ранок приніс звістку, що вбито Галабурдового Василя. Ніби постукалися на постій солдати, Василь їм відчинив, присвічував лампою (проїжджали танки, і люди бензину набралися, мають чим світити), його й підстрелили. Мовби ненароком. Так і присів з лампою. Навіть лампу поставив на підлозі, і лампа не розбилася.

Удень Кулінич приніс Петрові карту до прийому. Зінька з Василюю заходилися пекти пироги, жарити й смажити, Петро сам шив собі торбу, чіпляв до неї міцну мотузку.

Дав таку ж картку Кулінич і Михайлові. І в Шумейків у хаті стояв лемент.

Проте Зінька все одно не пустила Петра ночувати в хату. Поралася із свекрухою, полягали, коли десь за північ,— Мурза перегризає прив'яза,— у вікно стук.

Зінька відчинила. Помітила Михайла із зав'язаними назад руками. Його не ввели у хату.

Допитувалися за Петром.

— Пішов прощатися з родичами, бо завтра до прийому,— відповіла Зінька, показала на мішок з харчами, який стояв на кріслі і вже був зав'язаний.

Розв'язали того мішка, подивилися на коржі. Обшукали за Петром, де могли, і погнали Михайла одного.

Зінька вже не могла спати. Йї у голову лізли всякі непотрібні думки, спогади.

Петро чув, що на прив'язі дзвякотів Мурза, що хтось там товкся, і тремтів на вишках.

Ще й не розвиднялося, Зінька запрягла коней, обійшла навколо обійстя: тихо. Зняла Петра з вишок. З хати вийшла мати. Петро сидів на санях. Обняла його Васирина, а він швидко:

— Бувайте, мамо...

Зінька погнала коней.

Звернула не до свого містечка, а на Почаїв.

— Куди ти везеш мене, Зіньо?

— Сиди і мовчи. Швидше б нам звідси вибратися,— вона обернула батога пужалном.

Петро сидів, обхопивши мішка з харчами, все оглядався на свій горб, поки він зовсім не зник за виднокругом.

У Почаєві не треба було розпитуватися, куди їхати. Хлопи тербишили на плечах мішки, баби плачем супроводжали їх до прийому.

Зінька спинилася коло воріт, в яких юрмилися люди, і, шепнувши щось Петрові, взяла його призову картку, пішла разом з ним до будинку, де мала засідати комісія.

Петро снував по коридору, а вона сама добилася до начальства, так мовляв і так, ми з іншого району, але до Почаєва нам ближче, а вже дорога розкисає, то чи не могли б чоловіка прийняти тут, все одно німця добивати. Вона напосілася на начальство, віддала їм Петрову картку, і його відразу на комісію, приписали до якоїсь команди, яку ввечері мали й відправляти.

Вони мали ще трохи дня.

Петро сподівався, що тепер його ніхто не чіпатиме, і говорив Зінці:

— Ти не дуже переробляйся. Навесні землю всю не засівай. Щоб було легше, збудь одного коня. Залиш собі стару кобилу, а Рябуштанку збудь. Він скажений, ба-

гато їсть. Певно, що знов до колгоспу прийдеться здавати, то навіщо він тобі?

— Чим ти піклуєшся, Петрику? — і Зінька горнула його до себе.

— Не заб'ють, то я вернуся, — казав Петро і наряджав на голову шапку, яка щоразу злітала, коли Зінька пригортала його до себе.

— Вб'ють? Що ти кажеш, Петрику? Як же ж я без тебе? Нащо я тебе сюди привезла?

Вони ще встигли піти у монастир. Начальство дозволило піти у монастир усій команді.

Ще ніколи Зінька так ревно не молилася, як у той час, коли стояла на колінах поряд з Петром навпроти образу богоматері. Молився й Петро. В Зіньчиних очах стояли сльози. І він, її Петро, теж утер скупу й солону сльозу. Вони плакали вдвох. Ніби прощалися навіки перед святим образом, і мати божа з синочком на руках благославляла їхнє прощання.

Потім Зінька завдала собі на плечі Петрову торбу. Понесла її. А він ішов збоку.

Дісталися до тих воріт, коло яких стояли їхні коні.

— Стройся-я...

Зінька тільки й встигла передати з своїх плечей на Петрові клунка, підправила там і як ухопила Петра за голову, то довго не відпускала, цілувала в очі, в губи, ще тиснула до пазухи, а потім відіпхнула. І знову простягла руки.

— Петре! Петрику... — бігла по бруку, кликала: — Ріднесенький, вернися...

XVII

У цеглистій від їдкої іржі пательні, — торкнувся мокрими пальцями, наче встромив їх у кров, — купою цвяхи, скоблі, гайки... Непотріб, дріб'язок, гній. Одначе кожна бляшка і кожен гвинтик мали свою історію, своє походження, а значить, і безсумнівну вартість у житті живих і неживих Брегів.

Витягнув Федір оту пательню, що здавна стоїть у морі в куточку, закривавив мокрі пальці, перекидаючи її, висипаючи увесь припас на дощатий піл, — шукав цвяхів-латянків, не тих, круглих, нарубаних з дроту, тільки й того, що з головками, а чотиригранних, старих,

з гострими зазубринами. Задивився чоловік на скоблі й на гайки, і йому стало так важко, ніби вони не лежали купкою, а були вбиті у його серце.

Він довго чипів над пательнею. В ній не просто дріб'язок — вишкварки з чадного кострища життя і його батьків, і спільного з Наталею минулого, теперішнього та, либонь, і майбутнього життя Федорових дітей, коли він і Наталя поробляться дідом і бабою.

Нарешті знайшов такі чотири цвяхи, які шукав. Позатикав їх у рота, щоб не погубити. Обережно, жменями згортав переіржавіле багатство, скидав назад, на купу, а долотце без ручки, а рашпіль без ручки все просилися, щоб він узяв та й поприправляв їх, бо ж вони ще путящі, ще послужили б. І Федір жалкував, що не зробив цього раніше. Тепер уже пізно. Прийшла картка до війська. І синок Андрійко нагадав йому про це. Він весь час бігав то в хату, то з хати.

— Тату, до нас тітка Зінька прийшла.

Федір забив у колоду сокиру, став на обуху випростувати цвяхи, по одному виймаючи і рівні знову затикаючи в рота.

— Тату, а мама пиріжків напекла і гарячими висипала тобі в торбу. Мені не хотіла й однеденького дати, так тітка Зінька вийняла й дала і мені, і Любці,— крутився Андрійко на одній нозі.

Повирівнював Федір цвяхи, вийшла Зінька.

— Розгосподарився і забувся, що тобі в солдати? — вона хотіла сказати це жартома, та жарт вийшов сумним.

— Жолуби попідправляю, бо хто ж їй без мене поробить? — нагадав Федір про Наталю.

Він зчорнів, і в його широких важких плечах, у костистих довгих руках мовби не стало ані тієї сили, ані тієї могутності, якими він завжди хизувався, тієї наснаги, яка завжди рум'янила вилиці.

Зінька допомогла йому підправити жолуби. Федір поскаржився їй ще одною своєю бідою. Сам коня збавив. Перед самісіньким фронтом, то партизанка, то перепартизанка, того підвези, тому коні дай, та й боявся, щоб не забрали, поставив коней у засторонку, заклав соломою, з-під стріхи спускався по драбині, напував, годувач, приніс Кулінич картку до війська, повиводив, коні ходити не можуть, позастоявалися, одному нічого, а другому, кращому, вже не виходитися. Сухожили поперепалювалися.

— Як надбав, так і збувається, Федоре,— сказала Зінька, кивнувши у бік Химиної хати: хіба не те ж саме говорив їй Федір, коли вони допомагали йому коло віялки?

— Твоя правда, кумо,— промимрив Федір і не розсердився.

Перш ніж вступити до хати, він зайшов у кінську стайню, постояв на порозі, далеким, мовби чужим поглядом зиркав на коней, не хитнувся з порога, не погладив їх.

— Чого ти дивишся на них? У мене обміняли, і то не журюся,— Зінька йому.

— Коли?

— Відвозила Петра, верталася, обміняли.

Він не поцікавився, що за коні дісталися Зінці, повернув голову до сонця, Бреги ніколи не жили за годинником, і сказав:

— Мені пора. Петрів рік брали вчора, мій сьогодні.

Наталя із свекрухою виплакали вже всі сльози, ходили тінями. Голосили дівчата — Віра, Надія і Любка. До них приєднався Андрійко.

— Чому ж мама не добились? — спитав у Зіньки Федір.

— Мене послали.

— Кланяйся їм від мене низько, нехай вибачають і не згадують лихом,—він уклонився Зінці.

Тоді підійшов до своєї матері, вклонився їй і просив, щоб вона простила, якщо згрішив перед нею, поцілував її в руку, вклонився Наталі, а вона обняла його за шию, і всі діти стали обнімати його, малі Любка й Андрійко не діставали до його рук, обіймали за ноги. Федір прошепотів Наталі на вухо, що Самійло, можливо, де в чому допомагатиме, що він просив його... І став голосно наставляти, на якому полі сіяти гречку, де садити картоплю.

— Ой, ми ж без тебе насіємося! — скрикнула і зайшлася плачем Брежиха. Вона мовби зберігала і сльози, і голос, щоб зараз дужче плакати, дужче голосити: — Не вродить без тебе, Федоре-сіячу, а вродить, хто молотитиме, без тебе, Федоре-молотнику? Погинемо без господа-а-ря-я...

— Мамо, не завдавайте жалю. І ти, Наталко, не завдавай,— звертався до них Федір.— Сядемо перед дорогою.

Усі на хвилинку примовкли, а коли він устав, заголосили ще дужче і з голосінням повели за поріг. Стара

Брежиха з меншими дітьми — до воріт, а Наталя з Вірою — на село.

Зінька звернула в поле, на свій горб.

Стояла стара Брежиха, яка ледве злізла з печі, за ворітьми, стояли з нею внуки, а Федір з Наталею і Вірою тягнулися вузькою стежкою.

Танув сніг. Сонце мовби обсипало його не промінням — сіллю. І та сіль-проміння з'їдала сніги.

У видолинках під снігом стояла вода. Чвакало під чобітьми.

Зінька розгорнула сніг — її горб засіяно житом. Під снігом спало зелене вруно. Воно було таким зеленим, що аж різало в очах. Зінька нагнулася, погладила пальцями вруно, і по її тілу пройшов незбагнений трепет. Вона відщипнула жито-травицю,— воно запахло землею і сонцем. Зінька всміхалася до вруна, на ньому танула паморозь, воно, бідолашне, спотіло в її руках, і їй стало тоскно, що зірвала травицю, яка могла зажебоніти колоском, вона вкрила снігом те місце, де її вирвала: ану ще вдарять морози. Віяв легкий південний вітер. Зінька несла в своїх руках травицю-паросток весни із свого горба. І горб, на якому повільно гинули сніги, піднімав Зіньку над собою, житом-травицею встеляв її душу — селянську, з землі і з сонця.

А з дороги, барюхаючись у розквасиці, кликав її Демко Шумейко. Він поганяв четверо коней. І свої, і її, обмінні, маленькі гніді коники, які не звикли ходити під верхом. Зінька хотіла сісти на коня, зібравшись провждати Федора, а на того коня й руку не можна покласти: вигицує, гризеться, лягає.

Демко на санях і на підсанках волочив танка. Німецького. Не підбитого. Це, мабуть, його покинули оті німці, що втікали польовою дорогою, підстріливши того, що ледве волочив ноги.

За танком Зіньці не видно, що якісь люди на Шумейковому городі вештаються з городниками. Під самим садом їх наглянула.

— Ніби гості у вас, сусіде.

— Цаль золото шукає. Доказує, що я в нього золото обібрав.

— І Цаль знайшов?

— Бачиш, шукає,— відказав старий Шумейко і навіть не став дивитися в той бік, бо на городі, хоча воно й за-

мерзло, таки натрапили на якусь яму, добули якогось сундука.

Вони в'їхали на подвір'я — Рая накинулася на старого: під носом добро викопують, а він чортзна-що возить.

Зінька повела на старого бровою і продовжувала слухати Раїне бідкання:

— Де там? Не догукатися за Михалком. Що вже я не робила, вмолила Цаля, ми ж його стільки літ берегли, маслом задобрили, пішов Цаль зі мною. Ото тільки що передачу передав. А може, й не передав. Хто його знає? Більше мені йти нічого, даремно ноги бити...— Рая стояла під штахеттям, її довге обличчя ще більше видовжилось, а велике підборіддя обвисло.

Зінька слухала сусідчине горе, широко хотіла перейнятися ним, але не могла. Весь час їй уявлявся Петро, який тягнувся бруком у шерензі мобілізованих, Федорові діти, тож Раїн голос, сирітський, плаксивий, з завиванням, дратував її.

— За добро — заплата. І Цаль не допоміг, город розкопують,— тужила Рая.

А Зіньці навіть було приємно, що в Галабурдів город розривають: не своїми руками зароблене, нехай викопують, нехай забирають. Вона, Зінька, всю війну в полотняному ходила, полотно у вільшині фарбувала, мило варила, а вони — Галабурди — у шовках та в оксамитах. Це зараз Рая в благенькому, а було ж черевики, чоботи понаваксовують... Не то що мила, вакси у них не впросиш.

Мабуть, що в кованому сундуку добра...

Демко з зубилом і молотком видряпався на заіржавілий танк. Приставив зубило до болта, вдарив молотком. Черкали з-під зубила і з-під молотка іскри. На весь горб розлігся такий гук, таке дзенькання, що стали не чутні ні плач-завивання старої Демчихи та Раї, ні гавкання собаки, який то втихав, то знову гавкав, рвучись із прив'язу на город.

Цаль, з підстриженою бородою, в офіцерський м'який вушанці без зірочки, в офіцерському сірому шалику, який закинувся кінцями на плечі, перекрикував бухкання молотка і дзенькання зубила, щоб Галабурда запрягав коней.

Демко, не довго думаючи, підняв зубило, замахнувся молотком.

— Провалю голову! Тепер я панькатися з тобою не буду!..

Цаль відскочив і затріпотів руками.

— Що з ним, що з ним? Гнатюкова, оброзумте його! Пані Гнатюкова...

— Оброзумляйтесь з ним удвох, пане Цаль,— сказала Зінька й швидше погнала своїх коненят; чого доброго ще її присилують викопаного сундука везти до міста.

Василина чекала на Зіньку. Вона виглядала її у вікно, виходила з хати. Держала в руках листа-трикутника з штемпелями, з чорними печатками. І не знала, радіти чи плакати тому листові. Його приніс і передав Цаль. Тільки й того, що сказав — від сина. А від якого сина? Чи від Петра, чи від Гриця, чи від Івана? Якби той Цаль був людяніший, вона б конче попросила, аби прочитав. Цаль уткнув їй листа, сказано накинувся на неї за Петра, що виродила бандита, так вона й за того листа забулася. І вже потім, розгортаючи та складаючи його і ніяк не вмючи скласти в гарненький трикутник — хвостик не ховався,— зважилася іти до Шумейків, до письменної їхньої Маринки, аж там — рейвах, безголів'я, то верпулася і сиділа з тим листом-трикутником.

Наглянула у вікно Зіньку, вибігла до неї. А що з того, Зінька така ж темна, як і вона, Василина. Зінька зраділа тому листові, покинула коней, підсакувала, може ж, від Петра. Вчора його проводжала, коли й написати встиг? І носилася з листом.

— Мамо, ходімо до Шумейків!

Але туди йти не довелося. На горбі з'явився Павлів син — Юрчик. Він і прочитав їм.

Писав Гриць. Живий-здоровий, чого і всім-всім бажає.

Зінька відразу посмутніла. Вийшла у ванькирчик, щось стала там робити, грюкала горщиками.

Василина склала руки на коліна і щасливо-журно похитувалася.

— Гриценьку...

Юрчик розходився по хаті. Заклав руки за спину, підкидав головою, а його ясно-русий чуб, густий, ледь кучерявий, ворухився житньою соломою.

— Радієте, бабо?— дивився Юрчик з-під того чуба-соломи сталевими очима.— І ваш син-комуніст вернеться, і мій брат-комуніст вернеться. А наших людей на фронт.

Усі як показалися. Мій батечко з обозом. Нехай ідуть, нехай усі йдуть! Ми і без них боротимемось!..

— Ах ти шмаркاته! Ану геть! — крикнула на нього Зінька.

XVIII

Горинь затопила береги. Шуміли весняні води. Весну несли бузьки, розтинаючи крилами синяву. Вони кружляли над Лозівкою, шукали ставу й попарно розліталися.

Шуміли води, і шумів Ялинець — лис над Зарікою.

А село лихоманило. Трусило пропасницею.

На майдані, перед зборнею,— жінота і діти. Чекають з обіду поштаря — Пилипа Короля. Він тепер великий чоловік. Кожна хата тепер у його солдатській сумці: у ній, брезентовій, обтороченій, він носить не так листи, як людські долі. Його шанують, його очікують, наче появу Христа народові. Стане на порозі сільради і почне виймати з сумки листа за листом, а що неграмотний, то Павлів синок Сергійко прочитує, кому лист належить, віддає його Пилипові, а той власноручно передає, кому він писаний, і тягнуться до нього руки, до його сумки.

Так щодня.

Листи читають на майдані. Обмиваються щасливими слізьми, а ті, хто чекав та кому Пилип не приніс, покваторозходяться.

А в самій сільраді днює і ночує капітан Смоляр. В нього охорона. І свої турботи.

Не повезло слідчому Смоляру. За багато літ він не підскаочив вище капітана. Напсував Березюк. Коли втік Макар з-під арешту, капітана Смоляра понизили, відправили далеко на Урал. Там він був на дуже незначній посаді. Доля кепкувала з нього, а не він із долі.

Та й тепер він усього слідчий. І йому доручено розплутати не одну найзаплутанішу справу, вивести на чисту воду бандюг і, як висловлюється, очистити Лозівку, зробити з неї зразкове, веселе й багате колгоспне село.

І капітан Смоляр не зважає ні на час, ні на здоров'я. Він повністю віддає себе святій справі законності, пише гори паперів, немилосердно курить і цілком стримаю приймає від людей шанобу, яка нерідко підноситься натурою.

Але децю йому неясно.

Третій раз він викликає до себе Настю Чорнобай і, не

садовлячи її перед столом, геть усіх порозганявши з сільради, сідає поруч з нею, і вони мирно балакають.

— Шумейко Михайло зливав воду на окривавлені Антонові руки, дав йому напитися води. Що ж він, такий добрий?

— Хто добрий, сину? — перепитує Чернобаїха капітана.

— Отой Шумейко?

— Де там від нього добрості дочекатися?

— Значить, він і задушив вашого Антона?

— Того я вже не докажу тобі, сину.

— Ні, ви мусите ствердити!

— Ти кажи собі, що хочеш: може, він і бандит, той Михаль, але я не буду тобі, сину, свідчити. Не можу гріха брати на душу. І топити людей не буду. Що вже воно мені, старій, дасть? — вела спокійно Чернобаїха. — Так воно було чи інакше, хіба ж я знаю?

Капітан Смоляр і підсідав ближче, й відсовувався, стара баба стояла на своєму, а коли він спробував прилучити до справи Юзефовича і отця Олексія, вона встала, махнула рукою і нічого не захотіла говорити взагалі, не поставила під протоколом підпису-хрестика.

Слідчий посердився-посердився і мусив її відпустити, а вона почала до батюшечки, аби висповідатися, бо ж з невірником балакала.

І думав капітан Смоляр, що в Антонової матері ум за розум заскакує: все село свідчить, що Шумейко Михайло розправився з сином, а вона готова вигородити бандита. І думав про той релігійний дурман, що його недаром названо опіумом.

Проте не так обурювався він Настею Чернобаїхою, як Лукійкою. Опісля мобілізації в селі тільки й лишилося, що безпалий Бартко та Кулінич, який не підходив роками до війська. Дехто не з'явився на мобілізацію. Першим — Бартків син, Шурка, другим — Горошко Самійло. Десь по криївках. Не взяли на фронт і Йосипа Галабурду. Виявилось, що він зовсім безп'ятий. Про це і в селі не знали. На комісії признався: позбувся п'ят на допитах, коли ото переходив через кордон і повертався з донесеннями. Розвідка, центр, якому він складав ці донесення, перш ніж прийняти їх, ретельно перевіряли його відданість, побоюючись, щоб він не зв'язався з якимись іншими розвідками — польською чи радянською.

Ця відданість і коштувала йому п'ят. Його відпустили з комісії додому. Про все це знав капітан Смоляр. Знав і ще багато чого. Про дяка і про попа. І його задумливі очі, змучені безсонням, часто впиралися у темний закуток сільради, мовби вишукували там те, чого він не міг зрозуміти.

Головою сільради наставили Бартка. Всі знали його — найчеснішу й найсправедливішу людину в селі. Вдень наставили, а ввечері він уже висів на гілляці в Загороді. Повісили. Страшно. Йому повиколоювали очі, відрізали язика, забили в лоба червону солдатську зірку.

Поховали голову з військовими почеснями, сам секретар райкому партії Авер'ян Парамонович Агузаров приїжджав, а Лукійка вже потім найняла попа, служила панахиду на цвинтарі.

Її капітан Смоляр не запрошував до сільради. Сам пішов до неї.

Лукійка до найменшої дрібниці оповіла йому, в який час постукали у вікно, до хати зайшла жінка, викликала Бартка з хати, і він більше не вернувся.

— Хто вона, та жінка?

— Бийте, ріжте, не знаю.

І Лукійчина донька Манька присягалася, що вона не запримітила, не впізнала тієї жінки, яка викликала батька. Не тутешня ця жінка.

Капітан Смоляр поставив питання руба:

— Ви знали, що я з охороною в сільраді?

— Бартко казав...

— Тато казали, що ви в зборні,—підтвердила Манька.

— То чому ж вам не перебігти, не сповістити? Чи самі, чи Маньку послали б. Два кроки. Всього два кроки, і ми врятували б життя вашому чоловікові.

— Так ви і хлопців постріляли б,— відповіла Лукійка.

Капітан Смоляр забрався й пішов.

Перо дряпалося, розляпувалося чорнило, коли сів писати донесення про вбивство голови сільради Бартка Савчука, якому стрільці-пілсудчики вмалили руки, а банда вмалила віку.

Склав те донесення, приїхав Авер'ян Парамонович.

— Кого на голову вибиратимемо, капітане?

— Нема кого. Треба Кулінича. Того ніхто не вб'є.

— Моя б влада, капітане,—я б з вас, т-сать, десяту шкуру стягнув, здер би за те, що не вберегли Бартка. Чого ви тут у селі сидите?

Капітан Смоляр почервонів, у нього відпала всяка охота переповідати, що йому теревенила Лукійка.

— Ви тільки подумайте, на кого нам доводиться спиратися? Тільки подумайте! Кулінич солтисував пілсудчикам, старостував німцям, служив бандерам...

— І тепер нехай служить. Більше нема кому. Може, порекомендувати вам старого Шумейка? — Капітан держався руками за ріжок стола. Капітана взяло за живе, і він майже рапортував: село заражене бандитизмом. За матеріалами, надісланими недавно, про це яскраво свідчить у своїх зізнаннях бандглавар Крук, він же Шумейко. Десь із самісінького початку війни тут було створено сильну оунівську групу, яка пустила страшне коріння. Тут треба брати всіх, починаючи з дяка і попа. А ви кажете, товаришу секретар райкому?

— Не згущуй фарби. Попа поки що не займай.

— Тому й треба запрягати Кулінича.

— Що ти взявся за того перевертня? — вигукнув Авер'ян Парамонович. — Я сам подумаю. Ще одно вбивство, т-сать, май на увазі!..

Авер'ян Парамонович не виїхав із села. Треба було провести збори, вибрати голову. Поки люди сходитимуться, він вступив до Устини. Вона була йому рада, не знала, де посадити, чим частувати.

І вони засиділись.

В Устини — Олеса в Німеччині. А в Авер'яна Парамоновича при відступі всю сім'ю накрило бомбами. З літака по ешелону. Так що він бурлакує.

Зайшло і про Савчуків.

— Як воно виходить, німці Бартка били, спалили його, а Горошки — брати Степан і Самійло — обидва горлорізи, прийняли, відвели частину своєї хати Савчукам?

— Мабуть, через Шурку?

— Шурка Шуркою... нічого не розумію.

— А так, — проказала Устя і стулила губи, наче їй було неприємно про це згадувати.

XIX

На двох німецьких гвинтівках, застромлених широкими багнетами в землю, на шомполі, проткнутому крізь гачечки, до яких чіплялися ремені, висіло відро. В ньо-

му побулькувало, покльокувало, наче було бездонне джерело, пресмачними пахощами перцю й петрушки.

Павло пригашував вогонь. Хлюпав на багаття воду з каски і брався за довгу копістку, мішав юшку.

Він умів робити це серйозне діло. Знав ціну подвійній риб'ячій ющі, а що був аж надто підслесливим до старшини, то з шкури пнувся, аби догодити, задобрити, бо його, Павлова, обозна служба, його доля цілком залежала від старшини— чоловіка в погонах з поперециною.

А вже зав'язалася битва за Броди. Бродівська операція, яка поставила хрестами дивізію СС Галичина, ту саму дивізію, що її вперше і востаннє виставили на фронт, плекаючи надію здобути Київ.

Били далекобійки. Літаки скидали бомби. Там, попереду, клетотала, шаленіла, казилася битва, горіла земля і підпалювала хмари, а в Павла на шомполі-поверці клетотіла юшка, буцім виїхав він косити Заріку та й готує косарям обід.

Пасуться розпряжені коні. Скубуть траву, але час від часу задирають голову, стрижуть вухами. Коні передчувають біду, коням страшно. Зате зовсім не страшно Павлові. Його віз розвантажено від ящиків із набоями. Дишло — гарматним дулом. Навколо гарненькі корчакки, дзорчить якась безіменна річечка, ще далі голубіє став, обозники, маскуючись гіллям, підвозять, підкидають до битви боеприпаси, а Павло підкидає дровець під відро на німецьких гвинтівках.

Павлові добре. Коли він наглянув ставок, то відразу пообіцяв наварити старшині юшки.

Кинули гранати в ставок, на плесі загойдалася риба. І більша, і менша, поперекидалася животами, хапай, бери голіруч. Павло роздягнувся, ловив рибу руками і викидав на берег.

— Більшу, ти більшу виловлюй!— повчав старшина з берега.

Павло всяку підбирав. Навіть і найменшу половив у шапку, зібрав її, наче піну, а деяку, велику, покинув. Юшка любить, щоб у ній варилася і велика, і маленька риба. З самих лінів чи з самих коропців доброї юшки не буде.

Та ще більше здивував Павло старшину, коли поставив на вогонь воду не з джерела, а з річки. Зачерпнув річкової, розділив рибу на дві купи, першу купу зачав

чистити ножом-фінкою з костяною розцяцькованою ручкою, протинав живіт, тримаючи, викидав кишки, міхурі й жалкував, що нема kota, отут би він об'ївся. Чистив луску.

Помивши рибу, велику й малу, поставивши її на вогонь, Павло зосередився, узявшись за другу купу, а коли підсипав перцю, кинув бобкового листа, петрушечки і зачерпнув ложкою, посмакував, то й зовсім забувся, що його погнано з обозом, що він уже не один тиждень хурманить на ящиках з набоями. Перцю і бобкового листа набрав з німецького розбитого обозу, набрав стільки, що, коли дасть бог, буде з чим вертатися до Варвари, бо в нього для неї ще дещо припасено.

Курить ватра. Стелиться, висне сивенький димок. І берег річки, і корчаки, і день — сінокосна пора.

Павло зварив першу партію риби, викидав її, бо виварилася, але юшка ще не жирна, бо це ще тільки напів-юшка, а от коли вкине у казан другу партію риби, коли ще докладе приправи, тоді буде юшка, якої і сам цар не їв.

Десь зовсім близько розірвався снаряд. Шеменуло осколками, а Павла анітелень. Йому треба задобрити старшину, щоб не гиркав, старшина й додому швидше пустить. Коби тільки Львів узяли. Снаряди рвуться, не біда. Хіба його, Павла, зачепить? Що він кому винен?

Зібрався Павло кидати другу партію риби, зиркнув від багаття — аж до берега пруться німці — в очах ряботить.

З Павлових рук, наче жива, висмикнулась і впала на траву риба.

«Тут мені й капець, — подумав Павло. — Та куди втікати? Старшину не наздогнати. Якщо німці прорвалися, якщо візьмуть його в полон, так він же в цивільному, хіба по добрій волі пішов обозити? Примусили». — Він із жалем зиркнувши на недоварену юшку, линув на ватру води, а тоді воза догори колесами, заліз під нього, сховався. — «На, маєш, обоз не фронт, а й тут можуть убити. А він же й бороду запустив і трохи літ добавив... Тільки б не на фронт».

Він і не думав, що якась незначна частина есесівців зайшла в бік армії, зненацька вдарила, але він добре прислухався, що перестрілка вже не така жорстока, що кулеметний вогонь, який, було, прорвався на цей берег річки, раптом став відкочуватися, відкочуватися. Ще

трохи полежавши під возом, став по-пластунськи вилазити з-під воза, а коли боляче вдарився головою об дишель,— зовсім забувся, що він над головою,— то миттю вискочив, став на ноги. Сіножателями, на тому боці, між корчачаками, туди, де гриміло і рвалося, розсипом бігли солдати.

Павлові впала в око гвинтівка, яка звисала з сусіднього обозного воза. І за те, що він добряче луснувся головою об дишель, вхопив цю гвинтівку, заганяв патрон за патроном, стріляв.

— Йолопе! Куди б'єш? По своїх б'єш?..

Триповерхова лайка присадила його войовниче завзята, і Павло знову згадав про юшку.

Ватра пригасла. Він роздмухав її, підклав хмизу, на хмиз дровець, заскакало полум'я...

Юшка знову закипіла. Швиденько поскидав у відро рибу, пригасив багаття і взявся за сало. Нарізав його, жовтого, ще домашнього, півкаски, поставив каску на жар. Сало шкварчало, він різав цибулю.

За цією роботою його і застукав старшина.

— Старик, де ж уха? — спитав, сів на траві й скинув з пінної голови кашкета.

Павло вдавав, що йому нічого невідомо,— хто драла, а хто біля юшки.

— Зараз засмажу, і можна призволятися, товаришу старшино!

А вже верталися до своїх возів обозні.

— Ну й садонув!

— Хотів прорватися, зараза!

— А міг би...

— Солдати! Хоробрі мені,— ганьбив старшина обозників.— Старик не втікав, а ви ноги на плечі?

Обозники без співчуття дивилися на свого командира, і тільки один із них осмілився сказати:

— Ну, а ти хоробрий? Разом з нами.

Павло покосився на годинника.

— Готово! Розстеляйте, хлопці теє... палатку.

Старшина витягнув з-за халяви ложку. В нього і ложка, і виделка, і ніж — все разом. Гарний трофей.

На брезентовій палатці під кущем верболозу, над річкою запарувала юшка.

Подалік Павло спустився з берега, повитягав із річки (щоб охолов) баклажки зі спиртом. Налив в алюмінієву квартиру.

Першим тягнув старшина. Він справді не пив, а тягнув, бо спирт густий, захлинешся.

Крякнув, набрав ложкою юшки; Павло спостерігав, як він ніс її до рота, як дмухнув, потім як перехилив ложку, ковтнув, і все обличчя старшини, надуте й опасте, стало блаженним, мовби осяялось.

— Ну й ух!..

— Рибки, ви покуштуйте рибки,—припрошував Павло, поліз із кописточкою в казан, наштрикнув лінка, витягнув і подав разом з кописточкою.

— Мастак, старик. Тобі й благодарствія за таку уху перед всім строем не гріх.

— Я в себе на сінокосі ще не таку варив, товаришу старшино. Відпустіть мене додому, а будете вертатися з війни, заїдьте, ото погостюєте.

— Невже луччу зварिश?

— Якби хоч дрібку пшонця. Пшонце як розвариться...

Старшина знову крякнув. Розбирав рибу руками й казав:

— Я тебе, старик, до нагороди представляю. Всі, хто куди, а ти біля обозу, а ти на посту. Чого воно тільки твій віз перекинутий?

— Ви знаєте, товаришу старшина, якоюсь хвилею його перекинуло. Знаєте, стою я, німці пруть, бачу, ви на горбочку стоїте, командуєте, щоб ми відкривали вогонь, кричите так по-командирському: во-огонь! А тут мого воза якоюсь хвилею мах — і перекинуло. А ви стоїте, на горбочку...

— Да, я стояв,—сказав старшина.— І ти, старик, чув мою команду?

— Та вже, що чув! Усі обозники чули. Спитайте їх.

Обозники смакували юшкою.

Ще трохи посиділи, виїли всю юшку. Павло хотів помити відро, але старшина не дав.

— Нащо тобі мити, нащо руки марать? — і викинув відро у річку.— Броди візьмем, трофеї будуть!..

Павло не сумнівався в тому, що Броди будуть взяті. Він побрів на луг, нарвав зеленої трави, приніс цілий оберемок, вистелив свого воза, якого обозники поставили на ноги, і старшина ліг перепочити.

З того дня у них із старшиною — панібратство.

Взято Броди, перемолочено і живу силу, і техніку. Старшина не забувся, чого наобіцяв Павлові, а той усе насідав, щоб відпустив додому на жнива.

Вблагав. Ще й не взяли Львова, Павло міг їхати додому. Але ще трохи покрутився біля обозу, старшина виробив йому папір, в якому писалося, що командування полку дякує ополченцю Павлові Яковичу Гнатьоку за велику допомогу фронтові, що воно за проявлену при цьому мужність представило його до урядової нагороди і просить пропускати його на всьому шляху додому.

Павло вхопив той папір, глибоко заховав його, загорнувши в хустинку, на груди і поїхав.

Наливалися жита.

Він поганяв і поганяв коней. До чого ж склалося все щасливо і гоже! Послухався б Варвари, віддав би коней, не захотів би сам їхати в обозі, пропали б і коні, та й самого б ще забрали на фронт, тепер на жнива буде вдома. Саме на жнива. Про це навіть не написав, не сповістив Варвару. Більше радітиме.

Не спинявся на попас.

Шляхи забиті. Трактори, машини, коні, люди — все тяглося й тяглося на захід. А він їхав на схід, віз у своєму возі кілька шинель, офіцерських, з голубого сукна, віз і штани, й мундири. Все новеньке, трофейне. І купу баклажок, обшитих сукном, і купу ранців. Шинелю Юрчикові. Навіть і перешивати не доведеться, Сергійкові переробиться на пальто, Варварі на спідницю, але, мабуть, сукно зарубе. Що ж, буде піджак. Підбитий кожухом, такий буде піджак, що до смерті не зносить. І віз мішок цукру, мішок солі, каністру спирту, не згадуючи про перець, чай, соду і бобкове листя. Навіть ванілі й кориці пристарався для Варвари.

— Стій! Ану, завертай назад! — і солдати вхопили коней за гнuzдечку. — Будем снаряди вантажити.

Павло не спам'ятався, коли воно й сталося, та відразу руку за пазуху, вивернув із хустини папір.

— Давайте офіцера, а з рядовими й балакати не хоч, — і натягнув віжки, нікого до воза не підпускає.

Солдати покликали сержанта. Павло подав йому папір з червоною зіркою вгорі, підписаний, завірений печаткою, і сидів на передку, наче на троні.

Сержант перечитав оту перепустку, вернув Павлові, чортихнувся і наказав солдатам не займати його.

Павло спокійно поїхав далі.

Проте він вирішив звернути з великого шляху. Підвihnеться під гарячу руку — ніякий папір не врятує.

Іхав польовими дорогами, розпитував по селах доро-
гу, але ніде не хотів зупинятися, годувався сухим пай-
ком, якого набрав чимало.

А навколо хвилювала озимина, ярина.

Він не випрягав коней, заїжджав возом в овес, коні
підпасались, і він поганяв їх далі.

З дому дорога була довгою, а додому — коротка. До
Бродів з боями за кожне містечко. Під Тернополем лед-
ве не наклав головою. Тільки-но виїхав з дому — і в
огонь. Що з того Тернополя зробили! Кілька разів з рук
у руки переходив.

Чим далі втікав Павло від фронту, тим ставав поважні-
шим і врівноваженішим, і його борода пишалася на гру-
дях, наче в Лопуха, тільки не така біла, а мов підпале-
на, червоняста.

Йому було байдуже, що за його спиною безугавно
гриміли громовиці, що небо заарканювали блискавки,
що доводилося переїжджати спаленими селами, тільки
одні димарі стирчали на згарищах; він їхав додому.

Перемахнув через Радзивилів, подався на Кременець-
кі ліси, і тут під вечір розпряг коней. Сам ліг на возі.
Коні спочинуть, вранці буде вдома.

Він дрімав, розлігшись горілиць, його пухнаста боро-
да ловила зірки, які мерехтіли над головою, він думав:
«Ось тобі і юшка... Он що може зробити юшка».

Коли це бряк-бряк затвором рушниці. Павло протер
очі: чи не почулося, чи не привиділося?

А його вже обступили.

Павло відразу руку за пазуху, але його вже зігнали з
воза. Вже нишпорили там.

— Ого, шинелі, баклажки. Награбував?

— Я від обозу, хлопці. Забирайте все чисто, але мене
пустіть. Мобілізували, хіба зі своєї волі?

— Совітам допомагав? Підсовітник!

А папір, загорнутий у хустинку, пропікав груди. Якби
не здогадалися, якби не стали шукати.

— Хлопці, я вам... Присягаюся... Мій увесь рід, зять,
шуряк... Один брат господарчим, шуряк станичним...
Я ваш, хлопці-українці!

Чорне у лісі нічне небо. Його зовсім не видно в гушавині. За густим листям не пробиваються навіть зорі. А на галявині, де полюбовно розійшлися два явори, поскилявшись урізнобіч, щоб не заважати один одному, проступає. Воно як та перекинута догори дном глибока криниця. Але з неї не виливається вода, струмують бліде сяйво, далекі зорі.

Чорною безоднею відкрилося перед Іваном Гнатюком небо, коли його із зав'язаними руками вивели до тих двох яворів.

Стали.

Заремба дозволив Іванові сісти, а сам скинув шинелю, простелив собі й теж сів.

Збоку, під другим явором стояв Ткачук. Той самий Ткачук, що в Луцькій воеводській в'язниці одним ударом кулака вибивав у в'язнів зуби.

— Сподіваюся, що вам, товаришу Гнатюк,— натискаючи на слово «товаришу», розстібаючи офіцерського мундира, який тиснув під руками, казав Сергій Заремба,— відомо, з ким і чому ви маєте справу? — він поколупав у вусі, вперся зручніше ногами об землю, готуючись слухати.

— Маю честь сидіти навпроти одного з керівників крайової служби безпеки, навпроти вас, пане підкомісар поліції панствової, Заремба — Соловію.

Від явора відхилився і тієї ж миті прихилився до нього плечима Ткачук.

Заремба не виказав найменшого занепокоєння.

— Я неначе й зараз бачу на ваших плечах підкомісарські погони...

— Облиште, товаришу Гнатюк. Не треба патетики,— Заремба вийняв складеного ножика і став чистити нігті.— Навіщо патетика? Я почну вигукувати, що бачу на вашому лобі п'ятикутну зірку. Будемо говорити, як солдат із солдатом! — він клацнув ножиком і заховав його в кишеню.— У вас був свій шлях, а в нас із ним — він кивнув на Ткачука,— свій. Ми мали всі можливості при розломі Польщі махнути в Швейцарію, за океан. Ми могли жити в найфешенебельніших, у наймодерніших гірських курортах Європи чи Америки. Ви хочете знати, чому ми там не живемо? Нам шумів цей ліс.

Іван дивився на зорі.

— Пане Зарембо,— дозвольте мені саме так звертатися до вас? — проказав Іван, усе ще дивлячись на зорі в чорній криниці неба.— Ви цим хочете довести, пане Зарембо, що між мною і вами нема принципової різниці?

— Хоча б і так.

— Тоді признайтеся, щоб ви зробили зі мною, коли б я потрапив у лещата поліції десь перед війною.

— Убив би,— відтяв Заремба.

Ткачук відхилився від явора, підступив, став над Іваном.

— Бачите мої руки,— він простягнув і потряс ними, кремезними.— Цими руками я душив комуністів. І буду душили, аж поки мені їх не відрубують.

— У мене є всі підстави сказати, що ви тими руками душили й ще декого,— звертався Іван до Заремби, а Ткачукові сказав:— Я вас не знаю.

— Я завжди працював спільно з другом Соловієм,— ніби образився на Івана Ткачук.

— Тоді це стосується вас обох,— не стримався Іван.

Заремба махнув рукою, щоб Ткачук відійшов і не заважав. Але не вставав, сидів на простеленій шинелі, мов грівся під зорями.

— Вам кортить пропаганди, товаришу Гнатюк? А я б радив забути, що ви пропагандист. Ви не секретар окружкому. Ви заарештований, і я маю право вас допитувати. Якщо ви не хочете розмовляти, як солдат із солдатом, то відповідайте, як підсудний слідчому.

— Я читав, пане Зарембо, вашу брошуру, розмножену машинописом, про фізичне й психічне заламання.

— Це справи не стосується.

Іван спробував поворухнутися, встати, але руки зв'язані, тож підсунувся, вперся плечима до явора. Віття заслонило небо.

— Навіть дуже стосується, пане Зарембо. Ви зможете переконатися, мордуючи мене, що вся ваша система допитів нічого не варта.

Заремба не образився чи вдав, що не образився. Він сидів, трохи згорбившись. Проте сказав:

— Чорт його знає, можливо, мій багаторічний досвід нічого не вартий. Але зараз не до дискусій із питань криміналістики. Мене цікавить, яким чином потрапив у полон друг Далекий?

Іван Гнатюк лизнув язиком верхню губу: так он про

що хоче розмовляти з ним Заремба, як солдат із солдатом.

— Ну?

— Як солдатові, вам про це повинно бути так само ясно і зрозуміло, як і мені, пане Зарембо.

— Мені, як солдатові, це якраз і незрозуміло...

Далекого розгромили і забрали в полон тижнів два тому. Зі своїм великим почтом він пробирався з оточення. Хворий на сипняк, у гарячці, вкритий кожухами, не міг ні командувати загоном, ні відстрілюватися. Його оточили. І він, не розуміючи, в чім справа, виліз з-під кожухів, несамовито кричав до червоноармійців, які роззброювали його варту, весь його почет: «Струнко! Я генерал-хорунжий!»

— Вам незрозуміло, як ви втекли, пане Зарембо, покинувши Далекого? Мені це теж незрозуміло. Боець не повинен кидати в біді командира. Далекий потрапив у полон, бо він був безсилий. Що він міг вчинити з загоном кінноти проти танків? Що? — Іван уперся плечима в явір, піднявся, стояв із зав'язаними руками перед Зарембою. — А ви втекли. Вас треба судити як дезертира. Ви знехтували честю і гідністю бійця, п-пане Зарембо.

А той відпихав Ткачука, який переминався, не міг устояти під деревом.

— Товаришу Гнатюк, ви не думаете часом, що ми помінялися ролями? На жаль, тут не театр. І я не оперетковий герой. Струнко! — кричить Заремба. — Я референт крайової служби безпеки! Коли і кому ви продалися? Яким чином ви донесли про перебазування Далекого? — Він підхопився і став чобітьми на розісланій шинелі.

— Про це найкраще знають могили червоноармійців і стрільців варту, якою ви, на нещастя, мали честь командувати, могили тих, хто поліг, наступаючи і відбиваючись.

— Годі!.. На станок!

Ткачук не побіг збивати з ніг Івана Гнатюка. Звідкись з-під явора він витягнув довге дишло. Кинув його на галювину.

— Панове, я не відбиватимусь, — сказав Іван і обернувся до Ткачука. — Розв'язуй, кате, руки і прив'язуй до ніг, затакай дишло попід руки, підвішуй на яворах, тільки ж добре дивися, щоб перекладина видержала.

Заремба одним ударом повалив Івана на землю. Ткачук сів на спину.

— Підтягуй, підтягуй ноги, московський сексоте.

— Вище чи досить? Я б волів задерти до самого неба, та вони в мене короткі.

— Ось я тобі зараз і повитягую. До пекла, до самого дна дістанеш.

Вистругану, вичовгану, спеціально приготовлену жердину-дишель, яка називалася в Зарембиній криміналістичній науці станком чи однією з головних частин станка, треба було проткнути попід руки, піднести і повісити між розщахами двох яворів, які посхилялися вріз-нобіч.

Він, босий, завис над галявиною.

Удари сипалися то по п'ятах, то по голові. Били по п'ятах, голова піднімалася вгору, били по голові, ноги піднімалися вгору.

— Що тепер скажеш? Знімати із станка чи продовжувати?

— Як панам хочеться,— крізь зуби.

— Що тепер скажеш?

— Дайте води.

— Напийся своєї собачої крові.

Більше не били. Зняли зі станка, але рук не розв'язували. Чекали, щоб він передихнув.

— Тепер признаєшся?

Іван говорив повільно, вихаркував кожне слово:

— Я сидів три місяці в одиночці. З мишею. Я приручив її. Вона їла з моїх рук. Ми з нею розмовляли, вона жила в цементі. І вона мене більше розуміла, ніж ви.

— Признавайся!

— Дайте дихнути.

Почекали.

— Кому вдалося втекти від вас, ті казали, що ви дуже сильно б'єте, а мене не болить,— прохрипів Іван.

— На станок!

І вихлюпнулася зорями чорна криниця неба.

XXI

Варвара терла мак. Макогін кружляв по макітрі, збивав молочко. Варвара пальцем покуштувала розтертий мак, дала лизнути макогона Сергійкові, аж через поріг ступив Костик. Він поставив маленького чемоданчика коло своїх ніг, був без кашкета, вся голова наче обпат-

рана: над низеньким лобом підняте пасмо — йоржик, а шия вибрита.

Була хвилина — мачуха з сином плямкали мак, дивилися на нього, що мов з неба впав, а він дивився на них. Рушив, обняв Варвару, цмокнув Сергійка.

— Кость,— сказав Сергійко.

А Варвара не знала, чи братися за макогон, чи приймати пасинка. Йй ще не вірилося, що він, Костик, тут, перед нею. Вернувся.

Сергійко боязко мацнув брата за чорні широкі штани, за дивні штани, бо без ширіньки, заздрісно покосився на широкий чорний ремінь з білою пряжкою, на вишиту червону зірку, яка горіла на синій матросці з викладним коміром. Оголена, засмажена сонцем Костикова шия, коротка голова з гладким підборіддям зросталася з грудьми.

— Пирого з маком? — і Кость моргнув вигорілими й посіченими бровами.

— Сідай, сину... Що ж це я?— сказала Варвара.— Посидь з Сергійком.— Вона забулась і про третій мак і про тісто, яке вже підійшло: треба приймати пасинка.

Костик заходився митися. З дороги.

Варвара поставила дещо на стіл: яечню, сир із сметаною, недопиту пляшку самогонки і, покрутивши макогоном, поганявши його по макітрі, стала виробляти в ночвах пироги.

Сергійко ввів у хату Костика, посідали за стіл. Варвара витерла руки, що були в борошні, налила в келишки самогону. Костикові повний, собі половину.

— За твій приїзд,— і скривилася.

Перекусивши, Костик почаз:

— Батько з обозом? Воює! В районі мені сказали.

— Поїхав. Ще з весни,— мовила Варвара.

— Де ж Юрчик?

— Косить,— відповіла Варвара, перепросила пасинка, що ліпитиме пироги, бо тісто осяде та й піч прохолодне.— Ти ж любив пироги з маком? Якраз на твій приїзд... А батько на війні. Давно й листа одержувала. А Юрчик косить. Він у нас за косаря. Що тільки б і робили без нього?

Вони вели розмову, Костик полуднуючи, Варвара ліплячи пиріжки, а Сергійко збивав у склянці яйце, щоб помазати гусячим пір'ям пиріжки на пательні.

За столом сидів не колишній підпарубок Костик-хвостик — справжній парубок Кость, якому годилося казати «ви».

Варвара подумувала, якби він узяв у руки косу, за день усе покосив би: Юрчик із косою, — не він нею, вона ним косить.

— Ти з фронту, чи як, Костику? — зверталася мачуха до нього, наче до того малого Костика-хвостика.

— Ні, я в армії не служив. Я броньований. На секретному заводі.

Варвара не могла розшелепати, що воно значить, а про себе подумала, що, мабуть, Костик немалий пурес, коли його не взято на фронт, та й сам каже, що при якомусь секреті. Йй було обидно, що він ані разу не назвав її матір'ю.

Не розпитавши про всіх родичів, не дочекавшись, поки спечуться пироги, Костик пішов, сказав, що буде ввечері, провідає декого, бо приїхав ненадовго, на тиждень, а, може, побуде днів десять, побачить.

Вийшов на вулицю — де-не-де тільки жінка появиться. І жодного чоловіка. Всі чоловіки на фронті, жінки на жнивах. Згадалося, — йшов через Липину, діти розбирали колись неприступний мур панського маєтку. По цеглині.

Незвично і дивно йому в селі. Відвик.

Подався по родичах. Найперше до Віри, до сестри на Старосілля, потім до своєї бодацької баби.

До Віри тільки вступив, бо, розпитавши, за що її чоловіка заарештовано, не хотів сісти до столу.

З бабою наговорився. Вона пасла на подвір'ї каченята, посадила його біля себе на порозі, і він їй, і вона йому нарозказувалися за всі літа розлуки.

Коли внук оповідав, як його вирядив батько з села, як він пішов світ за очі, — товарняки, бомбардування, пересильні біженські пункти, тяжка робота на окопах, ще важча в приволзьких колгоспах, потім заводське навчання і, нарешті, військовий завод, де він зараз, — баба весь час схлипувала, весь час приказувала: «Ой, ти ж сирітко моя, ой, ти ж кривця Сянчина...» А потім давай розповідати, як рідний дядько Федько хотів заколоти його вилами, добре, що втік. І лаяла Варвару.

— Було б лучче тобі, дитино, до мене свої дбанки принести. В баби й ночував би.

Костик випитував про всіх чисто, про рідних і знайомих, згадав навіть учителя, і баба йому оповідала, сварчись на качат, які викочувалися з подвір'я на вулицю.

Але баба жаліла не тільки його, жаліла Віру і меншого брата, який заступив батька на жнивах, бо силують вивозити поставку.

— Вороги! Скрізь вороги, бабо,— казав Костик. І думав, що баба — єдина душа, яка рада йому на батьківщині: була б мати, вона б його вимила, вичесала і з-за столу нікуди б не пустила. І брала його страшна злість на всю рідню. Він ніколи не жалів себе фронтові, а тут дехто й фашистам прислужував, лизав їм руки, а дехто хотів і йому кишки випустити.

— До чого ж сильний і здоровий ти, Костику,— милувалася баба.— Карк у тебе, як вимурований. Весь у діда пішов, у Чемерисів. Ото дідові буде радість, коли вернеться з поля.

— Сила мені потрібна, бабо,— відказав їй Костик.

По дорозі до тітки Наталки провідав стару Мар'яну. Антоніна в партизанах. Стара не знала, де вона і що з нею. Костик її підбадьорив:

— Інформбюро передає, що наші партизани б'ються разом з партизанами Словачії. Героєм повернеться Антоніна!

— Спасибі за добре слово, сину...

У Брегових воротах на нього напав собака. Відбився од нього, з-за хати виглянула тітка Наталка. З серпом. Руки наколені стернею, ноги в халявках панчіх. І діти за нею, наче курчата за квочкою.

— Звідки ж ти, Костику? — і бігла до нього з серпом.

Але він не дав себе ні обняти, ні поцілувати. Тітка добігла до нього, а він сів на колодах під плотом і загородився долонею.

Наталя відсахнулася і задерев'яніла.

— Що поробляємо, тітонько?

— Може б, ти до хати зайшов, Костику? — питалася вона і поклала на голову сина, на голову замурзаної Любки руки, мовби не підпускала дітей до двоюрідного брата.

— Я й тут посиджу,— сказав Костик.

Наталя обмовилася, що їй тяжко без Федора, без подаря. Останнього листа дістали від нього з Борисоглібська. Підгодували їх там та й погнали на фронт.

— Дуже б мені хотілося побалакати з дядьком,— і Костик тупо дивився собі під ноги.

Коли він це сказав, Наталя згадала, що тільки-но заходив Юрчик, набрав у глечик холодної води.

— Може, й до Защити ще не спустився? Може, послати за ним Андрійка, Костику?

— Нехай побіжить.

Тітка стояла коло призьби — втомлена жниця, а він, небіж, сидів на колодах.

— Поставку ще не возили, тітко?

— Щойно жати почала. Хто її намолотить нам, Костику? Добре твоїй матері, добре Варці... Це ж ти і покосиш, і молотити допоможеш. Он які в тебе руки здорові!

Костик на те нічого. Став розпитувати про дядька Петра. Мобілізували? Гм... А що про наймолодшого, про дядька Гриця чути?

Андрійко завернув Юрчика.

Косар — до брата, а малий — до матері.

Здушив, притис до своїх грудей Костик Юрчика.

— Відпусти. Наче бугай. Надовго приїхав? — питався Юрчик, дивився на брата, і його очі горіли.

Вони були трохи подібні. Русяві. Низьколобі. Тільки в Юрчика чуприна, стрижи й поставку здавай, а в Костика — йоржик. І Юрчик випрацьований. В білих полотняних штанях, у сорочці, розпанаханій на грудях.

— Прошу Костика в хату, а він відказується,— ніби поскаржилася тітка Наталя Юрчикові.

— Ходімо, це ж наша рідна тітка,— тягнув Юрчик брата, позираючи за комору, ніби звідти мав хтось вийти. Наталя перехопила той погляд і опустила очі.

Костик цього не помітив, не знав, що під коморою, в льоху, криївка, в якій переховується Горошків Самійло.

Андрійко не пам'ятав Костика. Посмілішавши, він вихилився з-за матеріної спідниці.

— Дядьку, а що то у вас на рукаві?

Дівчина, найстарша, Віра, посміхнулася.

— Який він дядько. То твій двоюрідний брат, Андрійку.

Але малому не вірилося.

Костик не показав Андрійкові зірки.

— Я не можу, тітко, зайти до вас у хату.

— А то ж чому, Костику?

— Самі знаєте.

— За того коня? Скільки відтоді тих коней пропало...

— Ми вороги з дядьком.— І додав: — Класові.

Юрчик ступив до нього. Але Костик не дав йому говорити.

— Вивозьте, тітко, поставку. А з дядьком Федором ми ще побалакаємо. Війна закінчиться, і побалакаємо,— та й рушив із двору.

Наталя зняла з свого плеча серпа.

Юрчик наздогнав Костика на стежці. Спинив його. Вони розмахували руками. Костик мовби відпихав від себе брата. І таки відпхнув. Юрчик постояв на стежці, вернувся на подвір'я Брегів, а той пішов собі на село.

Мав Костик намір завітати на Петрів і на Зіньчин горб. Але передумав.

На запилюженій сільській вулиці йому стало шкода, що поїхав у відпустку сюди, на визволену від окупації територію. Та й відпустку дали короточасову, на два тижні, побачитися з рідними, а інакше і не дали б. Відпочиватимуть, коли війна закінчиться! І вирішив, що бути йому тут довго нічого. Ніякої втіхи. Ніякої радості.

Спустився аж до Горині, відвідав Настю Чернобаїху, а до Барткової Лукійки не вступив.

Пригадуючи Антона, його мученицьку смерть, і ще більше проймаючись гнівом на всіх, мало не стукнувся лобом з дядьком Іваном.

— А де ти, онде, такий гарний взявся?

— Приїхав.

Дядько Іван обійшов навколо Костика, поцмокав і хотів простувати далі.

— Несемо сторожову службу, дядьку? — спитав його Костик.

— Десь-то, онде, не будем.

— Ваш Улас Денисович теж з націоналістами був зв'язаний? А я давно примічав.

— Що ж ти примічав, Костику?

— Я, дядьку, класового ворога під землею бачу. Інтелігентська покидь ваш Улас Денисович. А ви йому вірили.

— Як же, ондечки, ти під землею бачиш?

— Бо в мене класове чуття. А класове чуття — це найголовніше.

— Що ж воно таке, нюх, чи що?

— Саме нюх, класовий нюх, дядьку.

— А видно, що він у тебе якийсь собачий. Собака теж

чує м'ясо, хоч його, онде, в землю закопуй,— сказав дядько Іван і пошкандибав собі.

— Дядьку,— окликнув Костик шкільного сторожа.

Діти сиділи на мурі, виколупаними цеглинами вибивали цеглу, схоплену в цемент, і несміливо позиркували на парубка в моряцькій формі, до якої їх дуже манило.

Він вернувся додому неговіркий і сердитий.

Варвара наставила пирогів з маком, подала сметани у блюдецьці. А сама заквапилася до корови, яку мав пригнати Сергійко.

— Лучче б дали мені трохи горілки, якщо є,— буркнув Костик.

Варвара знизала плечима, але самогонки принесла.

— Тут деякі жінки приходили до тебе, сину.

— Чого їм?

— Може б, ти коси поклепав...

Він вийняв з пляшки затичку, підставив келишка.

Мачуха ще раз знизала плечима. Костик пив сам.

XXII

Зінька приплющила ліве око, прицілилася до коси, розсердилася, розмахнулася косою.

— То ти отак виклепав? Поребрив, споганив косу!

Пилип Король з молотком у руці задкував до комори, сунув ногами по землі.

— Не вмєєш клепати, не берись! Глянь, глянь, що ти наробив? Де я тепер косу візьму? Може, в кооперативі продають?

— Зінько...

— Змалку Зінька. Що ти з косою зробив?

— Ой не скáчи, як та óса! — Пилип з переляку і нагоси поплутав,

— Голову зітну! Тепер тією косою тільки лободу косити.

— Я тобі свою принесу.

— Вона така, як ти. Хлоп, мужик, косу не вмєєш клепати!..

— Я... я старався...

— Віддай молотка!

— На, не сердься, я за тебе поставку повезу,— подавав, та не віддавав Пилип молотка. Його маленьке під-

боріддя тремтіло, збрив чоловік бороду, а вуса стрілками до очей.

— Вези! І то зараз! — не заспокоювалася Зінька й вирвала з його руки молотка.

— А-а... мішки готові?

Пилип Король тільки цим і врятувався, що згодився везти поставку. Знав, що Зінька набила жита, що збиралася на станцію.

Повісила косу на яблунці серед двору під купою каміння.

— Давай мішки на воза. Вони самі тобі на воза не повилазять.

І, носячи мішки з комори на руках, Зінька так стискувала Пилипові руки, що він мало не пищав, і мовчки ляяв себе: нащо погодився везти поставку? Ото Якилина кричатиме. Що ж поробиш, коли Зінька як та оса. Взяла б — і косою по шиї. Тепер вони усі такі, жінки без чоловіків — відчайдушні, завзяті, наче кобили без припонів.

Зінька замостила дірки соломою, щоб Пилип не погубив по дорозі, викинула з сіней збрую, вивела коней. Їх швиденько запрягли, а коли Пилип сів на воза, винесла йому торбинку з полуднем, ввіпхнула між мішки, щоб поганяв, щоб не передумав.

— Чи на Корначівку, чи на Ланівці, чи в самий Збараж мені?

— Куди хочеш, туди вези, навіть під чортову греблю повисипай, аби квитанції привіз. Та дивись, полудень не згуби, бо охлянеш і додому не доїдеш.

Пилип підправив бриля, хотів сказати, щоб нікуди не загубилася його поштарська сумка, але не сказав. Шарпнув віжки, і віз заскрипів.

Зінька взяла косу і, приклавши її до бабки, забитої в пеньок, стала вирівнювати поребрене полотно.

Задзенькав молоток тим дивним дзенькотом, який наповнює щастям хлібороба. Одначе Зінька була сердитою.

А день же сьогодні — щасливий. Пилип Король приніс від Петра листа. Маринка прочитала його. Петро в нестройовій. Копає окопи. І десь недалеко, за Острогом. Фронт ген-ген відкотився. Нащо ті окопи? Німці ж не прорвуться. Та ще просить Петро, щоб вона приїхала до нього. Здурів, затуманився чоловік. Як же вона кине господарку? Мати ледве ходить. Бо і їй тепер доводиться за десятьох. Поставка — до чотирьох метрів з гек-

тара. І хоч Зінька постаралася, буцім поділилася з матір'ю,— тепер усі діляться,— половина поля за Петром, половина за Грицем, але поставку все одно вези, молоко здавай, м'ясо здавай, ще прийде на картоплю, на городину, на вовну... За податок і за страховку розплатилася грішми. А він — приїжджай до нього. Побув би у її шкірі, спробував би, як їй солодко. Копаеш окопи — і копай. Бомби над головою не рвуться, кулі не свистять.

З косою біда. І та коса не дає Зіньці думати про Петра. Був би він, поклепав би косу, наточив би... А той Пилип Король — ні бе ні ме ні кукуріку. А ще парубком оббирається. На все село — один хлоп. Другий Кулінич, третій Іван Мостовий. Але ті хоч на очі їй не попадаються. Кулінич головує, бо нема кому, а дядько Іван байди б'є, бо і сторож не сторож: учителя ніби до школи не допускають, ведуть над ним якесь слідство.

Поклепала б сама, ні, на Короля поклалася. А йому тільки й того, що пошту розносити. Так де ж там, навіть бороду збрив. І деякі жінки йому підморгують. Найбільше Гапка, бо її постояльця другий раз на війну взято. Не дослужив першого разу Пахом, нехай зараз дослужує.

У селі баби, діти да діди.

Василина принесла з городу хопти в запасці, висипала коло хліва.

— Думала, ти із поставкою поїхала.

— Король повіз. Попсував, хроба, косу, то я його за те й послала.

— Дивися, Зінько, щоб клопоту-поговору не було,— сказала Василина.— А що повіз, то добре. Трохи дома впраєшся.

— Гречку коситиму, мамо. А поговору не боюся. На того Пилипа я б і плювати не схотіла б,— заправила косу в кісся, грабки на плече.

Гречка долиною. Сама Зінька її сіяла. Вродила, густа та висока. На стеблах хоч пригорщами бери. Буде й соломи-гречанки, буде й каша, якщо поставки не добавлять. Бо з позикою що було: записали один раз, дописали другий. А ти, Зінько, тягнися. І мусила тягнутися, до копійки сплатила. Воно й гроші, як полова. Та їх не нав'єш. А давай сотнями, не карбованцями.

Вона зайшла від межі. Кушка почеплена за спідницю. Присадила кісся в землю, пригнула косу, шарпнула по

ній брусом так, як Петро її вчив, розмашисто, не боячись, що поріже пальці,— і задзвонила коса, аж відлунило в Безодні, з-під лісу. Розмахнулася грабками і покляла стяту гречку на покіс, на межу...

Зінька веде ручку.

З лоба стікає піт, зачіплюється на брові, піт збирається у важку краплину, і вона тремтить на широкій брові, ніби боїться зірватись і розбитися. Зінька не витирає поту. І блищить її засмагле обличчя. Весна обшмагала його вітрами, облила зливами, літо висушило, літо випряжило, що аж ніс — рівний, гарний ніс,— обновився. І блищать косарською наснагою її чорні очі, з яких дивиться, та ніхто її не бачить, утома-турбота, і біліють зуби.

Вона кладе покоса. І їй трішки хочеться, щоб зараз побачив її Петро, щоб подивився на неї збоку.

І вона кладе покоса, і кладе на нього свою надію про Петра. Чи любить його? Вона хотіла, щоб він був її.

Сходить вечірниця, виходять зорі, блищать на косі, блищать у росах, і вона збиває в покоси зорі.

— Зі-інько-о,— десь з горба та й покотилося долиною.— Пилип від ставки приїх-а-ав...

Вона чує оклик свекрухи, коса сама вислизає з рук, але не кидає її, доводить ручку до кінця.

— Зіньк-ко-о!..

Несе косу і не може нести. Горб хитається, ось-ось перекинеться. Встромляє косу під покіс. Лягти самій, заснути.

— Та Зінь-к-о-о!..

— Іду,— хоче крикнути, але не може Зінька і пускається поволеньки на горб, повзе.

Вона рада, що вечір, що Пилип Король відвіз за неї ходку поставки, що вона он скільки викосила,— ниють крижі, а молоді яблуньки заколисують на городі вечір, і злипаються очі.

Мовби сонна, вступає вона в хату. На стіні блимає лампа, на столі стоїть вечера,— Василина зварила і поставила,— куняє на лаві Пилип Король.

Василина поставила і якоїсь смердюхи в брудній пляшці.

Пилип Король щось каже, подає їй квитанції, Зінька думає, що квитанції треба б покласти на божничку, але, коли сідає, забуває про них, і вони лежать край столу.

Пилип сам наливає собі.

Зінці не хочеться пити, але вона випиває, за компанію, чує, щось гаряче тече і переливається в ноги.

— Мамо, сідайте з нами,— кличе вона Василину.

Василина не сідає, але також випиває трішки смердюхи, дріботить до печі, там викашлюється, бере горня і починає з нього вечеряти коло порога. Стоячи.

Пилип оповідає, як тяжко йому здавалася поставка. Фір там — не розминутися.

Зінька слухає його, наливає йому піняку. Пилип крутить головою, незграбно підіймає чарку, і Василина від порога приказує:

— Пий на здоров'я, та дай тобі боже добра, що нас трохи виручив.

Опісля другої чарки Зінці й вечеряти веселіше. Вона набирає повну ложку товченої картоплі, заїдає її кисляком: дві миски на столі — в одній картопля, в другій — кисляк.

Пилип розохотився ще випити, віднімає Зіньчині руки від келишка, наливає їй. А коли наливає собі, то вже вимахує, вигойдує келишком над столом. Самогон капає на квитанці.

— Пилипе, проллеш у картоплю, в кисляк.

— Я? Проллю? — він ще дужче вигойдує келишком.

Сиділа на колодці,
Моргала до хлопців...

Співає Пилип Король. П'є по повній, не закушує, і його безбородий, покльований вид смішить Зіньку. Ні, не Пилип, сама пісня підхоплює її. Перехиливши ще чарку, навіть не втершись, вона веде пісню високим голосом, який не зривається:

Гаю-гаю!
Чорні брови маю.
Чорні брови маю,
На хлопців моргаю...

Чи то з радості, що Зінька заспівала, чи таки з підпитку Пилип з повною чаркою висмикнувся з-за столу, пустився в танець, навіть присідав, викидав ногами козачка, виманював до себе то Зіньку, то Василину.

Гаю-гаю!..

І співала Зінька тим високим голосом, що колись покривав церкву.

Вона піснею і проводжала Пилипа, а він не хотів іти. Почепила йому на плече поштарську сумку, обняла за шию, повела через пороги, на яких він заточувався.

Вернулася скоро. Вернулася, вмовкла.

— Мамо, ви ж не сердьтеся на мене.

— Хіба я що кажу, доню?

— Душа в мене болить, серце крається...

І той біль, яким болить її душа, той біль, що крає її серце, повів її з свекрушиних очей.

Над гнатьюківським полем падали зорі.

Зінька впала під стіжком на купу свіжої соломи, недавно молочної, і заснула.

Їй давно вже нічого не снилося.

За все літо вона ні разу не спала в хаті. Жала жито й пшеницю — спала під копами на стерні; косила — спала на покосі; і сьогодні, якби не Король, спала б на гречці.

Сон звалив її, і вона впала, як у річку.

Солома не влєжана, м'яка. Зінька розпростерла руки. Спить хрестом, і зорі просвічують її сон.

...Мовби перед великоднем. Отець Олексій ходить з кропилом. Посвятив хату. А на подвір'я Петро возом. Помахує батіжком та й каже:

«Напитлював я тобі, Зіньо, муки. Давай поносимо в комору, і беріться з мамою паски пекти».

Зінька дивується: якщо піп з кропилом ходить, до великодня ще далеко.

«Петре, хіба ж ти забувся, ще посту не перебули, а ти -- пекти паски?»

«То нічого, — каже він. — Будемо розговлятися».

Плутається, верзеться у сні, й вона не може цього побутися, не може прокинутися, а хтось наче будить її, чийсь руки торкаються до її плеча, легенько так торкають, мов погладжують.

— Зіньо... Зіньочко...

Вона продирає око — над нею нахилиється Петро. Заплющує око: ну й причепливий сон!

— Золотко, золотце...

Зіньку проймає трепет, вона розплющує очі.

— То я... втік...

Вона силкується в одну мить збагнути, що трапилося, — збагнула, схопила руками Петра, притисла до себе і впилася губами в його розхристані груди.

Сон чи не сон?

Петро цілував її коси. І вона не рознімала, зімкнула

свої руки, ніби побоювалася, що як тільки розніме їх, то не стане ні сну, ні Петра.

Але їй мало було його грудей. Їй праглося його губ. І вона обережненько мов піднесла Петра над собою, прихилила до себе його голову, своїми губами відшукала Петрові й заплющила очі.

Ні, то не було солодке забуття по довгій розлуці. Петро спивав її силу. А вона його безсилля.

Вона лякалася, що, може, він ненадовго, що через хвилину його не буде.

Петро пестив її сплутане волосся, злипле від поту, але дивно гладесеньке. Вона відчувала дотик його пальців, і все ще боялася віднімати свої губи від його, боялася будь-що запитувати.

І їхні губи — сіль втоми і сіль дороги — не розмикались.

Коли Зінька вже задихалася, відхилила Петра.

— Ти зараз підеш, Петрику? Нікуди не пушу тебе. Нікому не віддам.

З неба не падали зорі.

Зінька збагнула, що він нікуди не піде, що він вернеться до неї, і їй хотілося дивитися на нього. І хотілося, щоб так було завжди, щоб Петро пестив її лоба, коси, а вона, сп'янівши, завжди відчувала його біля себе.

— Як мама, Зінько?

— Переробляється, що ледве ногами волочить. Ми з нею обсялись, і обжались, і обмолотилися трохи. Все вдвох. Наробляємося до того, що падаємо мерцями. Як же ти? Нині листа твого читала. В неділю думала відписувати. Шумейкова Маринка пише, а ми з мамою складаємо їй... Та ти про себе, Петрику. Що там про нас розпитувати.

— Гнали нас, переганяли з-за Острога аж на Сокаль. І я втік.

— Як же ти зважився?

— Зважився, Зіньо,— сказав Петро і спитався: — А тут спокійно?

— Де там, Петрику. Бартка повісили. Вдень його головою зробили, а ввечері повісили.

— Самійло з Шуркою?

— Хто його знає?

— А сюди не заходили?

— Заходили. Набрали сала.

— За мене не розпитували.

— Матюкали. Кажали, що продався,— відповіла Зінька. — А тут що було! І ті телефони, і ті машинки повідкопували. Знаєш, хто навів? Галабурдів безп'ятий Йосип. Йому десь п'яти повідбивали, аж тепер впливло. Через те його й не мобілізували. Та він стрибком ходить. У селі стрибки, Петрику.

Він мовби й не хотів чути про ястребків, про самооборону. Питався, як живе з сусідами.

— Раї нема. Вивезли. Якраз пасіку виносила, коли приїхали за нею. І Лопухів туди ж, Павлових тестя і тещу.

— Зі старим Галабурдою не в сварці?

— А чого нам сваритися? Молотили разом, бо ж ставка. Це зараз літо, то старого Галабурди не чути, а всю весну й заснути не можна було. Притягнув ще одного танка.

— Та ти що?

— Я ще й допомагала йому. Нам коней обмінили. Ти й не знаєш. І я все забувалась у листі написати. Коли відвезла тебе в Почаїв верталася додому, тоді й обміняли.

— Добрі конята?

— Такі, що їх більше ніхто не обмінював.

Петро розпитував: як і скільки вродило? Яка ставка? І Зінька оповідала, що зародило нівроку, що вона з весни під жито люпину насіяла.

— Як же так, Раї нема, а Маринка тут?

— Зачала тобі про Шумейків, та не показала. Маринку забрали собі Демко з Демчихою. Вони відразу поділилися. Це вже їх Цаль напутив. У них на городі що то го добра повикопували!..

— Чужі сльози не минаються, Зіньо.

— Не минаються, Петре. Слава богу, що той мотлох Кучковських ти повивозив. Його пастухи порозбирали, а то ще більша зачіпка була б.

— Так вони, Галабурди, де живуть?

— Та в цій же хаті. Буцім приробили собі з комірчини. Та що він тільки не наробив з тих танків! Геть чисто порозбивав їх молотками і зубилом. Пооббивав бронєю двері, бий гарматами, не проб'єш. Лави, стільці пооббивав якоюсь гумою, щоб м'якше сидіти, а що вже лампадок, що вже хрестиків, і на стінах і на вікнах. З тих танків накував лемешів. Мені лемеша і чересло зробив. Але найбільше хрестиків і лампадок. Рая комусь наказала,

і їй намалювали образа архангела Михаїла Великого. На всю стіну. Так старий Галабурда взяв його в залізну раму, обвішав лампадками і хрестиками.

— Значить, у доброті живете? — перепитав Петро.

— Не сваримося, але води не беремо. Іздимо до Безодні.

Дійшла черга розпитувати про рідних. Найперше Петро взнав про сусідів — їм треба годити більше ніж рідні.

Зінька оповідала, що Павло від обозу ще не вернувся. Варвара чекала його на жнива, але нема.

Та Петро відразу згадав про Гриця, не хотів про Павла слухати.

— Карточку Гриць прислав. Повний такий.

— Від Івана нічого не чути?

— Не чути, Петрику.

Вони обоє позадумувались, мовби пригадуючи дещо. Зінька стала оповідати, якої чудасії наробив Павлів Юрчик.

— Це ж тиждень тому Костик приїжджав. Нас не відвідав. З нашою Наталкою посварився, в хату не зайшов. Так через те чи за що інше ввечері Юрчик вигнав його з дому. Хтось підбуяв його.

— Той малий-малий, але, мабуть, з Самійлом, з Шуркою зв'язаний,— допустив Петро.

— Може, й так, бо люди побріхують, що Самійло в нашої Наталки часто переховується.

— Прогнала б його.

— Я вже й сама її надоумлювала, аби вигнала. Кажу, твій чоловік, твій Федір на фронті, кого ти боїшся? А вона Христом-богом присягається, що до неї ніхто не заходить.

— Як знає,— сказав Петро. Ти більше й не мішайся. Так що той скажений Юрчик натворив?

— Побріхують, а може, воно й правда: заскочив у хату — наган в одній руці, граната в другій. Костик через вікно мусив утікати.

— Нема кому дати парки.

— Та вони, Петрику, один одного варті. Я ж тобі, здається, казала, у селі стрибки. Стоять у сільраді. Близько від Павла. А той шмаркач нічого не побоявся. Костик голим, наче колись ляндрірт, утівав понад річкою. Втік, а на другий день Юрчика на мотузок. Відвів у район, як теля, а сам поїхав.

— Він де?

— Варвара хвастала, що при якомусь секреті, і то при такому секреті, що його і на війну не взято. Боже, мова мовою, а ти ж голодний?

Петро не пустив її до хати.

Ніби про всіх родичів, ніби нікого не забув і знову став перебирати пальцями Зіньчині коси.

А вона взяла його за гудзичок гімнастерки, застебнула під самісіньким комірцем, а потім розстібала.

Петро й через мідні гудзики відчував теплоту її пальців. Він однією рукою гладив її коси, другою розрівнював брови. Вона не заплющувала очей. І Петро падав у ті її очі, падав разом із зорями, які топилися в глибині зіниць.

Бухнуло з гвинтівки. Диркнув автомат.

Петро наставив вуха.

— Облава,— сказала Зінька. Розкинула руки й об'яла його.— Я нічого не боюся, Петрику.

XXIII

Образи висіли під самою стелею, від стіни до стіни, у вишитих рушниках, а ті, що по боках, були вбрані вінками з паперових квітів.

Перед столом, навпроти образів ставали рядочком діти: найбільша, та ще не дівка, Віра, менша Надя, за нею Андрійко і найменшенька — четвертий рік їй — Любка. Їх ніхто і не ставляв. Ніхто не вчив. Щоранку й щовечора вони самі ставали перед образами, ставали по ранжиру, наче стовпчики, завмиralи, складали набожно руки і зі всією дитячою пристрасстю, з невідступною вірою і надією дивилися на образи, на материну діву Марію, на батькового Ісуса — шлюбні батьківські образи, які висіли посеред стіни й були завітчані найгарнішим рушником (на його кінцях стояло по голубові із зеленими гілками в дзьобах), на Іллю-пророка, на Миколая-заступника, на Варвару, на Іова, на страшний суд і на розп'яття Христа. Діти бубоніли молитви напівпошепки, не перебиваючи одне одного.

Андрійко вже знав «Отче наш», а Любка не знала, та й вона, в самій сорочині, висмальцьованій на пазусі, щось собі шепотіла, першою зачинаючи схлипувати.

За вікнами рано темніло — сікла осіння мжичка, цідилась осіння сльота, і шелест гнилого вітру, його кволе, але безугавне скигління було схоже на це дитяче моління, і здавалося, що і вся земля, заснована туманами, і оббиті дерева, з яких капало дощем, і стріха, з якої стікали патьоки, вимолювали собі сонце.

Віра, простягнувши складені долонями руки, забувалася, що треба молитися нищечком, вимовляла голосно: — Святий боже, святий кріпкий, ве-ерни нашого тата додому,— і ставала на коліна.

За нею промовляла Надя:

— ...верни нам тата! — і теж плакала.

Андрійко, стаючи на коліна, махав руками до всіх об'разів, мовби погрожував богам:

— Поверніть тата додому!

І маленька Любка, боячись, щоб не сісти на коліна, казала:

— Бозю-бозю, татка домцю...

Всі їх руки — більші, менші й маленькі рученята — хрестилися широкими хрестами. Діти били важкі поклони.

— І ти матір божа...

— Ісусику, дорогенький...

— Миколаю-заступнику наш...

— Бозю-бозю, татка домцю!

Вони били низькі поклони, притулялися лобами до самісінької долівки, а хлопчина молився, як монах у Почаєві, хрестився і сягав рукою землі.

А на печі молилася баба, яка тепер не стягувала до себе макогона, качалку, прасницю, щоб відбиватися од діда, бо він чомусь перестав ходити до неї з цвинтаря, перестав її лякати.

Всі боги строго дивилися на дітей, і діти рядочком — гусенята з водопою — виходили з холодної світлиці, в якій не палилося, щоб влягтися спати в кімнаті з піччю.

Тут стояло високе й широке ліжко, на яке Любка сама не могла вилізти.

Наталя, домивши начиння, перемовлялася про щось з бабою. Баба товклася на печі, підмощувала собі під голову подушину, шаруділа ногами, засовуючи їх у тепле просо. Вона й спала у просі. Так тепліше.

Віра стелила постіль, підсаджувала на неї Любку. То було батькове й материне ліжко. Віра з Андрійком

лягали головами в один бік, Надя з мамою в другий, а Любка між ними, всередині.

Наталя завжди лягала пізніше: вона робила якусь роботу, чи щось латала, чи щось прала, діти лежали, вкриті кожухами і ряднами, не спали, чекали на неї, аж поки вона, загасивши каганця, не ставала на коліна, молилася єдиному старенькому образкові, який висів над ліжком. Вони, зогрівши ліжко, надихавши під кожухи, впускали до себе матір.

Щовечора діти з нетерпінням чекали, коли мати погасить каганця. Любка та Андрійко наслинювали собі очі, щоб вони не злипалися, щоб не спати.

Інколи Віра оповідала якусь казку. Тоді діти робили з кожухів буду, злазилися до купи на середині ліжка. Але мама того не любила. Вона казала, що діти пустують, що вони неслухняні, що даремно молилися, і бозя, коли отак робитимуть, нізащо не верне їм додому тата. А татко ж пише, щоб вони слухались.

Діти миттю вмовкали.

Наталя ще не загасила каганця, прийшла Стефка — тітка дядька Самійла, який сидить у них в льоху.

Діти не любили її і прозивали між собою вихресткою. Не любили її гостинців. А Стефка ніколи не приходила з порожніми руками. Вона мовби розуміла дитячу нелюбов, приносила горіхи і яблука, піддобрювалась до них ковбасою і булкою.

На припічку кліпав каганець. Андрійко проробив собі щілінку і зорив на тітку Стефку, яка щось нашіптувала матері. І хлопчик думав, чому він не великий? Бути б йому, як Павлів Юрчик. Він тоді б спровадив оту тітку Стефку — взяв би її за плечі, випхнув би з хати, щоб і не потикалася більше. Її навіть і мати побоюється. Це ж вона нашепоче, нашепоче, а потім вони вдвох підуть до льоху, випустять звідти дядька Самійла, приведуть його в хату. Він погрозливо бряжчатиме зброєю. І його страх не любить Андрійко. За те, що дядько Самійло вдень ховається, а по ночах десь ходить. Та сюди, в їхню кімнату, йому нема ходу. Дядько Самійло з автоматом, з бомбами, але побоюється бабуні. Вона обзиває його злодієм і бандитом. А хто не знає, що з бабунею краще не зв'язуватися?

Може й так бути: з дядьком Самійлом прийдуть ще якісь люди. Крадькома, щоб не побудити дітей і баби, вони зберуться у світлиці. Цього ні Андрійко, ніхто не

відає, звідки вони приходять. І радитимуть раду, а мати стоятиме на дверях, щоб діти часом не попрочадилися, не відчинили дверей і не наслуховували.

І думає Андрійко: «Якби мені автомат на той час, коли вони зберуться. Наставив би, крикнув би, відразу б руки вгору!»

Наталя виносить каганця у передню кімнату, Стефка зачиняє за нею двері.

З печі стогне баба. І діти перемовляються-шепочуться:

— Десь-то Самійло знову поведе боївку.

— Не поведе.

— Поведе, бо погода сльотяна, підходяща.

— Будуть убивати і палити совітів.

— Приніс би він мені автомата.

— Цить, дурний.

— Ти що, в боївку пішов би?

— Я б усіх облавошників повбивав би, а тоді й дядька Самійла.

— Який хитрий.

— А нащо вони сідло забрали?

— Дядько Самійло нам косити допомагав і віяти допомагав.

— Все одно вбив би.

Сьогодні мати не дуже довго там бариться. Вона скоро вертається з каганцем у руці. Поставила його на припік, дунула, і каганець загас.

Мати стала на коліна і почала молитися.

Діти сплять, а чи вдають, що сплять. Наталя скидає з себе куфайку, відв'язує запуску. Стає над бильцем, дивиться у ліжко. Не видно дитячих голів. Діти понакривалися. Нагріли їй місце. Не дочекалися. І вона в самій куценькій сорочині, яка мовби на жердці на ній, відступає від ліжка, обережно, щоб часом не заскрипів, не перекинувся, стає на стілець, піднімається до овекрухи.

— Мамо, мамо, що то буде? Пропали ми!

Бабу душить кашель. Він грає у її грудях бубоном і цимбалами, витинає на скрипці, коли вона заходиться.

— Скільки разів... Кхи-тьху! — Стара Брежиха спинає кашель і не може його спинити.— Ой, і задушить він мене, кашлюга.

— Може б, вам ще вівсянки зварити? Я б і зараз вам зварила, мамо.

— Нічого вона не помагає, Наталко.

— То я дам вам перваку.

— Перваку дай.

Наталія злазить із стільця. Під припіком у горшку в четвертині первак. Бере ложку. І все це навпомацки. Нишком.

Федорова мати випиває ложку перваку.

— Полегшало вам?

— Може, перестану бухикати,— баба плямкнула губами.— Скільки разів я тобі казала, Наталко, піди докажи совітникам, що той волоцюга ховається, нехай заберуть його.

— Мамо, мамо, того ж вечора нас усіх перевішають... Перевішають, або ще гірше — живими в криницю покидають.

— Ой, перевішають, ой, покидають, невісточко... Нащо я і дожила до такого? — Бабу перестав душити кашель.— А ти б йому по-доброму, щоб сам забрався.

— Я боюся йому сказати слова.

— А ти не бійся.

— Добре вам казати, мамо,— і заплакала. Крізь плач: — Я його Стефці сказала.

— Не плач, доню. Що ж вона? Що ж та Стефка?

— Глянула на мене презирливо — «Ваша вся родина посовечена!» — кинула.— «Твій Федір їй служить! А де твої брати?» — і так страшно зареготала.— «Якби,— каже,— не мій Самійло, давно б мотузяні краваточки на шиях носили...» Ой, і боюсь я, мамо, щоб вона не проговорилася йому.

— А коли облава нападе на слід, думаєш, легше буде?

— Облава нападе чи ні, а він перевішає,— Наталія вимовила це так переконливо, що старій Брежисі намарилося, ніби за вікнами хтось крадеться, ніби вже йдуть по них...— Що ж нам робити?

Свекруха взяла Наталю за голову, прихилилась лобом до неї, і вони вдвох заплакали. Їх сльози капали на сухе просо.

Коли вона сповзла зі стільця, підійшла до ліжка, діти спали, порозкривавшись. Вона понакривала їх, але сама не лягла. Нахилилась до бильця, припала до нього головою і не відчувала холоду. Хата вистигала, холод брав її за майже голі плечі, а вона стояла похилена, згорблена, немічна.

Довго й нудно цебеніло із стріхи. Грудень. Хоча б мороз, так ні, сльота.

У вікно дряпнуло раз, вдруге, втретє. Наче дряпався кіт.

Наталя спохопилася і, не засвічуючи каганця, накинула на себе куфайку, притримуючи клямку, щоб вона не гримала, пішла з хати. Стукав Самійло. Вона це знала. Десь-то вже мало світати.

В обличчя сипонуло дрібним колючим дощем. Затулалася рукавом, а вітер закружляв навколо неї, шарпнув куфайку, скидав сорочку.

Вона видивлялася з порога за ворота, загорнулась і почвакала по болоту за хату, раз по раз озираючись, до болю вдивляючись у дощовицю, у вітряницю.

— Збираєшся, як за море,— почувся насмішкуватий Самійлів голос.— Годину чекаю під хатою.

Наталя йому нічого не сказала. Простувала стежкою до льоху. А він за нею. На сходах присвітив їй батареюкою.

— Розбили ми, Наталко, цієї ночі в Ридомлі стрибків. Підпалили школу і їх покидали у вогонь. Жаль, що дощ. Може, не пригасить. Якби не пригасив! — з погордою говорив Самійло.

Наталя спустилася в льох і стала розгортати купу картоплі.

— Ми й з нашими це зробимо. Дочекаються. Всіх пустимо на перегній.

Вона, відгрібши картоплю, довго порпалася в землі, поки підняла віко, і сказала:

— Залазь, Самійле.

Він ступив до дверей. Весь мокрий, бо з дощу. Взяв її мокрою рукою, потис вище ліктя.

— Я до тебе, Наталко, говорю, а ти чого мовчиш?

— Що ж я тобі скажу, Самійле?

— Не віднімай руки. Не вихоплюйся. Коли тобі косив по ночах, ти тоді Стефці не цвіркала, щоб я забирався. Може, совітам донесеш?

В льоху зовсім темно. Самійло не присвічував батареюкою. Він держав її за обидві руки.

— Мовчиш? Говори, ну, говори,— і притискався до Наталі, підминав її. Зім'яв.

Вона затремтіла. Її лихоманило.

— Самійле! Самійлику... перед Федором...

З-під ніг, його у чоботях, а її босих, посипалася з гуркотом картопля...

— Тепер можеш йти, можеш видавати мене, але не забудь сказати, що між нами було, Наталко.

Вона вся мовби оклякла.

— Чуеш, ти не сердься. Закривай мене. Присип картоплю та звари на вечір того півня, що Стефка принесла.

Вона не піднімалася.

— Наталко, чуеш? Скоро день. Нападуть, мені що, я кулю в лоба, а тебе не помилують, не зглянуться, що Федір на фронті. З дітьми у Сибірію зашлють.

Наталя підвелася.

Він гулькнув у криївку. Тихо сміявся.

Закрила люка, закрила той його сміх, притоптала землю і нагорнула купу картоплі. Тоді стала над нею — над своєю могилою.

Знайшла якусь ганчірку. Витерла руки, бо ж у землі. Подумала, що й брудна сорочка, але темно, свекруха не помітить: тільки б не було дитини!

Вона вибралася з льоху, прихилила двері, обійшла хату, — собака скаче із прив'язку.

Отерпла.

Її засікла облава.

— Тітко, ні з місця!

Військові і ястребки розсипалися по подвір'ю. Чужі і свої. Вона відразу впізнала Галабурдового Йосипа. І він її впізнав.

— Чого ви, тітко, за хату ходили?

— А ти не знаєш, чому вранці за хату ходять? — відказала йому.

Йосип хихикнув. Розсміялися й солдати.

— Бандитів тут не було? — запитували.

— Якби ви не прийшли, я б і вас не бачила.

Солдати були з собаками, але моква: собаки не брали сліду.

У stodолі, у хлівах, у коморі все перевертом. Перевертом у хаті.

Пробудилися діти.

Баба спустила з печі ноги.

Наталя не встигла попередити дітей, щоб вони мовчали, щоб їхнього голосу не було чути.

Впірвала з лави спідницю, ступила у залік, накинула на себе через голову й звідти глянула на дітей, на всіх разом, і вони зрозуміли матір.

— Дядьку, коли наш тато прийде додому? — чіплялася за військову плащ-палатку Віра.

— Коли вже німця доб'ють? — питалася Надя.

Маленька Любка котилася м'ячиком поміж ногами.

— Бозю-бозю, татка домцю...

Андрійко згадав про сідло і не міг того нікому вбачити.

— Того разу сідло забрали. Тепер ще за чимось прийшли. Тато вернеться, я їм усе розкажу!

XXIV

Місяць у місяць — Петро сидів у ямі. Її, страшно глибоку, викопали вони з Зінькою саме в тому місці, де колись стояла олійниця. Тепер тут була просто комірчина, а через двері — свинячий хлів. Коли копали криївку, землю підсипали свиням, так що ніхто не міг запримити навіть свіжої землі. Яму вистелили дубовими дошками, тими самими, що Петро напильвав. Над ним було метр, коли не більше, землі. А в криївці тісно. Петро сидів і впирався головою в дошки. Можна було лягти. В Петра були подушка, рядно. Підстелював соломою. Вхід у криївку, її вузьке горло, через яке влазив Петро, піднявши угору руки, затулявся ящиком із землею. Земля в ящику втрамбована, і того ящика нізащо не підняти, поки його сам Петро не випихав з ями. Зінька допомагала йому, надібравши брилаву землю, тягнучи ящика за мотузочки, які щоразу прив'язувалися. З криївки у стіну виведена трубка. Для повітря.

То була жива домовина. І, спускаючись у неї, Петро цілував Зіньку, прощався з нею, бо не знав, вилізе чи не вилізе звідти, натраплять — або закидають гранатами, або витягнуть. А Зінька на це не зважала. Вона швидко запихала його в яму, закривала ящиком із землею, втрамбовувала ту землю, притрушувала, ставила драбину, якою лазили на горище, і була впевнена, що її Петра ніхто не знайде.

Петро впадав у розпач. Від розпачу він одного разу закурив у ямі. І з стіни, в яку була виведена трубка, задиміло. Ввечері Петро мав що слухати.

— Я стараюся, оберігаю тебе, а ти сам себе видаєш? — сварилася Зінька.

Петро більше ніколи в криївці не курив. Навіть і тоді, коли від найжахливіших думок розколювалася голова і переставало битися серце.

Думати було про що. Всі надії на порятунок розсіпалися на порох. Німці не вернуться, і американці не визволять.

Про те, що він дома, знали Зінька і мати. Про те, що він дезертир, знали й органи державної безпеки, знали, що десь переховується і, розбиваючи банди, цікавилися псевдом Конопля, яке дуже пасувало до ролі господарчого. Але цього не знав, хоча й міг допускати Петро.

Вилізаючи з криївки на волю, він насамперед розпитував Зіньку, які новини в світі. Навіть наказав їй підписатися на газету, і Пилип Король ретельно приносив її, винувато подавав Зіньці, розводив руками, що від Петра нема листа. Інколи приносив листа від Гриця.

Петро перечитував газету. Вночі, коли не сподівалися на облаву, могли налетіти свої, Шурка чи Самійло... Ті теж забрали б його з собою, в боївку. Тому Зінька не дозволяла йому довго читати. Він брав газету з собою, читав її там, у ямі. При маленькій лампі. Але лампа не хотіла горіти. Бракувало повітря.

Петро накурювався у свинячому хліві. В хаті та й у комірчині небезпечно. Хто б не наскочив, по духові почують.

Він скручував товстелезні цигарки на цілу жменю тютюну і так затягувався, що дим з нього йшов ротом, носом, здавалося, куріло з вух.

Буде чи не буде помилування? Хоча б який просвіток?

Петро смоктав цигарку, пускав дим у свинячий хлів,— свині й ті невдоволено рохкали,— і казав:

— Пішла б Америка війною... Ось побачиш, американці підуть!

— Голодній кумі хліб на умі,— відповідала Зінька.

— Підуть і визволять.

— Ми їм десь, твоїм американцям. Кидай свою цицьку й ховайся! Були німці, тепер американці — всі однакові. Нікому ми не потрібні.

Сидить Петро в ямі, пригадує оцю сварку-балачку. Надії нема. Лампа сама загасла. Та для нього однаково: день чи ніч. Все одно сидіти. Надії нема. А Зінька змушує його і голитись, і митися, щоб не заростав, щоб від нього не несло гноєм. Тепер бороди в моді. Павло вернувся з обозу. Зінька провідувала його. Так заріс, що

й носа не видно. В селі один Пилип голиться, бо йому що, поштар. А навіщо голитися Петрові? Ніякої ж надії нема.

І він починає думати-передумувати своє життя. Думка за щось там заціплюється, і він не в змозі її відігнати. От — чудла. Чи не від чудла? Дерев'яні дитячі ковзани. До чого ж йому хотілося мати чудла! Ніяк не міг їх зробити. Батько не давав, щоб не рвав чобіт. Та й зробити Петро не вмів. Стругав, стругав липові колодки, зводив на пшик, бо їх треба було підбити дротом. А як підіб'еш, щоб той дріт не злітав?

Йшов Петро до школи. Дочекався, що послали його. Ставок якраз замерз. Школа на вигоні. Школа не втече. А лід може розтанути. Чирк на підковах — і на льодку чистописання тобі. Краще, ніж у зошиті. Раптом не повірив своїм очам: оддалік, над ополонкою, лежали справжні чудла. З мотузочками. З дротиками-підрізниками. Коловся, тріщав лід, а він біг до чудел, простягнув руки, тільки б ухопитися за них! Скільки найгарніших думок проминуло в той час у його дитячій голові! Буйна хлоп'яча уява поставила його на чудла, він летів на них з попівського горбка біля церкви. На парі чудел, не на одному. Йому всі заздрили і розступалися. Тільки б ухопити їх. Але він не дотягнувся руками. Крига обламалась, і Петро шугнув під кригу. Добре, що наглянули й витягли гаками. Годував би рибу. Ну, й відлупцював його батько за ті чудла-ковзани! Але те, що батько бив, забулося. А обида не заросла. І він згадав її, свою дитячу обиду, бо все його життя чомусь ніби оті чудла на замерзлому ставку. Ще крок, дотягнутися, взятися за них руками, — і шубовсь під кригу. І нема надії. Павло собі відділився. Женихання з Антоніною, син, тільки б жити, а шубовсь під кригу. Перебулося, перетерпілося. Розв'язалося з циганами (де та Ілька?) І зав'язалося з Зінькою, з найкращою Зінькою і осілося на горбі, не треба купчої, не треба колгоспу: надії білими лебедями з вирію, — і шубовсь під кригу. Під кригою він сам, під кригу тягне свою Зіньку, свою матір, бо нема надії.

Чи не все одно, де спіткає куля?

Зінька подурняла його з американцями. І добре вчинила. Невже чудла не навчили його й досі? Для чого жити, за що боротися? Скрізь чекає куля. А за що?

І він починає думати: може б, вилізти з ями, може б, з повинною? А в газетах пишеться, що все прощається. Тоді перед очима — криниця і Степанко...

Не зв'язуватися б з усім цим!

І йому згадується, як він у дяка Юзефовича топив-перетоплював масло, як вижарював на смалець сало. Розпалював плиту. У великих каструлях аж шкварчало, аж сичало, так кипіло. Він збирав піну із сковорід, викидав з сала шкварки, згадав — і зараз запахло чимсь масним, тлустим. Він ковтнув з глечика води, що була в куточку. Бувало, у відра чисте, жовте масло, у відра білий смалець, коли ж розстарався бідонів, — повні бідони натоплював, а грубіше сало разом із живим м'ясом у Ридомль, на ковбасню. Там день і ніч робили ковбаси. Складували кружальцями у дерев'яні бочечки — консерви. Здавалося тоді Петрові, що сила кругом непереможна, і він піднімав тоді вище голову: та сила годувалася маслом і салом, що топив для неї, що здавав для неї. Він одягав ту силу в теплі светри, в добрі кожухи.

А зараз марилося інше: не було нічого. Коли б його поставили перед судом, він так і сказав би: «Не було нічого». І він нікому нічого не винен. Велика моція, оте масло й сало. Він навіть певен, що його ніхто не поїв, що воно гние десь у ямах, як гние під лісом коло Безодні закопана пашня.

Петро самовиправдовувався. Ні, він не бився головою об дубові дошки. Це не було самовиправдання людини, яка усвідомлювала злочин. Це було самовиправдання дитини, яка буцім з дитячою невинністю наробила шкоди. Але він все одно не знаходив спокою. І, як дитина, чекав кари.

Та ось у своїх думках доходив того, що втік з армії. І тут уже не міг виправдатися, бо знав — за це розстріл.

Він лягав і хотів заснути. А заснути не міг.

І не виходило з голови — розстріл.

Йому хотілося вмерти. Лежав. Якби не встати... І навіть не робив чобіт.

Життя було над ним. Життя топталось по ньому.

Там день чи ніч?

Не чув нічиїх кроків.

...Зінька зібралася відсунути драбину, відсунула, тільки нагнулася, щоб відкопувати городником вхід у кри-

івку,— хтось задубасив кулаками у зачинені двері. Вона присунула драбину, заховала городника.

За двері шарпали. Сінешні двері скрипіли на завісах.

— Хто там? — крикнула вона.

— Відчиняй! Свої!

— Тепер усі свої.

— Відчиняй! Будемо стріляти!

— Не відчиню, хоч бийтеся головами. Приходьте вдень. Лазите по ночах,— і забралася із сіней, ввійшла у хату, роздяглася і лягла в ліжку.

До неї принишкувала Василина.

— Зіньочко, що ж воно буде?

— Лягайте, мамо, і лежіть. Двері на штабах, двері не розіб'ють. Нехай у вікна лізуть.

— Вони й у вікна полізуть.

— Лягайте і лежіть.

Постукали у двері. Постукали у вікна. І мовби стихло.

У хаті — на скрині, на столі, на канапці розвішено її і Петрів одяг. Святкове. Воно все було закопане в столі, в тій ямі, де була трачка. Зінька повитягала, аби просушити, аби потім закопати на зиму.

Вона не вірила хвилиній тиші. Встала, збирала одяжину, щоб позапахати її під ліжку, бо скриню відчинять.

Ніби не було чути тріску, гаму, двері самі відчинились — і снопасте світло — блись, блись...

— Добрий вечір, Зінько.

Вона стояла з жмутом одягу.

— Добрий вечір, Шурко,— відказала.— Думала, кого іншого, тебе нечистий носить.

— Піди повідчиняй двері, нехай наші зайдуть. Я через горище вліз.

— Вліз, то і впускай, кого привів. Я не признаю ні своїх, ні чужих.

— О, в тебе одягу. А ми обірвалися.

— Будеш забирати?

— Заберемо. Діставай нам, Зінько, сала, щоб не шукали.

— На, забирай! — і вона кинула до порога свої сорочки, Петрові штани, Грицеве манаття.

Шурка черкнув сірником. Засвітив лампу, яка висіла на дроті.

— Позавішуй вікна.

— Завішуй, якщо боїшся. Мені боятися нічого.

— І я не дуже боюся,— сказав Шурка і почовгав відчиняти сінешні двері.

Зінька стояла коло столу.

Василина прибігла, притулилася до неї.

У хату ввалилися за Шуркою Самійло і ще якась жінка.

— Ти що, мого голосу не впізнала? — розкричався Самійло.— Я ж тобі братом приходжуся!

— Своїх не впізнаєте, своїх цураєтеся? А ще жінка господарчого,— дорікнула жінка в солдатській плащ-палатці.

Зінька аж тепер впізнала її — Березюкова Зося.

Шурка стягнув з ліжка рядно, кинув на землю.

— Збирайте одяг! — і до Зіньки: — Сала даси чи скажеш, де воно лежить?

— Сала свиня не... Шурко,— і стояла коло столу.

— То ти так з нами балакаєш? Совітам і поставку, і позичку, совітам усе, а нам кришки жалієш? — розпалився Самійло.— А ще сестра називається. Ми на волосинці висимо, а ти жалієш? Я сам знайду! І заберу, все заберу!

— Шукай, Самійле, тягни,— мовила Зінька.

Шурка скидав у рядно одяг.

— Діти, синочки,— забідкалася Василина.

— Мамо, кого ви просите? Оту німецьку хвойду! — кивнула Зінька на Зосю.— Нехай беруть!

Шелеснула плащ-палатка. Зося націлилися пістолетом на Зіньку.

— Ще одне слово, і я тебе вб'ю!

— Не одне слово, десять слів скажу, що ти хвойда, задрипанка...

Шурка вдарив Зосю по руці.

Куля чиркнула в долівку.

— Подуріли! Забирай, Зосю, клунок! Іди надвір. Стій і чекай там! — Шурка завдав їй клунка, потурич із хати.

Самійло з горища зняв бочечку з салом.

— Хтось наче стріляв? — буркнув він.— Шурко, ти глянь, яка бочечка. Наша. Петро на ковбасні розстався.

— Винось, не крутись тут! — гримнув на нього Шурка. І коли залишився в хаті на самоті з Зінькою і з Василиною: — Не думав, ніколи не думав, що ви нас так зустрічатимете.

— Килимами тобі дорогу застеляти, чи що? — озвалася Зінька.

— Ні, килимами не треба. Я встелю свою дорогу килимами.

— Воно й видно. Гомонять, батька рідного повісив.

Шурка вийняв записну книжечку, написав кривуляками, що в Зіньки Гнатюк забрано для боївки одяг і сало, розписався,— комендант служби безпеки,— і тоді сказав:

— Візьми, покажеш совітам. Буде чим від поставок відмагатися.

— Поставки все одно треба здавати, Шурко.

Він наказав, щоб Василина йшла собі у ванькирчик. Загасив світло і почав пошепки:

— Тепер скажи, де Петро?

— Під спідницею його ховаю.

— Ти смішки кинь. Листів од нього нема. Він дома.

— Хочеш, щоб з вашою тичнею лазив?

— Іншого виходу нема.

— І Петра нема.

— Ти з ним переговори. Нехай до нас приєднується. Совіти знайдуть, сама знаєш. Я застукаю — повішу. Затямил! — Його незугарна постать кострубатилась.— Можеш іти і зачинятись. А Петрові скажи...

Зінька впиралася об різок столу.

Взяла полишений Шуркою папірець і помаленьку рвала його на маленькі шматочки.

Пізня ніч. У порозчинювані двері задувало вітром.

Вона обійшла свої будівлі. До неї підбіг Мурза. Поля спали.

Йї не хотілося в хату. А ніч з маленьким морозом. Вітряна ніч, яка повільно в'їжджала у зиму.

Під Зіньчиним серцем ворухнулось щось маленьке, тепле, мов стукнуло пальчиком у її серце. І вона приклала під груди руку. Але більше не ворухнулося. Не постукало пальчиком. Вона згадала, що роздягнена. Це ж і йому, маленькому, там холодно. Вона спохопилася, вбігла в сіни. Видзенькувала штаба, коли заклала нею двері. І хатні двері не скрипіли, вигравали на завісах.

— Мамо, підігрійте там щось Петрові, а я випущу його.

— Вони, ті вовкулаки, вже вивітрилися? — сумно мовила Василина.

Зінька напнула на себе стару піджачину. Свекруха не розуміла невістки. Обідрано їх, як лико з коноплі, а вона й не переймається.

Петро виштовхнув тяжкого ящика. Зінька потягла за руки Петра.

— Петрику, рідний, у нас буде дитина...

А він, як і мати, не міг збагнути жінчиної радості.

— Я сьогодні почула. Постукало в серце... пальченням...— І припала до Петра, взяла його руку, приклала її нижче своїх грудей.

— Нехай росте, Зінько,— сказав він.

— Буде рости, Петрику. Але ти про це не кажи матері. Добре?

Петро силкувався її обняти, але не міг. Його руки мовби ограбли. Все ж він обняв її, незграбно, холодно. Тією одною рукою, яка не лежала під Зіньчиним серцем. І вона губами дотягнулася до Петрової руки в себе на шиї, поцілувала.

Вичапала мати в комірчину, покликкала вечеряти,— підігріла, а воно знову охолоне.

Не світили світла. Петро їв з горняти. Мати лягла. А Зінька дивилася на Петра, дивилася, як він швидко їсть, і мовчала.

Петро кинув ложку в порожній горщик.

— Кругом тихо? — спитався.

Василина здивувалася, що Зінька нічого не оповіла йому.

— Шурка приходив,— сказала Зінька, але не стала оповідати, що забрано їхню одежину, що забрано сало, що Зося стріляла, повела Петра з хати, в комірчину.

Він закурив у свинячий хлів. Але вона не дала йому накуритися.

Посідали на порозі, над криївкою.

— Буде дитина,— мовив Петро.

— Буде, Петрику...

— Що хотів Шурка? Сам приходив?

— Де там сам, з Самійлом. З Березючкою.

— З Зосою?

— Так, і вона з ними. Колись Шурка з її матір'ю, з Геленою, тягався, тепер з нею. Та лихо з ними.

— Щось казали?

— За тебе випитували. Але я тебе до них не пущу. І не думай.

Петрова голова схилилась, і він сказав:

— Я і сам про те не думаю, Зінько... Буде дитина... Чи не здатися мені, чи не вийти з повинною? Може б, помилували?

Вона відсахнулася від нього.

— Помилують? Засудять, Петрику! — прихилила до себе його голову.— Я і їм не віддам тебе. Нікому не віддам!

Того разу Петро не взяв із собою в криівку свіжої газети. Через отвір найшло трохи повітря. Він засвітив собі і став робити чоботи. Зашивав халяви. Щетина часто висовувалася. Він розкачував на колінах дратву, вправляв щетину і, проколовши шилом дірку, вів рівного рубця, міцно стягуючи халяви дратвою. Йому лишилося дуже мало. І він квапився. Поки ніч, міг стукати молотком. Один чобіт уже був на правилах. Скінчити б з цією халявою, посадити її на правила, заплішити клинцем і почати прибивати на майже готовому підшву.

Зінька якомсь відразу заснула, сховала Петра й заснула.

І Василина не будила її, коли засіріло.

Треба було по воду. Зінька викотила з сіней бочку. Стала перекидати її на воза.

— Хазяйко, не надривайся. Я допоможу.— Капітан Смоляр підбіг, підсадив бочку на воза.— Що ж ви самі надриваєтеся, нехай чоловік допоможе. Чи він у вас ледачий?

По подвір'ю розсипалися військові.

— Нащо мені чоловік, коли ви прийшли? — відрубала Зінька.

— Значить, нема Петра? На фронті? Будемо шукати.

— Шукайте. Вночі одні були. Теж шукали. Обібрали нас до латочки... Ви те саме знайдете, що й вони знайшли.

— Хто був?

— Ви приходите, ви кажете, хто ви і як називаєтеся? Так і вони. Прийшли, награбастали, останні лахи, останнє сало забрали.

— Треба було не давати! — рішуче сказав капітан Смоляр.

— То, може, і вас мені прогнати?

Капітан Смоляр посміхнувся, і та його посмішка, маленька, лукава, затремтіла на його тонких губах.

Солдати з довгими дротами. Тикали ними в стодолі, в хлівах. Перекидали солому, копалися в гноєві.

— Ну що, знайшли? — питалася Зінька Смоляра, який вів солдатів у хату.

— Добре його заховала, але все одно знайдемо,— обіцявся.

Простукали стіну за піччю, лазили під припік, шукали в комині, нищпорили на горищі.

— Чого в тебе черепиця розібрана?

— Я ж казала, що вночі якісь прилазили. Не пустила в двері, самі вдерлися.

— Відчайдушна ти, одначе. Тебе й куля не візьме.

— А вони й стріляли на мене.

— Жартуй? — озвався капітан Смоляр. Сів на шаблі драбини, якою лазили на горище.— Ану, поштурхайте тут,— і тупнув ногою якраз над входом у криївку.

Зінька повільно вгрузла ногами в землю, в тверду, за-топтану, вичовгану землю.

Солдат промірював коло капітанових ніг землю спичастим дротом. Дріт гнувся, не ліз. А солдат запихав його, натужився з усієї сили.

Петро сидів у ямі і робив чоботи. Він навіть тихесенько постукував молотком, забивав у гумову підошву березові цвяхи. Не вистачило цвяхів, він брав березову колодочку, розколював її шевським ножом на планочки, потім з планочок наколював цвяхів, загострював і забивав у гуму. Цвяхи не лізли. Він наслинював їх, запихав у дірку. Його брала злість, що нема бланку. В бланкові понаколій дірочок, витягай цвяхи з рота і забивай двома рядочками. Колись і цвяхи були! Фабричні. Трохи підсуши їх, самі в підошву лізуть, а зараз наче кілки. І більше йому ні про що не думалося. Скінчити б чоботи! Зінька відчинить криївку, випустить його, а він їй — новенькі чоботи, бери, носи, щоб ноги не промокали. Чоботята на подвійних передках, щоб і в морози не замерзали, бо ж з дитиною ходить...

— Ви б ще й у свинячому хліві поштуркали,— підказала Зінька, постукуючи носачком об землю.

— І туди доберемося,— озвався капітан.— Дай води напитися.

— Де ж я її вам візьму. Треба було запізнитися, привезла б.

— Товаришу капітан,— а в сусіда криниця. Добра вода, смачна,— сказав солдат із дротом-штуркачем.

— Ладно, бери свою амуніцію, ходімо,— капітан Смоляр встав із шабля драбини.

Солдат перестав штурхати.

— Де ти його ховаєш? — капітан стояв на самому вході до криївки.

— Петра нема дома.

В комірчину набилося ще військових.

— Не прикидайся. Звідки у тебе... росте? — капітан Смоляр показав на її живота.

— А ви хіба забули, як ми разом з вами ночували? Ну й коротка у вас пам'ять, товаришу капітан!

Хтось із солдатів кахикнув.

— Нема кому відрізати тобі язика, — сказав капітан Смоляр, вичовгуючи з комірчини.

За ним повалили солдати.

На порозі хатніх розчинених дверей ні жива ні мертва куліла Василина.

— Мамо, винесіть там відро. Треба по воду їхати.

XXV

Шапка полетіла вгору.

— Слава!

Улас Денисович підняв свою смушку, знову кинув її. А вже висипали школярі — діти.

Дядько Іван видзвонював дзвінком, піднявши його над головою. Школярі вирували на подвір'ї. З землі у небо злітала вчителева шапка, і хлопчачки стали зривати свої шапки, великі, батьківські, стали теж кидати їх угору, а дівчатка, розв'язавши хустки, махали ними.

І здавалося, що школа (вона знову в попівській хаті: отець Олексій переїхав жити до сина на Мухівку; син побудувався, обняв парафію Кудкудакова, а отця Олексія привозили щонеділі, аби правив службу), що кожна хата, що все село пливло на майдан. Затоплювало його.

Школярі кидали вгору шапку Уласа Денисовича. Вчитель брав і кидав їхніми шапками.

— Війні кінець!

— Наші вернуться!

— Скоро всі поприходять.

Майдан знімався вгору дитячими, дівочими й жіночими руками — селянськими, однаково чорними, — ніби поривався піднятися на них і злетіти у висоту, але не міг, міцно обіймався, і повитими тугою очима дивився на Липину, — а чи не вертаються вже батьки з синами?

А той Улас Денисович забув про всі труднощі, які йому, старому, довелося пережити останнім часом. Його довго не допускали до занять. Учив дітей при окупації. Його питали: перед яким прапором клялися учні на вірність? І що Уласа Денисовича шомполовано тут, на цьому майдані, не дуже й пригадувалося. Навпаки, ганьблено й за те, що йому село за вчителювання платило натурою. Мовляв, як він міг до такого допуститися? Це ж щось подібне на здирство, на хабарництво. Навесні його до школи не допустили. Взимку дозволили вивкладати у першому класі.

Про це забув зараз старий учитель.

Сільський майдан не знав, куди подіти свою радість і свою веселість.

Стріляли ястребки.

Літали шапки.

Вимахували хустки.

І враз — загін. Здибились коні.

— Гей, люди! Святкуєте перемогу? — ніяк не міг присадити коня вершник у напіввійськовій формі, з автоматом на грудях: — Радійте!

Вершники гарцювали навколо майдану.

Ястребки змішалися з натовпом, не знали, що їм робити.

А той, що у напіввійськовій формі, викрикував:

— Люди, радійте, але не дуже. Ваші батьки, ваші сини, скинувши з себе одне ярмо, вибороли в цій перемозі друге. І собі, і своїм дітям... Ця перемога — початок загибелі імперії...

Майдан, що на хвилину вмовк, захвилювався, подався на вершника.

— Смерть бандерам — фашистським прислужникам!

— Смерть!

Вершник у напіввійськовій формі здибився на коні.

— Проклинайте дужчел!

І дзвенів жіночий голос:

— Сама земля проклинає вас!..

— Земля прийме усіх однаково, — викрикував вершник. — Земля щедра. З наших кісток.

Вдарили постріли.

Стріляли ястребки. З юрми.

Вершник, мов очманілий, гукав: «Матері... діти...»

Заляскали гвинтівки. Знялися коні. Загін налетів і втікав. Це була банда-недобиток.

На брук падали прострелені коні і вбиті бандерівці. Ястребки стріляли влучно. Стріляли навздогін.

Ті й не відстрілювалися.

З Липини загули вантажівки. На допомогу сільській самообороні мчали війська. З гуркотом, зі шквалом розсипались, стали залізними цепами й нестримно рушили через Горинь.

Там зав'язалася перестрілка. Відхлинула.

А на майдані — святковий мітинг. Без трибуни. З сільради винесено червоного прапора. Під ним стояв Авер'ян Парамонович Агузаров.

— Кров'ю батьків і синів, вашим потом здобута перемога у війні, якої ще не знало людство. І в цей день усі наші помисли, усі наші думки...

Залюднений майдан ковтав ці слова.

— Наша сила — непереможна. Залізною рукою ми виполемо бур'ян бандерівства. Ви всі, хто був сьогодні свідками нечуваного глуму й блюзнірства, прокляли зрадників. Нехай валяються, нехай смердять на бруку, вбивці. Ми підемо своєю дорогою. Ви будете жити щасливим і заможним колгоспним життям! Ура!

— Ура-а!

— Бра-а-а!..

Заграла гармонія. Вдарив бубон. Солдатська гармонія і солдатський бубон із срібними брязкальцями.

«Яблучко!»

Зірвалося з яблуні смачне яблучко з небаченого саду і покотилося по майдану, поміж ногами. І за тим яблучком побігли звеселілі ноги, ловили його, збивали підбори, затоптували траву і ніяк не могли його наздогнати.

— Ех, яблучко! — приспівував солдат-гармоніст.

Авер'ян Парамонович крутився у танці. Жінки не без заздрості переймали, перехоплювали його одна від одної.

Село танцювало дві перемоги — велику, над Гітлером і над Берліном, і другу — малу, над зальотним бандерівським загоном. З лісу верталися солдати.

Поскидавши на вози, наче дрова, повезли трупи бандитів, погнали їхніх коней.

Танцював майдан. Танцював брук.

Дядько Іван стомився стукотіти ногами і дзеленчати шкільним дзвоником. Він насилу вибрався з натовпу, шукав очима Уласа Денисовича.

Дядькові Іванові незвично без палиці, нема на що спертися. Та й закурити захотілося страх. Хап за па-

зуху, а за люлькою посвищи. Загубив. Глянув під безліч ніг. Спробуй знайти. Може, й сам затоптав? Цибух — чорт з ним, — горіховий, а люлечка ж череп'яна. Дядько Іван спересердя дзеленькнув дзвінком і до солдата:

— Дай закурити.

— Курить потом, гуляй, старик! — жартував солдат.

— Заморився, онде...

— Сморился? Аль, вдруг, ты не из тех, которые щыри?.. Больно в тебя глазки слизкие. Ну, кто ты таков?

Дядько Іван нагнувся, відколупнув грудочку землі, пом'яв, понюхав її, весняну, хукнув на неї і показав:

— Ось я хто...

XXVI

Гнали худобу. Вона як посунула перед військкоматом, то Гриць Гнатюк не міг вийти з хвіртки. Худоба запрудила всю дорогу. З несамовитим ревом, з голодним муканням, порозкривавши пашеки, вихитуючи рогами, наче вилами-двійчатками, корови збивалися на обочини, шукали паші, а на телеграфних стовпах уподовж усїєї вулиці щити з карикатурами на Гітлера, чи Геббельса, на Бандеру. Але худоба їх не їла. З драбинистими ребрами, з підтягнутими черевами. Її били, били і гнали. І вона, чорно-рябої масті, здичавіла, понуро сунула, обнюхуючи брудне каміння.

Гриць так і не дочекався перегону. Зачинив за собою хвіртку, якийсь час манжав за коровами, запхався у непролазну череду, відштовхував ліктями, закрутився між ними, ставав то боком, то знову повертався; з його забинтованої голови мало не злетіла пілотка, здавалося, що він на коров'ячих рогах перепливав запружену дорогу. І коли вже добрався на той бік вулиці, коли насилу його винесло до провулка, перескочив через рів. На провулку стояла жінка-погонич, не пускала сюди роздратованої худоби, спроваджувала її за телеграфними стовпами.

— Звідки ви її? — спитався Гриць.

— З Німеччини, — втомлено відповіла жінка, розмахуючи довгою палюгою, як у вівчарів на полонинах.

Гриць підкинув на плечах тугенький речовий мішок — в ньому шинеля, пара білизни, дві банки консервів,

окраець солдатського хліба, ще дещо — і поплівся вулицею, попрямував на Мухівку.

Вже війнуло близькістю ставу, прибережною осокою, лататтям і дрібною ряскою, війнуло шумом дуба на батьківському городі, тими деревами, що на старих воротах. Чи стара хата ще стоїть? Чи її розібрали? Він писав додому часто, а йому відписували рідко. Останнього разу надіслав два листи Павло. Хвалився, як він воював, їдучи в обозі. Про такі дрібниці, як дерева у воротах, не згадував. Зінька з матір'ю теж не писали. Скільки не просив їх, аби переслали йому Петрову адресу, не переслали. А Наталя Федорову надіслала. І вони з Федором переписувалися. Переписувався Гриць і з Костиком, який на заводі за Волгою.

Нічого путнього не знав Гриць, як жилося тут при німцях, що робилося. Та, коли вступив до військкомату й здав документи, що його демобілізовано, офіцери-службисти багато нарозповідали такого, що ні в листах, ні в газетах не пишеться. Сказали і про Петра. Йому навіть порадили залишити в райкомі партквиток, бо з таким документом потрапляти до бандитських рук ризиковано. Але його тягнуло додому. Він знав, що Олесю погнали в Німеччину. Та, може, вона вже вернулася? Скільки він зустрічав їх, отих бідолашних дівчат, отих бранок-невільниць, на залізницях! І дурманилося в його пораненій голові, і хотілося вити, вити совою над їхніми скаліченими долями, над їхнім безталанням...

Гриць обмірковував, що часу в нього тепер чимало. Завтра встигне у райком.

Тепер — тільки додому.

На останній станції, в Збаражі, перед тим, як виходити з вагона, Гриць старанно поголився тією бритвою, що взяв ще з дому. За війну вона злизалася. Петро подарував йому бритву, виряджаючи в армію. У госпіталі Гриць трохи схуд. Але не був марним. Хоча відлежуватися йому довелося надто довго: осколком авіабомби зачепило черепа. Його оперували кілька разів. Усю війну Гриць провоював на Фінському фронті, трактористом у важкій артилерії. І поранило його під кінець замир'я з фіннами. На фронті він став членом ВКП(б), а комуністом був раніше, з того часу, як Антон Чорнобай рувачвся за нього, коли приймали до КПЗУ.

У літньому обмундируванні, кирзовики начищені, аж блищать, біліє рівеньким кантиком підкоміречь

гімнастерки, речовий мішок на плечі — ішов Гриць знайомою дорогою. На Мухівці траплялися знайомі, не родичі, він кланявся їм, але не спинявся.

На Липині, де малим пас гусей, на тому вигоні, з якого так добре було дивитися на став, його охопило нетерпіння. Старі, напівусохлі липи калікувато стояли обабіч шляху; вони поріділи, їх трохи позрубували, але ніхто не корчував високих пеньків, ніхто не посадив на їх місці молодих лип. І не синіло плесо ставу. Не шелестіли очерети, і не пахло лататтям, ряскою. Зірвано шлюз. Вода через увесь став вилизала глибокий рів, а там, на греблі, де завжди шуміли кучеряві верби, — голо. Та Гриця чомусь не дуже вразило, що нема ставу, що нема верб на греблі. Він зиркнув аж туди, під Ялинець, де сірів Павлів млин, ще далі, під самісінький ліс, — там Павлове поле, там вони горіли з Іваном у житі.

Майже стято парк Рачинського. Зеленіють якісь кущі над Горинню. І село мов якесь беззахисне, коли того парку не стало. Розбирається старовинний мур.

А школа на вигоні, як і колись. Стоїть бовдуром.

І згарище Барткового обійстя не дуже кольнуло Гриця. Він ще не такого набачився!

Його думки про інше.

Чи вернулася з вигнання Олеся? Йї і своїй матері Гриць несе гостинці — по хустці. Ще коли лежав у підмосковному госпіталі, виміняв ті хустки — білу, батистову з червоними квітами для Олесі, чорну для матері. Несе їх у речовому мішку. Треба б гостинець й Усті, Олесиній матері. Та в нього не було чого обмінювати, щоб розбагатити на третю хустку. Була б тільки Олеся, тільки б вона вернулася. Коли справлять весілля, тоді він й Олесиній матері, своїй тещі, піднесе подарунок, не забуде її. І чим швидше йшов Гриць через вигін, чим виднішою ставала Олесина хата, — спочатку бачив тільки комин, зрадів, що з нього снувався димок, — тим неспокійніше й млосніше робилося в грудях. Уже показала стріха, згодом на нього глянуло причілкове з комірчини віконце. І Гриць занепокоївся, що голова в бинтах. Як це сприйме Олеся? Хоча він і не каліка, не безрукий, не безногий, але в потилиці — ямка. Вона ще не заросла волоссям. Та він пояснить їй, що нічого страшного. Через місяць-два скине бинти. Тієї ямки під чубом і знати не буде. Тільки на туман, на перемену погоди, очевидно, болітиме голова. Та своїми болями

він ніколи не турбуватиме Олесі. Якби вона тільки знала, якби вона могла тільки збагнути: він цілу війну жив нею одною. Інші хлопці заводили собі знайомства, короткі, інколи навіть на одну ніч, а то ще й менше, бо війна все спише... А він собі такого не дозволяв. Дехто по фотографіях знайомився. І цього Гриць не дозволяв собі. Бо в нього була Олеся, єдина його Олеся, якій він вірив, яка берегла його від смерті. Він не піддався розпачеві, коли на довгі роки Лозівку окупували фашисти. Йому було прикро, що воює на півночі, що його не кинуть на Західний фронт. Зате скільки потім було в нього щастя, коли після знаменитої Курської дуги наші війська день за днем визволяли Україну! По ночах, перетягуючи дальнобійки, він дивився у морок, він кликав, він гукав Олесю. І вже потім, коли написав додому листа, в ньому, в першому, посоромився розпитувати про свою дівчину, яку вважав нареченою. Коли ж за другим листом мати і Зінька відписали йому чийсь чужим почерком, старанно-учнівським, що Олеся в Німеччині, він утратив спокій. І треба було майже рік часу, аби переконати самого себе, що вона, його Олеся, ні в чому не винна. І кожного дня він утверджував у собі це переконання. І кожної ночі він казав у думці: «Вірю, я вірю тобі... єдиній...» І вона знову стала його вірою. Йому стало легше. Він був майже щасливий. А коли його поранило, досить по-дурному, несподівано й дивно, осколком випадкової авіабомби, він не дуже турбувався про себе, він непокоївся, щоб Олесю не зачепила сліпа куля, не колупнув сліпий осколок.

Тепер усе минулось. Перед ним її хата. Він бачить поріг і двоє вікон.

Але чи посміє, чи зможе на очах у матері подарувати Олесі хустину?

Та ще той бинт на голові.

Яке сказати перше слово? А що відповідь Олеся?

Ні, він зважиться,— нехай потім піднімають у селі на глум,— він зважиться подарувати їй хустину. Дістане з речового мішка й накине Олесі на плечі. А може, подарувати чорну Усті? Перед своєю матір'ю вибачиться, колись купить і їй. Мабуть, й Усті накине хустку на плечі.

Через вигін, від лип сягає широкими кроками, а перед самісінькою хатою збавив ходу.

Може, вийде Олеся, може, стане на порозі?

Було б написати Устині. А може, Олесі ще й нема вдома? Може, вона поневіряється десь у дорозі?

З комина стелився дим. Гриць поправив пальцем кмірець гімнастерки, осмикнув її, ступив до порога, взявся рукою за клямку, за ту клямку, що сам і робив її, коли толокою ставили цю хату. Через сіни — навшпиньки. Однією рукою підтримував ремені речового мішка, другою постукав у двері. Той стук, несміливий, обережний, лунко озвався в його серці. І Грицеве солдатське серце завмерло.

Він розчинив двері і, не переступивши порога, сказав:
— Добрий день вам...

Відкинувшись від печі, з рогацем у руках стояла Устя.

— Ти вернувся?.. А її нема,— сказала вона і замовкла.

Він її розпитував, він її втішав, а вона дивилася на вогонь і мовчала.

Посиділи, посумували, Гриць подався городами на свій старий двір, але навіть не зайшов туди, не побачив, що у воротях нема його дубка, що всох Павлів клен, що не прийнявся молоденький ясен, якого Петро посадив замість свого, що живуть тільки калина і явір.

Не зупинився в саду, захарашеному, занехаяному. Втомлено, ніби щойно після операції, плівся межею. Неймовірно важким здавався речовий мішок.

На межі не було дуба. Напівпідкопаний пень і хоча б суха галузочка. Нічого. А над підкопаним пнем — щасливе небо.

Гриць обернувся лицем до села: висохлий став, зрубаний парк, оголена й змеженіла Горинь, а збоку, над вигоном, за білими вишнями,— Олесина хата. З комина дим. Снує, плететься вгору, а здається, застилає очі. І нічого Грицеві не видно. Він відчуває на плечі тільки солдатський мішок. Простував межею, запорошував начищені чоботи і ніс, ніс у тому мішку не гостинці матері й нареченій — п'ять літ своєї служби і війну.

Мати зустріла його на полі. Пасла корову. Наглянула здаля. Бігла до нього, спотикалася, він ішов повільно, ніби не її син, ніби чужий. І вже коли добігла до нього, коли припала до його грудей, то й тоді Гриць, мовчазний і похмурий, стояв з приплющеними очима, які сухо й колюче дивилися кудись поверх матері.

З подвір'я поволеньки повагом до них ішла Зінька. Вона трохи розповніла, поширшала. Йї пасувала вагітність. Не погіршало її обличчя, навпаки: налите рум'янцем, воно дихало надзвичайним спокоем, і її припухлі повіки, обідки очей, вії, трішки розкриті губи — вся вона сяяла тихою радістю якоїсь таємничності, тим вогнем материнства, що його ніщо не в силі погасити. І коли вона цілувала Гриця, то мов запалила його своїм полум'ям. Він знітився й оступився.

— Назовсім чи на поправку? — спитала вона.

— Демобілізували. Скоро всі повертаються...

Василина з острахом підіймала очі на Грицеву забинтовану голову. Та він сам сказав:

— Колупнуло мене трохи. Пусте. Заживе як на собаці.

Зінька й словом не обмовилася про Петра.

Коли вона зайшла в хату, Гриць розв'язав свого речового мішка. Подав матері хустку.

— На смерть буде мені, сину, — сказала мати й не розгорнула навіть.

А білу він подарував Зіньці. Та одразу пов'язалася, зазирнула в поколене дзеркало.

— Чи ж гарно мені? — і повела бровою. — Дякую, Грицю. Нас облапошили. Все забрали. І твого костюма, і... — та й затялася.

Мати покуштувала солдатського хліба.

— Іж наш, Грицю. Твого я не вкушу.

Сиділи за столом. Про всіх говорили, про всіх згадували. Навіть про Івана, який показався додому сонцем у зимовицю, а про Петра не згадували, наче й не було його.

Пішла в сіни по воду: Грицеві захотілося пити.

Тоді він і спитався про Петра.

— Хто його знає, де він, — одказала мати.

Більше Зінька не залишала їх наодинці.

Вони ще й не розговорилися, наднесло Юрчика. З рога скинув кашкета, від чуба рідкі пасма стирчать.

— З прибуттям, дядьку! — і простягнув Грицеві руку.

— Де ти взявся? Випустили? А де твій чуб? — сипала питаннями Зінька.

— Втік. А мій чуб під костьолом, — і посмішка від рота до самих вух розрізала кругле Юрчинове обличчя.

— І в кого ти такий вдався? — забідкалася Василина.

— Може, ти і мене, як Костика, будеш виганяти? Га, Юрчику? — Гриць сперся ліктями на стіл, дихав на повні груди.

— А то ми ще побачимо, дядьку. Я тільки позавчора втік від Смоляра. Скочив з костьольного муру.

— Як же ти не розбився? — здивувалася Зінька.

А Василина забідкалася:

— То-то Смоляр сьогодні вночі нам жити не давав, випитував про тебе.

— Хай посвище за мною,— зухвало, крізь сміх, випалив Юрчик.

— А що як я тебе зараз відведу назад? — сказав Гриць і підвівся над столом.

— Руки вгору й ані з місця! — крикнув Юрчик і, захопивши з-за пазухи «дев'ятку», націлився на Гриця.— Я не сам, зі мною хлопці. Вони в stodолі.

Гриць спокійно сів.

Василина зойкнула. Зінька відштовхнула Юрчика до порога.

— Дядьку, я ховаю зброю, але ви більше не жартуйте. У мене поки що до вас нема справи. Я до вас, тітко.

Зінька потягла його з хати.

— Нащо ти з ним зв'язуєшся, сину? — залемтувала Василина.— Молоко на губах не обсохло, а воно ж батька рідного не пощадить. Небезпечно, тепер так небезпечно...

— Мамо, кажіть, де Петро?

— Ой, не питай мене, сину.

Зінька довго не верталася з двору, а коли вернулася, мовила широко й просто:

— Махай до району, Грицю... Ми тебе не вбережемо.

Того ж вечора Гриць не ночував дома. Коли переходив через Ридомльський шлях, на шляху лежала купами худоба, яку гнали й не догнали,— здохляки.

Опівночі Зінька випустила Петра з криївки. Попоївши принесених братом консервів, Петро голився старою злизаною бритвою і казав:

— Ти диви, не затупилася? Де вона тільки не була з Грицем?! Що то значить сталь.

— Шурка з цілою бандою по тебе приходив, Петрику,— мовила Зінька.

XXVII

Боївку, до якої пристав Юрчик, поскубли так, що тільки пір'я з неї сипалося. Вирушили, щоб напасти на містечко, а по них вдарено,— втікали хто куди міг.

І коли Юрчик зайцем примчав до Самійла на Брегів хутір, то Самійло не пустив його до себе в льох, прогнав: тепер ліпше ховатися поодиңці.

Хлопець віддихався. Ховатися йому було ніде. Він перележав трохи в Защиті, а потім подався додому.

Якби Павло побачив сина мертвим, він зрадів би йому більше, ніж зараз.

Варвара, жахаючись, що він прийшов їх повбивати, причаїлася коло груби.

— Я втомлений. Хочу спати,— сказав Юрчик.

— То лягай,— батько йому.

Ще не бралося світати, Юрчик роздягнувся і ліг до Сергійка. Той тільки повернувся боком, але не прокинувся. І Юрчик одразу заснув.

Павло зайшов у світлицю, за ним Варвара. Вона повалилася на ліжко, припала до подушки, заридала.

Павло сів коло неї.

— Вивезуть, через нього і нас вивезуть...

Павло чув її голос і мовчав.

— Мовчиш? Ти мовчиш?

— Варцю, може, він переспить і піде собі?

— Павле, в мене нема сил...

— А що я зроблю?

І вони вдвох поніміли. Відколи Юрчик утік, він добре дався їм узнаки. Не допомагала медаль, яку Павлові вручили у військкоматі. Не допомагала характеристика, яку заводський комітет прислав на Костика. Павло скрізь ходив з начепленою медаллю, щоб усі бачили,— він воював, а про те, що й лісовиків довелося поповозити, вертаючись з обозу, не признався навіть Варварі, показував усім характеристику на Костика. Спочатку ця характеристика допомогла. Павлові навіть зменшили поставку, але відразу ж набавили. Через Юрчика.

Варвала підвелася з подушки і, розпатлана, в нічній сорочці, поверх неї сачок,— накинула його, коли Юрчик постукався та й не роздягалася,— грізно блимнула на Павла парою своїх страшних очей.

— Ти не знаєш, що робити?

— Не знаю.

— А я знаю. Іди в сільраду.

Павла щось наче підняло з ліжка.

— Син же він, Варцю,— і його знову посадило.

— Ой! — застогнала Варвара, падаючи на подушки.

І шепотіла: — Іншого виходу нема...

Павло сидів, як у тумані.

— Не-ма,— сказав по складах.

— Павле, Павлику, або він один, або ми всі через нього...

— Іншого рятунку нема,— повторив Павло.

Варвара підсунулася до нього, забилася головою на його колінах.

— Хай він один...

Павло сидів і плив, плив у темряву. Вони довго мовчали.

— Я піду, Варцю...

А вона не могла прийняти голови з його колін, вона охопила його руками за пояс, ніби не пускала.

Павло розняв її руки, прийняв із своїх колін її голову.

Вони більше не сказали одне одному ні слова.

В білих підштанках, без шапки, в піджачині, Павло тихо виступив із світлиці, ні за що не зачепився, голосно рипнули двері, ще голосніше другі.

Варвара стояла на порозі в світлицю. Юрчик не прокинувся. Не почув. І Сергійко спав у нього під боком.

Вона мучилася: тільки б не передумав Павло! Тільки б не прокинувся Юрчик! Вона не дихала, а її син і пасинок зрідка голосно хропіли, хропли разом, наче їм снівся однаковий сон.

І було страшно, і Варварі здавалося, що вона зривається з якоїсь кручі, що падає в глибоке провалля. Не прокинувся б Юрчик!

На подвір'ї зачовгало. Лунко і твердо.

Варвара одірвалася від порога, вхопилася руками за одвірок, відійшла і впала на край ліжка.

В хату все йшли і йшли. Багато.

Вранці на гнатьківській садибі з'явилася циганка. Вона спочатку вступила до Шумейків, але старий Демко з криком витурих її.

— Я тебе наворожу, задрипанко! Я і без тебе все знаю!

Циганка не дуже образилася, не проклинала лихого господаря, впевнено подалась через дорогу, до Зіньки.

І Зінька ворожила. Циганка кидала картами у себе на подолі, не дивлячись на Зіньку, швиденько говорила — слово насакаувало на слово.

— Ось він, твій,— вона підіймала хрестового короля, показувала його і Зіньці, і Василю.— З дороги він.

Але вже давно. Він мовби з вами і не з вами. Стільки з ним радості, як і печалі.

— А що ж далі каже карта? — питалася Зінька.

— Сказала б, та ви розсердитесь. А втім, скоро в тебе, чорнява, буде хлопець. Ой, буде козак...

І Василина з Зінькою частували циганку. А вона, сховавши колоду карт в кишеню барвистої, широкої й довгої спідниці, відмовилася від обіду. Йї дали курку. Циганка зв'язала курці ноги, перев'язала крила і посадила в кошичок.

Зінька проводжала її.

Під вишняком, над самою дорогою, циганка раптом обернулася до Зіньки, зміряла її довгим поглядом великих очей, над якими позагиналися густі зірчасті вії.

— Стара не впізнала мене. А ти мене не знаєш. Два роки тому я ворожила твоїй і своїй свекрусі. Петро мене тоді прогнав. О, він упізнав мене. Але я не хотіла його впізнавати. А ту вашу курку ловила моя і Петрова дитина. Ілька я, Зінько.

— Тому ти й так ворожила, брехухо!

— Не кажи так. Мене зостарив твій Петро.

— Старе згадуєш, Ілько.

— Не старе. Якщо хочеш порятувати його, пошли у наш табір. В таборі його ніхто не знайде. Я знаю, він ховається.— Ілька підступила до Зіньки, взяла її за руку.— На своє дитя нехай подивиться.

— Тебе хто послав? — Зінька прийняла свою руку з циганчиної і вхопила її за груди.— Хто, Ілько?

Циганка і не думала випрочуватися.

— Помсти, тобі захотілося помсти, Ілько?

— Зінько, я любила його.

— Тепер на нього мое право. Чуєш? Було не пускати,— Зінька трусонула Ількою.

— Все одно він довго не буде твоїм,— зухвало сказала Ілька.

— Мовчи! Ні, не мовчи, скажи тому, хто тебе послав, що Зіньку не одурити.

— А як ти догадалася, як ти взнала, що мене підслано? — Ілька реготала, і той її регіт покотився Зіньці під ноги.— Забери свою курку.

— Вона твоя. Ти заробила. Йди собі геть, Ілько,— Зінька з силою відіпхнула циганку.

— Бережи, не вбережеш його... Він не твій... Він давно не твій...— сміялась Ілька.

— Іди геть! — Зінька насилу стримувала себе.

— Не носила б ти живота, я б з тобою не так говорила, Зінько, — циганка викинула з кошика зв'язану курку. — Заріж, звари Петрові! — і майнула за сад. Стала, глянула з-за вишень.

Зінька розв'язала курку, пустила на город.

А Васирина вже кликала її, бо наступала чорна хмара, бо зривався вітер.

— Що ти там з тією циганкою, злива буде!

Вони кинулися прибирати на подвір'ї. Зінька накрила шапкою копицю сухої конюшини.

Вітрисько виривав із рук ворину, коли вони вдвох прикладали нею копицю. Гриць накосив їм. Він тепер у районі. Служить у суді. Його вибрали суддею. Навідався і покосив трохи конюшини. Зіньці з косою не можна.

Небо розтяли блискавки.

— Доню, втікаймо!

Вони забігли в сіни.

Над гнатюківським обійстям розколювалося небо: сліпило блискавицею і било громом.

Василина засвітила свічку. Куценький недогарок від страсного четверга. Молилася. Від громовиці підкидало хлівом-хатою, а від блискавок біліло у вікнах.

Зінька заткнула комина.

Затягнуло хмарами. Хмари зачепилися за горб. Лив дощ, літня, тепла злива.

Коли почало вщухати, Васирина загасила свічку.

— То й добре, може, городина підніметься. Все позаклякало, — казала вона, держачи в руці недогарок.

Зінька змішувала свиням у цебрику.

— Я їм сама винесу. Ти нічого важкого не двигай, доню. — Васирина кинула на божничок свічку, пішла з цеберкою.

— Здається, Петро стукається, — вернулася з хліва.

— А то чого йому? — озвалася невдоволено Зінька.

— Певно, затік, — здогадувалася Васирина. — Періцило, ще й зараз не перестає.

Зінька глянула в комірчину. Навколо ящика, яким закрито вхід у кривку, повідколювалася земля. Зінька розколупала стіну, в яку виведена труба з кривки, гукнула у ту трубку:

— Що там з тобою? — і приклала вухо.

— Відчиняй, задихаюся, — сопів у трубку Петро.

— Посидь до вечора,— крикнула вона йому, знов приклала вухо.

— Не витримаю. Пропаду...— і Петро став вибивати ящика.

Зінька мусила його випустити. Відгорнула, надібрала землю, взялася за мотузочки, Петро підпхнув ящика,— з криївки потягнуло спертим повітрям.

— Бійся бога,— виткнувся Петро.— Чадію...

— А як мені, Петре? Ти подумав?

— А надворі що? — запитав він.

— Злива. Гриміло, земля підскакувала. Хіба ти не чув?

— У ямі нічого не чути... Злива, може, нікого не наднесе?

— Постій у сінях, а я зараз вишлю матір, щоб повартувала. Хто його знає?

Зінька — в хату, Петро — в сіни.

Низько сунули хмари, темно-сині, важкі. Під хатою дзюрчав ручай. Каламутна вода стікала у велику калюжу посеред подвір'я.

Повітря було чисте. Пахло городом. Петро вдихнув і сп'янів. Від комори заскільки Мурза, наглянув господаря, заскакав по болоту, завихляв хвостом.

— Ех ти,— обізвався до собаки Петро, ступив із сіней, став під стріхою.

Хмари зовсім розходилися. Розірвані, потворні, вони то здіймалися вгору, то відпливали з-над горба.

І світло дня, і тепла дощова калюжа, і похилені вишні, й вилягла трава,— все кликало Петра, він підступив до рогу хати, глянув на город,— гроза порозчухувала яблуньки.

Піти б позв'язувати їх, обмастити глиною.

З хати, вкрившись білим ряденцем, вичапала мати, нічого не мовила Петрові, послизькала на дорогу.

Зінька затарабанила відром, ідучи до худоби.

«Ще б постояти, хоча б одну мить»,— подумав Петро. І коли вона вийшла в сіни, він виманив її до себе, під стріху, показав на городі розчухнуті яблуньки.

Бризкаючи болотом,— рядно волочилося в багнюці, хустина розв'язалася,— чапала бігцем Василина.

— Діти, ідуть!..

Зінька потягла Петра за руку.

— Ховайся!

— Не встигнемо, Зінько. Я на лїсі — крикнув Петро і рвонувся через подвір'я, через теплу калюжу за стодолу.

— В жито, ховайся в жито! — гукала й бігла за ним Зінька.

За стодолю — конюшинисько. А жито за ним — понизу схилу.

Пригнувшись у недокошеній конюшині, Петро швидко чвалав, а неначе стояв на місці.

Застрочили автоматні черги.

Зінька наздогнала Петра за конюшиною, під ланом жита. Його поранили в обидві ноги.

З горба, від стодолі чулися погрозливі крики. Схил затупотів.

— Не втечу я, Зінько! На! — він вихопив з-за пояса нагана.— На! Добий! Стріляй мені в лоба! Нехай не мучуся! Вилікують — все одно в Сибір! До-бий...

А вона не могла підняти руки.

— Йдуть? Вони йдуть! Зінько!

Вона зважила нагана в руці, приставила цівку собі до грудей, оглянулася позад себе, чорно подивилася на Петра, наставила на нього нагана, смикнула пальцем гачечок.

Її не встигли вхопити за руки.

Петро уткнувся головою до Зіньчиних ніг, вдарив останнього, мертвого поклону.

Зінька розмахнулася і шпурнула нагана в жита.

Її ніхто не арештовував.

Капітан Смоляр зібрав солдатів, і вони подалися на село.

Цвіла червоноголова конюшина. Хилилося колоссям жито.

З середини неба випливало сонце, гарне, велике. І густі роси на конюшині, на житньому колосі заграли красою вмитого золотого літа.

Зінька підняла Петра, звалила його, зовсім легкого, недовгого собі на плечі. Понесла через конюшину, і тепла роса білою піною спливала їй вище пояса.

...Петра поховали в дубовій труні. Її зробив Демко. Він навіть розцяцькував домовину залізними хрестиками, яких наробив з танків.

А третього дня Зінька розродилася. Привела сина. І кацапка Мар'яна прийняла роди. Роди були щасливими.

Верталися фронтовики — верталося в село життя.

Вернувся і Федір Брега. Схилився у воротях: на нього загавкав собака, не впізнав. Чи підозрілим здався йому запах солдатської шинелі, що він заскавулів? Озався, покликав його Федір, і пес відразу заластився. Федір погладив його.

А з ганку сипали діти, сипали навперейми.

Федір розглядав руки, присідаючи, підступав до дітей, ловив їх, як курчаток — Віру, Надю, Андрійка, Любку. Згорнув у обійми, підняв усіх оберемком, поніс. З хати не виходили ні Наталя, ні мати. Коли поставив дітей на ноги, вони почіплялися за руки, за гімнастерку, галасували, сміялись і плакали.

Федір посадив собі на руки Любку. Андрійко хапався за батькового мішка на плечах. Андрійко великий хлопець.

І ніхто з дітей не звернув уваги, що у Федора відросли пшеничні вуса, що його горішня губа розсічена. А можливо, й помітили, та не казали йому.

Та ось Федір, несучи найменшу доньку, ступив на ганок, і Віра з Надєю зайшлися плачем, захихкала Любка; тільки Андрійко, впевнившись, що йому не зняти з батьківських плечей зеленої торби, спокійно взяв батька за руку.

Діти ввели Федора в хату.

І тут його ніхто не стрічав.

Усі двері повідчинювані, із запічка наче щось занявало. Глухо забубоніла стара Брежиха.

Федір з Любкою на руках пішов туди, за піч, а старшенькі діти переминалися за порогом, ховаючись за одвірками.

Наталя гоїдала в колісці дитину, а свекруха заслоняла невістку і ту коліску.

Федір глянув через голову матері. Ним тіпнула пропасниця. Пустив Любку з рук, але дівчинка кошенятком уцепилася за його шию.

— Значить, отак, Наталко?! А згори-ти-ти йому!..

— Тату, не бийте мамі! — залящала з-за одвірка Віра.

— Не бийте! — підкотився під батькові ноги Андрійко. Стара мати відпихала сина.

— Одійди, Федю. Охолонь. Христом богом тебе молю..

— Федю, соколику, серденько... Мене силою! — заголосила Наталя і схилилася головою в колиску.

— Хто він? Де він?

— Самійло! Або ж ти не знаєш? — сказала стара Брежиха. — Він, ірод, аспид неситий, занастив її. Добре, що не вбив. А різав людей, скількох зарізав він, а до нас переховуватися. Прийняли на свою погибель. Так знову ж силою, сину. А оце вже тижнів з десятка, виліз із ями, подався з помилюванням, його помилювали! Так він знову, ружо на плечі, водить, показує, де сидів, де що позакопувано...

Баба говорила, внуки перебивали її.

— Татку, ми всі його боялися.

Щось зупинило Федора. Не підступив до коліски. Притис Любку до грудей, крутнувся на одній нозі й глухо, могутньо, аж задвигтіли хатні стіни, пішов із запіка. Спинився на порозі. Гуп... гуп... — пішло за ним.

Вибрався з донечкою, яка прилипла до його грудей, на ганок, на подвір'я, опустився на колоду, сів. Оддалік від нього примостилися діти. Він посадив собі на коліна Любку, нахилив до неї голову. Тоді старшенькі дівчатка стали підсідати до батька з двох боків. Вони посідали боязко, наче горобенята. Скік — і ближче, скік — і ближче. Батько не проганяв їх. Посмілішав Андрійко. Любка на батькових колінах, а він став між коліньми. Віра і Надя прилипли до його плечей.

Вся ця жива купа хитнулася, безсило вигойдуючись, — коліска родинного горя.

Федорова голова наче скована обручами.

«Самійло... А він ще просив, щоб допомагав... Було за ноги і в криницю, коли вночі пили з журавля воду. На ранок вітер і сліди позамітав би... Або тоді, коли везли ковдри, светри і кожухи від дяка...» — Так згадувалося минуле. Він не попустить Самійлові. Він, що лишився, вийшов живим із полум'я фронтів... І вже інше лізло Федорові в голову. Вночі підняли їх у наступ. У східній Пруссії. А він — піхота, в окопах. І страшно вилазити з окопу. Та коли вже підняли, смерть — за плечима. І він біг. Люто кричав. Наскочив на фашистський окоп. Стріляв. Бив прикладом. Із-за бруствера — німець. З солдатською лопаткою. Повернув її, хотів креснути Федора по очах, але вцілів тільки по горішній губі. І саме в той момент, коли розтяв Федорові губу, сам ліг мертвяком від Федорового приклада.

Нашо, чому згадалося Федору? Це був поєдинок. Федір був свідком ще страшніших смертей. Але наодинці з німцем вони стрілися тільки один раз.

«Чому він не убив мене?» — думав Федір. І йому згадалися очі фашиста, очі, які боялися смерті, які хотіли жити. Якби Федір хоч на одну мить тоді завагався, не сидіти б йому з дітьми на колоді. Німець спочатку розсік би йому очі, а потім добив би. Він не лишив би йому життя й сліпому. А що, якби лишив? Тоді було б легше, тоді б Федір не бачив отієї наруги, отієї ганьби, отого сорому: його жінка, його Наталка, бавить у запіку бай-стріюченя... Ні, він і сліпий не зміг би знести такої біди. І як потягнув на базарі орчиком лядвїрта, так і тепер не простить мерзотникові.

Ох, ця війна! Хто її вигдав? Кому вона була потрібна?

Федір погойдувався з дітьми на колоді.

З ганку визирнула мати. Не покликала його обідати. Нехай посидить з дітьми. Нехай утихомириться.

Федір скинув з пліч солдатського мішка.

Любка з Андрійком так і застригли очицями: батько обділюватиме їх гостинцями, дядько Гриць бабуні Василині й тітці Зіньці хустки поприносив.

Але батько не виймав гостинців.

— Покажуйте, діти, господарку, — попрохав.

І діти повели батька в хліви, в стодолу, до комори. Хвалилися, що корова ще не запустилася, що всі овечки кітні, що один кінь накульгує, а другий очуняв.

— У плугах вони обоє добрі, — казав по-дорослому Андрійко, він закладв руки за спину, як закладав колись батько, і ходив господарем.

Віра хвалилася тим, що цього року жала з матір'ю.

— По півкопи я нажинала, тату.

— Я вже сама воду з криниці викручую, — вставила Надя.

— А я хотів коні вести на нічліг, — казав Андрійко. — Так мама не пустили. А що, мені товар пасти?

— А я за вас молилася, — сказала Любка.

І розсічена Федорова губа скупно всміхнулася. А на його очі набігла сльоза. Та він не показував її дітям. Нагнувся в криницю, і вона скотилася в глибокий зруб.

Вони гуртом вернулися у стайню. Федір з Андрійком повиводили коней.

— Давай попідковуємо їх, сину.

Андрійко відразу зрадів. Підковувати коней — чоловіче діло.

— Ми що, й до кузні, тату?

— Нащо до кузні? Ми самі. Ану, несіть, дівчатка, сюди мою торбу.

Віра взяла торбу за один кінець, Надя за другий, але ледве зрушили її з місця.

Федорові довелося допомагати їм.

Він розв'язав торбу і витягнув з неї маленьке ковадло, замашного молотка, підкови. Потім добув ще щось у паперовому згортку.

— Це вам, дівчатка,— і подав Вірі.

Андрійкові ж не дав нічого. І хлопець набасився.

— Тримай коня, сину.

Андрійко держав коня, а Віра роздавала Наді й Любці стрічки, вимахувала хустиною.

— Ім он всякого? Чому ж мені нічого не принесли, тату? — ображено спитався Андрійко.

— Як же не приніс? А он,— батько кивнув на ковадло.— Це ми зараз коней підкуємо, а завтра підклепаємо лемеша та й будемо орати, Андрію. Пооремо, засіємо, назарік, як уродить, роботи ого-го в нас. І скрізь твое ковадло буде в пригоді.— Ніжку, карий,— звернувся він до коня і попросив сина, аби подав йому підкову.

Та підкова якраз на кінську ногу. Федір обрізав спеціальним ножем, якого теж приніс, копито, підчистив його, зробив стрілку, бо коня давно не підковували.

Андрійко дістав із торби вухналі.

Але вони підкували тільки одного коня, того, що очунав. Стара Брежиха покликала обідати.

Федір заткнув за халяву ножа, яким обрізував копита.

— Кидай, Федоре. Обід на столі.

Дівчата милувалися стрічками.

Він глянув на матір, на дітей, ковтнув щось гірке. Не міг іти в хату!

— Ідіть, мамо! — мотнув головою.— Ідіть, діти! — а сам скочив на підкованого коня і вихопився з подвір'я. Дорога суха — тільки курява за ним.

І не знала стара Брежиха, куди погнав син, не знали діти, куди погнав батько.

На дорогу вибігла Наталя. Тільки курява покотилася.

Федір увігнався в село. І від воріт до воріт помчало швидше, ніж він верхом: «Брега почесав у Липину. До Самійла!»

Федір притискав карого. Кінь мчав мов навіжений.

Круто завернув праворуч коло Барткового згарища. Савчуки й не думали відбудовуватися.

На Горошковому подвір'ї Федора стріла Лукійка. Наглянула за його халявою ручку ножа й затулилася долонями.

Федір прив'язав до плоту коня.

— Будь здорова, Лукійко-комірнице. Хазяї дома? — і, не чекаючи, що вона відповість, пішов у хату.

Двері розскачилися, так відчинив їх.

А там якраз обідають: Самійло на покутті, Стефка збоку, а їхня дочка в подушках. Федір ступив через поріг, з Самійлових рук ложка брякнула в миску.

— Що ж ви мене не запрошуєте до столу? Не чекали? Чи гість не подобається? — Федір зняв пілотку.

Дівчина-підліток заховалася в подушки.

Стефка встала із лави. А Самійло вліз у стіну.

— Не ховайся, Самійле! Вилазь з-за столу. Понесемо дитину хрестити. Наробив лиха і злякався? Я прийшов у куми проситися,— сказав Федір і підступив ще ближче.

— А що винен Самійло? Якщо, якщо...— залепетала Стефка.

Федір узяв її за карк, кинув під лаву.

Брякнуло вікно. Самійло головою висадив його, тікаючи з хати.

Федір не погнався за ним.

— Перекажи, Стефко... та вилазь із-під лави, чи я тебе прибив? Вибач, чого з пасії не наробиш? Перекажи, що нехай не попадається мені. Живим не випущу. А сьогодні, їй-богу, рук не марав би. Сьогодні хотів тільки поговорити.

— Для цього й ножаку за халяву запхнув?

— Коня підковував. Копита підрізував,— і Федір показав ножа, яким тільки й того, що жаби колоти.— А твій Самійло паскуда. На нього не тільки ножа, поганої кулі жаль...— І він, не піднімаючи ніг, почовгав із хати.

На подвір'ї голосила Лукійка.

— Втопилася! Ой, втопилася, людоньки...

Федір відв'язав коня, а коли з'їхав униз, на широкий брук, побачив, що коло криниці, тієї самої, де молодим не раз стояв із Наталею, повно військових. До криниці не підпускали людей.

На вулиці перешіптувалися:

— Скочила з цямрини.

— Її Маньку забрали за Шурку.

— Десь-то випитували про нього.

— Її кілька разів брано.

— А оце вели. Сама бачила. Одні великі очі тільки світяться.

— Вона нічого не знала.

— Ну, а далі?

— Мовби дала згоду виявити його. Довела до кри-ниці, та й каже: тут він — і комить головою. Дивіть, вже витягують.

Федір стримував коня, поки витягнули утопленицю.

Він не вернувся додому: заїхав до Хими. Зачепився й запив. Просиджував біля самогонного апарата, який стояв прямо в хаті. У Хими всі гнали горілку.

По Федора прийшли Зінька з Варварою.

— Додому, слухати, як нявчить оте котеня? Пийте зі мною або всім голови попровалюю, згори-ти-ти йому...

— Кинь пити і не дурій. Годі голови провалювати — жити треба,— сказала Зінька.

XXIX

Отець Олексій даремно перебивався до сина: Лозівка ще ніколи не знала стільки смертей. Дзвонили дзвони, люди хрестилися за роботою, найближча рідня про-воджала когось там в останню дорогу. І тільки отець Олексій удвох з дяком Юзефовичем не боялися нікого ховати.

Одного блакитного ранку побачили повішеним Кулі-нича, повішеним на вербі, коло сільради. На тій же вер-бі повісили і його жінку, і доньку, і малу онуку. За те, що Кулінич першим подав заяву до колгоспу. Так і на-писали йому на грудях.

Головою сільради обрали Антоніну. Її, уславлену партизанку, яка ходила з рейдом на Сян, яка билася в горах Словачії і після війни вчилася в партійній об-ласній школі, мітили на голову колгоспу. Проте з кол-госпом в Лозівці затягнулося. Нині її обрали головою сільради, а назавтра голову її матері, голову Мар'яни, знайшли начепленою на штахетині. Тіло хто й зна де поділося.

Але люди не забували про роботу. Сіяли, жали і думали, що їм знову треба орати землю. І земля кликала їх ріллями, земля кликала їх врунами. Та за селом ще ніколи не лежало стільки занедбаних земель: фільварківські гони, поля Кучковського, землі Рашовського, а в межу коло них і людська, селянська. Ті перелоги заростали свиріпою, пирієм, звіробоем, буркуном, і пущена на пашу худоба, яку тепер ніхто не путав, не припинав, вільно блукала по полях, що ставали степом, не хотіла спинятися поблизу дороги, перла хтозна-куди.

Помалу корчувався і розорювався парк Рачинського в селі над Горинню. Там мали бути добрі городи. Від муру не лишилося й камінчика. І не було видно, щоб у селі хтось побудувався.

У сільраді кожного дня гуло, як у вулику. Антоніна в офіцерській гімнастерці кольору хаки, в синій спідниці, в простих чоботях, підперезана жовтим ременем, клопоталася поставками, збиранням позики і снила тим днем, коли в селі закладеться колгосп, коли загуркочуть трактори і переорють перелоги, бо кіньми їх уже не підняти.

Коло телефону, який чорною коробкою висів на стіні, день і ніч сидів виконавець. Антоніну безперестанку кликали до телефону, і вона, взявши трубку, повчала когось там або сама уважно слухала.

Часто заїжджав Авер'ян Парамонович. Тоді в сільраді ставало особливо людно. Людей набивалося так багато, що не було де сісти, люди стояли у сінях, чекали на майдані. Тут же вертілися ястребки. Зараз, особливо після повернення фронтовиків, ястребків збільшилося. Проте в Лозівці не дуже стихло.

Збирали позику. Ходили по хатах, а потім зносили в сільраду. Авер'ян Парамонович проглянув підписні листи, лишився невдоволеним, але Павло (він знову завів цапину борідку), ненароком торкнувши на своїх грудях медаль,— його теж мобілізовано на позику,— запевняв, що село її виконає.

В сільраду, набиту людом, протиснувся Пилип Король. Він ішов розкарякувато, витягнувши наперед руки, чіплявся за спину, а коли йому давали дорогу, мов хапався руками за повітря.

Авер'ян Парамонович знав його ще з того пам'ятного осіннього дня, коли, як кажуть у народі, «за тамтих совітів» наділив його фільварківською коровою і вперше

за все Королеве життя назвав його по імені й по батькові. Знав Авер'ян Парамонович, що Пилип був довгий час поштарем, а потім його десь не стало. Не мав часу за ним опоминатися.

Пилип прийшов, либонь, в позиковій справі.

— Що з вами, Пилипе Васильовичу? — спитався Агузаров. — Ви, т-сать, хворували?

Хтось приглушено хихикнув. Пилип шукав місця, де б йому присісти, хапався руками за повітря.

— Ти розкажи панові секретареві!

— Розкажи, Королью! — почувлося з усіх боків.

— То таке діло, — невдоволено відбуркнувся Пилип, вмошуючись на стілець.

Селяни, либонь, чували, чого Пилип рачкує, і, певне, їм хотілося почути, як цю історію оповідатиме Король.

Він і не чекав, щоб його довго припрошували, сподіваючись, що саме тією сповіддю зарадить собі в позиковій справі.

— То таке діло, що й пенсії ніхто не годен мені платити, — сказав Пилип і з-під шапки-вушанки зиркнув на Авер'яна Парамоновича, на Антоніну, зиркнув і на гурт селян, які юрмилися по кутках і підморгували йому, й провадив далі: — Воно навесні сталося. З середи на четвер. Як оце зараз пам'ятаю: вийшов я собі з хати, зійшов з порога. Зоряно, файно. Ні тобі бандитів, ні тобі совітів. Зоряно і файно. Аж з-за причілка: «Стій, московська сексото!» Мати моя, ще не встигло воно клацнути мені під носа затвором, а я в чому був, а був же, кажу вам, у самих сподніх, як пульну, як дремену. Паль! Паль! За мною, а я вже за цвинтарем. Паль! Паль! За мною, а я, мати моя, вже на вигоні, вже під вікнами в свого ж таки кума Івана, в того ж таки Мостового, що за сторожа при вчителєві. І тільки-но зібрався в шибку, а з-за рогу: «Стій, бандьорал!» Там бандити, тут совіти, — повний альянс, як каже кум. Мати моя, як пудну я назад. Через вигін, через якусь бадилля. Не встиг у селі жоден собака гавкнути, а я вже дома, впав на лежак біля своєї Якилини. Лежу.

Селяни душилися по кутках сміхом.

— То таке, що й пенсії ніхто не годен платити. Правда ж, товаришу пане начальник? А ноги згоріли, — скінчив Пилип Король і зорив на всіх з-під брів, які зрослися з шапкою.

— А нащо тобі пенсія? — кинув хтось. Син вернувся.

Кажуть, що скоро в твого Максима з Шумейковою Маринкою весілля?

— Батракував хлопець у її батьків, а тепер дочку візьме,— підказував ще хтось.

— Люди, вона малоліток,— виправдовувався Пилип.

— Не біда, пару літ їй можна накинути.

Авер'ян Парамонович уже був не рад, що піткнувся на Короля з розпитуванням. Розмова звелася не на позику, не на організацію колгоспу, а на якийсь весілля.

— Балакають, що твій Максим і днює й ночує в Шумейків? — вели селяни.

— Та допомагає їм трохи,— відпекнувся Пилип.

Авер'ян Парамонович і сам осміхається, та він уже знає, як повернути справу.

— Подавайте, Пилипе Васильовичу, заявку до колгоспу. Всім колгоспом весілля вашому синові справимо!

— Воно б добре й подати, коби не першому,— відповів Пилип.

А Павло, який сидів над підписними листами, і тут знайшовся:

— Може, й не тее я скажу, товаришу секретарю і товаришко голово, давайте заяву напишемо совмісну, а потім тее, під заявою циркулем і по кулі всі й порозписуємося. Ні першого, ні тобі останнього. Всі перші, і всі останні.

Але Павла не вислухали: в сільраду зайшов фінагент Роман Гаврилович Грицюк, за ним вскочив Гапчин Пахом, він вернувся до неї, і крикнув, що на горі, в Химиній хаті, застукали банду.

Авер'ян Парамонович зняв з плеча автомата. Антоніна добула з кобури револьвера. Побігли за ястребками.

Павло й собі спроквола почвалав туди.

— Хату не палити! Взяти живими! — чувся наказ Агузарова.

Самійло лежав за Димаковою могилою, не спускав з прицілу Химиного, братової, вікна.

Погодя подейкувано, що з хати довго ніхто не стріляв. Та коли Гапчин приймак Пахом виставив голову з-за межі, куля так і прошила його. Подейкувано, що викликано війська. Але хату не могли взяти приступом. І коли було поранено в руку секретаря райкому партії Авер'яна Парамоновича, він дав наказа ракетницями підпалити хату. А в тій хаті наче була тільки одна Зося Березюк. Вона відстрілювалася з вікон. Зайнявся дах,

відстрілювалася з даху. Нарешті крикнула: «Слава!» — і своїм автоматом прошила собі груди. Подейкувано, що безп'ятий Йосип відвіз нащось оцупок Зосиного тіла в містечко.

По цій операції Антоніна кивнула Романові Гавриловичу:

— Підем зі мною, в мою пустку.

Грицюк ще не знав, чи його кличуть назовсім, але пішов. Він був на фронті. Вернувся. Став фінагентом. І по дорозі розказував Антоніні про сільського відлюдькуватого побережника діда Йосипа:

— Сам живе. Зробив собі домовину, але вмирати не збирається. Ховає в ній хліб. Я йому про позику, а він каже, що це тепер за цар: торік позичав, торішнього ще не віддав, знову давай...

Антоніні, мабуть, не до веселого діла.

— Будем жити, Романе... Як ти?

XXX

Гриць по-військовому виструнчився у кабінеті секретаря райкому. Агузаров сидів за столом і чекав на нього. Він піднявся, вийшов з-за столу, подав Грицеві ліву руку, бо права була перебинтована і висіла на шлейці.

Вони посідали за малим столиком один навпроти одного, і Агузаров здоровою рукою пригладив лисину, ніби там ріс чуб.

— Спочатку я покажу вам деякі документи, — він розв'язав папку і висипав перед Грицем купу свіжих відбитків з якоїсь поганенької друкарні. Це були карикатури, копії листівок — ворожа пропагандистська література.

Гриць перекидав відбитки, які пахли фарбою і вільгістю.

— Гляньте ось на цей, — звернув його увагу Авер'ян Парамонович на невеличку карикатуру: Сталін в обох руках держав по пістолетові, дула до потилиць, далі, що пістолет, то потилиця, і так замикалося коло. — Як вам подобається?

— Мерзота, — кинув Гриць і відшпурнув карикатуру. В його голосі прозвучала незаперечна переконливість, сила правоти і невідробне обурення.

— Ми здобули ці трофеї в одному з бандитських бункерів, — провадив далі Агузаров.

— Друкарню взято?

— Друкарню розгромлено. Але справа не в тім. Справа, т-сать, складніша. Експертиза доводить, що друкарня в них липова. Липова по-справжньому. І шрифт вирізано з липи, і всі оті карикатури, бачите, товаришу суддя, я не дуже компетентний у друкуванні, але всі ті карикатури спочатку вирізають на дереві, а потім відбивають на папері.

— Друкарня у нас, а ті, хто все це робить, — Гриць показав рукою на розкидані папери, — в лісі?

— Агентура навіть доносить, у якому лісі. В Ялинці.

В Гриця трохи відлягло від серця. Глянувши на цю націоналістичну мазанину, він побоювався, чи її часом не знайдено в когось із його рідних — братів чи сестри. Але це було не так. І він квапливо відповів Агузарову:

— Я добре знаю Ялинець, — і не перебивав Авер'яна Парамоновича, ретельно слухав.

— Спочатку про автора цих карикатур. Він ховається під прізвиськом Краєвський. Він так і підписує свої карикатури. Можете глянути й переконалися. Достеменно відомо, що цей бандитський маляр безногий. Ми особливо не панькалися б з цією бандою, але одержали шифровку: за всяку ціну взяти пораненого маляра живим. Я підозріваю, що тут справа в його таланті. Якої ви, т-сать, думки про його талант? — Агузаров підняв карикатуру на Сталіна.

— Певне, що ви маєте рацію, — погодився Гриць.

У цей час до кабінету увійшли Собків Володька і капітан Смоляр. Володька годину тому прийшов з повинною і вже ладен був взяти участь у знищенні банди, яку сам покинув.

Розроблявся ретельний план операції.

Звечора віяв сніг. І звечора прочісували ліс.

Знавісніла купа ворогів засіла в сторожці.

Білий ранок піднявся над білою землею. Тихий. З легким морозом. Сніг синів від безхмарного неба. Сніг рум'янів від сонця. Ліс білим вороном над сизою Лозівкою.

Сторожка на узліссі — в заметах. Єдине віконце, і те заметене. Сторожку відрізано і від лісу, і від села.

Між Грицем і сторожкою — поле. Павлова батьківщина. Те саме поле, на якому колись горіло жито. Тепер воно у снігах. А сніг нічийний. Те поле вигодувало Гнатюків, було їх долею.

З греблі вдарив міномет, і чорно-червоний віхоть зір-
вався перед малою сторожкою. Здибилась мерзла земля.

І — тихо.

Це було попередження: якщо бандити не підіймуть
рук, якщо не складуть зброї, — чорно-червоним віхтем
спалахне їхня сторожка.

Вони не здавалися.

Міномет бив позад сторожки, бив по боках. Навколо
неї повиривало воронки.

Ніхто не відстрілювався.

Висипалося єдине замерзле віконечко.

Солдати, вся лозівська самооборона, залягла з усіх
боків. Гриць у сибірському кожушку. Віддалік Антоніна
з Грицюком.

Гриць гарячкував. Гнів підіймався у ньому з кожною
хвилиною. Він уже не міг лежати. Його очі з-під замерз-
лих брів, його дужі руки, неспокійне серце, весь він че-
кав вирішального моменту.

Сторожка, замість того, щоб відстрілюватися, заспіва-
ла. Різноголоса, рівніше. Заспівала, що вона ще не
вмерла.

На той спів солдати повитикали із заметів голови.
Підняв голову й Собків Володька, але відразу зарився
у сніг, наче примерз до землі.

По сніжному завої ходило косе проміння.

Гриць у цей час не думав ні про матір, ні про пісню.
В його жилах кипіла кров бувалого солдата. Він знав,
що повинен виконати обов'язок комуніста.

Ой, забілили сніги... та... бі-і-лі...

Сторожка відспівала.

— Здавайтеся! — і лягло на сніги.

Розчинилися двері сторожки. Антоніна підвела го-
лову — посипали втікачі. Від них відділилася і метну-
лася до посадки знайома висока з простоволосою голо-
вою постать. І їй враз згадалося: Заремба! За ним ще
двоє — Шурка і хтось схожий на її ката у в'язниці.
Здається... Ткачук...

— Комуністи! За мною! — Гриців поклик зірвав сні-
гову куряву.

Щось кричали бандити. А безногий Микола Шрам-
ченко заліг на порозі.

Зірвалися солдати. На повний зріст устав Грицюк. Завихрилося снігове поле. Антоніна нічого не бачила.

Гриць мчав напереріз Зарембі й Шурці. І в той час, як вони мали зійтися, Грицеві до ніг упала граната. Він не встиг її відбити. Кинув свою під ноги Зарембі й Шурці.

Біле поле вибухнуло двома високими стовпами вогню. Сиві вихори закружляли довкола. Замерзле поле шпурляло грудням, кидало на всі боки врунами жита, ревіло, завивало. Луна перегукувалася з луною — Ялинець з Лозівкою.

Потім запала тиша. З морозом.

Не шелестіли навіть дерева.

В госпіталь повезли пораненого Гриця. Він не стогнав.

Підбрали трупи.

Дерев'яна сторожка не зайнялася, не згоріла.

Відтягнули з її порога вже заляклого безногого маляра.

Дід Йосип підкидав у грубку поліncia. В грубці скало грайливе полум'я.

В труні, де він ховав хліб, знайшли згорнуту в трубочку картину. Вона була намальована якимись дивними, темних кольорів фарбами. Напевно, саморобними. Але дивилася ясно. До самих обр'їв здіймалася гори, високі, і з них, з високих гір, ішла стара жінка. З клуночком за плечима. І той клуночок, видно, був їй дуже дорогим, бо вона несла його дуже здалеку, втомилася. І вечірні промені сонця просвічували її шлях. Ішла жінка-мати до сина.

XXXI

Гриць лежав у лікарні. Зінька провідувала його. Він швидко одужував, але був глухуватий. Дізнався про повернення Олесі й попросив братову, щоб привела її.

Село справляло проводи. На цвинтар пішли з обіду. Провідали своїх. Зінька з Василюю. Зінька принесла Петруся. Поставали над підметеними, обсипаними жовтим піском могилами. Зінька передала внука бабі, а сама дістала з кошика великого обруска, застелила три могили. Тоді вийняла три пасочки. Поставила їх на синові-первісткові, на Петрові, на батькові, поклала коло пасочок яйця, червоні, зварені в цибулинні.

По всьому цвинтарі забілили на гробках скатертини. Люди йшли і йшли.

Цвинтар — ліс, гущавина. Листячко щойно розвивалося. Цвіли черешні, поодинокі дички-яблуньки. Білий-білий, рожево-білий цвіт закипав на сонці. Вілим рукавом туги й сподівання махала черемха.

Петрусь тягнувся очицями, пручався ручками до тієї гілочки, що звисала над батьковою могилою. І Зінька піднесла його, спритного, сіроокого, а він всміхнувся Петровою усмішкою, збив цвіт, і той цвіт посипався на могилу. Малий наморщився, примружився, тільки не каже: «Ет!..»

Люди — над могилами.

Самотня Лукійка над своїми двома стоїть на колінах. За нею Федір з Наталкою і з дітьми: прийшли до діда Андрія. Поряд Гапка над могилою Пахома. А Прокопова вже не мріє під селом, на середохресті.

За цвинтарним пересипом стоїть над своїм Антоном стара Чорнобаїха.

А Хима ходить поміж хрестами. Підійде там до когось, постоїть і відійде.

Ще не видно попа.

Чекали. Павло привіз їх двох — молодого і старого.

Юзефович стрів отця Олексія за братською могилою. Отець Олексій облачився в старенькі ризи. Юзефович весь час йому щось шепотів. А що? Не чутно. Дяк казав, що одержав листа від Березюків, що той лист із самої Америки і що Березюки розпитують про свою теличку. Німці зробили їм гірше: вивезли, запроторили в якийсь табір, а вони потім — до американців.

— Це мене не стосується, це мені ні до чого, — відмахнувся отець Олексій хрестом.

Юзефович правив над могилами з молодим попом, а отець Олексій із Павлом.

Вони зачали з двох боків цвинтаря, щоб швидше закінчити.

Дійшла черга й до гнатюківських трьох. І заспівав Павло, підтягуючи за отцем Олексієм:

Христос воскрес...

Отець Олексій тицьнув цілувати хреста Васи́ліні, тицьнув Зіньці. Зінька піднесла, щоб і малий поцілував хреста, а Петрусь хапав його ручками.

Павло згріб пасочки в мішок, посунув далі, а крашанки зібрав у капелюх Сергійко. І стрибнув за батьком.

Зінька згорнула скатертину.

Відправилося над Андрієм Брегою. Федір з Наталею і з дітьми підійшов до Зіньки і до Василини. Розцілувалися над могилами. Федір таки відразу й забрався; Павло привіз попів, а Федорові відвозити. Наталя з дітьми лишилася. Вони смирененько стояли, навіть не зачіпали Петруся, який гицав на Зіньчиних руках, пориваючись до дітей. Василина рада-прерада, що в дочки з ятем налагодилося. Слава богу.

Німують кам'яні плити, і ходить по цвинтарю:

Христос воскрес...

І цвіт без листя.

А люди потроху розходяться. Пішла Наталя з дітьми: може, батюшки зайдуть до них на обід.

Федір вів отця Олексія через гущавину й допитувався:

— З колгоспом тиснуть. Якби не здавати коней, я б поступив. Там і за корову візьмуться... Що ви на те, батюшечко?

Отець Олексій хитро примружив око і почав ніби зовсім не про те:

— Рабе божий Федоре, коли я видавав заміж доньку, то вона в післяшлюбну ніч питалася, чи лягати їй спати в сорочці, чи скидати сорочку. Я сказав їй, що це вже немає ніякого значення...

Над могилами під білим вишневим цвітом стояли Зінька з свекрухою. Стояли і мовчали. Ніби чекали цього дивного воскресіння.

А в домовинах з прадідівського гнатюківського дуба, що, може, ще колись буйно проросте тут і загуде, лежать внук і син обіч батька і діда.

На цвинтарі зустрічалися не тільки живі з мертвими, тут зустрічалися живі з живими, і хрестами стояло безсмертя.

Пішли мовчки, подалися невістка з свекрухою.

Там, біля братської могили, здибалися Гнатючка з Чорнобаїхою. Мовчазні, німі, зігнуті до землі, вони обнялися й тихо поцілувалися.

А Зінька несла на руках сина. Несла над полями, Несла над усім світом.

З М І С Т

КНИГА ТРЕТЯ

ЧАСТИНА ПЕРША 5

ЧАСТИНА ДРУГА 199

КНИГА ЧЕТВЕРТА

ЧАСТИНА ПЕРША 386

ЧАСТИНА ДРУГА 546

Литературно-художественное издание

ХАРЧУК БОРИС НИКИТОВИЧ

ВОЛЫНЬ

Роман. Тетралогія

Книга третья-четвертая

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»

На украинском языке

Редактор *Л. Г. Кореневич*
Художне оформлення *В. О. Хоменка*
Художній редактор *І. М. Гаврилук*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректор *Н. І. Харчук*

ИБ № 400

Здано до складання 17.07.87.
Підписано до друку 30.12.87.
БФ 23291. Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друкарський № 2.
Друк високий.
Умовн. друк. арк. 39,48.
Умовн. фарбовідб. 39,48.
Обл.-вид. арк. 43,253.
Тираж 20 000 пр. Зам. 7—426.
Ціна 2 крб. 90 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ-54, Воровського, 24.

Харчук Б. М.

X22 Волинь: Роман; Тетралогія. Книга третья-четвер-
та.— К.: Дніпро, 1988.— 751 с.

ISBN 5-308-00017-4 (кн. 3, 4)

ISBN 5-308-00255-X

Харчук Б. Н.

Волинь: Роман; Тетралогія. Книга третья-чет-
вертая.

В третій і четвертій книгах багатопланового роману автор продовжує життєпис західноукраїнського села на зламі епох, доводить до логічного кінця долю героїв — братів Гнатюків, Зіньки, Антоніни Платової та ін. У романі широко відтворено людські пристрасті, переживання, показано тяжкі випробування, жах фашистської окупації, боротьбу з бандерівськими бандами, правдиво зображені ті часи, коли брат воював проти брата, а батько й син ставали непримиренними ворогами.

X 4702590200—018
М205(04)—88 КУ.8.333.88

ББК 84Ук7-44

2 крб. 90к.

БОРИС
ХАРЧУК

ВОЛИНЬ

КНИГА

3-4